К. МАРКС
Ф. ЕНГЕЛЬС

Вибрані твори

6

К. МАРКС Ф. ЕНГЕЛЬС

ИНСТИТУТ
МАРКСИЗМА-ЛЕНИНИЗМА
при ЦК КПСС

К. МАРКС
Ф. ЭНГЕЛЬС

Избранные сочинения в 9 томах

МОСКВА
ИЗДАТЕЛЬСТВО
ПОЛИТИЧЕСКОЙ
ЛИТЕРАТУРЫ
1987

ІНСТИТУТ
ПОЛІТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

К. МАРКС
Ф. ЕНГЕЛЬС

Вибрані твори в 9 томах

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ПОЛІТИЧНОЇ
ЛІТЕРАТУРИ
УКРАЇНИ
1990

ББК 11.24

Маркс К., Енгельс Ф.
Вибрані твори: В 9 т. Т. 6.— К. : Політвидав України, 1990.— XXIII, 639 с.— У надзаг.: Ін-т політичних досліджень.
ISBN 5-319-00630-6

М $\frac{0101010000-030}{М201(04)-90}$ Передплатне **ББК 11.24**

ISBN 5-319-00630-6 (Т. 6)

ISBN 5-319-00640-3

К. МАРКС
Ф. ЕНГЕЛЬС

Вибрані твори

том
6

ПЕРЕДМОВА

До цього тому включені праці й листи основоположників марксизму, написані з березня 1875 по березень 1895 р. В основному це твори Енгельса, написані після смерті Маркса.

У цей час розгортаються глибокі соціально-економічні й політичні процеси. Починається процес переростання капіталізму вільної конкуренції в монополістичну його стадію — імперіалізм. Різко загострюються внутрішні суперечності капіталістичної системи, взаємне суперництво провідних держав, зростає мілітаризм, назріває загроза війни.

Для революційного руху цей період був відносно «мирним». Прогрес великої промисловості сприяв розвиткові робітничого руху. Йде процес згуртування пролетарських революційних сил, підготовка їх до майбутніх битв. У більшості європейських країн створюються самостійні політичні партії робітничого класу, що базуються на принципах наукового соціалізму. Створюється нове міжнародне пролетарське об'єднання — II Інтернаціонал, який, як зазначав В. І. Ленін, у момент свого утворення «в усьому істотному» став «на грунт марксизму» (див.: Повне зібрання творів, т. 17, с. 16).

Ці роки були важливим етапом в історії марксизму. Набуває всебічного поширення науковий комунізм. Учення Маркса в соціалістичному робітничому русі «здобуває повну перемогу і — *йде вшир*» (*Ленін В. І.* Повне зібрання творів, т. 23, с. 3).

Водночас у міжнародному робітничому русі посилюється реформізм, набирають розвитку ліванацькі, напіванархістські настрої, сектантство. Боротьба з ними, критика ідейних хитань, різних еклектичних «систем» становить одне з найважливіших завдань революційних марксистів. У цих умовах надзвичайно важливого значення набувала дальша всебічна розробка марксистської теорії, поширення творів Маркса і Енгельса. На перший план виступають завдання цілісного, систематичного викладу марксизму,

захисту його теоретичних основ, розкриття універсальності його методу пізнання світу, виховання у революційних соціалістів уміння творчо застосовувати наукову теорію.

Маркс до останніх днів продовжував роботу над II і III томами «Капіталу», завершення якої випало на долю Енгельса. У 1885 р. він випускає другий том «Капіталу», в 1894 р.— третій. У 1878 р. виходить у світ один з основоположних творів марксизму — «Анти-Дюрінг», в якому Енгельс уперше в сукупності виклав усі три складові частини марксизму (див. це видання, т. 5).

Смерть Маркса 14 березня 1883 р. була незмірною втратою для пролетаріату Європи і Америки, що боровся, для науки. У промові на похороні свого друга Енгельс дав класичний аналіз його життя і діяльності. Історичною заслугою Маркса було перш за все перетворення соціалізму з утопії в науку, що стало можливим завдяки двом великим відкриттям — матеріалістичному розумінню історії і теорії додаткової вартості. Енгельс відзначив величезний вклад Маркса в революційну боротьбу пролетаріату. У його промові показано значення по праву названого ім'ям Маркса революційного пролетарського вчення для розвитку всього людства (див. цей том, с. 79—81).

Після 14 березня 1883 р. нитки, які, за образним висловленням Енгельса, сходились у кабінеті Маркса, зосередилися в руках його соратника. «Після смерті Маркса,— писав В. І. Ленін,— Енгельс один не переставав бути порадником і керівником європейських соціалістів» (Повне зібрання творів, т. 2, с. 12).

Том відкриває праця Маркса «Зауваження до програми Німецької робітничої партії», відома під назвою «Критика Готської програми». Безпосереднім приводом до написання цього твору, як і зв'язаного з ним листа Енгельса до Бебеля від 18—28 березня 1875 р. (див. цей том, с. 1—6), стали серйозні помилки ідейно-теоретичного порядку в проекті програми, підготовленому до об'єднавчого з'їзду в Готі двох німецьких робітничих партій — Соціал-демократичної робітничої партії (марксистський напрям, так звані ейзенахці) і Загального німецького робітничого союзу (лассальянці). Однак праця Маркса вийшла далеко за рамки суто критичних зауважень. У ній Маркс, спираючись на зроблені ним раніше, особливо в «Капіталі», висновки, розвинув і конкретизував своє вчення про державу і пролетарську революцію, про комуністичну формацію, вперше сформулював класичне положення про дві її фази, дав наукову характеристику кожній з них, змалював загальні економічні і політичні умови перехідного періоду від капіталізму до соціалізму.

У «Критиці Готської програми» показано, що комуністична формація не є чимось незмінним, раз назавжди даним, а постійно удосконалюється. Разом із зростанням матеріальних продук-

тивних сил набувають розвитку всі соціально-економічні і політичні відносини нового суспільства.

Спростовуючи лассальянську тезу проекту програми про те, що кожний член соціалістичного суспільства буде одержувати «в неурізаному вигляді» весь продукт своєї праці, Маркс підкреслює, що й після ліквідації приватної власності на засоби виробництва сукупний суспільний продукт буде розподілятися так, що частина його піде на заміщення спожитих засобів виробництва, на дальше розширення виробництва, на створення страхового, резервного фонду, а також на управління, охорону здоров'я, освіту та інші спільні соціальні потреби. Індивідуальному розподілові підлягає лише частина сукупного продукту, що залишилася.

В умовах соціалізму «кожний окремий виробник одержує назад від суспільства після всіх відрахувань рівно стільки, скільки сам дає йому» (див. цей том, с. 13). Інакше кажучи, здійснюється принцип «від кожного — за здібностями, кожному — за працею». На цій стадії нове суспільство, що вийшло з надр капіталізму, реалізує рівність своїх членів у розумінні однакового відношення всіх до засобів виробництва, що стали суспільною власністю, однакового обов'язку працювати, права користування різними соціальними благами і послугами. У цьому втілюється соціальна справедливість соціалізму.

В процесі будівництва реального соціалізму з особливою очевидністю виявилися практична значущість і реалізм цих глибоких теоретичних положень. Розвиток соціалістичного суспільства, добробут кожного його члена прямо залежать від його трудового внеску, віддачі ним усіх своїх здібностей спільній справі. Будь-яке порушення об'єктивної обумовленості розподілу суспільного продукту відповідно до кількості і якості праці веде до небажаних наслідків у економічній і соціальній галузі, гальмує поступальний розвиток економіки і духовної сфери. Розвинуті Леніним фундаментальні положення Маркса стали основою розробки стратегічної лінії КПРС.

У міру свого вдосконалення, розвиваючись «на своїй власній основі», соціалістичне суспільство у перспективі перейде до того стану, коли повністю утвердиться безпосередньо суспільний характер праці і виробництва. Цю фазу Маркс характеризує такими словами:

«На вищій фазі комуністичного суспільства, після того як зникне поневолююче людину підкорення її поділові праці; коли зникне разом з цим протилежність розумової і фізичної праці; коли праця перестане бути тільки засобом для життя, а стане сама першою потребою життя; коли разом з усебічним розвитком індивідів виростуть і продуктивні сили і всі джерела суспільного багатства поллються повним потоком, лише тоді можна буде ціл-

ком подолати вузький горизонт буржуазного права, і суспільство зможе написати на своєму прапорі: Кожний за здібностями, кожному за потребами!» (див. цей том, с. 14—15).

У «Критиці Готської програми» велику увагу приділено проблемі держави. На противагу реформістським уявленням про державу як нібито надкласовий інститут, Маркс підкреслив класовий, експлуататорський характер буржуазної держави. Після перемоги соціалістичної революції на зміну їй має прийти пролетарська держава, покликана розв'язувати завдання революційного перетворення суспільства. «Між капіталістичним і комуністичним суспільством,— пише Маркс,— лежить період революційного перетворення першого в друге. Цьому періодові відповідає і політичний перехідний період, і держава цього періоду не може бути нічим іншим, як тільки *революційною диктатурою пролетаріату*» (див. цей том, с. 21).

Природно, що Маркс, так само як і Енгельс, міг лише в найзагальнішому вигляді висвітлити процес перетворення держави «в орган, цьому суспільству цілком підпорядкований» (див. цей том, с. 21), розвитку пролетарської державності, самоврядування народу в міру просування до комунізму. Конкретні форми цього складного процесу не могли бути на той час визначені. Тільки на основі практичного досвіду пролетарської революції і соціалістичного будівництва став можливим дальший розвиток марксистсько-ленінського вчення про суть і етапи розвитку соціалістичної держави, створення передумов для переходу до комуністичного самоврядування.

Значну частину тому становлять твори й листи основоположників наукового комунізму, що розкривають роль Маркса і Енгельса як керівників і порадників соціалістичних партій, значення марксистської теорії в розробці стратегії і тактики міжнародного робітничого руху. Насичені гострим політичним змістом, вони є зразком боротьби з ворожими пролетаріатові ідеологічними течіями.

Важливу роль у боротьбі з реформістськими елементами німецької соціал-демократії, в теоретичному обгрунтуванні необхідності цієї боротьби, а також у виробленні тактики партії в умовах уведеного в 1878 р. в Німеччині виняткового закону проти соціалістів відіграв лист Маркса і Енгельса до революційних лідерів партії — А. Бебеля, В. Лібкнехта, В. Бракке та ін., відомий під назвою «Циркулярний лист». Основоположники марксизму піддали в цьому документі найгострішій критиці представників реформістського крила партії, що виступили з суто опортуністичною платформою, яка вела до відмови від революційної класової боротьби.

У листі викриті класові і гносеологічні корені реформізму, його ворожа корінним інтересам пролетаріату дрібнобуржуазна

суть, підкреслена небезпека проникнення в партію буржуазних і дрібнобуржуазних елементів, що залишилися на старих ідейних позиціях. Маркс і Енгельс рішуче наполягають на необхідності розмежування з соціал-реформістами, що були по суті дрібнобуржуазними демократами, яким не місце в пролетарській партії. У зв'язку з виниклою небезпекою того, що керівництво створюваного у цей час нелегального друкованого партійного органу потрапить до рук опортуністів, Маркс і Енгельс відзначають, що ця вільна від цензури газета повинна «іти вперед з розгорнутим прапором» (див. цей том, с. 47), безстрашно критикуючи порядки Німецької імперії, енергійно виступаючи на підтримку всіх вимог робітничого класу, виховуючи пролетарські маси в дусі революційної класової боротьби. У листі містяться практичні рекомендації щодо діяльності партії в умовах виняткового закону — про поєднання легальних і нелегальних форм боротьби, використання парламентської трибуни і т. ін. Маркс і Енгельс нагадують про важливість дотримання партійної дисципліни соціал-демократичними депутатами і необхідність вироблення єдиної, послідовно класової позиції в рейхстагу.

Велике теоретичне і практичне значення мала праця Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави», яка публікується в цьому томі і яку В. І. Ленін розглядав як «один з основних творів сучасного соціалізму» (Повне зібрання творів, т. 39, с. 63). У цьому творі дістало дальший розвиток матеріалістичне розуміння історії.

Праця Енгельса являла собою, за його власними словами, «певною мірою виконання заповіту» Маркса (див. цей том, с. 101), який, на основі даних книги прогресивного американського вченого Л.-Г. Моргана «Стародавнє суспільство», мав намір написати спеціальну працю, що висвітлювала б первісні етапи історії людства з позицій історичного матеріалізму. Енгельс широко використав зауваження Маркса у складеному ним конспекті книги Моргана, залучив значний додатковий матеріал. У книзі Енгельса розкриті особливості розвитку людського суспільства на ранніх етапах його історії, показано, як розвиток продуктивних сил, поява нових знарядь і видів праці привели поступово до зміни форм власності, появи майнової нерівності, виникнення класів і кінець кінцем держави.

Узагальнивши весь доступний йому на той час фактичний матеріал про первісне суспільство, Енгельс охарактеризував його як суспільство безкласове, змалював процес виникнення родової структури як особливого етапу в історії людства. Він довів, що на самому початку сімейні і родові відносини, відтворення самого життя відігравали значну роль у суспільстві, але в міру розвитку продуктивних сил, зростання продуктивності праці ця роль по-

ступово зменшувалась і була остаточно втрачена з виникненням класів. Уперше з історико-матеріалістичних позицій Енгельс простежив еволюцію сім'ї від найдавніших форм групового шлюбу до моногамії і розкрив залежність цих змін від способу виробництва. Він визначив причини нерівноправного становища жінки при феодальному і буржуазному ладі і довів, що справжня рівноправність жінок може бути досягнута тільки з перемогою соціалізму.

З великою глибиною і переконливістю Енгельс розкрив процес виникнення приватної власності. Він спростував панівний на той час погляд на приватну власність як одвічно властивий людському суспільству інститут і показав, що на ранніх етапах людської історії скрізь існувала общинна, родоплемінна власність, що становила основу родового ладу, при якому люди жили багато тисяч років. У праці дана картина того, як поява приватної власності неминуче вела до майнової нерівності, експлуатації людини людиною, до утворення антагоністичних класів. Енгельс довів, що рушійною силою цього процесу був розвиток продуктивних сил і зростання продуктивності праці.

Велику увагу приділив Енгельс аналізові процесу виникнення держави. «Держава,— писав Енгельс,— є продукт суспільства на певному ступені розвитку; держава є визнання, що це суспільство заплуталося в нерозв'язну суперечність з самим собою, розкололося на непримиримі протилежності, позбутись яких воно не в силі» (див. цей том, с. 226). Аналізуючи ознаки і характерні риси держави в класовому суспільстві, Енгельс довів цілковиту неспроможність тверджень про її нібито «надкласовий» характер, які набули на той час усебічного поширення серед буржуазних учених і які негативно впливали на деяких учасників робітничого руху. Держава, вказав він, є орган «наймогутнішого, економічно панівного класу», за допомогою держави цей клас «стає також політично панівним класом і здобуває таким чином нові засоби для придушення і експлуатації пригнобленого класу» (див. цей том, с. 227).

Енгельс рішуче і пристрасно спростовує апологетів капіталізму, що вбачали в сучасній буржуазній демократичній республіці вияв справжньої демократії. У цій республіці, писав Енгельс, «багатство користується своєю владою посередньо, але зате тим певніше: з одного боку, у формі прямого підкупу чиновників — класичним зразком є Америка,— з другого боку, у формі союзу між урядом і біржею» (див. цей том, с. 228).

Енгельс не зупиняється в цій праці на державності майбутнього суспільства. Він обмежується тим, що показує неминучість відмирання держави як політичного інституту з повною перемогою комунізму і остаточним зникненням класових відмінностей. Публічна влада, що відокремилася від народу і стала ворожою

йому, в результаті пролетарської революції буде знищена, а нова влада стане на службу суспільству.

Важливе значення для зміцнення ідеологічних основ пролетарського руху відіграла робота Ф. Енгельса «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії», яку В. І. Ленін вважав, поряд з «Маніфестом Комуністичної партії» і «Анти-Дюрінгом», «настільною книгою кожного свідомого робітника» (Повне зібрання творів, т. 23, с. 40). У цьому творі, безпосередньо спрямованому проти книги датського буржуазного філософа і соціолога К. Штарке про Людвіга Фейєрбаха, викладається в позитивній формі розуміння предмета і функцій філософії, основних закономірностей її розвитку, дається глибока характеристика ряду домарксистських філософських теорій, насамперед учень Гегеля і Фейєрбаха, показується відношення між ними і марксистською філософією. Разом з тим Енгельс у концентрованій формі викладає тут суть діалектичного й історичного матеріалізму як філософії марксизму.

Створення такої праці відповідало назрілим потребам робітничого руху, необхідності дати ясний і чіткий виклад марксистської філософії і тим самим озброїти робітників розумінням найважливіших світоглядних питань. Треба було також розкрити справжнє відношення між марксизмом і його теоретичними джерелами, показати як спадкоємний зв'язок між ними, так і якісні відмінності філософії марксизму від попередніх філософських учень. Це було тим більш важливо, що в міру зростання впливу марксизму робилися спроби ототожнити його філософську теорію то з діалектико-ідеалістичною філософією Гегеля, то з антропологічним матеріалізмом Фейєрбаха.

Розглядаючи марксистську філософію як найвище досягнення філософської думки, Енгельс показує, що через усю історію філософії проходить боротьба між двома великими таборами — матеріалізмом та ідеалізмом. Філософи поділяються на ці два табори залежно від відповіді на питання, що є первинним: буття чи мислення, природа чи дух. Енгельс називає це питання основним, найвищим питанням усієї філософії, тому що від відповіді на нього залежить характер розв'язання всіх інших філософських проблем. При цьому він відзначає, що існує й друга сторона основного питання філософії: про співвідношення між буттям і відображенням його в людській свідомості або, інакше кажучи, про те, чи пізнаванний світ, що оточує нас. Переважна більшість філософів позитивно відповідають на це питання. А якщо й трапляються такі, що заперечують пізнаванність світу, то найрішучіше спростування цих «філософських вивертів міститься в практиці, саме в експерименті і в промисловості» (див. цей том, с. 285).

Практичне, матеріальне життя суспільства є для Енгельса не тільки критерієм істинності філософського знання, але й основою

його прогресивного розвитку. Він розглядає історію філософії в контексті загального соціально-історичного розвитку, в нерозривному зв'язку з певними подіями економічного, політичного й ідейного життя. Саме з цих позицій Енгельс підходить до оцінки вчень двох видатних філософських попередників марксизму — Гегеля і Фейєрбаха. Він показує, що навіть украй абстрактні теоретичні побудови гегелівської філософії мали хоч і опосередкований, проте цілком певний зв'язок з німецькою історією першої половини XIX ст., включаючи революцію 1848—1849 рр. Розробивши діалектичний метод мислення, Гегель тим самим здійснив філософську революцію, що «передувала політичному перевороторові» (див. цей том, с. 275).

Оцінюючи гегелівський діалектичний метод як найбільше завоювання людської думки, Енгельс разом з тим показує глибоку суперечність, що існує між цим методом та ідеалістичною системою філософії Гегеля. Ця суперечність залишала широкий простір для найрізноманітніших партійних поглядів. Вона ж зумовила розкол гегелівської філософської школи на два напрями, один з яких розвивав переважно діалектику, а другий — консервативну систему філософії Гегеля. Величезна заслуга Фейєрбаха полягає в тому, що він поновив у правах філософський матеріалізм. Проте, заперечуючи ідеалізм філософії Гегеля, він відкинув і її позитивну сторону — діалектику. Як відзначає Енгельс, обмеженість філософії Фейєрбаха визначалась і тим, що він не зміг подолати ідеалізм у поглядах на людське суспільство. Він «був матеріаліст унизу, ідеаліст угорі» (див. цей том, с. 298).

Справжній революційний переворот у філософії пов'язаний з іменами Маркса і Енгельса, яким удалося органічно з'єднати діалектику з матеріалізмом і застосувати діалектико-матеріалістичний метод до пізнання суспільного життя. Розробка Марксом і Енгельсом діалектики як науки «про загальні закони руху як зовнішнього світу, так і людського мислення» (див. цей том, с. 299) дала блискучі результати, підтверджені фундаментальними природничо-науковими відкриттями.

Енгельс докладно розглядає суть матеріалістичного розуміння історії, яке відкрило справжні закони суспільного розвитку. Відмічаючи, що в основі історичного процесу лежать економічні відносини, які визначають характер політичного ладу, форми і види суспільної свідомості, Енгельс водночас підкреслює відносну самостійність політичної та ідеологічної надбудов, їх активний зворотний вплив на економічний базис.

Характерною особливістю праці Енгельса є послідовне обстоювання принципів пролетарської ідеології. Він переконливо показує наукову неспроможність і занепад буржуазної філософії, представники якої стали відвертими ідеологами буржуазії і керуються егоїстичними, меркантильними міркуваннями. На проти-

лежність їм марксистська філософія сприйняла від класичної німецької філософії «дух теоретичного дослідження, яке ні перед чим не спиняється» (див. цей том, с. 312). А «чим сміливіше і рішучіше виступає наука, тим більше приходить вона у відповідність з інтересами і прагненнями робітників» (див. цей том, с. 312).

Питання історичного матеріалізму висвітлюються Ф. Енгельсом у ряді листів (до Конрада Шмідта від 5 серпня, до Йозефа Блоха від 21 [—22] вересня і до Конрада Шмідта від 27 жовтня 1890 р.; до Франца Мерінга від 14 липня 1893 р. і до В. Боргіуса від 25 січня 1894 р.), що умовно називаються «листами про історичний матеріалізм». Їх поява була зв'язана з поширенням, особливо серед наукової молоді і студентства, наприкінці 80— на початку 90-х рр. XIX ст. так званого «економічного матеріалізму», що вульгаризаторськи трактував розроблене Марксом і Енгельсом матеріалістичне розуміння історії. Його прибічники визнавали економіку єдиною силою суспільного розвитку і, по суті, заперечували значення політики і політичних установ, ідей, теорій в історичному процесі. Вони активно пропагували свої погляди в пресі, видаючи їх за єдині, що відповідають марксизмові. У зв'язку з цим до Енгельса неодноразово зверталися з запитаннями, і у своїх докладних листах-відповідях він розкрив справжню суть діалектико-матеріалістичного розуміння історичного процесу, підкреслив активну роль надбудови, її зворотний вплив на базис суспільства.

Відзначаючи методологічну роль матеріалістичного розуміння історії, Енгельс указував, що воно «є насамперед керівництво до вивчення, а не підойма для конструювання на манір гегельянства» (див. цей том, с. 491). Він застерігав від сліпого, механічного наслідування раз і назавжди заучених положень. «...Матеріалістичний метод,— писав Енгельс,— перетворюється в свою протилежність, коли ним користуються не як керівною ниткою при історичному дослідженні, а як готовим шаблоном, за яким кроять і перекроюють історичні факти» (*Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 22, с. 80).

Енгельс відзначав, що Маркс і він послідовно розвинули головний принцип — визначальне значення економіки, матеріальних інтересів і потреб в історії. Вони кінець кінцем є первісними, вирішальними, визначають політику, ідеологію, державний лад. Але політичні, ідеологічні та інші фактори, як тільки вони виникли, можуть мати відносну самостійність і справляти, у свою чергу, зворотний вплив на матеріальні умови, на економічний рух.

Причому політика, державна влада з усіма її політичними й ідеологічними підоймами може сприяти економічному розвитку, може діяти наперекір йому, гальмувати його або ж надавати йому якогось особливого напряму, «штовхати» його, принаймні тимча-

сово, вбік від тієї лінії, яка прокреслюється логікою економічного розвитку. «Історичне явище, коли тільки воно покликане до життя причинами іншого порядку, кінець кінцем економічними, тут же, в свою чергу, стає активним фактором, може справляти зворотний вплив на навколишнє середовище і навіть на причини, які викликали це явище» (див. цей том, с. 505). В історичному процесі відбувається взаємодія визначальних і похідних факторів. Матеріальні фактори кінець кінцем визначають усі інші сторони і сфери людської діяльності, життя суспільства.

Енгельс яскраво і переконливо розкрив у цих листах закономірності розвитку держави, філософії, релігії, мистецтва, тобто складових частин надбудови, показав особливий характер залежності ідеологічної сфери від економіки. Послідовно проводячи основну ідею діалектичної взаємодії всіх соціальних сил, які беруть участь в історичному процесі, Енгельс виступає як проти заперечення активної ролі надбудови, її зворотного впливу на базис, так і проти тлумачення історичного процесу в дуалістичному дусі — в дусі примирення матеріалізму та ідеалізму. Він доводив, що люди самі роблять свою історію, але, звичайно, їхня діяльність так чи інакше спирається на об'єктивні вимоги суспільних, насамперед економічних, відносин.

Проблеми взаємозв'язку базису і надбудови на конкретному історичному матеріалі розглядаються Енгельсом також у працях «Роль насильства в історії» та «До історії первісного християнства» (див. цей том, с. 329—377 і 413—434).

Велике теоретичне значення для розробки програмних і тактичних основ соціалістичних партій у боротьбі з опортуністичними тенденціями мала праця Енгельса «До критики проекту соціал-демократичної програми 1891 року» — одного з проектів нової програми німецької соціал-демократії, яка мала бути прийнятою з'їздом партії в Ерфурті. У цьому документі знайшов відображення дальший розвиток марксизму з ряду принципових питань — про кінцеві і найближчі цілі робітничого руху, про класову суть буржуазної держави, про тактику пролетарської партії та ін.

Енгельс надзвичайно різко виступив проти опортуністичних ілюзій щодо можливості у такій країні, як Німеччина, з її юнкерськи-буржуазним державним апаратом, широко розгалуженою системою «правоохоронних» органів і засиллям вояччини, «ідилічно-мирним шляхом установити республіку, і не тільки республіку, але й комуністичне суспільство» (див. цей том, с. 388). Він ще раз підкреслив, що найближчим завданням партії, її політичною вимогою має бути встановлення демократичної республіки (див. там же). Припускаючи теоретичну можливість завоювання пролетаріатом політичної влади мирним шляхом в умовах повного розвитку демократичних свобод і при відсутності розвинутого апа-

рату гноблення і панування мілітаризму, Енгельс рішуче заперечує проти будь-яких спроб відійти від конкретних завдань боротьби за демократію, від необхідності революційної дії під прикриттям загальних абстрактних міркувань.

У цій праці дано чітке, класичне визначення суті опортунізму: «Це забуття великих, корінних міркувань заради хвилинних інтересів дня... це принесення майбутнього руху в жертву сучасному» (див. цей том, с. 387).

Торкаючись становища робітників при капіталізмі, Енгельс піддає критиці твердження, що міститься в проекті про фатальне зростання злиднів робітничого класу. Він відзначає, що організація і боротьба робітників може успішно протистояти цій тенденції, «але що *певно* зростає, це *незабезпеченість існування*» (див. цей том, с. 384).

У праці вперше були висловлені ідеї щодо деяких нових явищ в економіці капіталізму, які, як показав дальший розвиток, свідчили про наступний перехід його в нову стадію, а саме: все ширше витіснення індивідуального капіталістичного виробництва, розрізнених підприємців акціонерними товариствами, а потім і трестами, «які підпорядковують собі і монополізують цілі галузі промисловості» (див. цей том, с. 384), що певною мірою створює можливість для планування виробництва. Проте тільки в результаті соціалістичної революції, ліквідації приватної власності виробництво буде вестися в інтересах усього народу, за наперед накресленим планом, і все суспільство буде позбавлене анархії й суперечностей, характерних для капіталізму.

Видатне значення для розробки програми соціалістів з аграрного питання, для вироблення їхньої стратегії і тактики щодо селянства має праця Енгельса «Селянське питання у Франції і Німеччині» — один з останніх його теоретичних творів. Написана в листопаді 1894 р. з конкретного приводу — у зв'язку з включенням до програми французької Робітничої партії деяких по суті опортуністичних положень, а також у зв'язку з реформістськими виступами лідера баварських соціал-демократів Фольмара з тієї ж проблеми, ця стаття містить найважливіші принципові положення марксистської аграрної програми.

Енгельс насамперед підкреслює, що для того, щоб закріпити і розширити свій вплив у масах, соціалісти повинні звернути особливу увагу на роботу серед трудящих мас селянства, що становлять майже скрізь значну більшість населення. Соціалістична партія, «щоб завоювати політичну владу... повинна спочатку з міста піти на село, повинна стати силою на селі» (див. цей том, с. 436). Енгельс указує, що саме трудове селянство, маса сільськогосподарських робітників, батраків і дрібних селян, які не експлуатують чужої праці, є природним союзником промислового пролетаріату в його боротьбі за знищення капіталістичного

ладу. Першорядного значення надає Енгельс диференційованому підходу до селянства, необхідності чітко розрізняти селянина-трудівника від селянина, що привласнює додаткову працю найманих робітників.

Не заперечуючи того, що й великі селяни можуть стати тимчасовими союзниками робітничого класу в боротьбі за ліквідацію феодальних пережитків на селі, Енгельс роз'яснює, що справжнім союзником пролетаріату є лише дрібні селяни, яких капіталізм прирікає на розорення. Він застерігає від висунення соціалістами ілюзорних гасел збереження дрібної земельної власності.

Уперше в розгорнутій і чіткій формі Енгельс викладає основи аграрної політики пролетарської партії після завоювання пролетаріатом політичної влади. Основний шлях розвитку сільськогосподарського виробництва Енгельс вбачає в кооперуванні дрібних селянських господарств. «Головне завдання,— писав він,— полягає в тому, щоб ясно показати селянинові, що ми можемо врятувати, зберегти його садибу і земельне володіння, тільки перетворивши їх у кооперативне володіння і кооперативне виробництво» (див. цей том, с. 448). При цьому Енгельс підкреслює, що пролетарська держава ні в якому разі не буде експропріювати дрібні селянські господарства, а повинна прагнути до того, щоб «їхнє приватне виробництво, їхню власність перевести в товариську, але не насильно, а за допомогою прикладу, пропонуючи для цього громадську допомогу» (див. цей том, с. 447). Особливу увагу Енгельс звертає на те, що робітничий клас, який стоятиме при владі, повинен буде всіляко допомагати селянинові усвідомити переваги кооперативного виробництва, робити все, щоб полегшити його становище і дати йому можливість самому переконатися в тому, що перехід до кооперативного господарства — його «єдиний засіб порятунку» (див. цей том, с. 448).

Що стосується селян, які користуються чужою працею, то й щодо них перемігший пролетаріат повинен буде діяти в першу чергу засобами переконання. «Якщо ці селяни,— пише він,— зрозуміють неминучість загибелі їхнього нинішнього способу виробництва і зроблять з цього необхідні висновки, то вони прийдуть до нас, і нашим обов'язком буде наскільки можливо полегшити також і їм перехід до нового способу виробництва» (див. цей том, с. 451).

Ідеї, висловлені Енгельсом у цій праці, міцно ввійшли в теоретичну скарбницю марксизму. Вони були широко використані і всебічно розвинуті В. І. Леніним при розробленні ним аграрної політики партії.

Проблеми стратегії і тактики партії порушуються в двох включених до тому статтях, що присвячені історії робітничого руху в Німеччині.

У статті «Маркс і «Neue Rheinische Zeitung»» підкреслюється необхідність активної участі пролетаріату в боротьбі за загальнодемократичні вимоги, але при повному збереженні політичної самостійності соціалістичної партії і ні на хвилину не випускаючи з уваги її кінцевих цілей. Стаття Енгельса «До історії Союзу комуністів» орієнтувала партію на те, що найближчою метою революційної боротьби в Німеччині має бути демократична революція, в якій пролетаріат повинен відіграти найактивнішу роль, розчищаючи грунт для соціалістичного перевороту.

У ряді інших уміщених у томі матеріалів Енгельс підкреслює, що в більшості країн Європейського континенту, включаючи Німеччину, майбутня революція може мати спочатку буржуазно-демократичний, а не соціалістичний характер. Соціалісти повинні підтримати ці революції, оскільки «розглядають усякий революційний або прогресивний рух як крок у напрямі їхнього власного шляху», до «головної великої мети: до завоювання пролетаріатом політичної влади як засобу перетворення суспільства» (див. цей том, с. 410). Енгельс особливо звертає увагу на необхідність збереження соціалістичними партіями на всіх етапах боротьби своєї політичної самостійності. Водночас він указує, що це аж ніяк не означає, що соціалістична партія «не може тимчасово підтримувати інші партії в діях, які або безпосередньо корисні для пролетаріату, або сприяють прогресові економічного розвитку чи політичної свободи» (див. цей том, с. 489).

Розглядаючи боротьбу з реформізмом як найважливіше завдання німецької соціал-демократії, Енгельс висував перед американськими і британськими соціалістами як основне завдання подолання сектантства, підкреслював важливість роботи серед широких мас робітничого класу (див. цей том, с. 320—322). В. І. Ленін відзначав особливу важливість цього діалектичного підходу основоположників наукового комунізму до визначення центрального завдання діяльності партії у зв'язку з конкретною обстановкою у робітничому і соціалістичному русі.

У ряді статей Енгельса порушуються питання ставлення пролетаріату і його партії до проблем зовнішньої політики. Уважно стежачи за розвитком суперечностей між капіталістичними державами, Енгельс прийшов до висновку, що майбутня війна буде чревата нечуваними жертвами і руйнуваннями. «Це була б всесвітня війна небаченого раніше розміру, небаченої сили»,— писав він у 1887 р. (див. цей том, с. 327). В. І. Ленін назвав це передбачення Енгельса пророчим, указавши, що воно грунтується на бездоганно точному класовому аналізі. У статті «Соціалізм у Німеччині» Енгельс підкреслює необхідність справді інтернаціоналістської позиції пролетаріату в разі, якщо війна спалахне. Він відзначає, що робітничий клас не може хотіти перемоги жодної з ворогуючих сторін і ніяк не зацікавлений у війні. «Со-

ціалісти всіх країн стоять за мир»,— писав він (див. цей том, с. 401).

Виробляючи своє ставлення до зовнішньої політики правлячих класів, і особливо на випадок війни між великими державами, соціалісти, вказував Енгельс, повинні перш за все виходити з інтересів революційної боротьби, діяти «в інтересах європейської революції» (див. цей том, с. 400). І їхня партія, якщо виникне загроза з боку зовнішньої чи внутрішньої реакції, зобов'язана буде «відстоювати всі завойовані позиції і не капітулювати ні перед зовнішнім ворогом, ні перед внутрішнім» (див. там же).

Найважливіші думки з приводу стратегії й тактики революційного робітничого руху містяться в останньому творі Енгельса «Вступ до праці К. Маркса «Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.»», що завершує том. Енгельс тут певною мірою підсумував свої міркування щодо перспектив визвольної боротьби пролетаріату на основі історичного досвіду і аналізу нових явищ у політичному й економічному житті капіталістичних країн останньої чверті XIX ст.

Насамперед Енгельс констатує, що надії на швидку загибель капіталістичної системи не справдилися ні в 1848—1849 рр., ні в період Паризької Комуни. Проводячи принципову різницю між усіма попередніми революціями і соціалістичною революцією, Енгельс підкреслює, що остання є справді революцією більшості, здійснюваною в інтересах цієї більшості. Він вказує на те, що «там, де справа йде про цілковите перетворення суспільного ладу, маси самі повинні брати в цьому участь, самі повинні розуміти... за що вони проливають кров і жертвують життям» (див. цей том, с. 467). Отже, необхідний порівняно тривалий процес підготовки мас до майбутніх революційних боїв, з тим щоб у вирішальний момент, коли виникнуть об'єктивні умови для повалення капіталізму, маси виявились у всеозброєнні.

Аналізуючи зміни, які сталися за десятиріччя, що минули з часу Паризької Комуни, Енгельс відзначає, з одного боку, значне зростання робітничого руху в усіх капіталістичних країнах, ідейну перемогу марксизму в соціалістичному русі, формування великої інтернаціональної армії соціалістів, а з другого — колосальний розвиток військової техніки, зростання мілітаризму, збільшення чисельності постійних армій, зміцнення буржуазного апарату насильства.

Енгельс звертає особливу увагу на те, що встановлення парламентських режимів у більшості країн створило можливості для використання в інтересах робітничого класу загального виборчого права, участі у виборах муніципальних органів і т. ін. та інших легальних засобів боротьби, що дозволяє значно розширити масову базу соціалістичних партій, відкриває ширше поле діяльності

для агітації і пропаганди соціалістичних ідей. Енгельс далекий від абсолютизування загального виборчого права і участі в парламентах як головної, основної форми боротьби пролетаріату на всі часи. Він дає зрозуміти, що хоча використання цих інститутів за сприятливих умов може бути могутньою зброєю соціалістичних партій у боротьбі за розширення свого впливу, за поліпшення умов життя і праці робітників, це не виключає й інших форм боротьби, а дії реакції можуть примусити пролетаріат застосувати інші, немирні засоби.

Енгельс застерігає від небезпеки провокацій з боку реакційних сил, від будь-яких спроб передчасних, непідготовлених виступів, від усяких виявів путчизму, які могли б спричинитися до розгрому бойових загонів робітничого класу. Водночас він, передбачаючи, що пролетаріату в боротьбі за владу доведеться діяти насильственими засобами, підкреслює, що за сучасного рівня озброєння колишня оборонна барикадна тактика має мало шансів на успіх і її повинна буде замінити більш гнучка, наступальна тактика. Найважливішу умову перемоги збройного повстання Енгельс вбачає у завоюванні на бік пролетаріату значної частини армії чи хоча б нейтралізацію її.

Енгельс не тільки розглядає тут питання поєднання легальних і нелегальних, мирних і немирних засобів визвольної боротьби, але й особливо підкреслює важливість урахування конкретно-історичної обстановки в кожній країні при виробленні тактики пролетаріату і небезпеку шаблонних, догматичних, стереотипних рішень.

До тому включено твори і листи Маркса і Енгельса, що відображають вивчення ними соціально-економічних відносин, стан і перспективи революційного руху в Росії.

Основна увага в них приділяється аналізові економіки і класових відносин. У листі до редакції «Отечественных Записок» восени 1877 р. Маркс, полемізуючи з одним із ідеологів народництва М. Михайловським, проводить думку про те, що після селянської реформи 1861 р. Росія розвивається по капіталістичному шляху. Водночас він не виключає можливості того, що за сприятливих умов країна може, «не зазнавши мук» капіталістичного ладу, «заволодіти всіма його плодами, розвиваючи свої власні історичні дані» (див. цей том, с. 38). У листі до В. І. Засулич від 8 березня 1881 р. і трьох попередніх начерках цього листа Маркс висловлює ту ж саму думку, зазначаючи, що, на його погляд, російська сільська община може стати «точкою опори соціального відродження Росії» (див. цей том, с. 75), але тільки в тому разі, якщо їй будуть забезпечені «нормальні умови... розвитку», а такі умови можуть бути створені тільки в результаті успіху демократичної революції в Росії, яка звільнить общину від «згубних впливів», від «експлуатації з боку торговця, поміщика, лихваря», «ново-

го капіталістичного паразита» (див. цей том, с. 60). З найбільшою чіткістю ця точка зору була висловлена Марксом і Енгельсом у передмові до другого російського видання «Маніфесту Комуністичної партії», написаній 21 січня 1882 р.: «Якщо російська революція буде сигналом для пролетарської революції на Заході, так що обидві вони доповнять одна одну, то сучасна російська общинна власність на землю може стати вихідним пунктом комуністичного розвитку» (див. це видання, т. 3, с. 166).

Ці думки висловлювалися в той момент, коли, на межі 70—80-х рр. у Росії створилася революційна ситуація. У листі до Й.-Ф. Беккера від 10 лютого 1882 р. Енгельс висловлював надію, що «події назрівають у Росії, де авангард революції вступить у бій» (див. цей том, с. 479).

Уважно стежачи за станом справ у Росії, Енгельс у 90-х рр. остаточно прийшов до висновку про те, що розвиток капіталістичних відносин у цій країні є необоротним і швидкодіючим процесом. «Сучасна капіталістична фаза розвитку в Росії,— писав він М. Ф. Даніельсону 17 жовтня 1893 р.,— уявляється неминучим наслідком тих історичних умов, які були створені Кримською війною, того способу, яким була здійснена зміна аграрних відносин у 1861 р., і, нарешті, неминучим наслідком загального політичного застою в усій Європі» (див. цей том, с. 508). При цьому Енгельс відзначав, що розвиток капіталізму в Росії має «насильственний і гострий характер» і супроводжується надзвичайно великими стражданнями трудящих. «Але, з другого боку,— продовжував він, маючи на увазі розвиток революційного руху і неминучість майбутньої революції,— капіталізм відкриває нові перспективи і нові надії... Велика нація, подібна до вашої, переживе будь-яку кризу» (див. цей том, с. 509—510).

Енгельс вітав появу в Росії прихильників і послідовників учення Маркса в особі групи «Визволення праці». «Я пишаюся тим,— писав він Засулич 23 квітня 1885 р.,— що серед російської молоді існує партія, яка щиро і без застережень прийняла великі економічні й історичні теорії Маркса і рішуче порвала з усіма анархістськими і дещо слов'янофільськими традиціями своїх попередників. І сам Маркс також пишався б цим... Це прогрес, який матиме величезне значення для розвитку революційного руху в Росії» (див. цей том, с. 482—483). До кінця своїх днів Енгельс був глибоко переконаний у тому, що демократична революція в Росії відбудеться найближчим часом. «Маркс і Енгельс,— писав В. І. Ленін,— були сповнені найщирішої віри в російську революцію і в її могутнє всесвітнє значення» (Повне зібрання творів, т. 15, с. 236).

Соціалістична революція, вказував Енгельс, дасть незалежність пригнобленим народам. Вона покаже такий приклад, що країни,

які звільнилися, «самі собою потягнуться за нами» (див. цей том, с. 480).

Твори і листи основоположників наукового комунізму, що ввійшли до тому, відбивають їх невпинну теоретичну і практичну боротьбу за втілення в життя великих сподівань людства, боротьбу за торжество комуністичних ідеалів.

Енгельс підкреслював, що «все світорозуміння... Маркса — це не доктрина, а метод. Воно дає нам не готові догми, а вихідні пункти для дальшого дослідження і метод *для* цього дослідження» (*Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 39, с. 337).

Після Маркса і Енгельса світ зазнав колосальних змін. Проте розкриття марксистами-ленінцями головних тенденцій світового розвитку, всебічний аналіз картини сучасного світу, творче застосування марксистсько-ленінської діалектики в пізнанні об'єктивних закономірностей історії підтверджують правильність фундаментальних положень наукової теорії, висунутих К. Марксом і Ф. Енгельсом, визначають розв'язання назрілих проблем суспільного прогресу.

Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС

Ф. ЕНГЕЛЬС

ЛИСТ ДО А. БЕБЕЛЯ

Лондон, 18—28 березня 1875 р.

Дорогий Бебель!

Одержав Вашого листа від 23 лютого і радію, що Ви так добре себе почуваєте.

Ви питаєте мене, яка наша думка з приводу історії з об'єднанням? На жаль, ми опинились у такому самому становищі, як і Ви. Ні Лібкнехт, ні хтось інший нас ні про що не повідомляв; через те і ми знаємо не більше того, що є в газетах, а в них нічого не писали, аж поки днів вісім тому не з'явився проект програми. Проект цей, звичайно, сповнив нас немалим здивуванням.

Наша партія так часто простягала лассальянцям руку, пропонуючи примирення або принаймні хоча б співробітництво, і так часто зустрічала зухвалу відмову з боку Газенклеверів, Гассельманів і Тельке, що навіть дитина повинна була б звідси зробити такий висновок: якщо ці пани тепер самі приходять з пропозицією примирення, значить вони перебувають у страшенно скрутному становищі. Але, маючи на увазі добре відомий характер цих людей, ми повинні використати їхнє скрутне становище і виговорити собі всі можливі гарантії, щоб ці пани за рахунок нашої партії не зміцнили знову в очах робітників свої позиції, що похитнулися. Їх треба було зустріти якомога холодніше й недовірливіше, обумовити об'єднання мірою їхньої готовності відмовитися від своїх сектантських лозунгів та від своєї «державної допомоги» і прийняти в основному ейзенахську програму 1869 р.[1] або ж її виправлене видання, пристосоване до теперішнього моменту. Нашій партії *абсолютно немає чого вчитися* у лассальянців у теоретичному відношенні, тобто в тому, що для програми має вирішальне значення; а лассальянці могли б, звичайно, повчитись у нашої партії. Перша умова об'єднання повинна була полягати в тому, щоб вони перестали бути сектантами, лассальянцями,— отже, щоб вони насамперед відмовилися від всецілющого знахарського засобу державної допомоги або хоча б визнали її

підпорядкованим перехідним заходом поряд з багатьма іншими можливими заходами. Проект програми доводить, що наші люди, які в теоретичному відношенні в сто разів вищі за лассальянських лідерів, виявилися в стільки ж разів нижчими від них у розумінні політичної спритності; «чесних» і на цей раз жорстоко обдурили нечесні.

По-перше, прийнято пишномовну, але історично хибну лассалівську фразу про те, що стосовно робітничого класу всі інші класи становлять лише одну реакційну масу. Це положення правильне тільки в окремих виняткових випадках, наприклад під час такої пролетарської революції, якою була Комуна, або в такій країні, де не тільки буржуазія створила державу і суспільство за своїм образом і подобою, але слідом за нею і демократична дрібна буржуазія вже довела це перетворення до крайніх його наслідків. Коли б, наприклад, у Німеччині демократична дрібна буржуазія належала до цієї реакційної маси, то як могла б Соціал-демократична робітнича партія роками йти пліч-о-пліч з нею, з Народною партією [2]? Як міг би «Volksstaat» [3] черпати майже весь свій політичний зміст з дрібнобуржуазно-демократичної «Frankfurter Zeitung» [4]? І як було б можливо включити в цю саму програму аж сім вимог, які прямо і буквально збігаються з програмою Народної партії і дрібнобуржуазної демократії? Я маю на увазі сім політичних вимог: 1—5 і 1—2, серед яких немає жодної, яка не була б *буржуазно*-демократичною [5].

По-друге, принцип інтернаціональності робітничого руху практично для нинішнього часу цілком відкидається, і відкидається людьми, які аж п'ять років і за найтяжчих обставин проводили цей принцип якнайблискучіше. Німецькі робітники опинилися в авангарді європейського руху *головним чином* завдяки своїй справді інтернаціоналістській поведінці під час війни; ніякий інший пролетаріат не міг би триматися так добре. І ось тепер їм пропонують зректися цього принципу, зректися в той самий момент, коли за кордоном робітники скрізь починають підкреслювати його тією ж мірою, якою уряди намагаються придушити всяку спробу здійснити цей принцип у рамках будь-якої організації! Що ж залишається кінець кінцем від інтернаціоналізму робітничого руху? Тільки мала надія — і не на співробітництво європейських робітників надалі, у боротьбі за своє визволення, ні,— а на майбутнє «міжнародне братерство народів», на «Сполучені Штати Європи» панів буржуа з Ліги миру [6]!

Звичайно, не було потреби говорити про Інтернаціонал як такий. Але треба було принаймні не зробити ні кроку назад від програми 1869 р. і сказати приблизно так: *хоч* німецька робітнича партія діє *насамперед* усередині відведених їй державних кордонів (вона не має права говорити від імені європейського пролетаріату і, особливо, говорити щось хибне), проте вона усвідомлює

свою солідарність з робітниками всіх країн і завжди готова буде виконувати й надалі, як виконувала досі, зобов'язання, що випливають з цієї солідарності. Такі зобов'язання існують і без того, щоб проголошувати себе або вважати себе частиною Інтернаціоналу; до них належать, наприклад, допомога і недопущення штрейкбрехерства під час страйків, піклування про те, щоб німецькі робітники були поінформовані партійними органами про рух за кордоном, агітація проти династичних воєн, що загрожують або вибухають, під час таких воєн — тактика, подібна до тієї, яка була зразково проведена в 1870 і 1871 рр. тощо [7].

По-третє, наші дозволили нав'язати собі лассалівський «залізний закон заробітної плати», який грунтується на цілком застарілому економічному погляді, ніби робітник одержує в середньому лише *мінімум* заробітної плати, і саме через те, що, згідно з мальтузіанською теорією народонаселення, завжди є надлишок робітників (така була аргументація Лассаля). Проте Маркс у «Капіталі» докладно довів, що закони, які регулюють заробітну плату, дуже складні, що залежно від умов дістає перевагу то той, то інший з них, що вони, таким чином, аж ніяк не залізні, а, навпаки, дуже еластичні і що взагалі це питання не можна розв'язати в двох-трьох словах, як думав Лассаль. Мальтузіанське обгрунтування закону, списаного Лассалем у Мальтуса і Рікардо (з перекрученням останнього), як воно, наприклад, цитується на стор. 5 «Книги для читання робітників» з іншої брошури Лассаля, докладно спростоване Марксом у відділі про «процес нагромадження капіталу» [8]. Отже, прийнявши лассалівський «залізний закон», визнали хибне твердження і його хибне обгрунтування.

По-четверте, програма висуває як *єдину соціальну* вимогу лассалівську державну допомогу в найбільш неприхованому вигляді, в якому Лассаль її вкрав у Бюше. І це після того, як Бракке дуже добре викрив усю нікчемність цієї вимоги [9], після того, як майже всі, якщо не всі, оратори нашої партії змушені були в боротьбі з лассальянцями виступити проти цієї «державної допомоги»! Більшого приниження для нашої партії не можна собі уявити. Інтернаціоналізм, зведений до рівня Аманда Гегга, соціалізм, що опустився до буржуазного республіканця Бюше, який висунув цю вимогу *на противагу соціалістам*, для боротьби з ними!

Але «державна допомога» в лассалівському розумінні є в кращому разі тільки *один* з багатьох заходів для досягнення мети, що тут, у проекті програми, виражено безпорадними словами: «щоб прокласти шлях до розв'язання соціального питання»,— ніби для нас ще існує якесь теоретично *не розв'язане* соціальне *питання*! Отже, якщо сказати: «німецька робітнича партія прагне до знищення найманої праці і тим самим класових відмінностей через здійснення колективного виробництва в промисловості та землеробстві і в національному масштабі; вона виступає за будь-

який захід, придатний для досягнення цієї мети»,— то жоден лассальянець не зможе нічого проти цього заперечити.

По-п'яте, про організацію робітничого класу, як класу, через професійні спілки не сказано жодного слова. А це дуже істотний пункт, бо це і є справжня класова організація пролетаріату, в якій він веде свою повсякденну боротьбу з капіталом, яка є для нього школою і яку тепер уже ніяк не може задушити навіть найжорстокіша реакція (як тепер у Парижі). Зважаючи на ту важливість, якої ця організація набуває також і в Німеччині, було б, на нашу думку, конче потрібно нагадати про неї в програмі і по можливості відвести їй певне місце в партійній організації.

Ось що зробили наші на догоду лассальянцям. А чим поступилися ті? Тим, що в програмі фігурує купа досить плутаних, *суто демократичних вимог*, з яких окремі є просто предметами моди, як наприклад, «народне законодавство», що існує в Швейцарії і завдає там більше шкоди, ніж дає користі, коли взагалі щось дає. «*Управління* через посередництво народу» ще мало б хоч якийсь смисл. Немає також першої умови всякої свободи — відповідальності всіх чиновників за всі свої службові дії щодо будь-кого з громадян перед звичайними судами і за загальним правом. Про те, що такі вимоги, як свобода науки, свобода совісті, фігурують у кожній ліберальній буржуазній програмі і тут виглядають трохи дивно, я довго говорити не буду.

Вільна народна держава перетворилася на вільну державу. За граматичним значенням цих слів, вільна держава є така, в якій держава вільна щодо своїх громадян, тобто держава з деспотичним урядом. Слід було б облишити всю цю балаканину про державу, особливо після Комуни, яка не була вже державою у власному розумінні слова. «*Народною державою*» анархісти кололи нам очі більше ніж досить, хоч уже в творі Маркса проти Прудона [10], а потім у «Комуністичному маніфесті» говориться прямо, що з запровадженням соціалістичного суспільного ладу держава сама собою розпускається [sich auflöst] і зникає. Оскільки держава є тільки минуще установлення, яким доводиться користуватись у боротьбі, у революції, щоб насильно придушити своїх противників, то говорити про вільну народну державу є чистісіньке безглуздя: поки пролетаріат ще *потребує* держави, він потребує її не в інтересах свободи, а в інтересах придушення своїх противників, а коли стає можливим говорити про свободу, тоді держава як така перестає існувати. Через те ми запропонували б поставити скрізь замість слова *«держава»* слово «громада» [Gemeinwesen], прекрасне старе німецьке слово, яке відповідає французькому слову «комуна».

«Усунення будь-якої соціальної і політичної нерівності» — теж дуже сумнівна фраза замість «знищення всіх класових відмінностей». Між окремими країнами, областями і навіть місцево-

стями завжди існуватиме *певна* нерівність у життєвих умовах, яку можна буде звести до мінімуму, але ніколи не вдасться усунути цілком. Жителі Альп завжди матимуть інші життєві умови, ніж мешканці рівнин. Уявлення про соціалістичне суспільство, як про царство *рівності*, є однобічне французьке уявлення, пов'язане зі старим лозунгом «свободи, рівності й братерства»,— уявлення, яке як певний *ступінь розвитку* було правомірним свого часу і на своєму місці, але яке, як і всі однобічності колишніх соціалістичних шкіл, тепер треба подолати, оскільки воно вносить тільки плутанину і оскільки тепер знайдено точніші способи викладу цього питання.

Я закінчую, хоча майже кожне слово в цій програмі, написаній до того ж мляво і безбарвною мовою, заслуговує на критику. Програма ця така, що в разі, коли її буде прийнято, Маркс і я *ніколи* не погодимося приєднатися до заснованої на такому фундаменті *нової* партії і змушені будемо дуже серйозно задуматися над питанням про те, яку позицію (також і публічно) зайняти щодо неї. Зважте, що за кордоном за всі і всілякі виступи і дії німецької Соціал-демократичної робітничої партії роблять відповідальними *нас*. Так Бакунін у своєму творі «Політика і анархія» робить нас відповідальними за кожне необдумане слово, сказане чи написане Лібкнехтом від часу заснування «Demokratisches Wochenblatt» [11]. Люди думають, що ми звідси командуємо всім рухом, тоді як Ви знаєте не гірше за мене, що ми майже ніколи не втручалися навіть найменшою мірою у внутрішні справи партії, а якщо й втручалися, то тільки для того, щоб по можливості виправити допущені, на наш погляд, помилки, та й то *лише теоретичні*. Але Ви самі зрозумієте, що ця програма є поворотним пунктом, який дуже легко може змусити нас скласти з себе будь-яку відповідальність за партію, що визнала таку програму.

Взагалі, офіційна програма партії має менше значення, ніж те, що партія робить насправді. Та все ж *нова* програма завжди являє собою відкрито піднятий прапор, і зовнішній світ судить про партію за цим прапором. Через те програма ні в якому разі не повинна бути кроком назад, яким є розглядуваний проект у порівнянні з ейзенахською програмою. Адже треба було подумати й про те, що̀ скажуть про цю програму робітники інших країн, яке враження справить ця капітуляція всього німецького соціалістичного пролетаріату перед лассальянством.

Притому я переконаний, що об'єднання на *такій* основі не протримається й року. Невже кращі люди нашої партії погодяться пережовувати у своїх виступах завчені напам'ять фрази Лассаля про залізний закон заробітної плати і про державну допомогу? Хотів би я побачити, наприклад, Вас у цій ролі! Та якби вони й пішли на це, їх освистали б їхні слухачі. Тим часом я певний,

що лассальянці наполягають саме на *цих* пунктах програми, як лихвар Шейлок на своєму фунті м'яса. Станеться розкол; але спочатку ми поновимо «чесне» ім'я Гассельмана, Газенклевера, Тельке і компанії; після розколу ми будемо ослаблені, а лассальянці — зміцнілі; наша партія втратить свою політичну непорочність і вже ніколи не зможе самовіддано боротися проти лассалівських фраз, які вона на деякий час сама ж накреслила на своєму прапорі; і якщо лассальянці знову заявлятимуть тоді, що вони — найсправжнісінька і єдина робітнича партія, а наші прихильники — буржуа,— то, щоб довести це, вони зможуть указати на цю програму. Всі соціалістичні заходи в цій останній належать *їм*, в той час як *наша* партія внесла туди тільки вимоги дрібнобуржуазної демократії, яку все-таки, *вона сама* в тій самій програмі охарактеризувала як частину «реакційної маси».

Я затримав відправлення цього листа, бо Ви будете звільнені лише 1 квітня, на честь дня народження Бісмарка, і я не хотів піддавати лист ризику, бо його могли перехопити при спробі доставити контрабандним шляхом. Але щойно надійшов лист від Бракке, в якого теж виникли серйозні сумніви з приводу програми і який хоче знати нашу думку. Тому я, щоб прискорити справу, надсилаю цього листа йому, щоб він прочитав його і щоб мені не довелося ще раз писати про всю цю мороку спочатку. А втім, я виклав справу відверто також і Рамму, а Лібкнехту написав тільки коротко. Я не можу йому пробачити того, що він не повідомив нас *ні словом* про всю цю справу (тоді як Рамм та інші думали, що він нас точно поінформував), поки не стало вже, так би мовити, надто пізно. Правда, так чинив він здавна — і звідси те велике неприємне листування, яке нам, Марксу і мені, довелося з ним вести,— але цього разу справа вже повернула на надто погане, і *ми рішуче відмовляємося йти разом з ним таким шляхом.*

Постарайтеся влаштувати так, щоб улітку приїхати сюди. Житимете, звичайно, в мене, і, якщо погода буде гарна, ми змогли б на кілька днів поїхати на морські купання; після тривалої відсидки це буде Вам дуже корисно.

З дружнім привітом

Ваш ***Ф. Е.***

Маркс недавно змінив квартиру. Його адреса: 41, Мейтленд-парк, Кресент, Норд-Уест, Лондон.

Вперше надруковано в книзі: Bebel A. Aus meinem Leben. Stuttgart, 1911. T. II

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 3—9

К. МАРКС

КРИТИКА ГОТСЬКОЇ ПРОГРАМИ[12]

ЛИСТ ДО В. БРАККЕ

Лондон, 5 травня 1875 р.

Дорогий Бракке!

Прочитавши наведені нижче критичні зауваження до об'єднавчої програми, будьте ласкаві, передайте їх для ознаймлення Гейбу і Ауеру, Бебелю і Лібкнехту *. Я завантажений роботою і змушений переступати вже далеко за межі робочого часу, дозволеного мені лікарями. Тому я зовсім не відчув особливого «задоволення», списавши так багато паперу. Але це було необхідно для того, щоб партійні друзі, для яких призначається це повідомлення, не витлумачили згодом неправильно ті заходи, до яких я, з свого боку, повинен удатися.

Я маю на увазі коротку заяву, яку Енгельс і я опублікуємо після об'єднавчого з'їзду; ми заявимо, що ми зовсім непричетні до зазначеної принципової програми і не маємо з нею нічого спільного.

Це необхідно, бо за кордоном поширена старанно підтримувана ворогами партії думка — думка цілком хибна,— ніби ми таємно керуємо звідси рухом так званої ейзенахської партії. Ще в своїй книзі, яка нещодавно вийшла російською мовою, Бакунін покладає, наприклад, на мене відповідальність не тільки за всі програми і т. ін. згаданої партії, але навіть і за кожний крок, зроблений Лібкнехтом з дня його співробітництва з Народною партією.

Крім того, мій обов'язок не дозволяє мені, хай навіть і за допомогою дипломатичного мовчання, визнати програму, яка, на моє переконання, абсолютно ні на що не годиться і деморалізує партію.

Кожний крок справжнього руху важливіший за дюжину програм. Через те, коли не можна було — а обставини цього не допускали — піти *далі* ейзенахської програми, то слід було б просто

* Позначка на початку листа. *«Notabene. Рукопис мусить повернутися до Ваших рук*, щоб у разі потреби він був у моєму розпорядженні», *Ред.*

укласти угоду про дії проти спільного ворога. Складаючи ж принципові програми (замість того щоб відкласти цю справу до того моменту, коли вона буде підготовлена тривалішою спільною роботою), зводять тим самим перед лицем усього світу віхи, за якими люди судять про рівень партійного руху.

Вожді лассальянців прийшли до нас тому, що їх змусили до цього обставини. Якби їм заявили з самого початку, що ні на яке гендлярство принципами не підуть, то вони *повинні* були б задовольнитися програмою дії або організаційним планом з метою спільної дії. Замість цього їм дозволяють з'являтися у всеозброєнні мандатів і, з свого боку, визнають ці мандати за обов'язкові, тобто здаються на милість або немилість тих, хто сам потребує допомоги. На довершення всього вони скликають з'їзд ще *до погоджувального з'їзду*, тимчасом як власна партія скликає свій з'їзд тільки post festum *. Тут явно намагалися зірвати всяку критику і не дати опам'ятатися власній партії. Відомо, що робітників задовольняє сам факт об'єднання; але помиляються ті, хто думає, що цей хвилинний успіх куплено не надто дорогою ціною.

А втім, програма ні на що не годиться і незалежно від того, що вона канонізує лассалівський символ віри.

Найближчим часом я надішлю Вам останні випуски французького видання «Капіталу» [13]. Друкування було на тривалий час затримане в зв'язку із забороною французького уряду. На цьому тижні або на початку наступного книжка буде готова. Чи одержали Ви 6 перших випусків? Повідомте мені, будь ласка, також *адресу* Бернхарда Беккера, якому я теж маю надіслати останні випуски.

У *книговидавництва «Volksstaat»* своєрідні звичаї. Так, наприклад, мені досі навіть не надіслали жодного примірника нового видання «Кельнського процесу комуністів» [14].

З сердечним привітом

Ваш ***Карл Маркс***

Вперше надруковано із скороченнями в журналі «Die Neue Zeit», Jg. 9, Bd. I, № 18, 1891; повністю опубліковано в журналі «Die Gesellschaft», Jg. 4, Bd. II, N 8, 1927

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 34, с. 108—112

* — буквально: після свята, тобто заднім числом. *Ред.*

К. МАРКС

ЗАУВАЖЕННЯ ДО ПРОГРАМИ НІМЕЦЬКОЇ РОБІТНИЧОЇ ПАРТІЇ

I

1. «Праця є джерело всякого багатства і всякої культури, *а оскільки* праця, яка дає користь, можлива лише в суспільстві і за допомогою суспільства, то доход від праці належить у неурізаному вигляді і на рівних правах усім членам суспільства» *.

Перша частина параграфа: «Праця є джерело всякого багатства і всякої культури».

Праця *не є джерело* всякого багатства. *Природа* такою ж мірою джерело споживних вартостей (а саме з них і складається матеріальне багатство!), як і праця, що сама є лише виявом однієї з сил природи, людської робочої сили. Наведену вище фразу ви зустрінете в кожному дитячому букварі, і вона правильна остільки, оскільки в ній *мається на увазі*, що праця здійснюється при наявності відповідних предметів і знарядь. Але в соціалістичній програмі не слід вдаватися до подібних буржуазних фраз, які замовчують ті *умови*, що одні тільки й надають їм смислу. Оскільки людина наперед ставиться до природи, цього першоджерела всіх засобів і предметів праці, як власник, поводиться з нею як з належною їй річчю, остільки її праця стає джерелом споживних вартостей, а отже, й багатства. У буржуа є дуже серйозні підстави приписувати праці *надприродну творчу силу*, бо саме з природної зумовленості праці випливає, що людина, яка не має ніякої іншої власності, крім своєї робочої сили, в будь-якому суспільному й культурному стані змушена бути рабом інших людей, що заволоділи матеріальними умовами праці. Тільки з їхнього дозволу може вона працювати, отже, тільки з їхнього дозволу — жити.

Але залишимо вже цю фразу, якою вона є, хоч би які були її недоліки. Якого ж висновку слід би чекати? Очевидно, такого:

«Оскільки праця є джерело всякого багатства, то жоден член суспільства не може й привласнювати собі багатство інакше, як привласнюючи продукт праці. Якщо ж він сам не працює, то він живе чужою працею, і свою культуру він теж набуває за рахунок чужої праці».

* Тут і далі Маркс цитує пункти проекту Готської програми Німецької робітничої партії. *Ред.*

Замість цього за допомогою слівців *«а оскільки»* до першого речення пристібується друге, щоб висновок зробити з цього другого речення, а не з першого.

Друга частина параграфа:

«Праця, яка дає користь, можлива лише в суспільстві і за допомогою суспільства».

Згідно з першим положенням, праця була джерелом усякого багатства і всякої культури, а отже, ніяке суспільство не можливе без праці. А тепер ми довідуємося, навпаки, що ніяка праця, «яка дає користь», не можлива без суспільства.

З таким самим успіхом можна було б сказати, що тільки в суспільстві некорисна чи навіть шкідлива для суспільства праця може стати галуззю промисловості, що тільки в суспільстві можна жити, нічого не роблячи, і т. ін. і т. ін.,— коротше, переписати всього Руссо.

А що таке праця, «яка дає користь»? Адже це всього тільки така праця, яка досягає наміченого корисного результату. Дикун (а людина — дикун, після того як вона перестала бути мавпою), який убиває каменем звіра, збирає плоди і т. ін., виконує працю, «яка дає користь».

По-третє. Висновок: «А оскільки праця, яка дає користь, можлива лише в суспільстві і за допомогою суспільства, то доход від праці належить у неурізаному вигляді і на рівних правах усім членам суспільства».

Оце так висновок! Якщо праця, яка дає користь, можлива лише в суспільстві і за допомогою суспільства, то доход від праці належить суспільству, а окремому робітникові припаде з цього доходу лише те, що не потрібне на утримання «умови» праці — суспільства.

І справді, за всіх часів *захисники кожного даного суспільного ладу* висували це положення. Насамперед виступають домагання уряду і всього того, що до нього липне,— адже уряд є, мовляв, суспільним органом для збереження суспільного порядку; потім ідуть домагання різних видів приватної власності, оскільки різні види приватної власності становлять, мовляв, основи суспільства, і так далі. Ці пусті фрази можна, як бачите, крутити і перевертати як завгодно.

Скільки-небудь розумний зв'язок перша і друга частини параграфа матимуть лише в такій редакції:

«Джерелом багатства і культури праця стає лише як суспільна праця», або, що те саме, «в суспільстві і за допомогою суспільства».

Це положення безперечно правильне, бо якщо відособлена праця (припускається, що її матеріальні умови наявні) і може створювати споживні вартості, то ні багатства, ні культури вона створити не може.

Але так само безперечне й інше положення:

«В міру того як відбувається суспільний розвиток праці і таким чином праця стає джерелом багатства й культури,— розвивається бідність і знедоленість серед робітників, багатство і культура серед неробітників».

Це — закон усієї історії до нинішнього часу. Отже, замість загальних фраз про «працю» і «суспільство» треба було ясно показати, як у сучасному капіталістичному суспільстві були, нарешті, створені ті матеріальні й інші умови, які роблять робітників здатними знищити це суспільне прокляття і змушують їх це зробити.

Насправді ж увесь цей параграф, невдалий за формою, помилковий за змістом, вставлено тут лише для того, щоб лассалівську формулу про «неурізаний трудовий доход» написати як перший лозунг на партійному прапорі. Я ще повернуся до «трудового доходу», до «рівного права» та ін., бо те саме повторюється в дещо іншій формі й далі.

2. «У сучасному суспільстві засоби праці є монополією класу капіталістів. Зумовлена цим залежність робітничого класу є причиною злиднів і поневолення в усіх формах».

Це запозичене з статуту Інтернаціоналу положення в даній «виправленій» редакції хибне.

У сучасному суспільстві засоби праці становлять монополію земельних власників (монополія земельної власності є навіть основою монополії капіталу) *і* капіталістів. У відповідному пункті статут Інтернаціоналу не називає ні того, ні другого класу монополістів. Він говорить про *«монополію на засоби праці, тобто на джерела життя»* [15]. Додаток «джерела життя» достатньо показує, що до засобів праці включено також і землю.

Виправлення було зроблене тому, що Лассаль з мотивів, тепер усім відомих, нападав *тільки* на клас капіталістів, але не на земельних власників. В Англії капіталіст здебільшого не є власником навіть тієї землі, на якій стоїть його фабрика.

3. «Визволення праці вимагає зведення засобів праці у власність усього суспільства і колективного регулювання сукупної праці при справедливому розподілі трудового доходу».

«Зведення засобів праці у власність усього суспільства (!)» означає, очевидно, їх «перетворення на власність усього суспільства». Але це лише мимохідь.

Що таке *«трудовий доход»*? Продукт праці чи його вартість? А в останньому випадку, чи вся вартість продукту, чи тільки та частина вартості, яку праця додала до вартості спожитих засобів виробництва?

«Трудовий доход» — розпливчасте уявлення, висунуте Лассалем замість певних економічних понять.

Що таке «справедливий» розподіл?

Хіба буржуа не твердять, що сучасний розподіл «справедливий»? І хіба він не є справді єдино «справедливим» розподілом на базі сучасного способу виробництва? Хіба економічні відносини регулюються правовими поняттями, а не навпаки, чи не виникають правові відносини з економічних? І хіба різні соціалістичні сектанти не дотримуються найрізноманітніших уявлень про «справедливий» розподіл?

Щоб знати, що в даному разі розуміють під словами «справедливий» розподіл, ми повинні зіставити перший параграф з цим параграфом. Останній має на увазі таке суспільство, в якому «засоби праці становлять суспільну власність і сукупна праця регулюється колективно», а в першому параграфі ми бачимо, що «доход від праці належить у неурізаному вигляді і на рівних правах усім членам суспільства».

«Усім членам суспільства»? Навіть і тим, хто не працює? Де ж тоді «неурізаний трудовий доход»? Тільки тим членам суспільства, хто працює? Де ж тоді «рівне право» всіх членів суспільства?

Але «всі члени суспільства» і «рівне право» — очевидно тільки фрази. А суть справи в тому, що в цьому комуністичному суспільстві кожний працівник повинен одержати лассалівський «неурізаний трудовий доход».

Якщо вислів «трудовий доход» ми візьмемо спочатку в розумінні продукту праці, то колективний трудовий доход виявиться *сукупним суспільним продуктом*.

З нього треба тепер відрахувати:

По-перше, те, що потрібне для відшкодування спожитих засобів виробництва.

По-друге, додаткову частину для розширення виробництва.

По-третє, резервний або страховий фонд для страхування від нещасних випадків, стихійних лих тощо.

Ці відрахування з «неурізаного трудового доходу» — економічна необхідність, і їх розміри мають бути визначені на основі наявних коштів і сил, почасти на основі теорії ймовірності, але вони ніяким способом не піддаються обчисленню на основі справедливості.

Залишається друга частина сукупного продукту, призначена служити предметами споживання.

Перш ніж справа дійде до індивідуальної дільби цієї частини, що залишилася, з неї знову відраховуються:

По-перше, загальні витрати управління, які не стосуються безпосередньо виробництва.

Ця частка відразу ж значно скоротиться порівняно з тим, яка вона в сучасному суспільстві, і буде дедалі зменшуватися в міру розвитку нового суспільства.

По-друге, те, що призначається для спільного задоволення потреб, як-от: школи, заклади охорони здоров'я тощо.

Ця частка відразу ж значно зросте порівняно з тим, яка вона в сучасному суспільстві, і буде дедалі зростати в міру розвитку нового суспільства.

По-третє, фонди для непрацездатних та ін., коротше — те, що тепер належить до так званої офіційної опіки бідних.

Лише тепер ми підходимо до того «розподілу», який програма, під лассалівським впливом, так обмежено тільки й має на увазі, а саме до тієї частини предметів споживання, яка ділиться між індивідуальними виробниками колективу.

«Неурізаний трудовий доход» непомітно перетворився вже на «урізаний», хоч усе, що відраховується з виробника як приватної особи, прямо або опосередковано йде на користь йому ж як членові суспільства.

Так само як зникла фраза про «неурізаний трудовий доход», так зникає тепер і фраза про «трудовий доход» взагалі.

У суспільстві, що грунтується на засадах колективізму, на спільному володінні засобами виробництва, виробники не обмінюють своїх продуктів; так само мало праця, затрачена на виробництво продуктів, виявляється тут *як вартість* цих продуктів, як певна притаманна їм матеріальна властивість, оскільки тепер, на протилежність капіталістичному суспільству, індивідуальна праця вже не кружним шляхом, а безпосередньо існує як складова частина сукупної праці. Вислів «трудовий доход», неприйнятний і тепер через свою двозначність, втрачає таким чином усякий смисл.

Ми маємо тут справу не з таким комуністичним суспільством, яке *розвинулося* на своїй власній основі, а, навпаки, з таким, яке щойно *виходить* якраз з капіталістичного суспільства і яке через це в усіх відношеннях, в економічному, моральному й розумовому, зберігає ще родимі плями старого суспільства, з надр якого воно вийшло.

Відповідно до цього кожний окремий виробник одержує назад від суспільства після всіх відрахувань рівно стільки, скільки сам дає йому. Те, що він дав суспільству, становить його індивідуальний трудовий пай. Наприклад, суспільний робочий день являє собою суму індивідуальних робочих годин; індивідуальний робочий час кожного окремого виробника — це надана ним частина суспільного робочого дня, його пай у ньому. Він одержує від суспільства квитанцію про те, що він дав таку-то кількість праці (після відрахування його праці на користь суспільних фондів), і за цією квитанцією він одержує з суспільних запасів таку кількість предметів споживання, на яку затрачено стільки ж праці. Ту ж саму кількість праці, яку він дав суспільству в одній формі, він одержує назад в іншій формі.

Тут, очевидно, панує той самий принцип, який регулює обмін товарів, оскільки останній є обміном рівних вартостей. Зміст і форма тут змінилися, оскільки при змінених обставинах ніхто не може дати нічого, крім своєї праці, і оскільки, з другого боку, у власність окремих осіб не може перейти ніщо, крім індивідуальних предметів споживання. Але щодо розподілу їх між окремими виробниками, то тут панує той самий принцип, що й при обміні товарними еквівалентами: певна кількість праці в одній формі обмінюється на рівну кількість праці в іншій.

Тому *рівне право* тут за принципом усе ще є *правом буржуазним*, хоч принцип і практика тут уже не суперечать одне одному, в той час як при товарообміні обмін еквівалентами існує лише *в середньому*, а не в кожному окремому випадку.

Незважаючи на цей прогрес, це *рівне право* в одному відношенні все ще обмежене буржуазними рамками. Право виробників *пропорційне* праці, яку вони надають; рівність полягає в тому, що вимірювання робиться *рівною мірою* — працею. Але одна людина фізично або розумово переважає іншу і, отже, дає за той самий час більшу кількість праці або ж здатна працювати довше; а праця, для того щоб вона могла служити мірою, повинна бути визначена за тривалістю або за інтенсивністю, інакше вона перестала б бути мірою. Це *рівне* право є нерівне право для нерівної праці. Воно не визнає ніяких класових відмінностей, тому що кожний є тільки робітником, як і всі інші, але воно мовчазно визнає нерівну індивідуальну обдарованість, а отже, й нерівну працездатність природними привілеями. *Тому воно за своїм змістом є правом нерівності, як усяке право.* За своєю природою право може полягати лише в застосуванні рівної міри; але нерівні індивіди (а вони не були б різними індивідами, якби не були нерівними) можуть бути вимірювані тією самою мірою лише остільки, оскільки їх розглядають під одним кутом зору, беруть тільки з одного *певного* боку, як у даному, наприклад, випадку, де їх розглядають *тільки як робітників* і нічого більше в них не бачать, абстрагуються від усього іншого.

Далі: один робітник одружений, другий ні, в одного більше дітей, у другого менше, і т. ін. При рівній праці і, отже, при рівній участі в суспільному споживному фонді один одержить насправді більше, ніж другий, буде багатшим від другого і таке інше. Щоб уникнути всього цього, право, замість того щоб бути рівним, мало б бути нерівним.

Але ці хиби неминучі в першій фазі комуністичного суспільства, в тому його вигляді, як воно виходить після довгих мук родів з капіталістичного суспільства. Право ніколи не може бути вищим за економічний лад і зумовлений ним культурний розвиток суспільства.

На вищій фазі комуністичного суспільства, після того як зник-

не поневолююче людину підкорення її поділові праці; коли зникне разом з цим протилежність розумової і фізичної праці; коли праця перестане бути тільки засобом для життя, а стане сама першою потребою життя; коли разом з усебічним розвитком індивідів виростуть і продуктивні сили і всі джерела суспільного багатства поллються повним потоком, лише тоді можна буде цілком подолати вузький горизонт буржуазного права, і суспільство зможе написати на своєму прапорі: Кожний за здібностями, кожному за потребами!

Я спинився докладніше на «неурізаному трудовому доході», з одного боку, і на «рівному праві» та «справедливому розподілі» — з другого, для того щоб показати, який великий злочин чинять, коли, з одного боку, намагаються знову пав'язати нашій партії як догми ті уявлення, які свого часу мали деякий смисл, а тепер перетворилися на застарілий словесний мотлох, а з другого боку, хочуть перекрутити реалістичне розуміння, яке насилу було прищеплене партії, а тепер уже пустило в ній коріння, ідеологічними, правовими та іншими нісенітницями, такими звичними для демократів і французьких соціалістів.

Крім усього сказаного вище, було взагалі помилкою вбачати суть справи в так званому *розподілі* і ставити на ньому основний наголос.

Усякий розподіл предметів споживання є завжди лише наслідком розподілу самих умов виробництва. А розподіл останніх виражає характер самого способу виробництва. Наприклад, капіталістичний спосіб виробництва грунтується на тому, що матеріальні умови виробництва у формі власності на капітал і власності на землю перебувають у руках нероботників, тимчасом як маса володіє тільки особистою умовою виробництва — робочою силою. Якщо елементи виробництва розподілені у такий спосіб, то звідси сам собою випливає і сучасний розподіл предметів споживання. Якщо ж матеріальні умови виробництва становитимуть колективну власність самих робітників, то в результаті вийде також і розподіл предметів споживання, відмінний від сучасного. Вульгарний соціалізм (а від нього і якась частина демократії) перейняв від буржуазних економістів манеру розглядати й трактувати розподіл як щось незалежне від способу виробництва, а звідси зображати справу так, нібито соціалізм обертається переважно навколо питань розподілу. Але коли справжнє відношення давним-давно вже з'ясоване, навіщо ж знову повертатися назад?

> 4. «Визволення праці повинно бути справою робітничого класу, щодо якого всі інші класи становлять *лише одну реакційну масу*».

Першу строфу взято з вступних слів Статуту Інтернаціоналу, але вона зазнала «виправлення». Там сказано: «Визволення ро-

бітничого класу повинно бути справою самих робітників» [16], а тут, навпаки, «робітничий клас» повинен визволити — що? — «працю». Зрозумій, хто може.

Зате, наче компенсація, далі йде антистрофа — справжнісінька лассалівська цитата: «щодо якого (робітничого класу) всі інші класи становлять *лише одну реакційну масу*».

У «Комуністичному маніфесті» сказано:

«З усіх класів, які протистоять тепер буржуазії, тільки пролетаріат являє собою *дійсно революційний клас*. Усі інші класи занепадають і знищуються з розвитком великої промисловості, а пролетаріат є її власний продукт».

Буржуазія, як носій великої промисловості, розглядається тут як революційний клас щодо феодалів і середніх станів, які прагнуть зберегти за собою всі ті соціальні позиції, що створені застарілими способами виробництва. Отже, вони не становлять *разом з буржуазією* лише одну реакційну масу.

З другого боку, пролетаріат революційний щодо буржуазії, бо він, виріснш сам на грунті великої промисловості, прагне позбавити виробництво того капіталістичного характеру, який намагається увічнити буржуазія. Але «Маніфест» при цьому додає, що «середні стани» стають революційними «остільки, оскільки має відбутися їх перехід в ряди пролетаріату» [17].

Отже, з цієї точки зору знов-таки нісенітниця, ніби щодо робітничого класу вони «разом з буржуазією» і до того ж ще з феодалами «становлять лише одну реакційну масу».

Хіба на останніх виборах заявляли ремісникам, дрібним промисловцям і т. ін., а також *селянам:* «щодо нас ви з буржуа і феодалами становите лише одну реакційну масу»?

Лассаль знав «Комуністичний маніфест» напам'ять так само, як його правовірні послідовники знають складені ним священні писання. І якщо він так грубо перекрутив «Маніфест», то зробив це лише для того, щоб виправдати свій союз з абсолютистськими і феодальними противниками проти буржуазії.

Крім того, до зазначеного вище параграфа премудрий лассалівський вислів взагалі притягнуто за волосся, без будь-якого зв'язку з тією безглуздо «виправленою» цитатою з Статуту Інтернаціоналу. Тут перед нами просто нахабна вихватка, і вже, звичайно, аж ніяк не неприємна панові Бісмарку, одне з тих дешевих зухвальств, якими спекулює берлінський Марат *.

5. «Робітничий клас діє для свого визволення насамперед у *рамках сучасної національної держави,* усвідомлюючи, що необхідним результатом його прагнень, спільних для робітників усіх культурних країн, буде міжнародне братерство народів».

* Очевидно, Гассельман — редактор газети «Neuer Social-Demokrat». *Ред.*

На протилежність «Комуністичному маніфестові» і всьому попередньому соціалізму, Лассаль підходив до робітничого руху з найвужчої національної точки зору. Його в цьому наслідують,— і це після діяльності Інтернаціоналу!

Само собою зрозуміло, що робітничий клас, для того, щоб взагалі бути спроможним боротися, повинен у себе вдома організуватися *як клас* і що безпосередньою ареною його боротьби є його ж країна. Остільки його класова боротьба не за своїм змістом, а, як говориться в «Комуністичному маніфесті», «за формою» національна.

Проте «рамки сучасної національної держави» — наприклад, Німецької імперії — самі в свою чергу перебувають економічно «в рамках світового ринку», політично — «в рамках системи держав». Кожному купцеві відомо, що німецька торгівля є водночас і зовнішньою торгівлею, і велич пана Бісмарка полягає якраз у проведенні певного роду *міжнародної* політики.

До чого ж зводить німецька робітнича партія свій інтернаціоналізм? До усвідомлення, що результатом її прагнень буде *«міжнародне братерство народів»*. Ця фраза, запозичена у буржуазної Ліги миру і свободи, має зійти за еквівалент міжнародного братерства робітничих класів різних країн в їхній спільній боротьбі проти панівних класів та їхніх урядів. Отже, про *міжнародні функції* німецького робітничого класу — жодного слова! І це все, що йому пропонують протиставити своїй власній буржуазії, яка по-братньому об'єдналася вже проти нього з буржуазією всіх інших країн, і міжнародній змовницькій політиці пана Бісмарка!

Справді, інтернаціоналізм програми стоїть *ще незмірно нижче*, ніж інтернаціоналізм партії вільної торгівлі. І та теж твердить, що результатом її прагнень буде «міжнародне братерство народів». Але вона й *робить* дещо для того, щоб зробити торгівлю міжнародною, і аж ніяк не задовольняється усвідомленням того, що всі народи у себе вдома займаються торгівлею.

Міжнародна діяльність робітничого класу різних країн аж ніяк не залежить від існування *«Міжнародного Товариства Робітників»*. Воно було лише першою спробою створити для цієї діяльності центральний орган, спробою, яка завдяки даному нею поштовхові залишила незгладимі результати, але яку в *її першій історичній формі* після падіння Паризької Комуни не можна було далі проводити.

Бісмарківська «Norddeutsche» мала повне право проголосити на втіху своєму господареві, що німецька робітнича партія в новій своїй програмі зреклася інтернаціоналізму.

II

«Виходячи з цих принципів, німецька робітнича партія домагається всіма законними засобами *вільної держави* — *і* — соціалістичного суспільства: скасування системи заробітної плати *разом з її залізним законом* — і — експлуатації в усіх її формах; ліквідації всякої соціальної і політичної нерівності».

До «вільної» держави я ще повернуся.

Отже, німецька робітнича партія повинна надалі вірувати в «залізний закон» Лассаля! Щоб знайти йому місце в програмі, вдаються до безглуздя, говорячи про «скасування системи заробітної плати (слід було б сказати: системи найманої праці) *разом з* її залізним законом». Якщо я скасовую цю найману працю, то, природно, я скасовую і її закони, хай вони будуть «залізні» чи м'які, як губка. Але боротьба Лассаля проти найманої праці обертається майже тільки навколо цього так званого закону. Тому, щоб довести, що лассальянська секта перемогла, «система заробітної плати» повинна бути знищена «*разом з* її залізним законом», а не без нього.

Як відомо, в «залізному законі заробітної плати» Лассалю не належить нічого, крім слова «залізний», запозиченого ним з гетевських «вічних, залізних, великих законів». Слово *«залізний»* — це ярличок, по якому впізнають один одного правовірні. Але якщо я приймаю закон з його лассалівським штемпелем, а отже, і в лассалівському розумінні, то я мушу також прийняти і лассалівське обгрунтування його. Що ж воно являє собою? Як показав Ланге невдовзі після смерті Лассаля, це — (проповідувана самим Ланге) мальтусівська теорія народонаселення [18]. Але якщо ця теорія правильна, то скасувати «залізний закон» я вже *ніяк не* можу, навіть сто разів скасувавши найману працю, тому що закон цей панує тоді вже не тільки над системою найманої праці, але й над *усякою* суспільною системою. Спираючись саме на цю теорію, економісти вже більш як п'ятдесят років доводять, що соціалізм не може усунути злиднів, *зумовлених самою природою*, а може лише зробити їх *загальними*, рівномірно розподіливши їх по всій поверхні суспільства!

Але все це ще не найголовніше. *Зовсім незалежно* від *хибного* розуміння Лассалем цього закону, справді обурливий крок назад полягає ось у чому.

Після смерті Лассаля в *нашій* партії проклало собі шлях наукове розуміння того, що *заробітна плата* є не тим, чим вона *здається*, не *вартістю* — або *ціною* — *праці*, а лише замаскованою формою *вартості* — або *ціни* — *робочої сили*. Цим самим раз назавжди розбивались як буржуазне розуміння заробітної плати, так і вся критика, спрямована до того часу проти цього розумін-

ня, і ясно встановлювалося, що найманому робітникові дозволяють працювати для підтримування свого власного існування, тобто дозволяють *жити* лише остільки, оскільки він певну кількість часу працює даром на користь капіталіста (а отже, і його поплічників у пожиранні додаткової вартості); що тією віссю, навколо якої обертається вся система капіталістичного виробництва, є прагнення збільшити цю дарову працю шляхом подовження робочого дня або шляхом піднесення продуктивності праці *,— шляхом більшого напруження робочої сили і т. ін.; отже, що система найманої праці є системою рабства, і притому рабства тим суворішого, чим більше розвиваються суспільні продуктивні сили праці, однаково, краще чи гірше оплачується праця робітника. І ось тепер, після того як це розуміння дедалі більше прокладає собі шлях у нашій партії, повертаються назад до догм Лассаля, хоч саме тепер повинні були б знати, що Лассаль *не розумів*, що таке заробітна плата, і слідом за буржуазними економістами сприймав видимість за суть справи.

Це рівнозначно тому, як коли б раби, відкривши, нарешті, таємницю свого рабства, підняли повстання, а один з них, весь ще в полоні застарілих уявлень, вписав би в програму повстання: рабство мусить бути знищене, тому що при системі рабства харчування рабів не може піднятися вище від певного, надто низького максимуму!

Уже той факт, що представники нашої партії здатні були вчинити такий страхітливий замах на поширене в партійних масах розуміння,— чи не показує одне це, з якою злочинною легковажністю, з якою безсовісністю взялися вони за справу складання компромісної програми!

Замість невиразної кінцевої фрази параграфа: «ліквідація всякої соціальної і політичної нерівності», слід було сказати, що із знищенням класових відмінностей сама собою зникне і всяка соціальна і політична нерівність, що випливає з них.

III

> «Щоб *прокласти шлях до розв'язання соціального питання*, німецька робітнича партія вимагає заснування виробничих товариств з *державною допомогою під демократичним контролем трудящого народу*. Виробничі товариства як у промисловості, так і в землеробстві *мають бути покликані до життя* в такому обсязі, щоб *з них виникла соціалістична організація сукупної праці*».

Слідом за лассалівським «залізним законом заробітної плати» — цілющий засіб того ж пророка. «Шлях прокладається» йому гідним чином. На місце існуючої класової боротьби ставиться

* У публікації Енгельса 1891 р. у «Neue Zeit» додано слово «відповідно». *Ред.*

фраза газетних писак про «соціальне *питання*», до *«розв'язання»* якого «прокладається шлях». Замість процесу революційного перетворення суспільства «соціалістична організація сукупної праці» «виникає» з «державної допомоги», що надається виробничим товариствам, які *«покликані до життя» державою*, а не робітниками. Це цілком гідне фантазії Лассаля, начебто за допомогою державних субсидій можна так само легко побудувати нове суспільство, як нову залізницю!

Через залишки сором'язливості «державну допомогу» ставлять... під демократичний контроль «трудящого народу».

По-перше, «трудящий народ» у Німеччині складається переважно з селян, а не з пролетарів.

По-друге, слово «демократичний» у перекладі на німецьку мову означає «народовладний». Що ж це за «народовладний контроль трудящого народу»? До того ж у такого трудящого народу, який, звертаючись з подібними вимогами до держави, цілком визнає тим самим, що він і не стоїть при владі і не дозрів для неї!

Зайва річ вдаватися тут у критику того рецепта, який за Луї-Філіппа приписав Бюше *на противагу* французьким соціалістам і який був прийнятий реакційними робітниками з «Atelier»[19]. Та основна біда полягає не в тому, що цей специфічний чудодійний засіб внесли в програму, а в тому, що взагалі йдуть назад від точки зору класового руху до точки зору сектантського руху.

Коли робітники прагнуть створити умови для колективного виробництва в масштабі всього суспільства, і насамперед у себе в національному масштабі, це означає лише те, що вони борються за переворот у теперішніх умовах виробництва, і це не має нічого спільного з заснуванням кооперативних товариств з державною допомогою. Що ж до теперішніх кооперативних товариств, то вони цінні *лише* остільки, оскільки вони створені самостійно самими робітниками і їм не протегують ні уряди, ні буржуазія.

IV

Переходжу тепер до демократичного розділу:

А. *«Вільна основа держави».*

Насамперед, згідно з II розділом, німецька робітнича партія домагається «вільної держави».

Вільна держава — що це таке?

Зробити державу «вільною» — це аж ніяк не мета робітників, що позбулися обмеженого вірнопідданського напряму думок. У Німецькій імперії «держава» майже так само «вільна», як у Росії. Свобода полягає в тому, щоб перетворити державу з орга-

ну, який стоїть над суспільством, в орган, цьому суспільству цілком підпорядкований; та й у наш час більша чи менша свобода державних форм визначається тим, якою мірою вони обмежують «свободу держави».

Німецька робітнича партія — принаймні якщо вона приймає цю програму,— розкриває, як неглибоко пройнялася вона соціалістичними ідеями; замість того щоб розглядати існуюче суспільство (а це зберігає силу і для всякого майбутнього суспільства) як *«основу»* існуючої *держави* (або майбутнє суспільство як основу майбутньої держави), вона, навпаки, розглядає державу як певну самостійну сутність, що має свої власні *«духовні, моральні, вільні основи»*.

Та до того ж ще грубе зловживання в програмі словами: *«сучасна держава»* і *«сучасне суспільство»*, а також і ще грубіше нерозуміння тієї держави, якій вона ставить свої вимоги!

«Сучасне суспільство» є капіталістичне суспільство, що існує в усіх цивілізованих країнах, більш або менш вільне від домішки середньовіччя, більш або менш видозмінене особливостями історичного розвитку кожної країни, більш або менш розвинуте. Навпаки, «сучасна держава» змінюється з кожним державним кордоном. У прусcько-німецькій імперії вона зовсім інша, ніж у Швейцарії, в Англії зовсім інша, ніж у Сполучених Штатах. Отже, «сучасна держава» є фікція.

Проте, незважаючи на строкату різноманітність їх форм, різні держави різних цивілізованих країн мають між собою спільне в тому, що вони стоять на грунті сучасного буржуазного суспільства, більш або менш капіталістично розвинутого. Тому в них є деякі спільні істотні ознаки. В цьому розумінні можна говорити про «сучасну державність» на протилежність тому майбутньому, коли відімре теперішній її корінь, буржуазне суспільство.

Постає питання: якого перетворення зазнає державність у комуністичному суспільстві? Інакше кажучи: які суспільні функції, аналогічні теперішнім державним функціям, залишаться тоді? На це питання можна відповісти тільки науково; і скільки б тисяч разів не сполучати слово «народ» із словом «держава», це анітрохи не посуне його розв'язання.

Між капіталістичним і комуністичним суспільством лежить період революційного перетворення першого в друге. Цьому періодові відповідає і політичний перехідний період, і держава цього періоду не може бути нічим іншим, як тільки *революційною диктатурою пролетаріату*.

Але програма не займається ні цією останньою, ні майбутньою державністю комуністичного суспільства.

Її політичні вимоги не містять нічого, крім усім відомих демократичних переспівів: загальне виборче право, пряме законодав-

ство, народне право, народне ополчення та інше. Це звичайний відгомін буржуазної Народної партії, Ліги миру і свободи.

Усі ці вимоги, оскільки вони не переходять у фантастичні уявлення, вже повністю *здійснені*. Тільки держава, що здійснила їх, перебуває не в межах Німецької імперії, а в Швейцарії, Сполучених Штатах і так далі. Подібного роду «держава майбутнього» є *сучасна держава*, хоч вона й існує поза «рамками» Німецької імперії.

Проте забули про одне. Оскільки німецька робітнича партія чітко заявляє, що вона діє в межах «сучасної національної держави», отже, своєї держави, прусско-німецької імперії,— інакше й вимоги її були б здебільшого безглузді, бо ж вимагають тільки того, чого ще * не мають,— то вона не повинна була б забувати найголовнішого, а саме, що всі ці чудові дрібнички грунтуються на визнанні так званого народного суверенітету і тому доречні тільки в *демократичній республіці*.

Якщо вже не вистачило мужності ** вимагати демократичної республіки, як це робили французькі робітничі програми за Луї-Філіппа та Луї-Наполеона,— і розумно, бо обставини диктують обережність,— то нічого було вдаватися і до цього виверту, який не є ні «чесним», ні гідним,— вимагати речей, що мають смисл лише в демократичній республіці, від такої держави, яка являє собою не що інше, як пообшиваний парламентськими формами, змішаний з феодальними придатками і разом з тим *** уже перебуваючий під впливом буржуазії і під охороною поліції, бюрократично збитий військовий деспотизм, і крім того ще урочисто запевняти таку державу, що думають домогтися від неї чогось подібного «законними засобами»!

Навіть вульгарна демократія, яка в демократичній республіці вбачає справдження царства божого на землі і зовсім не підозрює, що саме в цій останній державній формі буржуазного суспільства класова боротьба і повинна бути остаточно доведена до кінця,— навіть вона стоїть усе ж незмірно вище від такого сорту демократизму, який тримається в межах дозволеного поліцією і логічно недопустимого.

Що під «державою» на ділі розуміють урядову машину або державу, оскільки вона внаслідок поділу праці утворює свій власний, відособлений від суспільства організм, на це досить вказують уже слова:

«Німецька робітнича партія вимагає *як економічну основу держави*: єдиного прогресивного прибуткового податку тощо».

---

* У публікації Енгельса 1891 р. у «Neue Zeit» слово «ще» пропущене. *Ред.*

** У публікації Енгельса 1891 р. у «Neue Zeit» слова «не вистачило мужності» замінені словами «не були спроможні». *Ред.*

*** У публікації Енгельса 1891 р. у «Neue Zeit» слова «і разом з тим» випущені. *Ред.*

Податки — це економічна основа урядової машини, і ніщо інше. В «державі майбутнього», яка існує в Швейцарії, ця вимога майже виконана. Прибутковий податок передбачає різні джерела доходів різних суспільних класів,— отже, передбачає капіталістичне суспільство. Тому немає нічого дивного в тому, що ліверпульські поборники фінансової реформи — буржуа на чолі з братом Гладстона * — висувають ті самі вимоги, що й розглядувана програма.

В. «Як духовну і моральну основу держави німецька робітнича партія вимагає:

1. Загального і *рівного для всіх народного виховання* за допомогою держави. Обов'язкового відвідування школи. Безплатного навчання».

Рівне для всіх народне виховання? Що уявляють собі під цими словами? Чи думають, що в сучасному суспільстві (а тільки про нього і йдеться) виховання для всіх класів може бути *рівним*? Чи вимагають, щоб і вищі класи були примусово зведені до скромного рівня виховання — народної школи,— єдино сполучного з економічним становищем не тільки найманих робітників, але також і селян?

«Обов'язкове відвідування школи. Безплатне навчання». Перше існує навіть у Німеччині, друге — у Швейцарії і Сполучених Штатах щодо народної школи. Якщо в деяких штатах Північної Америки навчання в середніх учбових закладах також «безплатне», то фактично це означає тільки, що вищі класи покривають видатки на своє виховання з загальних податкових коштів. Зазначимо мимохідь, що те саме стосується «безплатного судочинства», якого вимагає пункт 5 розділу А. Карна юстиція скрізь безплатна. А цивільна юстиція зайнята майже виключно конфліктами з приводу власності, отже, стосується майже виключно імущих класів. Що ж, запропонувати їм вести свої процеси за народні кошти?

Параграф, що стосується шкіл, повинен був би щонайменше вимагати технічних шкіл (теоретичних і практичних) у поєднанні з народною школою.

Ні до чого не придатне *«народне виховання за допомогою держави»*. Визначати загальним законом видатки на народні школи, кваліфікацію викладацького персоналу, учбові дисципліни і т. ін. і наглядати за допомогою державних інспекторів, як це робиться в Сполучених Штатах, за дотриманням цих приписів закону,— щось зовсім інше, ніж призначити державу вихователем народу! Слід, навпаки, усунути як уряд, так однаковою мірою і церкву від усякого впливу на школу. В прусько-німецькій імперії (і тут

* — Р. Гладстоном. *Ред.*

не допоможе пустий виверт, що йдеться про «державу майбутнього»,— ми бачили, як у цьому відношенні стоїть справа), навпаки, держава потребує дуже суворого виховання з боку народу.

Але вся програма, незважаючи на все демократичне торохтіння, наскрізь заражена вірнопідданською вірою лассалівської секти в державу або, що аж ніяк не краще, вірою в демократичні чудеса, або, точніше, вона являє собою компроміс між цими двома видами віри в чудеса, однаково чужими соціалізмові.

«Свобода науки» — так говорить один з параграфів прусської конституції. Навіщо він тут?

«Свобода совісті»! Якщо тепер, під час «культуркампфу» [20], хотіли нагадати лібералам їхні старі лозунги, то це можна було зробити тільки в такій формі: Кожний повинен мати можливість відправляти свої релігійні, так само як і тілесні, потреби без того, щоб поліція совала в це свій ніс. Але робітнича партія повинна була б скористатися цією нагодою і висловити своє переконання в тому, що буржуазна «свобода совісті» не являє собою нічого більшого, як терпимість до всіх можливих видів *релігійної несвободи совісті*, а вона, робітнича партія, навпаки, прагне визволити совість від релігійного дурману. Проте в нас не хочуть переступити «буржуазний» рівень.

Я наблизився тепер до кінця, бо додаток, що йде далі в програмі, не є її істотною частиною. Обмежуся тут через це лише короткими зауваженнями.

2. *«Нормальний робочий день».*

В жодній іншій країні робітнича партія не обмежувалася такою невиразною вимогою, але завжди зазначала точно, яку тривалість робочого дня за даних умов вважають нормальною.

3. «Обмеження жіночої і заборона дитячої праці».

Нормування робочого дня повинно вже включати обмеження жіночої праці, оскільки воно торкається тривалості робочого дня, довжини перерв та інше; крім того, воно може означати лише заборону жіночої праці в тих галузях виробництва, які особливо шкідливі для жіночого організму або ж для жінок несумісні з моральністю. Якщо мали на увазі саме це, то так і слід було сказати.

«Заборона дитячої праці»! Тут абсолютно необхідно було вказати *граничний вік.*

Цілковита заборона дитячої праці несумісна з існуванням великої промисловості і тому є пустим благочестивим побажанням.

Проведення цього заходу,— якщо воно було б можливе,— було б реакційним, тому що при суворому регулюванні робочого

часу відповідно до різного віку і при інших запобіжних заходах для захисту дітей раннє поєднання продуктивної праці з навчанням є одним з наймогутніших засобів перебудови сучасного суспільства.

4. «Державний нагляд за фабричною, ремісничою і домашньою промисловістю».

Маючи на увазі пруссько-німецьку державу, слід було рішуче вимагати, щоб фабричні інспектори замінювалися не інакше, як через суд; щоб кожний робітник міг притягати їх до суду за порушення службових обов'язків; щоб посаду інспекторів займали лише особи з медичною освітою.

5. «Регулювання праці ув'язнених».

Дріб'язкова вимога в загальній робітничій програмі. В усякому разі, слід було ясно сказати, що робітники зовсім не хочуть, через побоювання конкуренції, щоб з карними злочинцями поводилися, як з худобою, і особливо, щоб їх позбавляли єдиного способу виправлення — продуктивної праці. Вже це — мінімум того, чого можна сподіватися від соціалістів.

6. «Дійовий закон про відповідальність».

Слід було сказати, що розуміється під «дійовим» законом про відповідальність.

Зазначу, між іншим, що в параграфі відносно нормального робочого дня забуто ту частину фабричного законодавства, яка стосується санітарно-гігієнічних і запобіжних заходів проти нещасних випадків тощо. Закон про відповідальність набирає чинності лише тоді, коли порушуються ці приписи.

Словом, і цей додаток відзначається такою ж недбалою редакцією.

Dixi et salvavi animam meam *.

Написано К. Марксом у квітні — на початку травня 1875 р.
Надруковано з деякими скороченнями в журналі «Die Neue Zeit», Bd. I, N 18, 1890—1891

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 11—32

* — Я сказав і врятував свою душу. *Ред.*

Ф. ЕНГЕЛЬС

ПЕРЕДМОВА ДО ПРАЦІ К. МАРКСА «КРИТИКА ГОТСЬКОЇ ПРОГРАМИ»

Опублікований тут рукопис — критика проекту програми разом з супровідним листом до Бракке — був у 1875 р., незадовго до об'єднавчого з'їзду в Готі надісланий Бракке з проханням показати його Гейбу, Ауеру, Бебелю й Лібкнехту і повернути потім назад Марксу. Оскільки партійний з'їзд у Галле [21] поставив на порядок денний партії дискусію з приводу Готської програми, то я вважаю, що з мого боку було б злочином, якби я і далі відкладав опублікування цього важливого документа, мабуть, найважливішого з усіх, що стосуються даної дискусії.

Але рукопис цей має ще й інше, ширше значення. В ньому вперше ясно і чітко виражено ставлення Маркса до тієї лінії, якої дотримувався Лассаль з того моменту, як він почав брати участь в агітації, і до того ж як до економічних принципів Лассаля, так і до його тактики.

Нещадна різкість, з якою Маркс аналізує тут проект програми, невблаганність, з якою він висловлює зроблені ним висновки, викриваючи недоліки проекту,— все це тепер, через п'ятнадцять років, нікого вже не може зачепити. Специфічні лассальянці існують ще тільки за кордоном як окремі уламки, а від Готської програми, як зовсім незадовільної, відмовилися в Галле навіть її творці.

Проте там, де це було можливо без шкоди для справи, я випустив деякі гострі вислови й оцінки, що стосуються окремих осіб, замінивши їх крапками. Маркс сам учинив би так само, якби публікував тепер цей рукопис. Його подекуди різкий тон був викликаний двома обставинами. По-перше, Маркс і я зрослися з німецьким рухом тісніше, ніж з будь-яким іншим, так що рішучий крок назад, який виявився в цьому проекті програми, повинен був обурити нас особливо сильно. По-друге, ми перебували тоді — після Гаагського конгресу Інтернаціоналу [22] ледве минуло два роки — в самому розпалі боротьби з Бакуніним та

його анархістами, які покладали на нас відповідальність за все, що діялося в німецькому робітничому русі, отже, ми повинні були чекати, що нам припишуть і таємне батьківство щодо цієї програми. Ці міркування тепер відпадають, а разом з ними відпадає і необхідність тих місць, про які йде мова.

Деякі фрази замінені крапками також і з цензурних міркувань. Там, де мені доводилося вибирати більш м'який вислів, я брав його в квадратні дужки. В усьому іншому рукопис передрукований дослівно.

Лондон, 6 січня 1891 р.

Фр. Енгельс

Надруковано в журналі «Die Neue Zeit», Bd. I, N 18, 1890—1891

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 22, с. 89—90

Ф. ЕНГЕЛЬС

КАРЛ МАРКС

Людина, яка вперше дала соціалізмові, а тим самим і всьому робітничому рухові наших днів наукову основу — Карл Маркс — народився у 1818 р. в Трірі. Спочатку він вивчав право в Бонні і Берліні, але незабаром цілком поринув у вивчення історії і філософії і вже готовий був у 1842 р. як доцент розпочати читання лекцій з філософії, коли політичний рух, що виник після смерті Фрідріха-Вільгельма III, спрямував його життя в інше русло. Вожді рейнської ліберальної буржуазії в Кельні — пани Кампгаузен, Ганземан та ін. заснували за його участю «Rheinische Zeitung», і Маркс, який справив величезне враження своєю критикою дебатів у рейнському провінціальному ландтагу [23], був запрошений восени 1842 р. стати на чолі газети. Звичайно, «Rheinische Zeitung» виходила під цензурою, але цензура не могла з нею справитися *. «Rheinische Zeitung» майже завжди домагалася друкування статей, які були необхідні; спочатку цензорові підкидали менш цінний матеріал для викреслювання, поки він не здавався сам або не бував змушений піти на поступки під загрозою, що газета завтра не вийде. Коли б ще був десяток газет, що мали б мужність «Rheinische Zeitung», з видавцями, які не пошкодували б ще кількох сотень талерів на витрати по складанню,— і цензура в Німеччині стала б неможливою вже в 1843 році. Але німецькі власники газет були дріб'язкові, полохливі обивателі, і «Rheinische Zeitung» вела боротьбу сама. Вона виводила з ладу одного цензора за одним. Нарешті, для неї була встановлена подвійна цензура, так що після першої цензури її

* Першим цензором «Rheinische Zeitung» був поліцейський радник Доллешалль, той самий, який закреслив одного разу в «Kölnische Zeitung» [24] оголошення про переклад *Філалетом* (майбутнім королем Йоганном Саксонським) «Божественної комедії» Данте, зробивши таку примітку: «З божественного нічого робити комедії».

мав ще раз і остаточно переглядати регірунгспрезидент *. Але не допомогло і це. На початку 1843 р. уряд заявив, що з цією газетою нічого не можна вдіяти, і просто заборонив її.

Маркс, що одружився тоді з сестрою майбутнього реакційного міністра фон Вестфалена, переселився в Париж і став видавати там разом з А. Руге «Deutsch—Französische Jahrbücher» [25], в якому він розпочав серію своїх соціалістичних творів «Критикою гегелівської філософії права». Потім він видав разом з Ф. Енгельсом «Святе сімейство. Проти Бруно Бауера і К^0» [26] — сатиричну критику однієї з останніх форм, якої набрав тодішній німецький філософський ідеалізм.

Заняття політичною економією та історією великої французької революції все ж залишали Марксу ще досить часу для того, щоб при нагоді нападати на прусський уряд [27]; останній помстився йому, домігшись навесні 1845 р. від міністерства Гізо висилки Маркса з Франції. Пан Александр фон Гумбольдт, очевидно, відіграв при цьому роль посередника [28]. Маркс переїхав до Брюсселя і опублікував там французькою мовою в 1846 р. «Discours sur le libre-échange» («Промова про свободу торгівлі») і в 1847 р. «Misère de la Philosophie», критика «Philosophie de la Misère» («Філософії злиднів») Прудона [29]. Водночас йому вдалося заснувати в Брюсселі Німецьке робітниче товариство [30] і приступити тим самим до практичної агітації. Остання набула для нього ще більшого значення після того, як він і його політичні друзі вступили в 1847 р. в таємний Союз комуністів, що існував уже багато років. Уся організація була тепер перебудована докорінно; більш-менш змовницьке до того часу об'єднання перетворилося в просту, лише з необхідності таємну, організацію комуністичної пропаганди, в *першу* організацію німецької соціал-демократичної партії. Союз існував усюди, де тільки були німецькі робітничі товариства; керівні члени майже в усіх таких товариствах Англії, Бельгії, Франції і Швейцарії і в дуже багатьох товариствах Німеччини були членами Союзу, і участь Союзу в німецькому робітничому русі, що народжувався, була досить значною. Разом з тим наш Союз першим підкреслив міжнародний характер робітничого руху в цілому і доводив це на ділі, маючи серед своїх членів англійців, бельгійців, угорців, поляків та інших і влаштовуючи, особливо в Лондоні, міжнародні робітничі збори.

Реорганізація Союзу відбулася на двох конгресах, скликаних у 1847 році. На другому з них ухвалили виробити і опублікувати основи партійної програми у формі маніфесту, написати який було доручено Марксу і Енгельсу. Так виник «Маніфест Комуністичної партії», який уперше з'явився в 1848 р., незадовго до

* — фон Герлах. *Ред.*

лютневої революції, а потім був перекладений майже всіма європейськими мовами.

Участь Маркса в «Deutsche—Brüsseler—Zeitung» [31], яка нещадно викривала вітчизняне поліцейське благополуччя, дала привід прусському урядові знову зажадати висилки Маркса, проте марно. Та коли в результаті лютневої революції [32] почалися народні заворушення також і в Брюсселі і здавалося, що Бельгія стоїть напередодні перевороту, бельгійський уряд без усяких церемоній арештував Маркса і вислав його. Саме тоді тимчасовий уряд Франції через Флокона запросив його повернутися до Парижа, і він скористався цим запрошенням.

У Парижі він насамперед виступив проти задуманої німцями, які там жили, авантюри сформувати у Франції з німецьких робітників збройні легіони, щоб за допомогою їх ввезти в Німеччину революцію і республіку. З одного боку, Німеччина повинна була здійснити свою революцію сама; з другого боку, всякий іноземний революційний легіон, що формувався у Франції, Ламартіни тимчасового уряду наперед видавали тому самому урядові, який треба було скинути, як це і сталося в Бельгії і в Бадені.

Після березневої революції Маркс переїхав до Кельна і заснував там *«Neue Rheinische Zeitung»* [33], що проіснувала з 1 червня 1848 по 19 травня 1849 р.,— єдину газету, яка в тодішньому демократичному русі представляла точку зору пролетаріату. Це виявилося хоч би вже в її беззастережній солідарності з паризькими повстанцями червня 1848 р.[34], через що від газети відсахнулися майже всі її акціонери. Даремно вказувала «Kreuz-Zeitung» [35] на «Чімборасо зухвальства», з яким «Neue Rheinische Zeitung» нападає на все святе — від короля * і імперського намісника до останнього жандарма, і все це в прусській фортеці з восьмитисячним на той час гарнізоном; даремно обурювалися ліберальні рейнські філістери, які стали раптом реакційними; даремно стан облоги в Кельні восени 1848 р. надовго припинив газету; даремно франкфуртське імперське міністерство юстиції вимагало від кельнського прокурора судових переслідувань однієї статті за одною — газета на очах поліції спокійнісінько продовжувала редагуватися і друкуватися, а її поширення і слава зростали разом з різкістю її нападок на уряд і на буржуазію. Коли в листопаді 1848 р. в Пруссії стався державний переворот, «Neue Rheinische Zeitung» на початку кожного номера закликала народ не сплачувати податки і відповідати насильством на насильство. Навесні 1849 р. за це і ще за одну з статей вона була віддана під суд присяжних, але обидва рази була виправдана. Нарешті, коли травневі повстання 1849 р. в Дрездені і Рейнській провінції [36] були придушені і після концентрації і мобілізації

* — Фрідріха-Вільгельма IV. *Ред.*

значних військових сил був початий прусський похід проти баденсько-пфальцського повстання, уряд визнав себе досить міцним, щоб, застосувавши насильство, знищити «Neue Rheinische Zeitung». Останній номер, надрукований червоною фарбою, вийшов 19 травня.

Маркс знову поїхав у Париж, але вже через кілька тижнів після демонстрації 13 червня 1849 р.[37] французький уряд поставив його перед вибором — або перенести місце свого проживання в Бретань, або залишити Францію. Він обрав останнє і переселився в Лондон, де живе постійно й досі.

Спробу продовжувати видання «Neue Rheinische Zeitung» у формі журналу-огляду (в Гамбургу в 1850 р.) [38] довелося через якийсь час облишити, бо реакція дедалі посилювалася. Зразу ж після державного перевороту у Франції, в грудні 1851 р., Маркс опублікував «18 брюмера Луї Бонапарта» (Бостон, 1852; 2 вид.— Гамбург, 1869, незадовго до війни) [39]. В 1853 р. він написав «Викриття про кельнський процес комуністів» (надруковано спочатку в Бостоні, пізніше — в Базелі [40], недавно знову надруковано в Лейпцігу).

Після засудження членів Союзу комуністів у Кельні [41] Маркс відійшов від політичної агітації і присвятив себе, з одного боку, вивченню протягом десяти років багатих скарбів, що були в бібліотеці Британського музею в галузі політичної економії, з другого боку,— співробітництву в «New-York Daily Tribune» [42], газеті, яка до початку Громадянської війни в Америці [43] вміщувала не тільки підписані ним кореспонденції, але й численні передові статті, які вийшли з-під його пера, про становище в Європі та Азії. Його гострі статті проти лорда Пальмерстона [44], що базувалися на грунтовному вивченні англійських офіційних документів, передруковувалися в Лондоні як памфлети.

Першим плодом його багаторічних занять політичною економією був виданий у 1859 р. твір «До критики політичної економії», перший випуск (Берлін, вид. Дункера) [45]. Цей твір містить у собі перший систематичний виклад марксової теорії вартості, включаючи вчення про гроші. Під час Італійської війни Маркс боровся у німецькій газеті «Das Volk» [46], що видавалася в Лондоні, як проти бонапартизму, який тоді підкрашувався в ліберальний колір і розігрував роль визволителя пригноблених національностей, так і проти тодішньої політики Пруссії, яка під прикриттям нейтралітету намагалася ловити рибу в каламутній воді. Довелося при цьому виступати і проти пана Карла Фогта, який тоді, за дорученням принца Наполеона (Плон-Плона), одержуючи платню від Луї-Наполеона, агітував за нейтралітет і навіть за співчуття з боку Німеччини. Маркс, якого Фогт осипав найпідлішими, явно брехливими наклепами, відповів книгою «Пан Фогт» (Лондон, 1860) [47], де він викрив Фогта та інших

панів з бонапартистської псевдодемократичної зграї і на підставі як зовнішніх, так і внутрішніх даних довів, що Фогт був підкуплений грудневою імперією. Рівно через десять років це підтвердилося: в списку бонапартистських найманців, знайденому в 1870 р. в Тюїльрі і опублікованому вересневим урядом, під буквою V значилося: «Фогт — у серпні 1859 р. йому передано... 40 000 франків» [48].

Нарешті в 1867 р. в Гамбургу вийшов «Капітал. Критика політичної економії, том перший» — головний твір Маркса, що викладає основи його економічних і соціалістичних поглядів, а також основи його критики існуючого суспільства, капіталістичного способу виробництва і його наслідків. Друге видання цього епохального твору вийшло в 1872 році. Тепер автор працює над викінченням другого тому [49].

Тим часом робітничий рух у різних країнах Європи знову настільки зміцнів, що у Маркса з'явилася можливість подумати про здійснення свого заповітного бажання: заснувати товариство робітників, яке охоплювало б найпередовіші країни Європи і Америки і яке, так би мовити, було б утіленням міжнародного характеру соціалістичного руху як в очах самих робітників, так і в очах буржуазії і урядів, на радість і зміцнення пролетаріату, на страх його ворогам. Народні збори, скликані 28 вересня 1864 р. в Лондоні, в Сент-Мартінс-холі, на знак співчуття Польщі, щойно знову придушеній Росією, дали привід висунути цю пропозицію, прийняту з ентузіазмом. *Міжнародне Товариство Робітників* було засноване; на зборах було обрано Тимчасову Генеральну Раду, з місцеперебуванням у Лондоні, причому душею цієї, так само як і всіх наступних генеральних рад до Гаагського конгресу, був Маркс. Він склав майже всі документи, випущені Генеральною Радою Інтернаціоналу,— від Установчого Маніфесту 1864 р. до відозви про громадянську війну у Франції 1871 року [50]. Змалювати діяльність Маркса в Інтернаціоналі означало б написати історію самого цього товариства, яке до того ж ще живе в пам'яті європейських робітників.

Падіння Паризької Комуни створило для Інтернаціоналу неможливе становище. Він був висунутий на перший план європейської історії в такий момент, коли для нього всюди була відрізана можливість всякої успішної практичної дії. Події, що піднесли його до становища сьомої великої держави, водночас не дозволяли йому мобілізувати і пустити в хід свої бойові сили інакше, як під загрозою неминучої поразки і придушення робітничого руху на цілі десятиліття. До того ж звідусіль висувались елементи, які намагалися використати славу Товариства, що так швидко зросла, для задоволення свого особистого марнославства або особистої честолюбності, не розуміючи або не рахуючись із справжнім становищем Інтернаціоналу. Треба було прийняти героїчне

рішення, і знов-таки саме Маркс прийняв і провів його на Гаагському конгресі. Урочистою постановою Інтернаціонал зняв з себе всяку відповідальність за дії бакуністів, що були центром цих безрозсудних і непорядних елементів; потім, зважаючи на неможливість при загальній реакції відповідати поставленим йому підвищеним вимогам і підтримувати всю повноту своєї діяльності інакше, як ціною ряду жертв, від яких робітничий рух стік би кров'ю, зважаючи на це, Інтернаціонал зійшов на певний час зі сцени, ухваливши рішення про перенесення Генеральної Ради в Америку. Дальші події показали, наскільки правильним було це рішення, яке і в той час і пізніше не раз зазнавало осуду. З одного боку, було покладено край усяким спробам влаштовувати від імені Інтернаціоналу марні путчі, з другого боку, постійний тісний зв'язок між соціалістичними робітничими партіями різних країн довів, що пробуджена Інтернаціоналом свідомість спільності інтересів і солідарності пролетаріату всіх країн може проторувати собі шлях навіть і без оформленого інтернаціонального об'єднання, узи якого в даний момент перетворилися б на пута.

Після Гаагського конгресу Маркс дістав нарешті спокій і час, щоб знову взятися до своєї теоретичної роботи, і можна сподіватися, що йому вдасться невдовзі здати до друку другий том «Капіталу».

З багатьох важливих відкриттів, якими Маркс вписав своє ім'я в історію науки, ми можемо спинитися тут тільки на двох.

Першим з них є зроблений ним переворот у всьому розумінні всесвітньої історії. В основі всіх попередніх поглядів на історію було уявлення, що причину всіх історичних змін слід шукати кінець кінцем у мінливих ідеях людей і що з усіх історичних змін найважливішими, визначальними для всієї історії, є політичні. Але звідки з'являються в людей ідеї і які рушійні причини політичних змін — над цим не задумувалися. Лише в новітній школі французьких, а почасти й англійських істориків виникло переконання, що рушійною силою європейської історії, принаймні з часу середніх віків, була боротьба буржуазії, що розвивалася, проти феодального дворянства за суспільне і політичне панування. А Маркс довів, що вся попередня історія людства є історія боротьби класів, що в усій різноманітній і складній політичній боротьбі йшлося завжди саме про суспільне і політичне панування тих чи інших класів суспільства, про збереження панування з боку старих класів, про досягнення панування з боку нових класів, що підносяться. Але внаслідок чого виникають і існують ці класи? Внаслідок завжди наявних матеріальних, суто фізично відчуваних умов, за яких суспільство в кожну дану епоху виробляє і обмінює необхідні засоби існування. Феодальне панування в середні віки спиралося на господарство дрібних

самодостатніх селянських общин, які самі виробляли майже всі необхідні предмети свого споживання, майже не знали обміну і яким войовниче дворянство давало захист від зовнішніх ворогів і національний або принаймні політичний зв'язок; коли ж виникли міста, а разом з ними відособлена реміснича промисловість і торговельний оборот, спочатку всередині країни, а потім і міжнародний, тоді розвинулася міська буржуазія, яка ще в середні віки завоювала собі в боротьбі з дворянством місце у феодальній системі теж як привілейований стан. Проти з відкриттям позаєвропейських земель, з середини XV століття, буржуазія здобула значно більший простір для торговельної діяльності і разом з тим новий стимул для розвитку своєї промисловості; в найважливіших галузях ремесло було витіснене мануфактурою, вже фабричною за своїм характером, а та, в свою чергу,— великою промисловістю, що стала можливою завдяки винаходам минулого століття, особливо завдяки винайденню парової машини. Велика ж промисловість справила зворотний вплив на торгівлю, витіснивши у відсталих країнах стару ручну працю, а в більш розвинутих країнах створивши сучасні нові засоби сполучення: пароплави, залізниці, електричний телеграф. Таким чином, буржуазія дедалі більше зосереджувала в своїх руках суспільні багатства і суспільну силу, хоча довго ще не мала політичної влади, яка залишалася в руках дворянства і королівської влади, що спиралася на дворянство. Але на певному ступені розвитку — у Франції з часу великої революції — вона завоювала також і політичну владу, ставши, в свою чергу, панівним класом щодо пролетаріату і дрібного селянства. З цієї точки зору — звичайно, при достатній обізнаності з економічним становищем суспільства на відповідному етапі (а цього зовсім немає у наших істориків спеціалістів) — всі історичні явища пояснюються якнайпростіше, і так само уявлення та ідеї кожного даного історичного періоду пояснюються надзвичайно просто економічними умовами життя і зумовленими ними суспільними і політичними відносинами цього періоду. Історія вперше була поставлена на свою дійсну основу; за таким очевидним фактом, який досі все ж випускали з уваги, тобто за тим фактом, що люди в першу чергу повинні їсти, пити, мати житло, одягатися, отже, що вони повинні *працювати*, перш ніж вони можуть боротися за панування, займатися політикою, релігією, філософією і т. ін., за цим очевидним фактом були тепер, нарешті, визнані його історичні права.

Для соціалістичного світогляду це нове розуміння історії було надзвичайно важливе. Воно довело, що вся історія і понині йде шляхом антагонізму і боротьби класів, що завжди існували пануючі і підлеглі, експлуатуючі і експлуатовані класи і що величезна більшість людства завжди була приречена на сувору працю і злиденне існування. Чому ж це? Просто тому, що на

всіх попередніх ступенях розвитку людства виробництво було так мало розвинуте, що історичний розвиток міг відбуватися лише в цій антагоністичній формі, що історичний прогрес загалом і в цілому був полишений діяльності незначної привілейованої меншості, тимчасом як величезна маса була приречена на добування собі мізерних засобів існування і, крім того, на постійне збільшення багатств привілейованих. Але саме це розуміння історії, що природно і розумно пояснює класове панування, яке існувало до цього часу і яке інакше можна пояснити тільки злою волею людей, приводить також до переконання, що внаслідок колосального розвитку в нинішній час продуктивних сил зникає, принаймні в найбільш передових країнах, остання підстава для поділу людей на пануючих і підлеглих, експлуатуючих і експлуатованих; що панівна велика буржуазія відіграла вже свою історичну роль, що вона не тільки не здатна більше керувати суспільством, а навіть перетворилася на гальмо для дальшого розвитку виробництва, як це доводять торговельні кризи — особливо останній грандіозний крах — і пригнічений стан промисловості в усіх країнах; що історичне керівництво перейшло тепер до пролетаріату — до класу, який внаслідок усіх умов свого суспільного становища може визволити себе тільки тим, що усуне всяке класове панування, всяке рабство і всяку експлуатацію взагалі; що суспільні продуктивні сили, які виросли настільки, що буржуазія не може з ними більше впоратися, лише чекають на те, щоб об'єднаний пролетаріат ними оволодів і встановив такий лад, який надасть кожному членові суспільства можливість брати участь не тільки у виробництві, але й у розподілі й управлінні суспільними багатствами і який шляхом планової організації всього виробництва збільшить до таких розмірів продуктивні сили суспільства і створювані ними продукти, що кожному буде забезпечено задоволення його розумних потреб у постійно зростаючих розмірах.

Друге важливе відкриття Маркса полягає в остаточному з'ясуванні відношення між капіталом і працею, інакше кажучи, в розкритті того, яким чином усередині сучасного суспільства, при існуючому капіталістичному способі виробництва, здійснюється експлуатація робітника капіталістом. Відколи політична економія висунула положення, що праця є джерелом усякого багатства і всякої вартості, неминуче виникло питання: як же це можливо сполучити з тим, що найманий робітник одержує не всю вироблену його працею кількість вартості, а повинен частину її віддавати капіталістові? Даремно намагались і буржуазні економісти і соціалісти дати науково обгрунтовану відповідь на це питання, поки нарешті не виступив Маркс зі своїм рішенням. Це рішення полягає ось у чому. Сучасний капіталістичний спосіб

виробництва передбачає існування двох суспільних класів: з одного боку, капіталістів, які володіють засобами виробництва і життєвими засобами, з другого — пролетарів, які позбавлені і того і другого і володіють лише одним товаром для продажу: своєю робочою силою; а продавати свою робочу силу вони змушені, щоб одержувати необхідні життєві засоби. Але вартість товару визначається кількістю суспільно необхідної праці, уречевленої в його виробництві, а значить, і відтворенні; отже, вартість робочої сили середньої людини протягом дня, місяця, року визначається кількістю праці, уречевленої в масі життєвих засобів, необхідних для підтримання цієї робочої сили протягом дня, місяця, року. Припустимо, що для виробництва життєвих засобів робітника на один день треба шість робочих годин або — що те саме — праця, яка в них міститься, дорівнює шести годинам праці; в такому разі вартість робочої сили протягом одного дня виражатиметься в сумі грошей, які також втілюють у собі шість робочих годин. Припустимо далі, що капіталіст, який дав заняття робітникові, сплачує йому цю суму, тобто повну вартість його робочої сили. Якби, таким чином, робітник працював на капіталіста по шість годин на день, то він повністю повертав би капіталістові зроблені ним витрати, тобто шість годин праці за шість годин праці. В цьому разі нічого, звичайно, не дісталося б капіталістові; тому останній виставляє справу зовсім інакше: я,— говорить він,— купив силу цього робітника не на шість годин, а на цілий день, і тому він примушує робітника працювати, залежно від обставин, 8, 10, 12, 14 і більше годин, так що продукт сьомої, восьмої і дальших годин є продуктом неоплаченої праці і потрапляє прямо в кишеню капіталіста. Таким чином, на службі у капіталіста робітник не тільки відтворює вартість своєї оплаченої капіталістом робочої сили, а зверх того виробляє ще *додаткову вартість*, яка спочатку привласнюється капіталістом, а далі за певними економічними законами розподіляється серед усього класу капіталістів у цілому і утворює те джерело, з якого виникає земельна рента, прибуток, нагромадження капіталу,— словом, усі ті багатства, які споживаються або нагромаджуються нетрудящими класами. Проте тим самим було доведено, що збагачення сучасних капіталістів не меншою мірою, ніж це було у рабовласників або феодалів, які експлуатували кріпосну працю, відбувається за допомогою привласнення чужої неоплаченої праці і що всі ці форми експлуатації відрізняються одна від одної лише тим способом, яким ця неоплачена праця привласнюється. Але тим самим імущі класи були позбавлені останньої підстави для лицемірних фраз, ніби в сучасному суспільному ладі панують право і справедливість, рівність прав і обов'язків і загальна гармонія інтересів, і сучасне буржуазне суспільство було викрите не меншою мірою, ніж попередні, викрите як грандіозний заклад для екс-

плуатації величезної більшості народу незначною меншістю, яка весь час скорочується.

На цих двох важливих підвалинах грунтується сучасний науковий соціалізм. У другому томі «Капіталу» будуть розвинуті далі ці й інші, не менш важливі наукові відкриття в галузі вивчення капіталістичної суспільної системи, а разом з тим будуть піддані докорінному переворотові і ті сторони політичної економії, які не були ще порушені в першому томі. Побажаймо ж, щоб у Маркса була можливість незабаром здати цей том до друку.

Написано Ф. Енгельсом у середині червня 1877 р.
Надруковано в альманаху «Volks-Kalender», що вийшов у Брауншвейгу в 1878 р.

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 104—113

К. МАРКС

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ «ОТЕЧЕСТВЕННЫХ ЗАПИСОК» [51]

СТАТТЯ: «КАРЛ МАРКС ПЕРЕД СУДОМ ПАНА ЖУКОВСЬКОГО»

Пане редакторе! *

Автор статті про пана Жуковського ** — людина, очевидно, розумна, і коли б він знайшов у моєму викладі «первісного нагромадження» хоча б одне місце, яке підтверджує його висновки, він би його навів. Оскільки такого місця немає, він був змушений ухопитися за другорядну деталь, за полемічне зауваження проти одного російського «белетриста» ***, надруковане в додатку до першого німецького видання «Капіталу». Що ж я там закидаю цьому письменникові? Те, що він відкрив російську общину не в Росії, а в книзі прусського регірунгсрата Гакстгаузена [52] і що в його руках російська община є тільки аргументом для доведення того, що стара, прогнила Європа має бути відроджена шляхом перемоги панславізму. Моя оцінка цього письменника може бути правильною, вона може бути і хибною, але вона ні в якому разі не може служити ключем до моїх поглядів на зусилля «росіян знайти для своєї вітчизни шлях розвитку, відмінний від того, яким ішла й іде Західна Європа» **** і т. ін.

У післямові до другого німецького видання «Капіталу»,— яке авторові статті про пана Жуковського відоме, бо він його цитує,— я говорю про «великого російського вченого і критика» ***** з високою повагою, на яку він заслуговує. Цей учений у своїх чудових статтях [53] дослідив питання — чи повинна Росія, як того хочуть її ліберальні економісти, почати з руйнування сільської общини, щоб перейти до капіталістичного ладу, чи, навпаки, вона може, не зазнавши мук цього ладу, заволодіти всіма його плодами, розвиваючи свої власні історичні дані. Він висловлюється в дусі цього останнього розв'язання. І мій шановний критик

* — М. Є. Салтиков-Щедрін. *Ред.*

** — М. К. Михайловский. *Ред.*

*** — О. І. Герцена. *Ред.*

**** Цитата з статті Михайловського відтворена в рукопису Маркса російською мовою. *Ред.*

***** — М. Г. Чернишевського. *Ред.*

мав принаймні стільки ж підстав зробити висновок з моєї поваги до цього «великого російського вченого і критика», що я поділяю погляди останнього на це питання, як і з моєї полеміки проти «белетриста» і панславіста зробити висновок, що я ці погляди відкидаю.

А втім, оскільки я не люблю залишати «місця для здогадок», я висловлюся прямо. Щоб мати можливість із знанням справи судити про економічний розвиток сучасної Росії, я вивчив російську мову і потім протягом багатьох років вивчав офіційні та інші видання, які мають відношення до цього предмета. Я прийшов до такого висновку. Якщо Росія йтиме далі тим шляхом, яким вона йшла з 1861 р., то вона пропустить найкращу нагоду, яку історія будь-коли давала будь-якому народові, і зазнає всіх фатальних злигоднів капіталістичного ладу *.

II

Розділ про первісне нагромадження претендує тільки на те, щоб змалювати той шлях, яким у Західній Європі капіталістичний економічний лад вийшов з надр феодального економічного ладу. Таким чином, він змальовує історичний процес, який, відокремлюючи виробників від їхніх засобів виробництва, перетворює перших у найманих робітників (пролетарів у сучасному розумінні слова), а власників засобів виробництва — в капіталістів. У цій історії «становлять епоху всі перевороти, які служать підоймою для піднесення виникаючого класу капіталістів; особливо ж перевороти, які, позбавляючи значні маси людей їхніх традиційних засобів виробництва й існування, раптом викидають їх на ринок праці. Але основу всього цього процесу становить експропріація землеробів. Радикально вона здійснена поки що тільки в Англії... але всі інші країни Західної Європи йдуть тим самим шляхом» і т. ін. *(французьке видання «Капіталу», стор. 315* [54]). У кінці розділу історична тенденція капіталістичного виробництва зводиться до того, що воно «з неминучістю процесу природи само породжує своє власне заперечення» [55]; що воно само створило елементи нового економічного ладу, давши одночасно величезний поштовх зростанню продуктивних сил суспільної праці і всебічному розвиткові кожного індивідуального виробника; що капіталістична власність, в основі якої фактично вже лежить колективна форма виробництва, не може не перетворитися у власність суспільну.

У цьому місці я не наводжу ніяких доказів з тієї простої причини, що це твердження само являє собою тільки загальне резюме великих досліджень, які є в попередніх розділах про капіталістичне виробництво.

---

* У рукопису Маркса цей абзац закреслено. *Ред.*

Отже, що ж міг здобути мій критик * з цього історичного нарису в застосуванні до Росії? Тільки ось що. Коли Росія має тенденцію стати капіталістичною нацією на зразок націй Західної Європи,— а за останні роки вона чимало попрацювала в цьому напрямі,— вона не досягне цього, не перетворивши спочатку значну частину своїх селян у пролетарів; а після цього, вже опинившись у лоні капіталістичного ладу, вона буде підпорядкована його невблаганним законам, як і інші нечестиві народи. От і все. Але цього моєму критикові надто мало. Йому неодмінно треба перетворити мій історичний нарис виникнення капіталізму в Західній Європі в історико-філософську теорію про загальний шлях, яким фатально приречені йти всі народи, хоч би які були історичні умови, в яких вони опиняються,— для того, щоб прийти кінець кінцем до тієї економічної формації, яка забезпечує разом з найбільшим розквітом продуктивних сил суспільної праці і найповніший розвиток людини. Але я прошу у нього пробачення. Це було б водночас і надто похвально і надто ганебно для мене. Наведемо приклад. У різних місцях «Капіталу» я згадував про долю, яка спіткала плебеїв Стародавнього Риму. Спочатку це були вільні селяни, які обробляли, кожний сам по собі, свої власні дрібні ділянки. У ході римської історії вони були експропрійовані. Той самий рух, який відокремив їх від їхніх засобів виробництва та існування, спричинявся не тільки до утворення великої земельної власності, але також до утворення великих грошових капіталів. Таким чином, одного чудового дня в наявності виявилися, з одного боку, вільні люди, позбавлені всього, крім своєї робочої сили, а з другого боку — для експлуатації їхньої праці — власники всіх надбаних багатств. Що ж сталося? Римські пролетарі стали не найманими робітниками, а гультяйською *«tow»* **, більш знехтуваною, ніж недавні «poor whites» *** південної частини Сполучених Штатів, а разом з тим розвинувся не капіталістичний, а рабовласницький спосіб виробництва. Таким чином, події, які на диво аналогічні, але відбуваються в різній історичній обстановці, привели до цілком різних результатів. Вивчаючи кожну з цих еволюцій окремо і потім зіставляючи їх, легко знайти ключ до розуміння цього явища; але ніколи не можна досягти цього розуміння, користуючись універсальною відмичкою у вигляді якої-небудь загальної історико-філософської теорії, найвища цінність якої полягає в її надісторичності.

Написано К. Марксом у жовтні — листопаді 1877 р.

Надруковано в журналі «Вестник Народной Воли» № 5. Женева, 1886

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 114—119

* — М. К. Михайловський. *Ред.*
** — «черню». *Ред.*
*** — «білі бідняки». *Ред.*

К. МАРКС і Ф. ЕНГЕЛЬС

ЦИРКУЛЯРНИЙ ЛИСТ

ДО А. БЕБЕЛЯ, В. ЛІБКНЕХТА, В. БРАККЕ ТА ДО ІН.[56]

Дорогий Бебель!

Відповідь на Ваш лист від 20 * серпня затрималася, з одного боку, через тривалу відсутність Маркса, а з другого — через деякі несподіванки: по-перше,— прибуття ріхтерівського «Jahrbuch» [57], а потім приїзд самого Г[ехберга].

З Вашого листа роблю висновок, що Лібкнехт не показав Вам мого останнього листа до нього, хоч я йому це твердо доручив. У противному разі Ви, мабуть, не стали б наводити тих міркувань, які висунув Лібкнехт і на які я йому в тому листі вже *відповів*.

Розберемо ж по пунктах питання, про яке йдеться.

I. ПЕРЕГОВОРИ З К. ГІРШЕМ

Лібкнехт запитує Гірша, чи візьме той на себе редагування партійного органу, який передбачається заснувати в Цюріху. Гірш цікавиться тим, як фінансуватиметься газета, які кошти вона має і хто їх даватиме. Перше важливо для того, щоб знати, чи не занепаде газета через два-три місяці; друге — щоб упевнитися, в чиїх руках буде гаманець, а тим самим, кінець кінцем, керівництво напрямом газети. Відповідь Лібкнехта Гіршу — «все гаразд, подробиці повідомлять тобі з Цюріха» (Лібкнехт Гіршу, 28 липня) — до нього не доходить. Зате з Цюріха Гірш одержує листа від Бернштейна (24 липня), в якому той повідомляє, що «*нам* ** доручили представництво і *нагляд* (за газетою)». Відбулася нібито нарада «між Фіреком, З[інгером] і *нами*», на якій визнали, що

«Ваша позиція дещо ускладнюється тими незгодами, які у Вас, як редактора «Laterne» [58], були з деякими товаришами, але *я* вважаю ці сумніви недостатньо переконливими».

* В оригіналі. 29. *Ред.*

** — Е. Бернштейну, К. Гехбергу і К.-А. Шрамму. *Ред.*

Про фінансування газети — жодного слова.

Гірш 26 липня в своїй відповіді докладно питає про матеріальний стан газети. Хто з товаришів зобов'язався покривати дефіцит? У якій сумі і на який строк? Питання про оклад редакторові тут не відіграє абсолютно ніякої ролі; єдине, що Гірш хоче знати, це — «чи є кошти для газети принаймні на рік».

Бернштейн відповідає 31 липня: в разі, якщо буде дефіцит, він покриється добровільними внесками, з яких *деякі* (!) вже фіксовані. Зауваження Гірша щодо напряму, який він має намір дати газеті (про що — нижче), викликають несхвальні зауваження і *розпорядження:*

«На цьому *спостережна комісія* повинна особливо наполягати, оскільки вона сама перебуває під контролем, тобто несе відповідальність. Отже, в цих пунктах Вам слід було б домовитися із спостережною комісією».

Відповідь бажана докладна, по можливості — телеграфна.

Отже, замість тієї чи іншої відповіді на свої законні запитання Гірш одержує повідомлення, що він повинен редагувати газету під керівництвом *спостережної* комісії, яка сидить в Цюріху, погляди якої істотно розходяться з його поглядами і про склад якої його навіть не сповіщають!

Гірш, цілком справедливо обурений таким ставленням, вважає за краще домовитися з лейпцігцями. Зміст його листа до Лібкнехта від 2 серпня Вам має бути відомий, бо Гірш *настійно зажадав*, щоб його передали Вам і Фіреку. Гірш навіть погоджувався підкоритися цюріхській спостережній комісії в тому розумінні, що остання робитиме редакції письмові зауваження, а право вирішувати буде надане лейпцігській контрольній комісії.

Тим часом Лібкнехт 28 липня пише Гіршу:

«*Зрозуміло*, справа у фінансовому відношенні тривка, тому що за нею стоїть уся партія плюс Гехберг. Щодо подробиць, то я ними не цікавлюся».

У наступному листі Лібкнехта теж жодного слова про матеріальний бік справи, зате є запевнення, що цюріхська комісія не редакційна комісія, а їй довірені тільки *керівництво* й фінанси. Ще 14 серпня Лібкнехт повторює це в листі до мене і наполягає на тому, щоб ми вмовили Гірша погодитися. Ви самі ще 20 серпня так погано поінформовані про дійсний стан справи, що пишете мені:

«Він» (Гехберг) «має в редакції не більше ваги, ніж *будь-який інший добре відомий член партії*».

Нарешті, Гірш одержує від Фірека датований 11 серпня лист, у якому той визнає, що

«трійка, що перебуває у Цюріху, повинна як *редакційна комісія* взятися за організацію газети і за згодою лейпцігської трійки обрати редактора... *наскільки я пам'ятаю*, у повідомлених постановах було також зазначено, що згаданий у пункті 2 цюріхський установчий комітет повинен узя-

ти на себе відповідальність перед партією *як за політичний*, так і за фінансовий бік справи... З усього цього для нас ясно, що... без сприяння трійки, яка проживає в Цюріху і якій партія доручила заснувати газету, нічого й думати про те, щоб узяти на себе редакторські функції».

Тут Гірш нарешті одержав хоча б *скільки-небудь* певну вказівку,— щоправда, тільки про становище редактора у відношенні до цюріхців. Вони є *редакційною* комісією; на них покладено і *політичну* відповідальність; без їхнього сприяння ніхто не може взяти на себе функції редактора. Коротше кажучи, Гіршу просто пропонується домовитися з трьома цюріхцями, імена яких йому все ще невідомі.

Але, щоб створити остаточну плутанину, Лібкнехт у приписці до листа Фірека сповіщає таке:

«Щойно був тут Зінгер з Берліна, він *твердить*, що спостережна комісія в Цюріху *не* є, як вважає Фірек, *редакційною* комісією; власне кажучи, ця комісія — адміністративна, яка несе перед партією, тобто перед нами, фінансову відповідальність; члени її мають, звичайно, також право і обов'язок обговорювати з тобою редакційні питання (це, зауважимо до речі, право і обов'язок *кожного* члена партії); вчинити над тобою *опіку* вони *не* уповноважені».

Три цюріхці і один з членів лейпцігського комітету — *єдиний*, присутній на переговорах,— наполягають на тому, що Гірш повинен коритись офіційному керівництву цюріхської інстанції, другий член лейпцігського комітету це просто заперечує. Чи повинен Гірш приймати рішення, перш ніж ці пани змовилися між собою? Про те, що Гірш мав повне право вимагати, щоб його ознайомили з прийнятими постановами, в яких були вказані поставлені перед ним умови, про це ніхто й не подумав, тим більше, що лейпцігцям не спало на думку *самим* дістати вірогідні відомості про ці постанови. В противному разі як могла б виникнути така різноголосиця?

Якщо лейпцігці не мають єдиної думки щодо одержаних цюріхцями повноважень, зате для цюріхців усе цілком ясно.

Шрамм пише Гіршу 14 серпня:

«Якби Ви свого часу не писали, що в подібному випадку» (як з Кайзером) «Ви знову вчинили б так само, якби Ви таким чином не дали приводу чекати знову таких самих виступів у пресі,— ми б не стали на це витрачати жодного слова. Але тепер, ураховуючи Вашу заяву, ми повинні залишити за собою право вирішального голосу з питання про прийняття статей, призначених для нової газети».

Гірш нібито заявив це в листі до Бернштейна від 26 липня, отже, *набагато* пізніше наради в Цюріху, на якій були визначені повноваження цюріхської трійки. Але в Цюріху вже так сп'яніли від усвідомлення своєї бюрократичної всемогутності, що у відповідь на цей пізніший лист Гірша претендують на право *вирішувати* питання про вміщення статей. Редакційна комісія вже стала *цензурною* комісією.

Тільки тоді, коли Гехберг приїхав у Париж, Гірш довідався від нього *імена* членів обох комісій.

Отже, якщо переговори з Гіршем зірвалися, то що спричинилося до цього?

1) Уперта відмова як з боку лейпцігців, так і з боку цюріхців повідомити йому більш-менш точні дані про фінансову базу газети і тим самим про можливість для неї проіснувати хоч рік. Щодо забезпеченої передплатою суми він довідався тільки тут від мене (на підставі Вашого повідомлення мені). Таким чином, з попередніх повідомлень (партія плюс Гехберг) навряд чи можна було зробити інший висновок, крім того, що або газета вже тепер фінансується переважно Гехбергом, або незабаром цілком залежатиме від його внесків. Ця остання можливість і зараз зовсім не виключена. Сума у 800 марок — якщо я правильно розібрав цифру — *точно* дорівнює тій (40 фунтів стерлінгів), яку тутешньому Товариству «Freiheit» [59] довелося додати за *перше півріччя*.

2) Повторене кілька разів і, як виявилося пізніше, абсолютно неправильне запевнення Лібкнехта про те, що цюріхці зовсім не дістали права контролювати редакцію, і породжена цим запевненням комедія помилок.

3) Досягнута, нарешті, впевненість у тому, що цюріхцям надано не тільки контроль, але й цензуру, а йому, Гіршу, залишається тільки роль підставного бовдура.

Якщо після всього цього він відмовився, то ми можемо тільки схвалити цей крок. Лейпцігська комісія, як ми чули *, ще посилена двома членами **, які живуть поза Лейпцігом, і може через це швидко приймати рішення тільки в тому разі, якщо між трьома лейпцігцями немає незгод. Цим справжній центр ваги остаточно переноситься в Цюріх, а з тамтешніми панами Гірш, як і будь-який редактор, справді настроєний революційно і по-пролетарському, довго працювати не зможе. Про це нижче.

II. ПЕРЕДБАЧУВАНИЙ НАПРЯМ ГАЗЕТИ

Ще 24 липня Бернштейн повідомляє Гіршу, що незгоди Гірша з деякими товаришами тоді, коли він був редактором «Laterne», можуть ускладнити його становище.

Гірш відповідає, що напрям газети загалом не повинен, на його думку, відрізнятися від напряму «Laterne», тобто в Швейцарії уникати процесів, а в Німеччині не бути надміру боягузливим. Він запитує, про яких саме товаришів ідеться, і продовжує:

> «Я знаю тільки одного такого і обіцяю Вам, що, коли повториться такий випадок *порушення дисципліни*, я щодо цього товариша діятиму абсолютно так само».

* Помітка на полях олівцем: «від Гехберга». *Ред.*

** — І. Ауером і К. Грілленбергом. *Ред.*

На це Бернштейн, усвідомлюючи свої нові офіційні цензорські повноваження, відповідає:

«Щодо напряму газети, то слід сказати, що, на думку спостережної комісії, «Laterne» не може бути зразком. Ми гадаємо, що газета повинна відзначатися не стільки своїм політичним радикалізмом, скільки принциповою соціалістичною настановою. Таких епізодів, як атака проти Кайзера, що викликала осуд з боку всіх без винятку» (!) «товаришів, слід за всяку ціну уникати».

І так далі, і так далі. Лібкнехт називає виступ проти Кайзера «грубою помилкою», а Шрамм вважає його настільки небезпечним, що на цій підставі підпорядковує Гірша цензурі.

Гірш знову пише Гехбергу, що випадок, подібний до кайзерівського,

«неможливий при наявності офіційного партійного органу, чіткі директиви і благотворні вказівки якого депутат не *міг* би так нахабно ігнорувати».

Фірек теж пише, що новій газеті

«наказано... бути безсторонньою і по можливості ігнорувати всі існуючі незгоди»; вона не повинна бути «збільшеною «Laterne»», і «найбільше, що можна закинути Бернштейну, це те, що він дотримується надто поміркованого напряму, якщо тільки це закид у такий час, коли ми не можемо йти вперед з розгорнутим прапором».

Проте в чому ж полягає цей випадок з Кайзером [60], цей непробачний злочин, який нібито вчинив Гірш? Кайзер, єдиний з соціал-демократичних депутатів, виголошує промову і подає голос у рейхстагу за протекційні мита. Гірш звинувачує його в порушенні партійної дисципліни, бо він:

1) голосував за непрямі податки, скасування яких твердо вимагає програма партії;

2) санкціонував кредити Бісмарку і тим самим пішов проти основного принципу нашої партійної тактики: «ні копійки цьому урядові».

З обох пунктів Гірш безперечно має рацію. Після того як Кайзер так розправився, з одного боку, з програмою партії, якій депутати на підставі постанови з'їзду ніби присягнули, і, з другого боку, з непорушним, найпершим і основним принципом партійної тактики, подавши голос *за кредити* Бісмарку *як подяку за закон проти соціалістів* [61], Гірш, на нашу думку, мав так само повне право виступити проти нього з усією гостротою.

Ми ніяк не могли зрозуміти, яким чином ця атака проти Кайзера могла викликати в Німеччині таке сильне роздратування. Тепер Гехберг розповідає мені, що «фракція» *дозволила* Кайзеру виступити так, як він виступив, і тим самим його можна вважати виправданим.

Якщо справа стоїть так, то це вже справді вкрай погано. Насамперед Гірш, як і ніхто взагалі, не міг знати про це таємно прийняте рішення. Далі: та ганьба для партії, в якій раніше можна було звинувачувати одного Кайзера, завдяки цій обставині тільки збільшується, і разом з тим зростає значення заслуги Гірша, який відкрито і перед усім світом викрив банальну фразеологію та ще банальніше голосування Кайзера і тим самим урятував честь партії. Чи й справді німецька соціал-демократія уражена парламентською хворобою і думає, що на народних обранців зійшов святий дух, який перетворює засідання фракції в непогрішні собори, а постанови фракції — в непорушні догмати?

Грубу помилку, звичайно, було допущено, але її допустили депутати, які покрили своєю постановою виступ Кайзера, а не Гірш. І коли ті, які більше, ніж будь-хто, покликані стежити за дотриманням партійної дисципліни, такою постановою так жахливо її порушують, то тим гірше. Ще гірше, однак, коли насмілюються думати, що порушили партійну дисципліну не Кайзер своєю промовою і голосуванням і не депутати своєю постановою, а Гірш — тим, що він усупереч цій постанові, йому до того ж невідомій, різко напав на Кайзера.

А втім, безперечно, що в питанні про протекційні мита партія зайняла ту саму нечітку і нерішучу позицію, яку вона займала щодо всіх конкретних економічних питань, які досі виникали,— наприклад, в питанні про імперські залізниці [62]. Це відбувається тому, що партійні органи, особливо «Vorwärts» [63], замість того, щоб грунтовно обговорити ці питання, вважають за краще розводитися про структуру майбутнього суспільного ладу. Коли питання про протекційні мита *після* закону проти соціалістів раптом набуло практичного значення, з приводу нього виникли найрізноманітніші відтінки думок, і не знайшлося нікого, хто мав би передумови для чіткої і правильної думки, а саме — обізнаність з умовами німецької промисловості та її становищем на світовому ринку. До того ж у деякої частини виборців могли бути протекціоністські настрої,— і з цим теж захотіли рахуватися. Єдиний шлях з цього хаосу — підійти до питання з суто політичного боку (що й зробила «Laterne») — залишили без уваги. Ось чому партія в цих дебатах виявила з самого початку вагання, непевність та нечіткість і кінець кінцем, завдяки Кайзеру і разом з ним, остаточно оскандалилася.

Виступи проти Кайзера стають приводом до того, щоб на всі лади проповідувати Гіршу, що нова газета не повинна ні в якому разі наслідувати вихватки «Laterne», що вона мусить відзначатися не стільки політичним радикалізмом, скільки принципово соціалістичним напрямом і безсторонністю. При цьому Фірек старається не менше, ніж Бернштейн; а Бернштейн здається Фі-

реку найбільш підхожою людиною саме тому, що він надто поміркований, бо «не можемо ж ми тепер іти вперед з розгорнутим прапором».

Але для чого взагалі їхати за кордон, як не для того, щоб іти вперед з розгорнутим прапором? За кордоном цьому ніщо не перешкоджає. У Швейцарії немає ні німецьких кримінальних законів, ні німецьких законів про пресу й спілки. Там не тільки можна, там *треба* писати все те, чого не можна було писати у себе вдома навіть до закону про соціалістів — через звичайні німецькі закони. Бо там ми стоїмо не тільки перед лицем Німеччини, але й перед лицем Європи і повинні, наскільки дозволяють *швейцарські* закони, відкрито інформувати Європу про шляхи й цілі німецької партії. Той, хто в Швейцарії схотів би рахуватися з *німецькими* законами, довів би тільки, що він гідний цих німецьких законів і що йому немає чого сказати крім того, що дозволялося говорити в Німеччині до видання виняткового закону. Нічого було зважати й на те, що для членів редакції може бути на деякий час відрізана можливість повернення в Німеччину. Хто не готовий ризикнути цим, тому не місце на такому передовому і почесному посту.

Більше того. Винятковий закон саме *тому* надів пута на німецьку партію, що вона була єдиною серйозною опозиційною партією в країні. Якщо вона в закордонному органі висловить Бісмарку подяку, відмовляючись від цієї ролі єдиної серйозної опозиційної партії, виступаючи слухняною дитиною і покірливо приймаючи стусан, то цим вона тільки доведе, що вона гідна цього стусана. З усіх друкованих органів німецької еміграції, які видавалися за кордоном з 1830 р., «Laterne», безперечно, один з найбільш поміркованих. Але якщо навіть «Laterne» виявилася надто сміливою, то нова газета може тільки скомпрометувати партію в очах її однодумців за межами Німеччини.

III. МАНІФЕСТ ЦЮРІХСЬКОЇ ТРІЙКИ

Тим часом прибув гехбергівський «Jahrbuch», в якому була стаття «Ретроспективний огляд соціалістичного руху в Німеччині». Ця стаття, як повідомив мене сам Гехберг, написана саме трьома членами цюріхської комісії і через те являє собою автентичну критику попереднього руху з боку цих панів, отже й автентичну програму нової газети, оскільки лінію газети визначають ці люди.

З самого ж початку ми читаємо:

«Рух, якому Лассаль приписував величезне політичне значення, до якого він закликав не тільки робітників, але й усіх чесних демократів, *на чолі якого* повинні були йти незалежні представники науки і *всі ті*,

хто натхнений справжнім людинолюбством, здрібнів під керівництвом Й.-Б. Швейцера, перетворившись на *односторонню боротьбу промислових робітників за свої інтереси*».

Я не буду займатися питанням про те, чи відповідає це і якою мірою відповідає дійсності. Особливий закид, який тут робиться Швейцеру, полягає в тому, що він, Швейцер, *звів* лассальянство, яке розглядається тут як буржуазно-демократично-філантропічний рух, до ступеня односторонньої боротьби промислових робітників за свої інтереси *; тимчасом як на ділі він *поглибив* рух як класову боротьбу промислових робітників проти буржуазії. Далі йому, Швейцеру, дорікають за те, що він «відштовхнув буржуазну демократію». Але хіба буржуазній демократії місце в соціал-демократичній партії? Якщо буржуазна демократія складається з «чесних людей», то в неї не може й виникнути бажання ввійти до складу партії, а якщо вона цього все ж домагається, то тільки для того, щоб паскудити.

Лассалівська партія «воліла *найбільш односторонньо* поводитись як *робітнича партія*». Пани, що це пишуть, є членами партії, яка найбільш односторонньо поводиться як робітнича партія, і займають тепер у ній офіційні пости. Це речі абсолютно несумісні. Якщо вони думають так, як пишуть, то повинні вийти з партії або принаймні відмовитися від постів, які вони займають. Якщо вони цього не роблять, то тим самим признаються в тому, що мають намір використати своє офіційне становище для боротьби проти пролетарського характеру партії. Таким чином, партія сама себе зраджує, залишаючи їх на офіційних постах.

Отже, на думку цих панів, соціал-демократична партія має бути *не* односторонньою робітничою партією, а всесторонньою партією «всіх тих, хто натхнений справжнім людинолюбством». Щоб довести це, вона насамперед повинна зректися грубих пролетарських пристрастей і під керівництвом освічених і філантропічно настроєних буржуа «набути доброго смаку» і «засвоїти добрий тон» (стор. 85). Тоді «непристойні манери» деяких вождів поступляться місцем гречним «буржуазним манерам» (нібито

---

* Далі в рукопису закреслено: «Швейцер був пройдисвітом, але водночас дуже талановитою людиною. Його заслуга полягала саме в тому, що він зламав колишнє вузьке лассальянство з його обмеженою панацеєю державної допомоги... Хоч би що він робив з корисливих мотивів і хоч би як наполягав, силкуючися зберегти свою гегемонію, на лассальянській всезцілюючій державній допомозі,— все ж заслуга його полягає в тому, що він завдав удару колишньому вузькому лассальянству, розширив економічний світогляд своєї партії і тим самим підготував її пізніше входження до німецької єдиної партії. Класову боротьбу між пролетаріатом і буржуазією,— це ядро всякого революційного соціалізму,— проповідував уже й Лассаль. Якщо Швейцер ще сильніше підкреслив цей пункт, то по суті справи це було в усякому разі кроком уперед, хоч би як майстерно він користувався цим моментом, щоб накликати підозри на небезпечних для своєї диктатури осіб. Цілком правильно, що він перетворив лассальянство в *односторонню* боротьбу *промислових* робітників за свої інтереси. Але односторонньою він зробив її лише тому, що через корисливо політичні мотиви не хотів нічого знати про боротьбу сільських робітників против великого землеволодіння. Проте, не це йому закидають, а те, що...». *Ред.*

зовні непристойні манери тих, про кого тут ідеться, не найменш важливе з того, що їм можна закинути!). Тоді де й візьмуться і

«*численні прихильники* з середовища *освічених* та *імущих* класів. Саме *їх* треба прихилити до себе... щоб агітація принесла *відчутні успіхи*». Німецький соціалізм «надавав надто великого значення завоюванню *мас* і при цьому нехтував енергійною» (!,) «пропагандою серед так званих вищих верств суспільства». Бо «в партії все ще не вистачає осіб, які були б спроможні представляти її в рейхстагу». Але «бажано і навіть необхідно вручати мандати таким людям, які мали час і можливість грунтовно вивчати відповідні проблеми. Простий робітник і дрібний ремісник... мають для цього досить вільного часу тільки як рідкісний виняток».

Отже, обирайте буржуа!

Одне слово: робітничий клас неспроможний добитися свого визволення власними руками. Для цього він повинен підкоритися керівництву з боку «освічених та імущих» буржуа, бо тільки вони «мають час і можливість» вивчити те, що може дати користь робітникам. А по-друге, ні в якому разі не слід боротися з буржуазією,— її слід *прихилити на свій бік* енергійною пропагандою.

Але якщо ми маємо намір завоювати вищі верстви суспільства або хоча б їх доброзичливо настроєні щодо нас елементи, то ми нітрохи не повинні лякати їх. І ось цюріхська трійця гадає, що вона зробила дуже заспокійливе відкриття:

«Саме тепер, під тиском закону проти соціалістів, партія показує, що вона *не має наміру* піти шляхом насильственої, кривавої революції, що, навпаки, вона вирішила... стати на шлях законності, тобто *реформи*».

Отже, якщо 500—600 тисяч соціал-демократичних виборців ($^1/_{10}$—$^1/_8$ всієї кількості виборців), до того ж розкиданих по всій країні, такі розсудливі, що не пробивають лобом стіни і не намагаються один проти десяти здійснити «криваву революцію», то це означає, що вони раз назавжди *зарікаються* використати будь-яку велику подію з галузі зовнішньої політики, викликане нею раптове революційне піднесення і навіть саму *перемогу* народу, завойовану в сутичці, що виникне на цьому грунті! Якщо Берлін коли-небудь знову виявить таку неосвіченість, що вчинить 18 березня [64], то соціал-демократи, замість того, щоб, подібно до «всякої погані, яка рветься на барикади» (стор. 88), взяти участь у боротьбі, повинні будуть «стати на шлях законності», утихомирити повстання, розібрати барикади і, коли це буде потрібно, виступити нога в ногу із славним воїнством проти односторонньої, грубої і неосвіченої маси. Якщо пани автори почнуть твердити, що вони не це хотіли сказати, то що ж вони тоді хотіли сказати?

Але це ще тільки квіточки.

«Чим спокійніше, об'єктивніше, солідніше виступатиме партія, критикуючи існуючі порядки і вносячи пропозиції про їх зміну, тим менше буде можливостей повторити шаховий хід, який зараз удався» (при за-

провадженні закону проти соціалістів) «шаховий хід, за допомогою якого свідома реакція залякала буржуазію червоним привидом» (стор. 88).

Щоб звільнити буржуазію навіть від тіні страху, їй треба ясно й наочно довести, що червоний привид насправді не більше як привид, що він не існує. Проте, в чому ж таємниця червоного привиду, як не в страсі буржуазії перед неминучою боротьбою не на життя, а на смерть між нею і пролетаріатом, страсі перед неминучою розв'язкою сучасної класової боротьби? Знищимо класову боротьбу — і буржуазія та «всі незалежні люди» «не побояться піти пліч-о-пліч з пролетарями»! Але ж у дурні пошиються саме пролетарі.

Отже, хай партія своєю лагідністю і покірливою поведінкою доведе, що вона раз назавжди зреклася «неподобств і ексцесів», які давали привід до запровадження закону проти соціалістів. Якщо вона добровільно пообіцяє не виходити з рамок цього закону, то Бісмарк і буржуазія, звичайно, будуть такі ласкаві, що скасують цей закон, який стане тоді зайвим!

«Хай нас зрозуміють, як слід», ми не хочемо «відмовлятися від нашої партії і від нашої програми, але ми вважаємо, що нам на довгі роки вистачить роботи, якщо ми всю свою силу, всю свою енергію повернемо на досягнення певних, цілком доступних цілей, яких будь-що повинні досягти, перш ніж можна почати думати про здійснення більш віддалених завдань».

Тоді до нас почнуть масово приєднуватися буржуа, дрібні буржуа і робітники, яких «тепер відлякують... надто далекосяжні вимоги».

Від програми не слід *відмовлятися*; тільки здійснення її повинно бути *відкладене*... на невизначений час. Її приймають, але, власне, не для себе, не для того, щоб дотримуватись її протягом свого життя, а тільки для того, щоб заповідати її дітям і онукам. А поки що «всі сили і вся енергія» йдуть на всякі дрібниці і жалюгідне штопання капіталістичного ладу, щоб здавалося, нібито щось усе-таки робиться, і щоб водночас не налякати буржуазію. Хіба не кращою в багато разів є поведінка «комуніста» Мікеля, який, будучи непохитно переконаний, що через кількасот років крах капіталістичного суспільства неминучий, на цій підставі старанно спекулює, сприяє в міру своїх сил краху 1873 р. і тим самим *справді* дещо робить для підготовки загибелі існуючого ладу.

Другим порушенням хорошого тону були «перебільшені нападки на грюндерів», які, мовляв, були «тільки дітьми свого часу»; через те «було б краще... обійтися без лайки на адресу Штрусберга і подібних до нього осіб». На жаль, усі люди — тільки «діти свого часу», і якщо це — достатнє виправдання, то мають бути припинені нападки на будь-кого, і нам слід відмовитися від усякої полеміки, від усякої боротьби; нам слід спокійно діста-

вати стусани від своїх противників, бо ми, мудреці, знаємо, що противники ці тільки «діти свого часу» і не можуть чинити інакше, ніж чинять. Замість того щоб відплачувати їм сторицею за стусани, які дістаємо від них, ми, навпаки, повинні бідолах пожаліти.

Так само наш виступ за Комуну мав той поганий наслідок, що

«відштовхнув від нас багатьох наших доброзичливців і взагалі посилив *ненависть* до нас *буржуазії*». І далі, партія «не зовсім неповинна у запровадженні жовтневого закону, бо вона без усякої потреби розпалювала *ненависть буржуазії*».

Ось якою є програма трьох цюріхських цензорів. Вона не лишає ніякого місця для непорозумінь, особливо для нас, чудово обізнаних ще з 1848 р. з такими висловлюваннями. Перед нами представники дрібної буржуазії, які заявляють, охоплені страхом, що пролетаріат, спонукуваний своїм революційним становищем у суспільстві, може «зайти надто далеко». Замість рішучої політичної опозиції — загальне посередництво; замість боротьби проти уряду і буржуазії — спроба умовити їх і прихилити на свій бік; замість запеклого опору утискам зверху — смиренна покора і визнання, що кара заслужена. Усі історично необхідні конфлікти витлумачуються як непорозуміння, і всякій дискусії кладеться край декларацією про те, що по суті ніяких розходжень між нами немає. Люди, що виступали в 1848 р. як буржуазні демократи, тепер з таким самим успіхом можуть називати себе соціал-демократами: як для перших демократична республіка, так для останніх повалення капіталістичного ладу — справа далекого майбутнього, яка не має абсолютно ніякого значення для політичної практики сучасності; через те можна бути посередником, займатися угодовством і філантропією скільки душі завгодно. Так само стоїть справа з класовою боротьбою між пролетаріатом і буржуазією. На папері цю боротьбу визнають, бо заперечувати її вже просто неможливо, але на ділі її затушовують, змазують, ослабляють. Соціал-демократична партія *не повинна* бути партією робітничого класу, не повинна накликати на себе ненависть буржуазії або взагалі будь-чию ненависть, вона повинна насамперед проводити енергійну пропаганду серед буржуазії; замість того щоб в основу класти далекосяжні цілі, які лякають буржуазію і все ж є недосяжними для нашого покоління, хай краще всі свої сили і всю свою енергію вона спрямує на здійснення тих дрібнобуржуазних реформ-латок, які зміцнять старий суспільний лад і тим самим, можливо, перетворять кінцеву катастрофу на поступовий і по можливості мирний процес переродження, що здійснюється частинами. Це ті самі люди, які під прикриттям метушливої діловитості не тільки самі нічого не роблять, але й намагаються перешкодити тому, щоб взагалі що-

небудь відбувалося, крім балаканини; люди, які в 1848 і 1849 рр. своїм страхом перед будь-якою дією гальмували рух на кожному кроці і кінець кінцем привели його до поразки, які ніколи не бачать реакції і дуже дивуються, що опинилися в безвиході, де неможливі ні опір, ні втеча. Це ті самі люди, які хочуть втиснути історію в рамки свого обивательського світогляду, але на яких історія ніколи не зважає і йде своїм шляхом.

Щодо їхніх соціалістичних переконань, то вони вже зазнали достатньої критики в «Маніфесті Комуністичної партії», у розділі про «німецький, або «істинний», соціалізм». Там, де класова боротьба відкидається як щось непривабливе й «грубе», там як основа соціалізму залишаються тільки «істинне людинолюбство» і пусті фрази про «справедливість».

Самим ходом розвитку зумовлене те неминуче явище, що до пролетаріату, який бореться, приєднуються окремі особи з панівного досі класу і дають йому елементи освіти. Про це ми ясно висловились уже в «Маніфесті». Але тут слід мати на увазі дві обставини.

По-перше, щоб дати дійсну користь пролетарському рухові, ці особи повинні принести з собою дійсні елементи освіти, а цього не можна сказати про більшість німецьких буржуа, які приєдналися до руху. Ні «Zukunft», ні «Neue Gesellschaft» [65] не дали нічого такого, що хоча б на крок просунуло рух уперед. Ніякого дійсного фактичного чи теоретичного матеріалу, який сприяв би освіті, там немає. Замість цього — спроби узгодити поверхово засвоєні соціалістичні ідеї з найрізноманітнішими теоретичними поглядами, що їх винесли ці пани з університету або ще звідкись; усі ці погляди — один плутаніший за інший, що пояснюється тим процесом розкладу, якого тепер зазнають залишки німецької філософії. Замість того щоб насамперед самому заглибитись у вивчення нової науки, кожний намагався так чи інакше пристосувати її до своїх ззовні привнесених поглядів, нашвидку творив собі свою власну приватну науку і відразу виступав з претензією навчати цієї науки інших. Тому в цих панів майже стільки ж точок зору, скільки голів. Замість того щоб хоч у якесь питання внести ясність, вони створили неймовірну плутанину, на щастя, майже виключно в своєму власному середовищі. Без таких просвітителів, основний принцип яких навчати інших того, чого вони самі не вивчили, партія може чудово обійтися.

По-друге. Якщо до пролетарського руху приєднуються представники інших класів, то до них ставиться насамперед вимога, щоб вони не приносили з собою залишків буржуазних, дрібнобуржуазних і подібних до них передсудів, а беззастережно засвоїли пролетарський світогляд. Але ті пани, як доведено, якраз напхані буржуазними і дрібнобуржуазними уявленнями. У такій дрібнобуржуазній країні, як Німеччина, ці уявлення безперечно

мають своє виправдання, але тільки *поза рядами* соціал-демократичної робітничої партії. Якщо ці пани створять соціал-демократичну дрібнобуржуазну партію, то це їхнє повне право. Тоді ми могли б вступати з ними в переговори, за певних умов блокуватися і т. ін. Але в робітничій партії вони чужий елемент. Якщо є підстави поки що терпіти їх, то ми повинні *тільки* терпіти їх, не даючи їм впливати на керівництво партією і усвідомлюючи те, що розрив з ними — лише питання часу. Цей час до того ж, очевидно, вже настав. Як партія може далі терпіти в своїх рядах авторів цієї статті, нам зовсім незрозуміло. Якщо ж у руки таких людей тією чи іншою мірою потрапляє навіть партійне керівництво, отже, партія просто кастрована і в ній немає більше пролетарської енергії.

Щодо нас, то, відповідно до всього нашого минулого, перед нами тільки один шлях. Протягом майже 40 років ми висували на перший план класову боротьбу як безпосередню рушійну силу історії, і особливо класову боротьбу між буржуазією і пролетаріатом як могутню підойму сучасного соціального перевороту; тому ми ніяк не можемо йти разом з людьми, які цю класову боротьбу намагаються викреслити з руху. Засновуючи Інтернаціонал, ми виразно сформулювали бойовий заклик: визволення робітничого класу повинно бути справою самого робітничого класу [66]. Отже, ми не можемо йти разом з людьми, які відкрито заявляють, що робітники надто неосвічені для того, щоб визволити самих себе, і мають бути визволені зверху, руками філантропічних великих і дрібних буржуа. Якщо новий партійний орган набере напряму, який відповідає поглядам цих панів, якщо він буде буржуазним, а не пролетарським, то нам, на жаль, не лишиться нічого іншого, як виступити проти цього публічно й покласти край тій солідарності з вами, яку ми виявляли досі, представляючи німецьку партію за кордоном. Але *до цього*, треба сподіватися, справа не дійде.

Цей лист призначений для всіх п'яти членів комісії в Німеччині, а також Бракке...

Ми не маємо ніяких заперечень проти того, щоб лист прочитали й цюріхці.

Написано К. Марксом і Ф. Енгельсом 17—18 вересня 1879 р.

Вперше опубліковано в журналі «Die Kommunistische Internationale», XII. Jahrg., Heft 23, 15 червня 1931 р.

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 156—171

К. МАРКС

НАЧЕРКИ ВІДПОВІДІ НА ЛИСТ В. І. ЗАСУЛИЧ [67]

ПЕРШИЙ НАЧЕРК

1) Досліджуючи походження капіталістичного виробництва, я сказав, що в основі його «лежить повне відокремлення виробника від засобів виробництва» (стор. 315, стовпець 1 французького видання «Капіталу») і що «основою всього цього процесу *є експропріація землеробів*. Радикально вона здійснена поки що тільки в Англії... Але *всі інші країни Західної Європи* йдуть тим же шляхом» (там же, стовпець 2) [68].

Таким чином, я *точно* обмежив «історичну неминучість» цього процесу *країнами Західної Європи*. А чому? Будьте ласкаві заглянути в XXXII розділ, у якому сказано:

«Знищення його, перетворення індивідуальних і розпорошених засобів виробництва в суспільно концентровані, отже, перетворення карликової власності багатьох у гігантську власність небагатьох, ця нестерпна, жахлива експропріація трудящого народу — ось джерело, ось походження капіталу... *Приватна власність*, яка грунтується на особистій праці... витісняється *капіталістичною приватною власністю*, яка грунтується на експлуатації чужої праці, на праці найманій» (стор. 341, стовпець 2) [69].

Таким чином, у кінцевому підсумку, ми маємо тут *перетворення однієї форми приватної власності в іншу форму приватної власності*. Але оскільки земля ніколи не була *приватною власністю* російських селян, то яким чином може бути до них застосоване це теоретичне узагальнення?

2) З точки зору історичної єдиний серйозний аргумент, що наводиться як доказ *неминучого розкладу* общини *російських селян*, полягає ось у чому: Заглядаючи в далеке минуле, ми зустрічаємо в Західній Європі всюди общинну власність більш або менш архаїчного типу; разом з прогресом суспільства вона всюди зникла. Чому ж уникне вона цієї долі в самій лише Росії? Відповідаю: тому що в Росії, через винятковий збіг обставин, сіль-

ська община, яка ще існує в національному масштабі, може поступово позбутися своїх первісних рис і розвиватися безпосередньо як елемент колективного виробництва в національному масштабі. Саме завдяки тому, що вона є сучасницею капіталістичного виробництва, вона може засвоїти його *позитивні досягнення*, не проходячи через усі його жахливі перипетії. Росія живе не ізольовано від сучасного світу; разом з тим вона не є, як Ост-Індія, здобиччю чужоземного завойовника.

Якби російські поклонники капіталістичної системи почали заперечувати *теоретичну* можливість такої еволюції, я спитав би їх: хіба для того, щоб запровадити в себе машини, пароплави, залізниці та ін., Росія повинна була так само, як Захід, пройти через довгий інкубаційний період розвитку машинного виробництва? Нехай заразом вони пояснять мені, як це їм удалося відразу запровадити у себе весь механізм обміну (банки, кредитні товариства та ін.), на вироблення якого на Заході пішли цілі століття?

Якби в момент звільнення селян сільська община була відразу поставлена в нормальні умови розвитку, якби потім величезний державний борг, який виплачується головним чином за рахунок селян, разом з іншими величезними сумами, наданими за посередництвом держави (знов-таки за рахунок селян) «новим стовпам суспільства», перетвореним у капіталістів,— якби всі ці витрати були використані на дальший розвиток сільської общини, то ніхто не став би тепер роздумувати з приводу «історичної неминучості» знищення общини: усі визнавали б у ній елемент відродження російського суспільства й елемент переваги над країнами, які ще перебувають під ярмом капіталістичного ладу.

Інша обставина, сприятлива для збереження російської общини (шляхом її розвитку), полягає в тому, що вона не тільки є сучасницею капіталістичного виробництва, але й пережила той період, коли цей суспільний лад зберігався ще в недоторканності; тепер, навпаки, як у Західній Європі, так і в Сполучених Штатах він перебуває в боротьбі і з наукою, і з народними масами, і з самими продуктивними силами, які він породжує *. Словом, перед нею капіталізм — у стані кризи, яка закінчиться тільки знищенням капіталізму, поверненням сучасних суспільств до «архаїчного» типу спільної власності або, як говорить один американський письменник, якого ніяк не можна запідозрити в революційних тенденціях і який користується в своїх дослідженнях підтримкою вашінгтонського уряду,— «новий лад», до якого йде сучасне суспільство, «буде відродженням (a revival) у більш

* У рукопису далі закреслено: «Словом, він перетворився в арену кричущих антагонізмів, конфліктів і періодичних лих, дедалі більше показуючи навіть найзасліпленішим свою нездатність,— він є минущою системою виробництва, приреченою на зникнення внаслідок повернення суспільства...». *Ред.*

досконалій формі (in a superior form) суспільства архаїчного типу» [70]. Отже, не слід дуже боятися слова «архаїчний» [71].

Але тоді потрібно було б принаймні знати ці послідовні зміни. Ми ж нічого про них не знаємо. Так чи інакше, ця община загинула в обстановці безперестанних воєн, зовнішніх і внутрішніх; вона вмерла, певно, не своєю смертю. Коли германські племена захопили Італію, Іспанію, Галлію і т. ін., община архаїчного типу тоді вже не існувала. Однак її *природна життєздатність* доводиться двома фактами. Є окремі екземпляри, які пережили всі перипетії середніх віків і збереглися до наших днів, наприклад на моїй батьківщині — у Трірському окрузі. Але найважливіше те, що вона так виразно зберегла свої характерні особливості в общині, яка замінила її,— общині, в якій орна земля стала приватною власністю, тимчасом як ліси, пасовища, пустища та ін. ще залишаються общинною власністю,— що Маурер [72], вивчивши цю общину вторинної формації, міг відновити будову її архаїчного прототипу. Завдяки запозиченим у останнього характерним рисам нова община, запроваджена германцями в усіх підкорених країнах, стала протягом усіх середніх віків єдиним вогнищем свободи і народного життя.

Якщо після епохи Тацита ми нічого не знаємо ні про життя *общини*, ні про те, як і коли вона зникла, то нам відомий, принаймні завдяки розповіді Юлія Цезаря [73], відправний пункт цього процесу. В його час земля вже щороку переділювалася між *родами* і кровноспорідненими об'єднаннями [tribus des confédérations] германців, але ще не між індивідуальними членами общини. Таким чином, *сільська община* в Німеччині вийшла з надр общини більш архаїчного типу. Вона була тут продуктом спонтанного розвитку, а зовсім не була привнесена з Азії в готовому вигляді. Там — в Ост-Індії — вона також зустрічається, і завжди як *останній етап* або останній період архаїчної формації.

Щоб робити висновок про можливу долю сільської общини з точки зору суто теоретичної, тобто припускаючи постійно нормальні умови життя, мені треба тепер відзначити деякі характерні риси, що відрізняють «землеробську общину» від більш давніх типів.

Насамперед, усі більш ранні первісні общини грунтуються на кровній спорідненості своїх членів; розриваючи цей сильний, але вузький зв'язок, землеробська община виявляється більш здатною розширюватись і витримувати зіткнення з чужими.

Потім, усередині неї, будинок і його придаток — двір уже є приватною власністю землероба, тимчасом як уже задовго до появи землеробства спільний будинок був однією з матеріальних основ колишніх форм общини.

Нарешті, хоч орна земля залишається общинною власністю, вона періодично переділюється між членами землеробської общи-

ни, так що кожний землероб обробляє своїми силами призначені йому поля і привласнює собі особисто плоди цих полів, тимчасом як у більш давніх общинах виробництво ведеться спільно і розподіляються тільки продукти. Цей первісний тип кооперативного або колективного виробництва був, зрозуміло, результатом слабості окремої особи, а не усуспільнення засобів виробництва. Легко зрозуміти, що властивий «землеробській общині» дуалізм може бути для неї джерелом великої життєвої сили, тому що, з одного боку, спільна власність і зумовлювані нею суспільні відносини надають міцності її устоям, тоді як приватний будинок, парцелярний обробіток орної землі і приватне привласнення його плодів допускають розвиток особи, не сумісний з умовами більш давніх общин.

Але не менш очевидно, що той самий дуалізм може з часом стати джерелом розкладу. Залишаючи осторонь усі впливи ворожого середовища, уже саме поступове нагромадження рухомого майна, яке починається з нагромадження худоби (допускаючи нагромадження багатства навіть у вигляді кріпаків), дедалі зростаюча роль, яку рухоме майно відіграє в самому землеробстві, і безліч інших обставин, невіддільних від цього нагромадження, але виклад яких повів би мене дуже далеко,— усе це діє як елемент, що розкладає економічну і соціальну рівність, і породжує в надрах самої общини зіткнення інтересів, яке спочатку спричиняє перетворення орної землі на приватну власність і яке закінчується приватним привласненням лісів, пасовищ, пустищ та ін., що вже стали общинними *придатками* приватної власності.

Саме тому «землеробська община» скрізь являє собою *найновіший* тип архаїчної суспільної формації, і саме тому в історичному русі Західної Європи, стародавньої і сучасної, період землеробської общини є перехідним періодом від спільної власності до приватної власності, від первинної формації до формації вторинної. Але чи означає це, що за всіх обставин розвиток «землеробської общини» повинен іти цим шляхом? Зовсім ні. Її конститутивна форма допускає таку альтернативу: або елемент приватної власності, який вона містить у собі, візьме гору над елементом колективним, або останній візьме гору над першим. A priori можливий і той і інший результат, але для кожного з них, очевидно, необхідне зовсім відмінне історичне середовище *. Усе залежить від історичного середовища, в якому вона перебуває (див. стор. 10) **.

---

* Ця фраза написана Марксом на с. 8 його рукопису з точним зазначенням місця (ad 5*****), куди її слід віднести. Варіант цієї фрази міститься також на с. 9 рукопису, де він, очевидно, помилково, не викреслений. *Ред.*

** Маркс, очевидно, відсилає до с. 10 рукопису цього начерку, до такого тексту: «Кращим доказом... і колективного привласнення» (див. цей том, с. 62). *Ред.*

Росія — єдина європейська країна *, в якій «землеробська община» збереглася в національному масштабі до наших днів. Вона не є, як Ост-Індія, здобиччю чужоземного завойовника. Водночас вона не живе ізольовано від сучасного світу. З одного боку, спільна земельна власність дає їй можливість безпосередньо і поступово перетворювати парцелярне й індивідуалістичне землеробство на землеробство колективне, і російські селяни вже здійснюють його на луках, які не підлягають поділові. Фізична конфігурація російського грунту сприяє застосуванню машин у широкому масштабі. Звичка селянина до *артільних* відносин полегшує йому перехід від парцелярного господарства до господарства кооперативного, і, нарешті, російське суспільство, яке так довго жило за його рахунок, повинно дати йому необхідні аванси для такого переходу **. З другого боку, *одночасне* існування західного виробництва, яке панує на світовому ринку, дає змогу Росії запровадити в общині всі позитивні досягнення, здобуті капіталістичним ладом, не проходячи через його кавдінські ущелини [74].

Якби представники «нових стовпів суспільства» почали заперечувати *теоретичну* можливість указаної еволюції сучасної сільської общини, їх можна було б спитати, чи повинна була Росія так само, як Захід, пройти через довгий інкубаційний період розвитку машинного виробництва, щоб добратися до машин, пароплавів, залізниць та ін. Їх можна було б також спитати, як їм удалося відразу запровадити в себе весь механізм обміну (банки, акціонерні товариства та ін.), на вироблення якого на Заході пішли цілі століття.

Російська «землеробська община» має одну характерну рису, яка є джерелом її слабості і несприятлива для неї в усіх відношеннях. Це — її ізольованість, відсутність зв'язку між життям однієї общини і життям інших, цей *локалізований мікрокосм*, який не всюди зустрічається як іманентна характерна риса цього типу, але який всюди, де він зустрічається, побудував над общинами більш або менш централізований деспотизм. Об'єднання північних російських республік [75] доводить, що ця ізоляція, яка спочатку викликана була, очевидно, великими просторами території, була значною мірою закріплена політичною долею, пережитою Росією з часів монгольського нашестя. Нині цей недолік дуже легко усунути. Слід було б просто замінити волость ***, установу урядову, зборами виборних від селянських общин, які

* Перед цим абзацом у рукопису закреслено: «Переходячи тепер до землеробської общини в Росії, я в цей момент не беру до уваги всі ті негоди, які її душать. Я розглядаю тільки її здатність до розвитку в майбутньому, і її сутнісна форма і її історична умова...» *Ред.*

** У рукопису далі закреслено: «Треба, звичайно, почати з того, щоб привести общину в нормальний стан *на її нинішній основі*, з другого боку, тому що селянин скрізь є противником будь-яких надто крутих змін». *Ред.*

*** Це слово написане Марксом російською мовою. *Ред.*

були б економічним адміністративним органом, що захищає їхні інтереси.

Обставиною дуже сприятливою, з точки зору історичної, для збереження «землеробської общини» шляхом її дальшого розвитку є те, що вона не тільки сучасниця західного капіталістичного виробництва, що дає їй змогу привласнити собі його плоди без того, щоб підкоритися його *modus operandi* *, але що вона пережила вже період, коли капіталістичний лад залишався ще незайманим; тепер, навпаки, як у Західній Європі, так і в Сполучених Штатах він перебуває в боротьбі і з трудящими масами, і з наукою, і з самими продуктивними силами, які він породжує,— словом, переживає кризу, яка закінчиться знищенням капіталізму і поверненням сучасних суспільств до вищої форми «архаїчного» типу колективної власності і колективного виробництва.

Зрозуміло, еволюція общини відбувалася б поступово, і першим кроком у цьому напрямі було б створення для неї нормальних умов на її нинішній основі.

Говорячи теоретично, російська «сільська община» може все ж таки зберегти, розвиваючи свою базу, общинну власність на землю, і, усунувши принцип приватної власності, який їй також притаманний, стати *безпосереднім відправним пунктом* економічної системи, до якої прагне сучасне суспільство; не вдаючись до самогубства, вона може розпочати зовсім нове життя, вона може, минаючи капіталістичний лад, привласнити плоди, якими капіталістичне виробництво збагатило людство; лад, який навряд чи варто брати до уваги в житті суспільства, якщо розглядати його виключно з точки зору можливого часу його існування. Але треба спуститися з висот чистої теорії до російської дійсності **.

Щоб експропріювати землеробів ***, немає потреби вигнати їх з їхніх земель, як це було в Англії та в інших країнах; так само немає потреби знищити спільну власність указом. Спробуйте понад певну міру відбирати у селян продукт їхньої сільськогосподарської праці — і, незважаючи на вашу жандармерію і вашу армію, вам не вдасться прикувати їх до їхніх полів! В останні роки Римської імперії провінціальні декуріони [76] — не селяни, а земельні власники — кидали свої будинки, залишали свої землі, навіть продавали себе в рабство, щоб тільки звільнитися від

* — способу дії. *Ред.*

** Цей абзац, відсутній у т. 19 Творів К. Маркса і Ф. Енгельса українською мовою, є на с. 10 рукопису Маркса з його точною вказівкою (ad p. 7) переносу на с. 7 рукопису. *Ред.*

*** Перед цим абзацом, на с. 7 рукопису Маркса, викреслено фразу: «Якщо ми перейдемо від теорії до реальності, то ніхто не зможе заперечувати того, що сьогодні російська община стикається з прихованою протидією могутніх сил та інтересів. Крім безперервної експлуатації з боку держави, яка за рахунок і на кошти селян укорінює в себе певну частину капіталістичної системи — фінанси, біржу, банк, залізничні будівельні спекуляції, торгівлю». *Ред.*

власності, яка стала лише офіційним приводом до нещадного і безжального здирства.

З часу так званого звільнення селян російська община поставлена була державою в ненормальні економічні умови, і відтоді держава не переставала пригноблювати її за допомогою зосереджених в її руках суспільних сил. Знесилена її фіскальними здирствами, російська община, яка виявилася безпомічною, стала об'єктом експлуатації з боку торговця, поміщика, лихваря. Це гноблення ззовні загострило боротьбу інтересів, що вже відбувалася всередині общини, і прискорило розвиток у ній елементів розкладу. Але це ще не все. За рахунок селян держава виплекала ті галузі західної капіталістичної системи, які, ніскільки не розвиваючи виробничих можливостей сільського господарства, особливо сприяють більш легкому і швидкому розкраданню його плодів непродуктивними посередниками. Вона сприяла, таким чином, збагаченню нового капіталістичного паразита, який висмоктував і без того оскуділу кров з «сільської общини» *.

...Словом, держава сприяла прискореному розвиткові технічних і економічних засобів, найбільш здатних полегшити і прискорити експлуатацію землероба, тобто найпотужнішої продуктивної сили Росії, і збагатити «нові стовпи суспільства».

5) Цей збіг руйнівних впливів, якщо тільки він не буде розбитий потужною протидією, повинен природно спричинитися до загибелі сільської общини.

Але постає питання: чому всі ці інтереси (включаючи великі промислові підприємства, які перебувають під урядовою опікою), для яких таким вигідним є нинішнє становище сільської общини, чому почали б вони прагнути навмисно вбити курку, яка несе для них золоті яйця? Саме тому, що вони відчувають, що «це сучасне становище» не може тривати, отже, що нинішній спосіб експлуатації вже не годиться. Злиденне становище землероба вже виснажило землю, яка стає неродючою. Хороші врожаї чергуються з голодними роками. Середні цифри за останні десять років показують не тільки застій, а навіть занепад сільськогосподарського виробництва. Нарешті, вперше Росії доводиться ввозити хліб, замість того щоб вивозити його. Отже, не можна гаяти часу. Треба покласти цьому край. Треба створити середній сільський клас з більш або менш заможної меншості селян, а більшість селян перетворити просто в пролетарів. От з цією метою представники «нових стовпів суспільства» і виставляють самі рани, заподіяні общині, як природні симптоми її старезності.

Залишаючи осторонь усі біди, які пригноблюють тепер російську «сільську общину», і беручи до уваги лише форму її побу-

* Фрагмент тексту від слів «За рахунок селян» і до слів «з сільської общини»» перенесений Марксом на цю, сьому сторінку рукопису з с. 10 із знаком вставки (ad p. 7). *Ред.*

дови та її історичне середовище, треба визнати, що з першого ж погляду очевидно, що одна з її основних характерних рис — спільна власність на землю — становить природну основу колективного виробництва і привласнення. Крім того, звичка російського селянина до *артільних* відносин полегшила б йому перехід від парцелярного господарства до господарства колективного, яке він певною мірою веде вже на не підданих розділові луках, при осушувальних роботах та інших заходах, що становлять спільний інтерес. Але для того, щоб спільна праця могла замінити в самому землеробстві працю парцелярну, джерело приватного привласнення, потрібні дві речі: економічна потреба в такому перетворенні та матеріальні умови для його здійснення.

Щодо економічної потреби, то вона стане відчутною для самої «сільської общини», тільки-но останню буде поставлено в нормальні умови, тобто тільки-но з неї знімуть тягар, що лежить на ній, і тільки-но вона одержить нормальну кількість землі для обробітку. Минув той час, коли російське землеробство вимагало лише землі та її парцелярного землероба, озброєного більш-менш первісними знаряддями. Цей час минув тим швидше, що пригноблення землероба виснажує його грунт і робить його неродючим. Йому потрібна тепер кооперативна праця, організована у широкому масштабі. І притому, хіба селянин, якому не вистачає * найнеобхіднішого для обробітку його двох чи трьох десятин **, опиниться в кращому становищі, коли кількість його десятин подесятериться?

Але обладнання, добрива, агрономічні методи та ін.— усі необхідні для колективної праці засоби — де їх знайти? Саме тут і позначиться велика перевага російської «сільської общини» над архаїчними общинами цього ж типу. Лише вона збереглася в Європі в широкому, національному масштабі. Завдяки цьому вона перебуває в історичному середовищі, в якому існуюче одночасно з нею капіталістичне виробництво надає їй усіх умов колективної праці. Вона має можливість використати всі позитивні досягнення капіталістичного ладу, не проходячи крізь його кавдінські ущелини. Фізична конфігурація російських земель сприяє сільськогосподарському обробітку за допомогою машин, яка організується в широкому масштабі й здійснюється кооперативною працею. Що стосується первісних організаційних витрат, інтелектуальних і матеріальних,— то російське суспільство зобов'язане надати їх «сільській общині», за рахунок якої воно жило так довго і в якій воно ще повинно шукати своє «джерело відродження».

* У тексті далі закреслено: «необхідний капітал, реманент, коні та інші необхідні технічні засоби, яких не вистачає для обробітку 2-х чи 3-х десятин». *Ред.*

** Російське слово «десятина» написане Марксом латинськими буквами; десятина дорівнює приблизно 1,92 га. *Ред.*

Кращим доказом того, що такий розвиток «сільської общини» відповідає спрямуванню історичного процесу нашого часу, є фатальна криза, якої зазнає капіталістичне виробництво в європейських і американських країнах, у яких воно найбільше розвинулося,— криза, що скінчиться знищенням капіталізму і поверненням сучасного суспільства до вищої форми найархаїчнішого типу — до колективного виробництва і колективного привласнення.

Оскільки стільком різним інтересам і, особливо, інтересам «нових стовпів суспільства», які виросли під прихильною до них владою Олександра II, вигідне було *теперішнє становище* «сільської общини»,— для чого ж їм свідомо добиватися її смерті? Чому їхні представники виставляють завдані їй рани як незаперечний доказ її природної старезності? Чому хочуть вони вбити курку, яка несе золоті яйця?

Просто тому, що завдяки економічним фактам, аналіз яких завів би мене надто далеко, перестало бути таємницею, що *нинішнє становище общини не може більше тривати*, що просто внаслідок перебігу подій нинішній спосіб експлуатації народних мас уже не годиться. Отже, потрібне щось нове, і це нове, яке підноситься в найрізноманітніших формах, зводиться постійно ось до чого: знищити общинну власність, дати більш-менш заможній меншості селян скластися в сільський середній клас, а величезну більшість перетворити просто в пролетарів.

З одного боку, «сільська община» майже доведена до краю загибелі; з другого — її підстерігає могутня змова, щоб завдати їй останнього удару. Щоб урятувати російську общину, потрібна російська революція. А проте, ті, в чиїх руках політичні і соціальні сили, роблять усе можливе, щоб підготувати маси до такої катастрофи. А історичне становище російської «сільської общини» не має собі рівних! У Європі лише вона збереглася не у вигляді розкиданих уламків, на зразок тих рідкісних явищ і дрібних курйозів, уламків первісного типу, які ще донедавна зустрічалися на Заході, але як мало не панівна форма народного життя на просторі величезної імперії. Якщо в спільній власності на землю вона має основу колективного привласнення, то її історичне середовище — одночасно з нею існуюче капіталістичне виробництво — надає їй уже готові матеріальні умови спільної праці, організовані в широкому масштабі. Отже, вона може використовувати позитивні надбання капіталістичного ладу, не проходячи крізь його кавдінські ущелини. Парцелярне землеробство вона може поступово замінити великим землеробством із застосуванням машин, для яких фізичний рельєф російських земель є таким сприятливим. Отже, вона може зробитися *безпосереднім відправним пунктом* економічної системи, до якої тяжіє сучасне суспільство, і зажити новим життям, не вдаючися до са-

могубства. Спочатку треба було б, навпаки, поставити її в нормальне становище.

Але їй протистоїть земельна власність, яка тримає в своїх руках майже половину — притому кращу — земель, не рахуючи земель державних. Саме тому збереження «сільської общини» шляхом її дальшої еволюції збігається з загальним рухом російського суспільства, відродження якого може бути куплене тільки за цю ціну.

Навіть із суто економічної точки зору Росія може вийти з аграрної кризи тільки шляхом розвитку своєї сільської общини; спроби вийти з неї за допомогою капіталістичної аренди на англійський лад були б марними: ця система суперечить усім соціальним умовам країни *.

4) Щоб бути спроможним розвиватися, необхідно передусім жити, але ж ні для кого не секрет, що в цей час життя «сільської общини» в небезпеці.

Крім згубної протидії елементів ворожого середовища, поступове збільшення рухомого майна в руках окремих родин, наприклад, велика кількість худоби, а іноді навіть кріпаків чи рабів, самого цього різновиду приватного нагромадження при тривалій дії цього фактора досить для розкладу примітивної економічної і соціальної рівності та породження в самих надрах общини боротьби інтересів, яка спочатку підриває общинну власність на орні землі і, кінець кінцем, призводить до розкрадання лісових, пасовищних угідь, пустищ та ін., перетворених попередньо в *общинний придаток* приватної власності.

4) Історію розкладу первісних общин (було б помилкою ставити їх усіх на одну дошку; так само як у геологічних утвореннях, і в цих історичних утвореннях є ряд типів первинних, вторинних, третинних і т. ін.) ще передбачається написати. Досі у нас були тільки мізерні начерки. В усякому разі, дослідження предмета просунулося досить далеко, щоб можна було стверджувати: 1) що життєздатність первинних общин була незмірно вищою від життєздатності семітських, грецьких, римських та інших суспільств, а тим більше від життєздатності сучасних капіталістичних суспільств; 2) що причини їхнього розпаду випливають з економічних даних, які заважали їм пройти певний ступінь розвитку, з історичного середовища, зовсім не аналогічного історичному середовищу сучасної російської общини.

---

* Цей абзац узято з третього начерку листа до В. Засулич, у якому чіткою позначкою «ad 12 □» Маркс зазначив необхідність перенесення цього абзацу на с. 12 першого начерку, а на с. 12 знаком □ відзначив і конкретне місце вставки. Далі на с. 12 рукопису йде закреслений текст: «І тільки за умови загального повстання можна зломити ізоляцію сільської общини, відсутність зв'язку життя однієї общини з життям подібних до неї, словом, обмежений мікрокосм, який позбавляє її історичної ініціативи...» *Ред.*

Читаючи історії первісних общин, написані буржуазними авторами, треба бути насторожі. Вони не зупиняються навіть перед підлогами. Наприклад, сер Генрі Мейн, який був запопадливим співробітником англійського уряду в справі насильного зруйнування індійських общин, лицемірно запевняє нас, що всі благородні зусилля уряду підтримати ці общини розбились об стихійну силу економічних законів.

5) Ви прекрасно знаєте, що тепер існування російської общини перебуває в небезпеці через підступи могутніх інтересів. Задушена прямими податками держави, по-шахрайському експлуатована новоспеченими «капіталістами», торговцями і т. п. земельними «власниками», вона, крім того, ще підривається сільськими лихварями, зіткненнями інтересів, які викликаються в її власних надрах тією обстановкою, в якій вона перебуває.

Щоб експропріювати землеробів, немає потреби виганяти їх з їхніх земель, як це було в Англії та інших країнах, немає потреби знищувати общинну власність за допомогою указу. Навпаки: спробуйте вирвати в них продукт їхньої землеробської праці понад певну міру — і, незважаючи на жандармів, які є у вашому розпорядженні, вам не вдасться втримати їх на землі. В останні часи Римської імперії провінціальні декуріони — великі земельні власники — залишали свої землі, робилися бродягами, продавалися навіть у рабство, щоб тільки позбутися такої «власності», яка стала лише офіційною підставою душити їх податками.

І в той час як знекровлюють і шматують общину, знеплідюють її землю, літературні лакеї «нових стовпів суспільства» іронічно вказують на заподіяні їй рани як на симптоми її природної і незаперечної старезності і запевняють, що вона вмирає своєю смертю і що скоротити її агонію було б доброю справою. Йдеться тут, таким чином, уже не про проблему, яку треба розв'язати, а просто про ворога, якого треба розтрощити. Щоб врятувати російську общину, потрібна російська революція. А втім, російський уряд і «нові стовпи суспільства» роблять усе можливе, щоб підготувати маси до такої катастрофи. Якщо революція відбудеться в належний час, якщо вона зосередить усі живі сили країни, щоб забезпечити вільний розвиток сільської общини, остання незабаром стане елементом відродження російського суспільства й елементом переваги над країнами, які перебувають під ярмом капіталістичного ладу.

ДРУГИЙ НАЧЕРК

1) Я показав у «Капіталі», що перетворення *феодального виробництва у виробництво капіталістичне* мало відправним пунктом *експропріацію виробника* і особливо, що *«основою всього цього процесу є експропріація землеробів»* (стор. 315 францу-

кого видання). Я продовжую: «Радикально вона (експропріація землеробів) здійснена поки що тільки в Англії... *Всі інші країни Західної Європи* йдуть тим же шляхом» (там же) [77].

Отже, я точно *обмежив* цю «історичну неминучість» *«країнами Західної Європи»*. Щоб не залишити ніякого сумніву щодо моєї думки, я говорю на сторінці 341:

«*Приватна власність*, як протилежність суспільній, колективній власності, існує лише там, де... *зовнішні умови праці* належать *приватним особам*. Але залежно від того, чи є ці приватні особи робітниками чи неробітниками, змінюється форма приватної власності».

Таким чином, процес, який я аналізував, замінив форму приватної і роздрібненої власності робітників капіталістичною власністю незначної меншості (l. c., стор. 342), *замінив один вид власності іншим*. Як можна це застосовувати до Росії, де земля не є і ніколи не була «приватною власністю» землероба? Отже, єдиний висновок, який вони мали б право зробити з перебігу подій на Заході, зводиться ось до чого: щоб установити в себе капіталістичне виробництво, Росія повинна почати із знищення общинної власності і з експропріації селян, тобто широких народних мас. А втім, якраз цього і бажають російські ліберали *; але чи є їхнє *бажання* більш розважливим, ніж бажання Катерини II насадити на російському грунті західний цеховий устрій середніх віків? [78]

Отже, експропріація землеробів на Заході спричинилася до «перетворення приватної і роздрібної власності робітників» у приватну і концентровану власність капіталістів. Але це все-таки — заміна однієї форми приватної власності іншою формою приватної власності. У Росії ж ішлося б навпаки, про заміну капіталістичною власністю власності комуністичної.

3) З точки зору історичної єдиний серйозний аргумент на доказ *неминучого розкладу* общинного землеволодіння в Росії полягає ось у чому: общинна власність існувала всюди в Західній Європі, в ході суспільного прогресу вона всюди зникла — яким чином могла б вона уникнути такої ж долі в Росії?

Звичайно, якщо капіталістичне виробництво повинно взяти гору в Росії, то величезна більшість селян, тобто російського народу, має бути перетворена в найманих робітників і, отже, експропрійована шляхом попереднього знищення її комуністичної власності. Але, в усякому разі, західний прецедент тут зовсім нічого не доводить! **

---

* У рукопису далі закреслено: «які хочуть запровадити у себе капіталістичне виробництво і, будучи послідовними, перетворити величезну масу селян у звичайних найманих робітників». *Ред.*

** Закреслений варіант цієї фрази: «абсолютно не доводить «історичну неминучість» цього процесу». *Ред.*

2) Російські «марксисти», про яких Ви говорите, мені зовсім невідомі. Росіяни, з якими я маю особисті стосунки, дотримуються, наскільки мені відомо, цілком протилежних поглядів.

3) З точки зору історичної єдиний серйозний аргумент для доказу *неминучого розкладу* общинного землеволодіння в Росії полягає ось у чому: общинна власність існувала всюди в Західній Європі, в ході суспільного прогресу вона всюди зникла — яким чином могла б вона уникнути такої ж долі в Росії?

Насамперед, у Західній Європі смерть общинного землеволодіння і народження капіталістичного виробництва відокремлені одне від одного величезним проміжком часу *, що охоплює цілий ряд послідовних економічних революцій і еволюцій, з яких капіталістичне виробництво є лише найближчим до нас. З одного боку, воно чудово розвинуло суспільні продуктивні сили **, але, з другого боку, воно виявилося несумісним з тими самими силами, які воно породжує. Його історія є віднині лише історією антагонізмів, криз, конфліктів, злигоднів. Кінець кінцем воно показало всім, за винятком тих, хто сліпий через свою заінтересованість, свій суто минущий характер. Народи, в яких воно найбільше розвинулось, як у Європі, так і в Америці прагнуть лише до того, щоб розбити його кайдани ***, замінивши капіталістичне виробництво виробництвом кооперативним і капіталістичну власність — *вищою формою* архаїчного типу власності, тобто власністю комуністичною ****.

Якби Росія була ізольована від світу, якби вона повинна була сама, своїми силами, добитися тих економічних завоювань, яких Західна Європа добилася, лише пройшовши через довгий ряд еволюцій — від первісних общин до нинішнього її стану, то не було б, принаймні в моїх очах, ніякого сумніву в тому, що з розвитком російського суспільства общини були б неминуче приречені на загибель. Але становище російської общини зовсім відмінне від становища первісних общин Заходу. Росія — єдина країна в Європі, в якій общинне землеволодіння збереглося в широкому національному масштабі, але водночас Росія існує в сучасному історичному середовищі, вона є сучасницею більш високої культури, вона зв'язана з світовим ринком, на якому панує капіталістичне виробництво.

Засвоюючи позитивні результати цього способу виробництва, вона одержує можливість розвинути і перетворити ще архаїчну

* Далі в рукопису закреслено: «Загибель общинної власності в даному випадку не веде до народження капіталістичного виробництва». *Ред.*

** Далі в рукопису закреслено: «З другого боку, хоча воно виникло лише вчора, воно вже виявило свій суто перехідний характер, а також несумісність між самим собою і життям суспільства». *Ред.*

*** Далі в рукопису закреслено: «капіталістичного виробництва і капіталістичної власності, яка йому відповідає й привласнює позитивні результати капіталістичного виробництва, повертаючись до вищої форми архаїчного типу». *Ред.*

**** Словом «communiste» Маркс замінив первісне «collective». *Ред.*

форму своєї сільської общини, замість того щоб її зруйнувати (відзначу побіжно, що форма комуністичної власності в Росії є найбільш сучасною формою архаїчного типу, який, у свою чергу, пройшов через цілий ряд еволюцій).

Якщо поклонники капіталістичної системи в Росії почнуть заперечувати можливість такої комбінації, то нехай вони доведуть, що, для того щоб запровадити в себе машини, вона змушена була пройти через інкубаційний період машинного виробництва! Нехай вони пояснять мені, як могли вони запровадити в себе, можна сказати, за кілька днів, механізм обміну (банки, кредитні товариства та ін.), на вироблення якого на Заході пішли цілі століття? *

Життю російської общини загрожує не історична неминучість, не теорія, а гноблення державою і експлуатація капіталістами, які проникли в неї і яких виростила за рахунок селян та сама держава.

4) Архаїчна або первинна формація земної кулі складається з цілого ряду нашарувань різних періодів, з яких одні лягали на інші. Так само архаїчна суспільна формація відкриває нам ряд різних етапів, які відмічають собою епохи, що послідовно змінюють одна одну. Російська сільська община належить до найновішого типу в цьому ланцюзі. Землероб уже володіє в ній на правах приватної власності будинком, в якому він живе, і городом, який є його придатком. Ось перший розкладаючий елемент архаїчної форми, не відомий більш давнім типам. З другого боку, більш давні типи базуються всі на відносинах кровної спорідненості між членами общини, тимчасом як тип, до якого належить російська община, уже вільний від цього вузького зв'язку. Це відкриває ширший простір для її розвитку. Ізольованість сільських общин, відсутність зв'язку між життям однієї общини і життям інших, цей локалізований мікрокосм не всюди зустрічається як іманентна характерна риса останнього з первісних типів, але всюди, де він зустрічається, він завжди зводить над общинами централізований деспотизм. Мені здається, що в Росії ця ізольованість, зумовлена спочатку величезними просторами території, є фактом, який легко буде усунути, як тільки урядові пута будуть скинуті.

Підходжу тепер до суті питання. Нічого приховувати, що архаїчний тип, до якого належить російська община, має в собі внутрішній дуалізм, який, за певних історичних умов, може спричинитися до її загибелі. Власність на землю спільна, але кожний селянин, так само як дрібний західний селянин, обробляє своє поле своїми власними силами. Общинна власність, парцелярний

* У рукопису далі закреслено: «Хоча капіталістичний лад на Заході хилиться до занепаду і наближається час, коли він стане лише «архаїчною» формацією, ці російські поклонники...» *Ред.*

обробіток землі — це поєднання, корисне в епохи більш віддалені, стає небезпечним у наш час *. З одного боку, рухоме майно, елемент, який відіграє дедалі важливішу роль у самому землеробстві, дедалі сильніше диференціює майновий стан членів общини і спричиняє в ній, особливо під фіскальним тиском держави, боротьбу інтересів; з другого боку, втрачається економічна перевага общинного землеволодіння як бази кооперативної і погодженої праці. Але не треба забувати, що у використанні лук, які не підлягають поділові, російські селяни вже застосовують колективний спосіб дій, що їхня звичка до *артільних* відносин значно полегшила б їм перехід від парцелярного обробітку до обробітку колективного, що фізична конфігурація російського грунту сприяє спільному обробіткові з застосуванням машин у широкому масштабі і що, нарешті, російське суспільство, яке так довго жило за рахунок сільської общини, повинно авансувати їй початкові кошти, необхідні для цієї зміни. Звичайно, йдеться тільки про поступову зміну, яку треба було б почати з того, щоб поставити общину в нормальне становище на її *нинішній* основі.

5) Залишаючи осторонь усі більш або менш теоретичні питання, немає потреби говорити Вам, що тепер самому існуванню російської общини загрожує небезпека з боку діючих спільно проти неї могутніх інтересів. Певний різновид капіталізму, вигодуваний за рахунок селян за допомогою держави, протистоїть общині; він заінтересований у тому, щоб її роздавити. В інтересах поміщиків також створити з більш або менш заможних селян середній сільськогосподарський клас і перетворити бідних землеробів, тобто масу їх, у звичайних найманих робітників, це вам дасть дешеву працю. Та й як може чинити опір община, яку роздавили здирства держави, пограбували торговці, експлуатують поміщики, підривають зсередини лихварі!

ТРЕТІЙ НАЧЕРК

Дорога громадянко,

щоб грунтовно розібрати поставлені у Вашому листі від 16 лютого запитання, мені довелося б заглибитись у деталі і припинити термінові роботи. Але й короткого викладу, який я маю честь Вам надіслати, буде, сподіваюся, досить, щоб розвіяти всі непорозуміння з приводу моєї уявної теорії.

I. Аналізуючи походження капіталістичного виробництва, я говорю: «В основі капіталістичної системи лежить, таким чи-

* Тут у рукопису кілька закреслених варіантів: «стаючи елементом стагнації», «особливо під фіскальним гнобленням держави», «особливо в суспільстві, де обмін зробився вже переважно комерційним». *Ред.*

ном, повне відокремлення виробника від засобів виробництва... основою всього цього процесу є *експропріація землеробів*. Радикально вона здійснена поки що тільки в Англії... *Але всі інші країни Західної Європи* йдуть тим же шляхом» («Капітал», французьке вид., стор. 315).

Таким чином, «історична неминучість» цього шляху *точно* обмежена *країнами Західної Європи*. Підстави для такого обмеження вказані в такому місці XXXII розділу: «*Приватна власність, яка грунтується на особистій праці*... витісняється *капіталістичною приватною власністю*, яка грунтується на експлуатації чужої праці, на праці найманій» (там же, стор. 341).

Отже, у цьому західному шляху розвитку йдеться про *перетворення однієї форми приватної власності в іншу форму приватної власності*. У російських селян довелося б, навпаки, *перетворити їхню спільну власність у приватну власність*. Визнають чи заперечують неминучість цього перетворення, доводи за чи проти цього не мають ніякого відношення до мого аналізу походження капіталістичного ладу. Щонайбільше, з цього аналізу можна було б зробити лише той висновок, що при сучасному становищі величезної більшості російських селян їхнє перетворення в дрібних власників було б тільки прологом до їх швидкої експропріації.

II. Найсерйозніший аргумент, що висувається проти російської общини, зводиться ось до чого:

Простежте процес виникнення західних суспільств — і ви всюди зустрінете общинну власність на землю; з прогресом суспільства вона скрізь поступилася місцем приватній власності; отже, вона не може уникнути такої самої долі тільки в Росії.

Я приділяю цьому доводові увагу лише остільки, оскільки він грунтується на європейському досвіді. Щодо Ост-Індії, наприклад, то всі, за винятком хіба сера Г. Мейна та інших людей такого ж гатунку, знають, що там знищення общинної власності на землю було тільки актом англійського вандалізму, який штовхав тубільний народ не вперед, а назад.

Не всі первісні общини побудовані за одним і тим самим зразком. Навпаки, вони являють собою ряд соціальних утворень, які відрізняються одне від одного і за типом, і за давністю свого існування і означають фази послідовної еволюції. Один з типів, який називають *землеробською общиною*, і являє собою *російська община*. Її еквівалент на Заході — *германська община*, виникнення якої припадає на зовсім недавній час. Вона ще не існувала в епоху Юлія Цезаря і вже не існувала, коли германські племена підкоряли Італію, Галлію, Іспанію і т. ін. В епоху Юлія Цезаря вже провадився щорічний переділ орної землі між групами, між *родами* і *кровноспорідненими об'єднаннями*, але ще не між індивідуальними сім'ями общини; певно, й обробіток провадився гру-

пами, гуртом. На самому германському грунті ця община більш давнього типу перетворилася шляхом спонтанного розвитку в *землеробську общину* в тому вигляді, в якому вона описана Тацітом. З того часу вона губиться з наших очей. Вона загинула непомітно в обстановці безперестанних воєн і переселень; можливо, вона померла не своєю смертю. Але її природна життєздатність доведена двома незаперечними фактами. Деякі розрізнені екземпляри цього зразка пережили всі перипетії середніх віків і збереглися до наших днів, наприклад на моїй батьківщині, у Трірському окрузі. Але найважливіше те, що ознаки цієї «землеробської общини» так виразно відбились у новій общині, яка з неї вийшла, що Маурер, вивчивши останню, міг відновити і першу. Нова община, в якій орна земля є *приватною власністю* землеробів, тимчасом як ліси, пасовища, пустища та ін. залишаються ще *спільною власністю*, була запроваджена германцями в усіх підкорених країнах. Завдяки характерним особливостям, запозиченим у її прототипу, вона протягом усього середньовіччя була єдиним вогнищем свободи і народного життя.

«Сільська община» зустрічається також в Азії, в афганців та ін., але вона всюди являє собою *найновіший тип* общини і, так би мовити, останнє слово *архаїчної суспільної формації*. Щоб відзначити цей факт, я й спинився на деяких деталях, що стосуються германської общини.

Тепер нам треба розглянути найхарактерніші риси, які відрізняють «землеробську общину» від общин більш давніх.

1) Усі інші общини побудовані на відносинах кровної спорідненості між їх членами. В них допускаються лише кровні або усиновлені родичі. Їхня структура є структура генеалогічного дерева. «Землеробська община» була першим соціальним об'єднанням людей вільних, не зв'язаних кровними узами.

2) У землеробській общині будинок та його придаток — двір були приватним володінням землероба. *Спільний будинок* і *колективне житло* були, навпаки, економічною основою більш давніх общин, задовго до становлення пастушого і землеробського життя. Звичайно, зустрічаються землеробські общини, в яких будинки, хоч і перестали бути колективним житлом, періодично міняють власників. Індивідуальне користування поєднується, таким чином, із спільною власністю. Але такі общини мають на собі ще печать свого походження: вони перебувають у стані перехідному від общини більш архаїчної до землеробської общини у власному розумінні.

3) Орна земля, невідчужувана і спільна власність, періодично переділяється між членами землеробської общини, так що кожний власними силами обробляє відведені йому поля і врожай привласнює одноосібно. В общинах більш давніх робота провадиться гуртом, і спільний продукт, за винятком частки, що від-

кладається для відтворення, розподіляється поступово, відповідно до потреби споживання.

Зрозуміло, що *дуалізм*, властивий устроєві землеробської общини, може бути для неї джерелом великої життєвої сили. Звільнена від міцних, але тісних уз кровної спорідненості, вона одержує міцну основу в спільній власності на землю і в суспільних відносинах, що з неї випливають, і водночас будинок і двір, які є виключним володінням індивідуальної сім'ї, парцелярне господарство і приватне привласнення його плодів сприяють розвиткові особи, несумісному з організмом більш давніх общин.

Але не менш очевидно, що з часом той же дуалізм може стати зародком розкладу. Крім усякого роду руйнівних впливів, що діють ззовні, община носить у своїх власних надрах елементи своєї загибелі. Приватна земельна власність уже проникла в неї у вигляді будинку з його сільським двором, який може перетворитися у фортецю, звідки підготовляється наступ на спільну землю. Це вже траплялось. Але найістотніше, це — парцелярна праця як джерело приватного привласнення. Вона дає грунт для нагромадження рухомого майна, наприклад худоби, грошей, а іноді навіть рабів або кріпаків. Ця рухома власність, яка не піддається контролю общини, об'єкт індивідуальних обмінів, у яких хитрість і випадок відіграють таку велику роль, буде дедалі дужче тиснути на всю сільську економіку. Ось елемент, який розкладає первісну економічну і соціальну рівність. Він вносить чужорідні елементи, спричиняючи в надрах общини зіткнення інтересів і пристрастей, здатне підірвати спільну власність спочатку на орні землі, а потім і на ліси, пасовища, пустища та ін., які, будучи раз перетворені в *общинні придатки* приватної власності, з часом припадуть останній.

Землеробська община, будучи останньою фазою первинної суспільної формації, є водночас перехідною фазою до вторинної формації, тобто переходом від суспільства, що грунтується на спільній власності, до суспільства, яке грунтується на приватній власності. Вторинна формація охоплює, зрозуміло, ряд суспільств, які грунтуються на рабстві і кріпосництві.

Але чи означає це, що історичний шлях землеробської общини повинен неминуче привести до цього результату? Зовсім ні. Її природжений дуалізм допускає альтернативу: або власницьке начало візьме в ній гору над началом колективним, або ж останнє візьме гору над першим. Усе залежить від історичного середовища, в якому вона перебуває.

Залишимо на якийсь момент осторонь злигодні, що душать російську общину, і придивимося тільки до її можливої еволюції. Становище її зовсім особливе, яке не має прецедентів в історії. В усій Європі вона одна тільки є органічною, панівною формою

сільського життя величезної імперії. Спільна власність на землю надає їй природну базу колективного привласнення, а її історичне середовище — існування одночасно з нею капіталістичного виробництва — забезпечує їй у готовому вигляді матеріальні умови для кооперативної праці, організованої в широкому масштабі. Отже, вона може скористатися всіма позитивними досягненнями, здобутими капіталістичною системою, не проходячи через її кавдінські ущелини. За допомогою машин, для яких така сприятлива фізична конфігурація російського грунту, вона зможе поступово замінити парцелярний обробіток комбінованим обробітком. Будучи попередньо приведена до нормального стану в її теперішній формі, вона може *безпосередньо* стати *відправним пунктом* тієї економічної системи, до якої прагне сучасне суспільство, і зажити новим життям, не вдаючись до самогубства *.

Самі англійці зробили такі ж спроби в Ост-Індії: вони досягли лише того, що розладнали тубільне землеробство, зробили частішими і посилили злигодні голодних років.

Ну, а прокляття, яке тяжіє над общиною,— її ізольованість, відсутність зв'язку між життям однієї общини і життям інших общин, цей *локалізований мікрокосм*, який позбавляв її до цього часу всякої історичної ініціативи? Він зникне серед загального потрясіння російського суспільства.

Звичка російського селянина до *артілі* особливо полегшить йому перехід від праці парцелярної до праці кооперативної, яку він, між іншим, уже застосовує певною мірою при косовиці на общинних луках і в таких колективних заходах, як осушування боліт і т. ін. Дрібне землеволодіння цілком архаїчного типу — предмет мук сучасних агрономів — у свою чергу, штовхає до цього. Якщо в якійсь місцевості ви побачите орну землю з слідами борозен, що надають їй вигляду шахівниці, яка складається з маленьких полів, можете не сумніватися — це володіння зниклої землеробської общини! Її члени, не пройшовши курсу наук з теорії земельної ренти, зрозуміли, що однакова кількість землеробської праці, затрачена на полях, різних за своєю природною родючістю і місцеположенням, дає і різний доход. Щоб зрівняти шанси своєї праці, вони поділили землю на певну кількість ділянок, межі яких визначалися природними й економічними відмінностями грунту, потім усі ці більші ділянки знов розкроїли на дрібні ділянки відповідно до кількості землеробів. Після цього

* У рукопису далі закреслено: «Але їй протистоїть земельна власність, яка тримає в своїх пазурах майже половину земель — до того ж найкращу, не кажучи вже про державні землі. Саме тому збереження сільської общини шляхом її дальшої еволюції збігається з загальним рухом російського суспільства, відродження якого може бути куплене тільки цією ціною. Навіть з точки зору тільки економічного життя Росія марно почала б намагатися вибратись із свого глухого кута впровадженням капіталістичної оренди англійського типу, що так суперечить усім суспільним умовам країни». *Ред.*

кожний одержав частку в кожній ділянці. Такий порядок, що практикується і донині в російській общині, безумовно суперечить агрономічним вимогам. Крім інших незручностей, він спричиняє марну затрату сил і часу. І все ж він сприяє переходу до колективного обробітку, якому, здавалося б, на перший погляд, так суперечить. Парцели...*

Написано в кінці лютого — на початку березня 1881 р.

Вперше опубліковано в «Архиве К. Маркса и Ф. Энгельса». М., 1924. Кн. I

Друкується за текстом: Karl Marx, Friedrich Engels, Gesamtausgabe (MEGA). Berlin, 1985, Abt. I. Bd. 25, звіреним з рукописом

* На цьому рукопис обривається. *Ред.*

К. МАРКС

ЛИСТ ДО В. І. ЗАСУЛИЧ

Лондон, 8 березня 1881 р.
41, Мейтленд-парк, Норд-Уест

Дорога громадянко!

Хвороба нервів, яка періодично повертається протягом останніх десяти років, перешкодила мені раніше відповісти на Ваш лист від 16 лютого. Шкодую, що не можу дати Вам придатну для опублікування коротку відповідь на запитання, з яким Ви звернулися до мене. Кілька місяців тому я вже обіцяв Петербурзькому комітетові [79] працю на ту саму тему. Сподіваюся, проте, що досить буде кількох рядків, щоб у Вас не залишилося ніякого сумніву відносно непорозуміння з приводу моєї уявної теорії.

Аналізуючи походження капіталістичного виробництва, я говорю:

«В основі капіталістичної системи лежить, таким чином, повне відокремлення виробника від засобів виробництва... основою всього цього процесу є *експропріація землеробів*. Радикально вона здійснена поки що тільки в Англії... Але *всі інші країни Західної Європи* йдуть тим же шляхом» («Капітал», франц. вид., стор. 315).

Отже, «історична неминучість» цього процесу *точно* обмежена *країнами Західної Європи*. Причини, що зумовили це обмеження, вказані в такому місці XXXII розділу:

«*Приватна власність*, яка грунтується на особистій праці... витісняється *капіталістичною приватною власністю*, яка грунтується на експлуатації чужої праці, на праці найманій» (там же, стор. 341).

У цьому процесі, що відбувається на Заході, йдеться, таким чином, про *перетворення однієї форми приватної власності в іншу форму приватної власності*. У російських же селян довелося б, навпаки, *перетворити їхню спільну власність у приватну власність*.

Отже, аналіз, поданий у «Капіталі», не дає доводів ні за, ні проти життєздатності російської общини. Але спеціальні дослідження, які я зробив на основі матеріалів, почерпнутих мною з першоджерел, переконали мене, що ця община є точкою опори соціального відродження Росії, проте для того щоб вона могла функціонувати як така, треба було б насамперед усунути згубні впливи, яких вона зазнає звідусіль, а потім забезпечити їй нормальні умови вільного розвитку.

Маю честь, дорога громадянко,
лишатися відданим Вам

Карл Маркс

Написано К. Марксом 8 березня 1881 р.

Вперше опубліковано в «Архиве К. Маркса и Ф. Энгельса», 1924. Кн. I

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 241—242

К. МАРКС і Ф. ЕНГЕЛЬС

ГОЛОВІ СЛОВ'ЯНСЬКОГО МІТИНГУ, СКЛИКАНОГО 21 БЕРЕЗНЯ 1881р. В ЛОНДОНІ НА ЧЕСТЬ РОКОВИН ПАРИЗЬКОЇ КОМУНИ [80]

Громадянине!

З великим жалем ми змушені сповістити Вас, що позбавлені можливості бути присутніми на вашому мітингу.

Коли Паризька Комуна впала після лютої бойні, влаштованої захисниками «порядку», переможці зовсім не передбачали, що не мине й десяти років, як у далекому Петербурзі станеться подія [81], яка кінець кінцем має неминуче привести, можливо після тривалої і жорстокої боротьби, до створення російської Комуни.

Вони зовсім не думали, що король Пруссії *, який своєю облогою Парижа змусив правлячу буржуазію озброїти народ і тим самим підготував створення Комуни,— що цей король через десять років сам буде обложений у своїй столиці соціалістами і зможе вдержати свій трон, тільки оголосивши у стані облоги свою власну столицю Берлін.

З другого боку, континентальні уряди, які після падіння Комуни своїми переслідуваннями примусили Міжнародне Товариство Робітників відмовитися від своєї формальної зовнішньої організації і вважали, що зможуть розгромити великий міжнародний робітничий рух декретами і винятковими законами,— ці уряди зовсім не передбачали, що через десять років цей міжнародний робітничий рух, могутніший, ніж будь-коли, охопить робітничий клас не тільки Європи, але й Америки, і що спільна боротьба за спільні інтереси проти спільного ворога об'єднає робітників у новий і ширший Інтернаціонал, який виникає стихійно і дедалі більше переростає всі зовнішні форми організації.

Отже, Комуна, яку держави старого світу вважали стертою з лиця землі,— жива! Вона стала міцнішою, ніж коли б то не було, і ми можемо разом з вами вигукнути: Хай живе Комуна!

Написано К. Марксом і Ф. Енгельсом 21 березня 1881 р.

Вперше надруковано в газеті «Правда» № 308, 7 листопада 1933 р.

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 243—244

* — Вільгельм I. *Ред.*

Ф. ЕНГЕЛЬС

НАЧЕРК НАДГРОБНОЇ ПРОМОВИ НА МОГИЛІ МАРКСА

Якихось 15 місяців тому більшість із нас зібралася біля цієї могили, що мала тоді стати останнім місцем вічного спочинку піднесеної і благородної жінки *. Сьогодні ми знову повинні розкрити цю могилу, щоб опустити туди останки її чоловіка.

Карл Маркс був одним із тих видатних людей, яких небагато народжується протягом століття. Чарлз Дарвін відкрив закон розвитку органічного світу на нашій планеті. Маркс відкрив основний закон, який визначає рух і розвиток людської історії, закон, настільки простий і самоочевидний, що майже досить простого його викладу, щоб забезпечити його визнання. Мало того, Маркс відкрив також закон, за яким створено наш нинішній суспільний лад з його великим класовим поділом на капіталістів і найманих робітників; закон, за яким це суспільство зорганізувалося, зростало, поки майже не переросло само себе; закон, на підставі якого воно повинне, кінець кінцем, загинути, як усі попередні історичні фази суспільства. Такі результати роблять особливо тяжким усвідомлення, що його віднято у нас у розпалі його роботи і що, хоч як багато він зробив, ще більше залишив він незавершеним.

Але наука, хоч як він був відданий їй, далеко не поглинала його повністю. Не було людини, яка відчувала б щирішу радість, ніж він, бачачи кожне досягнення науки в будь-якій галузі, незалежно від того, чи можна було його практично застосувати чи ні. Але на науку він дивився насамперед як на могутню підойму історії, як на революційну силу в найвищому значенні цього слова. І саме як такою силою він нею користувався, в цьому саме вбачав він призначення тих величезних знань, особливо в усіх галузях історії, які він мав.

Бо він справді був, як він сам себе називав, революціонером. Боротьба за визволення класу найманих робітників від оков

* — Женні Маркс. *Ред.*

сучасної капіталістичної системи економічного виробництва була його справжньою стихією, і ніколи не було борця активнішого, ніж він. Вінцем цієї частини його діяльності було створення Міжнародного Товариства Робітників, визнаним вождем якого він був з 1864 до 1872 року. Товариство це, оскільки йдеться про зовнішні ознаки, припинило своє існування; але братерський зв'язок союзу робітників усіх цивілізованих країн Європи і Америки встановлено раз назавжди і весь час продовжує існувати без усяких уз зовнішнього формального союзу.

Хто бореться за яку-небудь справу, той не може не нажити собі ворогів. І він мав багато ворогів. Протягом більшої частини свого політичного життя він був у Європі тією людиною, яку найбільше ненавиділи і на яку найбільше зводили наклепи. Але він майже не звертав уваги на наклепи. Якщо хто-небудь на землі подолав наклепи, то це саме він, і в годину своєї смерті він з гордістю міг оглянутися на мільйони своїх послідовників у сибірських рудниках і в майстернях Європи і Америки; він бачив, що його економічні теорії були прийняті як незаперечні основи соціалізму в усьому світі, і коли у нього було ще багато противників, то навряд чи залишився хоч один особистий ворог *.

Написано Ф. Енгельсом 17 березня 1883 р.

Надруковано в газеті «La Justice», 20 березня 1883 р.

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 336—337

* У газеті «La Justice» (від 20 березня 1883 р.) у французькому перекладі цієї промови під заголовком «Промова Фрідріха Енгельса» в кінці додано: «Чим був Маркс у своєму приватному житті, для своєї сім'ї і своїх друзів,— у даний момент немає в мене сили висловити це. І навіщо, бо це знаєте всі ви, хто прийшов сюди сказати йому останнє прощай.

Прощай, Маркс! Твоя справа і твоє ім'я житимуть віки». *Ред.*

Ф. ЕНГЕЛЬС

ПОХОРОН КАРЛА МАРКСА

У суботу, 17 березня, на Хайгетському кладовищі був похований Маркс у тій самій могилі, в якій п'ятнадцять місяців тому поховали його дружину.

На могилі *Г. Лемке* поклав на труну два вінки з червоними стрічками від імені редакції та експедиції газети «Sozialdemokrat» і від імені лондонського *Комуністичного освітнього робітничого товариства.*

Потім *Ф. Енгельс* виголосив *англійською* мовою промову приблизно такого змісту:

«14 березня, без чверті три пополудні, перестав мислити найвидатніший із сучасних мислителів. Його залишили самого всього тільки на дві хвилини; увійшовши в кімнату, ми побачили, що він заснув спокійно в кріслі — але вже навіки.

Для пролетаріату Європи і Америки, який бореться, для історичної науки смерть цієї людини — незмірна втрата. Уже найближчим часом стане відчутним той збиток, якого завдано смертю цього велетня.

Подібно до того як Дарвін відкрив закон розвитку органічного світу, Маркс відкрив закон розвитку людської історії: той, до останнього часу прихований під ідеологічними нашаруваннями, простий факт, що люди насамперед повинні їсти, пити, мати житло і одягатися, перш ніж бути спроможними займатися політикою, наукою, мистецтвом, релігією і т. ін.; що, таким чином, виробництво безпосередніх матеріальних засобів до життя і тим самим кожний даний ступінь економічного розвитку народу або епохи становлять основу, з якої розвиваються державні установлення, правові погляди, мистецтво і навіть релігійні уявлення даних людей і з якої вони через це мають бути пояснені,— а не навпаки, як це робилося досі.

Але це не все. Маркс відкрив також особливий закон руху сучасного капіталістичного способу виробництва і породженого ним буржуазного суспільства. З відкриттям додаткової вартості

в цю сферу була відразу внесена ясність, тимчасом як усі попередні дослідження як буржуазних економістів, так і соціалістичних критиків були блуканням у пôтемках.

Двох таких відкриттів було б досить для одного життя. Щасливим був би той, кому вдалося б зробити навіть одне таке відкриття. Але Маркс робив самостійні відкриття в кожній галузі, яку він досліджував,— навіть у галузі математики,— а таких галузей було дуже багато, і жодною з них він не займався поверхово.

Таким був цей муж науки. Але це в ньому було зовсім не головним. Наука була для Маркса історично рушійною, революційною силою. Хоч би яку живу радість приносило йому кожне нове відкриття в будь-якій теоретичній науці, практичне застосування якого іноді не можна було навіть і передбачити,— радість його була зовсім іншою, коли йшлося про відкриття, що негайно справляло революційний вплив на промисловість, на історичний розвиток взагалі. Так, він стежив у всіх деталях за розвитком відкриттів у галузі електрики і ще останнім часом за відкриттями Марселя Депре.

Бо Маркс був насамперед революціонером. Брати так чи інакше участь у поваленні капіталістичного суспільства і створених ним державних установ, брати участь у справі визволення сучасного пролетаріату, якому *він* уперше дав усвідомлення його власного становища та його потреб, усвідомлення умов його визволення,— ось що було в дійсності його життєвим покликанням. Його стихією була боротьба. І він боровся з такою пристрастю, з такою наполегливістю, з таким успіхом, як бореться мало хто. Перша «Rheinische Zeitung» 1842 р., паризький «Vorwärts!» 1844 р., «Deutsche — Brüsseler — Zeitung» 1847 р., «Neue Rheinische Zeitung» 1848—1849 рр., «New-York Daily Tribune» 1852—1861 рр.[82] і крім того безліч бойових брошур, робота в організаціях у Парижі, Брюсселі і Лондоні, поки, нарешті, не виникло, як вінець усього цього, велике Міжнародне Товариство Робітників,— дійсно це було справою, якою міг пишатися той, хто її здійснив, навіть якби він не здійснив нічого більше.

Ось чому Маркс був тією людиною, яку найбільше ненавиділи і на яку зводили найбільше наклепів. Уряди — і самодержавні і республіканські — висилали його, буржуа — і консервативні і ультрадемократичні — наввипередки осипали його наклепами і прокляттями. Він відмітав усе це, як павутиння, зі свого шляху, не приділяючи цьому уваги, відповідаючи тільки в разі крайньої необхідності. І він помер, поважаний, любимий, оплакуваний мільйонами революційних соратників у всій Європі й Америці, від сибірських рудників до Каліфорнії, і я сміливо можу сказати: у нього могло бути багато противників, але навряд чи був хоч один особистий ворог.

І ім'я його і справа переживуть віки!»

Потім Лонге, зять Маркса, прочитав такі звернення, одержані *французькою* мовою.

I. НА МОГИЛУ КАРЛА МАРКСА ВІД РОСІЙСЬКИХ СОЦІАЛІСТІВ

«Від імені всіх російських соціалістів шлю останній прощальний привіт найвидатнішому з усіх соціалістів нашого часу. Згас один з найвеличніших умів; помер один з найенергійніших борців проти експлуататорів пролетаріату.

Російські соціалісти схиляються перед могилою людини, що співчувала їхнім прагненням в усіх перипетіях їхньої страшної боротьби, боротьби, яку вони продовжують і продовжуватимуть, поки не переможуть остаточно принципи соціальної революції. Російська мова була першою, якою вийшов переклад «Капіталу» — цього евангелія сучасного соціалізму. Студенти російських університетів були першими, кому довелося почути співчутливий виклад теорій могутнього мислителя, якого ми тепер втратили. Навіть ті, хто розходився з засновником Міжнародного Товариства Робітників у практичних організаційних питаннях, завжди були змушені все ж схилитися перед всеосяжними знаннями і високою силою думки, що зуміла глибоко розкрити суть сучасного капіталу, еволюцію економічних форм суспільства і залежність усієї історії людства від цієї еволюції. Навіть найзапекліші противники, яких він зустрів серед революційних соціалістів, не могли, все ж, не почути великого революційного заклику, кинутого Марксом і Ф. Енгельсом *, другом усього його життя, тридцять п'ять років тому:

«Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»

Смерть Карла Маркса пробудить скорботу в усіх, хто зумів усвідомити його думки і оцінити його вплив на нашу епоху.

Я дозволю собі додати, що ця смерть пробудить ще тяжчу скорботу в тих, хто знав цю людину в її особистому житті, а особливо в тих, хто любив її як друга.

Париж, 15 березня 1883 р.

П. Лавров»

II. ТЕЛЕГРАМА

«Паризьке об'єднання французької Робітничої партії висловлює свою скорботу в зв'язку з утратою мислителя, чиє матеріалістичне розуміння історії і чий аналіз капіталістичного виробництва створили науковий соціалізм і сучасний революційний комуністичний рух; воно висловлює свою глибоку повагу до Маркса як до людини і свою цілковиту згоду з його вченням.

Париж, 16 березня 1883 р.

Секретар Лепін».

III. ТЕЛЕГРАМА

«Від себе особисто і як делегат іспанської робітничої партії (мадрідське об'єднання) поділяю найглибшу скорботу друзів і дочок Маркса з приводу тяжкої втрати великого соціаліста, нашого спільного учителя.

Париж, 16 березня 1883 р.

Хосе Меса-і-Леомпарт».

* У своєму перекладі звернення німецькою мовою Енгельс випустив своє прізвище. *Ред.*

Услід за тим *Лібкнехт* виголосив таку промову *німецькою* мовою:

«Я приїхав з Німеччини, щоб висловити свою любов і вдячність незабутньому учителеві і вірному другу. Вірному другу! Його найдавніший друг і соратник тільки що назвав Карла Маркса тією людиною нашого століття, яку найбільше ненавиділи. Це так. Його найбільше ненавиділи, але його також найбільше і любили. Найбільше *ненавиділи* гнобителі і експлуататори народу, найбільше *любили* пригноблені і експлуатовані, оскільки вони усвідомлювали своє становище. Маса пригноблених і експлуатованих любить його, бо *він* їх любив. Людина, втрату якої ми оплакуємо, була велика в своїй любові так само, як і в своїй ненависті. Її ненависть випливала з любові. У неї був не тільки великий *розум*, але й велике *серце*. Це знають усі, хто її знав.

Але я стою тут не тільки як учень і друг; я стою тут також як представник *німецької соціал-демократії*, яка доручила мені висловити ті почуття, якими вона пройнята до свого *учителя*, до *тієї* людини, яка *створила* нашу партію, оскільки в цьому відношенні можна говорити про створення.

Було б недоречним виголошувати тут красиві промови. Адже не було більш пристрасного *ворога фрази*, ніж Карл Маркс. Адже в тому й полягає його безсмертна заслуга, що він *звільнив від фрази* пролетаріат, партію трудящого народу, і дав їй тверду, непохитну основу *науки*. Революціонер науки, революціонер *за допомогою* науки, він досяг найвищих вершин науки, щоб спуститися звідти до народу і зробити науку загальним здобутком народу.

Наука — визволителька людства.

Наука *про природу* звільняє нас від *бога*. Але бог небесний продовжує жити і після того, як його убила наука.

Наука про *суспільство*, яку Маркс розкрив для народу, вбиває капіталізм, а разом з ним тих кумирів і володарів *землі*, які, поки вони живуть, не дають богу вмерти.

Наука — не *німецька* наука. Вона не знає ніяких меж, насамперед — меж *національності*. І тому творець «Капіталу» природно повинен був стати творцем *Міжнародного Товариства Робітників*.

Фундамент науки, яким ми зобов'язані Марксу, надає нам можливість чинити опір усяким нападам ворога і продовжувати почату нами боротьбу з дедалі зростаючими силами.

Маркс перетворив соціал-демократію із *секти*, із *школи* — в *партію*, в партію, яка вже зараз бореться переможно і яка здобуде перемогу.

І це стосується не тільки нас, *німців*. Маркс належить *пролетаріатові*. Пролетарям усіх країн було присвячене все його життя. Здатні мислити, мислячі пролетарі всіх країн ставляться до нього з вдячністю і з пошаною.

Нас спіткав тяжкий удар. Але ми не впадаємо в горе. Покійний не вмер. Він живе в *серці*, він живе в *свідомості* пролетаріату. Пам'ять про нього не зітреться ніколи, його вчення ширитиметься дедалі більше.

Замість того щоб впадати в горе, будемо *діяти* в дусі великого полеглого бійця; будемо прагнути всіма силами до того, щоб якомога швидше *здійснилося* те, чого він учив і до чого він прагнув. Так ми найкраще вшануємо його пам'ять.

Померлий, живущий друже! *Ми будемо йти вказаним тобою шляхом, поки не досягнемо мети. Ми клянемося в цьому на твоїй могилі!*»

На похороні, крім вище згаданих, були присутні: другий зять Маркса — *Поль Лафарг, Фрідріх Лесснер*, засуджений у 1852 р. по кельнському процесу комуністів до п'яти років ув'язнення,

Г. Лохнер, теж старий член Союзу комуністів. Природознавство було представлене двома знаменитостями першого рангу: професором зоології *Реєм Ланкестером* і професором хімії *Шорлеммером*; обидва вони члени Лондонської академії наук (Royal Society).

Написано Ф. Енгельсом близько 18 березня 1883 р.

Надруковано в газеті «Der Sozialdemokrat» № 13, 22 березня 1883 р.

Підпис: Фр. Енгельс

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 338—342

Ф. ЕНГЕЛЬС

З ПРИВОДУ СМЕРТІ КАРЛА МАРКСА

I

У зв'язку з цією сумною подією я одержав ще кілька висловлень співчуття, що показують, який широкий відгук вона мала, і мій обов'язок — повідомити про це.

20 березня пані Елеонора Маркс одержала від редакції «Daily News» таку телеграму французькою мовою:

«*Москва*, 18 березня. Редакція «Daily News», Лондон. Будь ласка, передайте панові *Енгельсу*, автору «Становища робітничого класу в Англії» і близькому другові покійного *Карла Маркса*, наше прохання покласти на труну незабутнього автора «Капіталу» вінок з таким написом:

«Захисникові прав праці в теорії і борцеві за їх здійснення в житті — від студентів *Петровської* землеробської академії в Москві».

Пана Енгельса просять повідомити свою адресу і вартість вінка; витрати будуть йому негайно повернуті.

Студенти Петровської академії в Москві» [83].

До похорону, який відбувся 17 березня, телеграма, звичайно, запізнилася.

Далі, друг *П. Лавров* переказав мені 31 березня з Парижа 124,50 фр.=4.18.9 ф. ст., надісланих студентами *Петербурзького* технологічного інституту та російськими курсистками — також для вінка на могилу Карла Маркса.

По-третє, «Sozialdemokrat» [84] повідомив минулого тижня, що одеські студенти теж висловили бажання покласти від їх імені вінок на могилу Маркса.

Оскільки одержаних з Петербурга грошей було цілком досить на всі три вінки, то я дозволив собі купити на них і вінки від Москви та Одеси [85]. Виготовлення написів — справа тут досить незвичайна — викликало деяку затримку, але все-таки на початку наступного тижня вінки будуть покладені, і тоді я матиму нагоду дати на сторінках «Sozialdemokrat» звіт про витрату одержаних грошей.

Із *Золінгена* ми одержали через тутешнє Комуністичне освітнє робітниче товариство гарний великий вінок: «На могилу Карла Маркса від робітників, зайнятих у виробництві ножиць, ножів і шпаг у Золінгені». Коли ми 24 березня поклали цей вінок, ми

побачили, що чиясь блюзнірська рука відрізала і вкрала довгі шовкові червоні стрічки з вінків від «Sozialdemokrat» і від Комуністичного освітнього робітничого товариства. Скарга, подана в Раду управління, не зарадила справі, але, певне, забезпечить охорону на майбутнє.

Одне слов'янське товариство в Швейцарії [86]

«висловлює надію, що в пам'ять Карла Маркса буде заснований спеціальний міжнародний фонд його імені для подання допомоги жертвам великої визвольної боротьби, а також для підтримки самої цієї боротьби»,

і надсилає свій перший внесок, який я поки що зберігаю в себе. Доля цієї пропозиції залежить, зрозуміло, насамперед від того, чи зустріне вона співчуття, і тому я повідомляю про неї тут.

Щоб поширюваним через газети неправдивим чуткам протипоставити факти, я подаю такі короткі відомості про хід хвороби і про смерть нашого великого теоретика і вождя.

Майже цілком вилікувавшись завдяки триразовому курсові лікування в Карлсбаді від застарілої хвороби печінки, Маркс хворів тільки на хронічну хворобу шлунка і мав нервову перевтому, що виявлялася в головних болях і особливо — в непереборному безсонні. Обидві ці хвороби більш-менш припинялися після відвідування влітку морських купань або кліматичного курорту і поновлювалися в гострішій формі тільки після нового року. Хронічна хвороба горла, кашель, який також сприяв безсонню, і хронічний бронхіт мучили загалом менше. Але саме від них судилося йому знесилитися. За чотири чи п'ять тижнів до смерті своєї дружини він раптом захворів на тяжке запалення плеври (плеврит), ускладнене бронхітом і початком запалення легенів (пневмонією). Хвороба була дуже небезпечна, але проходила благополучно. Потім його послали спочатку на острів Уайт (на початку 1882 р.), а потім в Алжір. Під час подорожі була холодна погода, і він прибув в Алжір з новим плевритом. За звичайних обставин у цьому не було б нічого особливого. Але зима і весна були в Алжірі холодні і дощові, як ніколи: у квітні марно намагалися протопити їдальню! Таким чином, замість поліпшення загального стану в результаті вийшло погіршення.

Маркс, якого послали з Алжіра в Монте-Карло (Монако), через холодну погоду і дощі під час переїзду, приїхав туди з третім, але легшим плевритом. При цьому уперто стояла погана погода, яку він, здавалося, привіз із собою з Африки. Таким чином, і тут замість одужання — боротьба з новою хворобою. На початку літа він поїхав до своєї дочки, пані Лонге, в Аржантей, і там лікувався від свого хронічного бронхіту сірчаними ваннами в сусідньому Енгієні. Незважаючи на безперервні дощі влітку, лікування, як констатували з задоволенням лікарі, хоч і повільно, але просувалося вперед. Лікарі послали його потім до Веве,

на Женевське озеро; тут він видужав настільки, що йому дозволили прожити зиму, щоправда, не в Лондоні, але все ж на південному узбережжі Англії. Тут він збирався, нарешті, знову приступити до роботи над своїми творами. Коли у вересні він повернувся до Лондона, він мав здоровий вигляд і, ні на що не скаржачись, часто ходив зі мною на Хемпстедські пагорби (приблизно на 300 футів вище від його будинку). Коли почали насуватися листопадові тумани, його послали у Вентнор, на півдні острова Уайт. І тут знову дощова і туманна погода; неминучий результат — нова простуда, кашель і т. ін., словом, розслабляючий здоров'я домашній арешт замість зміцнюючого руху на свіжому повітрі. В цей час померла пані Лонге. Наступного дня (12 січня) Маркс приїхав у Лондон вже із справжнім бронхітом. Незабаром до цього долучилося запалення гортані, яке майже позбавило його можливості ковтати. Він, що вмів із стоїчною байдужістю переносити найтяжчі страждання, волів краще випивати літр молока (до якого все життя почував відразу), ніж уживати відповідну тверду їжу. В лютому виявили нарив у легені. Ліки перестали діяти на цей організм, насичений за останні 15 місяців усіляким медичним зіллям. Вони викликали тільки ослаблення апетиту і травлення. Він худнув на очах, мало не з кожним днем. І все ж хвороба загалом проходила порівняно сприятливо. Бронхіт майже пройшов, ковтати стало легше. Лікарі плекали найкращі надії. Але одного разу між другою і третьою годинами — це був найзручніший для нього час відвідувань — я застав раптом усіх у домі в сльозах: йому дуже погано, очевидно, настає кінець. І все ж цього ранку, розповідали мені, він з апетитом випив вино, молоко, з'їв супу. Стара вірна Ленхен Демут, яка виховала всіх його дітей з колиски і живе в домі сорок років, піднімається в його кімнату і негайно повертається: «Ходімте, він дрімає». Коли ми ввійшли, він уже спав, але спав вічним сном. Легшої смерті, ніж та, яку знайшов Карл Маркс у своєму кріслі, не можна й побажати.

Тепер, на закінчення, добра звістка:

Рукопис другого тому «Капіталу» *повністю зберігся*. Наскільки він у даному вигляді придатний для друку, я ще не можу судити,— в ньому понад 1000 сторінок великого формату. Але «процес обігу капіталу» як і «форми процесу, взятого в цілому» — закінчені в обробці, здійсненій у 1867—1870 роках. Є початок пізнішої обробки, а також великий матеріал у вигляді критичних виписок, особливо про відносини земельної власності в Росії; з цих виписок, мабуть, багато дечого вдасться використати.

Згідно з усним розпорядженням, він призначив свою молодшу дочку Елеонору і мене своїми літературними душоприказниками.

Лондон, 28 квітня 1883 р.

II

Від *ерфуртських* соціал-демократів в Аржантейї одержано красивий вінок з написом на червоних стрічках; на щастя, трапилась одна особа, яка випадково доставила його; коли його покладали на могилу, виявилося, що червоні шовкові стрічки золінгенського вінка знову хтось украв.

Тим часом три вінки від *Москви, Петербурга* й *Одеси* були вже готові. Щоб запобігти крадіжці стрічок, ми були змушені трохи надрізати їх по краях, зробивши непридатними для дальшого використання. Вінки поклали вчора. Злива зробила ерфуртський бант непридатним для будь-яких інших цілей, і його через це не вкрали.

Ці три вінки коштували кожний по 1.1.8 ф. ст., отже, разом 3.5.0 ф. ст. Таким чином, з надісланих мені 4.18.9 ф. ст. залишилося 1.13.9 ф. ст., які я переслав П. Лаврову, щоб він розпорядився ними, як того хотіли жертвувателі.

Смерть великої людини є чудовою нагодою для маленьких людей збити собі політичний, літературний капітал, та й капітал готівкою. Наведу тут лише кілька прикладів, які повинні бути розголошені; про багато інших, що належать до сфери приватного листування, не варто й говорити.

Філіпп Ван-Паттен, секретар Центральної робітничої спілки в Нью-Йорку [87], писав мені (2 квітня цього року) ось що:

«У зв'язку з недавньою демонстрацією на честь Карла Маркса, в якій об'єдналися всі фракції, щоб висловити свою повагу до покійного мислителя, *Йоганн Мост* та його друзі заявили привселюдно, що *він*, Мост, був особисто у близьких стосунках з Карлом Марксом, що *він* зробив популярним у Німеччині його твір «Капітал» і що Маркс схвалював пропаганду, яку проводив Мост.— Ми дуже високої думки про таланти і про діяльність Маркса, і ми не можемо повірити, щоб він співчував анархістському, дезорганізаторському способу мислення і дій Моста. Чи не можна через це узнати вашу думку про ставлення Маркса до питання: анархія і соціал-демократія? Несвоєчасна і безглузда балаканина Моста вже викликала велике сум'яття, і нам дуже неприємно чути, що така високоавторитетна особа, як Маркс, схвалювала подібну тактику».

Я відповів на це 18 квітня таким листом, який перекладаю тут німецькою мовою:

«Моя відповідь на ваше питання від 2 квітня про ставлення Карла Маркса до анархістів взагалі і до Йоганна Моста зокрема буде короткою і ясною.

Маркс і я з 1845 р.[88] дотримувалися того погляду, що *одним* з кінцевих результатів майбутньої пролетарської революції буде поступове відмирання політичної організації, яка має назву *держава.* Головною метою цієї організації завжди було забезпечувати за допомогою збройної сили економічне гноблення трудящої більшості особливо привілейованою меншістю. Із зникненням

цієї особливо привілейованої меншості зникне і потреба у збройній силі гноблення, в державній владі. Але разом з тим ми завжди дотримувалися того погляду, що для досягнення цієї та інших, значно важливіших цілей майбутньої соціальної революції робітничий клас повинен насамперед оволодіти організованою політичною владою держави і за її допомогою придушити опір класу капіталістів та організувати суспільство по-новому. Це можна прочитати вже в «Комуністичному маніфесті», написаному в 1847 р., розділ другий, заключна частина [89].

Анархісти ставлять усе на голову. Вони заявляють, що пролетарська революція повинна *почати* із скасування політичної організації держави. Але єдина організація, яку пролетаріат застає в готовому вигляді після своєї перемоги,— це саме держава. Правда, ця держава вимагає дуже значних змін, перш ніж вона зможе виконувати свої нові функції. Але зруйнувати її в такий момент — означало б зруйнувати те єдине знаряддя, за допомогою якого переможний пролетаріат може використати щойно завойовану ним владу, придушити своїх капіталістичних противників і провести ту економічну революцію суспільства, без якої вся перемога мала б закінчитися новою поразкою і масовим убивством робітників, як це було після Паризької Комуни.

Чи треба мені спеціально заявляти, що Маркс виступав проти цієї анархістської нісенітниці з першого ж дня, як тільки її підніс у нинішній формі Бакунін? Про це свідчить вся внутрішня історія Міжнародного Товариства Робітників. Починаючи з 1867 р. анархісти намагалися найпідлішими методами захопити керівництво Інтернаціоналом; Маркс був головною перешкодою на їхньому шляху. На Гаагському конгресі, у вересні 1872 р., п'ятирічна боротьба закінчилася виключенням анархістів з Інтернаціоналу; і людиною, яка найбільше сприяла цьому виключенню, був Маркс. Наш старий друг *Ф.-А. Зорге* з Хобокена, що був присутній там як делегат, може розповісти вам, якщо ви схочете, дальші подробиці.

Тепер про Йоганна Моста.

Хто твердить, нібито Мост, з того часу як він став анархістом, мав якийсь зв'язок з Марксом або одержував від Маркса якусь підтримку, того або обдурили, або він сам явно бреше. Після появи першого номера лондонської «Freiheit» Мост не більше одного-двох разів заходив до Маркса або до мене. Ми у нього теж не бували, а також ніяк і ніде не зустрічалися навіть випадково. Кінець кінцем ми навіть зовсім перестали передплачувати його газету, через те що в ній «зовсім уже нічого» не було. До його анархізму і до його анархістської тактики ми ставилися з таким самим презирством, як і до людей, у яких він того й другого навчився.

Будучи ще в Німеччині, Мост опублікував «популярний» ви-

клад «Капіталу» Маркса [90]. Маркса попросили переглянути цей виклад для другого видання. Я виконав цю роботу разом з Марксом. Ми переконалися, що коли не хочемо написати все від початку до кінця заново, то не залишається нічого кращого, як викинути хоча б найгрубіші нісенітниці Моста. Маркс дозволив вставити свої поправки тільки з тією неодмінною умовою, щоб його ім'я ніколи не було ніякою мірою зв'язане навіть з цим виправленим виданням макулатури Йоганна Моста.

Ви можете, якщо хочете, опублікувати цей лист».

Від Америки перейдемо до Італії.

Років два тому один молодий італієць, пан *Акілле Лоріа* з Мантуї, надіслав Марксу свою книжку про земельну ренту [91], додавши написаного німецькою мовою листа, в якому називав себе його учнем і прихильником; він листувався з ним ще деякий час. Улітку 1882 р. він приїхав до Лондона і двічі відвідав мене. Коли він прийшов удруге, я мав нагоду всерйоз висловити йому свою думку з приводу того, що в одній брошурі, яка тим часом з'явилася [92], він зробив Марксові закид, начебто той навмисне неправильно цитує.

Тепер ця людинка, що запозичила свою мудрість у німецьких катедер-соціалістів, пише статтю про Маркса в «Nuova Antologia» [93] і має безсоромність надіслати окремий її відбиток мені, «своєму високошановному другові» (!!). В чому полягала безсоромність, покаже наведений нижче переклад моєї відповіді (я писав йому його рідною мовою, бо його німецька була ще гіршою, ніж моя італійська):

«Я одержав Вашу статейку про Карла Маркса. Ви маєте право, звичайно, піддавати його вчення Вашій найсуворішій критиці і навіть зовсім не розуміти його; Ви маєте право дати нарис біографії Маркса, який є чистісінькою фантазією. Але на що Ви не маєте права і чого я ніколи нікому не дозволю, це зводити наклепи на характер мого покійного друга.

Уже в одній попередній праці Ви дозволили собі звинуватити Маркса в тому, начебто він навмисне неправильно цитував. Коли Маркс прочитав це, він порівняв свої і Ваші цитати з оригіналами і сказав мені, що його цитати правильні і якщо хтось тут навмисне неправильно цитує, то це Ви. І коли я бачу, як Ви тепер цитуєте Маркса, як у Вас вистачає безсоромності змушувати його говорити про *«прибуток»* там, де він говорить про *«додаткову вартість»*,— причому він не раз застерігає від помилкової думки, начебто це те саме (що до того ж пан *Мур* і я пояснили Вам усно вже тут, у Лондоні),— то я знаю, кому я повинен довіряти і хто навмисне неправильно цитує.

Але це тільки дрібниця в порівнянні з Вашим «твердим і глибоким переконанням... що над усіма ними» (вченнями Маркса) «панує *свідомий софізм*»; що Маркс «не спинявся перед

хибними висновками, *прекрасно знаючи, що вони хибні*»; що він «часто був софістом, який хотів *за рахунок істини* прийти до заперечення існуючого ладу», і що він, за висловом Ламартіна, «грався брехнею й істиною, як діти грають у бабки».

В Італії, країні античної цивілізації, це, може, й могло зійти за комплімент. Можливо, що й серед катедер-соціалістів щось подібне вважається великою похвалою, бо ці браві професори ніколи не змогли б видумати свої численні системи інакше, як «за рахунок істини». А ми, революційні комуністи, дивимося на справу інакше. Ми розглядаємо такі твердження як ганебні звинувачення, а оскільки ми знаємо, що вони вигадані, то ми кидаємо їх назад їхньому авторові, який цими вигадками зганьбив тільки самого себе.

Мені здається, Вашим обов'язком було повідомити читачів, у чому ж власне полягає цей знаменитий «свідомий софізм», що панує над усіма вченнями Маркса. Але даремно я шукаю його. Nagott! (Міцний ломбардський вислів: абсолютно нічого.)

Яку треба мати убогу душу, щоб уявити собі, ніби така людина, як Маркс, «завжди погрожувала своїм противникам другим томом», написати який «їй не спадало й на думку»; нібито цей другий том — не що інше, як «хитрий виверт Маркса, за допомогою якого він уникав наукових аргументів». Цей другий том у мене в руках і незабаром буде опублікований. Тоді, може, Ви зрозумієте, нарешті, і різницю між додатковою вартістю і прибутком.

Німецький переклад цього листа з'явиться в найближчому номері цюріхського «Sozialdemokrat».

Маю честь вітати Вас з усіма тими почуттями, на які Ви заслуговуєте».

Поки що цим і обмежимося.

Лондон, 12 травня 1883 р.

Написано Ф. Енгельсом

Надруковано в газеті «Der Sozialdemokrat» № 19 і 21, 3 і 17 травня 1883 р.

Підпис: Фрідріх Енгельс

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 343—350

Ф. ЕНГЕЛЬС

МАРКС І «NEUE RHEINISCHE ZEITUNG» (1848—1849)

Коли вибухнула лютнева революція, німецька «комуністична партія», як ми її називали, складалася тільки з нечисленного ядра, із Союзу комуністів, організованого як таємне пропагандистське товариство. Союз був таємним тільки тому, що в той час у Німеччині не було свободи спілок і зборів. Крім робітничих товариств за кордоном, серед яких Союз вербував своїх членів, у нього було близько тридцяти громад, або секцій, у самій Німеччині і, крім того, були окремі члени в багатьох місцях. Але у цього незначного бойового загону був у особі *Маркса* першокласний вождь, вождь, якому всі охоче підкорялись, і була завдяки йому принципова і тактична програма, що зберігає все своє значення і тепер,— *«Комуністичний маніфест»*.

Тут нас цікавить насамперед тактична частина програми. Загальні положення її були такі:

«Комуністи не особлива партія, яка протистоїть іншим робітничим партіям.

У них немає ніяких інтересів, які відрізнялися б від інтересів усього пролетаріату в цілому.

Вони не висувають ніяких особливих принципів, під які вони хотіли б підігнати пролетарський рух.

Комуністи відрізняються від усіх інших пролетарських партій лише тим, що, з одного боку, в боротьбі пролетарів різних націй вони виділяють і відстоюють *спільні, не залежні від національності інтереси* всього пролетаріату; з другого боку, тим, що на різних ступенях розвитку, через які проходить боротьба пролетаріату з буржуазією, вони завжди є представниками *інтересів руху в цілому.*

Отже, комуністи *на практиці* є найрішучіша частина робітничих партій усіх країн, яка завжди спонукає до руху вперед, а в *теоретичному відношенні* вони мають перед рештою маси пролетаріату перевагу в розумінні умов, ходу і загальних результатів пролетарського руху» [94].

А щодо німецької партії зокрема говорилось:

«У Німеччині, оскільки буржуазія виступає революційно, комуністична партія бореться разом з нею проти абсолютної монархії, феодальної земельної власності і реакційного міщанства.

Але вона ні на хвилину не перестає виробляти у робітників якомога яснішу свідомість ворожої протилежності між буржуазією і пролетаріатом, щоб німецькі робітники могли зараз же використати суспільні і політичні умови, які повинно принести з собою панування буржуазії, як зброю проти неї ж самої, щоб зараз же після повалення реакційних класів у Німеччині почалася боротьба проти самої буржуазії.

На Німеччину комуністи звертають головну свою увагу через те, що вона перебуває напередодні буржуазної революції» і т. ін. («Маніфест», розд. IV) [95].

Ніколи ще жодна тактична програма не справдилася такою мірою, як ця. Висунута напередодні революції, вона витримала випробування цієї революції; і відтоді кожного разу, коли яка-небудь робітнича партія відступала від неї, вона розплачувалася за кожний відступ. І нині, майже через сорок років, вона є провідною ниткою для всіх рішучих і свідомих робітничих партій Європи — від Мадріда до Петербурга.

Лютневі події в Парижі прискорили німецьку революцію, яка наближалася, і тим самим змінили її характер. Замість того щоб перемогти власними силами, німецька буржуазія перемогла, ідучи на буксирі французької робітничої революції. Не встигнувши ще остаточно справитися із своїми старими противниками — абсолютною монархією, феодальним землеволодінням, бюрократією, боягузливим міщанством,— вона вже повинна була повернути фронт проти нового ворога — пролетаріату. Але при цьому відразу ж позначився вплив дуже відсталих порівняно з Францією і Англією економічних умов і таких же відсталих унаслідок цього класових взаємовідносин у Німеччині.

Німецька буржуазія, яка тільки що почала створювати свою велику промисловість, не мала ні сили, ні мужності, щоб завоювати собі безумовне панування в державі, ні насущної потреби в цьому завоюванні; пролетаріат, такою ж мірою нерозвинений, вирослий у цілковитому духовному поневоленні, неорганізований і навіть ще не здатний до самостійної організації, тільки невиразно відчував глибоку протилежність своїх інтересів інтересам буржуазії. Тому, хоч по суті він був грізним противником буржуазії, він однак лишався її політичним придатком. Налякана не тим, чим німецький пролетаріат був, а тим, чим він загрожував стати і чим французький пролетаріат уже був, буржуазія вбачала тільки один порятунок — у будь-якому, навіть найбоягузливішому компромісі з монархією і дворянством; а пролетаріат, не усвідомлюючи ще своєї власної історичної ролі, змушений

був перший час у переважній своїй масі виконувати роль найбільш передового, крайнього лівого крила буржуазії. Німецькі робітники повинні були насамперед завоювати собі ті права, які були їм необхідні для самостійної організації в класову партію: свободу друку, спілок і зборів,— права, які сама буржуазія повинна була завоювати в інтересах свого власного панування, але які вона із страху перед робітниками почала тепер у них оспорювати. Дві-три сотні розрізнених членів Союзу загубились у величезній масі, яка раптово прийшла в рух. Через це німецький пролетаріат з'явився на політичній сцені спочатку як зовсім крайня демократична партія.

Це визначало наш прапор, коли ми приступили до заснування в Німеччині великої газети. Таким прапором міг бути тільки прапор демократії, але демократії, яка висувала скрізь, у кожному окремому випадку, свій специфічний пролетарський характер, про що вона ще не могла раз назавжди написати на своєму прапорі. Якби ми не пішли на це, якби ми не захотіли приєднатися до руху на його вже існуючому, найпередовішому, фактично пролетарському фланзі і штовхати його далі вперед, то нам нічого іншого не лишалося б, як проповідувати комунізм у якому-небудь дрібному провінціальному листку і замість великої партії дії заснувати маленьку секту. Але для ролі проповідників у пустелі ми вже були непридатні: для цього ми надто добре вивчили утопістів і не для цього склали ми свою програму.

Коли ми приїхали в Кельн, там демократи, а почасти й комуністи, уже проводили підготовку до створення великої газети. Її хотіли зробити вузькомісцевою, кельнською, а нас вислати в Берлін. Але ми за 24 години, головним чином завдяки Марксу, завоювали позиції; газета стала нашою; зате ми зробили поступку, включивши до складу редакції *Генріха Бюргерса.* Останній написав (у № 2) *одну* статтю, після неї ніякої іншої так і не було подано.

Нам потрібен був саме Кельн, а не Берлін. По-перше, Кельн був центром Рейнської провінції, яка пережила французьку революцію, засвоїла через кодекс Наполеона [96] *сучасну* правосвідомість, розвинула в себе найбільшу промисловість і взагалі в усіх відношеннях була тоді найпередовішою частиною Німеччини. Ми з власних спостережень надто добре знали тодішній Берлін з його буржуазією, яка тільки-но зароджувалася, з його зухвалим на словах, але на ділі боягузливим і раболіпним міщанством, з його ще зовсім нерозвиненими робітниками, з його незліченними бюрократами, придворною і дворянською челяддю, з усіма його особливостями міста, яке являло собою тільки «резиденцію». Але вирішальне значення мав той факт, що в Берліні панувало жалюгідне прусське право і політичні процеси розглядались професіональними суддями; на Рейні ж діяв кодекс Напо-

леона, який не знав процесів у справах преси, тому що виходив з існування цензури, і до суду присяжних притягали не за політичне правопорушення, а тільки за *злочин*. У Берліні *після* революції молодий Шлеффель за дрібниці був засуджений на рік [97], а на Рейні ми мали безумовну свободу друку і використали її до останньої можливості.

Ми приступили до видання газети 1 червня 1848 р. з дуже невеликим акціонерним капіталом, з якого була внесена тільки незначна частина; та й самі акціонери були більше ніж ненадійні. Вже після першого номера половина з них нас залишила, а на кінець місяця не лишилося жодного.

Конституція редакції зводилася просто до диктатури Маркса. Велика щоденна газета, яка має виходити в певний час, ні при якій іншій організації не може послідовно проводити свою лінію. До того ж тут для нас диктатура Маркса була чимось само собою зрозумілим, безперечним, і ми всі її охоче приймали. Саме його проникливості і твердій лінії газета була передусім зобов'язана тим, що стала найвідомішою німецькою газетою революційних років.

Політична програма «Neue Rheinische Zeitung» складалася з двох головних пунктів:

єдина, неподільна, демократична німецька республіка і війна з Росією, яка включала відновлення Польщі.

Дрібнобуржуазна демократія ділилася тоді на дві фракції: північнонімецьку, яка хотіла демократичного прусського імператора, і південнонімецьку, тоді майже специфічно баденську, яка хотіла перетворити Німеччину у федеративну республіку на зразок Швейцарії. Нам треба було боротися з обома фракціями. Інтересам пролетаріату однаково суперечило як опруссачення Німеччини, так і увічнення її роздробленості на безліч малих держав. Інтереси пролетаріату владно вимагали остаточного об'єднання Німеччини в єдину *націю*, що одне тільки й могло очистити від усяких успадкованих від минулого дрібних перешкод те поле бою, на якому пролетаріат і буржуазія мали помірятися силами. Але інтересам пролетаріату разом з тим рішуче суперечило встановлення прусського верховенства: прусська держава з усіма своїми порядками, своїми традиціями і своєю династією була якраз єдиним серйозним внутрішнім ворогом, якого повинна була розтрощити революція в Німеччині; крім того, Пруссія могла об'єднати Німеччину, тільки розірвавши її, тільки виключивши з неї німецьку Австрію. Знищення прусської держави, розпад австрійської, справжнє об'єднання Німеччини як республіки,— тільки такою могла бути наша революційна програма на найближчий час. І здійснити її можна було за допомогою війни з Росією, тільки таким шляхом. До цього останнього пункту я ще повернуся.

А взагалі тон газети аж ніяк не був урочистим, серйозним або піднесеним. У нас були самі тільки гідні презирства противники, і ми ставилися до всіх них, без винятку, з надзвичайним презирством. Конспіруюча монархія, камарилья, дворянство, «Kreuz-Zeitung» [98],— словом, уся об'єднана «реакція», яка викликала таке моральне обурення у філістера,— з нашого боку зустрічала тільки глузування і знущання. Але не краще ставилися ми й до створених революцією нових кумирів: березневих міністрів [99], Франкфуртських і Берлінських зборів і до їхніх правих, і до їхніх лівих. Вже перший номер газети починався статтею, яка знущалася з мізерності Франкфуртського парламенту, з марності його довжелезних промов, з нікчемності його боягузливих резолюцій [100]. Вона коштувала нам половини наших акціонерів. Франкфуртський парламент не був навіть дискусійним клубом; у ньому майже не дискутували, а здебільшого виголошували заздалегідь заготовлені академічні трактати і ухвалювали резолюції, які повинні були запалювати німецького філістера, але якими, проте, ніхто взагалі не цікавився.

Берлінські збори мали вже більше значення: вони протистояли реальній силі, вони дискутували і приймали рішення не на порожньому місці, не в надхмарних висотах Франкфуртських зборів. Тому їм і приділялося більше уваги. Але й до тамтешніх кумирів лівої — Шульце-Деліча, Берендса, Ельснера, Штейна і т. ін.— ми ставилися не менш різко, ніж до франкфуртців; ми нещадно викривали їхню нерішучість, несміливість і дріб'язкову обачливість, показуючи їм, як вони своїми компромісами крок за кроком усе більше зраджували революцію. Це, зрозуміло, викликало жах у демократичних дрібних буржуа, які щойно сфабрикували собі цих кумирів для власного вжитку. Але цей жах означав, що ми влучали прямо в ціль.

Так само виступали ми й проти старанно поширюваної дрібною буржуазією ілюзії, нібито революція закінчилася березневими днями і тепер залишається тільки пожинати її плоди. Для нас лютий і березень могли мати значення справжньої революції тільки в тому разі, якби вони були не завершенням, а, навпаки, вихідною точкою тривалого революційного руху, що в ньому, як під час великого французького перевороту, народ розвивався б у ході своєї власної боротьби, партії відокремлювалися б дедалі різкіше, поки цілком не збіглися б з великими класами: буржуазією, дрібною буржуазією, пролетаріатом,— а пролетаріат у ряді битв завойовував би одну позицію за другою. Тому ми виступали також проти демократичної дрібної буржуазії скрізь, де вона хотіла затушувати свою класову протилежність пролетаріатові улюбленою фразою: адже всі ми хочемо того самого, всі незгоди — просто результат непорозумінь. Але чим менше ми дозволяли дрібній буржуазії створювати собі хибне уявлення про нашу

пролетарську демократію, тим смирнішою і зговірливішою ставала вона щодо нас. Чим різкіше й рішучіше виступають проти неї, тим податливішою вона стає, тим більше поступок робить вона робітничій партії. В цьому ми переконалися.

Нарешті, ми викривали парламентський кретинізм (за висловом Маркса) різних так званих національних зборів [101]. Ці панове випустили з рук усі засоби влади, передавши їх — почасти добровільно — назад урядам. Поряд із знову зміцнілими реакційними урядами в Берліні й у Франкфурті існували немічні збори, які думали, проте, що їх безсилі резолюції перевернуть світ. Жертвами цього ідіотського самообману були всі, аж до крайньої лівої. А ми повторювали їм: ваша парламентська перемога буде одночасно і вашою фактичною поразкою.

Так воно й сталося і в Берліні і у Франкфурті. Коли «ліва» дістала більшість, уряд розігнав усі збори; він міг собі це дозволити, тому що збори втратили довір'я народу.

Коли я прочитав згодом книгу *Бужара* про *Марата*, я побачив, що ми багато в чому тільки несвідомо наслідували великий зразок справжнього (не фальсифікованого роялістами) «Ami du Peuple» [102] і що всі шалені зойки і вся фальсифікація історії, через яку протягом майже століття був відомий лише цілком спотворений образ Марата, пояснюються тільки тим, що він безжалісно зривав маску з тодішніх кумирів — Лафайєта, Байї та інших, викриваючи в їхній особі вже закінчених зрадників революції, і тим ще, що, як і ми, він не вважав революцію завершеною, а хотів, щоб вона була визнана безперервною.

Ми відверто заявляли, що напрям, який ми представляємо, лише тоді зможе почати боротьбу за досягнення справжніх цілей нашої партії, коли при владі буде найбільш крайня з існуючих у Німеччині офіційних партій: у відношенні до неї ми тоді перейдемо в опозицію.

Але події подбали про те, щоб поряд з глузуванням з німецьких противників залунали і слова полум'яної пристрасті. Повстання паризьких робітників у червні 1848 р. застало нас на посту. Вже з першого пострілу ми рішуче стали на бік повстанців. Після їхньої поразки Маркс вшанував переможених однією із своїх найсильніших статей [103].

Тут нас залишили останні акціонери. Але задоволення ми знаходили в тому, що в Німеччині і майже в усій Європі наша газета була єдиною, яка високо тримала прапор розгромленого пролетаріату в той момент, коли буржуазія і міщанство всіх країн виливали на переможених свої брудні наклепи.

Наша закордонна політика була проста: виступи на захист кожного революційного народу, заклик до загальної війни революційної Європи проти могутньої опори європейської реакції — Росії. З 24 лютого [104] нам було ясно, що революція має тільки

одного справді страшного ворога — Росію і що для цього ворога необхідність вступити в боротьбу стає дедалі настійнішою, в міру того як рух набуває загальноєвропейського розмаху. Віденські, міланські, берлінські події [105] мали затримати напад Росії, але неминучість цього нападу ставала тим певнішою, чим ближче насувалася революція на Росію. Та коли б удалося штовхнути Німеччину на війну з Росією, то Габсбургам і Гогенцоллернам прийшов би кінець і революція перемогла б по всій лінії.

Ця політична лінія проходить через усі номери газети до моменту дійсного вторгнення росіян в Угорщину, що цілком підтвердило наші провіщання і відіграло вирішальну роль у поразці революції.

Коли навесні 1849 р. почав наближатися вирішальний бій, тон газети з кожним номером ставав дедалі різкішим і пристраснішим. Сілезьким селянам *Вільгельм Вольф* нагадав у «Сілезькому мільярді» (вісім статей) [106] про те, як при звільненні їх від феодальних повинностей поміщики за допомогою уряду обдурили їх і щодо грошей і щодо землі, і вимагав мільярд талерів відшкодування.

Одночасно з цим у квітні у вигляді кількох передових статей з'явилася праця *Маркса* про найману працю і капітал [107], яка ясно вказувала на соціальну мету нашої політики. Кожний номер, кожний екстрений випуск вказував на підготовлювану велику битву, на загострення суперечностей у Франції, Італії, Німеччині й Угорщині. Особливо екстрені випуски у квітні і травні закликали народ бути в бойовій готовності.

У всій Німеччині дивувалися нашим сміливим виступам у прусській фортеці першого класу, перед лицем восьмитисячного гарнізону і гауптвахти; але 8 піхотних рушниць і 250 бойових патронів у редакційній кімнаті і червоні якобінські ковпаки складачів надавали нашому приміщенню в очах офіцерства також вигляду фортеці, яку не можна взяти простим наскоком.

Нарешті, 18 травня 1849 р. стався удар.

Повстання в Дрездені і Ельберфельді були придушені, повсталі в Ізерлоні оточені; Рейнська провінція і Вестфалія були наповнені військами, які після остаточного придушення прусської Рейнської області повинні були рушити проти Пфальца і Бадена. Тоді, нарешті, уряд наважився взятись і за нас. Одні редактори зазнали судового переслідування; інші, як не пруссаки, підлягали висилці. Проти цього нічого не можна було вдіяти, тому що за урядом стояв цілий армійський корпус. Ми змушені були здати свою фортецю, але ми відступили із зброєю і спорядженням, з музикою, з розгорнутим прапором останнього червоного номера, в якому ми застерігали кельнських робітників від безнадійних путчів і говорили їм:

«Редактори «Neue Rheinische Zeitung», прощаючись з вами, дякують вам за виявлене їм співчуття. Їхнім останнім словом завжди і скрізь буде: *визволення робітничого класу!*»

Так закінчила своє існування «Neue Rheinische Zeitung» незадовго до того, як минув перший рік її видання. Розпочата майже без піяких коштів,— обіцяні їй невеликі суми грошей не були, як я вже сказав, виплачені,— вона вже у вересні досягла тиражу майже в 5 000. Під час запровадження стану облоги в Кельні газета була закрита, в середині жовтня вона повинна була почати все спочатку. Але в травні 1849 р., на час її заборони, у неї було знову 6 000 передплатників, тоді як «Kölnische Zeitung» мала, за її власним визнанням, не більше 9 000. Жодна з німецьких газет — ні раніше, ні пізніше — не мала такої сили і впливу, не вміла так електризувати пролетарські маси, як «Neue Rheinische Zeitung».

І цим вона була зобов'язана насамперед *Марксу*.

Коли було завдано удару, редакція розсіялася. *Маркс* поїхав у Париж, де готувалася розв'язка, яка настала 13 червня 1849 року; *Вільгельм Вольф* зайняв тепер своє місце у Франкфуртському парламенті — в той момент, коли ці Збори повинні були вибирати між розгоном зверху чи приєднанням до революції,— а я вирушив у Пфальц і став ад'ютантом у добровольчому загоні Вілліха.

Написано в середині лютого — на початку березня 1884 р.

Надруковано в газеті «Der Sozialdemokrat» № 11, 13 березня 1884 р.

Підпис: Фр. Енгельс

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 13—21.

Ф. ЕНГЕЛЬС

ПОХОДЖЕННЯ СІМ'Ї, ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ І ДЕРЖАВИ

У ЗВ'ЯЗКУ З ДОСЛІДЖЕННЯМИ ЛЬЮЇСА-Г. МОРГАНА [108]

Написано в кінці березня — 26 травня 1884 р.

Надруковано окремою книгою в Цюріху в 1884 р.

Підпис: Фрідріх Енгельс

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 23—171

ПЕРЕДМОВА ДО ПЕРШОГО ВИДАННЯ

Подані далі розділи являють собою певною мірою виконання заповіту. Не хто інший, як Карл Маркс збирався викласти результати досліджень Моргана в зв'язку з даними свого — в певних межах я можу сказати нашого — матеріалістичного вивчення історії і тільки таким чином висвітлити все їх значення. Адже Морган в Америці по-своєму наново відкрив матеріалістичне розуміння історії, відкрите Марксом сорок років тому, і, керуючись ним, прийшов, зіставляючи варварство і цивілізацію, в головних пунктах до тих самих результатів, що й Маркс. І так само як присяжні економісти Німеччини роками стільки ж ретельно списували «Капітал», скільки уперто замовчували його, точнісінько так і представники «доісторичної» науки в Англії чинили з «Стародавнім суспільством» Моргана *. Моя праця може тільки невеликою мірою замінити те, чого вже не судилося здійснити моєму покійному другові. Але в моєму розпорядженні є серед його докладних виписок з Моргана критичні зауваження, що їх я, в тій мірі, в якій це стосується теми, наводжу тут.

Згідно з матеріалістичним розумінням, визначальним моментом в історії є зрештою виробництво і відтворення безпосереднього життя. Але само воно, знов-таки, буває двоякого роду. З одного боку — виробництво засобів до життя: предметів харчування, одягу, житла і необхідних для цього знарядь; з другого — виробництво самої людини, продовження роду. Суспільні порядки, за яких живуть люди певної історичної епохи і певної країни, зумовлюються обома видами виробництва: ступенем розвитку, з одного боку — праці, з другого — сім'ї. Чим менше розвинута праця, чим більше обмежена кількість її продуктів, а отже, і багатство суспільства, тим сильніше виявляється залежність су-

* «Ancient Society, or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilization». By Lewis H. Morgan. London, Macmillan and Co., 1877 [Льюїс-Г. Морган. «Стародавнє суспільство, або дослідження ліній людського прогресу від дикунства через варварство до цивілізації». Лондон, Макміллан і К°, 1877]. Книга надрукована в Америці, і в Лондоні дістати її надзвичайно важко. Автор помер кілька років тому.

спільного ладу від родових зв'язків. Тим часом у рамках цієї, побудованої на родових зв'язках структури суспільства дедалі більше розвивається продуктивність праці, а разом з нею — приватна власність і обмін, майнові відмінності, можливість користуватися чужою робочою силою і тим самим основа класових суперечностей: нові соціальні елементи, які протягом поколінь намагаються пристосувати старий суспільний лад до нових умов, поки, нарешті, несумісність того і другого не приводить до повного перевороту. Старе суспільство, яке грунтується на родових об'єднаннях, руйнується в результаті зіткнення новоутворених суспільних класів; його місце заступає нове суспільство, організоване в державу, нижчими ланками якого є вже не родові, а територіальні об'єднання,— суспільство, в якому сімейний устрій цілком підпорядкований відносинам власності і в якому віднині вільно розгортаються класові суперечності і класова боротьба, що становлять зміст усієї *писаної* історії аж до нашого часу.

Велика заслуга Моргана полягає в тому, що він відкрив і відтворив у головних рисах цю доісторичну основу нашої писаної історії і в родових зв'язках північноамериканських індіанців знайшов ключ до найважливіших, досі нерозв'язних загадок стародавньої грецької, римської і германської історії. Його твір — праця не одного дня. Близько сорока років працював він над своїм матеріалом, поки не опанував його цілком. Але зате і книга його — один з небагатьох творів нашого часу, що становлять епоху.

У подальшому викладі читач загалом і в цілому легко відрізнить, що належить Моргану і що додав я. В історичних розділах про Грецію і Рим я не обмежився даними Моргана і додав те, що мав у своєму розпорядженні. Розділи про кельтів і германців в основному належать мені; Морган мав тут матеріали майже тільки з других рук, а про германців — крім Тацита — лише низькопробні ліберальні фальсифікації пана Фрімена [109]. Економічні обгрунтування, що були достатні для цілей, поставлених Морганом, але для моїх цілей зовсім недостатні, всі наново перероблені мною. Нарешті, само собою зрозуміло, я відповідаю за всі ті висновки, які зроблені без прямих посилань на Моргана.

I

ДОІСТОРИЧНІ СТУПЕНІ КУЛЬТУРИ

Морган був перший, хто із знанням справи спробував унести в передісторію людства певну систему, і доти, поки значне розширення матеріалу не змусить внести зміни, запропонована ним періодизація безперечно лишиться в силі.

З трьох головних епох — дикунства, варварства, цивілізації — його, само собою зрозуміло, цікавлять тільки дві перші і перехід до третьої. Кожну з цих двох епох він поділяє на нижчий, середній і вищий ступінь відповідно до прогресу у виробництві засобів до життя, тому що, говорить він,

«вмілість у цьому виробництві має вирішальне значення для ступеня вищості і панування людини над природою; з усіх живих істот тільки людині вдалось добитися майже необмеженого панування над виробництвом продуктів харчування. Всі великі епохи людського прогресу більш-менш прямо збігаються з епохами розширення джерел існування» [110].

Поряд з цим відбувається розвиток сім'ї, але він не дає таких характерних ознак для розмежування періодів.

1. ДИКУНСТВО

1. *Нижчий ступінь*. Дитинство людського роду. Люди жили ще в місцях свого первісного перебування, в тропічних або субтропічних лісах. Вони жили, принаймні почасти, на деревах; тільки цим і можна пояснити їхнє існування серед великих хижих звірів. Їхньою їжею були плоди, горіхи, коріння; головне досягнення цього періоду — виникнення членороздільної мови. З усіх народів, що стали відомі в історичний період, уже жоден не перебував у цьому первісному стані. І хоч він тривав, мабуть, багато тисячоліть, довести його існування на підставі прямих свідчень ми не можемо; але, визнавши походження людини з тваринного світу, необхідно припустити такий перехідний стан.

2. *Середній ступінь.* Починається з впровадження рибної їжі (куди ми відносимо також раків, молюсків та інших водяних тварин) і з застосування вогню. Те і друге взаємно пов'язане, бо рибна їжа стає цілком придатною для споживання лише завдяки вогню. Але з цією новою їжею люди стали незалежними від клімату і місцевості; пересуваючись за течією рік і морськими берегами, вони могли навіть у дикому стані розселитися на більшій частині земної поверхні. Грубо зроблені, невідшліфовані кам'яні знаряддя раннього кам'яного віку, так звані палеолітичні, що цілком або здебільшого належать до цього періоду, поширені на всіх континентах і є наочним доказом цих переселень. Заселення нових місць і безупинне діяльне прагнення до пошуків, у поєднанні з володінням вогнем, що його добували тертям, дали нові засоби харчування: спечені в гарячому попелі або пекарних ямах (земляних печах) коріння і бульби, що містять у собі крохмаль, дичину, яка, з винайденням першої зброї, дубини і списа, стала додатковою їжею, що добувалася час від часу. Виключно мисливських народів, як їх описують у книгах, тобто таких, які живуть *тільки* з полювання, ніколи не існувало; для цього здобич від полювання надто ненадійна. Внаслідок постійної незабезпеченості джерелами харчування на цьому ступені, очевидно, виникло людожерство, яке з цього часу зберігається надовго. Австралійці та багато полінезійців і тепер ще перебувають на цьому середньому ступені дикунства.

3. *Вищий ступінь.* Починається з винайдення лука і стріли, завдяки яким дичина стала постійною їжею, а полювання — однією із звичайних галузей праці. Лук, тятива і стріла становлять уже дуже складне знаряддя, винайдення якого передбачає довго нагромаджуваний досвід та більш розвинені розумові здібності, отже, і одночасну обізнаність з численними іншими винаходами. Порівнюючи один з одним народи, які знають уже лук і стрілу, але ще не обізнані з гончарством (його Морган вважає за початок переходу до варварства), ми дійсно знаходимо вже деякі зачатки поселення селами, певний ступінь оволодіння виробництвом засобів існування: дерев'яні посудини та начиння, ручне ткацтво (без ткацького верстата) з деревного волокна, плетені кошики з лика або очерету, шліфовані (неолітичні) кам'яні знаряддя. Вогонь і кам'яна сокира звичайно надають також можливість уже робити човни з цілого дерева, а подекуди виготовляти колоди і дошки для будування житла. Всі ці досягнення ми зустрічаємо, наприклад, у індіанців північного заходу Америки, які хоч і знають лук та стрілу, але не знають гончарства. Для епохи дикунства лук і стріла були тим самим, чим став залізний меч для варварства і вогнепальна зброя для цивілізації, — вирішальною зброєю.

2. ВАРВАРСТВО

1. *Нижчий ступінь.* Починається з запровадження гончарства. Можна довести, що в багатьох випадках і, мабуть, скрізь воно виникло з обмазування плетених або дерев'яних посудин глиною, щоб зробити їх вогнетривкими. При цьому незабаром виявили, що формована глина служить цій меті і без внутрішньої посудини.

Досі ми могли розглядати хід розвитку як цілком загальний, що має в певний період силу для всіх народів, незалежно від їх місця перебування. Але з настанням варварства ми досягли такого ступеня, коли набуває значення відмінність у природних умовах обох великих материків. Характерним моментом періоду варварства є приручення та розведення тварин і вирощування рослин. Східний материк, так званий Старий світ, мав майже всіх тварин, що піддаються прирученню, і всі придатні для розведення види злаків, крім одного; західний же материк, Америка, з усіх ссавців, що піддаються прирученню,— тільки ламу, та й то лише в одній частині півдня, а з усіх культурних злаків тільки один, але зате найкращий,— маїс. Унаслідок цієї відмінності в природних умовах населення кожної півкулі розвивається з цього часу своїм особливим шляхом, і межові знаки на рубежах окремих ступенів розвитку стають різними для кожної з обох півкуль.

2. *Середній ступінь.* На сході починається з приручення свійських тварин, на заході — з вирощування їстівних рослин за допомогою зрошення і з використання для будівель адобів (висушеної на сонці цегли-сирцю) і каменю.

Ми починаємо з заходу, бо тут, до завоювання Америки європейцями, далі цього ступеня ніде не пішли.

Індіанцям, які перебували на нижчому ступені варварства (до них належали всі ті, хто жив на схід від Міссісіпі), був відомий уже на час їх відкриття якийсь спосіб вирощування на городах маїсу і, можливо, також гарбуза, дині та інших городніх рослин, що становили дуже істотну частину їхнього харчування; вони жили в дерев'яних будинках, в обгороджених тином селах. Північно-західні племена, особливо ті, що населяли басейн річки Колумбії, перебували ще на вищому ступені дикунства і не знали ні гончарства, ні будь-якого вирощування рослин. Навпаки, індіанці, що належать до так званих пуебло в Новій Мексіці, мексіканці, жителі Центральної Америки і перуанці перебували на час завоювання на середньому ступені варварства: вони жили в схожих на фортеці будинках з адобів або каменю, вирощували на штучно зрошуваних городах маїс та інші — різні, залежно від місцевості і клімату,— їстівні рослини, що були для них головними джерелами харчування, і навіть приручили деяких тва-

рин: мексіканці — індика та інших птахів, перуанці — ламу. До того ж вони були обізнані з обробкою металів, але за винятком заліза, і через те вони все ще не могли обходитися без зброї і знарядь з каменю. Іспанське завоювання припинило всякий дальший самостійний їх розвиток.

На сході середній ступінь варварства почався з приручення тварин, що дають молоко і м'ясо, тоді як культура рослин, очевидно, ще дуже довго протягом цього періоду була тут невідома. Приручення і розведення худоби та утворення великих стад, очевидно, стали причиною того, що арійці і семіти виділилися з іншої маси варварів. У європейських і азіатських арійців свійські тварини мають ще спільні назви, а культурні рослини — майже ніколи.

Утворення стад вело до пастушого життя в придатних для цього місцях: у семітів — на трав'янистих рівнинах понад Євфратом і Тігром, у арійців — на таких самих рівнинах Індії, а також понад Оксусом і Яксартом *, Доном і Дніпром. Уперше приручення тварин було досягнуто, очевидно, на окраїнах таких пасовищних областей. Через це пізнішим поколінням здається, що пастуші народи походять з місцевостей, які насправді не тільки не могли бути колискою людства, а, навпаки, були майже непридатні до життя для їхніх диких предків і навіть для людей, які перебували на нижчому ступені варварства. Навпаки, після того як ці варвари, що перебували на середньому ступені, звикли до пастушого життя, їм зовсім не могло спасти на думку добровільно повернутися з трав'янистих річкових долин у лісові області, де жили їхні предки. І навіть коли семіти і арійці були відтіснені далі, на північ і захід, вони не могли перейти в західноазіатські і європейські лісисті місцевості раніше, ніж вирощування злаків не дало їм можливості прогодувати свою худобу, особливо взимку, на цьому менш сприятливому грунті. Найімовірніше, що вирощування злаків було викликане тут насамперед потребою в кормах для худоби і тільки згодом стало важливим джерелом харчування людей.

Достатньому м'ясному і молочному харчуванню арійців та семітів і особливо благотворному впливові його на розвиток дітей слід, може, приписати більш успішний розвиток обох цих рас. Дійсно, у індіанців пуебло Нової Мексіки, змушених харчуватися майже виключно рослинною їжею, мозок менший, ніж у індіанців, які стоять на нижчому ступені варварства і більше споживають м'ясо та рибу. В усякому разі, на цьому ступені людожерство поступово зникає і зберігається лише як релігійний акт або, що тут майже рівнозначно, як чаклунський обряд.

* Сучасні назви: Амудар'я і Сирдар'я. *Ред.*

3. *Вищий ступінь.* Починається з плавки залізної руди і переходить у цивілізацію в результаті винайдення буквеного письма і застосування його для записування словесної творчості. Цей ступінь, самостійно пройдений, як уже сказано, лише на східній півкулі, багатший успіхами в галузі виробництва, ніж усі попередні ступені, разом узяті. До нього належать греки героїчної епохи, італійські племена незадовго до заснування Риму, германці Таціта, норманни часів вікінгів *.

Насамперед ми вперше зустрічаємо тут плуг із залізним лемешем, з домашньою худобою як тягловою силою; завдяки плугові стало можливим землеробство у великому розмірі, *рільництво*, а разом з тим і практично необмежене для тодішніх умов збільшення життєвих припасів; потім — корчування лісу і перетворення його в ріллю та луки, що знов-таки в широких масштабах неможливо було робити без залізної сокири і залізної лопати. А разом з тим почалося також швидке зростання населення, яке стало густішим на невеликих просторах. До виникнення рільництва повинні були скластися зовсім виняткові умови, щоб півмільйона людей дали об'єднати себе під єдиним центральним керівництвом; цього, мабуть, ніколи і не траплялося.

Повний розквіт вищого ступеня варварства виступає перед нами в поемах Гомера, особливо в «Іліаді». Удосконалені залізні знаряддя, ковальський міх, ручний млин, гончарний круг, виготовлення олії і виноробство, розвинута обробка металів, яка переходить у художнє ремесло, повозка і бойова колісниця, будування суден з колод і дощок, зародки архітектури як мистецтва, міста, оточені зубчастими стінами з баштами, гомерівський епос і вся міфологія — ось головна спадщина, яку греки перенесли з варварства в цивілізацію. Порівнюючи з цим даний Цезарем і навіть Тацітом опис германців [111], що перебували в початковій стадії того самого ступеня культури, з якого готувалися перейти до вищого гомерівські греки, ми бачимо, яке багатство досягнень у розвитку виробництва має вищий ступінь варварства.

Змальована тут мною, за Морганом, картина розвитку людства через ступені дикунства і варварства до початків цивілізації вже досить багата на риси нові і, що ще важливіше, незаперечні, бо вони взяті безпосередньо з виробництва. І все ж ця картина здасться блідою і мізерною в порівнянні з тією, яка розгорнеться перед нами наприкінці нашої мандрівки; лише тоді буде можливо повною мірою висвітлити перехід від варварства до цивілізації і разючу протилежність між ними обома. А поки що ми можемо узагальнити морганівську періодизацію так: дикунство — період переважно привласнення готових продуктів

* У виданні 1884 р. замість слів «германці Таціта, норманни часів вікінгів» надруковано: «германці Цезаря (або, як би ми охочіше сказали, Таціта)». *Ред.*

природи; штучно створені людиною продукти служать головним чином допоміжними знаряддями такого привласнення. Варварство — період запровадження скотарства і землеробства, період опанування методів збільшення виробництва продуктів природи за допомогою людської діяльності. Цивілізація — період опанування дальшої обробки продуктів природи, період промисловості у власному значенні цього слова і мистецтва.

II

СІМ'Я

Морган, що провів більшу частину свого життя серед ірокезів, які й тепер ще живуть у штаті Нью-Йорк, і був усиновлений одним з їхніх племен (племенем сенека), виявив, що у них існувала система спорідненості, яка суперечила їхнім дійсним сімейним відносинам. У них панувала та легко розривана обома сторонами одношлюбність, яку Морган позначає як «парну сім'ю». Потомство такого подружжя було через це усім відоме й загальновизнане: не могло бути сумніву з приводу того, до кого слід застосовувати позначення батько, мати, син, дочка, брат, сестра. Але фактичне вживання цих висловів суперечить цьому. Ірокез називає своїми синами і дочками не тільки своїх власних дітей, але й дітей своїх братів, а вони називають його батьком. Дітей же своїх сестер він називає своїми племінниками і племінницями, а вони його — дядьком. Навпаки, ірокезка називає дітей своїх сестер, як і своїх власних дітей, своїми синами і дочками, а ті називають її матір'ю. Дітей же своїх братів вона називає своїми племінниками і племінницями, а сама є для них тіткою. Так само діти братів, як і діти сестер, називають одне одного братами і сестрами. Навпаки, діти жінки і діти її брата називають одне одного двоюрідними братами і двоюрідними сестрами. І це — не просто назви, що не мають значення, а виявлення фактично існуючих поглядів на близькість і далекість, однаковість і неоднаковість кровної спорідненості, і ці погляди є основою цілком розробленої системи спорідненості, яка може відбити кілька сот різних зв'язків спорідненості окремого індивіда. Більше того: ця система діє на повну силу не тільки у всіх американських індіанців (досі не виявлено жодного винятку), але застосовується також майже без зміни найдавнішими жителями Індії, дравідськими племенами Декану та племенами гаура в Індостані. Позначення спорідненості у тамілів Південної Індії та в ірокезів племені сенека в штаті Нью-Йорк однакові ще й тепер більше

ніж для двохсот різних зв'язків спорідненості. І у цих індійських племен, так само як і в усіх американських індіанців, зв'язки спорідненості, що випливають з існуючої форми сім'ї, теж суперечать системі спорідненості.

Як же це пояснити? При тій вирішальній ролі, яку спорідненість відіграє в суспільному ладі в усіх диких і варварських народів, не можна самими тільки фразами відкинути значення цієї так широко розповсюдженої системи. Загальнопоширена в Америці система, яка існує також в Азії у народів зовсім іншої раси і яка часто зустрічається в більш або менш видозмінених формах скрізь в Африці і Австралії,— така система потребує історичного пояснення; від неї не можна відбутися самими тільки словами, як це намагався зробити, наприклад, Мак-Леннан [112]. Позначення: батько, дитина, брат, сестра — не лише якісь почесні звання, вони зумовлюють собою цілком певні, дуже серйозні взаємні зобов'язання, сукупність яких становить істотну частину суспільного ладу цих народів. І пояснення знайшлося. На Сандвічевих (Гавайських) островах ще в першій половині цього століття існувала форма сім'ї, в якій були точнісінько такі батьки і матері, брати і сестри, сини і дочки, дядьки і тітки, племінники і племінниці, яких вимагають американська і давньоіндійська системи спорідненості. Але дивна річ! Система спорідненості, що діяла на Гавайських островах, знов-таки не збігалася з фактично існуючою там формою сім'ї. А саме, там усі без винятку діти братів і сестер вважаються братами і сестрами і спільними дітьми не тільки своєї матері та її сестер або свого батька та його братів, а всіх братів і сестер своїх батьків без різниці. Отже, якщо американська система спорідненості передбачає вже не існуючу в Америці більш примітивну форму сім'ї, яку ми ще дійсно знаходимо на Гавайських островах, то, з другого боку, гавайська система спорідненості вказує на ще більш ранню форму сім'ї, існування якої тепер ми, правда, вже ніде не можемо виявити, але яка *повинна* була існувати, бо інакше не могла б виникнути відповідна система спорідненості.

«Сім'я»,— говорить Морган,— «активне начало; вона ніколи не лишається незмінною, а переходить від нижчої форми до вищої, в міру того як суспільство розвивається від нижчого ступеня до вищого. Навпаки, системи спорідненості пасивні; лише через довгі проміжки часу вони реєструють прогрес, досягнутий за цей час сім'єю, і зазнають радикальних змін лише тоді, коли сім'я вже радикально змінилася» [113].

«І так само,— додає Маркс,— стоїть справа з політичними, юридичними, релігійними, філософськими системами взагалі». У той час як сім'я продовжує розвиватися, система спорідненості костеніє, і поки остання продовжує існувати внаслідок звички, сім'я переростає її рамки. Але з такою самою достовірністю, з якою Кюв'є по знайденій біля Парижа сумчастій кістці скелета

тварини міг зробити висновок, що цей скелет належав сумчастій тварині і що там колись жили вимерлі сумчасті тварини,— з такою самою достовірністю можемо ми з системи спорідненості, яка історично дійшла до нас, зробити висновок, що існувала відповідна їй вимерла форма сім'ї.

Згадані вище системи спорідненості і форми сім'ї відрізняються від пануючих нині тим, що у кожної дитини кілька батьків і матерів. За американською системою спорідненості, якій відповідає гавайська сім'я, брат і сестра не можуть бути батьком і матір'ю однієї і тієї самої дитини; а гавайська система спорідненості передбачає сім'ю, де, навпаки, це було правилом. Тут перед нами ряд форм сім'ї, які прямо суперечать тим, що досі звичайно вважалися єдино існуючими. Традиційне уявлення знає тільки одношлюбність, поряд з ним багатоженство одного чоловіка, та ще, в крайньому разі, багатомужжя однієї жінки, і при цьому, як і личить моралізуючому філістерові, замовчує, що практика негласно, але безцеремонно переступає межі, диктовані офіційним суспільством. Вивчення первісної історії, навпаки, показує нам стан, коли чоловіки живуть у багатоженстві, а їхні жінки одночасно — в багатомужжі, і через це діти тих і других вважаються спільними дітьми їх усіх, стан, який у свою чергу, до свого остаточного переходу в одношлюбність, зазнає цілого ряду змін. Ці зміни такі, що коло, охоплюване спільними шлюбними узами, спочатку дуже широке, стає чимраз вужчим, поки, кінець кінцем, не залишається тільки окрема пара, яка й переважає тепер.

Відтворюючи таким чином історію сім'ї в зворотному порядку, Морган, у згоді з більшістю своїх колег, приходить до висновку, що існував первісний стан, коли всередині племені панували необмежені статеві зв'язки, так що кожна жінка належала кожному чоловікові і так само кожний чоловік — кожній жінці. Про такий первісний стан говорили, ще починаючи з минулого століття, але обмежувалися загальними фразами; тільки Бахофен,— і в цьому одна з його великих заслуг,— поставився серйозно до цього питання і став шукати слідів цього стану в історичних та релігійних переказах [114]. Ми знаємо тепер, що ці знайдені ним сліди повертають нас зовсім не до суспільного ступеня невпорядкованих статевих зносин, а до значно пізнішої форми, до групового шлюбу. Названий примітивний суспільний ступінь,— якщо він дійсно існував,— належить до такої далекої епохи, що навряд чи можна сподіватися знайти серед соціальних викопних, у відсталих у своєму розвитку дикунів, *прямі* докази його існування в минулому. Заслуга Бахофена в тому й полягає, що він висунув на перший план дослідження цього питання *.

---

* Називаючи цей первісний стан *гетеризмом,* Бахофен показав цим, як мало він розумів, що саме він відкрив або, вірніше, угадав. Гетеризмом греки позначали,

Віднедавна * стало модою заперечувати цей початковий ступінь статевого життя людини. Хочуть врятувати людство від цієї «ганьби». І при цьому посилаються не тільки на те, що немає якого-небудь прямого доказу, але особливо на приклад іншого тваринного світу; відносно останнього Летурно («Еволюція шлюбу і сім'ї», 1888) зібрав безліч фактів, які показують, що зовсім невпорядковані статеві зносини властиві і тут низькому ступеневі розвитку. Однак з усіх цих фактів я можу зробити лише той висновок, що вони абсолютно нічого не доводять стосовно людини та її первісних умов життя. Тривале парне співжиття у хребетних тварин достатньою мірою пояснюється фізіологічними причинами: наприклад, у птахів тим, що самка потребує допомоги в період висиджування пташенят; приклади тривкої моногамії, що зустрічаються у птахів, нічого не доводять відносно людей, адже ж люди походять не від птахів. І якщо строга моногамія є вершиною всілякої чесноти, то пальма першості по праву належить стрічковому глистові, який у кожному з своїх 50—200 проглотид, або члеників тіла, має повний жіночий і чоловічий статевий апарат і все своє життя тільки те й робить, що в кожному з цих члеників злучається сам з собою. Якщо ж ми обмежимося ссавцями, то знайдемо тут усі форми статевого життя — невпорядковані зносини, подобу групового шлюбу, багатоженство, одношлюбність; бракує тільки багатомужжя, до якого могли дійти лише люди. Навіть у наших найближчих родичів, чотирируких, виявляються усі можливі різновиди групувань самців і самок; а якщо узяти ще вужчі рамки і розглянути лише чотири види людиноподібних мавп, то тут Летурно може тільки сказати, що у них зустрічається то моногамія, то полігамія, тоді як Соссюр, за Жіро-Телоном, твердить, що вони моногамні [115]. Новітні твердження Вестермарка («Історія людського шлюбу», Лондон, 1891 [116]) про моногамію у людиноподібних мавп так само аж ніяк не можуть правити за докази. Словом, наявні дані такі, що сумлінний Летурно признається:

«А втім, у ссавців зовсім немає строгої відповідності між ступенем розумового розвитку і формою статевих стосунків» [117].

А Еспінас («Про угруповання тварин», 1877) прямо говорить:

«Стадо — це найвища соціальна група, яку ми можемо спостерігати у тварин. Вона складається, *очевидно*, з сімей, але уже з самого початку *сім'я і стадо перебувають в антагонізмі*, між їхнім розвитком існує зворотна залежність» [118].

коли ввели в ужиток це слово, зв'язки чоловіків, нежонатих або тих, що живуть в одношлюбності, з неодруженими жінками; це передбачає завжди існування певної форми шлюбу, поза якою відбуваються ці зв'язки, і має на увазі, принаймні уже як можливість, проституцію. В іншому розумінні це слово ніколи не вживали, і в цьому розумінні вживаю його і я разом з Морганом. Надзвичайно важливі відкриття Бахофена всюди неймовірно містифіковані його фантастичним уявленням, ніби джерелом історично виниклих відносин між чоловіком і жінкою були завжди відповідні релігійні уявлення людей, а не умови їх дійсного життя.

* Текст цього і наступних абзаців до розділу «Кровноспоріднена сім'я» (див. цей том, с. 115) Енгельс додав у виданні 1891 р. *Ред.*

Як уже видно із сказаного вище, про сімейні та інші групи людиноподібних мавп, що живуть разом, ми майже нічого певного не знаємо; відомості, які є, прямо суперечать одні одним. Це й не дивно. Як суперечливі і як дуже потребують критичної перевірки і відсіву навіть відомості, що їх ми маємо про дикі людські племена! А угруповання мавп набагато важче спостерігати, ніж громади людей. Отже, поки що ми повинні відкинути всякі висновки, зроблені на підставі таких абсолютно непевних повідомлень.

Навпаки, наведене вище положення Еспінаса дає нам більш тверду точку опори. Стадо і сім'я у вищих тварин не доповнюють одне одного, а протилежні одне одному. Еспінас дуже добре показує, як ревнощі самців у період тічки ослабляють згуртованість стада або тимчасово руйнують її.

«Там, де сім'я тісно згуртована, стадо утворюється тільки як рідкісний виняток. Навпаки, там, де панують або вільні статеві стосунки, або полігамія, стадо утворюється майже само собою... Щоб могло утворитися стадо, сімейні узи повинні ослабнути і особина має знову стати вільною. Через це ми так рідко зустрічаємо у птахів організовані табуни... Навпаки, у ссавців ми знаходимо до певної міри організовані угруповання саме тому, що особина тут не поглинається сім'єю... Тому при виникненні почуття стадної спільності для нього не може бути більшого ворога, ніж почуття сімейної спільності. Скажемо прямо: якщо розвинулася більш висока суспільна форма, ніж сім'я, то це могло статися тільки завдяки тому, що вона розчинила в собі сім'ї, які зазнали докорінних змін, причому не виключено, що саме завдяки цьому ті ж сім'ї згодом знаходили можливість знову організуватися за незмірно сприятливіших умов» (Еспінас, цит. твір; наведено у Жіро-Телона, «Походження шлюбу і сім'ї», 1884, стор. 518—520).

Звідси видно, що хоч угруповання тварин і мають певну цінність для ретроспективних умовиводів щодо громад людей, але ця цінність тільки негативна. У вищих хребетних тварин відомі, наскільки ми знаємо, лише дві форми сім'ї: багатоженство і співжиття окремими парами; в обох випадках допускається лише *один* дорослий самець, лише *один* супруг. Ревнощі самця, що одночасно скріплюють і обмежують сім'ю тварин, протиставляють її стаду; через ці ревнощі стадо, вища форма відносин, в одних випадках припиняє своє існування, в інших втрачає згуртованість або розпадається на час тічки, а в кращому разі затримується в своєму дальшому розвитку. Самого цього досить, щоб довести, що сім'я тварин і первісне людське суспільство — речі несумісні, що первісні люди, які виходили з тваринного стану, або зовсім не знали сім'ї, або, щонайбільше, знали таку, якої не буває у тварин. Така беззбройна тварина, як людина в процесі становлення, могла б ще вижити в невеликій кількості навіть в умовах ізольованого існування, коли найвищою формою відносин є співжиття окремими парами, як, за твердженням Вестермарка, що спирається на розповіді мисливців, живуть горили і шимпанзе. Але для того, щоб у процесі розвитку вийти з тварин-

ного стану і здійснити найбільший прогрес, який тільки відомий у природі, потрібний був ще один елемент: недостачу здатності окремої особини до самозахисту треба було компенсувати об'єднаною силою і колективними діями стада. З тих умов, у яких тепер живуть людиноподібні мавпи, перехід до людського стану зовсім не можна було б пояснити; ці мавпи справляють швидше враження відхилених бокових ліній, які приречені на поступове вимирання і, в усякому разі, перебувають у стані занепаду. Самого цього досить, щоб відмовитися проводити всякі паралелі між формами сім'ї у них і у первісної людини. Адже взаємна терпимість дорослих самців, відсутність ревнощів були першою умовою для утворення таких більш значних і довговічних груп, серед яких тільки й могло здійснитися перетворення тварини в людину. І справді, що знаходимо ми як найдавнішу, найбільш ранню форму сім'ї, існування якої в історії ми можемо незаперечно довести і яку можна і тепер ще подекуди вивчати? Груповий шлюб, форму шлюбу, за якої цілі групи чоловіків і цілі групи жінок взаємно належать одне одному і яка залишає дуже мало місця для ревнощів. І далі, на пізнішому ступені розвитку ми знаходимо таку виняткову форму, як багатомужжя, яке ще більшою мірою кричущо суперечить будь-якому почуттю ревнощів і тому невідоме тваринам. Але відомі нам форми групового шлюбу зв'язані з такими своєрідно заплутаними умовами, що вони неминуче вказують на більш ранні, більш прості форми статевих стосунків, а разом з тим, кінець кінцем, на період невпорядкованих статевих зносин, який відповідає переходові від тваринного стану до людського; отже посилання на шлюби у тварин повертають нас до того саме пункту, від якого вони повинні були нас раз назавжди відвести.

Бо що ж це означає: невпорядковані статеві зносини? Це означає, що заборонні обмеження нашого чи якогось більш раннього часу не мали тоді сили. Ми вже бачили, як відпало обмеження, зумовлене ревнощами. А те, що ревнощі — почуття, яке розвинулося відносно пізно, можна вважати твердо встановленим. Те саме можна сказати з приводу уявлення про кровозмішення. Не тільки брат і сестра бували первісно чоловіком і жінкою, а й статевий зв'язок між батьками і дітьми ще й тепер допускається у багатьох народів. Банкрофт («Тубільні племена тихоокеанських штатів Північної Америки», 1875, т. I [119]) свідчить про існування таких зносин у кавіаків на узбережжі Берінгової протоки та у жителів острова Кадьяк поблизу Аляски, у тинне у внутрішній частині британської Північної Америки; Летурно дає зведення таких самих фактів, що є в індіанців-чиппевеїв, у кукусів у Чілі, у караїбів, у каренів на Індокитайському півострові; про те, що розповідали стародавні греки і римляни про парфян, персів, скіфів, гуннів та ін., нема чого й говорити.

Поки не було відкрито, що таке кровозмішення (а *це* — відкриття, і до того ж надзвичайно цінне), статевий зв'язок між батьками і дітьми міг викликати не більше огиди, ніж зв'язок між іншими особами, які належать до різних поколінь, а це ж і тепер трапляється в найбільш філістерських країнах, не викликаючи великого жаху; навіть старі «дівки» віком за шістдесят років, якщо вони досить багаті, виходять іноді заміж за молодих чоловіків років тридцяти. Якщо ж від відомих нам найбільш ранніх форм сім'ї відкинути пов'язані з ними уявлення про те, що є кровозмішенням,— уявлення, які цілком відмінні від наших і часто прямо суперечать їм,— то ми матимемо форму статевих зносин, яку можна позначити тільки як невпорядковану. Невпорядковану остільки, оскільки ще не існувало обмежень, установлених пізніше звичаєм. Але звідси ще аж ніяк не випливає неминучість цілковитого безладдя у повсякденній практиці цих зносин. Тимчасове співжиття окремими парами, як це тепер буває здебільшого навіть при груповому шлюбі, аж ніяк не виключається. І якщо Вестермарк, новітній з дослідників, які заперечували такий первісний стан, називає шлюбом усякий випадок, коли обидві статі лишаються в парному співжитті до народження потомства, то слід сказати, що такого роду шлюб цілком міг траплятися за стану невпорядкованих зносин, зовсім не суперечачи невпорядкованості, тобто відсутності встановлених звичаєм обмежень статевих зв'язків. Правда, Вестермарк виходить з погляду, що

«невпорядкованість включає пригнічення індивідуальних пахилів», отже «її найсправжнісінькою формою є проституція» [120].

А мені, навпаки, здається, що ніякого розуміння первісних умов зовсім не може бути доти, доки їх розглядають крізь окуляри дому розпусти. Ми повернемося до цього питання при розгляді групового шлюбу.

За Морганом, з цього первісного стану невпорядкованих зносин, мабуть, дуже рано розвинулась:

1. *Кровноспоріднена сім'я* — перший ступінь сім'ї. Тут шлюбні групи поділені за поколіннями: всі діди і баби в межах сім'ї є одні для одних чоловіками і жінками, так само як і їхні діти, тобто батьки і матері; так само діти останніх утворюють третє коло спільного подружжя, а їхні діти, правнуки перших,— четверте коло. Таким чином, у цій формі сім'ї взаємні подружні права і обов'язки (висловлюючись сучасною мовою) виключаються тільки між предками і потомками, між батьками і дітьми. Брати і сестри — рідні, двоюрідні, троюрідні і більш далеких ступенів спорідненості — всі вважаються між собою братами і сестрами і *уже через це* чоловіками і дружинами одне для одного. Родинні відносини брата і сестри на цьому ступені сім'ї вклю-

чають у себе статевий зв'язок між ними як щось само собою зрозуміле *. Типовим прикладом такої сім'ї було б потомство однієї пари, у якого в кожному наступному поколінні всі є між собою братами і сестрами і якраз через це чоловіками і дружинами одне для одного.

Кровноспоріднена сім'я вимерла. Навіть у найдикіших народів, про які розповідає історія, не можна знайти жодного незаперечного прикладу її. Але те, що така сім'я *повинна* була існувати, нас змушує визнати гавайська система спорідненості, що лишається в силі ще й понині в усій Полінезії і виражає такі ступені кровної спорідненості, які можуть виникнути лише при цій формі сім'ї; визнати це змушує нас увесь дальший розвиток сім'ї, який передбачає існування цієї форми як необхідного початкового ступеня.

2. *Пуналуальна сім'я.* Якщо перший крок уперед в організації сім'ї полягав у тому, щоб виключити статевий зв'язок між батьками і дітьми, то другий полягав у виключенні його для сестер і братів. Цей крок, з огляду на більшу вікову рівність учасників, був незмірно важливіший, але й важчий, ніж перший. Він здійснювався не відразу, почавшись, мабуть **, з виключення статевого зв'язку між єдиноутробними братами і сестрами (тобто з материнського боку), спершу в окремих випадках, потім поступово стаючи правилом (на Гавайських островах бували відступи ще в цьому столітті) і закінчившись забороною шлюбу навіть у бокових лініях, тобто, за нашим позначенням, для дітей, внуків і правнуків рідних братів і сестер. Це є, на думку Моргана,

«чудовою ілюстрацією того, як діє принцип природного добору» [125].

---

* В одному листі, написаному весною 1882 р.[121], Маркс якнайгостріше висловлюється з приводу цілковитого перекручення первісної епохи у вагнерівському тексті «Нібелунгів». «Чи чувано було коли-небудь, щоб брат обнімав сестру як дружину?» [122] З приводу цих вагнерівських «богів сластолюбства», які зовсім по-сучасному надають своїм любовним пригодам більшої пікантності певною дозою кровозмішення, Маркс зауважує: «В первісну епоху сестра *була* дружиною, *і це було морально*». *(Примітка Енгельса до видання 1884 р.).*

Один французький друг і поклонник Вагнера не згодний з цією приміткою і зазначає, що уже в «Старшій Едді», з якої виходив Вагнер, в «Егісдрецці», Локі так докоряє Фреї: «При богах обняла ти власного брата». З цього нібито випливає, що шлюб між братом і сестрою уже тоді був заборонений. Але «Егісдрекка» відображає той час, коли віра в старі міфи була цілком втрачена; це — сатира на богів зовсім у дусі Лукіана. Якщо Локі як Мефістофель робить тут Фреї такий докір, то це скоріше говорить проти Вагнера. До того ж кількома віршами далі Локі каже Ньйордру: «Зі своєю сестрою породив ти (такого) сина» (vidh systur thinni gaztu slikan mög) [123]. Щоправда, Ньйордр не ас, а ван, і в «Сазі про Інглінгів» він говорить, що шлюби між братами і сестрами є звичайним явищем у країні ванів, чого немає в асів [124]. Це могло б бути вказівкою на те, що вани більш стародавні боги, ніж аси. В усякому разі, Ньйордр живе серед асів, як серед собі рівних, і тому «Егісдрекка» скоріше доводить, що в епоху виникнення норвезьких саг про богів шлюб між братами і сестрами, принаймні серед богів, не викликав ще ніякої огиди. Якщо вже виправдувати Вагнера, то, мабуть, краще послатися замість «Едди» на Гете, який у баладі про бога і баядеру робить таку саму помилку щодо релігійного обов'язку жінок віддаватись у храмах, надто зближуючи цей звичай з сучасною проституцією. *(Додаток Енгельса до видання 1891 р.)*

** Слово «мабуть» Енгельс додав у виданні 1891 р. *Ред.*

Не підлягає сумніву, що племена, в яких кровозмішення було обмежене цим заходом, мали розвиватися швидше й повніше, ніж ті, в яких шлюб між братами і сестрами залишався правилом і обов'язком. А як сильно позначився вплив цього заходу, доводить безпосередньо ним викликане і сягаюче далеко за рамки первісної мети заснування *роду*, який становить основу суспільного порядку більшості, якщо не всіх, варварських народів землі і від якого ми в Греції та Римі переходимо безпосередньо в епоху цивілізації.

Кожна первісна сім'я повинна була роздробитися щонайпізніше через кілька поколінь. Первісне комуністичне спільне домашнє господарство, що без усяких винятків панує аж до самого розквіту середнього ступеня варварства, визначало максимальні розміри сімейної общини, які змінювались залежно від умов, але для кожної даної місцевості були більш-менш сталі. Але як тільки виникло уявлення про недозволенність статевого зв'язку між дітьми однієї матері, це повинно було позначитися при дробленні старих і при заснуванні нових домашніх общин (які при цьому не обов'язково збігалися з сімейною групою). Ряд або кілька рядів сестер ставали ядром однієї общини, їхні єдиноутробні брати — ядром другої. Таким чи подібним шляхом з кровноспорідненої сім'ї постала форма сім'ї, названа Морганом пуналуальною. За гавайським звичаєм певна кількість сестер, єдиноутробних або більш далеких ступенів спорідненості (двоюрідних, троюрідних і т. ін.), була спільними дружинами своїх спільних чоловіків, з яких, однак, виключались їхні брати; ці чоловіки називали вже один одного не братом, вони й не повинні були більше бути братами, а «пуналуа», тобто близьким товаришем, так би мовити, associé *. Так само ряд братів, єдиноутробних або більш далеких ступенів спорідненості, перебував у спільному шлюбі з певною кількістю жінок, але тільки *не* своїх сестер, і ці жінки називали одна одну пуналуа. Такою є класична форма сімейного укладу, яка згодом зазнала ряду видозмін і головною відмітною рисою якої була взаємна спільність чоловіків і дружин усередині певного сімейного кола, з якого, однак, були виключені брати дружин, спершу єдиноутробні, а пізніше і більш далеких ступенів спорідненості, а з другого боку — також і сестри чоловіків.

Ось ця форма сім'ї і відтворює перед нами з цілковитою точністю ступені спорідненості, які знайшли свій вияв в американській системі. Діти сестер моєї матері все ще є і її дітьми, так само як діти братів мого батька є також і його дітьми, і всі вони — мої брати й сестри; але діти братів моєї матері тепер є її племінниками й племінницями, діти сестер мого батька — його

* — компаньйоном. *Ред.*

племінниками й племінницями, і всі вони — мої двоюрідні брати і двоюрідні сестри. Справді, тоді як чоловіки сестер моєї матері все ще лишаються її чоловіками, а так само дружини братів мого батька — його дружинами,— юридично, якщо не завжди фактично,— осуд суспільством статевих зв'язків між рідними братами і сестрами привів до поділу дітей братів і сестер, що досі без різниці визнавались братами і сестрами, на два розряди: одні лишаються між собою, як і раніше (і для далеких ступенів спорідненості), братами і сестрами, другі — в одному випадку діти брата, в другому діти сестри — *не можуть* уже бути братами і сестрами, не можуть уже мати спільних батьків — ні спільного батька, ні спільної матері, ні їх обох разом; і через це тут уперше виникає необхідність в розряді племінників і племінниць, двоюрідних братів і сестер, розряді, який не мав би ніякого смислу за попереднього сімейного ладу. Американська система спорідненості, що видається чистісіньким безглуздям при всякій формі сім'ї, яка базується на тому чи іншому виді одношлюбності, знаходить собі розумне пояснення і природне обгрунтування, аж до своїх найменших подробиць, в пуналуальній сім'ї. Принаймні такою самою мірою, якою була поширена ця система спорідненості, повинна була існувати також пуналуальна сім'я чи яка-небудь подібна до неї форма *.

Про цю форму сім'ї, дійсне існування якої на Гавайських островах доведено, ми дістали б, мабуть, відомості з усієї Полінезії, якби благочестиві місіонери, як-от блаженної пам'яті іспанські монахи в Америці, здатні були вбачати в подібних протихристиянських відносинах щось більше, ніж просту «гидоту» **. Коли Цезар розповідає нам про бриттів, які перебували тоді на середньому ступені варварства, що «у них кожні десять або дванадцять чоловіків мають спільних дружин, причому здебільшого брати з братами і батьки з дітьми» [127], то це найкраще пояснюється наявністю групового шлюбу ***. У період варварства матері не мали по десять — дванадцять синів такого віку, щоб у них були спільні дружини, тимчасом як американська система спорідненості, яка відповідає пуналуальній сім'ї, передбачає велику кількість братів, бо ними є всі двоюрідні і більш далекі брати кожного чоловіка. Говорячи про «батьків з дітьми», Цезар міг помилятися; правда, при цій системі не абсолютно виключена

* Слова «чи яка-небудь подібна до неї форма» Енгельс додав у виданні 1891 р. *Ред.*

** Сліди безладних статевих зносин, так зване «гріховне зачаття» [«Sumpfzeugung»], яке відкрив, як він гадає, Бахофен, приводять — і тепер у цьому не можна вже більше сумніватись — до групового шлюбу. «Якщо Бахофен [126] вважає ці шлюби «пуналуа» «незаконними», то людина тієї епохи визнала б більшість нинішніх шлюбів між двоюрідними і більш далекими за ступенем спорідненості братами і сестрами з батьківського чи материнського боку такими ж кровозмісними, як шлюби між кровними братами і сестрами» (Маркс).

*** У виданні 1884 р. замість слів «групового шлюбу» надруковано: «пуналуальної сім'ї». *Ред.*

приналежність до однієї шлюбної групи батька і сина або матері і дочки, але зате не допускається перебування в ній батька і дочки або матері і сина. Так само, виходячи з цієї або до неї подібної * форми групового шлюбу, найлегше пояснити повідомлення Геродота та інших стародавніх письменників про спільність дружин у диких і варварських народів. Це стосується і того, що повідомляють Уотсон і Кей («Населення Індії» [128]) про тикурів в Ауді (на північ від Гангу):

«Вони живуть спільно» (йдеться про статеві зносини), «майже безладно, в рамках великих общин, і якщо двоє вважаються чоловіком і дружиною, то цей шлюбний зв'язок тільки номінальний».

Безпосередньо з пуналуальної сім'ї, очевидно, виник у величезній більшості випадків інститут *роду*. Правда, вихідним моментом для нього могла бути також і австралійська система шлюбних класів [129]: у австралійців є роди, але у них ще немає пуналуальної сім'ї, а є більш груба форма групового шлюбу **.

При всіх формах групової сім'ї невідомо, хто батько дитини, але відомо, хто її мати. Якщо вона і називає *всіх* дітей спільної сім'ї своїми і щодо них виконує материнські обов'язки, то вона все ж відрізняє своїх рідних дітей від інших. Звідси ясно, що раз існує груповий шлюб, то походження може бути встановлене лише з *материнського* боку, а тому визнається тільки *жіноча лінія*. Так дійсно буває у всіх диких народів і у всіх народів, які стоять на нижчому ступені варварства; і друга велика заслуга Бахофена полягає в тому, що він перший це відкрив. Це визнання походження тільки по материнській лінії і розвинуті звідси з часом відносини спадкування він називає материнським правом; заради стислості я зберігаю це позначення; але воно невдале, бо на цьому ступені розвитку суспільства ще не можна говорити про право в юридичному розумінні.

Якщо ми тепер візьмемо з пуналуальної сім'ї одну з обох її типових груп, а саме групу сестер — єдиноутробних і більш далеких ступенів спорідненості (тобто тих, що походять від єдиноутробних сестер у першому, другому або більш далекому поколіннях) — разом з їхніми дітьми та їхніми братами — єдиноутробними і більш далеких ступенів спорідненості з материнського боку (які, за нашою передпосилкою, *не* є їхніми чоловіками), то перед нами буде саме те коло осіб, які згодом виступають як члени роду в його первісній формі. Усі вони мають одну спільну родоначальницю; внаслідок свого походження від неї всі жіночі потомки в кожному поколінні є сестрами. Але чоловіки цих сестер уже не можуть бути їхніми братами, отже, не можуть похо-

* Слова «або до неї подібної» Енгельс додав у виданні 1891 р. *Ред.*
** У виданні 1884 р. замість слів «а є більш груба форма групового шлюбу» надруковано: «проте їх організація має такий поодинокий характер, що нам нема чого брати це до уваги». *Ред.*

дити від цієї родоначальниці, отже, не входять до складу цієї кровноспорідненої групи, пізнішого роду; проте їхні діти належать до цієї групи, тому що вирішальну роль відіграє тільки походження по материнській лінії, бо тільки одне воно незаперечне. З забороною статевих зв'язків між усіма братами і сестрами, навіть між найбільш далекими родичами бокових ліній з материнського боку, зазначена група перетворилася в рід, тобто конституювалась як твердо встановлене коло кровних родичів по жіночій лінії, що не можуть брати між собою шлюб, коло, яке відтоді стає дедалі міцнішим завдяки іншим загальним інститутам суспільного, а також релігійного характеру і набуває все більше відмітних рис порівняно з іншими родами того самого племені. Про це докладніше буде сказано далі. Та коли ми вважаємо, що рід не тільки з необхідності, але і просто як щось само собою зрозуміле розвивається з пуналуальної сім'ї, то є підстава визнати майже безсумнівним існування в минулому цієї форми сім'ї у всіх народів, у яких можуть бути виявлені родові установлення, тобто майже у всіх варварських і культурних народів *.

Коли Морган писав свою книгу, наші відомості про груповий шлюб були ще дуже обмежені. Дещо було відомо про групові шлюби в організованих у класи австралійців, і, крім того, Морган уже в 1871 р. опублікував дані про гавайську пуналуальну сім'ю [130], які дійшли до нього. Пуналуальна сім'я давала, з одного боку, вичерпне пояснення пануючій у американських індіанців системі спорідненості, що була для Моргана вихідним пунктом усіх його досліджень; з другого боку, вона становила готовий відправний пункт, з якого можна було вивести рід, що грунтується на материнському праві; вона являла собою, нарешті, значно вищий ступінь розвитку, ніж австралійські класи. Тому зрозуміло, що Морган розглядав її як ступінь розвитку, який неминуче передував парному шлюбові, і приписував їй загальне поширення за стародавніх часів. З того часу ми ознайомилися з цілим рядом інших форм групового шлюбу і знаємо тепер, що Морган тут зайшов надто далеко. Але йому все ж пощастило натрапити в своїй пуналуальній сім'ї на вищу, класичну форму групового шлюбу, саме на ту, виходячи з якої найпростіше пояснити перехід до вищої форми.

Істотним збагаченням наших відомостей про груповий шлюб ми найбільше зобов'язані англійському місіонерові Лорімеру Файсону, який протягом багатьох років вивчав цю форму сім'ї на її класичному грунті — в Австралії [131]. Нижчий ступінь розвитку він виявив у австралійських негрів у районі Маунт-Гамбір у

* Дальший текст до розділу «Парна сім'я» (див. цей том, с. 123) Енгельс додав у виданні 1891 р. *Ред.*

Південній Австралії. Тут усе плем'я поділене на два великі класи — крокі і куміте. Статеві зв'язки всередині кожного з цих класів суворо заборонені, навпаки, кожний мужчина одного класу вже від народження є чоловіком кожної жінки другого класу, остання ж — його природженою дружиною. Не окремі індивіди, а цілі групи перебувають у шлюбі між собою, клас з класом. І слід відзначити, що ні різниця у віці, ні близька кровна спорідненість тут ніколи не становлять перешкоди для статевих зв'язків, а тільки обмеження, зумовлене поділом на два екзогамні класи. Для всякого крокі кожна жінка куміте є по праву його дружиною; але тому що його власна дочка як дочка жінки куміте за материнським правом теж куміте, то вона через це від народження є дружиною кожного крокі, отже, і дружиною свого батька. В усякому разі, організація класів у тому вигляді, в якому ми її знаємо, не чинить цьому ніяких перешкод. Отже, або ця організація виникла в той час, коли, при всьому невиразному прагненні обмежити кровозмішення, люди не вбачали ще нічого особливо жахливого в статевих зв'язках між батьками і дітьми,— і в такому разі система класів виникла безпосередньо із стану невпорядкованих статевих зносин,— або ж статевий зв'язок між батьками і дітьми *був* уже заборонений звичаєм на час виникнення шлюбних класів, і в такому разі сучасний стан указує на існування перед тим кровноспорідненої сім'ї і становить перший крок до відмови від неї. Останнє ймовірніше. Наскільки мені відомо, прикладів шлюбних зносин між батьками і дітьми в Австралії не наводиться, а пізніша форма екзогамії, рід, що грунтується на материнському праві, так само, як правило, мовчазно передбачає заборону таких зносин, як щось таке, що вже існувало при його виникненні.

Система *двох* класів зустрічається, крім району Маунт-Гамбір у Південній Австралії, також далі на схід, у басейні річки Дарлінг, і на північному сході, в Квінсленді, і, таким чином, широко розповсюджена. Вона виключає лише шлюби між братами і сестрами, між дітьми братів і між дітьми сестер по материнській лінії, бо вони належать до одного класу; діти сестри і брата, навпаки, можуть брати шлюб одне з одним. Дальший крок до заборони кровозмішення ми знаходимо у племені каміларої в басейні річки Дарлінг у Новому Південному Уельсі, де два первісні класи розбились на чотири, причому кожний з цих чотирьох класів цілком перебуває в шлюбі з певним іншим класом. Перші два класи від народження є один для одного подружжям; залежно від того, чи належить мати до першого чи другого класу, її діти потрапляють у третій або четвертий клас; діти останніх двох класів, які теж перебувають у шлюбних зносинах одні з одними, входять до складу першого і другого класу. Таким чином, одне покоління завжди належить до першого і другого класу, наступ-

не за ним — до третього і четвертого, третє покоління — знову до першого і другого. Відповідно до цього діти брата і сестри (з материнського боку) не можуть бути чоловіком і дружиною, але зате ними можуть бути внуки брата і сестри. Цей своєрідно складний порядок ще більше ускладнюється вклинюванням у нього — в усякому разі пізнішим,— материнського роду. Але ми не можемо вдаватися тут у розгляд цього. Отже, ми бачимо, що прагнення перешкодити кровозмішенню виявляється все знову й знову, діючи, однак, інстинктивно, стихійно, без ясного усвідомлення мети.

Груповий шлюб, який тут, в Австралії, являє собою ще шлюб між класами, масове одруження цілого класу чоловіків, часто розсіяних по всьому материку, з так само широко розкиданим класом жінок,— цей груповий шлюб при ближчому розгляді має зовсім не такий жахливий вигляд, як його змальовує собі звикла до домів розпусти фантазія філістерів. Навпаки, минуло багато років, поки почали тільки здогадуватися про його існування, а зовсім недавно знову почали його заперечувати. Поверховому спостерігачеві він здається нетривкою одношлюбністю, а в деяких місцях — багатоженством поряд з невірністю, що допускалася від нагоди до нагоди. Треба було присвятити цілі роки, як це зробили Файсон і Хауітт, щоб відкрити регулюючий закон цих шлюбних зносин, у практиці яких звичайний європеєць схильний вбачати щось подібне до того, що існує у нього на батьківщині,— закон, на підставі якого австралійський негр з чужих місць, за тисячі кілометрів від своєї батьківщини, серед людей, які говорять незнайомою йому мовою, все-таки нерідко в кожному селищі, в кожному племені знаходить жінок, готових без опору та обурення віддатися йому, а чоловік, що має кількох дружин, поступається однією з них на ніч своєму гостеві. Там, де європеєць вбачає аморальність і беззаконня, насправді панує суворий закон. Ці жінки належать до шлюбного класу чужоземця, і тому вони від народження є його дружинами; той самий моральний закон, який призначає їх одне для одного, забороняє під загрозою ганебної кари всякий статевий зв'язок поза приналежними один одному шлюбними класами. Навіть там, де жінок викрадають, що буває часто і в багатьох місцевостях є правилом, закону про шлюбні класи пильно дотримуються.

А втім, при викраданні жінок виявляються вже ознаки переходу до одношлюбності, принаймні у формі парного шлюбу: коли юнак за допомогою своїх друзів викрав або забрав дівчину, вони всі по черзі вступають з нею в статевий зв'язок, але після цього вона вважається дружиною того юнака, який організував викрадення. І, навпаки, якщо викрадена жінка втече від чоловіка і нею заволодіє інший чоловік, вона стає дружиною останнього, а перший втрачає своє переважне право на неї. Поряд з ще існуючим

груповим шлюбом — і в рамках цього шлюбу — виникають, таким чином, відносини, що виключають інших осіб, з'єднання окремих пар на більш або менш тривалий час, а поруч з цим багатоженство, так що і тут груповий шлюб починає відмирати, і питання лише в тому, що раніше зійде зі сцени під впливом європейців — груповий шлюб чи австралійські негри, які його дотримуються.

Шлюб цілими класами в тій формі, яка є панівною в Австралії, являє собою, в усякому разі, дуже низьку, первісну форму групового шлюбу, тоді як пуналуальна сім'я, наскільки нам відомо, становить вищий ступінь його розвитку. Перший, очевидно, відповідає рівневі суспільного розвитку дикунів-кочівників, друга передбачає уже порівняно сталі поселення комуністичних общин і безпосередньо приводить до наступного, вищого ступеня розвитку. Між обома цими формами шлюбу ми, безперечно, виявимо ще деякі проміжні ступені; тут перед нами поки що тільки відкрита, ледве зачеплена галузь дослідження.

3. *Парна сім'я.* Певне з'єднання окремих пар на більш або менш тривалий час мало місце вже в умовах групового шлюбу або ще раніше; мужчина мав головну дружину (навряд чи ще можна сказати — кохану дружину) серед багатьох дружин, і він був для неї головним чоловіком серед інших чоловіків. Ця обставина значною мірою сприяла створенню плутанини в головах місіонерів, які вбачають у груповому шлюбі * то безладну спільність дружин, то самовільне порушення подружньої вірності. Але таке з'єднання окремих пар, що стало звичкою, повинно було зміцнюватися дедалі більше, чим більше розвивався рід і чим численнішими ставали групи «братів» і «сестер», між якими шлюб був тепер неможливим. Даний родом поштовх до заборони шлюбів між кровними родичами вів ще далі. Так, ми знаходимо, що в ірокезів і у більшості інших індіанців, які стоять на нижчому ступені варварства, шлюб заборонений між *усіма* родичами, яких налічує їхня система, а їх кілька сот видів. При такій зростаючій заплутаності шлюбних заборон групові шлюби ставали дедалі більше неможливими; вони витіснялися *парною сім'єю.* На цьому ступені чоловік живе з однією дружиною, але так, що багатоженство і, при нагоді, порушення вірності лишаються правом чоловіків, хоч перше рідко буває внаслідок також і економічних причин; разом з тим від жінок на весь час співжиття вимагається здебільшого цілковита вірність, і за перелюбство їх карають жорстоко. Проте шлюбні узи можуть бути легко розірвані кожною з сторін, а діти, як і раніше, належать тільки матері.

---

* У виданні 1884 р. в цій і попередній фразі замість слів «груповому шлюбі» надруковано: «пуналуальній сім'ї». *Ред.*

У цьому дедалі здійснюваному виключенні кровних родичів із шлюбного союзу теж продовжує виявлятися дія природного добору. За словами Моргана,

«шлюби між членами родів, кровно не споріднених, створювали породу міцнішу як фізично, так і розумово, два прогресуючих племені зливалися в одне, і у нових поколінь череп і мозок природно досягали розмірів, що відповідали сукупним здібностям обох племен» [132].

Племена з родовою організацією повинні були, таким чином, узяти гору над тими, що відстали, або своїм прикладом повести їх за собою.

Отже, розвиток сім'ї в первісну епоху полягає в безперервному звужуванні того кола, яке спочатку охоплює все плем'я і всередині якого панує спільність шлюбних зв'язків між обома статями. Шляхом послідовного виключення спочатку ближчих, потім щоразу дальших родичів, нарешті, навіть просто свояків, усякий вид групового шлюбу стає кінець кінцем практично неможливим, і в результаті лишається одна поки що неміцно з'єднана шлюбна пара, та молекула, з розпадом якої шлюб взагалі припиняється. Уже з цього видно, як мало спільного з виникненням одношлюбності мала індивідуальна статева любов у сучасному значенні цього слова. Ще більше доводить це практика всіх народів, які стоять на цьому ступені розвитку. Тоді як за попередніх форм сім'ї чоловікам ніколи не бракувало жінок, а, навпаки, їх швидше було більше ніж досить, тепер жінок стало менше, і їх доводилося шукати. Тому з виникненням парного шлюбу починається викрадання і купівля жінок — дуже поширені *симптоми*, хоч і не більше ніж симптоми, зміни, яка настала і яка коренилася значно глибше, симптоми, на підставі яких, незважаючи на те, що вони стосувалися тільки способів добування дружин, педантичний шотландець Мак-Леннан придумав, проте, особливі види сім'ї: «шлюб-викрадення» і «шлюб-купівля». І крім того, брати шлюб в американських індіанців та в інших народів (що стоять на тому самому ступені розвитку) — справа не самих тих осіб, які одружуються і яких часто й не питають, а їхніх матерів. Таким чином, часто бувають засватані дві зовсім незнайомі одна одній особи, і їх повідомляють про укладену угоду тільки тоді, коли настає час для одруження. Перед весіллям жених робить подарунки родичам нареченої (тобто її родичам з материнського боку, але не батькові та його родичам); ці подарунки вважаються викупом за віддавану дівчину. Шлюб може бути розірваний за бажанням кожного з подружжя; але у багатьох племен, наприклад у ірокезів, поступово склалося негативне ставлення громадської думки до такого розірвання шлюбу; в разі незгод між подружжям посередницьку роль беруть на себе родичі тієї й іншої сторони, і тільки тоді, коли це не допомагає, шлюб розривається, причому діти лишаються у дружини, і обом сторонам надається право взяти новий шлюб.

Парна сім'я, сама по собі надто слабка і надто нестала, щоб викликати потребу у власному домашньому господарстві або тільки бажання завести його, аж ніяк не усуває успадкованого від більш раннього періоду комуністичного домашнього господарства. Але комуністичне домашнє господарство означає панування в домі жінок, так само як і те, що визнавати рідною можна тільки матір, коли немає змоги з певністю знати рідного батька, означає високу повагу до жінок, тобто до матерів. Одним з найбезглуздіших уявлень, успадкованих нами від епохи просвітництва XVIII століття, є думка, нібито на початку розвитку суспільства жінка була рабинею чоловіка. Жінка у всіх дикунів і у всіх племен, які стоять на нижчому, середньому і почасти також вищому ступені варварства, не тільки користується свободою, але й посідає дуже почесне становище. Яке це становище ще при парному шлюбі, може засвідчити Ашер Райт, що був багато років місіонером серед ірокезів племені сенека. Він говорить:

«Щодо їхніх сімей, то за тих часів, коли вони ще жили в стародавніх довгих будинках» (комуністичні домашні господарства кількох сімей) «...там завжди переважав якийсь один клан» (рід), «отже жінки брали чоловіків з інших кланів» (родів). «...Звичайно панувала в домі жіноча половина; запаси були спільними; але лихо тому злощасному чоловікові або коханцеві, який був надто лінивий чи невправний і не вносив своєї частки до спільного запасу. Хоч скільки б він мав у домі дітей або належного йому майна, все одно він щохвилини міг чекати наказу зв'язати свій вузол і забиратися геть. І він не смів навіть пробувати вчинити опір; дім ставав для нього пеклом, йому не лишалося нічого іншого, як повернутися до свого власного клану» (роду) «або ж — як це найчастіше й бувало — взяти новий шлюб в іншому клані. Жінки були великою силою в кланах» (родах), «та й скрізь взагалі. Бувало, що вони не спинялися перед зміщенням вождя і розжалуванням його в простого воїна» [133].

Комуністичне домашнє господарство, в якому всі жінки або більшість їх належать до одного й того самого роду, тимчасом як чоловіки належать до різних родів, є реальною основою того скрізь поширеного в первісну епоху панування жінки, відкриття якого становить третю заслугу Бахофена.— На додаток зауважу ще, що повідомлення мандрівників і місіонерів відносно того, що жінки у диких і варварських народів обтяжені надмірною роботою, зовсім не суперечать сказаному. Поділ праці між обома статями зумовлюється не становищем жінки в суспільстві, а зовсім іншими причинами. Народи, в яких жінки повинні працювати значно більше, ніж їм належить за нашими уявленнями, часто мають до жінок значно більше справжньої поваги, ніж наші європейці. Дама епохи цивілізації, яка оточена позірною повагою і не знає, що таке справжня праця, займає незмірно нижче суспільне становище, ніж жінка епохи варварства, яка виконувала тяжку працю і вважалась у свого народу справжньою дамою (lady, frowa, Frau=господиня), та й за характером свого становища і була нею.

Чи цілком витіснений нині в Америці груповий шлюб * парною сім'єю, це має з'ясувати більш ретельне вивчення північно-західних і, особливо, південноамериканських народів, які стоять ще на вищому ступені дикунства. В розповідях про останніх трапляються настільки різноманітні приклади свободи статевих зносин, що тут навряд чи можна припустити повне подолання стародавнього групового шлюбу **. В усякому разі ще не всі його сліди зникли. Щонайменше у сорока північноамериканських племен чоловік, який одружується із старшою сестрою, має право взяти за дружин також і всіх її сестер, як тільки вони доходять установленого віку,— залишок спільності чоловіків для цілої групи сестер. А про жителів півострова Каліфорнія (вищий ступінь дикунства) Банкрофт розповідає, що у них бувають свята, на які сходяться разом кілька «племен» з метою безладних статевих зносин [134]. Йдеться, очевидно, про роди, для яких ці свята є формою, в якій зберігаються невиразні згадки про ті часи, коли жінки одного роду мали своїми спільними чоловіками всіх мужчин іншого роду, і навпаки ***. Такий самий звичай панує ще в Австралії. У деяких народів буває, що старші чоловіки, вожді і чаклуни-жерці використовують спільність дружин у своїх інтересах і монополізують для себе більшість жінок; але за це вони повинні в певні свята і під час великих народних зборів допускати знову спільність, що раніше існувала, і дозволяти своїм дружинам тішитися з молодими людьми. Цілий ряд прикладів таких періодичних сатурналій [135], коли на короткий строк знову вступають у силу старі вільні статеві зносини, наводить Вестермарк на стор. 28—29 своєї книги: у племен хо, сантал, панджа і котар в Індії, у деяких африканських народів і т. ін. Дивним чином Вестермарк робить звідси той висновок, що це пережиток не групового шлюбу, існування якого він заперечує, а спільного первісній людині з іншими тваринами періоду тічки.

Ми підходимо тут до четвертого великого відкриття Бахофена, до відкриття дуже поширеної перехідної форми від групового шлюбу до парного. Те, що Бахофен зображує як спокутування за порушення стародавніх заповідей богів,— спокутування, ціною якого жінка здобуває право на доброчесність,— насправді тільки містичне вираження викупу, що ним жінка відкуповується від

* У виданні 1884 р. замість слів «груповий шлюб» надруковано: «пуналуальна сім'я». *Ред.*

** Цю фразу Енгельс додав у виданні 1891 р. *Ред.*

*** Дальший текст аж до слів: «Парна сім'я виникла на рубежі між дикунством і варварством» (див. цей том, с. 128) — Енгельс додав у виданні 1891 р. У виданні 1884 р. абзац закінчувався таким текстом, який Енгельс частково використав у виданні 1891 р., а частково випустив: «Добре відомі пережитки подібної практики у стародавньому світі, як, наприклад, звичай фінікійських дівчат віддаватися стороннім у храмі під час свят на честь Астарти; навіть середньовічне право першої ночі, яке, всупереч зусиллям німецьких неоромантиків пом'якшити цей факт, існувало в дуже закоріненій формі, є залишком пуналуальної сім'ї, що зберігся, мабуть, завдяки кельтському родові (клану)». *Ред.*

спільності чоловіків, яка існувала за стародавніх часів, і дістає право належати тільки *одному* чоловікові. Цей викуп полягає в обмеженому певними рамками звичаї віддаватися стороннім: вавілонські жінки мусили раз на рік віддаватися чоловікам у храмі Мілітти; інші народи Передньої Азії посилали своїх дівчат на цілі роки до храму Анаїтіс, де вони повинні були віддаватися вільному коханню зі своїми обранцями, перше ніж дістати право на одруження; такі звичаї, прибрані в релігійну оболонку, властиві майже всім азіатським народам, які живуть між Середземним морем і Гангом. Спокутна жертва, що відіграє роль викупу, стає з часом щораз легшою, як це вже помітив Бахофен:

«Щороку повторюване принесення цієї жертви поступається місцем одноразовій повинності, гетеризм матрон поступається місцем гетеризмові дівчат; замість того щоб практикувати його під час шлюбу, ним займаються до шлюбу; замість того щоб віддаватися без розбору всякому, віддаються тільки певним особам» («Материнське право», стор. XIX).

У інших народів релігійна оболонка відсутня: у деяких — за стародавніх часів у фракійців, кельтів та ін., тепер ще у багатьох корінних жителів Індії, у малайських народів, у тихоокеанських остров'ян та у багатьох американських індіанців — дівчата користуються до свого заміжжя цілковитою статевою свободою. Це особливо поширене майже всюди в Південній Америці, що може засвідчити кожний, хто проникав хоч трохи у глиб цього материка. Так Агассіс («Подорож у Бразілію», Бостон і Нью-Йорк, 1886, стор. 266) розповідає ось що про одну багату сім'ю індіанського походження. Коли він познайомився з дочкою, він спитав про її батька, гадаючи, що це чоловік її матері, який брав участь у цей час як офіцер у війні з Парагваєм, але мати з усмішкою відповіла: naõ tem pai, é filha da fortuna — у неї немає батька, вона — дитя випадку.

«Так завжди говорять індіанські жінки і метиски, не соромлячись і не ніяковіючи, про своїх позашлюбних дітей; і це зовсім не виняток, винятком, очевидно, є скоріше протилежне. Діти... часто знають тільки свою матір, бо всі турботи і відповідальність лягають на неї; про свого батька вони нічого не знають, та й жінці, очевидно, ніколи не спадає на думку, що вона або її діти можуть мати до нього які-небудь претензії».

Те, що тут цивілізованій людині здається дивним, за материнським правом і в умовах групового шлюбу є просто правилом.

В одних народів друзі та родичі жениха або запрошені на весілля гості пред'являють під час самого весілля успадковане від стародавніх часів право на наречену, причому жених буває останнім у черзі; так було за стародавніх часів на Балеарських островах та в африканських авгілів, а у бареа в Абіссінії має місце і тепер. У інших народів яка-небудь службова особа, ватажок племені або роду, касик, шаман, жрець, князь, чи хоч би як він там називався, є представником общини і користується щодо

нареченої правом першої ночі. Всупереч усім зусиллям неоромантиків пом'якшити цей факт, це jus primae noctis * існує ще й понині як пережиток групового шлюбу у більшості жителів Аляски (Банкрофт, «Тубільні племена», I, 81), у таху в Північній Мексиці (там же, стор. 584) та в інших народів; і воно існувало протягом усього середньовіччя — принаймні в країнах, які були спочатку кельтськими, наприклад, в Арагоні, і де воно постало безпосередньо від групового шлюбу. Тоді як у Кастілії селянин ніколи не був кріпаком, в Арагоні панувало кріпосництво в найогидніших формах аж до третейського рішення Фердінанда Католика від 1486 року [136]. В цьому документі сказано:

«Ми постановляємо і проголошуємо, що вищезгадані пани» (senyors, барони) «...не мають також права, коли селянин бере собі дружину, спати з нею першу ніч, або, на знак своєї влади у весільну ніч, коли дружина ляже в постіль, переступити через цю постіль і згадану жінку; вищезгадані пани не мають також права вимагати послуг від дочки або сина селянина проти їхньої волі, чи то за плату чи без плати». (Оригінальний текст каталонською мовою цитується у Зугенгейма, «Кріпосне право», Петербург, 1861, стор. 355 [137].)

Бахофен, далі, безперечно правий, коли настійно твердить, що перехід від того, що він називає «гетеризмом», або «гріховним зачаттям», до одношлюбності здійснився головним чином завдяки жінкам. Чим більше з розвитком економічних умов життя, а значить, з розкладом стародавнього комунізму і збільшенням густоти населення успадковані спрадавна відносини між статями втрачали свій наївний первісний характер, тим більше вони повинні були здаватися жінкам принизливими і обтяжливими; тим настійніше мусили жінки добиватися, як визволення, права на доброчесність, на тимчасовий або постійний шлюб лише з одним чоловіком. Від чоловіків цей крок вперед не міг виходити крім іншого вже тому, що їм взагалі ніколи, навіть аж до нинішнього часу, не спадало на думку відмовлятися від вигод фактичного групового шлюбу. Тільки після того як жінки здійснили перехід до парного шлюбу, чоловіки змогли запровадити строгу моногамію,— певна річ, тільки для жінок.

Парна сім'я виникла на рубежі між дикунством і варварством, здебільшого вже на вищому ступені дикунства, лише подекуди на нижчому ступені варварства. Це — характерна форма сім'ї для епохи варварства, так само як груповий шлюб — для дикунства, а моногамія — для цивілізації. Для того щоб парна сім'я розвинулась далі в тривку моногамію потрібні були інші причини, ніж ті, що, як ми бачили, діяли досі. Уже в парному співжитті група була зведена до своєї останньої одиниці, своєї двохатомної молекули,— до одного чоловіка і однієї жінки. Природний добір завершив свою справу шляхом впроваджуваних щораз далі вилучень

* — право першої ночі. *Ред.*

із шлюбних відносин; у цьому напрямі йому вже нічого не лишалося робити. Отже, якби не почали діяти нові, *суспільні* рушійні сили, то не було б ніякої підстави для того, щоб з парного співжиття виникла нова форма сім'ї. Але такі рушійні сили вступили в дію.

Ми залишаємо тепер Америку, цей класичний грунт парної сім'ї. Немає ніяких ознак, які дозволяли б зробити висновок, що тут розвинулася вища форма сім'ї, що тут до відкриття і завоювання коли-небудь існувала десь тривка моногамія. Інакше стояла справа в Старому світі.

Тут приручення свійських тварин та розведення стад створили нечувані до того джерела багатства і породили зовсім нові суспільні відносини. Аж до нижчого ступеня варварства постійне багатство складалося майже тільки з житла, одягу, грубих прикрас та знарядь для добування і готування їжі: човна, зброї, найпростішого хатнього начиння. Їжу доводилося день у день добувати наново. А тепер пастуші народи, які йшли шляхом прогресу,— арійці в індійському П'ятиріччі * і в зоні Гангу, як і в ще значно багатших на той час водою степах басейнів рік Оксусу та Яксарту, семіти по Євфрату і Тігру — здобули в стадах коней, верблюдів, ослів, великої рогатої худоби, овець, кіз і свиней майно, яке потребувало тільки нагляду і найпримітивнішого догляду, щоб розмножуватись у щораз більшій кількості і давати якнайщедрішу молочну та м'ясну їжу. Всі попередні способи добування їжі відступили тепер на задній план; полювання, що було раніше потребою, стало тепер розкошами.

Але кому належало це нове багатство? Спочатку, безумовно, родові. Проте уже рано повинна була розвинутися приватна власність на стада. Важко сказати, чи був для автора так званої Першої книги Мойсея патріарх Авраам власником своїх стад унаслідок власного права як глава сімейної общини чи може внаслідок свого становища фактично спадкового старійшини роду. Безперечним є тільки те, що ми не повинні уявляти його собі власником у сучасному значенні цього слова. І безперечно, далі, що на порозі достовірної історії ми уже всюди знаходимо стада як відособлену власність ** глав сімей цілком так само, як і витвори мистецтва варварської епохи, металеве начиння, предмети розкоші і, нарешті, людську худобу — рабів.

Тому що тепер винайдено було також і рабство. Для людини нижчого ступеня варварства раб був непотрібний. Через це американські індіанці поводилися з переможеними ворогами зовсім не так, як з ними поводилися на вищому ступені розвитку. Чоловіків вони вбивали або ж приймали як братів до племені перемож-

* — Пенджабі. *Ред.*

** У виданні 1884 р. замість слів «відособлену власність» надруковано: «приватну власність». *Ред.*

ців; жінок вони брали за дружин чи іншим чином також приймали разом з їхніми уцілілими дітьми до складу свого племені. Робоча сила людини на цьому ступені скільки-небудь помітно ще не переважає видатків на її утримання. Із запровадженням скотарства, обробки металів, ткацтва і, нарешті, рільництва становище змінилося. З робочою силою, особливо після того як стада остаточно перейшли у володіння сімей *, сталося те саме, що з дружинами, яких раніше так легко було добувати і які набули тепер мінової вартості і почали купуватися. Сім'я збільшувалася не так швидко, як худоба. Для догляду за худобою потрібно було тепер більше людей; для цього можна було скористатися взятим у полон ворогом, який до того ж міг так само легко розмножуватись, як і худоба.

Такі багатства, оскільки вони уже перейшли в приватне володіння окремих сімей ** і швидко зростали, завдали сильного удару суспільству, побудованому на парному шлюбі і на материнському роді. Парний шлюб увів у сім'ю новий елемент. Поруч з рідною матір'ю він поставив достовірного рідного батька, який, до того ж, мабуть, був навіть достовірнішим, ніж деякі сучасні «батьки». Згідно з тим поділом праці, який тоді існував у сім'ї, на долю чоловіка припадало добування їжі та необхідних для цього знарядь праці, отже, і право власності на останні; в разі розірвання шлюбу він забирав їх з собою, а дружині лишалося її хатнє начиння. За звичаєм тодішнього суспільства чоловік був через це також власником нового джерела їжі — худоби, а згодом і нового знаряддя праці — рабів. Але за звичаєм того ж суспільства його діти не могли бути його спадкоємцями, бо із спадкуванням справа стояла так.

За материнським правом, тобто доти, поки походження вважалося тільки по жіночій лінії, а також відповідно до первісного порядку спадкування в роді, спадкоємцями померлого члена роду ставали його родичі. Майно повинно було лишатися в роді. З огляду на те, що предмети, з яких складалося це майно, були незначні, на практиці воно, мабуть, здавна переходило до найближчих родичів, значить — до кровних родичів з боку матері. Але діти померлого чоловіка належали не до його роду, а до роду своєї матері; вони були спочатку спадкоємцями матері разом з усіма іншими її кровними родичами, пізніше, можливо,— в першу чергу; але спадкоємцями свого батька вони не могли бути, бо не належали до його роду, а майно батька повинно було лишатися в цьому останньому. Отже, після смерті власника стад його стада повинні були переходити насамперед до його братів і сестер та до

---

* У виданні 1884 р. замість слів «у володіння сімей» надруковано: «у приватне володіння». *Ред.*

** Слова «окремих сімей» Енгельс додав у виданні 1891 р. *Ред.*

дітей його сестер або ж до потомків сестер його матері. А його власні діти спадщини позбавлялись.

Таким чином, у міру того як багатства зростали, вони, з одного боку, давали чоловікові більш впливове становище в сім'ї, ніж дружині, і, з другого боку, породжували прагнення використати це зміцніле становище для того, щоб змінити традиційний порядок спадкування на користь дітей. Але це не могло мати місця, поки походження велося відповідно до материнського права. Тому останнє треба було скасувати, і його скасували. Це було зовсім не так важко, як нам тепер здається. Адже цій революції — одній з найрадикальніших, пережитих людством,— не було потреби зачіпати жодного з живих членів роду. Всі вони могли залишатися і далі тим, чим були раніше. Досить було просто вирішити, що на майбутній час потомство членів роду чоловіків повинно залишатися в ньому, тоді як потомство жінок повинно виключатися з нього і переходити в рід свого батька. Цим скасовувалося визначення походження по жіночій і право спадкування по материнській лінії і вводилося визначення походження по чоловічій і право спадкування по батьківській лінії. Ми нічого не знаємо про те, як і коли ця революція сталась у культурних народів. Вона цілком належить до доісторичної епохи. Але що така революція *відбулася*, це більше ніж досить довели відомості про численні сліди материнського права, особливо зібрані Бахофеном; як легко вона здійснюється, ми бачимо на прикладі цілого ряду індіанських племен, де вона відбулася тільки недавно і ще відбувається почасти під впливом зростаючого багатства і зміненого способу життя (переселення з лісів до прерій), почасти під моральним впливом цивілізації і місіонерів. З восьми племен басейну Міссурі шість ведуть походження і визнають спадкування по чоловічій лінії, а два ще по жіночій лінії. У племен шауні, майямі і делаварів укоренився звичай: називаючи дітей одним з родових імен батьківського роду, прилучати їх таким чином до цього роду, щоб вони могли бути спадкоємцями свого батька. «Властива людині казуїстика — змінювати речі, міняючи їхні назви, і знаходити лазівки для того, щоб у рамках традиції ламати традицію, коли до цього достатньою мірою спонукає безпосередній інтерес!» (Маркс). Через це виходила безнадійна плутанина, яка могла бути усунена і почасти дійсно була усунена переходом до батьківського права. «Цей перехід здається взагалі найприроднішим» (Маркс).— Про те *, що можуть сказати нам юристи, які користуються порівняльним методом, відносно того, як відбувався цей перехід у культурних народів Старого світу,— майже все це, звичайно, тільки гіпотези,— див. М. Ковалевський, «Нарис походження і розвитку сім'ї і власності», Стокгольм, 1890 [138].

---

* Цей текст до кінця абзаца Енгельс додав у виданні 1891 р. *Ред.*

Повалення материнського права було *всесвітньо-історичною поразкою жіночої статі.* Чоловік захопив кермо влади і в домі, а дружина була позбавлена свого почесного становища, закабалена, перетворена в рабу його бажань, у просте знаряддя дітородіння. Це принижене становище жінки, що особливо неприховано виявилось у греків героїчної і — ще більше — класичної епохи, поступово було лицемірно прикрашене, подекуди також прибране в більш м'яку форму, але аж ніяк не усунуте.

Перший результат усталеного таким способом єдиновладдя чоловіків виявляється у виникаючій тепер проміжній формі — патріархальній сім'ї. Її головна характерна риса — не багатоженство, про яке мова йтиме далі, а

> «організація певної кількості осіб, вільних і невільних, у сім'ю, підпорядковану батьківській владі глави сім'ї. У сім'ї семітського типу цей глава сім'ї живе в багатоженстві, невільні мають дружину і дітей, а мета всієї організації полягає в догляді за стадами в межах певної території».

Істотними ознаками такої сім'ї є включення до її складу невільних і батьківська влада; тому викінченим типом цієї форми сім'ї є римська сім'я. Слово familia первісно означає не ідеал сучасного філістера, що являє собою поєднання сентиментальності і домашньої гризні; у римлян воно спочатку навіть не стосується до подружжя та його дітей, а тільки до рабів. Famulus означає домашній раб, а familia — це сукупність рабів, що належать одній людині. Ще за часів Гая familia, id est patrimonium (тобто спадщина), передавалась за заповітом. Цей вислів був придуманий римлянами для позначення нового суспільного організму, глава якого був володарем дружини і дітей та певної кількості рабів, маючи завдяки силі римської батьківської влади право розпоряджатися життям і смертю всіх цих підлеглих йому осіб.

> «Таким чином, цей вислів не давніший за одягнену в залізну броню сімейну систему латинських племен, яка виникла після запровадження рільництва й узаконення рабства та після відокремлення арійських італіків від греків» [139].

Маркс до цього додає: «Сучасна сім'я містить у зародку не тільки рабство (servitus), але й кріпосництво, бо вона з самого початку зв'язана з землеробськими повинностями. Вона містить *у мініатюрі* всі ті суперечності, які пізніше широко розвиваються в суспільстві і в його державі».

Така форма сім'ї означає перехід від парного шлюбу до моногамії. Щоб забезпечити вірність дружини, а значить, і походження дітей від певного батька, дружину віддають під безумовну владу чоловіка; якщо він її вбиває, він тільки здійснює своє право *.

---

* Дальший текст до слів: «Перше ніж перейти до моногамії» (див. цей том, с. 134) Енгельс додав у виданні 1891 р. *Ред.*

З появою патріархальної сім'ї ми вступаємо в царину писаної історії і разом з тим у ту царину, де порівняльне правознавство може надати нам чималу допомогу. І справді, завдяки йому ми зробили тут великий крок уперед. Ми зобов'язані Максимові Ковалевському («Нарис походження і розвитку сім'ї і власності», Стокгольм, 1890, стор. 60—100) доведенням того, що патріархальна домашня община, яка зустрічається тепер ще у сербів та болгар під назвою Zádruga (приблизно означає співдружність) або Bratstvo (братство) і у видозміненій формі у східних народів, утворила перехідний ступінь від сім'ї, що виникла з групового шлюбу і грунтується на материнському праві, до індивідуальної сім'ї сучасного світу. Це, очевидно, справді доведено, в усякому разі для культурних народів Старого світу, для арійців і семітів.

Південнослов'янська задруга являє собою найкращий ще існуючий зразок такої сімейної общини. Вона охоплює кілька поколінь потомків одного батька разом з їхніми дружинами, причому всі вони живуть разом в одному дворі, спільно обробляють свої поля, харчуються і одягаються із спільних запасів і спільно володіють надлишком доходу. Община перебуває під вищим управлінням домогосподаря (domàćin), який представляє її перед зовнішнім світом, має право продавати дрібні предмети, відає касою, відповідаючи як за неї, так і за правильне ведення всього господарства. Він обирається і зовсім не обов'язково повинен бути старшим за віком. Жінки і виконувані ними роботи підлягають керівництву домогосподарки (domàćica), нею звичайно буває дружина домачина. Вона відіграє також важливу, часто вирішальну роль при виборі чоловіків для дівчат общини. Але найвища влада зосереджена в сімейній раді, в зборах усіх дорослих членів общини, як жінок, так і чоловіків. Перед цими зборами звітує домогосподар; вони приймають остаточні рішення, чинять суд над членами общини, ухвалюють постанови про значніші купівлі і продаж — особливо коли йдеться про земельні володіння — і т. ін.

Тільки приблизно десять років тому було доведено, що такі великі сімейні общини ще існують і в Росії [140]; тепер загальновизнано, що вони так само глибоко коренятся в російських народних звичаях, як і сільська община. Вони фігурують у найдавнішому руському збірнику законів, у «Правді» Ярослава [141], під тією самою назвою (vervj *), як і в далматинських законах [142]; і вказівки на них можна знайти також у польських і чеських історичних джерелах.

У германців також, за Хейслером («Основні начала германського права» [143]), господарською одиницею спочатку була не індивідуальна сім'я в сучасному розумінні, а «домашня община», яка складалася з кількох поколінь із своїми сім'ями і до того ж

* — верв. *Ред.*

досить часто охоплювала і невільних. Римську сім'ю також відносять до цього типу, і в зв'язку з цим останнім часом беруть під дуже великий сумнів як абсолютну владу домогосподаря, так і безправність щодо нього інших членів сім'ї. У кельтів теж, очевидно, існували подібні сімейні общини в Ірландії; у Франції вони збереглися в Ніверне аж до французької революції під назвою parçonneries, а у Франш-Конте вони й досі ще не зовсім зникли. У районі Луана (департамент Сони і Луари) зустрічаються великі селянські будинки із спільним високим, що доходить аж до даху, центральним залом і розміщеними довкола нього спальнями, куди ведуть сходи на 6—8 східців і де живе кілька поколінь однієї і тієї самої сім'ї.

В Індії домашню общину із спільним обробітком землі згадує уже Неарх [144] в епоху Александра Великого і вона існує ще й тепер у тій же місцевості, в Пенджабі, і на всьому північному заході країни. На Кавказі Ковалевський сам зміг довести її існування. В Алжірі вона ще існує у кабілів. Вона зустрічалась, очевидно, навіть в Америці; її гадають знайти в «calpullis» стародавньої Мексіки, що їх описує Суріта [145]; навпаки, Кунов («Ausland» № 42—44, 1890) [146] досить ясно довів, що в Перу на час його завоювання існувало щось подібне до маркового ладу [147] (причому дивно, що ця марка також називалась marca), з періодичними переділами обробленої землі, отже, з індивідуальним обробітком землі.

В усякому разі патріархальна домашня община із спільним землеволодінням і спільним обробітком землі набуває тепер зовсім іншого значення, ніж раніше. Ми вже не можемо брати під сумнів ту важливу роль, яку вона відігравала у культурних та деяких інших народів Старого світу при переході від сім'ї, що грунтувалася на материнському праві, до індивідуальної сім'ї. Пізніше ми ще повернемося до зробленого Ковалевським дальшого висновку, що вона була також перехідним ступенем, з якого розвинулася сільська община, або община-марка, з індивідуальним обробітком землі окремими сім'ями і спершу з періодичним, а потім остаточним поділом орної землі та луків.

Відносно сімейного життя всередині цих домашніх общин слід зазначити, що принаймні в Росії про глав сімей відомо, що вони дуже зловживають своїм становищем щодо молодих жінок общини, особливо щодо своїх невісток, і часто утворюють з них для себе гарем; російські народні пісні дуже красномовні щодо цього.

Перше ніж перейти до моногамії, яка швидко розвивається з падінням материнського права, скажемо ще кілька слів про багатоженство і багатомужжя. Обидві ці форми шлюбу можуть бути тільки винятками,— так би мовити, історичними предметами розкоші,— не беручи до уваги хіба тільки одночасного існування їх обох в якій-небудь країні, чого, як відомо, не буває. Оскільки, ви-

ходить, виключені з багатоженства чоловіки не могли знаходити втіхи у жінок, які стали зайвими через багатомужжя, а кількість чоловіків і жінок, незалежно від соціальних установлень, досі була майже однаковою, то ні та, ні друга форма шлюбу сама по собі не могла стати загальноприйнятою. Справді, багатоженство одного чоловіка було, очевидно, результатом рабства і було доступне тільки особам, які займали виключне становище. У патріархальній сім'ї семітського типу в багатоженстві живе тільки сам патріарх і, щонайбільше, кілька його синів, інші мусять удовольнятись однією дружиною. Так стоїть справа ще й тепер на всьому Сході; багатоженство — привілей багатих і знатних і здійснюється головним чином через купівлю рабинь; маса народу живе в моногамії. Такий самий виняток становить багатомужжя в Індії і Тібеті; безперечно, не позбавлене інтересу питання про його походження з групового шлюбу * потребує ще дальшого вивчення. А втім, у своїй практиці багатомужжя, очевидно, значно більш терпиме, ніж ревнивий режим магометанських гаремів. Так принаймні у наїрів в Індії, хоч кожні троє, четверо і більше чоловіків мають одну спільну дружину, проте кожний з них може поряд з цим мати спільно з іншими трьома і більше чоловіками другу дружину, а також і третю, четверту і т. ін. Дивно, що Мак-Леннан, описуючи ці шлюбні клуби, члени яких можуть одночасно перебувати в кількох клубах, не відкрив нової категорії *клубного шлюбу*. А втім, цей звичай шлюбних клубів аж ніяк не є справжнім багатомужжям; навпаки, як уже зауважив Жіро-Телон, це просто особлива форма групового шлюбу; чоловіки живуть у багатоженстві, жінки — в багатомужжі **.

4. *Моногамна сім'я*. Вона виникає з парної сім'ї, як показано вище, на рубежі між середнім і вищим ступенем варварства; її остаточна перемога — одна з ознак настання епохи цивілізації. Вона грунтується на пануванні чоловіка з ясно вираженою метою народження дітей, походження яких від цілком певного батька не підлягає сумніву, а ця безсумнівність походження необхідна тому, що діти з часом як прямі спадкоємці повинні вступити у володіння батьківським майном. Вона відрізняється від парного шлюбу значно більшою міцністю шлюбних уз, які тепер уже не розриваються за бажанням кожної з сторін. Тепер уже, як правило, тільки чоловік може їх розірвати і відмовитися від своєї дружини. Право на подружню невірність лишається забезпеченим за ним і тепер, у всякому разі, за звичаєм (Code Napoléon *** явно надає таке право чоловікові, якщо тільки він не вводить коханку до себе в дім [148]), і в міру дальшого суспільного розвитку воно здійснюється все ширше; а якщо дружина згадає про минулу практи-

* У виданні 1884 р. замість «групового шлюбу» надруковано: «пуналуальної сім'ї». *Ред*

** Останню фразу Енгельс додав у виданні 1891 р. *Ред.*

*** — Кодекс Наполеона. *Ред.*

ку статевих зносин і захоче відновити її, то зазнає більш суворої кари, ніж будь-коли раніше.

В усій своїй суворості нова форма сім'ї виступає перед нами у греків. У той час, зауважує Маркс, як становище богинь у міфології змальовує нам більш ранній період, коли жінки ще займали більш вільне і почесне становище, в героїчну епоху ми застаємо жінку вже приниженою пануванням чоловіка і конкуренцією рабинь *. Досить прочитати в «Одіссеї», як Телемах уриває мову своєї матері і змушує її замовкнути [149]. Захоплені в полон молоді жінки стають у Гомера жертвою плотської пристрасті переможців: воєначальники по черзі і відповідно до свого рангу вибирають собі найвродливіших з них; вся дія «Іліади», як відомо, розгортається навколо сперечання між Ахіллесом і Агамемноном за таку рабиню. Поруч з кожним скільки-небудь значним гомерівським героєм згадується полонена дівчина, з якою він ділить намет і ложе. Цих дівчат беруть також з собою на батьківщину і в подружній дім, як, наприклад, у Есхіла Агамемнон чинить з Кассандрою [150]; народжені від таких рабинь сини дістають невелику частку батьківської спадщини і вважаються вільними громадянами; Тевкр є таким позашлюбним сином Теламона і може називати себе по батькові. Від законної дружини вимагається, щоб вона мирилася з усім цим, а сама суворо дотримувалася доброчесності і подружньої вірності. Хоч грецька жінка героїчної епохи користується більшою повагою, ніж жінка епохи цивілізації, все ж вона кінець кінцем є для чоловіка тільки матір'ю його народжених у шлюбі законних спадкоємців, його головною домоправителькою і наглядачкою за рабинями, яких він на свій розсуд може робити і фактично робить, своїми наложницями. Саме існування рабства поряд з моногамією, наявність молодих гарних рабинь, що перебували у повному розпорядженні *чоловіка*, надало моногамії з самого початку її специфічного характеру, зробивши її моногамією *тільки для жінки*, але не для чоловіка. Такий характер вона зберігає і нині.

У греків пізнішого періоду слід розрізняти дорійців та іонійців. У перших, класичним зразком яких є Спарта, шлюбні відносини багато в чому ще архаїчніші, ніж навіть ті, які змальовані Гомером. У Спарті існує видозмінений відповідно до прийнятих там поглядів на державу парний шлюб, який багато чим ще нагадує груповий шлюб. Бездітні шлюби розриваються: цар Анаксандрід (за 560 років до н. е.), який мав бездітну дружину, взяв другу і вів два господарства; приблизно в той час цар Арістон, у якого

* У виданні 1884 р. кінець цієї фрази було дано в такому вигляді: «в героїчну епоху ми застаємо жінку в становищі напівзатворницької ізоляції, яке мало на меті забезпечити достовірність батьківства для дітей». Дальший текст до слів «гречанки досить часто знаходили можливість обдурювати своїх чоловіків» (див. цей том, с. 138) майже цілком Енгельс додав у виданні 1891 р., використавши кілька фраз, які були у виданні 1884 р. *Ред.*

були дві безплідні дружини, взяв третю, але зате відпустив одну з перших. З другого боку, кілька братів могли мати спільну дружину; чоловік, якому подобалась дружина його друга, міг ділити її з ним, і визнавалося пристойним надавати свою дружину в розпорядження, як висловився б Бісмарк, здорового «жеребця», навіть якщо той не належав до співгромадян. З одного місця у Плутарха, де спартанка посилає до свого чоловіка поклонника, який домагається її кохання, можна зробити висновок, за Шеманом, навіть про ще більшу свободу нравів [151]. Дійсне порушення подружньої вірності — зрада дружини за спиною чоловіка — було через те нечуваною річчю. З другого боку, Спарта, принаймні в найкращу свою епоху, не знала домашнього рабства, ілоти-кріпаки жили відособлено в маєтках, через те у спартіатів [152] було менше спокуси користуватися їхніми дружинами. Природно, що внаслідок всіх цих умов жінки в Спарті займали набагато почесніше становище, ніж у інших греків. Спартанські жінки і найкраща частина афінських гетер були в Греції єдиними жінками, про яких древні говорять з повагою і висловлювання яких вони визнають вартими згадування.

Зовсім інший стан речей ми знаходимо в іонійців, для яких характерні Афіни. Дівчата вчилися тільки прясти, ткати і шити, найбільше — трохи читати і писати. Вони жили майже відлюдно, перебували лише в товаристві інших жінок. Жіночий покій містився у відокремленій частині будинку, на верхньому поверсі або у глибині, куди чоловікам, особливо чужим, нелегко було проникнути і куди жінки виходили, коли дім відвідували чоловіки. Жінки не виходили без супроводу рабині; вдома вони буквально були під вартою; Арістофан згадує про молоських собак, яких тримали, щоб страхати порушників подружньої вірності [153], а, принаймні в азіатських містах, для нагляду за жінками тримали євнухів, які вже за часів Геродота фабрикувалися на острові Хіос для продажу і, згідно з Ваксмутом, не для самих тільки варварів [154]. У Евріпіда дружина позначається словом oikurema [155], як річ для догляду за господарством (слово це середнього роду), і для афінянина вона справді була, крім дітородіння, не чим іншим, як старшою служницею. Чоловік займався своїми гімнастичними вправами, своїми громадськими справами, від участі в яких дружина була усунута; він, крім того, мав ще часто до своїх послуг рабинь, а в період розквіту Афін — дуже поширену проституцію, яка в усякому разі була під покровительством держави. Саме на грунті цієї проституції виробились єдині яскраві типи грецьких жінок, які так само підносилися над загальним рівнем жінок античного світу своїм розумом і художнім смаком, як спартанки своїм характером. Але та обставина, що треба було спершу зробитися гетерою, щоб стати справжньою жінкою, є найсуворішим осудом афінської сім'ї.

Ця афінська сім'я з часом стала зразком, за яким влаштовували свої домашні порядки не тільки всі інші іонійці, але поступово і всі греки як усередині країни, так і в колоніях. Проте, всупереч усьому цьому затворництву і наглядові, гречанки досить часто знаходили можливість обдурювати своїх чоловіків, а ці, соромлячись виявити хоч яке-небудь почуття любові до своїх дружин, розважалися всілякими любовними пригодами з гетерами; але приниження жінок мстилося за себе і принижувало самих чоловіків, аж до того, що кінець кінцем вони погрузли у протиприродній любові до хлопчиків і збезчестили своїх богів, як і самих себе, міфом про Ганімеда.

Таким було походження моногамії, наскільки ми можемо простежити його у найцивілізованішого і найрозвиненішого народу стародавнього світу. Вона аж ніяк не була плодом індивідуальної статевої любові, з якою вона не мала абсолютно нічого спільного, бо шлюби, як і раніше, лишалися шлюбами з розрахунку. Вона була першою формою сім'ї, в основі якої лежали не природні, а економічні умови * — саме перемога приватної власності над первісною, стихійно виниклою спільною власністю. Панування чоловіка в сім'ї і народження дітей, які були б тільки від нього і повинні були успадковувати його багатство,— такою була виключна мета одношлюбності, яку відверто проголосили греки. В усьому ж іншому вона була для них тягарем, обов'язком щодо богів, держави і власних предків, який доводилося виконувати. В Афінах закон вимагав не тільки одруження, але й виконання чоловіком певного мінімуму так званих подружніх обов'язків **.

Таким чином, одношлюбність з'являється в історії зовсім не як союз між чоловіком і жінкою, що грунтується на згоді, і ще менше як найвища форма цього союзу. Навпаки. Вона з'являється як поневолення однієї статі другою, як проголошення невідомої до того часу в усій попередній історії суперечності між статями. В одному старому ненадрукованому рукопису 1846 р., який належить Марксу і мені, я знаходжу таке: «Перший поділ праці був між чоловіком і жінкою для виробництва дітей» [156]. До цього я можу тепер додати: перша протилежність класів, що з'являється в історії, збігається з розвитком антагонізму між чоловіком і дружиною при одношлюбності, і перше класове гноблення збігається з поневоленням жіночої статі чоловічою. Одношлюбність була великим історичним прогресом, але разом з тим вона відкриває, поряд з рабством і приватним багатством, ту епоху, яка триває досі, коли всякий прогрес водночас означає і відносний регрес, коли добробут і розвиток одних здійснюється ціною страждань і

* У виданні 1884 р. замість слів «економічні умови» надруковано: «суспільні умови»; кінець фрази від слів «саме перемога приватної власності» Енгельс додав у виданні 1891 р. *Ред.*

** Останню фразу Енгельс додав у виданні 1891 р. *Ред.*

пригноблення інших. Одношлюбність — це та клітинка цивілізованого суспільства, за якою ми вже можемо вивчати природу протилежностей і суперечностей, що цілком розвинулися всередині цього суспільства.

Стара відносна свобода статевих зв'язків аж ніяк не зникла з перемогою парного шлюбу або навіть одношлюбності.

«Стара система шлюбу, введена в тісніші рамки в результаті поступового вимирання пуналуальних груп, усе ще правила за те середовище, в якому розвивалася сім'я, і гальмувала її розвиток аж до перших проблисків цивілізації... вона зникла, нарешті, перейшовши в нову форму гетеризму, яка і в період цивілізації йде слідом за людьми, наче похмура тінь, що лежить на сім'ї» [157].

Під гетеризмом Морган розуміє існуючі *поряд з одношлюбністю* позашлюбні статеві зв'язки чоловіків з незаміжніми жінками, що, як відомо, процвітає в найрізноманітніших формах протягом усього періоду цивілізації і дедалі більше перетворюється в неприховану проституцію *. Цей гетеризм походить безпосередньо від групового шлюбу, від тієї жертви, ціною якої жінки, віддаючись стороннім, купували собі право на доброчесність. Віддаватися за гроші було спочатку релігійним актом; це відбувалося в храмі богині любові, і гроші йшли спершу в скарбницю храму. Гієродули [158] Анаїтіс у Вірменії, Афродіти в Корінфі, а також релігійні танцівниці при храмах Індії, так звані баядерки (перекручене португальське bailadeira — танцівниця), були першими проститутками. Віддаватися стороннім чоловікам — спочатку обов'язок кожної жінки — згодом випало на долю тільки цих жриць, що ніби заступали всіх інших. У інших народів гетеризм походить від статевої свободи, надаваної дівчатам до шлюбу, і, отже, теж є пережитком групового шлюбу, який тільки дійшов до нас іншим шляхом. З виникненням майнової нерівності, тобто вже па вищому ступені варварства, поряд з рабською працею спорадично з'являється і наймана праця і одночасно як необхідний її супутник професійна проституція вільних жінок поряд з примушуванням рабинь віддаватися чоловікам. Таким чином, спадщина, заповідана груповим шлюбом цивілізації, двоїста, як двоїсте, дволике, внутрішньо роздвоєне, суперечливе і все, що породжене цивілізацією: з одного боку — моногамія, а з другого — гетеризм разом з його найбільш крайньою формою — проституцією. Гетеризм — це такий самий суспільний інститут, як і всякий інший; він забезпечує дальше існування старої статевої свободи — на користь чоловіків. На ділі не тільки терпимий, а й широко практикований, особливо ж використовуваний панівними класами, гетеризм на словах зазнає осуду. Але цей осуд насправді спрямовується не

* Дальший текст до слів: «Гетеризм — це такий самий суспільний інститут» (див. цю стор.) Енгельс додав у виданні 1891 р. *Ред.*

проти причетних до цього чоловіків, а тільки проти жінок; їх зневажають і викидають з суспільства, щоб, таким чином, знову проголосити, як основний закон суспільства, необмежене панування чоловіків над жіночою статтю.

Але разом з цим розвивається друга суперечність усередині самої моногамії. Поряд з чоловіком, який скрашує своє існування гетеризмом, стоїть покинута дружина *. Одна сторона суперечності так само немислима без другої, як неможливо мати в руці ціле яблуко після того, як з'їли половину його. Однак не такої, мабуть, думки були чоловіки, поки дружини не напоумили їх. Разом з одношлюбністю з'являються два незмінні, раніше невідомі характерні суспільні типи: постійний коханець дружини і чоловік-рогоносець. Чоловіки здобули перемогу над жінками, але увінчати переможців великодушно взялися переможені. Поряд з одношлюбністю і гетеризмом неусувним суспільним явищем зробилось і перелюбство, заборонене, суворо каране, але невикорінне. Достовірність походження дітей від законного батька продовжувала, як і раніше, грунтуватися щонайбільше на моральному переконанні, і, щоб розв'язати нерозв'язну суперечність, Code Napoléon ввів статтю 312:

«L'enfant conçu pendant le mariage a pour père le mari» — «батьком дитини, зачатої під час шлюбу, є чоловік».

Такий кінцевий результат трьохтисячолітнього існування одношлюбності.

Таким чином, у тих випадках, коли індивідуальна сім'я лишається вірною своєму історичному походженню і коли в ній унаслідок виключного панування чоловіка суперечність між чоловіком і жінкою набуває яскраво вираженого характеру, ця сім'я дає нам у мініатюрі картину тих самих протилежностей і суперечностей, у яких рухається суспільство, поділене на класи з часу настання епохи цивілізації, і які воно не здатне ні розв'язати, ні перебороти. Я говорю тут, зрозуміло, лише про ті випадки одношлюбності, коли подружнє життя справді відповідає установленням, що випливають з первісного характеру цього інституту, але дружина при цьому повстає проти панування чоловіка. Що далеко не всі шлюби проходять так, про це краще за всіх знає німецький філістер, який так само не вміє бути господарем у своєму домі, як і в державі; тому його дружина з повним правом привласнює собі владу чоловіка, якої він не гідний. Зате йому здається, що він набагато вищий за свого французького товариша по нещастю, якому частіше, ніж йому самому, буває значно гірше.

А втім, індивідуальна сім'я зовсім не скрізь і не повсякчас набувала такої класично суворої форми, яку вона мала у греків.

* Цю і попередню фрази Енгельс додав у виданні 1891 р. *Ред.*

У римлян, що як майбутні завойовники світу мали ширший, хоч і менш витончений погляд на речі, ніж греки, дружина користувалася більшою свободою і більшою повагою. Римлянин вважав, що подружня вірність досить забезпечена наданою йому владою над життям і смертю його дружини. Крім того, дружина могла тут нарівні з чоловіком при бажанні розірвати шлюб. Але найбільший прогрес у розвитку одношлюбності був досягнутий, безперечно, із вступом на історичну арену германців і досягнутий тому, що у них, мабуть через їхню бідність, моногамія, очевидно, тоді ще не цілком розвинулася з парного шлюбу. Ми приходимо до цього висновку, спираючись на такі три обставини, згадувані Тацітом. По-перше, при всій святості шлюбу,— «вони вдовольняються однією дружиною, жінки живуть захищені доброчесністю» [159],— у них все ж було поширене багатоженство серед знаті та вождів племен, подібно до того, що ми зустрічали в американців, у яких існував парний шлюб. По-друге, перехід від материнського права до батьківського міг здійснитися у них тільки незадовго перед цим, бо брат матері — найближчий родич чоловічої статі за материнським правом — ще визнавався у них трохи чи не ближчим родичем, ніж власний батько, що так само відповідає точці зору американських індіанців, у яких Маркс, як він часто говорив, знайшов ключ до розуміння нашого власного минулого. І, по-третє, жінки у германців користувалися великою повагою і значним впливом на громадські справи, що перебуває в прямій суперечності з властивим моногамії пануванням чоловіків. Майже в усьому цьому германці не відрізняються від спартанців, у яких, як ми бачили, парний шлюб також не був ще цілком зжитий *. Таким чином, і в цьому відношенні разом з германцями набув світового панування зовсім новий елемент. Нова моногамія, що розвинулася на руїнах римського світу в процесі змішування народів, надала владі чоловіків більш м'яких форм і дала жінкам, принаймні з зовнішнього боку, більш почесне і вільне становище, ніж будь-коли знала класична стародавність. Тим самим уперше було створено передумову, на основі якої з моногамії,— всередині її, поряд з нею і всупереч їй, зважаючи на обставини,— міг розвинутися найбільший моральний прогрес, яким ми їй зобов'язані: сучасна індивідуальна статева любов, яка була невідома всьому старому світові.

Проте цей прогрес був викликаний саме тією обставиною, що германці переживали ще період парної сім'ї і перенесли в моногамію, наскільки це було можливим, становище жінки, яке відповідало парній сім'ї; він був викликаний зовсім не якоюсь легендарною, чудесною природною схильністю германців до чистоти звичаїв, яка по суті зводиться до того, що парний шлюб дійсно

* Останню фразу Енгельс додав у виданні 1891 р. *Ред.*

вільний від гострих моральних суперечностей, властивих моногамії. Навпаки, германці в період їх переселень, особливо на південний схід, до степових кочівників Причорномор'я, глибоко занепали в моральному відношенні і сприйняли у них, крім їхньої майстерної верхової їзди, також і огидні протиприродні пороки, про що ясно свідчить Амміан стосовно тайфалів і Прокопій стосовно герулів [160].

Але якщо з усіх відомих форм сім'ї моногамія була єдиною формою, за якої могла розвинутися сучасна статева любов, то це не означає, що ця любов розвинулася в ній виключно або хоча б переважно як любов подружжя одне до одного. Сама природа міцної одношлюбності при пануванні чоловіка виключала це. В усіх історично активних, тобто в усіх панівних класів, одруження залишалося тим, чим воно було з часу парного шлюбу,— угодою, яку влаштовують батьки. І перша виникла в історії форма статевої любові, як пристрасть, і до того ж доступна кожній людині (принаймні з панівних класів) пристрасть, як вища форма статевого потягу,— що й становить її специфічний характер,— ця перша її форма, рицарська любов середніх віків, зовсім не була подружньою любов'ю. Навпаки. В своєму класичному вигляді, у провансальців, рицарська любов лине під усіма вітрилами до порушення подружньої вірності, і її поети оспівують це. Цвіт провансальської любовної поезії [161] становлять «альби» (albas), по-німецькому пісні світанку. Яскравими барвами змальовують вони, як рицар лежить у постелі в своєї красуні, чужої дружини, а знадвору стоїть страж, який сповіщає його про перші ознаки близького світанку (alba), щоб він міг вислизнути непоміченим; потім настає сцена розставання — кульмінаційний пункт пісні. Жителі Північної Франції, а також і браві німці теж засвоїли цей рід поезії разом з відповідною йому манерою рицарської любові, і наш старий Вольфрам фон Ешенбах залишив на ту саму делікатну тему три чудові пісні, які мені подобаються більше, ніж його три довгі героїчні поеми.

Одруження в сучасному нам буржуазному середовищі відбувається двояким чином. У католицьких країнах батьки, як і раніше, підшукують юному буржуазному синкові підходящу дружину, і, зрозуміло, результатом цього є найповніший розвиток властивої моногамії суперечності: пишний розквіт гетеризму з боку чоловіка, пишний розквіт подружньої невірності з боку дружини. Католицька церква, треба думати, скасувала розлучення, лише переконавшись, що проти подружньої невірності, як проти смерті, немає ніяких засобів. У протестантських країнах, навпаки, буржуазному синкові, як правило, надається більша або менша свобода вибирати собі дружину з свого класу; тому основою для одруження може бути певною мірою любов, як це, заради пристойності, завжди і припускається відповідно до духу протестантського

лицемірства. Тут гетеризм практикується чоловіком не так енергійно, а невірність дружини трапляється не так часто. Але оскільки при будь-якій формі шлюбу люди лишаються такими ж, якими були до нього, а буржуа в протестантських країнах у більшості своїй філістери, то ця протестантська моногамія, навіть коли брати загалом кращі випадки, все ж приводить тільки до нестерпно нудного подружнього співжиття, яке називають сімейним щастям. Найкращим відображенням обох цих видів шлюбу є роман: для католицького — французький, для протестантського — німецький *. У тому і другому «він дістає її»: в німецькому молодий чоловік — дівчину, у французькому чоловік — пару рогів. Не завжди при цьому ясно, хто з них опиняється в гіршому становищі. Тим-то нудьга німецького роману викликає у французького буржуа такий самий жах, як «аморальність» французького роману — у німецького філістера. А втім, останнім часом, відтоді як «Берлін стає світовим містом», німецький роман починає менш боязко ставитись до таких давно добре відомих там явищ, як гетеризм і подружня невірність.

Але і в тому і в другому випадку шлюб зумовлюється класовим становищем сторін і через це завжди буває шлюбом з розрахунку **. Цей шлюб з розрахунку в обох випадках досить часто перетворюється в найгрубішу проституцію — іноді обох сторін, а значно частіше дружини, яка відрізняється від звичайної куртизанки тільки тим, що віддає своє тіло не так, як наймана робітниця свою працю, оплачувану поштучно, а раз назавжди продає його в рабство. І до всіх шлюбів з розрахунку стосуються слова Фур'є:

«Як у граматиці два заперечення становлять ствердження, так і в шлюбній моралі дві проституції становлять одну доброчесність» [162].

Статева любов може стати правилом у відносинах до жінки і справді стає ним тільки серед пригноблених класів, отже, тепер — у середовищі пролетаріату, незалежно від того, чи зареєстровані офіційно ці відносини, чи ні. Але тут усунуті також усі основи класичної моногамії. Тут немає ніякої власності, для збереження і успадкування якої саме й були створені моногамія і панування чоловіків; через це тут немає ніяких спонукальних приводів для встановлення цього панування. Більше того, тут немає і засобів для цього: буржуазне право, яке охороняє це панування, існує тільки для імущих і для обслуговування їх взаємовідносин з пролетарями; воно коштує грошей і через бідність робітника не має ніякого значення для його ставлення до своєї дружини. Тут вирішальну роль відіграють зовсім інші особисті і

* У виданні 1884 р.: «німецький і шведський». *Ред.*

** Дальший текст до слів: «Статева любов може стати правилом» — Енгельс додав у виданні 1891 р. *Ред.*

суспільні умови. І, крім того, відтоді як велика промисловість відірвала жінку від дому, відправила її на ринок праці і на фабрику, досить часто перетворюючи її в годувальницю сім'ї, в пролетарському житлі втратили всякий грунт останні рештки панування чоловіка, крім хіба деякої грубості в поводженні з дружиною, що вкоренилася з часу запровадження моногамії. Таким чином, сім'я пролетаря уже не моногамна в точному розумінні цього слова, навіть при найпалкішій любові і найбільшій вірності обох сторін і незважаючи на всілякі церковні й світські благословення. Тому й постійні супутники моногамії, гетеризм і подружня невірність, відіграють тут зовсім мізерну роль; дружина фактично повернула собі право на розірвання шлюбу, і коли сторони не можуть ужитися, вони вважають за краще розлучитися. Одним словом, пролетарський шлюб моногамний в етимологічному значенні цього слова, але аж ніяк не в історичному його розумінні *.

А втім, наші юристи вважають, що прогрес законодавства все більше відбирає у жінок будь-яку підставу для скарг. Законодавства сучасних цивілізованих країн дедалі більше визнають, по-перше, що шлюб, для того щоб бути дійсним, має являти собою договір, добровільно укладений обома сторонами, і, по-друге, що і протягом усього періоду шлюбу обидві сторони повинні мати однакові права і обов'язки у відношенні одне до одного. Якби б ці обидві вимоги були послідовно проведені, то у жінок було б усе, чого вони тільки можуть бажати.

Ця суто юридична аргументація цілком збігається з тією, якою користується радикальний буржуа-республіканець, час від часу закликаючи пролетаря до порядку. Трудовий договір нібито добровільно укладається обома сторонами. Але його вважають укладеним добровільно тому, що закон *на папері* ставить обидві сторони в рівне становище. Влада, яку різне класове становище дає одній стороні, тиск, що його через це чинять на другу сторону, тобто дійсне економічне становище обох сторін — це закону не стосується. І на час чинності трудового договору обидві сторони знов-таки повинні бути рівноправними, якщо жодна з них зовсім не відмовилася від своїх прав. Законові знов-таки немає діла до того, що економічне становище примушує робітника відмовлятися навіть від останньої видимості рівноправності.

Відносно шлюбу навіть найпрогресивніший закон цілком задоволений, якщо заінтересовані сторони формально засвідчили добровільний характер свого одруження. Що діється за юридичними кулісами, де розігрується справжнє життя, як досягають цієї добровільної згоди,— про це закон і юрист можуть не турбуватися.

---

* Весь дальший текст цього розділу, крім заключного абзаца, що починається словами: «Повернемось, проте, до Моргана» (див. цей том, с. 153), Енгельс додав у виданні 1891 р. *Ред.*

А тим часом, найпростіше порівняння права різних країн повинно було б показати юристові, щò являє собою ця добровільна згода. В країнах, де закон забезпечує дітям обов'язкове спадкування частини майна батьків, де вони, отже, не можуть бути позбавлені спадщини,— в Німеччині, в країнах з французьким правом та в деяких інших,— діти при одруженні зв'язані згодою батьків. У країнах з англійським правом, де батьківської згоди при одруженні закон не вимагає, батьки мають повну свободу при заповіданні свого майна і можуть на свій розсуд позбавляти своїх дітей спадщини. Проте ясно, що, незважаючи на це і навіть саме через це, серед класів, де є, щò успадковувати, в Англії і Америці фактично існує анітрохи не більша свобода одруження, ніж у Франції і Німеччині.

Не краща справа з юридичною рівноправністю чоловіка і жінки в шлюбі. Правова нерівність обох, успадкована нами від колишніх суспільних відносин,— не причина, а результат економічного пригноблення жінки. В старому комуністичному домашньому господарстві, що охоплювало багато шлюбних пар з їхніми дітьми, доручене жінкам ведення цього господарства було таким самим суспільним, необхідним для суспільства видом діяльності, як і добування чоловіками засобів прожиття. З виникненням патріархальної сім'ї і ще більше — моногамної індивідуальної сім'ї становище змінилося. Ведення домашнього господарства втратило свій суспільний характер. Воно перестало стосуватися суспільства. Воно стало *приватною справою*; дружина стала головною служницею, була усунута від участі в суспільному виробництві. Тільки велика промисловість нашого часу знову відкрила їй — та й то лише пролетарці — шлях до суспільного виробництва. Але при цьому, якщо вона виконує свої приватні обов'язки по обслуговуванню сім'ї, вона лишається поза суспільним виробництвом і не може нічого заробити, а якщо вона хоче брати участь у суспільній праці і мати самостійний заробіток, то вона не в змозі виконувати сімейні обов'язки. І в цьому відношенні становище жінки однакове як на фабриці, так і в усіх галузях діяльності, аж до медицини і адвокатури. Сучасна індивідуальна сім'я грунтується на явному або замаскованому домашньому рабстві жінки, а сучасне суспільство — це маса, яка поспіль складається з індивідуальних сімей, ніби його молекул. Чоловік тепер повинен здебільшого добувати гроші, бути годувальником сім'ї, принаймні в середовищі імущих класів, і це дає йому панівне становище, що ніяких особливих юридичних привілеїв не потребує. Він у сім'ї — буржуа, дружина являє собою пролетаріат. Але в галузі промисловості специфічний характер економічного гноблення, що тяжіє над пролетаріатом, виступає з усією своєю гостротою тільки після того, як усунені всі визнані законом особливі привілеї класу капіталістів і встановлена повна юридична рівноправність обох класів; демократична рес-

публіка не знищує протилежності обох класів — вона, навпаки, лише створює грунт, на якому розгортається боротьба за розв'язання цієї протилежності. Так само, своєрідний характер панування чоловіка над дружиною в сучасній сім'ї і необхідність установлення дійсної суспільної рівності для обох, а також спосіб досягнення цього тільки тоді виступлять у повному світлі, коли чоловік і дружина юридично стануть цілком рівноправними. Тоді виявиться, що першою передумовою визволення жінки є повернення всієї жіночої статі до суспільного виробництва, що, в свою чергу, вимагає, щоб індивідуальна сім'я перестала бути господарською одиницею суспільства.

* * *

Отже, ми маємо три головні форми шлюбу, які загалом і в цілому відповідають трьом головним стадіям розвитку людства. Дикунству відповідає груповий шлюб, варварству — парний шлюб, цивілізації — моногамія, доповнювана порушенням подружньої вірності і проституцією. Між парним шлюбом і моногамією на вищому ступені варварства вклинюється панування чоловіків над рабинями і багатоженство.

Як показав увесь наш виклад, своєрідність прогресу, який виявляється в цій послідовній зміні форм, полягає в тому, що статевої свободи, властивої груповому шлюбові, дедалі більше позбавляються жінки, але не чоловіки. І, справді, груповий шлюб фактично існує для чоловіків і до цього часу. Те, що з боку жінки вважається злочином і спричиняє тяжкі правові і громадські наслідки, для чоловіка вважається чимось почесним або, в гіршому разі, незначною моральною плямою, яку носять з задоволенням. Але чим більше давній гетеризм змінюється в наш час під впливом капіталістичного товарного виробництва і пристосовується до нього, чим більше він перетворюється в неприховану проституцію, тим дужчим є його деморалізуючий вплив. При цьому чоловіків він деморалізує значно більше, ніж жінок. Серед жінок проституція розбещує тільки тих нещасних, які стають її жертвами, та й їх зовсім не тією мірою, як звичайно гадають. Зате всій чоловічій половині людського роду вона надає ницого характеру. Так, наприклад, довге перебування женихом у дев'яти випадках з десяти є справжньою підготовчою школою подружньої невірності.

Але ми йдемо назустріч суспільному переворотові, коли економічні основи моногамії, що існували досі, так само неминуче зникнуть, як і основи її доповнення — проституції. Моногамія виникла внаслідок зосередження великих багатств в одних руках,— до того ж у руках чоловіка,— і з потреби передати ці багатства у спадщину дітям саме цього чоловіка, а не когось іншого. Для

цього була потрібна моногамія дружини, а не чоловіка, так що ця моногамія зовсім не перешкоджала явній або таємній полігамії чоловіка. Але майбутній суспільний переворот, який перетворить у суспільну власність принаймні незмірно більшу частину сталих, передаваних у спадщину багатств — засоби виробництва,— зведе до мінімуму всю цю турботу про те, кому передати спадщину. Але оскільки моногамія завдячує своїм походженням економічним причинам, то чи не зникне вона, коли зникнуть ці причини?

Можна було б не без підстави відповісти, що вона не тільки не зникне, але, навпаки, тільки тоді повністю здійсниться. Тому що разом з перетворенням засобів виробництва у суспільну власність зникне також і наймана праця, пролетаріат, а значить, і необхідність для певної кількості жінок, яку можна статистично підрахувати, віддаватися за гроші. Проституція зникне, а моногамія, замість того щоб припинити своє існування, стане, нарешті, дійсністю так само і для чоловіків.

Становище чоловіків, таким чином, у всякому разі дуже зміниться. Але і в становищі жінок, *усіх* жінок, станеться значна зміна. З переходом засобів виробництва в суспільну власність індивідуальна сім'я перестане бути господарською одиницею суспільства. Приватне домашнє господарство перетвориться в суспільну галузь праці. Догляд за дітьми та їх виховання стануть суспільною справою; суспільство однаково дбатиме про всіх дітей, чи будуть вони шлюбні чи позашлюбні. Завдяки цьому відпаде турбота про «наслідки», яка тепер є найістотнішим суспільним моментом,— моральним і економічним,— що заважає дівчині, не задумуючись, віддатися коханому чоловікові. Чи не буде це достатньою причиною для поступового виникнення більш вільних статевих зносин, а разом з тим і більш поблажливого підходу громадської думки до дівочої честі і до жіночої соромливості? І, нарешті, хіба ми не бачили, що в сучасному світі моногамія і проституція хоч і являють собою протилежності, але протилежності неподільні, полюси одного й того самого суспільного порядку? Чи може зникнути проституція, не потягши за собою в прірву і моногамію?

Тут вступає в дію новий момент, який на час розвитку моногамії існував щонайбільше тільки в зародку,— індивідуальна статева любов.

До середніх віків не могло бути й мови про індивідуальну статеву любов. Само собою зрозуміло, що фізична краса, дружні відносини, однакові нахили і т. п. збуджували у людей різної статі прагнення до статевого зв'язку, що як для чоловіків, так і для жінок не було зовсім байдуже, з ким вони вступали в ці найінтимніші стосунки. Але від цього до сучасної статевої любові ще безмірно далеко. Протягом усіх стародавніх часів шлюби укладали батьки одружуваних сторін, які спокійно мирилися з цим. Та

скромна частка подружньої любові, яку знає стародавність,— не суб'єктивна схильність, а об'єктивний обов'язок, не основа шлюбу, а доповнення до нього. Любовні стосунки в сучасному розумінні мають місце в стародавні часи лише поза офіційним суспільством. Пастухи, любовні радощі і страждання яких нам оспівують Феокріт і Мосх, Дафніс і Хлоя Лонга,— це виключно раби, які не беруть участі в справах держави, в сфері життя вільного громадянина. Але крім любовних зв'язків серед рабів ми зустрічаємо такі зв'язки тільки як продукт розпаду гинучого стародавнього світу, і до того ж зв'язки з жінками, які так само стоять поза офіційним суспільством,— з гетерами, тобто чужоземками або вільновідпущеницями: в Афінах — напередодні їх занепаду, в Римі — за часів імперії. Якщо ж любовні зв'язки дійсно виникали між вільними громадянами і громадянками, то тільки як порушення подружньої вірності. А для класичного поета стародавніх часів, що оспівував любов, старого Анакреонта, статева любов у нашому розумінні була настільки байдужа, що для нього байдужа була навіть стать коханої істоти.

Сучасна статева любов істотно відрізняється від простого статевого потягу, від еросу древніх. По-перше, вона передбачає у коханої істоти взаємну любов; щодо цього жінка перебуває в однаковому становищі з чоловіком, тоді як для античного еросу далеко не завжди потрібна була її згода. По-друге, сила і тривалість статевої любові бувають такими, що неможливість належати одне одному і розлука здаються обом сторонам великим, якщо не найбільшим нещастям; вони йдуть на величезний риск, навіть ставлять на карту своє життя, аби тільки належати одне одному, що за стародавніх часів бувало хіба тільки у випадках порушення подружньої вірності. І, нарешті, виникає новий моральний критерій для осуду і виправдання статевого зв'язку; питають не тільки про те, чи був він шлюбним чи позашлюбним, але й про те, чи виник він із взаємної любові чи ні? Зрозуміло, що у феодальній або буржуазній практиці з цим новим критерієм справа не краща, ніж з усіма іншими критеріями моралі,— на нього не зважають. Але ставляться до нього і не гірше, ніж до інших: він так само, як і ті, визнається — в теорії, на папері. А більшого й вимагати поки що не можна.

Середньовіччя починає з того, на чому спинився стародавній світ із своїми зародками статевої любові,— з перелюбства. Ми вже описали рицарську любов, що створила пісні світанку. Від цієї любові, яка прагне до зруйнування шлюбу, до любові, що має стати його основою, лежить ще далекий шлях, який рицарство так і не пройшло до кінця. Навіть переходячи від легковажних романських народів до доброчесних германців, ми знаходимо в «Пісні про Нібелунгів», що Крімгільда, хоч вона потай закохана в Зігфріда не менше, ніж він у неї, коли Гунтер говорить їй, що засва-

тав її за якогось рицаря, і при цьому не називає його імені, відповідає просто:

«Вам не треба мене просити; як Ви мені накажете, так я завжди і буду робити; кого Ви, государю, даєте мені в чоловіки, з тим я охоче заручуся».

Їй навіть на думку не спадає, що тут взагалі може бути взята до уваги її любов. Гунтер сватається до Брунгільди, а Етцель — до Крімгільди, яких вони жодного разу не бачили; точнісінько так в «Гудрун» [163] Зігебант ірландський сватається до норвезької Ути, Гетель гегелінзький — до Гільди ірландської, нарешті Зігфрід морландський, Гартмут орманський і Гервіг зеландський — до Гудрун; і тільки тут Гудрун вільно вирішує справу на користь Гервіга. За загальним правилом, наречену для молодого князя підшукують його батьки, якщо вони ще живі; в противному разі він це робить сам, радячись з великими васалами, думка яких в усіх випадках має велику вагу. Та інакше й бути не могло. Для рицаря або барона, як і для самого можновладного князя, одруження — політичний акт, нагода для збільшення своєї могутності за допомогою нових союзів; вирішальну роль повинні були відігравати інтереси *дому*, а зовсім не особисті бажання. Як за таких умов при одруженні останнє слово могло належати любові?

Те саме було у цехового бюргера середньовічних міст. Уже самі тільки привілеї, що охороняли його, цехові статути, що створювали всілякі обмеження, штучні перегородки, що відділяли його юридично тут — від інших цехів, там — від його ж товаришів по цеху, тут — від його підмайстрів і учнів,— досить звужували коло, в якому він міг шукати собі підходящу дружину. А яка з наречених була найбільш підходящою, вирішувалося при цій заплутаній системі безумовно не його індивідуальним бажанням, а інтересами сім'ї.

Таким чином, у безлічі випадків одруження до самого кінця середніх віків лишалося тим, чим воно було з самого початку,— справою, яку вирішували не самі ті, що одружувалися. Спочатку люди з'являлися на світ уже одруженими — одруженими з цілою групою осіб іншої статі. У пізніших формах групового шлюбу зберігалось, очевидно, таке саме становище, тільки при чимраз більшому звуженні групи. При парному шлюбі, як правило, матері домовляються про шлюби своїх дітей; і тут так само вирішальну роль відіграють міркування про нові родинні зв'язки, які мають забезпечити молодій парі міцніше становище в роді і племені. А коли з перемогою приватної власності над спільною і з появою заінтересованості в передачі майна у спадщину панівне становище посіли батьківське право і моногамія, тоді одруження стало цілком залежати від міркувань економічного характеру. *Форма* шлюбу-купівлі зникає, але по суті такий шлюб здійснюється в дедалі більших масштабах, так що не тільки на жінку, але й на чоловіка

встановлюється ціна, причому не за їхніми особистими якостями, а за їхнім майном. У практиці панівних класів з самого початку було нечуваною справою, щоб взаємна прихильність сторін переважала над усіма іншими міркуваннями. Щось подібне зустрічалося хіба тільки в світі романтики або у пригноблених класів, які до уваги не бралися.

Таке було становище до моменту, коли капіталістичне виробництво з часу географічних відкриттів, завдяки розвиткові світової торгівлі і мануфактури, увійшло в стадію підготовки до світового панування. Можна було передбачати, що цей спосіб одруження буде для нього найбільш підходящим, і це справді так і сталося. Проте — іронія світової історії невичерпна — саме капіталістичному виробництву судилося завдати тут вирішального удару. Перетворивши все в товари, воно знищило всі споконвічні відносини, що залишилися від минулого, на місце успадкованих звичаїв, історичного права воно поставило купівлю і продаж, «вільний» договір. Англійський юрист Г.-С. Мейн гадав, що зробив надзвичайно велике відкриття своїм твердженням, що весь наш прогрес, порівняно з попередніми епохами, полягає в переході from status to contract * — від успадкованого порядку до порядку, встановлюваного вільним договором [164]; а втім,— наскільки це взагалі правильно, це було сказано вже в «Комуністичному маніфесті» [165].

Але укладати договори можуть люди, які мають змогу вільно розпоряджатися своєю особою, вчинками і майном і рівноправні у відношенні одне до одного. Створення таких «вільних» і «рівних» людей саме і було однією з найголовніших справ капіталістичного виробництва. Хоч це спочатку відбувалося ще тільки напівсвідомо і до того ж ще прикривалося релігійною оболонкою, все ж з часу лютеранської і кальвіністської реформації було твердо встановлено положення, що людина тільки в тому разі цілком відповідає за свої вчинки, якщо вона вчинила їх, маючи повну свободу волі, і що моральним обов'язком є опір всякому примусові до аморального вчинку. Але як же узгоджувалося це з колишньою практикою укладання шлюбів? Згідно з буржуазним розумінням, шлюб був договором, юридичною угодою, і до того ж найважливішою з усіх, бо вона на все життя визначала долю тіла і душі двох людей. Правда, в той час формально ця угода укладалася добровільно; без згоди сторін справа не вирішувалась. Але дуже добре було відомо, як діставалася ця згода і хто фактично укладав шлюб. Тим часом, якщо при укладанні інших договорів потрібне було справді вільне рішення, то чому цього не вимагали в даному випадку? Хіба двоє молодих людей, яким треба було з'єднатися, не мали права вільно розпоряджатися собою, своїм

* — від статуту до договору. *Ред.*

тілом і його органами? Хіба завдяки рицарству не увійшла в моду статева любов і хіба, на протилежність рицарській любові, пов'язаній з перелюбством, подружня любов не була її правильною буржуазною формою? Але якщо обов'язок подружжя любити одне одного, то хіба не такою ж мірою було обов'язком закоханих брати шлюб одне з одним і ні з ким іншим? І хіба це право закоханих не стояло вище від права батьків, родичів та інших звичайних шлюбних маклерів і звідників? І якщо право вільного особистого вибору безцеремонно втрутилось у сферу церкви і релігії, то чи могло воно спинитися перед нестерпним домаганням старшого покоління розпоряджатися тілом, душею, майном, щастям і нещастям молодшого?

Ці питання не могли не постати в такий час, коли були ослаблені всі старі узи суспільства і захитані всі успадковані від минулого уявлення. Світ одразу зробився майже вдесятеро більшим; замість чверті однієї півкулі перед очима західноєвропейців тепер постала вся земна куля, і вони поспішали заволодіти іншими сімома чвертями. І разом з давніми бар'єрами, що обмежували людину рамками її батьківщини, впали також і тисячолітні рамки традиційного середньовічного способу мислення. Зовнішньому і внутрішньому зору людини відкрився безмірно ширший горизонт. Яке значення могли мати репутація порядності і успадковані від ряду поколінь почесні цехові привілеї для молодого чоловіка, якого вабили до себе багатства Індії, золоті і срібні рудники Мексіки і Потосі? То був для буржуазії час мандрівного рицарства; вона також переживала свою романтику і свої любовні мрії, але на буржуазний кшталт і кінець кінцем з буржуазними цілями.

Так сталося те, що буржуазія, яка піднімалася, особливо в протестантських країнах, де найдужче був захитаний існуючий порядок, дедалі більше почала визнавати свободу укладання договору також і щодо шлюбу і здійснювати її вищеописаним способом. Шлюб лишався класовим шлюбом, але в межах класу сторонам було надано певну свободу вибору. І на папері, в теорії моралі і в поетичному зображенні, не було нічого більш непохитного і міцно встановленого, ніж положення про аморальність усякого шлюбу, що не грунтується на взаємній статевій любові і на справді вільній згоді подружжя. Одним словом, шлюб з любові був проголошений правом людини, і до того ж не тільки droit de l'homme *, але, як виняток, і droit de la femme **.

Але це право людини в одному відношенні відрізнялося від усіх інших так званих прав людини. Тоді як ці останні на практиці поширювалися тільки на панівний клас — буржуазію — і прямо чи посередньо зводилися нанівець для пригнобленого класу —

* Гра слів: «droit de l'homme» означає «право людини», а також «право чоловіка». *Ред.*
** — правом жінки. *Ред.*

пролетаріату, тут знову дається взнаки іронія історії. Панівний клас лишається підвладним певним економічним впливам, і через це тільки у виняткових випадках у його середовищі бувають справді вільно взяті шлюби, тоді як у середовищі пригнобленого класу вони, як ми бачили, є правилом.

Повна свобода при одруженні може, таким чином, стати спільним здобутком тільки після того, як знищення капіталістичного виробництва і створених ним відносин власності усуне всі другорядні, економічні міркування, які ще й тепер справляють такий величезний вплив на вибір подружжя. Тоді вже не лишиться більше ніякого іншого мотиву, крім взаємної прихильності.

Тому що статева любов за природою своєю виключна,— хоч цього нині дотримується тільки жінка,— то шлюб, який грунтується на статевій любові, за природою своєю є одношлюбністю. Ми бачили, наскільки був правий Бахофен, коли він розглядав перехід від групового шлюбу до одношлюбності як прогрес, яким ми зобов'язані переважно жінкам; тільки дальший крок від парного шлюбу до моногамії був справою чоловіків; історично він по суті полягав у погіршенні становища жінок і полегшенні невірності для чоловіків. Тому, як тільки відпадуть економічні міркування, внаслідок яких жінки мирилися з цією звичайною невірністю чоловіків,— турбота про своє власне існування і ще більше про майбутнє дітей,— так досягнута завдяки цьому рівноправність жінки, судячи з усього попереднього досвіду, безконечно більшою мірою сприятиме справжній моногамії чоловіків, ніж поліандрії жінок.

Але при цьому від моногамії безумовно відпадуть ті характерні риси, які їй нав'язані її походженням з відносин власності, а саме, по-перше, панування чоловіка і, по-друге, нерозривність шлюбу. Панування чоловіка в шлюбі є простий наслідок його економічного панування і само собою зникає разом з останнім. Нерозривність шлюбу — це почасти наслідок економічних умов, за яких виникла моногамія, почасти традиція того часу, коли зв'язок цих економічних умов з моногамією ще не розуміли правильно і коли його утрирувано трактувала релігія. Ця нерозривність шлюбу уже тепер порушується в тисячах випадків. Якщо моральним є тільки шлюб, що грунтується на любові, то він і лишається таким тільки поки любов продовжує існувати. Але тривалість почуття індивідуальної статевої любові дуже різна у різних індивідів, особливо у чоловіків, і коли воно зовсім зникло або його витіснила нова пристрасна любов, то розлучення стає благодіянням як для обох сторін, так і для суспільства. Треба тільки звільнити людей від необхідності брести через непотрібний бруд шлюборозлучного процесу.

Таким чином, те, що ми можемо тепер припустити про форми відносин між статями після наступного знищення капіталістичного виробництва, має переважно негативний характер, обмежує-

ться здебільшого тим, що буде усунуте. Але що прийде на зміну? Це визначиться, коли виросте нове покоління: покоління чоловіків, яким ніколи в житті не доведеться купувати жінку за гроші або за інші соціальні засоби влади, і покоління жінок, яким ніколи не доведеться ні віддаватися чоловікові з будь-яких інших мотивів, крім справжньої любові, ні відмовлятися від близькості з коханим чоловіком через побоювання економічних наслідків. Коли ці люди з'являться, вони відкинуть під три чорти те, що за теперішніми уявленнями їм треба робити; вони знатимуть самі, як їм діяти, і самі вироблять відповідно до цього свою громадську думку про вчинки кожного зокрема,— та й годі.

Повернемось, проте, до Моргана, від якого ми чимало віддалились. Історичне дослідження суспільних установлень, що розвинулися в період цивілізації, виходить за рамки його книги. Тому на долі моногамії протягом цього періоду він спиняється тільки дуже коротко. Він також вбачає в дальшому розвитку моногамної сім'ї певний прогрес, наближення до повної рівноправності статей, не вважаючи, однак, цю мету вже досягнутою. Але,— говорить він,—

«якщо визнати той факт, що сім'я послідовно пройшла через чотири форми і перебуває тепер у п'ятій, то постає питання, чи може ця форма залишитися на тривалий строк у майбутньому? Відповідь можлива тільки одна — вона повинна розвиватися в міру того, як розвивається суспільство і змінюватися в міру того, як змінюється суспільство, точнісінько так, як це було в минулому. Будучи продуктом певної суспільної системи, вона відображатиме стан її розвитку. Тому що моногамна сім'я за період з початку цивілізації удосконалилась, і особливо помітно в сучасну епоху, то можна, щонайменше, припускати, що вона здатна до дальшого удосконалення, поки не буде досягнута рівність статей. Якщо ж моногамна сім'я в далекому майбутньому виявиться неспроможною задовольняти потреби суспільства, то неможливо наперед сказати, який характер матиме її наступниця» [166].

III

ІРОКЕЗЬКИЙ РІД

Ми переходимо тепер до іншого відкриття Моргана, яке має принаймні таке саме значення, як і відтворення первісної форми сім'ї на підставі систем спорідненості. Морган довів, що позначені іменами тварин родові союзи всередині племені в американських індіанців по суті тотожні з genea греків і gentes римлян; що американська форма — первісна, а греко-римська — пізніша, похідна; що вся суспільна організація греків і римлян найдавнішої епохи з її родом, фратрією і племенем знаходить собі точну паралель в організації американо-індіанській; що рід являє собою установлення, спільне для всіх народів, аж до їх вступу в епоху цивілізації і навіть ще пізніше (наскільки можна судити на підставі наявних тепер у нас джерел). Доведення цього відразу роз'яснило найважчі розділи найдавнішої грецької і римської історії і одночасно дало нам несподіване тлумачення основних рис суспільного ладу первісної епохи до виникнення *держави*. Хоч яким простим здається це відкриття, коли воно уже відоме, все ж Морган зробив це тільки останнім часом; у своїй попередній книзі, що вийшла в 1871 р.[167], він ще не прозирнув у цю таємницю, розкриття якої примусило відтоді замовкнути на якийсь час * звичайно таких самовпевнених англійських знавців первісної історії.

Латинське слово gens, що його Морган усюди вживає для позначення цього родового союзу, походить, як і грецьке рівнозначне genos, від загальноарійського кореня gan (по-німецькому kan, бо тут, за загальним правилом, замість арійського g має стояти k), що означає «народжувати». Gens, genos, санскритське dschanas, готське (за вказаним вище правилом) kuni, давньоскандінавське і англосаксонське kyn, англійське kin, середньоверхньонімецьке künne означають однаково рід, походження. Проте латинське gens і грецьке genos уживаються спеціально для позначення такого родового союзу, який пишається спільним походженням (у дано-

* Слова «на якийсь час» Енгельс додав у виданні 1891 р. *Ред.*

му разі від одного спільного родоначальника) і утворює внаслідок певних суспільних і релігійних установлень, що зв'язують його, особливу спільність, походження і природа якої лишались, однак, досі неясними для всіх наших істориків.

Ми вже бачили вище, при розгляді пуналуальної сім'ї, яким є склад роду в його первісній формі. Він складається з усіх осіб, які через пуналуальний шлюб і згідно з неминуче пануючими при цьому шлюбі уявленнями утворюють визнане потомство однієї певної родоначальниці, засновниці роду. Через те що при цій формі сім'ї батько не може бути встановлений з достовірністю, то визнається тільки жіноча лінія. Оскільки брати не можуть одружуватися зі своїми сестрами, а тільки з жінками іншого походження, то за материнським правом діти, народжені від них цими чужими жінками, опиняються поза даним родом. Таким чином, усередині родового союзу залишається тільки потомство *дочок* кожного покоління; потомство синів переходить до родів своїх матерів. Чим же стає ця кровноспоріднена група, після того як вона конститується як окрема група щодо інших подібних груп усередині племені?

Як класичну форму цього первісного роду Морган бере рід у ірокезів, зокрема у племені сенека. В цьому племені є вісім родів, які називають себе іменами тварин: 1) Вовк, 2) Ведмідь, 3) Черепаха, 4) Бобер, 5) Олень, 6) Кулик, 7) Чапля, 8) Сокіл. У кожному роді панують такі звичаї:

1. Рід обирає свого сахема (старійшину для мирного часу) і вождя (воєнного ватажка). Сахем мав обиратись із складу самого роду, і його посада передавалася в спадщину всередині роду, оскільки після звільнення її треба було негайно знову заміщати; воєнного ватажка можна було обирати і не з членів роду, а іноді його взагалі могло не бути. Сахемом ніколи не обирали сина попереднього сахема, бо в ірокезів панувало материнське право, і, отже, син належав до іншого роду, але часто обирали брата попереднього сахема або сина його сестри. У виборах брали участь усі — чоловіки і жінки. Але обрання мало затверджуватись усіма іншими сімома родами, і тільки після цього обраного урочисто призначали на посаду і притому загальною радою всього союзу ірокезів. Значення цього акту буде видно далі. Влада сахема всередині роду була батьківська, суто морального порядку; засобів примусу він не мав. Разом з тим, він за посадою був членом ради племені сенека, а також і загальної ради союзу ірокезів. Воєнний вождь міг наказувати що-небудь лише під час воєнних походів.

2. Рід на свій розсуд усуває сахема і воєнного вождя. Це знов-таки вирішують спільно чоловіки і жінки. Усунені службові особи стають після цього, подібно до інших, простими воїнами, приватними особами. А втім, рада племені може теж усувати сахемів, навіть проти волі роду.

3. Ніхто з членів роду не може одружуватися всередині роду. Таке основне правило роду, той зв'язок, що його скріплює; це — негативне вираження тієї цілком певної кровної спорідненості, завдяки якій об'єднувані нею індивіди тільки і стають родом. Відкриттям цього простого факту Морган уперше розкрив суть роду. Як мало досі розуміли цю суть, показують попередні повідомлення про дикунів і варварів, де різні об'єднання, що становлять складові елементи родового ладу, без розуміння і без розбору змішуються в одну купу під назвами: плем'я, клан, тум і т. ін., причому нерідко про них говорять, що всередині такого об'єднання шлюб забороняється. Це і створило безнадійну плутанину, серед якої пан Мак-Леннан зміг виступити в ролі Наполеона, щоб установити порядок безапеляційним вироком: усі племена поділяються на такі, всередині яких шлюб заборонений (екзогамні), і такі, в яких він дозволяється (ендогамні). Вкрай заплутавши таким чином питання, він заходився потім глибокодумно досліджувати, яка ж з його обох безглуздих категорій більш давня — екзогамія чи ендогамія. З відкриттям роду, заснованого на кровній спорідненості і зумовленій цим неможливості шлюбу між його членами, це безглуздя розвіялося само по собі.— Зрозуміло, на тому ступені розвитку, на якому ми застаємо ірокезів, заборони шлюбу всередині роду неухильно дотримуються.

4. Майно померлих переходило до інших членів роду, воно повинно було лишатися в роді. Предмети, що їх міг лишити по собі ірокез, були незначними, а тому його спадщину ділили між собою його найближчі родичі; в разі смерті чоловіка — його рідні брати і сестри та брат матері; в разі смерті жінки — її діти і рідні сестри, але не брати. З тієї ж причини чоловік і дружина не могли бути спадкоємцями одне одного, а також діти не могли бути спадкоємцями батька.

5. Члени роду повинні були подавати один одному допомогу, захищати одне одного і особливо допомагати мстити за шкоду, заподіяну чужими. У справі захисту своєї безпеки окрема людина покладалася на заступництво роду і могла розраховувати на це; той, хто заподіював зло їй, заподіював зло всьому родові. Звідси, з кровних уз роду, виник обов'язок кровної помсти, яку безумовно визнавали ірокези. Якщо члена роду вбивав хто-небудь з чужого роду, обов'язком усього роду вбитого було відповісти кровною помстою. Спочатку робилася спроба примиритися; рада роду вбивці збиралася і робила раді роду вбитого пропозицію покінчити справу миром, найчастіше висловлюючи співчуття і пропонуючи значні подарунки. Якщо пропозиція приймалася, то справа вважалася залагодженою. В противному разі рід, що зазнав утрати, призначав одного або кількох месників, які повинні були вислідити й умертвити вбивцю. Якщо це виконувалося, рід убитого не мав права скаржитися, справа вважалася закінченою.

6. Рід має певні імена або групи імен, користуватись якими в усьому племені може тільки він один, так що ім'я окремої людини також указує, до якого роду вона належить. З родовим ім'ям нерозривно зв'язані і родові права.

7. Рід може усиновляти сторонніх і в такий спосіб приймати їх у члени всього племені. Військовополонені, яких не вбивали, ставали, таким чином, унаслідок усиновлення в одному з родів членами племені сенека і набували тим самим усіх прав роду і племені. Усиновлення відбувалося за пропозицією окремих членів роду: за пропозицією чоловіків, що приймали стороннього як брата чи сестру, або за пропозицією жінок, що приймали його як свою дитину; для затвердження такого усиновлення необхідне було урочисте прийняття до роду. Часто окремі, через виняткові обставини кількісно ослаблі роди таким чином знову кількісно зміцнювалися шляхом масового усиновлення членів іншого роду, за згодою останнього. В ірокезів урочисте прийняття до роду відбувалося на прилюдному засіданні ради племені, що фактично перетворювало це торжество в релігійну церемонію.

8. Важко встановити, чи в індіанських родів є спеціальні релігійні свята; але релігійні церемонії індіанців більш або менш зв'язані з родом. Під час шести щорічних релігійних свят ірокезів сахеми і воєнні вожді окремих родів за своєю посадою зараховувалися до «охоронців віри» і виконували жрецькі функції.

9. Рід має спільне місце поховання. В ірокезів штату Нью-Йорк, стиснутих з усіх боків білими, воно тепер зникло, але раніше існувало. В інших індіанців воно ще збереглося, як, наприклад, у близькоспоріднених з ірокезами тускарора, які, незважаючи на те, що вони християни, мають на кладовищі окремий ряд для кожного роду, так що в одному ряді ховають з дітьми матір, а не батька. Та й у ірокезів увесь рід померлого бере участь у похороні, дбає про могилу, надгробні промови і т. ін.

10. Рід має раду — демократичні збори всіх дорослих членів роду, чоловіків і жінок, які мають рівне право голосу. Ця рада обирала і усувала сахемів та воєнних вождів, а також й інших «охоронців віри»; вона ухвалювала постанови про викуп (вергельд) або кровну помсту за вбитих членів роду; вона приймала сторонніх до роду. Одним словом, вона була верховною владою в роді.

Такими є функції типового індіанського роду.

«Всі його члени — вільні люди, які повинні захищати свободу один одного; вони мають рівні особисті права — ні сахеми, ні воєнні вожді не претендують ні на які переваги; вони становлять братство, зв'язане кровними узами. Свобода, рівність, братерство, хоч це ніколи не було сформульовано, було основними принципами роду, а рід, у свою чергу, був одиницею цілої суспільної системи, основою організованого індіанського суспільства. Цим пояснюється те нездоланне почуття незалежності і особистої гідності, яке кожен визнає за індіанцями» [168].

На час відкриття Америки індіанці всієї Північної Америки були організовані в роди на засадах материнського права. Тільки у небагатьох племен, як, наприклад, у дакота, роди занепали, а у деяких інших, як у оджибве, омаха, вони були організовані на засадах батьківського права.

У дуже багатьох індіанських племен, що налічують більше п'яти або шести родів, ми зустрічаємо окремі групи, що об'єднують по три, чотири і більше родів; Морган називає таку групу фратрією (братством), передаючи індіанську назву грецьким поняттям, яке точно відповідає їй. Так, у племені сенека — дві фратрії; до першої входять роди 1—4, до другої — роди 5—8. Докладніше дослідження показує, що ці фратрії здебільшого являють собою первісні роди, на які спершу розпадалося плем'я; бо при забороні шлюбів усередині роду кожне плем'я з необхідності мусило охоплювати принаймні два роди, щоб воно могло самостійно існувати. В міру розростання племені кожний рід, у свою чергу, розпадався на два або більшу кількість родів, що виступають тепер як самостійні, тоді як первісний рід, що охоплює всі дочірні роди, продовжує існувати як фратрія. У племені сенека та у більшості інших індіанців роди однієї фратрії вважаються братніми родами, а роди другої фратрії є для них двоюрідними,— позначення, що мають в американській системі спорідненості, як ми бачили, дуже реальне і ясно виражене значення. Спочатку жоден сенека не міг одружитися також усередині своєї фратрії, але цей звичай уже давно втратив свою силу і діє тільки в межах роду. За переказами племені сенека первісними родами, від яких постали інші, були роди «Ведмідь» і «Олень». Після того як ця нова організація пустила коріння, вона стала видозмінюватися залежно від потреби; якщо вимирали роди однієї фратрії, то нерідко для зрівняння з іншими до неї переводилися цілі роди з інших фратрій. Через те ми у різних племен знаходимо роди з однаковими назвами, які по-різному групуються у фратріях.

Функції фратрії в ірокезів — почасти суспільного, почасти релігійного порядку. 1) Під час гри в м'яча фратрії виступають одна проти одної; кожна виставляє своїх найкращих гравців, усі інші стежать за грою, групуючися по фратріях, і б'ються один з одним об заклад, роблячи ставку на перемогу своїх гравців.— 2) У раді племені сахеми і воєнні вожді кожної фратрії сидять разом, одна група проти другої, кожний оратор говорить, звертаючися до представників кожної фратрії як до окремої корпорації.— 3) Якщо в племені траплялося вбивство, причому вбивця і вбитий належали не до однієї і тієї самої фратрії, то потерпілий рід часто апелював до своїх братніх родів; вони скликали тоді раду фратрії і зверталися до другої фратрії як до цілого, щоб та, в свою чергу, зібрала свою раду для залагодження справи. Тут, таким чином, фратрія знову виступає як первісний рід — і з більшими шанса-

ми на успіх, ніж слабкіший окремий рід, що від неї походить.— 4) У разі смерті видатних осіб протилежна фратрія брала на себе турботу про похорон і похоронні урочистості, тоді як члени фратрії померлого брали участь у похороні як рідні покійника. Коли вмирав сахем, протилежна фратрія сповіщала союзну раду ірокезів про звільнення посади.— 5) При виборах сахема так само виступала на сцену рада фратрії. Затвердження виборів братніми родами вважалось як щось само собою зрозуміле, але роди другої фратрії могли заперечувати. У такому разі збиралася рада цієї фратрії; якщо вона вважала заперечення правильними, вибори визнавались недійсними.— 6) Раніше в ірокезів існували особливі релігійні містерії, названі білими medicine-lodges *. Ці містерії у племені сенека влаштовувалися двома релігійними братствами, які мали особливі правила посвячення у нові члени; на кожну з обох фратрій припадало по одному такому братству.— 7) Якщо, а це майже безперечно, чотири lineages (коліна), які населяли на час завоювання [169] чотири квартали Тласкали, були чотирма фратріями, то це доводить, що як фратрії у греків, так і подібні ж родові союзи у германців, мали також значення військових одиниць; ці чотири lineages виступали в бій, кожна як окремий загін у своїй формі і з власним прапором, під проводом власного вождя.

Як кілька родів утворюють фратрію, так кілька фратрій, якщо брати класичну форму, утворюють плем'я; в деяких випадках у значно ослаблених племен бракує середньої ланки — фратрії. Що ж характеризує окреме індіанське плем'я в Америці?

1. Власна територія і власне ім'я. Крім місця свого дійсного поселення, кожне плем'я володіло ще чималою територією для полювання і риболовства. За межами цієї території лежала широка нейтральна смуга, що простягалась аж до володінь найближчого племені; у племен із спорідненими мовами ця смуга була вужча; у племен, не споріднених одне з одним мовою,— ширша. Ця смуга — те саме, що прикордонний ліс германців, безлюдна земля, яку створили навколо своєї території свеви Цезаря; це те саме, що îsarnholt (по-датському jarnved, limes Danicus) між датчанами і германцями, Саксонський ліс і branibor (по-слов'янському — «захисний ліс»), від якого дістав свою назву Бранденбург,— між германцями і слов'янами. Територія, відмежована такими невизначеними кордонами, становила спільну землю племені, такою її визнавали сусідні племена, і плем'я само захищало її від зазіхань. На практиці невизначеність кордонів здебільшого ставала незручною тільки тоді, коли населення дуже розросталося.— Назви племен, очевидно, здебільшого скоріше виникали випадково, ніж вибиралися свідомо, з часом нерідко бувало, що плем'я діставало від сусідніх племен ім'я, відмінне від того, яким воно на-

* — чаклунськими зібраннями. *Ред.*

зивало себе само, подібно до того як німцям їхню першу історичну загальну назву «германці» дали кельти.

2. Особливий, лише цьому племені властивий *діалект*. У дійсності плем'я і діалект по суті збігаються; утворення нових племен і діалектів шляхом поділу відбувалося в Америці ще недавно і навряд чи зовсім припинилося й тепер. Там, де два кількісно ослаблених племені зливаються в одне, буває, як виняток, що в одному й тому самому племені говорять двома дуже спорідненими діалектами. Середня чисельність американських племен менша за 2 000 чоловік; однак плем'я чирокі налічує 26 000 чоловік — найбільша в Сполучених Штатах кількість індіанців, що говорять одним діалектом.

3. Право урочисто призначати на посаду обраних родами сахемів і воєнних вождів.

4. Право усувати їх, навіть проти бажання їхнього роду. Оскільки ці сахеми і воєнні вожді є членами ради племені, то ці права племені щодо них пояснюються самі собою. Там, де утворився союз племен і всі племена, які увійшли до нього, представлені в союзній раді, вказані права переходять до останньої.

5. Спільні релігійні уявлення (міфологія) і культові обряди.

«Індіанці були на свій варварський манір релігійним народом»[170].

Міфологія індіанців досі ще зовсім критично не вивчалася; предметам своїх релігійних уявлень — усякого роду духам — вони вже надавали людської подоби, але нижчий ступінь варварства, на якому вони перебували, не знає ще наочних зображень, так званих ідолів. То був культ природи і стихій, що перебував на шляху розвитку до многобожжя. Різні племена мали свої регулярні свята з певними формами культу, а саме — танцями та іграми; танці особливо були істотною складовою частиною всіх релігійних торжеств; кожне плем'я проводило свої свята окремо.

6. Рада племені для обговорення спільних справ. Вона складалася з усіх сахемів і воєнних вождів окремих родів, їх справжніх представників, бо їх у будь-який момент могли усунути; вона засідала привселюдно, оточена іншими членами племені, які мали право брати участь в обговоренні і висловлювати свою думку; рішення ухвалювала рада. Як правило, кожний присутній міг, за бажанням, висловитися, жінки так само могли подавати свої міркування через обраного ними оратора. В ірокезів для остаточного рішення вимагалась одностайність, як це було і в германських общинах-марках при вирішенні деяких питань. До відання ради племені належало, зокрема, регулювання відносин з іншими племенами; вона приймала і відправляла посольства, оголошувала війну і укладала мир. Якщо справа доходила до війни, то вели її здебільшого добровольці. В принципі вважалося, що кожне плем'я перебуває в стані війни з усяким іншим племенем, з яким

воно не уклало мирного договору за всією формою. Воєнні виступи проти таких ворогів організовували здебільшого окремі визначні воїни; вони влаштовували воєнний танець, і всякий, хто взяв у ньому участь, заявляв тим самим про своє приєднання до походу. Загін негайно організовувався і вирушав. Захист належної племені території від нападу також здебільшого здійснювали призвані для цього добровольці. Виступ у похід і повернення з походу таких загонів завжди були приводом для громадських торжеств. Згода ради племені на такі походи не була потрібна, її не просили і не давали. Це цілком те саме, що й приватні воєнні походи германських дружин, як їх нам змальовує Таціт [171], тільки у германців дружини вже набули більш постійного характеру, становлять стале ядро, яке організується уже за мирного часу і навколо якого в разі війни гуртуються інші добровольці. Такі військові загони рідко бували численними; найбільші воєнні експедиції індіанців, навіть на великі відстані, здійснювалися незначними бойовими силами. Якщо кілька таких загонів об'єднувалося для якої-небудь великої справи, кожний з них був підпорядкований тільки своєму власному вождю; погодженість плану походу в тій чи іншій мірі забезпечувалася радою цих вождів. Такий самий був спосіб ведення війни у алеманнів на Верхньому Рейні в IV столітті, за описом Амміана Марцелліна.

7. У деяких племен ми зустрічаємо верховного вождя, повноваження якого, проте, дуже невеликі. Це один із сахемів, який у випадках, що вимагали негайної дії, повинен був уживати тимчасових заходів до того, як рада зможе зібратись і ухвалити остаточне рішення. Тут перед нами ледве накреслений, але здебільшого далі не розвинутий прообраз службової особи з виконавчою владою; така службова особа швидше з'явилась, як ми побачимо, в більшості випадків, якщо не скрізь, у результаті розвитку влади верховного воєначальника.

Далі від об'єднання в плем'я переважна більшість американських індіанців не пішла. Нечисленні племена їх, відокремлені одне від одного широкими прикордонними смугами, ослаблювані постійними війнами, займали незначною кількістю людей величезний простір. Союзи між спорідненими племенами укладалися то там, то тут у разі тимчасової потреби і розпадалися, тільки-но потреба минала. Проте в окремих місцевостях первісно споріднені, але пізніше роз'єднані племена знову згуртовувалися в постійні союзи, роблячи, таким чином, перший крок до утворення націй. У Сполучених Штатах найбільш розвинуту форму такого союзу ми знаходимо в ірокезів. Вийшовши з місць свого поселення на захід від Міссісіпі, де вони, мабуть, становили відгалуження великої спорідненої групи дакота, вони після довгих мандрувань осіли в нинішньому штаті Нью-Йорк, поділившись на п'ять племен: сенека, кайюга, онондага, онейда і могаук. Вони займалися

риболовством, полюванням і примітивним городництвом; жили в селах, здебільшого захищених частоколом. Кількість їх ніколи не перевищувала 20 000 осіб; у всіх п'яти племенах було кілька спільних родів; вони говорили дуже спорідненими діалектами однієї і тієї самої мови і населяли суцільну територію, що була поділена між п'ятьма племенами. Оскільки ця територія була ними недавно завойована, то спільні дії цих племен проти племен, витіснених ними, стали природним, узвичаєним явищем. І таким чином, не пізніш як на початку XV століття склався оформлений «вічний союз» — конфедерація, яка, усвідомивши набуту нею силу, негайно набрала наступального характеру і в період своєї найвищої могутності, близько 1675 р., завоювала навколишні значні простори, почасти прогнавши, почасти наклавши данину на місцевих жителів. Союз ірокезів являє собою найбільш розвинуту суспільну організацію, яку тільки створили індіанці, що не переступили нижчого ступеня варварства (тобто, за винятком мексіканців, новомексіканців [172] і перуанців). Основні риси союзу були такі:

1. Вічний союз п'яти кровноспоріднених племен на основі повної рівності й самостійності в усіх внутрішніх справах племені. Ця кровна спорідненість становила справжню основу союзу. З п'яти племен три називалися батьківськими і були між собою братами; два інших називалися синівськими і так само були братніми племенами між собою. Три роди — найстаріші — були ще представлені живими членами в усіх п'яти племенах, три інших роди — в трьох племенах; члени кожного з цих родів всі вважалися братами в усіх п'яти племенах. Спільна мова, що мала відмінності тільки в діалектах, була вираженням і доказом спільного походження.

2. Органом союзу була союзна рада, яка складалася з 50 сахемів, рівних щодо становища і авторитету; ця рада ухвалювала остаточні рішення в усіх справах союзу.

3. Місця для цих 50 сахемів, як носіїв нових посад, спеціально встановлених для цілей союзу, були при його створенні розподілені між племенами і родами. Якщо посада звільнялася, відповідний рід знову заміщав її шляхом виборів; він міг також будь-коли усунути свого сахема; але право призначати на посаду належало союзній раді.

4. Ці союзні сахеми були також сахемами у своїх племенах і мали право участі і голосу в раді племені.

5. Усі ухвали союзної ради повинні були прийматись одноголосно.

6. Голосування провадилося по племенах, так що кожне плем'я і в кожному племені всі члени ради повинні були голосувати одностайно, щоб рішення вважалося дійсним.

7. Союзна рада могла бути скликана кожною з рад п'яти племен, але не могла збиратися з власного почину.

8. Засідання відбувалися привселюдно; кожний ірокез міг узяти слово; а рішення ухвалювала тільки рада.

9. В союзі не було ніякого одноособового глави, ніякої особи, що очолювала б виконавчу владу.

10. Зате союз мав двох вищих воєнних вождів з рівними повноваженнями і рівною владою (два «царі» спартанців, два консули в Римі).

Такий був той суспільний лад, при якому ірокези прожили понад чотириста років і ще живуть досі. Я докладно описав цей лад за Морганом, бо тут ми маємо можливість вивчити організацію суспільства, яке ще не знає *держави*. Держава передбачає особливу публічну владу, відокремлену від усієї сукупності осіб, що постійно входять до її складу. Тому Маурер, який, керуючись вірним чуттям, визнає германський марковий лад суто суспільним інститутом, істотно відмінним від держави, хоча він здебільшого і став пізніше основою для останньої, в усіх своїх працях досліджує поступове виникнення публічної влади з первісного маркового, сільського, подвірного і міського ладу і поряд з ним [173]. На прикладі північноамериканських індіанців ми бачимо, як на перших порах єдине плем'я поступово поширюється по величезному материку; як племена, розчленовуючись, перетворюються в народи, в цілі групи племен, як змінюються мови, стаючи не тільки незрозумілими одна для одної, але й втрачаючи майже всякий слід первісної єдності; як поряд з цим усередині племен окремі роди розчленовуються на кілька родів, а старі материнські роди зберігаються у вигляді фратрій, причому, проте, назви цих найстаріших родів лишаються все ж однаковими у віддалених одне від одного територіально і давно відокремлених племен — «Вовк» і «Ведмідь» є ще родовими назвами у більшості всіх індіанських племен. І всім їм властивий загалом і в цілому вищеописаний лад, не беручи до уваги тільки того, що багато які з них не дійшли до союзу споріднених племен.

Але ми бачимо також, що оскільки основною суспільною одиницею є рід, з нього майже з неминучою необхідністю,— тому що це цілком природно,— розвивається вся система родів, фратрій і племені. Всі три групи становлять різні ступені кровної спорідненості, причому кожна з них замкнута в собі і сама управляє своїми справами, але є також доповненням для іншої. Коло справ, що перебувають у їх віданні, охоплює всю сукупність суспільних справ людини, яка стоїть на нижчому ступені варварства. Тому, зустрівши у якогось народу рід як основний суспільний осередок, ми повинні будемо шукати у нього і племінну організацію, подібну до тієї, яку тут описано; і там, де є досить джерел, як-от у греків і римлян, ми не тільки знайдемо її, але й переконаємося, що

навіть у тих випадках, коли джерел не вистачає, порівняння з американським суспільним ладом допоможе нам розв'язати найскладніші сумніви і загадки.

І яка чудова організація цей родовий лад у всій його наївності і простоті! Без солдатів, жандармів і поліцейських, без дворян, королів, намісників, префектів [174] або суддів, без тюрем, без судових процесів — усе йде своїм установленим звичаєм. Усякі суперечки і чвари розв'язуються спільно тими, кого вони стосуються,— родом або племенем, або окремими родами між собою; лише як надзвичайний, рідко застосовуваний засіб загрожує кровна помста, і наша смертна кара є тільки її цивілізованою формою, якій властиві як позитивні, так і негативні сторони цивілізації. Хоча спільних справ значно більше, ніж тепер,— домашнє господарство ведеться рядом сімей спільно і на комуністичних засадах, земля є власністю всього племені, тільки невеликі городи надані в тимчасове користування окремим господарствам,— проте немає й сліду нашого роздутого і складного апарату управління. Всі питання вирішують самі заінтересовані особи, і здебільшого віковий звичай уже все врегулював. Бідних і нужденних не може бути — комуністичне господарство і рід знають свої обов'язки щодо старих, хворих і покалічених на війні. Усі рівні й вільні, в тому числі й жінки. Рабів ще не існує, немає, як правило, ще й поневолення чужих племен. Коли ірокези близько 1651 р. перемогли плем'я ері і «нейтральну націю» [175], вони запропонували їм вступити повноправними членами до свого союзу; тільки після того як переможені відхилили це, їх прогнали з їхньої території. А яких чоловіків і жінок породжує таке суспільство, свідчать захоплені відгуки всіх білих, що мали стосунки з незіпсованими індіанцями, про почуття власної гідності, щирість, силу характеру і хоробрість цих варварів.

Приклади цієї хоробрості ми бачили зовсім недавно в Африці. Кафри-зулуси кілька років тому, як і нубійці кілька місяців тому — племена, в яких родові установлення ще не зникли,— зробили те, на що не здатне жодне європейське військо [176]. Озброєні тільки списами та дротиками, не маючи вогнепальної зброї, вони під градом куль заряджених з казенної частини рушниць англійської піхоти — за загальним визнанням першої у світі щодо бойових дій у зімкнутому строю — просувалися вперед на дистанцію штикового бою, не раз розбивали ряди цієї піхоти і навіть відкидали її назад, незважаючи на дуже велику нерівність в озброєнні, незважаючи на те, що вони не відбувають ніякої військової повинності і не мають уявлення про стройову службу. Про те, що можуть вони витримати й виконати, свідчать нарікання англійців з приводу того, що кафр за добу проходить більше, ніж кінь, і швидше за нього. У нього найменший мускул, міцний, як сталь,

проступає наче плетений ремінь,— говорить один англійський художник.

Такими були люди і людське суспільство до того, як стався поділ на різні класи. І якщо ми порівняємо їхнє становище з становищем величезної більшості сучасних цивілізованих людей, то різниця між теперішнім пролетарем або дрібним селянином і стародавнім вільним членом роду буде колосальною.

Це один бік справи. Але не забудьмо, що ця організація була приречена на загибель. Далі від племені вона не пішла; утворення союзу племен означає вже початок її руйнування, як ми це ще побачимо і як ми це вже бачили на прикладах спроб ірокезів поневолити інші племена. Все, що було поза племенем, було поза законом. При відсутності укладеного за всією формою мирного договору панувала війна між племенами, і ця війна велася з тією жорстокістю, яка відрізняє людину від інших тварин і яка тільки згодом була трохи пом'якшена під впливом матеріальних інтересів. Родовий лад у повному розквіті, яким ми бачили його в Америці, передбачав надзвичайно нерозвинуте виробництво, отже, надзвичайно рідке населення на великому просторі, звідси майже повну підлеглість людини ворожій, супротивній і незрозумілій їй навколишній природі, що і знаходить своє відображення в дитячо-наївних релігійних уявленнях. Плем'я лишалося для людини межею як щодо іноплемінника, так і щодо самого себе: плем'я, рід і їх установлення були священні й недоторканні, були тією даною від природи вищою владою, якій окрема особа безумовно корилася у своїх почуттях, думках і вчинках. Хоч як імпозантно виступають перед нашими очима люди цієї епохи, вони не відрізняються один від одного, вони не відірвалися ще, за висловом Маркса, від пуповини первісної спільності. Влада цієї первісної спільності мусила бути зламана,— і вона була зламана. Але вона була зламана під такими впливами, які прямо здаються нам занепадом, гріхопадінням порівняно з високим моральним рівнем старого родового суспільства. Найбільш низькі імпульси — вульгарна пожадливість, груба пристрасть до насолод, брудна скнарість, корисливе прагнення до грабежу спільного добра — ось що стояло біля колиски нового, цивілізованого, класового суспільства; найганебніші засоби — злодійство, насильство, підступність, зрада — підточують старе безкласове родове суспільство і приводять до його загибелі. А саме нове суспільство протягом усіх двох з половиною тисяч років свого існування завжди являло тільки картину розвитку незначної меншості за рахунок експлуатованої і пригнобленої величезної більшості, і воно лишається таким і тепер ще більшою мірою, ніж будь-коли раніше.

IV

ГРЕЦЬКИЙ РІД

Греки, як і пеласги та інші одноплемінні народи, уже в доісторичні часи були організовані за тим самим органічним рядом, що й американці: рід, фратрія, плем'я, союз племен. Фратрії могло не бути, як у дорійців, союз племен міг утворитися не скрізь, але в усіх випадках основним осередком був рід. На момент своєї появи на історичній арені греки стояли на порозі цивілізації; між ними і американськими племенами, про які говорилося вище, лежать майже цілі два великі періоди розвитку, на які греки героїчної епохи випередили ірокезів. Тому рід греків — це вже не архаїчний рід ірокезів, печать групового шлюбу * починає помітно стиратися. Материнське право поступилося місцем батьківському; виникаюче приватне багатство першим завдало удару родовому ладові. Наступний удар був природним наслідком першого: оскільки після запровадження батьківського права майно багатої спадкоємиці повинно було б при її одруженні переходити до її чоловіка, отже, до другого роду, то було підірвано основу всього родового права і не тільки стали допускати, але й зробили для такого випадку *обов'язковим*, щоб дівчина виходила заміж усередині свого роду в інтересах збереження за ним цього майна.

Згідно з грецькою історією Грота [177], афінський рід, зокрема, грунтувався на таких підвалинах:

1. Спільні релігійні свята і виключне право жрецтва справляти священні обряди на честь певного бога, гаданого родоначальника роду, що як такий позначався особливим прізвиськом.
2. Спільне місце поховання (пор. «Евбулід» Демосфена [178]).
3. Право взаємного спадкування.
4. Взаємний обов'язок подавати один одному в разі насильства допомогу, захист і підтримку.

---

* У виданні 1884 р. замість слів «групового шлюбу» надруковано: «пуналуальної сім'ї». *Ред.*

5. Взаємне право і обов'язок у певних випадках одружуватися всередині роду, особливо коли йшлося про дівчат-сиріт або спадкоємиць.

6. Володіння, принаймні в деяких випадках, спільним майном, наявність власного архонта (старійшини) і скарбника.

Далі, кілька родів було об'єднано у фратрію, але менш тісними узами; однак і тут ми бачимо такі самі взаємні права і обов'язки, особливо спільне відправлення певних релігійних церемоній і право переслідування в разі вбивства члена фратрії. Всі фратрії одного племені мали, в свою чергу, спільні, регулярно повторювані священні свята під головуванням обраного з благородних (евпатридів) філобасилея (старійшини племені).

Так говорить Грот. А Маркс додає до цього: «Однак і крізь грецький рід виразно видно дикуна (наприклад, ірокеза)». Його буде видно ще краще, якщо ми продовжимо дослідження трохи далі.

Справді, грецькому родові властиві ще такі риси:

7. Походження ведеться відповідно до батьківського права.

8. Заборона шлюбів усередині роду, за винятком шлюбів із спадкоємицями. Цей виняток і його оформлення як закону підтверджують, що старе правило було ще в силі. Це випливає також із загальнообов'язкового правила, що жінка, виходячи заміж, тим самим відмовлялася від участі в релігійних обрядах свого роду і переходила до обрядів чоловіка, у фратрію якого вона й зараховувалася. Згідно з цим, а також з відомим місцем у Дікеарха [179], шлюб поза своїм родом був правилом, а Беккер у «Харіклі» просто вважає, що ніхто не міг одружуватися всередині свого роду [180].

9. Право усиновлення родом; воно здійснювалося через усиновлення однією з сімей, але з дотриманням публічних формальностей, і тільки як виняток.

10. Право обирати та усувати старійшин. Ми знаємо, що кожний рід мав свого архонта; про те, що ця посада переходила в спадок у певних сім'ях, не говориться ніде. До кінця епохи варварства завжди треба припускати відсутність строгого * спадкування посад, зовсім несумісного з порядком, при якому багаті й бідні всередині роду користувалися цілком рівними правами.

Не тільки Грот, але й Нібур, Моммзен та всі інші історики класичної стародавності досі не справилися з питанням про рід. Хоч як вірно змалювали вони багато його ознак, вони завжди вбачали в ньому *групу сімей* і через це не могли зрозуміти природу і походження роду. За родового ладу сім'я ніколи не була і не могла бути осередком суспільної системи, бо чоловік і дружина неминуче належали до двох різних родів. Рід цілком входив у фратрію, фратрія — в плем'я; сім'я входила наполовину в рід

* Слово «строгого» Енгельс додав у виданні 1891 р. *Ред.*

чоловіка і наполовину в рід дружини. Держава в своєму публічному праві також не визнає сім'ї, і вона до цього часу існує тільки як об'єкт приватного права. Тим часом уся наша історична наука виходить досі з абсурдного припущення, що стало, особливо в XVIII столітті, непорушним, ніби моногамна окрема сім'я, яка навряд чи старіша від епохи цивілізації, була тим ядром, навколо якого поступово кристалізувалося суспільство і держава.

«Панові Гроту слід далі вказати,— додає Маркс,— що, хоча греки й виводили свої роди з міфології, ці роди давніші, ніж створена *ними самими* міфологія з її богами і напівбогами».

Морган воліє посилатися на Грота, бо він усе ж визнаний свідок, який цілком заслуговує на довір'я. Грот розповідає далі, що кожний афінський рід мав ім'я, яке перейшло до нього від його гаданого родоначальника, що до Солона в усіх випадках, а після Солона при відсутності заповіту члени роду (gennêtes) померлого успадковували його майно і що в разі вбивства переслідування злочинця перед судом було правом і обов'язком у першу чергу родичів, потім членів роду і, нарешті, членів фратрії вбитого:

«Все, що відомо нам про найдавніші афінські закони, побудоване на родових і фратріальних поділах» [181].

Походження родів від спільних предків завдало «ученим філістерам» (Маркс) морочливої роботи. Оскільки вони, звичайно, зображують цих предків суто міфологічними істотами, у них не лишається ніякої можливості пояснити собі виникнення роду з окремих, спершу навіть не споріднених між собою, сімей, що живуть поряд, і все-таки вони повинні це робити для того, щоб хоч якнебудь пояснити існування роду. Так вони опиняються в зачарованому колі з беззмістовних фраз, не йдучи далі від твердження: родовід, звичайно,— міф, але рід існує в дійсності, і кінець кінцем у Грота ми знаходимо таке (слова в дужках належать Марксу):

«Про цей родовід ми чуємо лише зрідка, бо про нього публічно згадують тільки в певних, особливо урочистих випадках. Але й менш значні роди мали свої спільні релігійні обряди» (як це дивно, м-р Грот!), «а також і спільного родоначальника — надлюдину і спільний родовід точнісінько так, як і більш знамениті роди» (як це дивно, пане Грот, для *менш значних* родів!) «схема і ідеальна основа» (шановний пане, не ideal, а carnal, або нашою мовою — *плотська*!) «були однакові в усіх родів» [182].

Відповідь Моргана на це питання Маркс резюмує такими словами: «Система кровної спорідненості, що відповідає родові в його первісній формі,— а у греків, як і в інших смертних, була колись така форма,— забезпечувала знання зв'язків спорідненості усіх членів родів один з одним. Вони з дитячих літ на практиці засвоювали ці надзвичайно важливі для них відомості. З виникненням моногамної сім'ї це забулося. Родове ім'я створювало родовід, поряд з яким, здавалося, родовід окремої сім'ї не мав значення.

Це родове ім'я мало тепер свідчити про факт спільного походження його носіїв; але родовід роду сягав так далеко в глиб часів, що його члени не могли вже довести спорідненості, яка дійсно існувала між ними, крім небагатьох випадків, коли були пізніші спільні предки. Саме ім'я було доказом спільного походження і доказом безперечним, крім випадків усиновлення. Навпаки, фактичне заперечення всякої спорідненості між членами роду, як це роблять Грот * і Нібур, що перетворюють рід на продукт чистої вигадки і поетичної творчості, гідне тільки «ідеальних», тобто суто кабінетних книжних учених. Оскільки зв'язок поколінь, особливо з виникненням моногамії, відсувається в глиб часів і минула дійсність відтворюється у фантастичних образах міфології, то благонамірені філістери робили і продовжують робити висновок, що фантастичний родовід створив реальні роди».

Фратрія, як і в американців, була первісним родом, який розчленувався на кілька дочірніх родів, об'єднував їх і часто вказував ще на походження їх усіх від спільного родоначальника. Так, за Гротом,

«усі однолітки, члени фратрії Гекатея, визнавали одного й того самого бога своїм родоначальником у шістнадцятому коліні».

Тому всі роди цієї фратрії були в буквальному розумінні братніми родами. Фратрія зустрічається ще у Гомера як військова одиниця у відомому місці, де Нестор радить Агамемнону: вишикуй людей по племенах і фратріях так, щоб фратрія допомагала фратрії, плем'я — племені [183].— Фратрія, крім того, мала право і повинна була переслідувати за вбивство члена фратрії; отже, в більш ранню епоху на ній лежав також обов'язок кровної помсти. У неї, далі, були спільні святині і свята, та й сам розвиток усієї грецької міфології з традиційного староарійського культу природи по суті зумовлений був родами і фратріями і відбувався всередині їх. Далі, фратрія мала старійшину (phratriarchos) і, за де Куланжем, скликала загальні збори, ухвалювала обов'язкові рішення, мала судову і адміністративну владу [184]. Навіть пізніша держава, яка ігнорувала рід, залишила за фратрією деякі громадські функції адміністративного характеру.

Кілька споріднених фратрій становлять плем'я. В Аттіці було чотири племені, в кожному з них — по три фратрії і в кожній фратрії — по тридцять родів. Таке точне визначення складу груп передбачає свідоме і планомірне втручання в порядок речей, що стихійно склався. Як, коли і чому це сталося,— про це мовчить грецька історія, згадки про яку у самих греків збереглися лише починаючи з героїчної епохи.

---

* У рукопису Маркса замість Грота названо давньогрецького вченого II ст. н. е. Поллукса, на якого часто посилається Грот. *Ред.*

Утворення різних діалектів у греків, скупчених на порівняно невеликій території, набуло меншого розвитку, ніж в обширних американських лісах; проте і тут ми бачимо, що лише племена з однаковим основним наріччям об'єднуються в більш значне ціле, і навіть у маленькій Аттіці ми зустрічаємо окремий діалект, який пізніше став панівним як загальна мова для всієї грецької прози.

У поемах Гомера ми знаходимо грецькі племена здебільшого уже об'єднаними в невеликі народності, всередині яких роди, фратрії і племена все ж ще цілком зберігали свою самостійність. Вони жили уже в містах, укріплених стінами; кількість населення збільшувалася разом із зростанням стад, поширенням землеробства і зародків ремесла; разом з тим зростали майнові відмінності, а з ними і аристократичний елемент усередині стародавньої, первісної демократії. Окремі дрібні народності вели безупинні війни за володіння кращими землями, а також, зрозуміло, і заради воєнної здобичі; рабство військовополонених було вже визнаним інститутом.

Організація управління у цих племен і дрібних народностей була така:

1. Постійним органом влади була *рада*, bulê, яка спершу, мабуть, складалась із старійшин родів, а пізніше, коли кількість їх надто зросла,— з обраної частини цих старійшин, що сприяло розвиткові і посиленню аристократичного елемента; саме так і змальовує нам Діонісій раду героїчної епохи, яка складається із знатних (kratistoi) [185]. З важливих питань рада ухвалювала остаточні рішення; так, наприклад, у Есхіла рада міста Фіви ухвалює вирішальну у виниклій ситуації постанову влаштувати Етеоклу почесний похорон, а труп Полініка викинути собакам [186]. Згодом, коли виникла держава, ця рада перетворилася в сенат.

2. *Народні збори* (agora). В ірокезів ми бачили, що народ — чоловіки і жінки — оточує збори ради і, в установленому порядку беручи участь в обговоренні, впливає, таким чином, на її рішення. У гомерівських греків це «оточення» [Umstand], вживаючи давньонімецький судовий вислів, розвинулось уже в справжні народні збори, як це було також у стародавніх германців. Їх скликала рада для розв'язання важливих питань; кожний чоловік міг брати слово. Рішення ухвалювалося підніманням рук (у Есхіла в «Благальницях») або вигуками. Зборам належала верховна влада в останній інстанції, бо, як говорить Шеман («Грецькі старожитності»),

> «коли йдеться про справу, виконання якої потребує допомоги народу, Гомер не вказує нам ніякого способу, яким можна було б примусити до цього народ проти їх волі» [187].

Адже за тих часів, коли кожний дорослий чоловік у племені був воїном, не існувало ще відокремленої від народу публічної влади, яка могла б бути йому протипоставлена. Первісна демокра-

тія перебувала ще в повному розквіті, і з цього ми повинні виходити при оцінці влади і становища як ради, так і басилея.

3. *Воєначальник* (basileus). Маркс зауважує з цього приводу: «Європейські учені, в більшості своїй природжені придворні лакеї, перетворюють басилея в монарха в сучасному розумінні слова. Проти цього протестує республіканець-янкі Морган. Він говорить досить іронічно, але цілком справедливо про єлейного Гладстона і його книгу «Юність світу» [188]:

«Пан Гладстон показує нам грецьких вождів героїчної епохи як царів і князів, змальовуючи їх до того ж ще й джентельменами; але він сам мусить визнати, що загалом звичай або закон первородства ми знаходимо у них, здається, досить, але не надто різко вираженим»».

Слід гадати, що право первородства з такими застереженнями і самому панові Гладстону здається досить, хай це навіть і не надто різко виражено, позбавленим усякого значення.

Ми бачили вже, як стояла справа із спадкуванням посад старійшин у ірокезів та інших індіанців. Усі посади були виборними здебільшого всередині роду і остільки були спадковими в його межах. При заміщенні звільнюваних посад стали потроху віддавати перевагу найближчому родичу — братові або синові сестри, коли не було причин обійти його. Тому, якщо у греків за панування батьківського права посада басилея звичайно переходила до сина або до одного з синів, то це лише доводить, що сини тут могли розраховувати на спадкоємство внаслідок народного обрання, але аж ніяк не говорить про визнання законним спадкоємства без такого обрання. В даному разі ми знаходимо в ірокезів і греків тільки перший зародок окремих знатних сімей усередині роду, а у греків до того ж ще й перший зародок майбутнього спадкового предводительства, або монархії. Тому слід думати, що у греків басилей або мав обиратися народом, або ж затверджуватися його визнаними органами — радою чи агорою, як це практикувалося щодо римського «царя» (rex).

В «Іліаді» «проводир мужів» Агамемнон виступає не як верховний цар греків, а як верховний командуючий союзним військом перед обложеним містом. І на це його становище вказує у відомому місці Одіссей, коли серед греків виникли чвари: недобра річ багатоначальність, один повинен бути командуючим і т. ін. (далі йде популярний вірш із згадкою про скіпетр, але він був доданий пізніше) [189]. «Одіссей не читає тут лекції про форму правління, а вимагає покори головнокомандуючому на війні. Для греків, які під Троєю являли собою тільки військо, агора ведеться досить демократично: Ахіллес, говорячи про подарунки, тобто про дільбу здобичі, завжди називає це справою не Агамемнона або якогось іншого басилея, а «синів ахеян», тобто народу. Епітети: «Зевсом народжений», «Зевсом виплеканий» нічого не доводять, бо *кожний* рід веде своє походження від одного з богів, а рід глави племені

уже від «більш знатного» бога, в даному разі — від Зевса. Навіть особисто невільні, як, наприклад, свинопас Евмей і інші, є «божественними» (dioi i theioi), і це в «Одіссеї», отже, значно пізніше часу, описуваного в «Іліаді»; в тій же «Одіссеї» назва «герой» дається ще герольдові Мулію, так само як і сліпому співцеві Демодоку *. Коротше кажучи, слово basileia, яке грецькі письменники вживають для позначення гомерівської так званої царської влади (бо головна відмітна ознака її — військовий провід), при наявності поряд з нею ради вождів і народних зборів означає тільки військову демократію» (Маркс).

У басилея, крім військових, були ще жрецькі і судові повноваження; останні не були точно визначені, перші він мав як верховний представник племені або союзу племен. Про цивільні, адміністративні повноваження ніколи немає й мови, але, мабуть, басилей за посадою був членом ради. Таким чином, етимологічно цілком правильно перекладати слово «басилей» німецьким словом «König», бо слово — «König» (Kuning) походить від Kuni, Künne і означає «старійшина роду». Але сучасному значенню слова «König» (король) старогрецьке «басилей» зовсім не відповідає. Стародавню basileia Фукідід цілком ясно називає patrikê, тобто такою, що походить від родів, і говорить, що вона мала точно визначені, отже, обмежені повноваження [190]. Арістотель теж указує, що basileia героїчної епохи була проводом над вільними, а басилей був воєначальником, суддею і верховним жерцем [191]; отже, урядової влади в пізнішому розумінні він не мав **.

Ми бачимо, таким чином, у грецькому устрої героїчної епохи стародавню родову організацію ще в повній силі, але, разом з тим, уже і початок руйнування її: батьківське право із спадкуванням майна дітьми, що сприяло нагромадженню багатств у сім'ї і робило сім'ю силою, яка протистояла родові; зворотний вплив майнових відмінностей на організацію управління через утворення перших зародків спадкової знаті і царської влади; рабство спершу самих тільки військовополонених, але вже з перспективою поневолення власних одноплемінників і навіть членів свого роду; початок виродження стародавньої війни племені проти племені в систематичний розбій на суші і на морі з метою загарбання худоби, рабів і скарбів, перетворення цієї війни в регулярний промисел;

* У рукопису Маркса далі йде випущена Енгельсом фраза: «термін «койранос» (Χοιργνος), що його Одіссей застосовує до Агамемнона, поряд з терміном «басилей», також означає тільки «командуючого військом на війні»». *Ред.*

** Так само, як грецького басилея, у вигляді сучасного монарха зображали і ацтекського воєначальника. Морган уперше піддає історичній критиці повідомлення іспанців, що спочатку грунтувалися на хибному розумінні і були перебільшені, а потім і просто стали брехливими, і доводить, що мексіканці стояли на середньому ступені варварства, але трохи випередили в своєму розвиткові новомексіканських індіанців пуебло, і що їхній лад, наскільки можна зробити висновок з перекручених повідомлень, мав такі відмітні риси: це був союз трьох племен, який підкорив і зробив своїми данниками кілька інших племен; ним управляли союзна рада і союзний воєначальник, якого іспанці перетворили в «імператора».

одним словом, вихваляння і шанування багатства як найвищого блага і зловживання стародавніми родовими порядками для виправдання насильного грабежу багатств. Не вистачало ще тільки одного: установлення, яке не тільки убезпечувало б новонабуті багатства окремих осіб від комуністичних традицій родового ладу, яке не тільки зробило б приватну власність, що так мало цінилася раніше, священною і це освячення проголосило б найвищою метою всякого людського суспільства, але й наклало б печать загального суспільного визнання на нові форми придбання власності, які розвивалися одна за другою, а, отже, і до безперервно прискорюваного нагромадження багатств; не вистачало установлення, яке увічнило б не тільки поділ суспільства на класи, що тоді розпочинався, але й право імущого класу на експлуатацію неімущого і панування першого над останнім.

І таке установлення з'явилося. Було винайдено *державу*.

V

ВИНИКНЕННЯ АФІНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Як розвинулася держава, почасти перетворюючи органи родового ладу, почасти витісняючи їх упровадженням нових органів і, кінець кінцем, цілком замінивши їх справжніми органами державної влади; як місце справжнього «озброєного народу», що захищав себе власними силами у своїх родах, фратріях і племенах, зайняла озброєна «публічна влада», яка була підпорядкована цим державним органам, а отже, могла бути застосована і проти народу,— все це, принаймні на початковій стадії, ми ніде не можемо простежити краще, ніж у Стародавніх Афінах. Зміна форм в основному змальована Морганом, а аналіз економічного змісту, що породив її, мені доводиться здебільшого додавати.

У героїчну епоху чотири племені афінян займали в Аттіці ще відособлені області; навіть дванадцять фратрій, з яких вони складалися, очевидно, мали ще окремі поселення у вигляді дванадцяти міст Кекропу. Організація управління була відповідною героїчній епосі: народні збори, народна рада, басилей. В епоху, з якої починається писана історія, земля була вже поділена і перейшла в приватну власність, як це і властиво порівняно уже розвинутому на кінець вищого ступеня варварства товарному виробництву і торгівлі товарами, що відповідає йому. Поряд із зерном вироблялися також вино і олія; морська торгівля по Егейському морю дедалі більше вилучалася з рук фінікійців і потрапляла переважно до рук жителів Аттіки. Завдяки купівлі і продажу земельних володінь, завдяки дальшому розвиткові поділу праці між землеробством і ремеслом, торгівлею і судноплавством члени родів, фратрій і племен повинні були невдовзі перемішатися між собою; на території фратрії і племені оселялися жителі, які, хоч і були співвітчизниками, все ж не належали до цих об'єднань, отже, були чужими в своєму власному місці проживання. Адже кожна фратрія і кожне плем'я в мирні часи

самі управляли своїми справами, не звертаючися в Афіни до народної ради або басилея. Але ті, хто жив на території фратрії або племені, не належачи до них, не могли, зрозуміло, брати участі в цьому управлінні.

Все це так порушило нормальне функціонування органів родового ладу, що уже в героїчну епоху виникла потреба вжити заходів, щоб усунути це. Був запроваджений приписуваний Тезею устрій. Зміна полягала насамперед у тому, що в Афінах було засновано центральне управління, тобто частина справ, якими доти самостійно відали племена, була оголошена загальнозначимою і передана у відання загальної ради, що перебувала в Афінах. Завдяки цьому нововведенню афіняни просунулися у своєму розвитку далі, ніж будь-який з корінних народів Америки: замість простого союзу племен, що жили в сусідстві, відбулося їх злиття в єдиний народ. У зв'язку з цим виникло загальне афінське народне право, що стояло над правовими звичаями окремих племен і родів; афінський громадянин, як такий, дістав певні права і новий правовий захист також і на тій території, де він був іноплемінником. Але цим було зроблено перший крок до руйнування родового ладу, бо це був перший крок до здійсненого пізніше допуску до складу громадян і тих осіб, які були іноплемінниками в усій Аттіці і цілком перебували і далі лишалися поза афінським родовим устроєм. Друге, приписуване Тезею, нововведення полягало в поділі всього народу, незалежно від роду, фратрії або племені, на три класи: евпатридів, або благородних, геоморів, або землеробів, і деміургів, або ремісників, і в наданні благородним виключного права на заміщення посад. А втім, цей поділ не привів до якихось результатів, крім заміщення посад благородними, оскільки він не встановлював ніяких інших правових відмінностей між класами *. Але він має важливе значення, оскільки розкриває перед нами нові суспільні елементи, що непомітно розвинулися. Він показує, що узвичаєне заміщення родових посад членами певних сімей перетворилося уже в мало заперечуване право цих сімей на зайняття громадських посад, що ці сім'ї, і без того могутні своїм багатством, почали складатися поза своїми родами в особливий привілейований клас і що ці їхні домагання були освячені державою, яка ще тільки зароджувалася. Він, далі, показує, що поділ праці між селянами і ремісниками усталився вже настільки, що почав відсувати на другий план суспільне значення колишнього поділу на роди і племена. Він, нарешті, проголошує непримириму суперечність між родовим суспільством і державою; перша спроба утворення держави полягає в розриві родових зв'язків шляхом поділу членів кожного роду на привілейованих і непривілейованих і поділу

* У виданні 1884 р. кінець фрази був сформульований так: «оскільки інші два класи не дістали якихось особливих прав». *Ред.*

останніх, у свою чергу, на два класи відповідно до роду їх занять, що протиставляло їх, таким чином, один одному.

Дальша політична історія Афін аж до Солона відома зовсім недостатньо. Посада басилея втратила своє значення; очолили державу обрані з благородних архонти. Панування знаті дедалі більше посилювалося, поки приблизно в 600 р. до нашого літочислення воно не стало нестерпним. Основним засобом для придушення народної свободи були при цьому гроші і лихварство. Головне місцеперебування знаті було в Афінах та їх околицях, де морська торгівля, а разом з нею морський розбій, яким при нагоді все ще займалися, збагачували цю знать і зосереджували в її руках грошові багатства. Звідси зростаюче грошове господарство проникало в сільські общини, діючи, наче роз'їдаюча кислота, на їх споконвічний спосіб життя, що базувався на натуральному господарстві. Родовий лад абсолютно несумісний з грошовим господарством; розорення дрібних селян Аттіки збіглося з ослабленням старих родових уз, під захистом яких вони перебували. Боргова розписка і заставна на землю (бо афіняни винайшли вже й іпотеку) не зважали ні на рід, ні на фратрію. А старий родовий лад не знав ні грошей, ні позики, ні грошових боргів. Тому в результаті все більше поширюваного грошового панування знаті було вироблене також нове звичаєве право для того, щоб забезпечити кредитора проти боржника, щоб освятити експлуатацію дрібних селян власниками грошей. На полях Аттіки скрізь стирчали заставні камені, на яких значилося, що дана ділянка заставлена тому-то і тому-то за таку-то суму грошей. Поля, не позначені в такий спосіб, були вже здебільшого продані за несплату в строк іпотечної позики або процентів і перейшли у власність лихваря-аристократа; селянин міг бути задоволений, якщо йому дозволяли залишатися на ділянці орендарем і жити на *шосту частину* продукту своєї праці, сплачуючи решту *п'ять шостих* новому власникові як орендну плату. Більше того. Якщо сума, одержана від продажу земельної ділянки, не покривала боргу або якщо позика не була забезпечена заставою, то боржник змушений був продавати своїх дітей у рабство в чужі країни, щоб розплатитися з кредитором. Продаж дітей батьком — таким був перший плід батьківського права і моногамії! А якщо кровопивця все ще не був задоволений, він міг продати в рабство і самого боржника. Такою була ясна зоря цивілізації в афінського народу.

Раніше, коли умови життя народу ще відповідали родовому ладові, такий переворот був неможливий; а тепер він стався, але ніхто не знав, як. Повернемося на хвилину до наших ірокезів. Там було немислимим становище, нав'язане тепер афінянам, так би мовити, без їхньої участі і безперечно всупереч їхній волі. Там спосіб виробництва засобів до життя, лишаючись рік у рік

незмінним, ніколи не міг породити таких немовби ззовні нав'язаних конфліктів, такої суперечності між багатими і бідними, між експлуататорами і експлуатованими. Ірокези були ще дуже далекі від панування над природою, але в певних, для них визначених природних межах вони були господарями свого власного виробництва. За винятком неврожаїв на їхніх невеличких городах, вичерпання запасів риби в їхніх озерах та ріках і різкого зменшення дичини в їхніх лісах, вони знали заздалегідь, на що можуть розраховувати при своєму способі добування засобів до життя. Цей спосіб повинен був забезпечити засоби до існування — то мізерні, то більш достатні, але він ніяк не міг привести до непередбачених суспільних переворотів, до розриву родових уз, до розколу членів роду і членів племені на протилежні класи, що борються один з одним. Виробництво велося в найвужчих рамках, але продукт був цілком у розпорядженні виробників. Це було величезною перевагою виробництва епохи варварства, перевагою, яка з настанням епохи цивілізації була втрачена. Завданням найближчих поколінь буде здобути її наново, але вже на основі нині досягнутого могутнього панування людини над природою і на основі вільної асоціації, яка стала тепер можливою.

Інакше було у греків. Виникнення приватної власності на стада і предмети розкоші вело до обміну між окремими особами, до перетворення продуктів у *товари*. І в цьому — зародок усього наступного перевороту. Тільки-но виробники перестали самі безпосередньо споживати свій продукт, а почали відчужувати його шляхом обміну, вони втратили свою владу над ним. Вони вже більше не знали, що з ним станеться. Виникла можливість використати продукт проти виробника, для його експлуатації і гноблення. Тому жодне суспільство не може зберегти надовго владу над своїм власним виробництвом і контроль над соціальними наслідками свого процесу виробництва, якщо воно не знищить обміну між окремими особами.

Як швидко після виникнення обміну між окремими особами і перетворення продуктів у товари починає виявлятися влада продукту над його виробником — це афінянам довелося зазнати на власному досвіді. Разом з товарним виробництвом з'явився обробіток землі окремими особами своїми власними силами, а незабаром після цього і земельна власність окремих осіб. Потім з'явилися гроші, загальний товар, на який могли обмінюватися всі інші товари. Але, винаходячи гроші, люди й гадки не мали, що вони разом з тим створюють нову суспільну силу — єдину силу, яка матиме загальний вплив і перед якою повинно буде схилитися все суспільство. І ця нова сила, що раптово виникла без відома і бажання її власних творців, дала відчути свою владу афінянам з усією грубістю своєї молодості.

Що було робити? Стародавній родовий лад не тільки виявився безсилим проти переможної ходи грошей, він був також абсолютно нездатний знайти в собі хоч місце для чогось подібного до грошей, кредиторів і боржників, примусового стягання боргів. Але нова суспільна сила існувала, і благочестиві побажання, палке прагнення повернути добрі старі часи не могли примусити знову зникнути гроші і лихварство. І крім того, родовому ладові було завдано ряд інших другорядних ударів. Від покоління до покоління дедалі більше перемішувалися між собою члени різних родів і фратрій по всій території Аттіки і особливо в самому місті Афінах, хоч і тепер ще афінянин міг продавати не належним до свого роду особам лише земельні ділянки, але не своє житло. З дальшим розвитком промисловості і обміну все повніше розвивався поділ праці між різними галузями виробництва: землеробством, ремеслом, а в ремеслі — між численними різновидами його, торгівлею, судноплавством і т. ін.; населення поділялося тепер за своїми заняттями па досить сталі групи; кожна з них мала ряд нових спільних інтересів, для яких не було місця всередині роду або фратрії і для обслуговування яких потрібні були, виходить, нові посади. Кількість рабів значно зросла і, мабуть, на той час уже набагато перевищувала кількість вільних афінян; родовий лад спершу зовсім не знав рабства, а значить, не знав і засобів, за допомогою яких можна було тримати в шорах цю масу невільних. І, нарешті, торгівля приваблювала до Афін силу чужоземців, які оселялися тут заради легкої наживи; з огляду на старі порядки, вони так само лишалися безправними і беззахисними і, незважаючи на традиційну терпимість, були неспокійним, чужим елементом у народі.

Одним словом, родовий лад доходив до кінця. Суспільство з кожним днем дедалі більше виростало з його рамок; навіть найгірші з лих, які виникали у всіх перед очима, він не міг ні обмежити, ні усунути. А тим часом непомітно розвинулася держава. Нові групи, що утворилися внаслідок поділу праці спершу між містом і селом, а потім між різними міськими галузями праці, створили нові органи для захисту своїх інтересів; були встановлені всякого роду посади. А далі молодій державі для ведення окремих невеликих воєн і для охорони торговельних суден стали потрібні передусім власні військові сили, які у мореплавців-афінян могли бути спочатку тільки морськими силами. Були утворені, невідомо за який час до Солона, навкрарії, невеликі територіальні округи, по дванадцять у кожному племені; кожна навкрарія повинна була спорядити, озброїти і забезпечити екіпажем одне військове судно і, крім того, виставляла ще двох вершників. Це установлення підривало родовий устрій двояким чином: по-перше, воно створювало публічну владу, яка уже не збігалася попросту з сукупністю озброєного народу; по-друге,

воно вперше поділяло народ для суспільних цілей не за спорідненими групами, а за *проживанням на одній території*. Яке це мало значення, буде видно далі.

Оскільки родовий лад не міг подавати експлуатованому народові ніякої допомоги, то лишалося розраховувати тільки на державу, що виникала. І вона дійсно подала цю допомогу у вигляді організації управління, запровадженої Солоном, знову зміцнившись водночас за рахунок старого ладу. Солон,— нас тут не цікавить спосіб, яким була проведена його реформа, що припадає на 594 р. до нашого літочислення,— почав ряд так званих політичних революцій, причому зробив це вторгненням у відносини власності. Всі революції, що відбувалися досі, були революціями для захисту одного виду власності проти іншого виду власності. Вони не могли захищати один вид власності, не зазіхаючи на інший. Під час великої французької революції була принесена в жертву феодальна власність, щоб урятувати буржуазну; в революції, проведеній Солоном, мусила постраждати власність кредиторів в інтересах власності боржників. Борги були просто оголошені недійсними. Подробиці нам точно не відомі, але Солон хвалиться в своїх віршах, що видалив заставні камені з обтяжених боргами земельних ділянок і повернув назад людей, проданих за борги в чужі країни, і тих, що втекли туди. Це можна було зробити тільки відкритим порушенням прав власності. І, справді, всі так звані політичні революції, від першої до останньої, були зроблені заради захисту власності *одного* виду і здійснювалися шляхом конфіскації, що зветься також крадіжкою, власності *іншого* виду. Отже, безперечно, що протягом двох з половиною тисяч років приватна власність могла зберігатися тільки завдяки порушенням права власності.

Але тепер треба було запобігти повторенню такого повернення в рабство вільних афінян. Це досягалося насамперед загальними заходами, як, наприклад, забороною таких боргових зобов'язань, за якими заставлялася сама особа боржника. Далі були встановлені максимальні розміри земельної власності, якою могла володіти окрема особа, щоб хоч якось обмежити ненаситне прагнення знаті до захоплення селянської землі. А потім сталися зміни і в самому ладі; для нас найважливішими є такі:

Було встановлено, що рада складається з чотирьохсот членів, по сто від кожного племені; тут, таким чином, основою ще лишалося плем'я. Але це був єдиний бік старого ладу, сприйнятий новою державою. Щодо всього іншого, то Солон поділив громадян на чотири класи за розмірами землеволодіння та його доходністю; 500, 300 і 150 медимнів зерна (1 медимн=приблизно 41 літрові) були мінімальними розмірами доходу для перших трьох класів; ті, що мали менші доходи або зовсім не мали земельної власності, потрапляли до четвертого класу. Всі посади могли займати

лише представники вищих трьох класів, а найвищі посади — тільки представники першого класу; четвертий клас мав лише право виступати і голосувати в народних зборах, але саме тут обиралися всі урядові особи, тут вони повинні були звітувати про свою діяльність, тут вироблялися всі закони, а четвертий клас становив тут більшість. Аристократичні привілеї були почасти відновлені у формі привілеїв багатства, але народ зберігав за собою вирішальну владу. Крім того, поділ на чотири класи був основою для нової організації війська. Перші два класи поставляли кавалерію, третій мав служити як важкоозброєна піхота, четвертий — як легка піхота, що не мала захисної зброї, або у флоті, і до того ж одержував, мабуть, за свою службу плату.

Тут, таким чином, в організацію управління вводиться зовсім новий елемент — приватна власність. Права і обов'язки громадян держави почали визначатися відповідно до розміру їхньої земельної власності, і тією ж мірою, якою почали здобувати вплив імущі класи, почали витіснятися старі кровноспоріднені об'єднання; родовий лад зазнав нової поразки.

Проте надання політичних прав за майном зовсім не було одним з таких установлень, без яких не може існувати держава. Хоча цей принцип і відігравав велику роль в історії державного устрою, все ж дуже багато держав, і саме найбільш розвинутих, обходилися без нього. Та і в Афінах він відіграв тільки минущу роль; з часів Арістіда доступ до всіх посад був відкритий кожному громадянинові [192].

За подальші вісімдесят років еволюція афінського суспільства поступово набрала напряму, в якому воно розвивалося далі на протязі наступних століть. Лихварським операціям з землею, що процвітали в досолонівську епоху, було покладено край, так само як і безмірній концентрації земельної власності. Торгівля, а також ремесло і художнє ремесло, що дедалі більше розвивалися на основі рабської праці, зробилися панівними заняттями. Люди стали освіченішими. Замість того щоб по-старому жорстоко експлуатувати власних співгромадян, тепер почали експлуатувати переважно рабів і покупців афінських товарів поза Афінами. Рухоме майно, багатство, що полягало в грошах, рабах і кораблях, все більше зростало, але тепер воно вже не становило виключно засобу для придбання земельної власності, як це було за колишніх часів замкнутості й обмеженості,— воно стало самоціллю. В результаті цього, з одного боку, в особі нового класу — багачів, що займалися промисловістю і торгівлею,— виникла переможна конкуренція старій могутності знаті, а, з другого, залишки старого родового ладу втратили останній грунт. Роди, фратрії і племена, члени яких були розсіяні тепер по всій Аттіці і остаточно перемішалися між собою, стали через це зовсім

непридатними для ролі політичних об'єднань; дуже багато афінських громадян не належало до жодного роду; це були пришельці, які хоч і дістали права громадянства, але не були прийняті в жоден із старих родових союзів; поряд з цим ще існувала невпинно зростаюча кількість чужоземних пришельців, що були під покровительством [193].

Тим часом боротьба партій тривала; знать намагалася повернути свої колишні привілеї і на короткий час узяла гору, поки революція Клісфена (509 р. до нашого літочислення) не повалила її остаточно, а з нею разом і останні залишки родового ладу [194].

Нова організація управління, проведена Клісфеном, ігнорувала поділ на чотири стародавніх племені, що грунтувалися на родах і фратріях. Її місце зайняла зовсім нова організація на основі уже випробуваного в навкраріях поділу громадян тільки за місцем їхнього проживання. Вирішальне значення мала уже не належність до родових союзів, а виключно місце постійного проживання; не народ було піддано поділу, а територію; населення в політичному відношенні перетворювалося в звичайний придаток території.

Вся Аттіка була поділена на сто самоврядних общин-округів, або демів. Громадяни (демоти), що жили в кожному демі, обирали свого старійшину (демарха) і скарбника, а також тридцять суддів, яким були підсудні дрібні позови. Деми мали також власний храм і бога-покровителя або героя, для якого вони обирали священнослужителів. Найвища влада в демі належала зборам демотів. Як справедливо відзначає Морган, це — прообраз самоврядної американської міської общини [195]. Виникаюча держава розпочала в Афінах з тієї самої одиниці, до якої приходить сучасна держава в результаті свого вищого розвитку.

Десять таких одиниць, демів, становили плем'я, яке, проте, на відміну від старого родового племені стало називатися тепер територіальним племенем. Воно було не тільки самоврядним політичним, але також і військовим об'єднанням, воно обирало філарха * або старійшину племені, що командував кіннотою, таксіарха, що командував піхотою, і стратега, що командував усім військом, набраним на території племені. Воно, далі, споряджало п'ять військових суден з екіпажем і командиром і мало своїм священним покровителем якого-небудь аттічного героя, ім'ям якого й називалося. Нарешті, воно обирало п'ятдесят представників до афінської ради.

Вінцем цього була афінська держава, управління якою здійснювалося радою, що складалася з п'ятисот обраних представників десяти племен, а в останній інстанції — народними зборами, куди мав доступ і де мав право голосу кожний афінський громадянин;

* — від давньогрецького слова «філа» — плем'я. *Ред.*

поряд з цим архонти та інші урядові особи відали різними галузями управління і судовими справами. Глави виконавчої влади в Афінах не було.

З запровадженням цієї нової організації управління і з допущенням дуже великої кількості жителів, що були під покровительством,— почасти пришельців, почасти вільновідпущених рабів — органи родового ладу були відтіснені від громадських справ; вони виродилися в союзи приватного характеру і в релігійні братства. Але моральний вплив, успадковані погляди і спосіб мислення старої родової епохи ще довго жили в традиціях, які відмирали тільки поступово. Це позначилося на одному з пізніших державних установлень.

Ми бачили, що істотна ознака держави полягає в публічній владі, відокремленій від маси народу. Афіни мали на той час лише народне військо і флот, що його виставляв безпосередньо народ; військо і флот були захистом від зовнішніх ворогів і тримали в покорі рабів, які вже тоді становили значну більшість населення. Відносно громадян публічна влада спочатку існувала тільки як поліція, що є такою ж старою, як держава, через це простодушні французи XVIII століття і говорили не про народи цивілізовані, а про народи поліцизовані (nations policées) *. Афіняни заснували, таким чином, одночасно із своєю державою також і поліцію, справжню жандармерію з піших і кінних лучників — ланд'єгерів, як їх називають у Південній Німеччині і в Швейцарії. Але ця жандармерія формувалася з *рабів*. Ця поліцейська служба здавалася вільному афінянинові такою принизливою, що він вважав за краще бути арештованим озброєним рабом, аби тільки самому не займатися такою ганебною справою. В цьому позначався ще спосіб мислення стародавнього родового побуту. Держава не могла існувати без поліції, але вона була ще молода і не користувалася ще достатнім моральним авторитетом, щоб викликати повагу до заняття, яке колишнім членам родів неминуче мало здаватися ганебним.

Якою мірою держава, що склалася в головних своїх рисах, відповідала новому суспільному становищу афінян, свідчить швидкий розквіт багатства, торгівлі і промисловості. Класовий антагонізм, на якому грунтувалися тепер суспільні і політичні установлення, був уже не антагонізмом між знаттю і простим народом, а антагонізмом між рабами і вільними, між жителями, що були під покровительством, і повноправними громадянами. На час найвищого розквіту Афін загальна кількість вільних громадян, включаючи жінок і дітей, становила приблизно 90 000 чоловік, а рабів обох статей налічувалося 365 000 і тих, що були під покровительством — чужоземців і вільновідпущеників —

* Гра слів: «policé» — «цивілізований», «police» — «поліція». *Ред.*

45 000. Таким чином, на кожного дорослого громадянина чоловічої статі припадало щонайменше 18 рабів і більше двох, що були під покровительством. Велика кількість рабів була зв'язана з тим, що багато з них працювало разом у мануфактурах, у великих приміщеннях під наглядом дозорців. Але з розвитком торгівлі і промисловості відбувалося нагромадження і концентрація багатств у небагатьох руках, а також зубожіння маси вільних громадян, яким тільки лишалося на вибір: або вступити в конкуренцію з рабською працею, самим узявшись за ремесло, що вважалося ганебним, низьким заняттям і не обіцяло до того ж великого успіху, або ж стати злидарями. Вони йшли — за даних умов неминуче — останнім шляхом, а тому що вони становили масу населення, це призвело до загибелі і всю афінську державу. Не демократія згубила Афіни, як це твердять європейські шкільні педанти, що плазують перед монархами, а рабство, яке зробило працю вільного громадянина ганебною.

Виникнення держави в афінян є надзвичайно типовим прикладом утворення держави взагалі, тому що воно, з одного боку, відбувається в чистому вигляді, без будь-якого насильного втручання, зовнішнього або внутрішнього,— короткочасна узурпація влади Пісістратом не залишила ніяких слідів [196],— з другого боку, тому, що в даному разі дуже високо розвинута форма держави, демократична республіка, виникає безпосередньо з родового суспільства і, нарешті, тому, що ми достатньою мірою обізнані з усіма істотними подробицями утворення цієї держави.

VI

РІД І ДЕРЖАВА В РИМІ

Із сказання про заснування Рима видно, що перше поселення створено рядом об'єднаних в одне плем'я латинських родів (згідно із сказанням, їх було сто), до яких незабаром приєдналось одне сабельське плем'я, що теж нібито налічувало сто родів, а потім і третє плем'я, що складалося з різних елементів і так само мало, за переказами, сто родів. Усе оповідання з першого погляду свідчить про те, що тут не було нічого природно виниклого, крім роду, та й він у деяких випадках був лише відгалуженням первісного роду, що продовжував існувати на старій батьківщині. На племенах лежить печать штучного утворення, проте здебільшого із споріднених елементів і за зразком стародавнього, природно вирослого, а не штучно створеного племені; при цьому не виключено, що ядром кожного з трьох племен могло бути справжнє старе плем'я. Проміжна ланка, фратрія, складалася з десяти родів і називалася курією; їх було, таким чином, тридцять.

Загальновизнано, що римський рід був таким самим інститутом, як і рід грецький; якщо грецький рід являє собою дальший розвиток того суспільного осередку, первісну форму якого ми знаходимо в американських червоношкірих, то це цілком стосується і римського роду. Тому ми можемо тут говорити коротше.

Римський рід, принаймні за найдавніших часів існування міста, мав такий устрій:

1. Взаємне право спадкування членів роду; майно лишалося всередині роду. Оскільки в римському роді, як і в грецькому, панувало вже батьківське право, то потомство по жіночій лінії виключалося із спадкування. За законами Дванадцяти таблиць [197], найдавнішою відомою нам писемною пам'яткою римського права, в першу чергу спадщину одержували діти як прямі спадкоємці, коли їх не було — агнати (родичі по *чоловічій* лінії), а коли не було таких — члени роду. В усіх випадках майно лишалося

всередині роду. Ми бачимо тут поступове проникнення в родовий звичай нових, породжених зростанням багатства і моногамією правових норм: первісно рівне право спадкування всіх членів роду обмежується на практиці спершу — і, як зазначалося вище, дуже рано — агнатами, а кінець кінцем дітьми та їхнім потомством по чоловічій лінії; у Дванадцяти таблицях це, само собою зрозуміло, подано в зворотному порядку.

2. Володіння спільним місцем поховання. Патриціанський рід Клавдіїв під час переселення з міста Регілл до Рима дістав ділянку землі і, крім того, в самому місті спільне місце поховання. Ще за Августа привезена в Рим голова загиблого в Тевтобурзькому лісі Вара [198] була похована в gentilitius tumulus * — отже, рід (Квінтіліїв) мав ще окремий могильний курган **.

3. Спільні релігійні свята. Ці sacra gentilitia *** відомі.

4. Зобов'язання не брати шлюбу всередині роду. Це, очевидно, ніколи не було в Римі писаним законом, але залишалося звичаєм. З величезної маси римських подружніх пар, імена яких збереглися до нас, жодна не має однакового родового імені для чоловіка і дружини. Спадкове право також підтверджує це правило. Жінка, вийшовши заміж, утрачає свої агнатичні права, виходить із свого роду; ні вона, ні її діти не можуть бути спадкоємцями її батька або його братів, бо в противному разі батьківський рід утратив би частину спадщини. Це доцільно тільки тоді, коли припустити, що жінка не може вийти заміж за члена свого роду.

5. Спільне володіння землею. Воно завжди існувало в первісну епоху, з того часу як землю племені почали ділити. Серед латинських племен ми знаходимо землю почасти у володінні племені, почасти у володінні роду, а почасти у володінні домашніх господарств, якими тоді навряд чи **** були окремі сім'ї. Ромулу приписують перший поділ землі між окремими особами, приблизно по гектару (два югери) на кожного. Проте ми ще й пізніше знаходимо земельні володіння, що належать родам, не кажучи вже про державну землю, навколо якої обертається вся внутрішня історія республіки.

6. Обов'язок членів роду захищати і допомагати один одному. Писана історія показує нам самі тільки уламки цього звичаю; римська держава відразу виступила на сцену як така могутня сила, що право захисту від заподіяння зла перейшло до неї. Коли Аппій Клавдій був заарештований, усі члени його роду наділи траур, навіть ті, що були його особистими ворогами. Під

* — родовий курган. *Ред.*

** Слова «отже, рід (Квінтіліїв) мав ще окремий могильний курган» Енгельс додав у виданні 1891 р. *Ред.*

*** — родові священні свята. *Ред.*

**** У виданні 1884 р. замість слів «навряд чи» надруковано: «необов'язково». *Ред.*

час другої Пунічної війни [199] роди об'єднувалися для викупу своїх полонених родичів; сенат *заборонив* їм це.

7. Право носити родове ім'я. Воно збереглося аж до часів імперії; вільновідпущеникам дозволялося прибирати родове ім'я своїх колишніх панів, проте без набуття прав членів роду.

8. Право приймати до роду сторонніх. Це робилося через усиновлення однією з сімей (як у індіанців), що вело за собою прийняття до роду.

9. Про право обирати і усувати старійшину ніде не згадується. Але оскільки в перший період історії Риму всі посади займалися за обранням або за призначенням, починаючи з виборного царя, і оскільки жерці курій також обиралися куріями, то ми можемо припустити те саме відносно старійшин (principes) родів, хоч обрання з однієї й тієї самої сім'ї в роді могло вже стати правилом.

Такі були функції римського роду. За винятком уже завершеного переходу до батьківського права, вони точно відтворюють права і обов'язки ірокезького роду; тут теж «виразно видно ірокеза».

Покажемо * на одному тільки прикладі, яка плутанина в питанні про римський родовий лад панує ще й тепер навіть серед наших найвідоміших істориків. У праці Моммзена про римські власні імена часів республіки і Августа («Дослідження з історії Риму», Берлін, 1864, т. I [200]) сказано ось що:

«Крім усіх членів роду чоловічої статі, виключаючи, звичайно, рабів, але включаючи осіб, прийнятих родом, і тих, що перебувають під його покровительством, родове ім'я поширюється також на жінок... Плем'я» (так Моммзен перекладає тут слово gens) «— це... спільність, що виникла на основі спільного — дійсного або гаданого або навіть вигаданого — походження, скріплена узами товариства щодо свят, місця поховань і спадкування, спільність, до якої повинні і можуть зараховувати себе всі особисто вільні індивіди, а, отже, також і жінки. Трудність становить тільки визначення родового імені заміжніх жінок. Цієї трудності, звичайно, не було, поки жінка могла брати шлюб не інакше, як з членом свого роду, а, як може бути доведено, довгий час жінці складніше було вийти заміж за межами свого роду, ніж усередині його, бо ж це право одруження поза родом — gentis enuptio — ще в VI столітті давалося в нагороду як особистий привілей... Але там, де мали місце такі шлюби поза родом, жінка в найдавнішу епоху, очевидно, повинна була переходити до племені чоловіка. Немає ніякого сумніву в тому, що жінка, за стародавнім релігійним шлюбом, цілком вступає в правову і сакральну общину чоловіка і виходить із своєї. Хто не знає, що заміжня жінка втрачає право на спадкування і на передачу своєї спадщини щодо членів свого роду, зате входить до союзу, який має спільні права спадкування і до якого належать її чоловік, діти і взагалі члени їхнього роду. І якщо вона немовби усиновляється чоловіком і вступає в його сім'ю, то як же може вона лишатися чужою його родові?» (стор. 8—11).

* Увесь цей текст до слів: «Ще майже через триста років після заснування Риму» (див. цей том, с. 189) — Енгельс додав у виданні 1891 р. *Ред.*

Моммзен, таким чином, твердить, що римські жінки, які належали до якого-небудь роду, могли спершу брати шлюб тільки *всередині* свого роду, що римський рід, виходить, був ендогамний, а не екзогамний. Цей погляд, який суперечить усій практиці інших народів, спирається головним чином, якщо не виключно, на одне-однісіньке, що викликало багато спорів, місце у Лівія (книга XXXIX, розд. 19) [201], згідно з яким сенат у 568 р. від заснування міста, тобто в 186 р. до нашого літочислення, ухвалив:

«uti Feceniae Hispalae datio, deminutio, gentis enuptio, tutoris optio item esse quasi ei vir testamento dedisset; utique ei ingenuo nubere liceret, neu quid ei qui eam duxisset, ob id fraudi ignominiaeve esset»,— «щоб Феценія Гіспала мала право розпоряджатися своїм майном, зменшувати його, вийти заміж поза родом і обрати собі опікуна, як коли б її» (померлий) «чоловік передав їй це право за заповітом; щоб вона могла вийти заміж за вільнонародженого і щоб для того, хто візьме її за дружину, це не вважалося поганим вчинком або безчестям».

Отже, безперечно, що тут Феценії, вільновідпущениці, надається право вийти заміж поза родом. І так само безперечно звідси виходить, що чоловік мав право за заповітом передати своїй дружині право вийти після його смерті заміж поза родом. Але поза *яким* родом?

Якщо жінка повинна була виходити заміж усередині свого роду, як гадає Моммзен, то вона й після шлюбу залишалася в цьому роді. Але, по-перше, саме це твердження про ендогамію роду і треба довести. А по-друге, якщо жінка повинна була одружуватися всередині свого роду, то, природно, що й чоловік також, бо інакше він не знайшов би собі дружини. Але тоді виходить, що чоловік міг передати своїй дружині за заповітом право, якого він сам не мав і не міг використати для самого себе; з юридичної точки зору це — нісенітниця. Моммзен теж відчуває це і тому робить таке припущення:

«для одруження поза родом потрібна була юридична, мабуть, не тільки згода можновладця, але й усіх членів роду» (стор. 10, примітка).

Це, по-перше, дуже сміливе припущення, а по-друге, воно суперечить ясному текстові наведеного місця; сенат надає їй це право *замість чоловіка*, він напевно дає їй не більше і не менше того, що міг би дати їй її чоловік, але те, що він надає їй,— це право *абсолютне*, ніякими іншими обмеженнями не зв'язане, так що, коли вона скористається з цього права, то й її новий чоловік не повинен терпіти від цього; сенат навіть доручає теперішнім і майбутнім консулам і преторам подбати про те, щоб для неї не сталося від цього ніякої шкоди. Таким чином, припущення Моммзена є зовсім неприйнятним.

Або ж припустимо інше: жінка виходила заміж за чоловіка з іншого роду, але сама лишалася в своєму старому роді. Тоді, згідно з вищенаведеним місцем, її чоловік мав би право дозволити

дружині одружитися поза її власним родом. Це означає, що він мав би право розпоряджатися справами, що стосувалися роду, до якого він зовсім не належав. Це така нісенітниця, про яку більше й говорити не варто.

Отже, лишається тільки припустити, що жінка в першому шлюбі вийшла заміж за чоловіка з іншого роду і через цей шлюб тут же перейшла до роду чоловіка, як це Моммзен фактично і допускає для таких випадків. Тоді всі взаємовідносини відразу стають ясними. Жінка, внаслідок заміжжя відірвана від свого старого роду і прийнята в новий родовий союз чоловіка, займає там зовсім особливе становище. Хоч вона і член роду, але не зв'язана з ним кровною спорідненістю; самий характер її прийняття заздалегідь виключає її з загальної заборони одружуватися всередині роду, до якого вона увійшла саме через заміжжя; вона, далі, прийнята до родового союзу, що має спільні права спадкування, і в разі смерті чоловіка дістає у спадщину його майно, тобто майно члена роду. Що може бути природнішим за правило, яке зобов'язує її для збереження майна в роді вийти заміж за члена роду її першого чоловіка і ні за кого іншого? І якщо мав бути зроблений виняток, то хто може бути досить правомочним для того, щоб надати їй таке право, як не її перший чоловік, що заповідав їй це майно? В той момент, коли він заповідає їй частину майна і одночасно дозволяє через шлюб або в результаті шлюбу передати цю частину майна до чужого роду, це майно ще належить йому; отже, він розпоряджається буквально тільки своєю власністю. Щодо самої дружини та її відношення до роду її чоловіка, то в цей рід увів її саме чоловік актом вільного волевиявлення — шлюбом; а тому також здається природним, що саме він і є тією особою, яка може надати їй право вийти з цього роду через другий шлюб. Одним словом, справа виявляється простою і само собою зрозумілою, як тільки ми відкинемо курйозне уявлення про ендогамність римського роду і разом з Морганом визнаємо його первісно екзогамним.

Залишається ще останнє припущення, яке теж знайшло своїх прихильників і, мабуть, найчисленніших: зазначене місце нібито говорить лише про те,

«що вільновідпущені служниці (libertae) не могли без спеціального дозволу e gente enubere» (виходити заміж поза родом) «або вчинити будь-який інший акт, який, бувши зв'язаний з capitis diminutio minima *, спричинився б до виходу liberta з родового союзу» (Ланге. «Римські старожитності», Берлін, 1856, I, стор. 195, де з приводу цитованого нами місця з Лівія робиться посилання на Гушке [202]).

Якщо це припущення правильне, то згадане місце вже абсолютно нічого не доводить відносно становища вільнонароджених

* — втратою сімейних прав. *Ред.*

римлянок, і тоді зовсім не може бути й мови про обов'язок їх виходити заміж усередині роду.

Вислів enuptio gentis зустрічається тільки в цьому єдиному місці і ніде більше в усій римській літературі; слово enubere — одружуватися на стороні — зустрічається тільки тричі, теж у Лівія, і до того ж без зв'язку з родом. Фантастична ідея, нібито римлянки могли одружуватися тільки всередині роду, зобов'язана своїм виникненням лише одному цьому місцю. Але вона абсолютно не витримує критики. Справді, або це місце стосується особливих обмежень для вільновідпущениць, і тоді воно нічого не доводить відносно вільнонароджених (ingenuae); або ж воно має силу і для вільнонароджених, і тоді воно швидше доводить, що жінка, за загальним правилом, виходила заміж поза своїм родом, але із заміжжям переходила до роду чоловіка, отже, воно говорить проти Моммзена і за Моргана.

Ще майже через триста років після заснування Риму родові узи були настільки міцні, що один патриціанський рід, а саме рід Фабіїв, міг з дозволу сенату власними силами розпочати воєнний похід проти сусіднього міста Вейї. 306 Фабіїв нібито вирушили в похід і, потрапивши в засідку, всі були вбиті; єдиний хлопчик, що лишився живим, продовжив рід.

Десять родів, як сказано вище, становили фратрію, яка тут називалася курією і мала більш важливі суспільні функції, ніж грецька фратрія. Кожна курія мала власні релігійні церемонії, святині і жерців; останні в своїй сукупності становили одну з римських жрецьких колегій. Десять курій становили плем'я, що, мабуть, мало спочатку, як і інші латинські племена, свого виборного старійшину — воєначальника і верховного жерця. Всі три племені разом становили римський народ — populus romanus.

До римського народу, таким чином, міг належати тільки той, хто був членом роду, а через свій рід — членом курії і племені. Первісна організація управління цього народу була така. Громадськими справами відав спочатку сенат, що, як це вперше правильно підмітив Нібур, складався з старійшин трьохсот родів [203]; саме тому як родові старійшини вони називалися батьками, patres, а їхня сукупність — сенатом (рада найстаріших, від слова senex — старий). Узвичаєне обрання старійшин завжди з однієї і тієї самої сім'ї кожного роду створило і тут першу родову знать; ці сім'ї називалися патриціями і претендували на виключне право входити до сенату і займати всі інші посади. Той факт, що народ з часом дозволив узяти гору цим домаганням і вони перетворилися в чинне право, відбився в сказанні про те, що Ромул надав першим сенаторам і їхньому потомству патриціат з його привілеями. Сенат, як і афінський bulê, мав право ухвалювати остаточні рішення з багатьох питань і попередньо обговорювати важливіші з них, особливо нові закони. Ці закони оста-

точно приймалися народними зборами, які називалися comitia curiata (збори курій). Народ збирався, групуючись по куріях, а в кожній курії, мабуть, по родах; при ухваленні рішень кожна з тридцяти курій мала по одному голосу. Збори курій приймали або відкидали всі закони, обирали всіх вищих урядових осіб, у тому числі rex'а (так званого царя), оголошували війну (але мир укладав сенат) і як найвища судова інстанція ухвалювали остаточне рішення на апеляцію сторін у всіх випадках, коли йшлося про смертний вирок римському громадянинові.— Нарешті, поряд з сенатом і народними зборами стояв рекс, який точно відповідав грецькому басилеєві і зовсім не був, як його змальовує Моммзен [204], майже абсолютним монархом *. Він теж був воєначальником, верховним жерцем і головував у деяких судах. Повноважень у галузі цивільного управління, а також влади над життям, свободою і власністю громадян він зовсім не мав, якщо тільки вони не випливали з дисциплінарної влади воєначальника або влади голови судового органу щодо виконання вироку. Посада рекса не була спадковою; навпаки, його спершу обирали, мабуть, на пропозицію його попередника за посадою, збори курій, а потім на других зборах урочисто призначали на посаду. Що його могли також усунути, доводить доля Тарквінія Гордого.

Так само, як і у греків у героїчну епоху, у римлян у період так званих царів була військова демократія, що грунтувалася на родах, фратріях і племенах і розвинулася з них. Правда, курії і племена були почасти штучними формуваннями, але вони були організовані на зразок справжніх, природно виниклих форм того суспільства, з якого вони постали і яке ще оточувало їх з усіх боків. І хоч патриціанська знать, що стихійно розвинулась, уже здобула твердий грунт під ногами, хоч рекси намагалися розширити потроху свої повноваження, все це не міняє первісного основного характеру ладу, а в цьому вся справа.

Тим часом населення міста Рима і римської області, що розширилася внаслідок завоювань, зростало почасти за рахунок імміграції, почасти — за рахунок населення підкорених, переважно латинських округ. Усі ці нові піддані держави (питання про клієнтів ми тут не торкаємося) стояли поза старими родами, куріями і племенами і, таким чином, не були складовою частиною populus romanus, власне римського народу. Вони були особисто вільними людьми, могли володіти земельною власністю, повинні

---

* Латинське слово rex — відповідає кельтсько-ірландському righ (старійшина племені) і готському reiks; що останнє слово, як первісно і німецьке Fürst (означає те саме, що по-англійському first, по-датському förste, тобто «перший»), означало також старійшину роду або племені, видно з того, що готи уже в IV столітті мали окреме слово для короля пізніших часів, воєначальника свого народу: thiudans. Артаксеркс і Ірод у біблії, перекладеній Ульфілою, ніколи не називаються reiks, а тільки thiudans, держава імператора Тіберія — не reiki, а thiudinassus. В імені готського тіуданса, або, як ми не точно перекладаємо, короля Тіударейкса, Теодоріха, інакше кажучи, Дітріха, обидва ці позначення злилися воєдино.

були сплачувати податки і відбувати військову службу. Але вони не могли займати ніяких посад і не могли брати участі ні в зборах курій, ні в дільбі здобутих шляхом завоювань державних земель. Вони становили позбавлений усіх політичних прав плебс. Завдяки своїй дедалі зростаючій кількості, своїй військовій виучці і озброєнню вони стали грізною силою, що протистояла старому populus, який тепер надійно відгородився від усякого приросту за рахунок чужинців. На додаток до цього земельна власність була, очевидно, майже рівномірно поділена між populus і плебсом, тоді як торговельне і промислове багатство, яке, проте, ще не дуже розвинулося, переважно було в руках плебсу.

Через густий морок, що оповиває всю легендарну найдавнішу історію Риму,— морок, ще значно посилений спробами тлумачення в раціоналістично-прагматичному дусі і такими ж описами пізніших учених юристів, твори яких є для нас джерелами,— неможливо сказати щось певне ні про час, ні про хід, ні про обставини виникнення тієї революції, яка поклала край стародавньому родовому ладові. Безперечним є тільки одне, що причина її коренилася в боротьбі між плебсом і populus.

За новою організацією управління, яку приписують рексу Сервію Туллію і яка спиралася на грецькі зразки, особливо на Солона, були створені нові народні збори, в яких брали участь або з яких виключалися без різниці populus і плебеї, залежно від того, чи несли вони військову службу чи ні. Все військовозобов'язане чоловіче населення було поділене відповідно до свого майна на шість класів. Мінімальний розмір майна для кожного з п'яти класів становив: I — 100 000 асів, II — 75 000, III — 50 000, IV — 25 000, V — 11 000 асів, що, за Дюро де Ла Малю, дорівнює приблизно 14 000, 10 500, 7 000, 36 000 і 1 570 маркам [205]. Шостий клас, пролетарі, складався з малоімущих, вільних від військової служби і податків. У нових народних зборах центурій (comitia centuriata) громадяни розміщалися за військовим зразком, так би мовити, ротами, центуріями по 100 чоловік, причому кожна центурія мала один голос. Але перший клас виставляв 80 центурій, другий — 22, третій — 20, четвертий — 22, п'ятий — 30, шостий також для пристойності,— одну центурію. Крім того, вершники, що набиралися з найбагатших громадян, становили 18 центурій; усього було 193 центурії; для більшості голосів було досить 97. Але вершники і перший клас разом мали 98 голосів, тобто більшість; при їхній одностайності всіх інших навіть не питали, остаточне рішення вважалося прийнятим.

До цих нових зборів центурій перейшли тепер усі політичні права колишніх зборів курій (крім деяких номінальних прав); курії і роди, з яких вони складалися, були тим самим зведені, як і в Афінах, до ролі простих приватних і релігійних братств

і ще довгий час животіли в цій ролі, тоді як збори курій незабаром зовсім зійшли зі сцени. Для того щоб усунути з держави і три старі родові племені, було створено чотири територіальні племені, кожне з яких жило в окремому кварталі міста і мало ряд політичних прав.

Так і в Римі, ще до скасування так званої царської влади, був зруйнований стародавній суспільний лад, що грунтувався на особистих кровних узах, а замість нього створений був новий, справді державний устрій, що грунтувався на територіальному поділі і майнових відмінностях. Публічна влада зосередилася тут у руках військовозобов'язаних громадян і була спрямована не тільки проти рабів, але і проти так званих пролетарів, звільнених від військової служби і позбавлених озброєння.

У рамках цього нового ладу, який дістав свій дальший розвиток тільки після вигнання останнього рекса, Тарквінія Гордого, що узурпував справжню царську владу, і заміни рекса двома воєначальниками (консулами) з однаковою владою (як у ірокезів),— у рамках цього ладу розвивається вся історія Римської республіки з усією її боротьбою між патриціями і плебеями за доступ до посад і за участь у користуванні державними землями, з розчиненням кінець кінцем патриціанської знаті в новому класі великих землевласників і грошових магнатів, які поступово поглинули всю земельну власність розорених військовою службою селян, обробляли створені таким чином величезні маєтки руками рабів, збезлюдили Італію і тим самим проклали шлях не тільки імперії, але й її наступникам — германським варварам.

VII
РІД У КЕЛЬТІВ І ГЕРМАНЦІВ

Рамки цієї праці не дають нам можливості докладно розглянути інститути родового ладу, які існують ще й понині у найрізніших диких і варварських народів у більш або менш чистій формі, або сліди цих інститутів у стародавній історії азіатських культурних народів *. Ті й інші зустрічаються всюди. Досить кількох прикладів. Ще до того як пізнали, щò таке рід, Мак-Леннан, який найбільше доклав зусиль, щоб заплутати смисл цього поняття, довів існування роду і загалом правильно описав його у калмиків, черкесів, самоїдів ** та у трьох індійських народів — варлі, магарів і маніпурі [206]. Недавно М. Ковалевський виявив і описав його у пшавів, хевсурів, сванів та інших кавказьких племен [207]. Тут ми обмежимося деякими короткими зауваженнями про існування роду у кельтів і германців.

Найдавніші з кельтських законів, що досі збереглися, показують нам рід ще повний життя; в Ірландії він, принаймні інстинктивно, живе в свідомості народу ще й тепер, після того як англійці насильно зруйнували його; в Шотландії він був у повному розквіті ще в середині минулого століття і тут був так само знищений тільки зброєю, законодавством та судами англійців.

Давньоуельські закони, записані за багато століть до англійського завоювання [208], не пізніше XI століття, свідчать ще про те, що землю спільно обробляли цілими селами, хоча це вже і було тільки як винятковий пережиток загальнопоширеного раніше звичаю; кожна сім'я мала п'ять акрів для самостійного обробітку; поряд з цим одну ділянку обробляли спільно і врожай з неї ділили. Не викликає сумніву, що ці сільські общини являють собою роди або підрозділи родів; це доводить уже аналогія

* Дальший текст у цьому абзаці до слів: «Тут ми обмежимося» — Енгельс додав у виданні 1891 р. *Ред.*

** Колишня назва ненців. *Ред.*

з Ірландією і Шотландією, якщо навіть нове дослідження уельських законів, для якого у мене бракує часу (мої виписки зроблені в 1869 р.[209]), безпосередньо не підтвердило б цього. Та зате уельські джерела, а з ними й ірландські безпосередньо доводять, що у кельтів в XI столітті парний шлюб зовсім не був ще витіснений моногамією. В Уельсі шлюб не можна було розірвати, або, вірніше, не можна було скасувати на вимогу однієї з сторін тільки після семи років. Якщо до семи років не вистачало тільки трьох ночей, то подружжя могло розійтися. Тоді майно ділилося: дружина ділила, чоловік вибирав свою частину. Хатнє начиння ділили за певними, дуже курйозними правилами. Якщо шлюб розривав чоловік, то він повинен був повернути дружині її придане і деякі інші речі; якщо дружина, то вона одержувала менше. З дітей чоловік забирав двох, дружина — одну дитину, саме середню. Якщо дружина після розлучення знову виходила заміж, а перший чоловік хотів одержати її знову, то вона мусила йти за ним, якби навіть і ступила вже *однією* ногою на нове подружнє ложе. Але якщо вони прожили разом сім років, то ставали чоловіком і дружиною навіть і тоді, коли шлюб не був раніше оформлений. Невинність дівчат до одруження аж ніяк не дотримувалася суворо і не вимагалася; правила щодо цього — дуже фривольного характеру і зовсім не відповідають буржуазній моралі. Якщо жінка порушувала подружню вірність, чоловік міг її побити (один з трьох випадків, коли це йому дозволялося, в усіх інших випадках його за це карали), але вже після цього він не мав права вимагати іншої сатисфакції, бо

> «за одну й ту саму провину встановлено або спокутування провини, або помста, а не те і друге разом» [210].

Причини, на підставі яких дружина могла вимагати розлучення, нічого не втрачаючи з своїх прав при поділі майна, були дуже різноманітні: досить було неприємного запаху з рота в чоловіка. Виплачувані вождеві племені або королю викупні гроші за право першої ночі (gobr merch, звідки середньовічна назва marcheta, по-французькому — marquette) відіграють у збірнику законів значну роль. Жінки користувалися правом голосу на народних зборах. Додамо до цього, що для Ірландії доведено існування таких самих порядків; що там теж цілком звичайними були шлюби на якийсь час і дружині при розлученні забезпечувалися точно визначені великі переваги, навіть винагорода за її роботу в домашньому господарстві; що там існувала «перша дружина» поряд з іншими дружинами і не робилося ніякої різниці, коли ділили спадщину між шлюбними і позашлюбними дітьми. Таким чином, перед нами картина парного шлюбу, в порівнянні з яким існуюча в Північній Америці форма шлюбу

здається суворою, але в XI столітті це й не дивно у народу, який ще за часів Цезаря жив у груповому шлюбі.

Існування ірландського роду (sept, плем'я називалося clainne, клан) підтверджується і опис його дається не тільки в стародавніх збірниках законів, а й англійськими юристами XVII століття, які були послані в Ірландію, щоб перетворити землі кланів у коронні володіння англійського короля. Земля аж до самого цього часу була спільною власністю клану або роду, якщо тільки вона не була вже перетворена вождями в їхні приватні доменіальні володіння. Коли вмирав якийсь член роду і, таким чином, одне з господарств переставало існувати, старійшина (caput cognationis, як називали його англійські юристи) здійснював новий переділ усієї землі між тими господарствами, які лишилися. Переділ провадився, мабуть, загалом за правилами, діючими в Німеччині. Ще й тепер подекуди в селах трапляються поля, що входять до так званої системи rundale, сорок чи п'ятдесят років тому таких полів було дуже багато. Селяни, індивідуальні орендарі землі, яка раніше належала всьому родові і яку потім загарбали англійські завойовники, вносять кожний орендну плату за свою ділянку, але з'єднують всю орну і лучну землю своїх ділянок докупи, ділять її залежно від розташування і якості на «кони» [«Gewanne»], як їх називають на Мозелі, і дають кожному його частку в кожному коні; болота і вигони перебувають у спільному користуванні. Ще п'ятдесят років тому час від часу, іноді щороку, провадилися переділи. Межовий план такого села, де діє система rundale, має цілком такий самий вигляд, як план якої-небудь німецької подвірної общини [Gehöferschaft] на Мозелі або в Гохвальді. Рід продовжує жити також і в «factions» *. Ірландські селяни часто поділяються на партії, що розрізняються за цілком безглуздими або недоречними, як це здається, ознаками, абсолютно незрозумілими для англійців, і немовби не мають ніякої іншої мети, крім улюблених в урочисті дні бійок цих партій між собою. Це — штучне відродження знищених родів, замінник їх, який з'явився після їхньої загибелі і своєрідно свідчить про живучість успадкованого родового інстинкту. А втім, у деяких місцевостях члени роду ще живуть разом на старій території; так, ще в тридцятих роках значна більшість жителів графства Монахан мала всього чотири прізвища, тобто походила від чотирьох родів або кланів **.

* — «партіях». *Ред.*

** За кілька днів, проведених в Ірландії [211], я знову ясно усвідомив, в якій мірі ще сільське населення живе там уявленнями родової епохи. Землевласник, у якого селянин орендує землю, для останнього все ще є свого роду вождем клану, зобов'язаним розпоряджатися землею в інтересах усіх; селянин гадає, що сплачує йому данину у формі орендної плати, але в разі потреби має дістати від нього допомогу. Там вважають також, що всяка багатша людина зобов'язана допомагати своїм менш заможним сусідам, коли вони потрапляють у нужду. Така допомога — не милостиня, вона по праву належить менш заможному членові клану від багатшого або від вождя клану. Зрозумілими є нарікання економістів і юристів на не-

У Шотландії загибель родового ладу збігається з придушенням повстання 1745 року [212]. Лишається ще дослідити, яку саме ланку цього ладу являє собою шотландський клан, а що він становить таку ланку, не викликає сумніву. В романах Вальтера Скотта перед нами, як живий, постає цей клан гірської Шотландії. Цей клан,— говорить Морган,—

«чудовий зразок роду за своєю організацією і за своїм духом, разючий приклад влади родового побуту над членами роду... В їхніх чварах і в їхній кровній помсті, в розподілі території по кланах, в їхньому спільному землекористуванні, у вірності членів клану вождю і один одному ми знаходимо всюди сталі риси родового суспільства... Походження вважалося відповідно до батьківського права, так що діти чоловіків лишалися в клані, тоді як діти жінок переходили в клани своїх батьків» [213].

А що в Шотландії раніше панувало материнське право, доводить той факт, що, за свідченням Беди, в королівській фамілії піктів спадкування йшло по жіночій лінії [214]. Навіть пережиток пуналуальної сім'ї зберігався як в уельсців, так і у скоттів аж до середніх віків у вигляді права першої ночі, яким, якщо його не викупили, міг скористатися щодо кожної нареченої вождь клану або король як останній представник колишніх спільних чоловіків *.

* * *

Не викликає сумніву, що германці аж до переселення народів були організовані в роди. Вони, мабуть, зайняли територію між Дунаєм, Рейном, Віслою і північними морями лише за кілька століть до нашої ери; переселення кімврів і тевтонів було тоді ще в повному розпалі, а свеви остаточно осіли тільки за часів Цезаря. Про них Цезар виразно говорить, що вони розселилися родами і спорідненими групами (gentibus cognationibusque) [215], а в устах римлянина з gens Julia ** це слово gentibus має цілком певне і безперечне значення. Це стосувалося всіх германців; навіть у завойованих римських провінціях вони ще селилися, очевидно, родами. В «Алеманнській правді» підтверджується, що

можливість прищепити ірландському селянинові поняття про сучасну буржуазну власність; власність, у якої самі тільки права і ніяких обов'язків, просто не вміщується в голові ірландця. Але зрозуміло також, що ірландці, які раптом потрапляють з такими наївними, властивими родовому ладові, уявленнями до великих англійських або американських міст, у середовище з зовсім іншими моральними і правовими поглядами,— що такі ірландці легко бувають цілком спантеличені в питаннях моралі і права, втрачають усякий грунт під ногами і часто в масовому масштабі стають жертвами деморалізації. *(Примітка Енгельса до видання 1891 р.).*

* У виданні 1884 р. після цих слів іде текст, випущений Енгельсом у виданні 1891 р.: «Таке саме право — в Північній Америці воно зустрічається на крайньому північному заході досить часто — діяло також і у руських; його скасувала велика княгиня Ольга в X столітті». Далі наводиться абзац про «комуністичні господарства кріпосних сімей у Ніверне і Франш-Конте, подібних до слов'янських сімейних общин у сербсько-хорватських землях», перенесений Енгельсом у виданні 1891 р. до розділу II і включений ним у трохи зміненому вигляді в один з додатків до цього розділу (див. цей том, с. 134). *Ред.*

** — роду Юліїв. *Ред.*

на завойованій землі на південь від Дунаю народ розселився родами (genealogiae) [216]; поняття genealogia вжито тут абсолютно в тому самому значенні, як пізніше община-марка або сільська община *. Недавно Ковалевський висловив думку, що ці genealogiae являли собою великі домашні общини, між якими була поділена земля і з яких лише згодом розвинулася сільська община [217]. Те саме може стосуватися тоді і до fara, вислову, який у бургундів і лангобардів,— отже, у готського і гермінонського, або верхньонімецького, племені,— означав майже, коли не зовсім те саме, що й слово genealogia в «Алеманнській правді». Чи дійсно перед нами рід чи домашня община — потребує ще дальшого дослідження.

Пам'ятки мови лишають перед нами відкритим питання про те, чи існував у всіх германців спільний вислів для позначення роду — і який саме. Етимологічно грецькому genos, латинському gens відповідає готське kuni, середньоверхньонімецьке künne, і вживають це слово в тому самому значенні. На часи материнського права вказує те, що слово для позначення жінки походить від того самого кореня: грецьке gyne, слов'янське žena, готське qvino, давньоскандінавське kona, kuna.— У лангобардів і бургундів ми зустрічаємо, як уже сказано, слово fara, що його Грімм виводить від гіпотетичного кореня fisan — народжувати. Я вважав би за краще виходити з більш очевидного походження від faran — їздити **, кочувати, повертатися, як позначення якоїсь певної частини кочуючої групи, що складається, само собою зрозуміло, тільки з родичів,— позначення, яке за час багатовікових переселень спершу на схід, а потім на захід поступово було перенесене на саму родову общину.— Далі, готське sibja, англосаксонське sib, давньоверхньонімецьке sippia, sippa — рідня ***. У давньоскандінавській мові є лише множина sifjar — родичі; в однині — тільки як ім'я богині Сіф [Sif].— І, нарешті, в «Пісні про Гільдебранда» [218] трапляється ще інший вислів, саме в тому місці, де Гільдебранд питає Гадубранда:

«Хто твій батько серед чоловіків у народі... або з якого ти роду?» («eddo huêlîhhes *cnuosles* du sîs»).

* Дальший текст до слів: «Як у мексіканців і греків, так і у германців» (див. цей том. с. 198) — Енгельс включив у видання 1891 р. замість надрукованого у виданні 1884 р. такого тексту: «Таким чином ми бачимо, що один з германських народів, і саме знов-таки свеви, розселився тут родами, gentes, і кожному родові було відведено певну територію. У бургундів і лангобардів рід називався fara, а вживане в «Бургундській правді» найменування членів роду (faramanni) одночасно означає також і самих бургундів, на протилежність римському населенню, яке, звичайно, не входило до складу бургундських родів. Отже, розподіляли землю у бургундів також за родами. Так розв'язується питання про faramanni, над яким сотні років марно сушили голови германські юристи. Назва fara навряд чи була спільним позначенням роду в усіх германців, хоч ми і знаходимо її в одного народу готського і у другого народу гермінонського (верхньонімецького) відгалуження. У німецькій мові є велика кількість коренів, уживаних для позначення спорідненості, і вони одночасно використовуються у висловах, що, як ми можемо припустити, мають відношення до роду». *Ред.*

** — по-німецькому fahren. *Ред.*

*** — по-німецькому Sippe. *Ред.*

Якщо тільки взагалі існувало спільне германське позначення для роду, то воно, очевидно, звучало як готське kuni; за це говорить не тільки тотожність з відповідним висловом у споріднених мовах, але й та обставина, що від нього походить слово kuning — король *, яке первісно означає старійшину роду або племені. Слово sibja, рідня, не доводиться, очевидно, брати до уваги; принаймні, sifjar означає давньоскандінавською мовою не тільки кровних родичів, але й свояків, тобто включає членів щонайменше *двох родів*: саме слово sif, таким чином, не могло бути позначенням роду.

Як у мексіканців і греків, так і у германців шикування бойового порядку в загоні кінноти і в клиноподібній колоні піхоти відбувалося за родовими об'єднаннями; якщо Тацит говорить: по сім'ях і споріднених групах [219], то цей невизначений вислів пояснюється тим, що за його часів рід у Римі давно перестав існувати як життєздатна одиниця.

Вирішальне значення має те місце у Таціта, де говориться, що брат матері дивиться на свого племінника як на сина, а дехто навіть вважає кровні узи, що зв'язують дядька з боку матері і племінника, більш священними й тісними, ніж зв'язок між батьком і сином, так що, коли вимагають заложників, син сестри визнається більшою гарантією, ніж власний син тієї людини, яку хочуть зв'язати цим актом. Тут ми маємо живий пережиток роду, організованого відповідно до материнського права, а значить первісного, і притому такого, який становить відмітну рису германців **. Якщо член такого роду віддавав власного сина у заставу під якесь урочисте зобов'язання і син ставав жертвою порушення батьком договору, то це було тільки справою самого батька. Але якщо жертвою ставав син сестри, то цим порушувалося найсвященніше родове право; найближчий родич хлопчика або юнака, який повинен був більше за всіх інших охороняти його, ставав винуватцем його смерті; цей родич або не повинен був робити його заложником, або мусив виконати договір. Якщо б ми навіть не виявили ніяких інших слідів родового ладу у германців, то було б досить самого цього місця ***.

---

* — по-німецькому König. *Ред.*

** Особливо тісний за своєю природою зв'язок між дядьком з боку матері і племінником, зв'язок, що бере свій початок від епохи материнського права і зустрічається у багатьох народів, відомий грекам тільки в міфології героїчного періоду. За Діодором (IV, 34), Мелеагр убиває синів Тестія, братів своєї матері Алтеї. Вона вбачає у цьому вчинку такий нічим не спокутуваний злочин, що проклинає вбивцю, свого власного сина, і накликає на нього смерть. «Боги, як розповідають, зглянулися на її благання і перервали життя Мелеагра». Як говорить той самий Діодор (IV, 43 і 44), аргонавти під проводом Геракла висаджуються у Фракії і дізнаються там, що Фіней, підбурюваний своєю новою дружиною, ганебно катує своїх двох синів, народжених від покинутої ним дружини, Бореади Клеопатри. Але серед аргонавтів були теж Бореади, брати Клеопатри, тобто брати матері катованих. Вони відразу ж заступаються за своїх племінників, визволяють їх і вбивають варту [220].

*** Дальший текст до слів: «А втім, за часів Таціта» — Енгельс додав у виданні 1891 р. *Ред.*

Ще більш вирішальне значення, оскільки це свідчення припадає на період пізніший, майже через 800 років, має одне місце із давньоскандінавської пісні про присмерк богів і загибель світу «Völuspâ» [221]. В цьому «Віщанні провидиці», що в нього, як доведено тепер Бангом і Бугге [222], вплетені також і елементи християнства, при описі епохи загального виродження і зіпсованості, яка передує великій катастрофі, говориться:

«Broedhr munu berjask ok at bönum verdask,
munu *systrungar* sifjum spilla».
«Брати ворогуватимуть між собою й убиватимуть один одного,
діти сестер порвуть узи спорідненості».

Systrungr — означає син материної сестри, і та обставина, що вони, діти сестер, зречуться взаємної кровної спорідненості, здається поетові ще більшим злочином, ніж братовбивство. Це посилення злочину виражено в слові systrungar, яке підкреслює спорідненість з материнського боку; якби замість цього стояло syskina-börn — діти братів і сестер — або syskina-synir — сини братів і сестер, то другий рядок означав би у відношенні до першого не посилення, а пом'якшення. Таким чином, навіть за часів вікінгів, коли виникло «Віщання провидиці», в Скандінавії ще не зникла згадка про материнське право.

А втім, за часів Таціта у германців, принаймні у більш йому відомих *, материнське право вже поступилося місцем батьківському; діти спадкували по батькові; коли дітей не було, спадкували брати та дядьки з боку батька і матері. Допущення до участі в спадкуванні материного брата пов'язане із збереженням щойно згаданого звичаю і також доводить, яким новим ще було тоді батьківське право у германців. Сліди материнського права зустрічаються також ще довго в епоху середньовіччя. Ще в ту пору, мабуть, не дуже покладалися на походження від батька, особливо у кріпаків; так, коли феодал вимагав назад від якогось міста кріпака-втікача, то, як наприклад, в Аугсбурзі, Базелі, Кайзерслаутерні, кріпацький стан відповідача повинні були під присягою підтвердити шість його найближчих кровних родичів, і до того ж виключно з боку матері (Маурер, «Міський устрій», I, стор. 381).

Ще один пережиток щойно відмерлого материнського права можна вбачати в тій пошані германців до жіночої статі, яка для римлянина була майже незбагненною. Дівчата з благородної сім'ї визнавалися за найнадійніших заложників при укладанні договорів з германцями; думка про те, що їхні дружини і дочки можуть потрапити в полон і рабство, для них жахлива і більше

* Слова «принаймні у більш йому відомих» Енгельс додав у виданні 1891 р. *Ред.*

ніж що інше підносить їхню мужність у бою; в жінці вони вбачають щось священне й пророче; вони прислухаються до її поради навіть у найважливіших справах; так, Веледа, жриця племені бруктерів на Ліппе, була душею всього повстання батавів, під час якого Цівіліс на чолі германців та белгів похитнув римське панування в усій Галлії [223]. Панування дружини вдома, очевидно, річ безперечна; правда, на неї, на старих і дітей покладені всі домашні роботи; чоловік полює, п'є або байдикує. Так говорить Таціт; але оскільки він не говорить, хто обробляє поле, і ясно заявляє, що раби сплачували тільки оброк, але не відбували ніякої панщини, то, очевидно, маса дорослих чоловіків усе ж повинна була виконувати ту невелику роботу, якої вимагало землеробство.

Формою шлюбу був, як уже сказано вище, парний шлюб, що поступово наближався до моногамії. Строгою моногамією це ще не було, бо допускалося багатоженство знатних. Невинність дівчат загалом оберігалася суворо (на протилежність кельтам), і Таціт так само з особливою теплотою говорить про непорушність шлюбного союзу у германців. Як підставу для розлучення він наводить тільки перелюбство дружини. Але в його розповіді є тут багато прогалин і, крім того, вона надто явно є дзеркалом чесноти для розбещених римлян. Безперечним є одне: якщо германці і були в своїх лісах цими подиву гідними рицарями чесноти, то досить було тільки найменшого зіткнення із зовнішнім світом, щоб вони опустилися до рівня усіх інших середніх європейців; останній слід суворості звичаїв зник серед римського світу ще значно швидше, ніж германська мова. Досить тільки почитати Григорія Турського. Само собою зрозуміло, що в германських незайманих лісах не могли, як у Римі, панувати витончені надмірності в почуттєвих утіхах, і, таким чином, за германцями і в цьому відношенні лишається достатня перевага над римським світом, якщо навіть ми не будемо приписувати їм тієї стриманості в плотських справах, яка ніде і ніколи не була загальним правилом для цілого народу.

З родового ладу випливало зобов'язання успадковувати від батька або родичів не тільки дружні зв'язки, але й ворогування; так само успадковувався вергельд — викупний штраф, сплачуваний замість кровної помсти за вбивство або заподіяння шкоди. Існування цього вергельду, який визнавало ще минуле покоління специфічно германським інститутом, тепер доведене для сотень народів. Це загальна форма пом'якшення кровної помсти, що випливає з родового ладу. Ми знаходимо її, як і обов'язкову гостинність, також, між іншим, і в американських індіанців; опис звичаїв гостинності у Таціта («Германія», розд. 21) майже до дрібниць збігається з розповіддю Моргана про гостинність його індіанців.

Палка і нескінченна суперечка про те, чи остаточно поділили уже германці часів Таціта свої поля чи ні і як розуміти місця, що стосуються цього,— належить тепер минулому. Після того як доведено, що майже у всіх народів існував спільний обробіток орної землі родом, а пізніше — комуністичними сімейними общинами, які, за свідченням Цезаря, були ще у свевів [224], і що на зміну цьому порядкові прийшов розподіл землі між окремими сім'ями з періодичними новими переділами цієї землі, після того як установлено, що цей періодичний переділ орної землі подекуди зберігся в самій Німеччині до наших днів, навряд чи варто навіть згадувати про це. Якщо германці за 150 років, які відділяють розповідь Цезаря від свідчення Таціта, перейшли від спільного обробітку землі, що його Цезар безперечно приписує свевам (поділеної або приватної орної землі у них зовсім немає, говорить він), до обробітку окремими сім'ями з щорічним переділом землі, то це справді значний прогрес; перехід від спільного обробітку землі до повної приватної власності на землю за такий короткий період часу і без усякого втручання ззовні є просто неможливим. Отже, я читаю у Таціта тільки те, що у нього лаконічно сказано: вони міняють (або наново переділяють) оброблену землю щороку, і при цьому залишається ще досить спільної землі [225]. Це той ступінь землеробства і землекористування, який точно відповідає тогочасному родовому ладові германців *.

Попередній абзац я залишаю без змін, яким він був у старих виданнях. За цей час справа повернулась інакше. Після того як Ковалевський (див. вище, стор. 44 **) довів велике, коли не повсюдне, поширення патріархальної домашньої общини як проміжного ступеня між комуністичною сім'єю, що грунтується на материнському праві, і сучасною ізольованою сім'єю, мова йде вже більше не про те, як це було в спорі між Маурером і Вайцом,— спільна чи приватна власність на землю, а про те, яка була *форма* спільної власності. Немає ніякого сумніву, що за часів Цезаря у свевів існувала не тільки спільна власність, але й спільний обробіток землі спільними силами. Ще довго можна буде сперечатися про те, чи був господарською одиницею рід, чи нею була домашня община, чи якась проміжна між ними комуністична споріднена група, чи може, залежно від земельних умов, існували всі три групи. Але от Ковалевський твердить, що описані Тацітом порядки мають на увазі існування не общинимарки або сільської общини, а домашньої общини; тільки з цієї останньої далеко пізніше, в результаті зростання населення, розвинулася сільська община.

* Дальший текст до слів: «Тоді як у Цезаря германці» (див. цей том, с. 202) — Енгельс додав у виданні 1891 р. *Ред.*
** Див. цей том, с. 133. *Ред.*

Згідно з цим поглядом, поселення германців на територіях, що вони займали за часів Риму, як і на відібраних ними пізніше у римлян, складалися не з сіл, а з великих сімейних общин, що охоплювали кілька поколінь, займали під обробіток відповідну ділянку землі і користувалися навколишніми пустищами разом з сусідами, як спільною маркою. Те місце у Тацита, де сказано, що вони міняють оброблену землю, слід тоді справді розуміти в агрономічному значенні: община щороку заорювала іншу ділянку, а ріллю минулого року залишала під паром або зовсім давала їй зарости. При рідкому населенні завжди лишалося досить вільних пустищ, а тому всякі суперечки за володіння землею були зайві. Тільки через століття, коли кількість членів домашніх общин так зросла, що за тодішніх умов виробництва ставало вже неможливим ведення спільного господарства, ці общини розпалися; орну землю і луки, які були до того в спільному володінні, почали за відомим уже способом ділити між окремими домашніми господарствами, що тепер виникали, спершу на якийсь час, пізніше — раз назавжди, тоді як ліси, вигони і води лишалися спільними.

Для Росії такий хід розвитку є історично цілком доведеним. Що ж до Німеччини і, в другу чергу, всіх інших германських країн, то не можна заперечувати, що це припущення в багатьох відношеннях краще пояснює джерела і легше розв'язує труднощі, ніж та точка зору, яка панувала досі і яка відсувала існування сільської общини ще на часи Тацита. Найдавніші документи, як наприклад Codex Laureshamensis[226], загалом значно краще пояснюються за допомогою домашньої общини, ніж сільської общини-марки. З другого боку, це пояснення, в свою чергу, викликає нові труднощі і нові питання, які ще потребують свого розв'язання. До остаточного розв'язання тут можуть привести тільки нові дослідження; проте я не можу заперечувати велику ймовірність існування домашньої общини як проміжного ступеня також у Німеччині, Скандінавії і Англії.

Тоді як у Цезаря германці почасти щойно осіли на землю, почасти ще шукали місця постійного поселення, за часів Тацита вони мають уже за собою ціле століття осілого життя; цьому відповідав і безперечний прогрес у виробництві засобів існування. Вони живуть у рублених будинках, носять ще примітивний одяг жителів лісів: грубий вовняний плащ, звірину шкуру; у жінок і знаті — полотняний спідній одяг. Їхню їжу становлять молоко, м'ясо, дикі плоди і, як додає Пліній, вівсяна каша[227] (ще й понині кельтська національна страва в Ірландії і Шотландії). Їхнє багатство полягає в худобі, але поганої породи: бики і корови — низькорослі, миршаві, безрогі; коні — маленькі поні й погані скакуни. Грошей було мало і використовувалися вони рідко, до того ж тільки римські. Виробів із золота і срібла вони не виго-

товляли і не дорожили ними, залізо було рідкістю і його, принаймні у племен, що жили по Рейну та Дунаю, очевидно, майже виключно ввозили, а не добували самі. Рунічні письмена (наслідування грецьких або латинських букв) були відомі лише як тайнопис і вживалися тільки для релігійно-магічних цілей. Ще було звичайним явищем принесення в жертву людей. Одним словом, тут перед нами народ, який щойно піднявся з середнього ступеня варварства на вищий. Але тоді як у племен, що безпосередньо межували з римлянами, розвиткові самостійного металевого і текстильного виробництва перешкоджала легкість ввезення продуктів римської промисловості, таке виробництво, поза всяким сумнівом, було створено на північному сході, на узбережжі Балтійського моря. Знайдені в болотах Шлезвігу разом з римськими монетами кінця II століття предмети озброєння — довгий залізний меч, кольчуга, срібний шолом і т. ін., а також германські металеві вироби, що поширилися завдяки переселенню народів, являють собою цілком своєрідний тип, що відзначається досить високим рівнем розвитку, навіть і тоді, коли вони наближаються до первісних римських зразків. Переселення в цивілізовану Римську імперію поклало край цьому самобутньому виробництву всюди, крім Англії. Яка одноманітність виявляється у виникненні і дальшому розвитку цього виробництва, показують, наприклад, бронзові застібки; ці застібки, знайдені в Бургундії, в Румунії, на берегах Азовського моря, могли вийти з тієї самої майстерні, що й англійські та шведські, і вони так само є безперечно германського походження.

Вищому ступеневі варварства відповідає і організація управління. Повсюди існувала, за Тацітом, рада старійшин (principes), яка вирішувала дрібніші справи, а важливіші підготовляла для вирішення в народних зборах; останні на нижчому ступені варварства, принаймні там, де ми про нього знаємо, в американців, існують тільки для роду, але не для племені або союзу племен. Старійшини (principes) ще дуже відрізняються від воєнних вождів (duces), зовсім як у ірокезів. Перші живуть уже почасти за рахунок почесних дарунків від членів племені худобою, зерном та ін.; їх обирають, як в Америці, здебільшого з однієї і тієї самої сім'ї; перехід до батьківського права сприяє, як у Греції і Римі, поступовому перетворенню виборного начала в спадкове право і тим самим виникненню знатної сім'ї в кожному роді. Ця стародавня так звана племінна знать у більшості своїй загинула під час переселення народів або ж незабаром після нього. Воєначальники обиралися незалежно від походження, виключно за здібностями. Їхня влада була невелика, і вони повинні були впливати своїм прикладом; власне дисциплінарну владу у війську Таціт явно приписує жерцям. Справжня влада зосереджувалась у народних зборів. Король або старійшина племені голо-

вує; народ ухвалює своє рішення: негативне — ремствуванням, позитивне — схвальними вигуками і брязканням зброї. Народні збори є разом з тим і судом; сюди звертаються із скаргами і тут же їх розв'язують, тут ухвалюють смертні вироки, причому кара на смерть належить тільки за боягузтво, зраду свого народу і протиприродні пороки. Всередині родів та інших підрозділів суд так само чинять усі разом під головуванням старійшини, що, як і в усьому германському стародавньому судочинстві, міг тільки керувати процесом і ставити запитання; вирок у германців завжди і скрізь ухвалювався всім колективом.

З часів Цезаря утворилися союзи племен; у деяких з них були вже королі; верховний воєначальник, як у греків і римлян, уже домагався тиранічної влади і іноді досягав її. Такі щасливі узурпатори, однак, зовсім не були необмеженими володарями; але вони вже починали розбивати кайдани родового ладу. Тоді як вільновідпущені раби взагалі були в підлеглому становищі, бо вони не могли належати ні до якого роду, у нових королів улюбленці з їхнього середовища часто досягали високих постів, багатства і почестей. Те саме діялося після завоювання Римської імперії з воєначальниками, які тепер ставали королями великих країн. У франків раби і вільновідпущеники короля відігравали значну роль спершу при дворі, а потім у державі; велика частина нової знаті веде своє походження від них.

Виникненню королівської влади сприяв один інститут — дружини. Вже в американських червоношкірих ми бачили, як поряд з родовим ладом створюються приватні об'єднання для ведення війни на свій страх і риск. Ці приватні об'єднання стали у германців уже постійними союзами. Воєнний вождь, що здобув собі славу, збирав навколо себе загін пожадливих до здобичі молодих людей, зобов'язаних йому особистою вірністю, як і він їм. Він утримував і нагороджував їх, установлював певну ієрархію між ними; для малих походів вони були для нього загоном охоронців і завжди готовим до виступу військом, для більш значних — готовим офіцерським корпусом. Хоч які слабкі мали бути ці дружини і хоч які слабкі вони насправді були, наприклад, пізніше в Одоакра в Італії, все ж в їхньому існуванні був уже зародок занепаду старої народної свободи, і саме таку роль вони відіграли під час переселення народів і після нього. Тому що, по-перше, вони сприяли виникненню королівської влади; по-друге, як відзначає вже Таціт, їх можна було утримати як організоване ціле тільки безупинними війнами і розбійницькими наскоками. Грабіж став метою. Якщо ватажкові дружини не було чого робити поблизу, він вирушав із своїми людьми до інших народів, де точилася війна і можна було сподіватися на здобич; германські допоміжні війська, які у великій кількості билися під римським прапором навіть проти самих же германців, набиралися частково

з таких дружин. Система військового найманства — ганьба і прокляття німців — була вже тут наявна у своїй первісній формі. Після завоювання Римської імперії ці дружинники королів утворили, поряд з придворними слугами з невільних і римлян, другу з головних складових частин пізнішої знаті.

Таким чином, у цілому, в об'єднуваних у народи германських племен існувала така сама організація управління, як та, що розвинулась у греків героїчної епохи і у римлян епохи так званих царів: народні збори, рада родових старійшин, воєначальник, що прагнув уже до справжньої королівської влади. Це була найбільш розвинута організація управління, яка взагалі могла скластися за родового ладу; для вищого ступеня варварства вона була зразковою. Досить було суспільству вийти з рамок, усередині яких ця організація управління відповідала своєму призначенню, наставав кінець родовому ладові; він руйнувався, його місце заступала держава.

VIII
УТВОРЕННЯ ДЕРЖАВИ У ГЕРМАНЦІВ

Германці, за свідченням Тацита, були дуже численним народом. Приблизне уявлення про чисельність окремих германських народів дає нам Цезар; він визначає кількість узипетів і тенктерів, що з'явилися на лівому березі Рейну, в 180 000 чоловік, включаючи жінок і дітей. Отже, близько 100 000 чоловік припадало на кожний окремий народ *, що вже значно перевищувало, наприклад, загальну кількість ірокезів у період їхнього розквіту, коли вони, не досягаючи 20 000 чоловік, стали грозою для всієї країни, від Великих озер до Огайо і Потомаку. Якщо ми спробуємо позначити на карті, як, згідно з відомостями, що дійшли до нас, були розташовані більш відомі народи, які оселилися поблизу Рейну, то кожний такий народ окремо займе в середньому приблизно площу прусського адміністративного округу, тобто близько 10 000 кв. кілометрів, або 182 кв. географічні милі. Але Germania Magna ** римлян охоплює, аж до Вісли, в круглих цифрах 500 000 кв. кілометрів. При середній чисельності окремих народів у 100 000 чоловік загальна кількість населення всієї Germania Magna мала доходити до п'яти мільйонів; для варварської групи народів — цифра значна, для наших умов — 10 чоловік на квадратний кілометр, або 550 на квадратну географічну милю,— надзвичайно мала. Але цим аж ніяк не вичерпується кількість германців, що жили в той час. Ми знаємо, що уздовж Карпат до самого гирла Дунаю жили германські народи готської групи племен — бастарни, певкіни та інші, настільки численні, що Пліній вважав їх п'ятою основною групою германських племен; ці племена, які вже за 180 років до нашого літочислення

* Наведена тут кількість підтверджується одним місцем у Діодора про галльських кельтів: «У Галлії живе багато народностей різної чисельності. У найбільших з них кількість населення досягає приблизно 200 000 чоловік, у найменших — 50 000» (Diodorus Siculus, V, 25). Отже, в середньому — 125 000; галльські окремі народи, з огляду на більш високий ступінь їх розвитку, безумовно слід вважати трохи більшими кількісно, ніж германські.

** — Велика Германія. *Ред.*

були найманцями на службі у македонського царя Персея, ще в перші роки правління Августа прорвалися до околиць Адріанополя. Якщо ми визначимо їхню чисельність тільки в один мільйон, то ймовірна кількість германців на початок нашого літочислення становитиме щонайменше шість мільйонів.

Після того як вони осіли в Германії, населення повинно було зростати з чимраз більшою швидкістю; самі лише вищезгадані успіхи в галузі розвитку виробництва могли б довести це. Знахідки в болотах Шлезвігу, як свідчать виявлені серед них римські монети, відносяться до III століття. Таким чином, на цей час на узбережжі Балтійського моря вже було поширене розвинуте виробництво металевих і текстильних виробів, здійснювалися жваві торговельні зносини з Римською імперією і багатші жили вже досить розкішно — все це ознаки густішого населення. Близько цього ж часу починається також загальний воєнний наступ германців по всій лінії Рейну, римського прикордонного валу і Дунаю, від Північного до Чорного моря — прямий доказ дедалі більшого зростання населення, яке прагнуло розширити свої володіння. Триста років тривала боротьба, під час якої вся основна частина готських народів (за винятком скандінавських готів і бургундів) рушила на південний схід і утворила ліве крило розтягнутої лінії наступу, в центрі якої верхньогерманці (гермінони) прорвалися на Верхній Дунай, а на правому крилі іскевони, що нині називаються франками,— на Рейн; інгевонам припало завоювати Британію. Наприкінці V століття шлях у Римську імперію, знесилену, знекровлену і безпорадну, був відкритий для вторгнення германців.

Вище ми стояли біля колиски античної грецької і римської цивілізації. Тут ми стоїмо біля її могили. По всіх країнах басейну Середземного моря протягом століть проходив нівелюючий рубанок римського світового панування. Там, де не чинила опору грецька мова, всі національні мови мусили поступитися місцем зіпсованій латині; зникли всі національні відмінності, не існувало більше галлів, іберів, лігурів, норіків — усі вони стали римлянами. Римське управління і римське право всюди зруйнували стародавні родові об'єднання, а тим самим і останні рештки місцевої і національної самодіяльності. Новоспечене римське громадянство нічого не пропонувало натомість; воно не виражало ніякої національності, а було тільки вираженням відсутності національності. Елементи нових націй були скрізь наявні; латинські діалекти різних провінцій дедалі більше розходилися між собою; природні кордони, що зробили колись Італію, Галлію, Іспанію, Африку самостійними територіями, ще існували і все ще давали себе знати. Але ніде не було в наявності сили, здатної з'єднати ці елементи в нові нації; ніде ще не було й сліду здатності до розвитку і опору, не кажучи вже про творчу енергію.

Для величезної кількості людей, що жили на великій території, єдиним об'єднуючим зв'язком була римська держава, яка з часом стала їхнім найлютішим ворогом і гнобителем. Провінції знищили Рим; Рим сам перетворився на провінціальне місто, подібне до інших, привілейоване, але вже не пануюче більше, він перестав бути центром світової імперії і навіть резиденцією імператорів, а також їхніх намісників; вони жили тепер у Константинополі, Трірі, Мілані. Римська держава перетворилася в гігантську складну машину виключно для висмоктування соків з підданих. Податки, державні повинності і різного роду побори ввергали масу населення у чимраз більші злидні; цей гніт посилювали і робили нестерпним здирства намісників, збирачів податків, солдатів. Ось до чого прийшла римська держава з її світовим пануванням: своє право на існування вона будувала на підтриманні порядку всередині і на захисті від варварів ззовні; але її порядок був гірший від найгіршого безпорядку, а варварів, від яких вона бралася захищати громадян, останні чекали як рятівників.

Стан суспільства був не менш безнадійним. Уже починаючи від останніх часів республіки, римське панування грунтувалося на нещадній експлуатації завойованих провінцій; імперія не тільки не знищила цієї експлуатації, а, навпаки, перетворила її в систему. Чим більше занепадала імперія, тим більше зростали податки й повинності, тим безсоромніше грабували і вимагали чиновники. Торгівля і промисловість ніколи не були справою римлян — покорителів народів; тільки у лихварстві вони перевершили все, що було до і після них. Те, що було раніше і що збереглося від торгівлі, загинуло від здирства чиновників; те, що вціліло від неї, припадає на східну, грецьку частину імперії, яка виходить за рамки нашого розгляду. Загальне зубожіння, занепад торгівлі, ремесла і мистецтва, зменшення населення, запустіння міст, повернення землеробства до нижчого рівня — такий був кінцевий результат римського світового панування.

Землеробство, вирішальна галузь виробництва в усьому стародавньому світі, тепер знову, більше ніж будь-коли, набрало такого значення. В Італії величезні комплекси маєтків (латифундії), що після падіння республіки охоплювали майже всю територію, використовувалися двояким чином: або під пасовища, і там населення було замінене вівцями і биками, догляд за якими потребував лише невеликої кількості рабів; або як вілли, де руками маси рабів велося садівництво у великих розмірах — почасти для задоволення потреб власника, що жив у розкошах, почасти для збуту на міських ринках. Великі пасовища збереглись і були навіть розширені; маєтки-вілли і їх садівництво занепали разом з розоренням їхніх власників і запустінням міст. Засноване на рабській праці господарство латифундій перестало давати прибуток; але в ту епоху воно було єдино можливою фор-

мою великого сільського господарства. Дрібне господарство знову стало єдино вигідною формою землеробства. Вілли одна за одною розбивалися на дрібні парцели, які передавалися спадковим орендарям, що платили певну суму, або їх одержували partiarii *, які були швидше управителями, ніж орендарями, і діставали за свою працю шосту, а то й усього лише дев'яту частину річного продукту. Переважала, проте, здача цих дрібних парцел колонам, які сплачували щороку певну суму, були прикріплені до землі і могли бути продані разом із своєю парцелою; вони, правда, не були рабами, але й не вважалися вільними, не могли одружуватися з вільними, і їхні шлюби між собою розглядались не як законні, а, подібно до шлюбів рабів, як просте співжиття (contubernium). Вони були попередниками середньовічних кріпаків.

Античне рабство пережило себе. Ні у великому сільському господарстві, ні в міських мануфактурах воно вже не давало прибутку, що виправдував би затрачену працю,— ринок для його продуктів зник. А в дрібному землеробстві і дрібному ремеслі, до розмірів яких скоротилося величезне виробництво часів розквіту імперії, не могла знайти застосування велика кількість рабів. Тільки для рабів, що обслуговували домашнє господарство і розкішне життя багачів, залишалося ще місце в суспільстві. Але відмираюче рабство все ще було в силі підтримувати уявлення про всяку продуктивну працю, як про рабську справу, негідну вільних римлян, а такими тепер були всі громадяни. Результатом було, з одного боку,— збільшення кількості відпущених на волю рабів, які були зайвими і стали тягарем, а з другого боку,— збільшення кількості колонів і зубожілих вільних (що нагадують poor whites ** колишніх рабовласницьких штатів Америки). Християнство зовсім невинне в поступовому відмиранні античного рабства. Воно на протязі цілих століть уживалося в Римській імперії з рабством та й згодом ніколи не перешкоджало работоргівлі у християн: ні у германців на півночі, ні у венеціанців на Середземному морі, ні пізнішій торгівлі неграми ***. Рабство перестало окупати себе і тому відмерло. Але вмираюче рабство залишило своє отруйне жало — зневагу вільних до продуктивної праці. То був глухий кут, у якому опинився римський світ: рабство стало економічно неможливим, праця вільних зневажалася з погляду моралі. Перше вже не могло, друга ще не могла бути основною формою суспільного виробництва. Вивести з цього стану могла тільки докорінна революція.

У провінціях справа стояла не краще. Найбільше відомостей ми маємо про Галлію. Поряд з колонами тут були ще вільні дріб-

* — здольщики. *Ред.*

** — білих бідняків. *Ред.*

*** За словами єпископа Ліутпранда Кремонського, в X столітті у Вердені, отже, в Священній німецькій імперії, головним промислом була фабрикація євнухів, яких з великою вигодою вивозили до Іспанії для мавританських гаремів [228].

ні селяни. Щоб захистити себе від насильства чиновників, суддів та лихварів, вони часто вдавалися до заступництва, патронату якої-небудь могутньої особи; так робили не тільки окремі селяни, а й цілі общини, через що імператори в IV столітті не раз видавали едикти про заборону цього. Але що це давало тим, хто шукав захисту? Патрон ставив їм умову, щоб вони передавали йому право власності на їхні земельні ділянки, а він замість цього забезпечував їм довічне користування останніми. Цю хитрість засвоїла свята церква і старанно застосовувала в IX і X століттях, щоб розширити царство боже і свої власні земельні володіння. Правда, тоді, приблизно в 475 р., єпископ Сальвіан Марсельський ще обурюється проти такого грабежу і розповідає, що гніт римських чиновників і великих землевласників став таким нестерпним, що багато хто з «римлян» тікає у місцевості, вже зайняті варварами, а римські громадяни, які оселилися там, нічого так не бояться, як знов опинитися під римським пануванням [229]. Про те, що батьки тоді з нужди часто продавали своїх дітей у рабство, свідчить виданий проти цього закон.

Германські варвари в нагороду за те, що визволили римлян від їхньої власної держави, відняли у них дві третини всієї землі і поділили її між собою. Поділ відбувався згідно з порядками родового ладу; через порівняно невелику кількість завойовників, просторі землі залишалися неподіленими, почасти у володінні всього народу, почасти окремих племен і родів. У межах кожного роду орна земля і луки були поділені жеребкуванням між окремими господарствами рівними ділянками; чи повторювалися переділи пізніше — нам невідомо, в усякому разі в римських провінціях вони незабаром припинились, і окремі ділянки були перетворені у відчужувану приватну власність — алод. Ліс і вигони залишалися неподіленими в спільному користуванні; це користування ними, а також спосіб обробітку поділеної орної землі, регулювалися стародавнім звичаєм і постановами всієї общини. Чим довше жив рід у своєму селі і чим більше поступово змішувалися германці і римляни, тим більше споріднений характер зв'язку відступав на задній план перед територіальним; рід розчинявся в общині-марці, в якій, зрештою, ще досить часто помітні сліди її походження з відносин спорідненості членів общини. Так непомітно, принаймні в країнах, де збереглася община-марка — на півночі Франції, в Англії, Німеччині і Скандінавії,— родова організація переходила в територіальну і через те змогла пристосуватися до держави. Але вона все-таки зберегла свій природно усталений демократичний характер, притаманний усьому родовому ладові, і навіть у тій формі, яка вже вироджувалась і яка була їй нав'язана пізніше, зберегла аж до новітніх часів живі елементи цього ладу, а тим самим зброю в руках пригноблених.

Якщо, таким чином, кровний зв'язок у роді незабаром утратив своє значення, то це було наслідком того, що і в племені і в усьому народі його органи теж виродилися в результаті завоювання. Ми знаємо, що панування над підкореними несумісне з родовим ладом. Тут ми бачимо це у великому масштабі. Германські народи, які стали господарями римських провінцій, повинні були організувати управління цією завойованою ними територією. Проте неможливо було ні прийняти маси римлян у родові об'єднання, ні панувати над ними за допомогою останніх. На чолі римських місцевих органів управління, що спочатку здебільшого продовжували існувати, треба було поставити замість римської держави якийсь замінник, а цим замінником могла бути лише інша держава. Тому органи родового ладу повинні були перетворитися в органи держави, і до того ж, під тиском обставин, дуже швидко. Але найближчим представником народу-завойовника був воєначальник. Захист завойованої області від внутрішньої і зовнішньої небезпеки вимагав посилення його влади. Настав момент для перетворення влади воєначальника в королівську владу, і це перетворення сталося.

Спинімося на Франкському королівстві. Тут переможний народ салічних франків цілком заволодів не тільки великими римськими державними маєтками, але також і всіма величезними земельними ділянками, які під час поділу не були включені в общинні володіння великих і малих округів [Gau] і общин-марок — зокрема всіма більшими лісовими масивами. Першою справою франкського короля, який з простого верховного воєначальника перетворився у справжнього монарха, було зробити це народне добро королівським майном, украсти його у народу і роздати його як подарунки або як нагороди своїй дружині. Ця дружина, яка спочатку складалася з його особистого військового почту та інших підлеглих йому воєначальників, невдовзі поповнилася не тільки римлянами, тобто романізованими галлами, які незабаром стали для нього необхідними, бо вони вміли писати, були освічені, знали романську розмовну і латинську літературну мову, а також і місцеве право; дружина поповнилася також за рахунок рабів, кріпаків і вільновідпущеників, які становили його придворний штат і з-поміж яких він вибирав своїх улюбленців. Усі вони одержували ділянки належної народові землі, на перших порах здебільшого як подарунки, пізніше як дарунки у формі бенефіціїв, причому спершу, як правило, до кінця життя короля [230]. Так за рахунок народу створювалась основа нової знаті.

Мало того. З огляду на великі розміри держави не можна було управляти, користуючись засобами старого родового ладу; рада старійшин, якщо вона вже давно не зникла, не могла б збиратися і була незабаром замінена постійним оточенням короля; старі народні збори продовжували про людське око існувати,

але також ставали дедалі більше зборами лише підлеглих королю воєначальників і новонароджуваної знаті. Вільні селяни, що володіли землею і становили масу франкського народу, були знесилені й розорені постійними міжусобними і завойовницькими війнами, останніми особливо при Карлі Великому, так само як раніше римські селяни за останніх часів республіки. Ці селяни, з яких спершу складалося все військо, а після завоювання території Франції — його основне ядро, так зубожіли на початок IX століття, що ледве тільки один з п'яти селян міг виступити в похід. Місце ополчення вільних селян, що його скликав безпосередньо король, заступило військо, яке складалося з служилих людей новонародженої знаті, включаючи і залежних селян, нащадків тих, хто раніше не знав іншого пана, крім короля, а ще раніше взагалі не знав ніяких панів, і короля в тому числі. За наступників Карла розорення франкського селянського стану було довершене внутрішніми війнами, слабкістю королівської влади і відповідними зазіханнями магнатів — до них прилучилися ще призначені Карлом графи округів [Gaugrafen] [231], що намагалися зробити свої посади спадковими,— нарешті, набігами норманнів. Через п'ятдесят років після смерті Карла Великого імперія франків так само безпорадно лежала біля ніг норманнів, як за чотири століття перед тим Римська імперія лежала біля ніг франків.

І майже такою ж вона стала не тільки через своє безсилля перед зовнішніми ворогами, але й через свій внутрішній суспільний лад або, скоріше, безлад. Вільні франкські селяни опинилися в такому самому становищі, як і їхні попередники, римські колони. Розорені війнами і грабежами, вони повинні були вдаватися до покровительства новонародженої знаті або церкви, бо королівська влада була надто слабка, щоб захистити їх; але це покровительство їм доводилося здобувати дорогою ціною. Як раніше галльські селяни, вони мусили передавати покровителеві право власності на свою земельну ділянку, дістаючи її від нього назад як залежне держання на різних і мінливих умовах, але завжди тільки замість виконання повинностей і сплати оброку; раз потрапивши в таку залежність, вони потроху втрачали і свою особисту свободу; через кілька поколінь вони були вже в більшості своїй кріпаками. Як швидко зникав вільний селянський стан, показує складений Ірміноном опис земельних володінь абатства Сен-Жермен-де-Пре, що тоді було поблизу Парижа, а тепер — у самому Парижі [232]. У великих володіннях цього абатства, розкиданих по околицях, було тоді, ще за життя Карла Великого, 2 788 господарств, заселених майже виключно франками з германськими іменами. До цього числа входило 2 080 колонів, 35 літів [233], 220 рабів і тільки 8 вільних поселенців! Оголошений Сальвіаном безбожним звичай, за яким покровитель примушував

селянина передавати свою земельну ділянку йому у власність, а потім віддавав цю ділянку селянинові лише в довічне користування, тепер усюди практикувався церквою щодо селян. Панщинні повинності, які тепер дедалі більше узвичаювалися, мали своїм прообразом як римські ангарії, примусові роботи на користь держави [234], так і повинності, що їх виконували члени германської общини-марки по будуванню мостів, шляхів і для інших спільних цілей. Таким чином, маса населення, через чотириста років, повернулась начебто цілком до свого вихідного становища.

Але це тільки доводило, по-перше, що суспільне розшарування і розподіл власності в Римській імперії періоду занепаду цілком відповідали тодішньому рівню виробництва в землеробстві і промисловості, отже, були неминучі; і, по-друге, що цей рівень виробництва протягом наступних чотирьохсот років істотно не знизився і не підвищився, а тому з такою ж необхідністю знову породив такий самий розподіл власності і ті самі класи населення. В останні століття існування Римської імперії місто втратило своє колишнє панування над селом і не повернуло його собі в перші століття панування германців. Це передбачає низький ступінь розвитку як землеробства, так і промисловості. Таке загальне становище з неминучістю породжує великих землевласників, які мають владу, і залежних дрібних селян. Як мало було можливості нав'язати такому суспільству, з одного боку, господарство римських латифундій з рабами, з другого боку — новітнє велике господарство з панщинною працею, доводять грандіозні, але майже безслідно зниклі експерименти Карла Великого із знаменитими імператорськими віллами. Ці спроби продовжували тільки монастирі, і тільки у них вони були плодотворними; але монастирі були ненормальними суспільними організмами, що базувалися на безшлюбності; вони могли давати виняткові результати, але повинні були якраз через це самі лишатися винятками.

І все ж за ці чотириста років був зроблений крок уперед. Якщо і в кінці періоду ми зустрічаємо майже ті самі основні класи, що й на початку, то люди, які складали ці класи, все ж стали іншими. Зникло античне рабство, зникли розорені, зубожілі вільні, що зневажали працю як рабське заняття. Між римським колоном і новим кріпаком стояв вільний франкський селянин. «Марні спогади і даремна боротьба» гинучого римського світу пішли в небуття. Суспільні класи IX століття сформувалися не в обстановці розкладу гинучої цивілізації, а при родових муках нової цивілізації. Нове покоління — як господарі, так і слуги — порівняно зі своїми римськими попередниками було поколінням мужів. Ті відносини між могутніми земельними магнатами і залежними від них селянами, які для римлян були формою, що виражала неминучу загибель античного світу, були тепер для

нового покоління вихідним моментом нового розвитку. І потім, хоч якими марними здаються ці чотириста років, вони залишили *один* значний результат: сучасні національності, нове формування і розчленування західноєвропейської частини людства для прийдешньої історії. Германці справді знову оживили Європу, і тому руйнування держав, що відбувалося в германський період, закінчилося не норманно-сарацинським поневоленням, а переростанням системи бенефіціїв та відносин покровительства (комендації [235]) у феодалізм і таким величезним зростанням населення, що менше ніж через двісті років було без шкоди пережито страшні кровопускання, завдані хрестовими походами * [236].

Що ж то був за таємничий чародійний засіб, за допомогою якого германці вдихнули вмираючій Європі нову життєву силу? Чи була то особлива, властива германській расі чудодійна сила, як це вигадує наша шовіністична історіографія? Зовсім ні. Германці були, особливо тоді, високообдарованим відгалуженням арійської групи, яка до того ж була в повному розквіті життєвих сил. Але омолодили Європу не їхні специфічні національні особливості, а просто їхнє варварство, їхній родовий лад.

Їхні особисті здібності і хоробрість, їхні волелюбність і демократичний інстинкт, який спонукав їх вбачати в усіх громадських справах свою власну справу,— одним словом, усі ті якості, які були втрачені римлянами і завдяки яким тільки й можна було утворити з баговиння римського світу нові держави і дати поштовх зростанню нових національностей,— чим було все це, як не характерними рисами людини, що стояла на вищому ступені варварства, як не плодами її родового ладу?

Якщо германці перетворили античну форму моногамії, пом'якшили панування чоловіка в сім'ї, дали жінці вище становище, ніж те, яке будь-коли знав класичний світ,— що зробило їх здатними на це, як не їхнє варварство, їхні родові звичаї, їхні ще живі пережитки епохи материнського права?

Якщо вони, принаймні в трьох найважливіших країнах, у Німеччині, Північній Франції й Англії, зуміли врятувати і перенести у феодальну державу уламок справжнього родового ладу у формі общини-марки і тим самим дали пригнобленому класові, селянам, навіть в умовах найжорстокіших кріпосницьких порядків середньовіччя, локальну згуртованість і засіб опору, чого в готовому вигляді не могли знайти ні античні раби, ні сучасні пролетарі,— то чим це було викликано, як не їхнім варварством, не їхнім способом селитися родами, властивим виключно періодові варварства?

І, нарешті, якщо вони могли розвинути і зробити загальною

* Кінець фрази від слів «і таким величезним зростанням населення...» Енгельс додав у виданні 1891 р. *Ред.*

вже існуючу у них на батьківщині більш м'яку форму залежності, в яку і в Римській імперії дедалі більше переходило рабство,— форму, що, як уперше відзначив Фур'є [237], дає поневоленим засіб до поступового визволення їх *як класу* (Fournit aux cultivateurs des moyens d'affranchissement *collectif et progressif* *), форму, що стоїть завдяки цьому значно вище від рабства, за якого лише окрема особа може бути відпущена на волю відразу без перехідного стану (знищення рабства переможним повстанням стародавній світ не знає), тоді як кріпаки середніх віків у дійсності поступово добивалися свого визволення як класу,— то чому ми цим зобов'язані, як не їхньому варварству, через яке вони не довели у себе цю залежність до цілком розвинутого рабства: ні до античної форми рабської праці, ні до східного домашнього рабства?

Все життєздатне і плодотворне, що германці прищепили римському світові, належало варварству. Справді, тільки варвари здатні були омолодити старезний світ гинучої цивілізації. І вищий ступінь варварства, до якого і на який піднеслися германці перед переселенням народів, був якраз найсприятливішим для цього процесу. Цим пояснюється все.

* — дає землеробам засоби для *колективного і поступового* визволення. *Ред.*

IX
ВАРВАРСТВО І ЦИВІЛІЗАЦІЯ

Ми простежили розклад родового ладу на трьох окремих великих прикладах — греків, римлян і германців. На закінчення розглянемо загальні економічні умови, які підривали родову організацію суспільства вже на вищому ступені варварства і зовсім усунули її з появою цивілізації. Тут «Капітал» Маркса буде нам так само необхідний, як і книга Моргана.

Виникнувши на середньому ступені дикунства і розвиваючися далі на вищому його ступені, рід, наскільки можна судити про це з наших джерел, досягає свого розквіту на нижчому ступені варварства. З цього ступеня розвитку ми й почнемо.

Ми знаходимо тут, де за приклад мають правити нам американські червоношкірі, цілком розвинений родовий лад. Плем'я поділялося на кілька родів, найчастіше на два *; ці первісні роди розпадаються кожний, у міру зростання населення, на кілька дочірніх родів, щодо яких первісний рід виступає як фратрія; саме плем'я розпадається на кілька племен, у кожному з них ми здебільшого знову зустрічаємо давні роди; союз включає, принаймні в окремих випадках, споріднені племена. Ця проста організація цілком відповідає суспільним умовам, з яких вона виникла. Вона являє собою не що інше, як властиву цим умовам структуру, що природно виросла; вона спроможна залагоджувати всі конфлікти, що можуть виникнути всередині організованого таким способом суспільства. Конфлікти із зовнішнім світом усуває війна; вона може закінчитися знищенням племені, але ніяк не поневоленням його. Велич родового ладу, але разом з тим і його обмеженість виявляються в тому, що тут немає місця для панування і поневолення. Всередині родового ладу не існує ще ніякої різниці між правами і обов'язками; для індіанця не існує питання, чи є участь у громадських справах, кровна помста або сплата

* Слова «найчастіше на два» Енгельс додав у виданні 1891 р. *Ред.*

викупу за неї правом чи обов'язком; таке питання здалося б йому настільки ж безглуздим, як і питання, чи є їжа, сон, полювання — право чи обов'язок? Так само неможливе розшарування племені і роду на різні класи. І це приводить нас до розгляду економічного базису цього ладу.

Населення надзвичайно рідке; воно густіше тільки в місці проживання племені; навколо цього місця лежить широкою смугою передусім територія для полювання, а далі нейтральна смуга лісу, що відділяє плем'я від інших племен і є для нього захистом. Поділ праці — суто природного походження; він існує тільки між статями. Чоловік воює, ходить полювати і ловити рибу, добуває продукти харчування в сирому вигляді і виготовляє потрібні для цього знаряддя. Жінка працює в домі і займається приготуванням їжі та одягу — варить, тче, шиє. Кожний з них — господар у своїй галузі: чоловік — у лісі, жінка — в домі. Кожний є власником виготовлених і вживаних ним знарядь: чоловік — зброї, мисливського й рибальського приладдя, жінка — хатнього начиння. Домашнє господарство ведеться на комуністичних засадах кількома, часто багатьма сім'ями *. Те, що виготовляють і чим користуються спільно, становить спільну власність: будинок, город, човен. Таким чином, тут, і притому тільки тут, насправді існує вигадана юристами й економістами цивілізованого суспільства «власність, здобута своєю працею»,— остання фальшива правова основа, на яку ще спирається сучасна капіталістична власність.

Але люди не скрізь спинилися на цьому ступені. В Азії вони знайшли тварин, яких можна було приручати і потім розводити в прирученому стані. На самку дикого буйвола треба було полювати, а приручена — вона щороку приносила теля і, крім того, давала молоко. У деяких найпередовіших племен — арійців, семітів, може вже й у туранців — головною галуззю праці стало спершу приручення і лише потім уже розведення худоби та догляд за нею. Пастуші племена виділилися з усіх інших варварів — це був *перший великий суспільний поділ праці*. Пастуші племена виробляли не тільки більше, ніж решта варварів, але й вироблювані ними засоби до життя були інші. Вони мали, порівняно з тими, не тільки молоко, молочні продукти та м'ясо в значно більших кількостях, але також шкури, вовну, козячий пух і чимраз зростаючу із збільшенням маси сировини кількість пряжі і тканин. Це вперше зробило можливим регулярний обмін. На більш ранніх ступенях розвитку міг відбуватися лише випадковий обмін; особлива вправність у виготовленні зброї та зна-

* Особливо на північно-західному узбережжі Америки — див. у Банкрофта. У племені хайда на островах Королеви Шарлотти зустрічаються домашні господарства, які охоплюють під одним дахом близько 700 чоловік. У нутка під одним дахом жили цілі племена.

рядь могла вести до тимчасового поділу праці. Так, наприклад, у багатьох місцях були знайдені безсумнівні рештки майстерень для виготовлення кам'яних знарядь пізнього кам'яного віку; майстри, які розвивали тут свою майстерність, працювали, мабуть, за рахунок усього колективу і на його користь, як це й тепер ще роблять постійні ремісники родових общин в Індії. На цьому ступені розвитку обмін міг виникнути тільки всередині племені, та й тут він залишався винятковим явищем. А тепер, навпаки, після виділення пастуших племен, ми знаходимо готовими всі умови для обміну між членами різних племен, для його розвитку і зміцнення як постійного інституту. Спочатку обмін відбувався між племенами через родових старійшин кожної сторони; а коли стада стали переходити у відособлену власність *, все більше почав переважати і, нарешті, зробився єдиною формою обміну — обмін між окремими особами. Але головний предмет, яким обмінювалися пастуші племена із своїми сусідами, була худоба; худоба стала товаром, за яким оцінювались усі інші товари і який скрізь охоче брали і в обмін на них,— одним словом, худоба набула функції грошей і правила за гроші вже на цьому ступені. З такою неминучістю і швидкістю розвивалася вже на самому початку товарообміну потреба в особливому товарі — грошах.

Городництво, якого, мабуть, не знали жителі Азії, що були на нижчому ступені варварства, з'явилось у них не пізніше середнього ступеня, як попередник рільництва. В кліматичних умовах Туранської рівнини неможливе пастуше життя без запасів корму на довгу й сувору зиму; отже, луківництво і культура зернових були тут необхідні. Те саме слід сказати про степи на північ від Чорного моря. Але якщо спочатку зерно вироблялося для худоби, то невдовзі воно стало їжею і для людини. Оброблювана земля лишалася ще власністю племені і передавалася в користування спершу родові, пізніше самим родом — домашнім общинам, нарешті **, окремим особам; вони могли мати на неї певні права володіння, але не більше.

З досягнень цього ступеня в галузі промислової діяльності особливо важливе значення мають два: перше — ткацький верстат, друге — плавка металевих руд і обробка металів. Найважливішими з них були мідь і олово, а також виплавлювана з них бронза; бронза давала придатні знаряддя і зброю, але не могла витіснити кам'яні знаряддя; це було під силу тільки залізу, а добувати залізо ще не вміли. Для нарядів і прикрас почали використовувати золото і срібло, які, очевидно, уже мали більшу цінність, ніж мідь і бронза.

* У виданні 1884 р. замість слів «відособлену власність» («Sondereigenthum») надруковано: «приватну власність» («Privateigenthum»). *Ред.*

** Слова «домашнім общинам, нарешті» Енгельс додав у виданні 1891 р. *Ред.*

Збільшення виробництва в усіх галузях — скотарстві, землеробстві, домашньому ремеслі — зробило робочу силу людини здатною виробляти більшу кількість продуктів, ніж то було необхідно для підтримання її. Разом з тим воно збільшувало щоденну кількість праці, яка припадала на кожного члена роду, домашньої общини або окремої сім'ї. Постала потреба в залученні нової робочої сили. Війна постачала її: військовополонених стали обертати на рабів. Перший великий суспільний поділ праці разом із збільшенням продуктивності праці, а значить, і багатства, і з розширенням сфери продуктивної діяльності, за тодішніх історичних умов, узятих у сукупності, мав своїм неминучим наслідком рабство. З першого великого суспільного поділу праці виник і перший великий поділ суспільства на два класи — панів і рабів, експлуататорів і експлуатованих.

Як і коли перейшли стада із спільного володіння племені або роду у власність глав окремих сімей, про це ми нічого досі не знаємо. Але в основному цей перехід мав відбутися на цьому ступені. А з придбанням стад та інших нових багатств у сім'ї сталася революція. Промисел завжди був справою чоловіка, засоби для промислу виготовлялися ним і становили його власність. Стада були новими засобами промислу; їх початкове приручення, а пізніше догляд за ними були справою чоловіка. Через це худоба належала йому; йому ж належали і одержані в обмін на худобу товари та раби. Весь надлишок, що його тепер давав промисел, діставався чоловікові; жінка брала участь у споживанні його, але не мала частки у власності. «Дикун», воїн і мисливець, задовольнявся в домі другим місцем після жінки, «більш лагідної вдачі» пастух, хизуючись своїм багатством, висунувся на перше місце, а жінку відтіснив на друге. І вона не могла нарікати. Поділ праці в сім'ї зумовлював розподіл власності між чоловіком і жінкою; він лишився тим же самим і, проте, він цілком перевернув тепер дотогочасні домашні відносини тільки тому, що поділ праці поза сім'єю став іншим. Та сама причина, яка раніше забезпечувала жінці її панування в домі — обмеження її праці домашньою роботою,— ця сама причина тепер робила неминучим панування чоловіка в домі; домашня робота жінки втратила тепер своє значення в порівнянні з промисловою працею чоловіка; його праця була всім, її робота — незначним придатком. Уже тут виявляється, що визволення жінки, її зрівняння в правах з чоловіком неможливе ні тепер, ні в майбутньому, поки жінка відсторонена від суспільної продуктивної праці і змушена обмежуватися домашньою приватною працею. Визволення жінки стане можливим тільки тоді, коли вона зможе у великому, суспільному масштабі брати участь у виробництві, а робота в домі забиратиме у неї лише незначний час. А це стало можливим лише завдяки сучасній великій промисловості, яка не тільки

допускає жіночу працю у великих розмірах, але й прямо вимагає її і дедалі більше намагається розчинити приватну домашню працю в суспільному виробництві.

З утвердженням фактичного панування чоловіка в домі упали останні перепони до його єдиновладдя. Це єдиновладдя було підтверджене і увічнене поваленням материнського права, запровадженням батьківського права, поступовим переходом від парного шлюбу до моногамії. А це утворило тріщину в стародавньому родовому ладі: окрема сім'я стала силою, яка загрозливо протистояла родові.

Наступний крок веде нас до вищого ступеня варварства, до періоду, під час якого всі культурні народи переживають свою героїчну епоху,— епоху залізного меча, а разом з тим залізного плуга і сокири. Людині стало служити залізо, останній і найважливіший з усіх видів сировини, що відігравали революційну роль в історії, останній — аж до появи картоплі. Залізо зробило можливим рільництво на більших площах, розчищення під ріллю широких лісних просторів; воно дало ремісникові знаряддя такі тверді й гострі, яким не міг протистояти жоден камінь, жоден з інших відомих тоді металів. Усе це не відразу; перше залізо бувало часто ще м'якше від бронзи. Через це кам'яна зброя зникала лише повільно; не тільки в «Пісні про Гільдебранда», а й під Гастінгсом у 1066 р. в бою орудували ще кам'яними сокирами [238]. Але прогрес ішов тепер нестримно, з меншими перервами і швидше. Місто, що оточувало своїми кам'яними стінами, баштами й зубчастими парапетами кам'яні або цегляні будинки, стало центром зосередження племені або союзу племен,— показник величезного прогресу в будівельному мистецтві, але разом з тим і ознака зрослої небезпеки та потреби в захисті. Багатство швидко зростало, але як багатство окремих осіб; у ткацтві, в обробці металів і в інших ремеслах, які все більше й більше відособлялись одне від одного, в дедалі більшій мірі зростала різноманітність і удосконалювалася майстерність виробництва; землеробство давало тепер поряд із зерном, стручковими рослинами і фруктами також олію і вино, що їх навчилися виготовляти. Таку різноманітну діяльність не могла вже виконувати одна й та сама особа; стався *другий великий поділ праці:* ремесло відокремилося від землеробства. Безупинне зростання виробництва, а разом з ним і продуктивності праці, підносило цінність робочої сили людини, рабство, яке тільки-но виникало і мало спорадичний характер на попередньому ступені розвитку, стає тепер істотною складовою частиною суспільної системи; раби перестають бути простими підручними; їх тепер десятками женуть працювати на поля і в майстерні. З поділом виробництва на дві великі основні галузі, землеробство і ремесло, виникає виробництво безпосередньо для обміну,— товарне виробництво, а разом з ним і

торгівля, причому не тільки всередині племені і на його кордонах, але вже і з заморськими країнами. Все це, однак, ще дуже мало розвинуте; благородні метали починають ставати переважаючим і загальним товаром — грішми, але їх ще не карбують, а тільки обмінюють просто на вагу.

Різниця між багатими і бідними виступає поряд з різницею між вільними і рабами,— з новим поділом праці виникає новий поділ суспільства на класи. Майнові відмінності між окремими главами сімей руйнують стару комуністичну домашню общину скрізь, де вона ще збереглася; разом з нею зникає і спільний обробіток землі засобами цієї общини. Орна земля надається в користування окремим сім'ям — спершу на якийсь час, потім раз назавжди, перехід її в повну приватну власність відбувається поступово і паралельно з переходом парного шлюбу в моногамію. Окрема сім'я стає господарською одиницею суспільства.

Зростаюча густота населення змушує до тіснішого згуртування як усередині, так і щодо зовнішнього світу. Союз споріднених племен стає всюди необхідністю, а незабаром робиться необхідним навіть і злиття їх і тим самим злиття окремих територій племен в одну спільну територію всього народу. Воєнний вождь народу — rex, basileus, thiudans — стає необхідною, постійною службовою особою. З'являються народні збори там, де їх ще не було. Воєначальник, рада, народні збори становлять органи родового суспільства, яке розвивається у військову демократію. Військову тому, що війна і організація для війни стають тепер регулярними функціями народного життя. Багатства сусідів розпалюють жадібність народів, у яких здобування багатства є вже однією з найважливіших життєвих цілей. Вони варвари: грабіж їм здається легшим і навіть почеснішим, ніж творча праця. Війна, яку раніше вели тільки для того, щоб помститися за напади, або для того, щоб розширити територію, яка стала недостатньою, тепер ведеться тільки заради грабежу, стає постійним промислом. Недаремно височать грізні мури навколо нових укріплених міст: в їх ровах зяє могила родового ладу, а їх башти сягають уже цивілізації. Те саме відбувається і всередині суспільства. Грабіжницькі війни посилюють владу верховного воєначальника, так само як і підлеглих йому воєначальників; установлене звичаєм обрання їхніх наступників з одних і тих самих сімей потроху, особливо з часу утвердження батьківського права, переходить у спадкову владу, яку спершу терплять, потім вимагають і, нарешті, узурпують; закладаються основи спадкової королівської влади і спадкової знаті. Так органи родового ладу поступово відриваються від свого коріння в народі, в роді, у фратрії, в племені, а весь родовий лад перетворюється в свою протилежність: з організації племен для вільного регулювання своїх власних справ він стає організацією для грабежу і пригноблення

сусідів, а відповідно до цього його органи із знарядь народної волі перетворюються в самостійні органи панування і гноблення, спрямовані проти власного народу. Але цього ніколи не могло б статися, якби ненаситне прагнення до багатства не розкололо членів роду на багатих і бідних, якби «майнові відмінності всередині одного й того самого роду не перетворили спільність інтересів в антагонізм між членами роду» (Маркс) і якби в результаті поширення рабства добування засобів для існування власною працею не почало вже визнаватися справою, гідною лише раба, ганебнішою ніж грабіж.

* * *

Ми підійшли тепер до порога цивілізації. Вона починається новим кроком уперед у поділі праці. На нижчому ступені люди виробляли тільки безпосередньо для власного споживання; акти обміну, що провадилися зрідка, були поодинокі і охоплювали тільки випадкові лишки. На середньому ступені варварства у пастуших народів ми уже бачимо в худобі таке майно, яке при певній величині стада регулярно дає деякий надлишок проти власної потреби; одночасно ми бачимо також поділ праці між пастушими народами і відсталими племенами, які не мають стад, отже, два різні, що стоять один поряд одного, ступені виробництва і, значить, умови для регулярного обміну. На вищому ступені варварства відбувається дальший поділ праці між землеробством і ремеслом, отже, виробництво дедалі зростаючої частини продуктів праці безпосередньо для обміну, тим самим перетворення обміну між окремими виробниками в життєву необхідність для суспільства. Цивілізація зміцнює і посилює всі ці виниклі до неї види поділу праці, особливо через загострення протилежності між містом і селом (причому економічно панувати може місто над селом, як це було за стародавніх часів, або ж село над містом, як це було в середні віки), і додає до цього третій, властивий тільки їй, поділ праці вирішальної ваги — створює клас, який займається вже не виробництвом, а тільки обміном продуктів, а саме *купців*. Досі причини утворення класів пов'язані були ще виключно з виробництвом; вони вели до поділу зайнятих у виробництві людей на керівників і виконавців або ж на виробників більшого і меншого масштабу. Тут уперше з'являється клас, який, не беручи ніякої участі у виробництві, захоплює загалом і в цілому керівництво виробництвом і економічно підпорядковує собі виробників, стає неминучим посередником між кожними двома виробниками і експлуатує їх обох. Під приводом звільнення виробників від праці і риску, пов'язаних з обміном, розширення збуту їхніх продуктів аж до найвіддаленіших ринків і створення тим самим нібито найбільш корисного класу населен-

ня виникає клас паразитів, клас справжніх суспільних дармоїдів, який у винагороду за свої в дійсності дуже незначні послуги знімає вершки як з вітчизняного, так і з іноземного виробництва, швидко здобуває величезні багатства і відповідний їм вплив у суспільстві і саме тому в період цивілізації захоплює щораз почесніше становище і дедалі більше підпорядковує собі виробництво, аж поки, нарешті, сам не створює свій власний продукт — періодичні торговельні кризи.

А втім, на тому ступені розвитку, що його ми розглядаємо, молоде купецтво ще не має ніякого уявлення про ті великі справи, які на нього чекають. Але воно формується і стає необхідним, і цього досить. А разом з ним з'являються *металеві гроші*, карбована монета, і з металевими грішми — новий засіб панування невиробника над виробником і його виробництвом. Було відкрито товар товарів, який у прихованому вигляді містить у собі всі інші товари, чародійний засіб, що може, якщо цього хочеться, перетворюватися в усяку принадну й бажану річ. Хто його мав, той владарював над світом виробництва. А хто насамперед мав його? Купець. Культ грошей був у його надійних руках. Він узяв на себе турботу провістити, що всі товари, а з ними і всі товаровиробники повинні з побожністю впасти долілиць перед грішми. Він довів на практиці, що всі інші форми багатства є всього лише тінь перед цим втіленням багатства як такого. Ніколи пізніше влада грошей не виступала в такій первісно грубій і насильственій формі, як у цей період їх юності. Услід за купівлею товарів за гроші з'явилася грошова позика, а разом з нею — процент і лихварство. І жодне законодавство пізнішого часу не кидає боржника так жорстоко і нещадно до ніг кредитора-лихваря, як законодавство Стародавніх Афін і Риму,— а те і друге виникло спонтанно як звичаєве право, виключно внаслідок економічної необхідності.

Поряд з багатством, що полягало в товарах і рабах, поряд з грошовим багатством тепер з'явилося також багатство земельне. Право окремих осіб на володіння земельними парцелами, наданими їм спочатку родом або племенем, зміцніло тепер настільки, що ці парцели стали належати їм на правах спадкової власності. Адже останнім часом вони найбільше прагнули якраз до того, щоб звільнити парцелу від прав на неї з боку родової общини, прав, які стали для них путами. Цих пут вони позбулися, але незабаром після того позбулися також і своєї нової земельної власності. Повна, вільна власність на землю означала не тільки можливість безперешкодно й необмежено володіти нею, але також і можливість відчужувати її. Поки земля становила власність роду, цієї можливості не було. Але, коли новий землевласник остаточно скинув з себе пута верховної власності роду і племені, він порвав також узи, які досі нерозривно зв'язували

його з землею. Що це означало, роз'яснили йому гроші, винайдені одночасно з приватною власністю на землю. Земля могла тепер стати товаром, який продають і заставляють. Тільки-но було встановлено власність на землю, як було вже винайдено й іпотеку (див. Афіни). Як слідом за моногамією йдуть гетеризм і проституція, так слідом за земельною власністю віднині невідступно йде іпотека. Вам хотілося повної, вільної, відчужуваної земельної власності,— так майте ж її, ось вона: tu l'as voulu, George Dandin! *

Так разом з розширенням торгівлі, разом з грішми і лихварством, земельною власністю й іпотекою швидко відбувалася концентрація і централізація багатств у руках нечисленного класу, а поряд з цим зростало зубожіння мас і збільшувалася маса бідняків. Нова аристократія багатства остаточно відтісняла на задній план стару родову знать (в Афінах, у Римі, у германців), якщо тільки вона з самого початку не збігалася з нею. І поряд з цим поділом вільних на класи відповідно до майнового стану відбувалося, особливо в Греції, величезне збільшення кількості рабів **, примусова праця яких була основою, на якій підносилася надбудова всього суспільства.

А тепер подивимося, що сталося при цьому суспільному перевороті з родовим ладом. Він виявився безсилим перед лицем нових елементів, що розвинулися без його участі. Його передумовою було те, що члени одного роду або хоча б племені жили спільно на одній і тій самій території, заселеній виключно ними. Це вже давно припинилося. Скрізь роди і племена були перемішані, скрізь серед вільних громадян жили раби, особи, що перебували під покровительством, чужоземці. Досягнута лише на кінець середнього ступеня варварства осілість населення раз у раз порушувалася змінами в його складі і частою зміною місця проживання, зумовленими торговельною діяльністю, зміною роду занять, відчуженням земельної власності. Члени родових об'єднань не могли вже збиратися для розгляду своїх власних спільних справ; сяк-так уладнувалися ще тільки незначні справи, такі як проведення релігійних свят. Поряд з потребами й інтересами, забезпечувати які були покликані пристосовані для цього родові об'єднання, в результаті перевороту в умовах виробництва і викликаних ним змін у суспільній структурі виникли нові потреби й інтереси, не тільки чужі стародавньому родовому ладові, але й в усіх відношеннях протилежні йому. Інтереси ремісничих груп, які виникли завдяки поділові праці, особливі по-

---

* — ти цього хотів, Жорж Данден! (Мольєр. «Жорж Данден», акт I, сцена дев'ята). *Ред.*

** Кількість рабів в Афінах див. вище, с. 117 [у цьому томі див. с. 182. *Ред.*]. В Корінфі в епоху розквіту міста вона доходила до 460 000, в Егіні — до 470 000, в обох випадках у десять разів перевищуючи чисельність вільних громадян.

треби міста на противлежність селу вимагали нових органів; але кожна з цих груп складалася з людей найрізніших родів, фратрій і племен, включала навіть чужоземців; тому ці органи повинні були виникати поза родовим ладом, поряд з ним, а разом з тим і на противагу йому.— І на кожному родовому об'єднанні позначалося, в свою чергу, це зіткнення інтересів, яке досягало своєї найбільшої гостроти там, де багаті і бідні, лихварі і боржники були з'єднані в тому самому роді і в тому самому племені.— До того ж було безліч нового, чужого родовим общинам, населення, яке могло стати силою в країні, як це було в Римі, і притому було надто численне, щоб його можна було поступово включити в роди і племена, що грунтувалися на кровній спорідненості. Цій масі родові общини протистояли як замкнуті, привілейовані корпорації; первісна природно виросла демократія перетворилася в ненависну аристократію.— Нарешті, родовий лад виріс із суспільства, що не знало ніяких внутрішніх протилежностей, і був пристосований тільки до нього. Він не мав ніяких інших засобів примусу, крім громадської думки. Тут же виникло суспільство, яке внаслідок усіх своїх економічних умов життя повинно було розколотися на вільних і рабів, на експлуататорів-багачів і експлуатованих бідняків,— суспільство, яке не тільки не могло знову примирити ці протилежності, а повинно було дедалі більше загострювати їх. Таке суспільство могло існувати тільки в безупинній відкритій боротьбі між цими класами або ж під пануванням третьої сили, яка, нібито стоячи над класами, що ведуть між собою боротьбу, придушувала їхні відкриті сутички і допускала класову боротьбу щонайбільше тільки в економічній галузі, в так званій законній формі. Родовий лад віджив свій вік. Він був зруйнований поділом праці та його наслідком — розколом суспільства на класи. Він був замінений *державою*.

* * *

Вище ми розглянули окремо три головні форми, в яких держава підноситься на руїнах родового ладу. Афіни являють собою найчистішу, найбільш класичну форму: тут держава виникає безпосередньо і переважно з класових протилежностей, що розвиваються всередині самого родового суспільства. В Римі родове суспільство перетворюється в замкнуту аристократію, оточену численним плебсом, який стоїть поза цим суспільством, є безправним, але виконує обов'язки; перемога плебсу руйнує старий родовий лад і на його руїнах споруджує державу, в якій незабаром цілком розчиняються і родова аристократія і плебс. Нарешті, у германських переможців Римської імперії держава виникає як безпосередній результат завоювання великих чужих територій, для панування над якими родовий лад не дає ніяких засобів.

Але оскільки з цим завоюванням не пов'язані ні серйозна боротьба із колишнім населенням, ні більш прогресивний поділ праці; оскільки рівень економічного розвитку підкорених народів і завойовників майже однаковий, і, отже, економічна основа суспільства залишається попередньою, то родовий лад може далі існувати протягом цілих століть у зміненій, територіальній формі у вигляді маркового ладу і навіть на деякий час відновлюватися в слабшій формі в пізніших дворянських і патриціанських родах, і навіть у родах селянських, як це було, наприклад, в Дітмаршені *.

Отже, держава аж ніяк не являє собою сили, ззовні нав'язаної суспільству. Держава не є також «дійсність моральної ідеї», «образ і дійсність розуму», як твердить Гегель[240]. Держава є продукт суспільства на певному ступені розвитку; держава є визнання, що це суспільство заплуталося в нерозв'язну суперечність з самим собою, розкололося на непримиримі протилежності, позбутись яких воно не в силі. А щоб ці протилежності, класи з суперечливими економічними інтересами, не пожерли один одного і суспільство в марній боротьбі, для цього стала необхідною сила, яка стоїть, очевидно, над суспільством, сила, яка б стримувала зіткнення, тримала його в межах «порядку». І ця сила, яка виникла з суспільства, але ставить себе над ним, дедалі більше відчужує себе від нього, є держава.

У порівнянні з старою родовою організацією держава відзначається, по-перше, розділенням підданих держави за *територіальними поділами*. Старі родові об'єднання, що виникли і трималися внаслідок кровних уз, зробились, як ми бачили, недостатніми здебільшого тому, що їх передумова, зв'язок членів роду з певною територією, давно перестала існувати. Територія лишилась, але люди стали рухливими. Через те за вихідний пункт було взято територіальний поділ, і громадянам надали можливість здійснювати свої громадські права і обов'язки там, де вони оселялися, безвідносно до роду і племені. Така організація громадян за місцем проживання є загальноприйнятою в усіх державах. Тому вона здається нам природною; але ми бачили, яка потрібна була уперта й тривала боротьба, поки вона могла утвердитися в Афінах і Римі на місці старої організації за родами.

Друга відмітна риса — встановлення *публічної влади*, яка вже не збігається безпосередньо з населенням, що організує само себе як збройна сила. Ця особлива публічна влада необхідна тому, що самодіюча збройна організація населення зробилася неможливою, відколи суспільство розкололося на класи. Раби також входять до складу населення; 90 000 афінських громадян

* Першим істориком, який мав хоч приблизне уявлення про суть роду, був Нібур, і цим,— але також і своїми почерпнутими безпосередньо звідти помилками,— він зобов'язаний своєму знайомству з родами Дітмаршена[239].

у відношенні до 365 000 рабів становлять тільки привілейований клас. Народне військо афінської демократії було аристократичною публічною владою, спрямованою проти рабів, і тримало їх у покорі; але для того, щоб тримати в покорі також і громадян, стала необхідною, як сказано вище, жандармерія. Ця публічна влада існує в кожній державі. Вона складається не тільки з озброєних людей, але й з речових придатків, тюрем і примусових установ усякого роду, які були невідомі родовому устроєві суспільства. Вона може бути зовсім незначною, майже непомітною в суспільствах з ще нерозвинутими класовими протилежностями і у віддалених областях, як це спостерігається іноді подекуди в Сполучених Штатах Америки. Публічна влада посилюється в міру того, як загострюються класові суперечності в державі, і в міру того, як держави, що прилягають одна до одної, стають більшими і густіше населеними. Погляньте хоч би на теперішню Європу, в якій класова боротьба і конкуренція завоювань роздули публічну владу до такої міри, що вона загрожує поглинути все суспільство і навіть державу.

Для утримання цієї публічної влади потрібні внески громадян — *податки*. Вони були зовсім невідомі родовому суспільству. Але ми тепер їх знаємо досить добре. З розвитком цивілізації навіть і податків не досить; держава видає векселі на майбутнє, робить позики, *державні борги*. І про це старенька Європа може повідати чимало.

Наділені публічною владою і правом стягнення податків, чиновники стають, як органи суспільства, *над* суспільством. Вільної, добровільної поваги, з якою ставилися до органів родового суспільства, їм уже не досить, навіть коли б вони могли завоювати її; носії влади, яка відчужує себе від суспільства, вони повинні здобувати повагу до себе за допомогою виняткових законів, завдяки яким вони здобувають особливу святість і недоторканність. Найнікчемніший поліцейський службовець цивілізованої держави має більше «авторитету», ніж усі органи родового суспільства, разом узяті; але наймогутніший монарх і найвидатніший державний діяч або полководець епохи цивілізації міг би позаздрити тій не з-під палки здобутій і безперечній повазі, з якою ставляться до невидатного родового старійшини. Останній стоїть всередині суспільства, тоді як перші змушені намагатись удавати з себе щось поза ним і над ним.

Оскільки держава виникла з потреби тримати в шорах протилежність класів; оскільки вона в той же час виникла в самих сутичках цих класів, то вона, за загальним правилом, є державою наймогутнішого, економічно панівного класу, який за допомогою держави стає також політично панівним класом і здобуває таким чином нові засоби для придушення і експлуатації пригнобленого класу. Так, антична держава була, насамперед,

державою рабовласників для придушення рабів, феодальна держава — органом дворянства для придушення кріпаків і залежних селян, а сучасна представницька держава є знаряддям експлуатації найманої праці капіталом. Як виняток зустрічаються, проте, періоди, коли класи, які борються між собою, досягають такої рівноваги сил, що державна влада на якийсь час набуває певної самостійності відносно обох класів, як уявна посередниця між ними. Такою є абсолютна монархія XVII і XVIII століть, яка урівноважує дворянство і буржуазію одне проти одного; такий бонапартизм Першої і особливо Другої імперії у Франції, який нацьковував пролетаріат проти буржуазії і буржуазію проти пролетаріату. Новітнє досягнення в цій галузі, коли володар і підвладні мають однаково комічний вигляд, являє собою нова Німецька імперія бісмарківської нації: тут підтримується рівновага між капіталістами і робітниками, що протистоять одні одним, і їх однаково дурять в інтересах збіднілого прусського закуткового юнкерства.

Крім того, в більшості відомих в історії держав права громадянам надаються відповідно до їхнього майнового стану, і цим прямо заявляється, що держава — це організація імущого класу для захисту його від неімущого. Так було вже в Афінах і Римі з їх поділом на майнові категорії. Так було і в середньовічній феодальній державі, де ступінь політичного впливу визначався розмірами землеволодіння. Це знаходить вияв і у виборчому цензі сучасних представницьких держав. Проте це політичне визнання відмінностей у майновому стані зовсім не є істотним. Навпаки, воно характеризує нижчий ступінь державного розвитку. Вища форма держави, демократична республіка, що стає за наших сучасних суспільних умов дедалі більше неминучою необхідністю і являє собою форму держави, в якій тільки й може бути доведена до кінця остання рішуча боротьба між пролетаріатом і буржуазією,— ця демократична республіка офіційно нічого не знає про відмінності за багатством. При ній багатство користується своєю владою посередньо, але зате тим певніше: з одного боку, у формі прямого підкупу чиновників — класичним зразком є Америка,— з другого боку, у формі союзу між урядом і біржею, який здійснюється тим легше, чим більше зростають державні борги і чим більше акціонерні товариства зосереджують у своїх руках не тільки транспорт, але й само виробництво і роблять своїм основним центром ту ж біржу. Яскравим прикладом цього, крім Америки, є новітня Французька республіка, і навіть добропорядна Швейцарія внесла свій внесок на цьому поприщі. Але що для цього братнього союзу уряду і біржі зовсім не потрібна демократична республіка, доводить, крім Англії, нова Німецька імперія, де не можна сказати, кого вище піднесло загальне виборче право: Бісмарка чи Блейхредера. Нарешті, імущий клас

панує безпосередньо за допомогою загального виборчого права. Доти, поки пригноблений клас — отже, в даному разі пролетаріат — ще не дозрів для визволення самого себе, він у більшості своїй визнаватиме існуючий суспільний порядок за єдино можливий і політично йтиме у хвості класу капіталістів, становитиме його крайнє ліве крило. Але, в міру того як він дозріває для свого самовизволення, він конституюється у власну партію, обирає своїх власних представників, а не представників капіталістів. Загальне виборче право — показник зрілості робітничого класу. Дати більше воно не може і ніколи не дасть у теперішній державі; але й цього досить. У той день, коли термометр загального виборчого права показуватиме точку кипіння у робітників, вони, як і капіталісти, знатимуть, що робити.

Отже, держава існує не одвічно. Були суспільства, які обходилися без неї, які уявлення не мали про державу і державну владу. На певному ступені економічного розвитку, ступені, який необхідно пов'язаний був з розколом суспільства на класи, держава стала внаслідок цього розколу необхідністю. Ми наближаємося тепер швидкими кроками до такого ступеня розвитку виробництва, на якому існування цих класів не тільки перестало бути необхідністю, але стає прямою перешкодою виробництву. Класи зникнуть так само неминуче, як неминуче вони в минулому виникли. Із зникненням класів неминуче зникне держава. Суспільство, яке по-новому організує виробництво на основі вільної і рівної асоціації виробників, відправить усю державну машину туди, де їй буде тоді справжнє місце: в музей старожитностей, поруч з прядкою і з бронзовою сокирою.

* * *

Отже, згідно із сказаним, цивілізація є тим ступенем суспільного розвитку, на якому поділ праці, випливаючий з нього обмін між окремими особами і товарне виробництво, що об'єднує обидва ці процеси, досягають повного розквіту і роблять переворот у всьому старому суспільстві.

Виробництво на всіх попередніх ступенях суспільного розвитку було по суті колективним, так само і споживання зводилося до прямого розподілу продуктів усередині більших або менших комуністичних общин. Цей колективний характер виробництва здійснювався в найвужчих рамках, але він мав своїм наслідком панування виробників над своїм виробничим процесом і продуктом виробництва. Вони знають, що робиться з продуктом: вони споживають його, він не виходить із їхніх рук, і поки виробництво ведеться на цій основі, воно не може перерости виробників, не може породити таємничі, чужі їм сили, як це завжди і неминуче буває в епоху цивілізації.

Але в цей виробничий процес повільно проникає поділ праці. Він підриває колективний характер виробництва і привласнення, він робить переважаючим правилом привласнення окремими особами і разом з тим породжує обмін між ними — як це відбувається, ми дослідили вище. Поступово товарне виробництво стає панівною формою.

При товарному виробництві, виробництві вже не для власного споживання, а для обміну, продукти неминуче переходять з рук у руки. Виробник при обміні віддає свій продукт; він уже не знає, що̀ з ним станеться. Коли ж у ролі посередника між виробниками з'являються гроші, а разом з грішми купець, процес обміну стає ще заплутанішим, кінцева доля продуктів ще більш невизначеною. Купців багато, і жоден з них не знає, що̀ робить інший. Товари тепер переходять уже не тільки з рук у руки, але і з ринку на ринок; виробники втратили владу над усім виробництвом умов свого власного життя, але ця влада не перейшла і до купців. Продукти і виробництво підпадають під владу випадку.

Але випадковість — це тільки один полюс взаємозалежності, другий полюс якої називається необхідністю. В природі, де так само нібито панує випадковість, ми давно уже встановили у кожній окремій галузі внутрішню необхідність і закономірність, які пробивають собі дорогу в рамках цієї випадковості. Але що має силу для природи, має також силу і для суспільства. Чим більше яка-небудь суспільна діяльність, цілий ряд суспільних процесів випадає з-під свідомого контролю людей, виходить з-під їхньої влади, чим більше ця діяльність здається полишеною на чисту випадковість, тим більше з природною необхідністю пробивають собі дорогу в рамках цієї випадковості властиві їй внутрішні закони. Такі закони панують і над випадковостями товарного виробництва і товарообміну: окремому виробникові і учасникові обміну вони протистоять як чужі, спочатку навіть невідомі сили, природу яких тільки ще треба ретельно вивчити і пізнати. Ці економічні закони товарного виробництва видозмінюються на різних ступенях розвитку цієї форми виробництва, але загалом і в цілому весь період цивілізації проходить під знаком їх панування. Ще й тепер продукт панує над виробниками; ще й тепер усе суспільне виробництво регулюється не відповідно до спільно обдуманого плану, а сліпими законами, які виявляються зі стихійною силою, в останній інстанції — в бурях періодичних торговельних криз.

Ми бачили, як на порівняно ранньому ступені розвитку виробництва робоча сила людини стає здатною давати значно більше продуктів, ніж це потрібно для існування виробника, і що цей ступінь розвитку в основному є той самий ступінь, на якому виникає поділ праці і обмін між окремими особами. І небагато

потрібно було тепер часу для того, щоб відкрити велику «істину», що людина так само може бути товаром, що силу людини * можна обмінювати і споживати, якщо перетворити людину в раба. Ледве люди почали міняти, як уже вони самі стали предметами обміну. Дійсний стан перетворився на пасивний — хотіли того люди чи ні.

З появою рабства, яке досягло при цивілізації свого найвищого розвитку, стався перший великий поділ суспільства на експлуатуючий і експлуатований класи. Цей поділ продовжував існувати протягом усього періоду цивілізації. Рабство — перша форма експлуатації, властива античному світові; за ним ідуть: кріпосництво в середні віки, наймана праця в нові часи. Такими є три великі форми поневолення, характерні для трьох великих епох цивілізації; відкрите, а віднедавна замасковане рабство завжди її супроводить.

Ступінь товарного виробництва, з якого починається цивілізація, економічно характеризується: 1) запровадженням металевих грошей, а разом з тим і грошового капіталу, процента і лихварства; 2) появою купців як посередницького класу між виробниками; 3) виникненням приватної власності на землю та іпотеки і 4) появою рабської праці як панівної форми виробництва. Цивілізації відповідає і разом з нею остаточно утверджує своє панування нова форма сім'ї — моногамія, панування чоловіка над жінкою і окрема сім'я як господарська одиниця суспільства. З'єднуючою силою цивілізованого суспільства є держава, яка в усі типові періоди являє собою державу виключно панівного класу і в усіх випадках лишається по суті машиною для придушення пригнобленого, експлуатованого класу. Для цивілізації є характерним ще таке: з одного боку, закріплення протилежності між містом і селом як основи всього суспільного поділу праці; з другого боку, запровадження заповітів, за допомогою яких власник може розпоряджатися своєю власністю і після своєї смерті. Цей інститут, який прямо суперечить старому родовому ладові, в Афінах був невідомий аж до Солона; в Римі він був уведений уже на ранній стадії, але коли саме,— ми не знаємо **; у германців запровадили його попи, для того щоб добропорядний германець міг безперешкодно відписати церкві свою спадщину.

---

* У виданні 1884 р. замість слів «силу людини» надруковано: «робочу силу людини». *Ред.*

** «Система набутих прав» Лассаля [241] у другій частині обертається головним чином навколо положення, що римський заповіт такий же старий, як і самий Рим, що в римській історії ніколи «не було часу без заповітів», що заповіт виник швидше в доримський період з культу померлих. Лассаль, як правовірний старогегельянець, виводить римські правові норми не з суспільних відносин римлян, а із «спекулятивного поняття» волі, і приходить при цьому до вказаного твердження, яке цілком суперечить історії. Це не дивно в книзі, автор якої на підставі того самого спекулятивного поняття приходить до висновку, що у римлян при спадкуванні передача майна була суто другорядною справою. Лассаль не тільки вірить в ілюзії римських юристів, особливо більш раннього часу, але йде ще далі цих ілюзій.

Заснована на цих підвалинах цивілізація здійснила такі справи, до яких стародавнє родове суспільство не доросло навіть найвіддаленішою мірою. Але вона здійснила їх, привівши в рух найнижчі інстинкти й пристрасті людей і розвинувши їх на шкоду всім іншим їхнім задаткам. Огидна зажерливість була рушійною силою цивілізації з її першого до сьогоднішнього дня; багатство, ще раз багатство і втретє багатство, багатство не суспільства, а ось цього окремого нікчемного індивіда було її єдиною, визначальною метою. Якщо при цьому в надрах цього суспільства дедалі більше розвивалася наука і повторювалися періоди вищого розквіту мистецтва, то тільки через те, що без цього неможливі були б усі досягнення нашого часу в галузі нагромадження багатства.

Оскільки основою цивілізації є експлуатація одного класу іншим, то весь її розвиток здійснюється в постійній суперечності. Всякий крок уперед у виробництві означає одночасно крок назад у становищі пригнобленого класу, тобто величезної більшості. Всяке благо для одних неминуче є злом для інших, всяке нове визволення одного класу — новим пригнобленням для іншого. Найяскравішим прикладом цього є запровадження машин, наслідки якого тепер загальновідомі. І якщо у варварів, як ми бачили, ледве можна було відрізнити права від обов'язків, то цивілізація навіть цілковитому дурневі роз'яснює різницю і протилежність між ними, надаючи одному класові майже всі права і звалюючи на другий майже всі обов'язки.

Але цього не повинно бути. Що добре для панівного класу, повинно бути благом і для всього суспільства, з яким панівний клас себе ототожнює. Тому чим далі йде вперед цивілізація, тим більше вона змушена прикривати покровом любові неминуче породжувані нею негативні явища, прикрашати їх або брехливо заперечувати,— одним словом, вводити в практику загальноприйняте лицемірство, якого не знали ні більш ранні форми суспільства, ні навіть перші ступені цивілізації і яке, нарешті, досягає найвищої своєї точки в твердженні: експлуатуючий клас експлуатує пригноблений клас тільки і виключно в інтересах самого експлуатованого класу, і якщо останній цього не розуміє і навіть починає повставати проти цього, то це найчорніша невдячність щодо благодійників — експлуататорів *.

А тепер на закінчення — судження Моргана про цивілізацію:

«З настанням цивілізації зростання багатства стало таким величезним, його форми такими різноманітними, його застосування таким широким,

* Я спочатку збирався навести поряд з морганівською і моєю власною критикою цивілізації блискучу критику цивілізації, яка зустрічається в різних місцях творів Шарля Фур'є. На жаль, у мене немає часу зайнятися цим. Зауважу тільки, що вже у Фур'є моногамія і земельна власність є головними відмітними ознаками цивілізації і що він називає її війною багатих проти бідних. Так само ми вже знаходимо у нього глибоке розуміння того, що в усіх недосконалих, роз'єднуваних суперечностями суспільствах окремі сім'ї (les familles incohérentes) є господарськими одиницями.

а управління ним в інтересах власників таким умілим, що це багатство *зробилося нездоланною силою*, яка протистоїть народові. *Людський розум стоїть зніяковілий і збентежений перед своїм власним витвором.* Але все ж настане час, коли людський розум зміцніє для панування над багатством, коли він встановить як відношення держави до власності, яку вона оберігає, так і межі прав власників. Інтереси суспільства безумовно вищі від інтересів окремих осіб, і між ними треба створити справедливі й гармонійні відношення. Сама тільки гонитва за багатством не є кінцеве призначення людства, якщо тільки прогрес лишиться законом для майбутнього, яким він був для минулого. Час, що минув від настання цивілізації,— це мізерна частка прожитого людством часу, мізерна частка часу, який йому ще належить прожити. Завершення історичного поприща, єдиною кінцевою метою якого є багатство, загрожує нам загибеллю суспільства, бо таке поприще містить елементи свого власного знищення. Демократія в управлінні, братерство всередині суспільства, рівність прав, загальна освіта освятять наступний, вищий ступінь суспільства, до якого безперервно прагнуть досвід, розум і наука. *Воно буде відродженням — але у вищій формі — свободи, рівності і братерства стародавніх родів»* (Морган, «Стародавнє суспільство», стор. 552).

Ф. ЕНГЕЛЬС

ДО ІСТОРІЇ ПЕРВІСНОЇ СІМ'Ї (БАХОФЕН, МАК-ЛЕННАН, МОРГАН)

ПЕРЕДМОВА ДО ЧЕТВЕРТОГО НІМЕЦЬКОГО ВИДАННЯ ПРАЦІ «ПОХОДЖЕННЯ СІМ'Ї, ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ І ДЕРЖАВИ»

Попередні видання цієї книги, що виходили великими тиражами, цілком розійшлися майже півроку тому, і видавець * давно вже просив мене підготувати нове. Більш невідкладні праці досі заважали мені це зробити. З часу виходу в світ першого видання минуло сім років, і за ці роки у вивченні первісних форм сім'ї досягнуто великих успіхів. Тому треба було зробити тут ретельні виправлення і доповнення, тим більше, що передбачуване друкування цього тексту із стереотипу позбавить мене на якийсь час можливості вносити дальші зміни **.

Отже, я уважно переглянув увесь текст і зробив ряд доповнень, в яких, сподіваюся, достатньою мірою враховано нинішній стан науки. Далі я даю нижче в цій передмові короткий огляд розвитку поглядів на історію сім'ї від Бахофена до Моргана; я роблю це головним чином тому, що шовіністично настроєна англійська школа первісної історії, як і раніше, робить усе можливе, щоб замовчати переворот у поглядах на первісну історію, здійснений відкриттями Моргана, нітрохи не соромлячись, однак, при цьому привласнювати собі здобуті Морганом результати. Та й в інших країнах подекуди надто ретельно ідуть за цим англійським прикладом.

Моя праця була перекладена різними іноземними мовами. Насамперед італійською: «Походження сім'ї, приватної власності і держави», у переглянутому автором перекладі Паскуале Мартіньєтті, Беневенто, 1885. Потім румунською: «Походження сім'ї, приватної власності і держави», переклад Йона Недежде; опубліковано в ясському журналі «Contemporanul» [242] з вересня 1885 по травень 1886 року. Далі — датською: «Походження сім'ї,

* — Й. Діц. *Ред.*

** У тексті, опублікованому в журналі «Die Neue Zeit», кінець цієї фрази після слів «тим більше, що» дано в такій редакції: «нове видання повинно вийти великим тиражем, звичайним тепер у німецькій соціалістичній літературі, але все ще дуже рідкісним для німецьких книговидавництв». *Ред.*

приватної власності і держави», видання, підготовлене Герсоном Тріром. Копенгаген, 1888; французький переклад Анрі Раве, зроблений з цього німецького видання, перебуває в друці.

* * *

До початку шістдесятих років про історію сім'ї не могло бути й мови. Історична наука в цій галузі цілком ще перебувала під впливом П'ятикнижжя Мойсея. Патріархальну форму сім'ї, зображену там докладніше, ніж де б то не було, не тільки беззастережно вважали найдавнішою формою, але й ототожнювали — за винятком багатоженства — з сучасною буржуазною сім'єю, так що сім'я, власне кажучи, взагалі не переживала, нібито, ніякого історичного розвитку; найбільше допускалося, що в первісні часи міг існувати період невпорядкованих статевих зносин.— Щоправда, крім одношлюбності було відоме ще східне багатоженство і індійсько-тібетське багатомужжя; але ці три форми не можна було розмістити в історичній послідовності, і вони фігурували поруч одна з одною без усякого взаємного зв'язку. Що в окремих народів стародавнього світу, як і в деяких ще існуючих дикунів, походження вважалося не по батькові, а по матері, отже, визнавалося, що тільки жіноча лінія має значення; що у багатьох сучасних народів забороняються шлюби всередині певних, більш-менш великих, груп, у той час ще докладно не досліджених, і що цей звичай існує в усіх частинах світу,— ці факти були, правда, відомі, і таких прикладів нагромаджувалось усе більше. Але як до них підійти, ніхто не знав, і навіть ще в «Дослідженнях первісної історії людства і т. ін.» Е.—Б. Тейлора (1865) [243] вони фігурують просто як «дивовижні звичаї» поряд з діючою у деяких дикунів забороною доторкуватися до палаючого дерева залізним знаряддям і тому подібними релігійними дурницями.

Вивчення історії сім'ї починається з 1861 р., коли вийшла в світ праця Бахофена «Материнське право». Автор висунув у цій праці такі положення: 1) у людей первісно існували нічим не обмежені статеві зносини, які він позначає невдалим виразом «гетеризм»; 2) такі зносини виключають усяку можливість достовірно встановити батька, і тому походження можна було визначати лише по жіночій лінії — за материнським правом,— як первісно це і було в усіх народів стародавніх часів; 3) унаслідок цього жінки як матері, як єдині достовірно відомі батьки молодого покоління користувалися високим ступенем пошани і поваги, що доходила, на думку Бахофена, до цілковитого панування жінок (гінекократії); 4) перехід до одношлюбності, за якої жінка належала виключно одному чоловікові, приховував у собі порушення найдавнішої релігійної заповіді (тобто фактично

порушення одвічного права інших чоловіків на цю жінку), порушення, що вимагало спокутування або допускалося за умови викупу, який полягав у тому, що жінка протягом певного часу повинна була віддаватися стороннім.

Докази цих положень Бахофен знаходить у численних, з винятковою старанністю зібраних цитатах з класичної літератури стародавніх часів. Розвиток від «гетеризму» до моногамії і від материнського права до батьківського відбувається, на його думку,— зокрема у греків,— унаслідок дальшого розвитку релігійних уявлень, унаслідок введення нових божеств, представників нових поглядів, у традиційну групу богів, яка уособлювала старі погляди, так що останні дедалі більше відтісняються на задній план першими. Таким чином, не розвиток дійсних умов життя людей, а релігійне відображення цих умов у головах тих самих людей викликало, за Бахофеном, історичні зміни у взаємному суспільному становищі чоловіка і жінки. Відповідно до цього Бахофен тлумачить «Орестею» Есхіла як драматичне зображення боротьби між гинучим материнським правом і виникаючим у героїчну епоху і перемагаючим батьківським правом. Заради свого коханця, Егіста, Клітемнестра вбила свого чоловіка Агамемнона, який повернувся з Троянської війни; але Орест, син її і Агамемнона, мстить за вбивство батька, вбиваючи свою матір. За це його переслідують Еринії, демонічні охоронниці материнського права, за яким убивство матері — найтяжчий злочин, що його нічим не можна спокутувати. Але Аполлон, який через свого оракула спонукав Ореста здійснити цю справу, і Афіна, яку закликають як суддю,— обидва божества, що представляють тут новий лад, оснований на батьківському праві,— захищають Ореста; Афіна вислуховує обидві сторони. Весь предмет суперечки стисло виражений у дебатах, які відбуваються між Орестом і Ериніями. Орест посилається на те, що Клітемнестра вчинила подвійний злочин, убивши *свого* чоловіка і разом з тим *його* батька. Чому ж Еринії переслідують його, а не переслідували її, значно більше винну? Відповідь вражаюча:

«З чоловіком, нею вбитим, вона *в кровній спорідненості не була»* [244].

Вбивство людини, яка не перебуває в кровній спорідненості, навіть коли ця людина чоловік жінки, що вбила його, може бути спокутуване, Ериній воно нітрохи не обходить; їхнє діло — переслідувати вбивство лише серед родичів по крові, і тут, за материнським правом, найтяжчим є вбивство матері, що його нічим не можна спокутувати. Та ось у ролі захисника Ореста виступає Аполлон; Афіна ставить питання на голосування членів ареопагу — афінських присяжних; голоси діляться порівну — за виправдання і за засудження; тоді Афіна як голова подає свій голос за Ореста і оголошує його виправданим. Батьківське право здобуло

перемогу над материнським, «боги молодшого покоління», як називають їх самі Еринії, перемагають Ериній, і кінець кінцем останні теж погоджуються взяти на себе нові обов'язки, перейшовши на службу до нового ладу.

Це нове, але цілком правильне тлумачення «Орестеї» являє собою одне з найпрекрасніших і кращих місць у всій книзі Бахофена, але воно разом з цим доводить, що Бахофен щонайменше так само вірить в Ериній, Аполлона і Афіну, як у свій час Есхіл; а саме — він вірить, що вони в грецьку героїчну епоху вчинили чудо: повалили материнське право, замінивши його батьківським. Ясно, що такий погляд, за яким релігія має значення вирішальної підойми світової історії, зводиться кінець кінцем до чистісінького містицизму. Тому простудіювати книгу Бахофена — товстий том великого формату — робота важка і далеко не завжди вдячна. Але все це не применшує його заслуги як дослідника, що проклав новий шлях; він перший замість фраз про незбагненний первісний стан з невпорядкованими статевими зносинами подав доказ існування в класичній літературі стародавніх часів безлічі підтверджень того, що у греків і в азіатських народів дійсно існував до одношлюбності такий стан, коли, нітрохи не порушуючи звичаю, не тільки чоловік вступав у статеві зносини з кількома жінками, але й жінка — з кількома чоловіками; він довів, що при своєму зникненні звичай цей залишив після себе слід у вигляді необхідності для жінки викупати право на одношлюбність ціною обмеженого певними рамками обов'язку віддаватися стороннім чоловікам; що через це походження могло спочатку вестися тільки по жіночій лінії — від матері до матері; що це виняткове значення жіночої лінії довго зберігалося ще і в період одношлюбності, коли батьківство стало достовірним, або в усякому разі стало визнаватися; що, нарешті, це первісне становище матерів як єдиних достовірних батьків своїх дітей забезпечувало їм, а разом з тим і жінкам взагалі, таке високе суспільне становище, якого вони з того часу вже ніколи не займали. Бахофен, щоправда, не сформулював цих положень з такою ясністю,— цьому перешкодив його містичний світогляд. Але він їх довів, і це в 1861 р. означало цілу революцію.

Товстий том Бахофена був написаний німецькою мовою, тобто мовою нації, яка в той час найменше цікавилася передісторією сучасної сім'ї. Тому книга лишилася невідомою. Найближчий наступник Бахофена на тому самому поприщі, що виступив у 1865 р., навіть не чув про нього.

Цим наступником був Дж.-Ф. Мак-Леннан, пряма протилежність своєму попередникові. Замість геніального містика тут перед нами сухий юрист; замість буйної поетичної фантазії — старанно зважені побудови адвоката, що виступає в суді. Мак-Леннан знаходить у багатьох диких, варварських і навіть цивілізова-

них народів стародавнього і нового часу таку форму одруження, при якій наречений, сам або з своїми друзями, повинен начебто силою викрасти наречену в її родичів. Цей звичай є, очевидно, пережитком більш раннього звичаю, коли чоловіки одного племені дійсно силоміць викрадали собі дружин на стороні, в інших племен. Як же виник цей «шлюб-викрадення»? Поки чоловіки могли знаходити досить дружин у своєму власному племені, для такого шлюбу не було ніякого приводу. Але так само часто ми знаходимо, що у нерозвинених народів існують певні групи (в 1865 р. їх ще часто ототожнювали з самими племенами), всередині яких шлюб заборонений, так що чоловіки змушені брати собі дружин, а жінки чоловіків — поза цією групою; тим часом у інших існує звичай, який вимагає, щоб чоловіки, які належать до певної групи, брали собі дружин тільки всередині своєї власної групи. Мак-Леннан називає перші групи екзогамними, другі — ендогамними і тут же, без зайвої балаканини, конструює різку протилежність між екзогамними і ендогамними «племенами». І хоч його ж власне дослідження екзогамії просто-таки носом наштовхує його на той факт, що ця протилежність у багатьох випадках, якщо не в більшості або навіть в усіх, існує лише в його уяві, він усе ж кладе її в основу всієї своєї теорії. Екзогамні племена можуть, відповідно до цього, брати для себе дружин тільки з інших племен, а це при властивому періодові дикунства безперервному стані війни між племенами можна зробити лише шляхом викрадання.

Мак-Леннан питає далі: звідки походить цей звичай екзогамії? Уявлення про кровну спорідненість і кровозмішення не мають до цього ніякого відношення: це — явища, які розвиваються лише значно пізніше. Інша річ — дуже поширений серед дикунів звичай убивати дітей жіночої статі відразу ж після народження. Через це в кожному окремому племені виникає надлишок чоловіків, найближчим наслідком якого неминуче мало бути спільне володіння кількома чоловіками однією дружиною — багатомужжя. Звідси, на його думку, випливає, що відомо було, хто мати дитини, але не відомо, хто її батько, і тому рід вівся лише по жіночій лінії, а не по чоловічій. Це було материнське право. А другим наслідком нестачі жінок усередині племені,— нестачі, ослаблюваної, але не усуваної багатомужжям,— саме і було систематичне насильствене викрадання жінок чужих племен.

«Оскільки екзогамія і багатомужжя виникають унаслідок однієї й тієї самої причини,— кількісної нерівності обох статей,— то ми повинні визнати, що *в усіх екзогамних рас первісно існувало багатомужжя*... І тому ми повинні вважати безспірним, що серед екзогамних рас першою системою спорідненості була та, яка знала кровні узи лише з материнського боку» (Мак-Леннан. «Нариси стародавньої історії», 1886. «Первісний шлюб», стор. 124) [245].

Заслуга Мак-Леннана полягає в тому, що він указав на повсюдне поширення і велике значення того, що він називає екзогамією. Він зовсім не *відкрив* факт існування екзогамних груп і в усякому разі не зрозумів його. Не кажучи вже про більш ранні окремі вказівки багатьох спостерігачів,— саме вони і були джерелами Мак-Леннана,— Лейтам («Описова етнологія», 1859) точно і вірно описав цей інститут у індійських магарів[246] і висловив думку, що він загальнопоширений і існує в усіх частинах світу,— це місце цитує сам Мак-Леннан. Та й наш Морган ще в 1847 р. у своїх листах про ірокезів (опублікованих в «American Review») і в 1851 р. у праці «Ліга ірокезів»[247] довів існування такого інституту у цієї групи племен і дав правильний опис його, тимчасом як адвокатський розум Мак-Леннана, як ми побачимо, вніс тут значно більше плутанини, ніж містична фантазія Бахофена в галузі материнського права. Дальша заслуга Мак-Леннана полягає в тому, що він визнав порядок походження за материнським правом первісним, хоч у цьому відношенні, як він і сам пізніше визнав, Бахофен випередив його. Але й тут у нього є неясності; він завжди говорить про «спорідненість тільки по жіночій лінії» (kinship through females only), весь час уживаючи цей вираз, правильний для більш раннього ступеня, також і до пізніших ступенів розвитку, коли походження і право спадкування, щоправда, вважаються ще виключно по жіночій лінії, але спорідненість визнається і визначається також і з чоловічого боку. Це — обмеженість юриста, який, створивши собі твердий правовий термін, продовжує застосовувати його в незмінному вигляді і до таких умов, в яких він уже встиг стати незастосовним.

Однак при всій своїй грунтовності теорія Мак-Леннана і самому її авторові здавалася, очевидно, не досить твердо обгрунтованою. Принаймні він сам звертає увагу на

«той знаменний факт, що найбільш чітко виражена форма» (уявного) «викрадання жінок поширена якраз у тих народів, у яких *чоловіча* спорідненість» (тобто походження по чоловічій лінії) «панує» (стор. 140).

І далі:

«Дивно, що дітовбивство, наскільки нам відомо, ніколи не практикується систематично там, де існують поруч екзогамія і найдавніша форма спорідненості» (стор. 146).

Обидва ці факти явно суперечать його способові пояснення, і він може протиставити їм лише нові, ще заплутаніші гіпотези.

Проте його теорія дістала в Англії гаряче схвалення і широкий відгук; Мак-Леннана всі вважали тут основоположником історії сім'ї і першим авторитетом у цій галузі. Його протиставлення екзогамних «племен» ендогамним, незважаючи на те, що були встановлені окремі винятки і видозміни, лишалося все ж загальновизнаною основою панівних поглядів і перетворилось у

шори, які робили неможливим усякий не упереджений розгляд досліджуваної галузі, а тим самим і всякий рішучий крок уперед. На противагу поширеній в Англії переоцінці заслуг Мак-Леннана, а за англійським прикладом і в інших країнах, слід підкреслити, що своїм протиставленням екзогамних і ендогамних «племен», яке є чистим непорозумінням, він завдав більше шкоди, ніж приніс користі своїми дослідженнями.

Тим часом незабаром почало виявлятися дедалі більше фактів, які не вміщались у витончених рамках його теорії. Мак-Леннан знав лише три форми шлюбу: багатоженство, багатомужжя і одношлюбність. Та коли вже на цей пункт була спрямована увага, стали знаходити дедалі більше доказів, що у нерозвинених народів існували такі форми шлюбу, коли кілька чоловіків мали спільно кілька жінок; і *Леббок* («Походження цивілізації», 1870[248]) визнав цей груповий шлюб (Communal marriage) історичним фактом.

Слідом за тим, у 1871 р., виступив *Морган* з новим і в багатьох відношеннях вирішальним матеріалом. Він переконався, що чинна у ірокезів своєрідна система спорідненості була властива всім корінним жителям Сполучених Штатів і, таким чином, поширена на цілому континенті, хоча вона прямо суперечить ступеням спорідненості, що фактично випливають з прийнятої там системи шлюбу. Він домігся того, що американський федеральний уряд зібрав, на основі ним самим складених питальника і таблиць, відомості про системи спорідненості в інших народів і з відповідей побачив: 1) що прийнята в індіанців Америки система спорідненості існує також у численних племен в Азії, а в трохи видозміненій формі — в Африці і в Австралії; 2) що система ця дістає своє повне пояснення в тій формі групового шлюбу, яка перебуває якраз у стадії відмирання на Гавайських та інших австралійських островах і 3) що поряд з цією формою шлюбу на тих самих островах існує, однак, і така система спорідненості, яка може бути пояснена тільки ще давнішою, нині вимерлою формою групового шлюбу. Зібрані відомості разом із своїми висновками з них він опублікував у своїй праці «Системи спорідненості і свояцтва», 1871, і тим самим переніс спір у незрівнянно ширшу сферу. Виходячи з систем спорідненості, він відновив відповідні їм форми сім'ї і, таким чином, відкрив новий шлях для дослідження і можливість глибше зазирнути в передісторію людства. Якби перемогу здобув цей метод, то стрункі побудови Мак-Леннана розвіялися б на порох.

Мак-Леннан став на захист своєї теорії в новому виданні «Первісного шлюбу» («Нариси стародавньої історії», 1876). Тим часом як сам він конструює історію сім'ї надзвичайно штучно, спираючись на самі тільки гіпотези, від Леббока і Моргана він вимагає не просто доказів для кожного їх твердження, але дока-

зів незаперечних, таких, які тільки і допускаються в шотландському суді. І так чинить та сама людина, яка на підставі існування тісного зв'язку між братом матері і сином сестри у германців (Таціт, «Германія», розд. 20), на підставі розповіді Цезаря про те, що у бриттів кожні десять або дванадцять чоловіків мають спільних дружин, і всіх інших розповідей стародавніх письменників про спільність дружин у варварів, не вагаючись, робить висновок, що у всіх цих народів панувало багатомужжя! Здається, що слухаєш прокурора, який готовий дозволити собі всяку вільність при висуненні обвинувачення, а від захисника вимагає для кожного слова найсуворішого доказу, який мав би юридичну силу.

Груповий шлюб — чистісінька вигадка, твердить він, опиняючись тим самим далеко позаду Бахофена. Система спорідненості у Моргана — на його думку — прості правила громадської чемності, і це доводиться тим фактом, що і до чужих — до білих — індіанці звертаються з словом: брат або батько. Це те саме, як коли б захотіли твердити, що позначення батько, мати, брат, сестра — просто пусті форми звертання, тому що католицьких духовних осіб та ігумень також називають батьками і матерями, а ченці і черниці і навіть масони та члени англійських цехових спілок на урочистих засіданнях звертаються один до одного з словами: брат і сестра. Словом, захист Мак-Леннана був дуже слабкий.

Але лишався ще один пункт, в якому він був невразливий. Протилежність між екзогамними і ендогамними «племенами», на якій грунтувалась уся його система, не тільки не була захитана, але була навіть всюди визнана наріжним каменем усієї історії сім'ї. Припускали, що пояснення, яке Мак-Леннан намагався дати цій протилежності, не досить переконливе і суперечить фактам, які наводить він сам. Але сама ця протилежність, існування двох взаємно виключаючих видів відособлених і незалежних племен, з яких племена одного виду брали для себе дружин усередині племені, тоді як племенам іншого виду це було абсолютно заборонено, вважалася незаперечним євангелієм. Порівняй, наприклад, Жіро-Телон, «Походження сім'ї» (1874) [249] і навіть Леббок, «Походження цивілізації» (4 видання, 1882).

Проти цього пункту спрямований головний твір Моргана «Стародавнє суспільство» (1877),— твір, який покладено в основу цієї праці. Те, про що Морган у 1871 р. лише невиразно здогадувався, тут розвинуте з цілковитою ясністю. Ендогамія і екзогамія зовсім не становлять протилежності; існування екзогамних «племен» досі ніде не доведене. Але в той час, коли панував ще груповий шлюб,— а він, мабуть, колись панував усюди,— плем'я поділялося на ряд зв'язаних кровною спорідненістю по материнській лінії груп, родів, усередині яких панувала

сувора заборона шлюбів, так що чоловіки, які належали до одного роду, хоч і могли брати для себе дружин усередині племені і, як правило, так і робили, але повинні були брати їх поза своїм родом. Таким чином, коли рід був суворо екзогамним, то плем'я, яке охоплювало сукупність родів, було також суворо ендогамним. Цим був остаточно спростований останній залишок штучних побудов Мак-Леннана.

Але Морган цим не обмежився. Рід американських індіанців дав йому, далі, підставу зробити другий вирішальний крок уперед у досліджуваній ним галузі. В цьому роді, організованому за материнським правом, він відкрив первинну форму, з якої розвинувся пізніший рід, організований відповідно до батьківського права,— той рід, який ми знаходимо у культурних народів античності. Грецький і римський рід, що був раніше загадкою для всіх істориків, дістав своє пояснення в індіанському роді, і тим самим було знайдено нову основу для всієї первісної історії.

Це нове відкриття первісного роду, яке грунтувалося на материнському праві як стадії, що передувала родові культурних народів, який грунтувався на батьківському праві, має для первісної історії таке саме значення, як теорія розвитку Дарвіна для біології і як теорія додаткової вартості Маркса для політичної економії. Воно дало Моргану можливість уперше зробити начерк історії сім'ї, в якому, оскільки дозволяв відомий досі матеріал, були в загальних рисах попередньо встановлені принаймні класичні ступені розвитку. Кожному ясно, що тим самим відкривається нова епоха в розробленні первісної історії. Рід, що грунтується на материнському праві, став тим стрижнем, навколо якого обертається вся ця наука; з часу його відкриття стало зрозуміло, в якому напрямі і що слід вивчати і як треба групувати здобуті результати. А відповідно до цього тепер у цій галузі робляться значно швидші успіхи, ніж до появи книги Моргана.

Відкриття Моргана визнані або, вірніше, привласнені тепер усіма істориками первісного суспільства також і в Англії. Але майже ні в кого з них ми не знайдемо відвертого визнання, що саме Моргану ми зобов'язані цією революцією в поглядах. В Англії його книгу по можливості цілком замовчують, а від нього самого відбуваються лише поблажливою похвалою за його *колишні* праці; ретельно копирсаються в окремих деталях його викладу, а про його справді великі відкриття уперто мовчать. Перше видання «Стародавнього суспільства» розійшлося; в Америці для таких речей немає належного збуту; в Англії цю книгу, очевидно, систематично ігнорували, і єдине видання цього епохального твору, яке ще є в продажу,— німецький переклад.

У чому причина цієї стриманості, в якій важко не побачити змову мовчання, особливо коли мати на увазі численні цитати,

які наводяться просто з ввічливості, та інші докази поваги до колег, що ними рясніють твори наших визнаних знавців первісної історії? Чи не в тому, що Морган — американець, і для англійських істориків первісного суспільства дуже неприємно, що при всій їхній ретельності у збиранні матеріалу, яка заслуговує на всіляке визнання, вони, коли йшлося про загальні вихідні положення, необхідні для систематизації і групування цього матеріалу, коротше кажучи, необхідні їм ідеї, змушені були звертатися до двох геніальних іноземців — до Бахофена і Моргана? З німцем можна було б ще примиритися, але з американцем! Щодо американця кожний англієць стає патріотом, і в Сполучених Штатах я бачив кумедні приклади цього[250]. А до того ж Мак-Леннан був, так би мовити, офіційно визнаним засновником і главою англійської школи первісної історії; в цій галузі стало свого роду добрим тоном говорити не інакше, як з величезною повагою про його штучну історичну конструкцію, що веде від дітовбивства через багатомужжя і шлюб-викрадення до сім'ї, що грунтується на материнському праві; найменший сумнів в існуванні екзогамних і ендогамних «племен», які абсолютно виключають одне одного, вважався зухвалою єрессю; таким чином, Морган, який розвіяв як дим усі ці освячені догми, вчинив певне святотатство. До того ж він розвіяв їх такими доводами, які досить було тільки висловити, щоб вони відразу ж стали очевидними для всіх; так що прихильники Мак-Леннана, безсилі досі вибратися з суперечностей між екзогамією і ендогамією, повинні були мало не вдарити себе по лобі і вигукнути: як могли ми бути такими нерозумними, що самі цього давно не виявили!

А якби навіть цих злочинів було не досить, щоб офіційна школа поставилася до Моргана не інакше, як холодно відвернувшись від нього, то він переповнив чашу тим, що не тільки піддав цивілізацію — суспільство товарного виробництва, основну форму нашого суспільства,— такій критиці, яка примушує згадати про Фур'є, але й висловився про прийдешнє перетворення цього суспільства в таких виразах, які міг би сказати Карл Маркс. Тому Морган дістав по заслузі, коли Мак-Леннан з обуренням закинув йому те, що «історичний метод йому цілком антипатичний»[251], і коли женевський професор п. Жіро-Телон підтвердив це і в 1884 році. Але ж цей самий п. Жіро-Телон ще в 1874 р. («Походження сім'ї») безпорадно блукав у лабіринті мак-леннанової екзогамії, звідки його вивів тільки Морган!

Розглядати тут інші успіхи, якими зобов'язана Моргану первісна історія, немає потреби; все необхідне щодо цього можна знайти у відповідних місцях моєї праці. Чотирнадцять років, які минули з часу видання головної праці Моргана, значно збагатили наш матеріал з історії первісних людських суспільств; до антропологів, мандрівників і професіональних істориків пер-

вісного суспільства приєднались юристи, що займаються порівняльним правом і почасти дали новий матеріал, почасти висунули нові точки зору. Деякі окремі гіпотези Моргана були в результаті цього підірвані або навіть розбиті. Але ніде новозібраний матеріал не привів до необхідності замінити його істотні положення якимись іншими. Система, внесена ним у первісну історію, в основних рисах зберігає силу й досі. Можна навіть сказати, що вона дедалі більше завойовує собі загальне визнання, причому такою ж мірою, якою намагаються приховати, що саме він є основоположником цього великого прогресу *.

Лондон, 16 червня 1891 р.

Фрідріх Енгельс

Надруковано в журналі «Die Neue Zeit», Bd. 2, N 41, 1890—1891 і в книзі: Friedrich Engels. Der Ursprung der Familie, des Privateigenthums und des Staats. Stuttgart, 1891

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 22, с. 202—213

* По дорозі назад з Нью-Йорка, у вересні 1888 р., я зустрівся з колишнім депутатом конгресу від Рочестерського виборчого округу, який знав Льюїса Моргана. На жаль, він міг розповісти мені про нього небагато. Морган жив у Рочестері як приватна особа, займаючись лише своєю науковою роботою. Брат його, полковник, служив у Вашінгтоні, у військовому міністерстві; за допомогою брата йому і вдалося зацікавити уряд своїми дослідженнями і видати кілька своїх праць на державні кошти; мій співрозмовник у той час, коли він був депутатом конгресу, теж, як він говорить, не раз клопотався про це.

Ф. ЕНГЕЛЬС

ПРО РОЗКЛАД ФЕОДАЛІЗМУ І ВИНИКНЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВ [252]

У той час як запеклі битви пануючого феодального дворянства заповнювали середньовіччя своїм шумом, непомітна робота пригноблених класів підривала феодальну систему в усій Західній Європі, створювала умови, в яких феодалові залишалося дедалі менше місця. Правда, на селі благородні пани хазяйнували ще скільки хотіли, катували кріпаків, розкошували їхнім потом, копитами своїх коней витоптували їхні посіви, гвалтували їхніх дружин і дочок. Але навколо вже піднялися міста: в Італії, Південній Франції, на Рейні відродилися з попелу староримські муніципії; в інших місцях, особливо всередині Німеччини, створювалися нові міста; завжди оточені захисними стінами й ровами, вони являли собою фортеці значно міцніші, ніж дворянські замки, бо здобути їх можна було тільки за допомогою значного війська. За цими стінами й ровами розвинулося середньовічне ремесло,— правда, достатньою мірою пройняте бюргерсько-цеховим духом і обмеженістю,— нагромаджувалися перші капітали, виникла потреба в торговельних зносинах міст одного з одним і з усім світом, а разом з потребою в торговельних зносинах поступово створювалися також і засоби для їх захисту.

У XV столітті міські бюргери стали вже більш необхідними суспільству, ніж феодальне дворянство. Правда, землеробство було все ще головною галуззю виробництва, в ньому була зайнята величезна маса населення. Але невелика кількість окремих вільних селян, які подекуди ще уціліли всупереч зазіханням дворянства, досить переконливо доводила, що в землеробстві найголовнішим є не дармоїдство і здирства дворянина, а праця селянина. Та до того ж потреби й самого дворянства настільки зросли і змінилися, що навіть йому стали необхідними міста: адже своє єдине знаряддя виробництва — своє військове спорядження і свою зброю — воно одержувало з міст! Сукна, меблі і прикраси місцевого виробництва, італійські шовки, брабантське мереживо, пів-

нічне хутро, арабські пахощі, східні фрукти, індійські прянощі — все, крім мила, воно купувало у городян. Розвинулася до певної міри світова торгівля; італійці плавали по Середземному морю і за його межами вздовж берегів Атлантичного океану до Фландрії; ганзейці, незважаючи на дедалі більшу конкуренцію з боку голландців і англійців, усе ще панували на Північному і Балтійському морях. Між північними і південними центрами морської торгівлі зв'язок підтримувався по суші; шляхи, по яких здійснювався цей зв'язок, проходили через Німеччину. Тимчасом як дворянство ставало все більш і більш зайвим і заважало розвиткові, міські бюргери стали класом, який втілював у собі дальший розвиток виробництва і торговельних зносин, освіти, соціальних і політичних установ.

Усі ці успіхи виробництва і обміну мали, правда, за теперішніми уявленнями дуже обмежений характер. Виробництво було скуте формами суто цехового ремесла, отже, само зберігало ще феодальний характер; торгівля велася в межах європейських вод і не поширювалася далі левантійських прибережних міст, де відбувався обмін на продукти більш далеких країн Сходу. Але хоч би які дрібні й обмежені були ремесла, а разом з ними й бюргери-ремісники, в останніх вистачило сили вчинити переворот у феодальному суспільстві, і вони принаймні перебували в русі, тоді як дворянство скніло в нерухомості.

До того ж у міського бюргерства була могутня зброя проти феодалізму — *гроші*. У зразковому феодальному господарстві раннього середньовіччя для грошей майже зовсім не було місця. Феодал одержував від своїх кріпаків усе, що йому було потрібне, або у формі праці або готовим продуктом; жінки пряли й ткали льон та вовну і шили одяг; чоловіки обробляли поля, діти пасли панську худобу, збирали для пана гриби і ягоди, пташині гнізда, підстилку для худоби; крім того, вся сім'я повинна була доставляти ще зерно, плоди, яйця, масло, сир, птицю, молодняк худоби і багато чого іншого. Кожне феодальне господарство само цілком задовольняло свої потреби, навіть воєнні поставки стягувалися продуктами. Торговельних зносин, обміну не було, гроші були зайві. Європу було зведено до такого низького рівня, їй настільки доводилося починати все спочатку, що гроші виконували тоді значно меншою мірою суспільну функцію, ніж суто політичну: вони служили для *сплати податків* і добувались переважно *грабежем*.

Тепер усе це зовсім змінилося. Гроші знову стали загальним засобом обміну, і через це маса їх значно збільшилась. І дворянство теж не могло вже обходитися без них. А оскільки у нього дуже мало чи навіть зовсім нічого не було на продаж і оскільки грабувати тепер стало теж не дуже-то легко, — то йому доводилося зважуватися позичати гроші у міського лихваря. Ще задовго

до того, як стіни рицарських замків були пробиті ядрами нових гармат, їх фундамент був підірваний грішми. Фактично порох був, так би мовити, звичайним судовим виконавцем на службі у грошей. Гроші були великим засобом політичного зрівнювання в руках бюргерства. Всюди, де особисте відношення було витіснене грошовим відношенням, а натуральна повинність — грошовою, там місце феодального відношення заступало буржуазне. Правда, на селі здебільшого ще існувало старовинне грубе натуральне господарство; але були вже цілі області, де, як, наприклад, у Голландії, Бельгії, на Нижньому Рейні, селяни замість панщини і оброку натурою платили панам гроші, де пани і піддані зробили вже перший рішучий крок до перетворення у землевласників і орендарів, де, таким чином, і на селі політичні установи феодалізму втрачали свою суспільну основу.

До якої міри в кінці XV століття гроші вже підточили і роз'їли зсередини феодальну систему, ясно видно з тієї жадоби золота, яка в цю епоху оволоділа Західною Європою. *Золото* шукали португальці на африканському березі, в Індії, на всьому Далекому Сході; *золото* було тим магічним словом, яке гнало іспанців через Атлантичний океан в Америку; *золото* — от чого насамперед вимагав білий, як тільки він ступав на нововідкритий берег. Але цей потяг до далеких подорожей і пригод у пошуках золота, хоч і здійснювався спочатку у феодальних і напівфеодальних формах, був, однак, уже за самою своєю природою несумісний з феодалізмом; основою феодалізму було землеробство, і його завойовницькі походи по суті мали на меті *здобування земель*. До того ж мореплавство було виразно *буржуазним* промислом, який наклав печать свого антифеодального характеру також і на всі сучасні військові флоти.

У XV столітті в усій Західній Європі феодальна система переживала, таким чином, цілковитий занепад; усюди у феодальні області вклинювалися міста з антифеодальними інтересами, з власним правом і з озброєним бюргерством. Усюди вони вже почасти поставили феодалів за допомогою грошей у залежність від себе в суспільному, а подекуди навіть і в політичному відношенні; навіть на селі, там, де через особливо сприятливі умови землеробство досягло вищого рівня, старі феодальні пута стали слабшати під впливом грошей; тільки в новозавойованих землях, як наприклад, в ост-ельбській Німеччині, або в деяких відсталих, далеких від торговельних шляхів областях, як і раніше, процвітало старе панування дворян. Але скрізь, як у містах, так і на селі, збільшилася кількість таких елементів населення, які насамперед вимагали, щоб було покладено край нескінченним безглуздим війнам, щоб припинено було чвари між феодалами, які приводили до безперервної міжусобної війни навіть тоді, коли в країні був зовнішній ворог, щоб припинився цей стан без-

перервного і зовсім безцільного спустошення, який незмінно тривав протягом усього середньовіччя. Будучи самі по собі ще надто слабкими, щоб здійснити своє бажання на ділі, ці елементи знаходили сильну підтримку з боку глави всього феодального порядку — в королівській владі. І тут ми підходимо до того пункту, коли розгляд суспільних відносин веде нас до розгляду відносин державних, коли ми із сфери економіки переходимо у сферу політики.

Із змішання народів, яке відбувалося в ранньому середньовіччі, поступово розвивалися нові національності, процес, при якому, як відомо, в більшості колишніх римських провінцій переможене населення, селяни і городяни, асимілювало переможця — германського володаря. Отже, сучасні національності також є продуктом пригноблених класів. Яким чином в одному місці відбувалося злиття, в іншому — розмежування, про це нам дає наочне уявлення карта округів середньої Лотарінгії, складена Менке *. Досить тільки простежити на цій карті межу між романськими і германськими назвами місць, щоб переконатися, що вона в Бельгії і Нижній Лотарінгії загалом збігається з межею між французькою і німецькою мовою, яка існувала сотні років. Подекуди ще трапляється вузька спірна територія, де обидві мови борються за перевагу; але загалом цілком ясно, щó повинно лишитися германським, щó романським. Давньонижньофранкська і давньоверхньонімецька форма більшості назв місць на карті доводить, що вони належать до IX, найпізніше до X століття, отже, що межа в головних рисах була проведена вже в кінці каролінгського періоду. На романському боці можна знайти, особливо поблизу мовної межі, мішані назви, утворені з германського власного імені і романського позначення місцевості, наприклад на захід від Мааса, біля Вердена: Eppone curtis, Rotfridi curtis, Ingolini curtis, Teudegisilo-villa, тепер Іппекур, Рекур-ле-Кре, Амбленкур-сюр-Ер, Тьєрвіль. Це були франкські маєтки феодалів, дрібні германські колонії на романській землі, які рано чи пізно зазнали романізації. У містах і в окремих сільських місцевостях були більші германські колонії, які довше зберігали свою мову; з такої колонії, наприклад, ще в кінці IX століття вийшла «Пісня про Людовіка» [253]; однак те, що ще раніше більшість франкських феодалів була романізована, доводять формули клятви вірності королів і знаті від 842 р., в яких романська мова вже виступає як офіційна мова Франкського королівства.

Як тільки відбулося розмежування на мовні групи (залишаючи осторонь пізніші завойовницькі і винищувальні війни, що велись, наприклад, проти полабських слов'ян [254]), ці групи, при-

* *Spruner-Menke.* «Hand-Atlas für die Geschichte des Mittelalters und der neueren Zeit». 3. Aufl., Gotha, 1874, Karte N 32 [*Шпрунер-Менке.* «Навчальний атлас з історії середніх віків і нового часу». 3 вид., Гота, 1874. Карта № 32].

родно, стали певною основою утворення держав, а національності почали розвиватися в нації. Яким сильним був цей стихійний процес уже в IX столітті, доводить швидкий розпад мішаної держави Лотарінгія [255]. Правда, протягом усього середньовіччя межі поширення мови зовсім не збігалися з межами держав; але все ж кожна національність, за винятком, може, Італії, була представлена в Європі окремою великою державою, і тенденція до створення національних держав, яка виступає дедалі виразніше і свідоміше, є однією з найважливіших підойм прогресу в середні віки.

У кожній з цих середньовічних держав король являв собою вершину всієї феодальної ієрархії, верховного главу, без якого васали не могли обійтись і щодо якого вони одночасно перебували в стані безперервного бунту. Основне відношення всього феодального ладу — віддавання землі в ленне володіння за певну особисту службу і повинності — навіть у своєму первісному, найпростішому вигляді давало досить матеріалу для чвар, особливо коли так багато людей було зацікавлено в тому, щоб знаходити приводи для усобиць. А як було за часів пізнього середньовіччя, коли ленні відносини в усіх країнах утворювали клубок прав і обов'язків, наданих, віднятих, знову поновлених, відібраних за провини, змінених чи як-небудь інакше обумовлених,— клубок, який неможливо було розплутати? Карл Сміливий, наприклад, був в одній частині своїх земель ленником імператора, а в другій — ленником короля Франції *; з другого боку, король Франції, його сюзерен, був водночас у певних областях ленником Карла Сміливого, свого власного васала. Як тут було уникнути конфліктів? — Ось у чому причина тієї триваючої століттями мінливої гри сили притягання васалів до королівської влади як до центру, який один був спроможний захищати їх від зовнішнього ворога і одного від одного, і сили відштовхування від центру, в яку постійно і неминуче перетворюється ця сила притягання; ось причина невпинної боротьби між королівською владою і васалами, дикий шум якої протягом цього довгого періоду, коли грабіж був єдиним гідним вільного чоловіка заняттям, заглушає абсолютно все; ось причина тієї невпинної, нескінченної низки зрад, зрадницьких убивств, отруєнь, підступних інтриг і всіляких підлот, які тільки можна собі уявити, всього того, що крилося за поетичним ім'ям рицарства, але не заважало йому завжди твердити про честь і вірність.

Що в усій цій загальній плутанині королівська влада була прогресивним елементом,— це цілком очевидно. Вона була представницею ладу в безладді, представницею нації, що утворювалася, на противагу роздробленості на бунтівні васальні держави.

* — Фрідріха III і Людовіка XI. *Ред.*

Всі революційні елементи, які утворювалися під поверхнею феодалізму, тяжіли до королівської влади, так само, як королівська влада тяжіла до них. Союз королівської влади і бюргерства бере свій початок від X століття; нерідко він порушувався в результаті конфліктів,— адже протягом усіх середніх віків розвиток не відбувався безперервно в одному напрямі,— і знову поновлювався, стаючи дедалі міцнішим, дедалі могутнішим, поки, нарешті, він не допоміг королівській владі здобути остаточну перемогу, а королівська влада в подяку за це поневолила і пограбувала свого союзника.

Як королі, так і бюргери знайшли могутню підтримку в стані *юристів*, що саме народжувався. Коли було знову відкрито римське право, встановився поділ праці між попами — юридичними консультантами феодальної епохи — і вченими юристами, що не мали духовного звання. Ці нові юристи, звичайно, за самою суттю своєю належали до бюргерського стану; та до того ж і те право, яке вони вивчали самі, якого навчали інших і яке застосовували, за характером своїм було по суті антифеодальним і в певному відношенні буржуазним. Римське право є настільки класичним юридичним вираженням життєвих умов і конфліктів суспільства, в якому панує чиста приватна власність, що всі пізніші законодавства не могли внести в нього ніяких істотних поліпшень. Але бюргерська власність середніх віків була ще дуже переплетена з феодальними обмеженнями, складалася, наприклад, головним чином з привілеїв. Отже, в цьому розумінні римське право порівняно з тодішніми громадянськими відносинами пішло далеко вперед. Дальший історичний розвиток бюргерської власності міг полягати, однак, тільки в тому, що вона, як це й сталося, почала перетворюватися в чисту приватну власність. І цей розвиток мав знайти могутню підойму в римському праві, в якому містилося вже в готовому вигляді все те, до чого бюргерство пізнього середньовіччя прагнуло поки що тільки несвідомо.

Правда, в дуже багатьох окремих випадках римське право давало привід до ще більшого гноблення селян дворянством, тоді, наприклад, коли селяни не могли подати ніяких письмових доказів своєї свободи від звичайних повинностей,— але по суті це не міняло справи. Дворянство й без римського права знайшло б скільки завгодно таких приводів і щодня їх знаходило. В усякому разі, величезним прогресом було надання чинності такому праву, яке абсолютно не визнає феодальних відносин і яке цілком випередило сучасну приватну власність.

Ми бачили, як у суспільстві пізнього середньовіччя феодальне дворянство в економічному відношенні почало ставати зайвим, навіть прямою перешкодою; як і політично воно так само було перешкодою для розвитку міст і національної держави, що тоді

була можлива тільки у монархічній формі. Незважаючи на все це, його підтримувала та обставина, що за ним досі зберігалася монополія у військовій справі, що без нього неможливо було вести війни, неможливо було давати бої. Це теж повинно було змінитися: треба було зробити останній крок, щоб показати феодальному дворянству, що настав кінець періодові його панування в суспільстві і в державі, що воно не потрібне більше навіть і на полі бою як рицарі.

Вести боротьбу проти феодальних порядків за допомогою війська, яке само було феодальним, у якому солдати були тісніше зв'язані зі своїми безпосередніми сюзеренами, ніж з командуючими королівською армією,— це, очевидно, означало обертатися в зачарованому колі і не зрушити з місця. Тому з початку XIV століття королі намагаються позбутися цього феодального війська, створити власне військо. З цього часу ми в королівських арміях уже бачимо щораз більшу частину, що складається з навербованих або найнятих військ. Спочатку — це здебільшого піхота, що складалася з міських покидьків і збіглих кріпаків: ломбардців, генуезців, німців, бельгійців і т. ін.; їх використовували для гарнізонів міст і для ведення облоги; у відкритому бою вони спочатку були мало придатні. Але вже під кінець середніх віків ми бачимо також рицарів, що, разом із своїми, невідомо яким способом набраними дружинами, вступали на службу до іноземних монархів, це було ознакою остаточного краху феодальної військової системи.

Одночасно в особі городян і вільних селян, там, де останні ще були або почали знову з'являтися, створювалася основна умова для формування здатної вести війну піхоти. До того часу рицарі разом із своїми кінними дружинниками становили не стільки ядро війська, скільки саме військо; юрби кріпосних піших ратників, що супроводили їх у поході, до уваги не бралися; на полі бою вони перебували, здавалося, тільки для того, щоб тікати або грабувати. Поки тривав період розквіту феодалізму, до кінця XIII століття, кавалерія вела всі бої і вирішувала їх результат. З цього моменту справа міняється і до того ж у різних місцях одночасно. Поступове зникнення кріпосництва в Англії створило численний клас вільних селян, землевласників (йоменів) або орендарів — сирий матеріал для нової піхоти, що вміла володіти луком, англійською національною зброєю тих часів. Поява цих стрільців з лука, які билися завжди пішими, незалежно від того, чи користувалися вони під час переходів кіньми, чи ні, стала поштовхом до істотної зміни в тактиці англійського війська. Починаючи з XIV століття, англійське рицарство воліло битися в пішому строю там, де місцевість та інші умови це дозволяли. Позаду стрільців з лука, які починають бій і вносять розлад у ряди ворога, замкнута фаланга спішених

рицарів вичікує ворожої атаки або слушного моменту для того, щоб самій напасти на противника, тоді як тільки частина рицарів залишається на конях, щоб фланговими атаками подавати підтримку у вирішальний момент. Безперервні перемоги англійців у Франції[256] в той час значною мірою були зумовлені саме тим, що у війську відновлено було елемент оборони. Ці битви здебільшого були оборонними, вони поєднувалися з наступальним контрударом, так само як бої Веллінгтона в Іспанії і Бельгії. З того часу як французи засвоїли нову тактику,— очевидно, відтоді як наймані італійські арбалетники стали у них відігравати роль англійських стрільців з лука,— перемогам англійців було покладено край.

Так само на початку XIV століття піхота фландрських міст зважувалась — і часто з успіхом — виступати проти французького рицарства у відкритому бою, а імператор Альбрехт своєю спробою по-зрадницькому віддати вільних імперських селян Швейцарії в руки ерцгерцога австрійського, яким він сам же й був, уперше дав поштовх до створення сучасної піхоти, що завоювала собі славу в усій Європі[257]. В результаті тих перемог, що їх здобули швейцарці над австрійцями і особливо над бургундцями, піхота завдала остаточної поразки закованим у лати рицарям, кінним або спішеним, тільки що виникле сучасне військо розбило вщент феодальне військо, городянин і вільний селянин перемогли рицаря. І швейцарці, для того щоб з самого початку підтвердити буржуазний характер своєї республіки, першої незалежної республіки в Європі, відразу ж *обернули на гроші* свою воєнну славу. Всі політичні міркування зникли; кантони перетворилися в контори вербування найманців на службу до того, хто більше платить. Гуркіт барабанів вербувальників лунав і в інших місцях, особливо в Німеччині, але цинізм швейцарського уряду, який існував немовби тільки для торгівлі своїми підданими, не мав собі рівного доти, поки за часів найглибшого національного приниження Німеччини його не перевершили німецькі князі.

Далі, в тому ж XIV столітті, араби через Іспанію запровадили в Європі вживання пороху й артилерії. До кінця середніх віків ручна вогнепальна зброя не мала великого значення, це зрозуміло, бо лук англійського стрільця під Кресі стріляв так само далеко, як і гладкоствольна рушниця піхотинця під Ватерлоо, а може, навіть влучніше, хоч і не з однаковою силою дії[258]. Польові гармати теж були ще в своєму дитячому стані; навпаки, важкі гармати вже багато разів робили проломи в нічим не прикритих кам'яних стінах рицарських замків і провістили феодальному дворянству, що з виникненням пороху настав кінець його царству.

Поширення друкарства, відродження інтересу до вивчення античної літератури, весь культурний рух, який з 1450 р. стає

дедалі сильнішим, дедалі загальнішим,— все це пішло на користь бюргерству і королівській владі в боротьбі проти феодалізму.

Спільна дія всіх цих причин, що посилювалась рік у рік унаслідок їх зростаючого взаємного впливу однієї на одну, який дедалі більше прискорював розвиток в одному й тому самому напрямі, забезпечила в другій половині XV століття перемогу над феодалізмом, хоч ще й не бюргерства, а королівської влади. Скрізь в Європі, аж до далеких окраїн, які не пройшли ще до кінця через феодальний лад, скрізь королівська влада перемогла одночасно. На Піренейському півострові два тамтешні народи, які належать до романської мовної групи, об'єдналися в королівство Іспанське, і Арагон, що говорив провансальською мовою, підкорився кастільській літературній мові; третій народ об'єднав область (за винятком Галісії), в якій була поширена його мова, в королівство Португальське, в іберійську Голландію; воно відокремилося від решти країни і своєю діяльністю на морі довело своє право на окреме існування.

У Франції Людовіку XI після падіння бургундської проміжної держави [259] вдалося, нарешті, на тоді ще дуже урізаній французькій території, настільки відновити національну єдність, представником якої була королівська влада, що вже його наступник * був спроможний втрутитися в італійські смути [260], і ця єдність усього тільки один раз, унаслідок реформації, ненадовго була поставлена під загрозу [261].

Англія припинила, нарешті, свої донкіхотські завойовницькі війни у Франції, в яких вона, якби вони тривали далі, спливла б кров'ю; феодальне дворянство спробувало винагородити себе війнами Троянд [262] і дістало більше, ніж добивалося: воно було винищене в міжусобній боротьбі, і на трон була зведена династія Тюдорів, яка могутністю своєї влади перевершила і всіх своїх попередників і всіх своїх наступників. Скандінавські країни були об'єднані вже давно. Польща, королівська влада якої ще не ослабла, від часу свого об'єднання з Литвою [263] йшла назустріч періодові свого блиску, і навіть у Росії підкорення удільних князів ішло рука в руку з визволенням від татарського іга, що було остаточно закріплене Іваном III. У всій Європі залишалися ще тільки дві країни, де не було ні королівської влади, ні неможливої тоді без неї національної єдності, або вони існували тільки на папері: цими країнами були Італія і Німеччина.

Написано в кінці 1884 р.

Вперше опубліковано російською мовою в журналі «Пролетарская революция» № 6, 1935

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 308—379

* — Карл VIII. *Ред.*

Ф. ЕНГЕЛЬС

ДО ІСТОРІЇ СОЮЗУ КОМУНІСТІВ [264]

З засудженням кельнських комуністів у 1852 р.[265] закінчився перший період самостійного німецького робітничого руху. Цей період нині майже забуто. А тим часом він тривав з 1836 до 1852 р., і цей рух у міру поширення німецьких робітників за кордоном розгортався майже в усіх культурних країнах. Але мало того. Сучасний міжнародний робітничий рух по суті являє безпосереднє продовження тодішнього німецького, який взагалі був *першим міжнародним робітничим рухом* і з якого вийшло багато осіб, що відігравали потім керівну роль у Міжнародному Товаристві Робітників. А теоретичні принципи «Комуністичного маніфесту», які Союз комуністів у 1847 р. начертав на своєму прапорі, служать тепер найміцнішим інтернаціональним зв'язком для всього пролетарського руху Європи і Америки.

Досі для зв'язної історії цього руху є тільки одне основне джерело. Це так звана чорна книга: Вермут і Штібер. «Комуністичні змови дев'ятнадцятого століття», Берлін, 2 частини, 1853 і 1854 [266]. Ця брехлива, переповнена свідомими підробками стряпанина двох наймерзенніших поліцейських негідників нашого століття і тепер ще є першоджерелом для всіх некомуністичних видань, присвячених тому періодові.

Те, що я можу дати тут, є тільки начерком, та й то лише тією мірою, якою йдеться про самий Союз, і тільки те, що абсолютно необхідне для розуміння «Викриттів». Сподіваюся, мені буде ще коли-небудь надано можливість опрацювати зібраний Марксом і мною багатий матеріал з історії цього славного періоду юності міжнародного робітничого руху.

* * *

З заснованого в 1834 р. німецькими емігрантами в Парижі демократично-республіканського таємного Союзу «знедолених» виділилися в 1836 р. найбільш крайні, переважно пролетарські,

елементи і утворили новий таємний союз — *Союз справедливих*. Початковий Союз, в якому залишилися тільки найбездіяльніші елементи, à la Якоб Венедей, незабаром зовсім згас: коли поліція в 1840 р. вистежила кілька його секцій у Німеччині, від нього залишалася мало не тінь. Навпаки, новий Союз розвивався порівняно швидко. Спочатку він був німецьким паростком того французького робітничого комунізму, що примикав до бабувістських традицій і утворювався тоді в Парижі; вимога спільності майна висувалась як необхідний наслідок «рівності». Цілі були ті самі, що й у тодішніх паризьких таємних товариств. Це було напівпропагандистське, напівзмовницьке товариство, причому, однак, Париж завжди вважався центром революційної дії, хоч аж ніяк не виключалася при нагоді підготовка повстань і в Німеччині. Але оскільки Париж лишався ареною вирішальних битв, то Союз фактично був тоді лише німецьким відгалуженням французьких таємних товариств, а саме керованого Бланкі і Барбесом Société des saisons [267], з яким він перебував у тісному зв'язку. Французи виступили 12 травня 1839 року; секції Союзу приєдналися до них і зазнали, таким чином, разом з ними загальної поразки.

З німців були заарештовані зокрема *Карл Шаппер* і *Генріх Бауер*. Уряд Луї-Філіппа задовольнився тим, що вислав їх після тривалого перебування під арештом. Обидва вони вирушили в Лондон. Шаппер був родом з Вейльбурга в Нассау; будучи студентом лісівницького інституту в Гісені, він у 1832 р. вступив у змовницьке товариство, засноване Георгом Бюхнером, 3 квітня 1833 р. брав участь у нападі на приміщення франкфуртської поліції [268], втік за кордон і в лютому 1834 р. брав участь у поході Мадзіні на Савойю [269]. Богатирської статури, рішучий і енергійний, завжди готовий ризикувати життєвими благами і самим життям, він був зразком революціонера-професіонала, який відіграв певну роль у 30-х роках. Як показує вже його розвиток з «демагога» [270] в комуніста, йому, при певній повільності мислення, аж ніяк не було недоступне глибоке розуміння теоретичних питань, і він з тим більшою твердістю тримався того, що один раз ним було визнане. Саме тому його революційний запал ішов іноді врозріз з його розумом, але згодом він завжди помічав свої помилки і відверто їх визнавав. Це була цільна людина, і те, що вона зробила для початкової організації німецького робітничого руху, ніколи не буде забуто.

Генріх Бауер з Франконії був шевцем; це був жвавий, меткий і дотепний хлопчина, в маленькому тілі якого, проте, крилося також багато спритності й рішучості.

Прибувши в Лондон, де Шаппер, який у Парижі був складачем, добував засоби до існування викладанням мов, вони разом відновили обірвані зв'язки і зробили тепер Лондон центром Союзу. Тут — а можливо ще раніше, в Парижі,— до них приєднався го-

динникар з Кельна *Йосиф Молль*; це був силач, середній на зріст,— скільки разів вони вдвох з Шаппером переможно відстоювали двері залу проти сотні противників, які вдиралися,— людина, що енергією і рішучістю в усякому разі не поступалася перед своїми обома товаришами, а розумом перевершувала їх. Він не тільки був природженим дипломатом, що довели успіхи його численних поїздок з відповідальними дорученнями, але й теоретичні питання були йому більш доступні. З усіма трьома я познайомився в Лондоні в 1843 році; це були перші революційні пролетарі, яких я бачив. І хоч би як розходилися в частковостях тоді наші погляди,— бо їхньому обмеженому зрівняльному комунізмові * я в той час протиставляв ще чималу дозу такої ж обмеженої філософської зарозумілості,— все ж я ніколи не забуду імпонуючого враження, яке справили на мене ці троє справжніх людей у той час, коли сам я ще тільки хотів стати людиною.

У Лондоні, так само як меншою мірою в Швейцарії, свобода спілок і зборів добре їм прислужилася. Вже 7 лютого 1840 р. було засноване легальне Освітнє товариство німецьких робітників, яке існує ще й нині [271]. Це Товариство служило Союзові місцем вербування нових членів, і тому що комуністи були, як завжди, найбільш діяльними й інтелігентними членами Товариства, то само собою зрозуміло, що керівництво ним цілком перебувало в руках Союзу. Незабаром Союз мав у Лондоні вже кілька громад, або «лож», як їх тоді ще називали. Ця ж само собою зрозуміла тактика застосовувалася в Швейцарії та в інших місцях. Скрізь, де тільки можна було засновувати робітничі товариства, їх використовували подібним же чином. Там, де це заборонялося законами, члени Союзу йшли в співацькі, гімнастичні і тому подібні товариства. Зв'язки головним чином підтримувалися членами Союзу, які постійно від'їжджали і приїжджали, а також виступали як емісари там, де це було потрібно. І в тому і в другому відношенні Союзові подавала велику допомогу мудрість урядів, які, висилаючи кожного небажаного для них робітника,— а в дев'яти випадках з десяти це були члени Союзу,— перетворювали його таким чином в емісара.

Відновлений Союз набув значного поширення. Зокрема в Швейцарії *Вейтлінг, Август Беккер* (людина неабиякого розуму, яка, проте, подібно до багатьох німців, загинула через внутрішню нестійкість) та інші створили сильну організацію, що зберігала більшою чи меншою мірою вірність комуністичній системі Вейтлінга. Тут не місце критикувати вейтлінгівський комунізм. Що ж до того значення, яке він мав як перший самостійний теоретичний рух німецького пролетаріату, то я й тепер підписуюся під сло-

* Під зрівняльним комунізмом я розумію просто, як уже сказано вище, комунізм, який спирається виключно або переважно на вимогу рівності.

вами Маркса, надрукованими в паризькому «Vorwärts» у 1844 році: «Де у (німецької) буржуазії, разом з її філософами і вченими, знайдеться такий твір про *емансипацію буржуазії* — про політичну емансипацію,— який був би схожий на книгу Вейтлінга «Гарантії гармонії і свободи»? Досить порівняти банальну і боягузливу посередність німецької політичної літератури з цим безприкладним і блискучим дебютом німецьких робітників, досить порівняти ці *гігантські дитячі черевики пролетаріату* з карликовими стоптаними політичними черевиками буржуазії, щоб напророчити цій Попелюшці в майбутньому фігуру атлета»[272]. Ця атлетична фігура стоїть тепер перед нами, хоч вона зовсім ще не досягла свого повного зросту.

У Німеччині також були численні секції, через самі обставини — минущого характеру, але кількість тих, що виникали, значно перевищувала кількість тих, що розпадалися. Поліція тільки через сім років, наприкінці 1846 р., виявила в Берліні (Ментель) і в Магдебургу (Бек) сліди Союзу, але простежити їх далі не змогла.

У Парижі Вейтлінг, який у 1840 р. ще перебував там, також знову зібрав розсіяні елементи, перш ніж поїхати в Швейцарію.

Ядром Союзу були кравці. Німецькі кравці були скрізь: у Швейцарії, в Лондоні, в Парижі. В цьому останньому місті німецька мова настільки переважала в кравецькому ремеслі, що я знав там у 1846 р. норвезького кравця, який приїхав у Францію морем прямо з Дронхейма і протягом вісімнадцяти місяців не вивчив майже жодного французького слова, але прекрасно навчився говорити по-німецькому. З паризьких общин у 1847 р. дві складалися переважно з кравців, одна — з столярів-мебельників.

З того часу як центр ваги був перенесений з Парижа в Лондон, на перший план виступив новий момент: Союз з німецького поступово став *інтернаціональним*. До Товариства робітників, крім німців і швейцарців, входили також представники всіх тих національностей, які користувалися для спілкування з іноземцями переважно німецькою мовою, а саме: скандінави, голландці, угорці, чехи, південні слов'яни, а також росіяни та ельзасці. У 1847 р. постійним відвідувачем був, серед інших, один англійський гвардійський гренадер у формі. Товариство невдовзі почало називати себе *Комуністичним* освітнім товариством робітників і на членських картках був девіз «Усі люди — брати», щонайменше двадцятьма мовами,— правда, подекуди не без помилок. Так само як і легальне Товариство, таємний Союз незабаром набрав більш інтернаціонального характеру; спочатку, правда, тільки у вузькому розумінні: практично — через строкатий національний склад його членів, теоретично — з переконання, що всяка революція,

щоб стати переможною, повинна бути європейською. Далі цього ще не йшли, але основа була закладена.

З французькими революціонерами Союз підтримував тісний зв'язок через лондонських емігрантів, товаришів по спільному виступу 12 травня 1839 року. Так само Союз був зв'язаний і з радикальними поляками. Офіційна польська еміграція, як і Мадзіні, була, само собою зрозуміло, скоріше противником, ніж союзником. Англійські чартисти через специфічно англійський характер їхнього руху були залишені осторонь як далекі від революції. З ними лондонські керівники Союзу вступили в зв'язок тільки пізніше, через мене.

Також і в інших відношеннях характер Союзу змінився разом з ходом подій. Хоча на Париж усе ще дивились — і в той час з цілковитою підставою — як на батьківщину революції, проте залежність від паризьких змовників уже зникла. Із зростанням Союзу зростала і його самосвідомість. Почувалося, що рух дедалі більше пускає корені в робітничому класі Німеччини і що німецькі робітники покликані історією бути прапороносцями для робітників півночі і сходу Європи. В особі Вейтлінга у них був теоретик комунізму, якого можна було сміливо поставити поряд з його тодішніми французькими конкурентами. Нарешті, експеримент 12 травня показав, що від спроб виступу слід поки що відмовитись. І якщо продовжували ще витлумачувати всяку подію як передвістя наступної бурі, якщо старий напівзмовницький статут загалом зберігали, то в цьому була головним чином винна впертість старих революціонерів, яка починала вже заходити в суперечність з більш правильними поглядами, що пробивали собі дорогу.

Поряд з цим, соціальна доктрина Союзу, при всій своїй невиразності, мала один великий недолік, який, проте, коренився в самих суспільних відносинах. Члени Союзу, якщо вони взагалі були робітниками, були майже виключно справжніми ремісниками. Людина, яка їх експлуатувала, навіть у великих світових центрах, була здебільшого тільки дрібним хазяїном. Експлуатація навіть у кравецькому промислі великого масштабу, в так званій тепер конфекційній промисловості, яка склалася шляхом перетворення кравецького ремесла в домашню промисловість, що працює на великого капіталіста, тоді навіть у Лондоні тільки ще зароджувалася. З одного боку, експлуататором цих ремісників був дрібний хазяїн; з другого боку, вони всі самі сподівалися кінець кінцем стати дрібними хазяями. До того ж тодішньому німецькому ремісникові була ще властива безліч успадкованих цехових уявлень. Величезну честь цим ремісникам робить та обставина, що, будучи самі ще не справжніми пролетарями, а лише тією частиною дрібної буржуазії, яка тільки переходила в ряди сучасного пролетаріату і не стояла ще в прямій протилеж-

ності до буржуазії, тобто до великого капіталу, вони були спроможні інстинктивно передбачити свій майбутній розвиток і конституюватися, хоча ще й не зовсім свідомо, як партія пролетаріату. Але було також неминуче, що старі передсуди ремісників ставали для них каменем спотикання кожного разу, коли йшлося про конкретну критику існуючого суспільства, тобто про дослідження економічних фактів. І я не думаю, щоб у всьому Союзі знайшлася тоді хоч одна людина, яка прочитала хоча б одну книгу з політичної економії. Але це нічого не міняло: «рівність», «братерство» і «справедливість» допомагали поки що брати будь-які теоретичні висоти.

Тим часом поряд з комунізмом Союзу і Вейтлінга створився інший комунізм, істотно відмінний від першого. Живучи в Манчестері [273], я, як кажуть, носом наткнувся на те, що економічні факти, які досі в історичних творах не відіграють ніякої ролі або відіграють мізерну роль, становлять, принаймні для сучасного світу, вирішальну історичну силу; що вони утворюють основу, на якій виникають сучасні класові протилежності; що ці класові протилежності в усіх країнах, де вони завдяки великій промисловості досягли повного розвитку, отже, особливо в Англії, в свою чергу становлять основу для формування політичних партій, для партійної боротьби і тим самим для всієї політичної історії. Маркс не тільки прийшов до тих же поглядів, але й узагальнив їх уже в «Deutsch-Französische Jahrbücher» (1844 р.) [274] у тому розумінні, що взагалі не державою зумовлюється і визначається громадянське суспільство, а громадянським суспільством зумовлюється і визначається держава, отже, що політику та її історію треба пояснювати економічними відносинами й їхнім розвитком, а не навпаки. Коли я влітку 1844 р. відвідав Маркса в Парижі, виявилася наша цілковита згода в усіх теоретичних галузях, і з того часу почалася наша спільна робота. Коли ми весною 1845 р. знову зустрілися в Брюсселі, Маркс, виходячи з вищезазначених основних положень, уже завершив у головних рисах розвиток своєї матеріалістичної теорії історії, і ми взялися за детальну розробку цих нових поглядів у найрізноманітніших напрямах.

Але це відкриття, яке зробило переворот в історичній науці і, як ми бачимо, в основному було справою Маркса і в якому я можу приписати собі лише дуже невелику участь, мало безпосереднє значення для сучасного йому робітничого руху. Комунізм у французів і німців, чартизм у англійців уже не здавалися більше якоюсь випадковістю, що її з таким же успіхом могло і не бути. Ці рухи уявлялися тепер рухами сучасного пригнобленого класу, пролетаріату, більш або менш розвиненими формами його історично неминучої боротьби проти панівного класу, буржуазії, формами класової боротьби, яка відрізняється, проте, від усієї попередньої класової боротьби тим, що сучасний пригноблений

клас, пролетаріат, не може добитися свого визволення, не звільнивши водночас усе суспільство від поділу на класи і тим самим від класової боротьби. Комунізм тепер означав уже не фантастичне вигадування якнайдосконалішого суспільного ідеалу, а розуміння природи, умов і випливаючих з них загальних цілей боротьби, яку веде пролетаріат.

Ми аж ніяк не мали наміру повідати про нові наукові результати виключно «вченому» світові, виклавши їх у товстих книгах. Навпаки. Ми обидва вже глибоко ввійшли в політичний рух, мали певну кількість послідовників серед інтелігенції, особливо в Західній Німеччині, і досить широкі зв'язки з організованим пролетаріатом. На нас лежав обов'язок науково обгрунтувати наші погляди, але не менш важливо було для нас переконати в правильності наших поглядів європейський і насамперед німецький пролетаріат. Тільки-но ми все усвідомили самі собі, ми приступили до роботи. В Брюсселі ми заснували Німецьке робітниче товариство і заволоділи «Deutsche-Brüsseler-Zeitung» [275], яка залишалася нашим органом до лютневої революції. З революційною частиною англійських чартистів ми підтримували зносини через Джуліана Гарні, редактора центрального органу цього руху, газети «The Northern Star» [276], в якій я співробітничав. Ми перебували також у свого роду коаліції з брюссельськими демократами (Маркс був віце-головою Демократичної асоціації) і з французькими соціальними демократами з «Réforme» [277], якій я надсилав повідомлення про англійський і німецький рух. Словом, наші зв'язки з радикальними і пролетарськими організаціями та органами преси були якнайкращі.

З Союзом справедливих ми були в таких відносинах. Про існування Союзу ми були, звичайно, поінформовані; в 1843 р. Шаппер запропонував мені вступити в Союз, але тоді я, зрозуміло, відмовився. Проте, ми підтримували далі не тільки постійне листування з лондонцями, але й ще тісніші зносини з д-ром Евербеком, тодішнім керівником паризьких громад. Не втручаючись у внутрішні справи Союзу, ми все ж дізнавалися про всі важливі події. З другого боку, ми усно, листовно і за допомогою преси впливали на теоретичні погляди найвидатніших його членів. Тій же меті служили також різні літографовані циркуляри, які ми в особливих випадках, коли мова йшла про внутрішні справи утворюваної комуністичної партії, розсилали по всьому світу своїм друзям і кореспондентам. У цих циркулярах зачіпався іноді і самий Союз. Так, наприклад, один молодий вестфальський студіозус, Герман Кріге, поїхавши в Америку і виступаючи там як емісар Союзу, зв'язався з божевільним Гарро Гаррінгом з метою викликати за допомогою Союзу переворот у Південній Америці; він заснував газету *, в якій від імені Союзу проповіду-

* — «Der Volks-Tribun». *Ред.*

вав побудований на «любові», велелюбний, солодкувато-сентиментальний комунізм. Проти нього ми виступили в одному циркулярі, який негайно вплинув: Кріге зник з арени Союзу [278].

Пізніше в Брюссель приїхав Вейтлінг. Але це був уже не наївний, молодий підмайстер-кравець, що був вражений своїм власним талантом і намагався зрозуміти, який же вигляд матиме комуністичне суспільство. Це була велика людина, яку переслідували заздрісники за її вищість, якій усюди ввижалися суперники, таємні вороги і підступи; гнаний з країни в країну пророк, він носив у кишені готовий рецепт здійснення царства небесного на землі і гадав, що кожний тільки про те й думає, щоб украсти у нього цей рецепт. Вейтлінг уже в Лондоні пересварився з членами Союзу, а також ні з ким не міг порозумітися і в Брюсселі, де особливо Маркс і його дружина виявили щодо нього майже надлюдське терпіння. Тому він незабаром поїхав в Америку, щоб спробувати там виступати в ролі пророка.

Всі ці обставини сприяли переворотові, який непомітно відбувався в Союзі і особливо серед лондонських керівників. Недостатність комуністичних поглядів, що існували до того часу, як французького примітивного зрівняльного комунізму, так і вейтлінгівського, ставала їм все яснішою. Встановлюваний Вейтлінгом зв'язок комунізму з раннім християнством, при всій геніальності окремих положень його «Євангелія бідного грішника» [279], призвів у Швейцарії до того, що рух здебільшого потрапляв спершу до рук таких дурнів, як Альбрехт, а потім і корисливих пророків-шарлатанів, як Кульман. Поширюваний кількома літераторами «істинний соціалізм» — переклад французьких соціалістичних вигадок на спотворену гегельянсько-німецьку мову і сентиментальне маячення про любов (див. розділ про німецький, або «істинний», соціалізм у «Комуністичному маніфесті» [280]),— цей соціалізм, який проник у Союз завдяки Кріге і читанню відповідної літератури, повинен був уже своїм слинявим безсиллям викликати огиду в старих революціонерів Союзу. Через неспроможність теоретичних уявлень, які панували до того часу, і випливаючі з них практичні помилки в Лондоні дедалі більше переконувалися, що наша, Маркса і моя, нова теорія правильна. Засвоєнню цього погляду безперечно сприяло те, що серед лондонських вождів було тепер двоє людей, які своїми здібностями до теоретичного пізнання значно перевершували названих вище; це були живописець-мініатюрист Карл Пфендер з Гейльбронна і кравець Георг Еккаріус з Тюрінгії *.

* Пфендер років вісім тому помер у Лондоні. Це була людина з тонким, оригінальним розумом, наділена дотепністю, іронією, діалектикою. Еккаріус згодом був, як відомо, багато років генеральним секретарем Міжнародного Товариства Робітників, у Генеральній Раді якого були, між іншим, такі старі члени Союзу комуністів: Еккаріус, Пфендер, Лесснер, Лохнер, Маркс і я. Пізніше Еккаріус присвятив себе виключно англійському професійному рухові.

Одним словом, весною 1847 р. Молль приїхав у Брюссель до Маркса і відразу ж після цього до мене в Париж, щоб від імені своїх товаришів ще раз запросити нас вступити в Союз. Вони, твердив він, були переконані як у загальній правильності наших поглядів, так і в необхідності звільнити Союз від старих змовницьких традицій і форм. Якщо ми виявимо бажання вступити в Союз, то нам дано буде можливість викласти на конгресі Союзу наш критичний комунізм у вигляді маніфесту, що після цього буде опублікований як маніфест Союзу; разом з тим ми матимемо можливість сприяти заміні застарілої організації Союзу новою, більш доцільною і відповідною умовам часу.

Що в рядах німецького робітничого класу необхідна організація хоча б для цілей пропаганди і що ця організація, оскільки вона не матиме виключно місцевого характеру, може навіть і за межами Німеччини бути тільки таємною організацією, відносно цього у нас не було сумнівів. Але Союз якраз і являв собою таку організацію. Те, що ми вважали досі недоліками Союзу, тепер самі його представники готові були усунути; нас навіть запрошували брати участь у його реорганізації. Чи могли ми відмовитися? Зрозуміло, ні. Отже, ми вступили в Союз. Маркс організував у Брюсселі громаду Союзу з найближчих наших друзів, у той час як я відвідував три існуючі в Парижі громади.

Влітку 1847 р. в Лондоні відбувся перший конгрес Союзу, на якому В. Вольф представляв брюссельські, а я — паризькі громади. Тут насамперед була проведена реорганізація Союзу. Все, що в ньому ще залишалося з старих містичних назв, які збереглися від змовницьких часів, було також знищено; Союз складався тепер з громад, округів, керівних округів, Центрального комітету і конгресу, і з цього часу став називатися «Союз комуністів». «Метою Союзу є: повалення буржуазії, панування пролетаріату, знищення старого, побудованого на антагонізмі класів буржуазного суспільства і заснування нового суспільства, без класів і без приватної власності» — так сказано в першій статті [281]. Сама організація була наскрізь демократичною, з виборними і в будь-який час змінюваними комітетами; вже одне це закривало шлях усяким змовницьким прагненням, які вимагають диктатури, і Союз — принаймні для звичайного мирного часу — перетворився в суто пропагандистське товариство. Цей новий статут був переданий — такими демократичними були тепер порядки — громадам на обговорення, після чого він ще раз був розглянутий і остаточно прийнятий другим конгресом 8 грудня 1847 року. Він надрукований у Вермута і Штібера, ч. I, стор. 239, додаток X.

Другий конгрес відбувся наприкінці листопада і на початку грудня того самого року. На ньому був присутній і Маркс, який у тривалих дебатах — конгрес тривав щонайменше десять днів — захищав нову теорію. Всі незгоди і сумніви були, нарешті, розв'я-

зані, і нові принципи прийняті одноголосно. Марксу і мені було доручено виробити маніфест. Це доручення було виконано вже найближчим часом, і за кілька тижнів до лютневої революції «Маніфест» був відісланий для надрукування в Лондон. З того часу він обійшов увесь світ, був перекладений майже всіма мовами і продовжує й тепер бути керівництвом пролетарському рухові в найрізноманітніших країнах. Місце старого девізу Союзу «Всі люди — брати» зайняв новий бойовий заклик «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!», який відкрито проголосив міжнародний характер боротьби. Через сімнадцять років цей лозунг прогримів по всьому світу як бойовий клич Міжнародного Товариства Робітників, і нині пролетаріат усіх країн, який бореться, начертав його на своєму прапорі.

Вибухнула лютнева революція. Лондонський Центральний комітет, що існував до цього часу, негайно передав свої повноваження Брюссельському керівному округові. Але ця постанова прибула в Брюссель тоді, коли там уже фактично панував стан облоги і німцям ніде вже не можна було влаштовувати збори. Ми всі вже збиралися виїхати в Париж, і тому новий Центральний комітет також прийняв рішення про свій розпуск, передав усі свої повноваження Марксу й уповноважив його негайно створити новий Центральний комітет у Парижі. Не встигли розійтися п'ять чоловік, що прийняли (3 березня 1848 р.) це рішення, як у квартиру Маркса вдерлася поліція, заарештувала його і примусила на другий же день виїхати у Францію, куди він якраз і хотів вирушити.

У Парижі ми всі незабаром знову зустрілися. Там було складено такий, підписаний членами нового Центрального комітету, документ, який був поширений по всій Німеччині і з якого багато хто і тепер може ще дечого навчитися:

ВИМОГИ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ В НІМЕЧЧИНІ

1. Вся Німеччина оголошується єдиною, неподільною республікою.

3. Народні представники одержують винагороду, для того щоб і робітник мав можливість засідати в парламенті німецького народу.

4. Загальне озброєння народу.

7. Земельні володіння государів та інші феодальні маєтки, всі рудники, шахти і т. ін. переходять у власність держави. На цих землях землеробство ведеться в інтересах усього суспільства у великому масштабі і за допомогою найсучасніших наукових способів.

8. Іпотеки на селянські землі оголошуються власністю держави. Проценти по цих іпотеках селяни сплачують державі.

9. У тих областях, де поширена оренда, земельна рента або орендна плата сплачується державі як податок.

11. Держава бере в свої руки всі засоби транспорту: залізниці, канали, пароплави, шляхи, поштові станції і т. ін. Вони переходять у державну власність і віддаються в розпорядження неімущого класу.

14. Обмеження права спадкування.

15. Запровадження високих прогресивних податків і скасування податків на предмети споживання.

16. Заснування національних майстерень. Держава гарантує всім робітникам засоби існування і бере на себе піклування про нездатних до праці.

17. Загальна безплатна народна освіта.

В інтересах німецького пролетаріату, дрібної буржуазії та дрібного селянства — якнайенергійніше добиватися запровадження в життя зазначених вище заходів. Бо тільки з їх здійсненням мільйони, яких досі експлуатувала в Німеччині невелика кількість людей і яких намагатимуться й далі тримати під гнітом, зможуть здобути свої права і ту владу, що має належати їм, як виробникам усіх багатств.

Комітет:
Карл Маркс, Карл Шаппер, Г. Бауер,
Ф. Енгельс, Й. Молль, В. Вольф.

У Парижі панувало тоді захоплення революційними легіонами. Іспанці, італійці, бельгійці, голландці, поляки, німці об'єднувалися в загони, щоб іти визволяти свої вітчизни. Німецький легіон очолювали Гервег, Борнштедт, Бернштейн. Оскільки всі іноземні робітники відразу після революції не тільки втратили роботу, але й стали зазнавати утисків з боку місцевої публіки, то наплив у ці легіони був великий. Новий уряд розглядав їх як засіб позбутися іноземних робітників і надавав їм l'étape du soldat, тобто квартири по шляху руху і грошове забезпечення в розмірі 50 сантимів на день до кордону, а там уже завжди готовий пролити сльозу міністр закордонних справ балакун Ламартін знаходив яку-небудь можливість видати їх відповідним урядам.

Ми якнайрішучіше виступили проти цієї гри в революцію. Вторгнутися в Німеччину в розпалі наявного там тоді заворушення, щоб насильно нав'язати їй революцію ззовні, означало підривати справу революції в самій Німеччині, зміцнювати уряди, а самих легіонерів — про це вже дбав Ламартін — видавати неозброєними німецьким військам. З перемогою революції у Відні і в

Берліні організація легіону стала вже зовсім безцільною; проте, раз почавшись, гра не припинялася.

Ми заснували німецький комуністичний клуб і в ньому переконували робітників не йти в легіон, а поодинці повертатися на батьківщину і діяти там в інтересах руху. Наш старий друг Флокон, будучи членом тимчасового уряду, добився для робітників, яких ми відправляли, таких самих дорожніх пільг, які були обіцяні легіонерам. Таким способом ми відправили назад у Німеччину триста — чотириста робітників, серед яких члени Союзу становили величезну більшість.

Як легко було передбачити, перед лицем руху народних мас, що піднявся тепер, Союз виявився надто слабким знаряддям впливу. Три чверті членів Союзу, які жили раніше за кордоном, змінили після повернення на батьківщину своє місце проживання; громади, до яких вони досі входили, були внаслідок цього здебільшого розпущені, і всякий зв'язок з Союзом був для них утрачений. Частина найбільш честолюбних з них навіть не намагалася відновити цей зв'язок, але кожний окремо починав на свій власний страх і риск створювати в місці свого перебування маленький сепаратний рух. Нарешті, умови були настільки відмінні в кожній окремій маленькій державі, в кожній провінції, в кожному місті, що Союз був би спроможний давати лише найзагальніші директиви; а такі директиви було значно краще поширювати через пресу. Словом, з того моменту, як зникли причини, які робили необхідним таємний Союз, і сам таємний Союз, як такий, утратив усяке значення. І це найменше могло здивувати тих, хто тільки що звільнив цей самий таємний Союз від останніх залишків змовницького характеру.

Проте, тепер виявилося, що Союз був чудовою школою революційної діяльності. На Рейні, де «Neue Rheinische Zeitung» являла собою надійний центр, у Нассау, в Рейнському Гессені і т. ін.,— скрізь на чолі крайнього демократичного руху стояли члени Союзу. Те саме було в Гамбургу. В Південній Німеччині цьому перешкоджало переважання дрібнобуржуазної демократії. В Бреславлі з великим успіхом діяв до літа 1848 р. Вільгельм Вольф; він одержав у Сілезії також мандат заступника депутата Франкфуртського парламенту. Нарешті, складач Стефан Борн, що був діяльним членом Союзу в Брюсселі і Парижі, заснував у Берліні «Робітниче братство», яке набуло значного поширення і проіснувало до 1850 року. Проте Борн, дуже талановитий молодий чоловік, трохи поспішив стати політичною величиною. Він «братався» з найрізноманітнішим набродом, аби тільки зібрати навколо себе юрбу, але був зовсім не з тих людей, які здатні внести єдність у суперечливі прагнення, внести світло в хаос. Через це в офіційних публікаціях його «Братства» трапляється строката мішанина поглядів «Комуністичного маніфесту» з цеховими спогадами і по-

баженнями, з уривками поглядів Луї Блана і Прудона, з захистом протекціонізму і т. ін.,— одним словом, було бажання всім догодити. Особливо займалося «Братство» організацією страйків, професійних спілок, кооперативних товариств, забуваючи, що завдання полягало насамперед у тому, щоб через політичну перемогу завоювати собі спочатку такий грунт, на якому тільки й можливе тривке здійснення таких речей. А коли успіхи реакції примусили керівників «Братства» відчути необхідність безпосередньої участі в революційній боротьбі, тоді, само собою зрозуміло, спантеличена маса, яка групувалася навколо них, покинула їх. Борн узяв участь у дрезденському повстанні в травні 1849 р.[282] і врятувався завдяки щасливому випадкові. А «Робітниче братство» лишилося щодо великого політичного руху пролетаріату цілком відособленим союзом, який існував здебільшого на папері і відігравав таку другорядну роль, що реакція визнала за потрібне закрити його лише в 1850 р., а його відгалуження, які ще існували й далі,— лише через кілька років. Борн, справжнє прізвище якого Буттермільх, став не видатною політичною величиною, а незначним швейцарським професором, який перекладає тепер не Маркса на цехову мову, а благодушного Ренана на свою власну солоденьку німецьку мову.

Тринадцятим червня 1849 р. в Парижі[283], поразкою травневих повстань у Німеччині і придушенням угорської революції росіянами закінчився цілий період революції 1848 року. Але перемога реакції поки що аж ніяк не була остаточною. Необхідна була реорганізація розпорошених революційних сил, а разом з тим і сил Союзу. Як і до 1848 р., обставини робили неможливою яку б то не було відкриту організацію пролетаріату; отже, доводилося знову організовуватися таємно.

Восени 1849 р. більшість членів колишніх центральних комітетів і конгресів знову зібралася в Лондоні. Тільки Шаппера і Молля не було. Шаппер перебував в ув'язненні у Вісбадені і після свого виправдання навесні 1850 р. також прибув у Лондон. Молль, завершивши ряд найнебезпечніших поїздок з відповідальними дорученнями й агітаційними цілями,— останнім часом він займався вербуванням серед прусської армії в Рейнській провінції верхових канонірів для пфальцської артилерії,— вступив у загін Вілліха, в безансонську робітничу роту і в бою на Мургу перед Ротенфельським мостом був убитий кулею в голову. Але зате на арену виступив Вілліх. Вілліх був одним з комуністів з почуття, які так часто зустрічалися в Західній Німеччині, починаючи з 1845 р., і вже саме через це інстинктивно перебував у прихованій опозиції до нашого критичного напряму. Але мало того. Це був справжній пророк, переконаний у тому, що йому долею призначено стати визволителем німецького пролетаріату, і як такий він прямо

претендував і на політичну і на військову диктатуру. Поряд з ранньохристиянським комунізмом, який раніше проповідував Вейтлінг, виникало, таким чином, щось на зразок комуністичного ісламу. А втім, пропаганда цієї нової релігії поки що не виходила за межі емігрантської казарми, якою командував Вілліх.

Отже, Союз був знову організований, випущено «Звернення» від березня 1850 р.[284], надруковане в додатку (IX, № 1), і Генріх Бауер був посланий у Німеччину як емісар. Це «Звернення», відредаговане Марксом і мною, становить інтерес і нині, тому що дрібнобуржуазна демократія ще й тепер є тією партією, яка при найближчому європейському потрясінні — а воно повинно скоро настати (проміжки між європейськими революціями — 1815, 1830, 1848—1852, 1870 — тривають у нашому столітті від 15 до 18 років) — у Німеччині безумовно повинна буде спочатку прийти до влади як рятівниця суспільства від комуністичних робітників. Отже, багато з сказаного там можна застосувати і до сьогоднішнього дня. Місія Генріха Бауера увінчалася цілковитим успіхом. Цей маленький веселий швець був природженим дипломатом. Він знову зібрав в активну організацію колишніх членів Союзу, які почасти відійшли від роботи, почасти діяли на власний страх і риск; зокрема, він залучив також тодішніх вождів «Робітничого братства». Союз почав відігравати керівну роль у робітничих, селянських і гімнастичних товариствах значно більшою мірою, ніж до 1848 р., так що вже чергове (раз на три місяці) адресоване громадам «Звернення» від червня 1850 р. могло констатувати, що студент Шурц з Бонна (майбутній американський екс-міністр), який об'їжджав Німеччину за завданням дрібнобуржуазної демократії, «знайшов уже всі придатні сили в руках Союзу» (див. додаток, IX, № 2) [285]. Союз був безумовно єдиною революційною організацією, яка мала значення в Німеччині.

Але чому повинна була служити ця організація, залежало головним чином від того, чи справдяться надії на нове піднесення революції. А це протягом 1850 р. ставало все менш імовірним, навіть неможливим. Промислова криза 1847 р., яка підготувала революцію 1848 р., була зжита; почався новий, нечуваний доти період промислового процвітання. Для кожного, хто мав очі, щоб бачити, і користувався ними, повинно було стати ясним, що революційна буря 1848 р. поступово сходила нанівець.

«При такому загальному процвітанні, коли продуктивні сили буржуазного суспільства розвиваються настільки пишно, наскільки це взагалі можливо в рамках буржуазних відносин, *про справжню революцію не може бути й мови*. Така революція можлива тільки в ті періоди, коли обидва ці фактори, сучасні продуктивні сили і буржуазні форми виробництва, вступають між собою в суперечність. Нескінченні чвари, якими займаються зараз представники окремих фракцій континентальної партії порядку, взаєм-

но компрометуючи один одного, аж ніяк не ведуть до нових революцій; навпаки, ці чвари тільки тому й можливі, що основа суспільних відносин у даний момент така міцна і — чого реакція не знає — така *буржуазна*. Всі реакційні спроби загальмувати буржуазний розвиток *так само безперечно розіб'ються об цю основу, як і все моральне обурення і всі палкі прокламації демократів»*. Так Маркс і я писали в «Огляді за травень — жовтень 1850 р.» в «Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue», випуск V—VI, Гамбург, 1850, стор. 153 [286].

Проте, це тверезе розуміння становища здавалось багатьом єрессю в той час, коли Ледрю-Роллен, Луї Блан, Мадзіні, Кошут, а з менш значних німецьких світил — Руге, Кінкель, Гегг і до них подібні дюжинами створювали в Лондоні майбутні тимчасові уряди не тільки для своїх вітчизн, але і для всієї Європи і коли все зводилося лише до того, щоб добути шляхом революційної позики в Америці необхідні кошти на здійснення європейської революції і, само собою зрозуміло, на утворення в одну мить ряду різних республік. Кого ж може здивувати те, що на цей гачок спіймалася така людина, як Вілліх, що й Шаппер, охоплений старим революційним запалом, дав себе обдурити і що більшість лондонських робітників, яка складалася головним чином з емігрантів, пішла за ними в табір буржуазних демократів, що робили революцію? Словом, обстоювана нами стриманість була не до вподоби цим людям; слід було, на їхню думку, почати робити революцію; ми якнайрішучіше відмовлялися від цього. Стався розкол. Про дальше можна прочитати у «Викриттях». Потім відбувся арешт спочатку Нот'юнга, а потім у Гамбургу Гаупта, який став зрадником, видавши членів Центрального комітету в Кельні, і мав фігурувати на процесі як головний свідок; його родичі визнали за краще уникнути такої ганьби і відправили його в Ріо-де-Жанейро, де він згодом влаштувався як купець і на визнання його заслуг був призначений спершу прусським, а потім і німецьким генеральним консулом. Тепер він знову в Європі *.

Для кращого розуміння «Викриттів» я наводжу список кельнських обвинувачених: 1) П.-Г. Резер, робітник-сигарник; 2) Генріх Бюргерс, який згодом закінчив життя прогресистським депутатом ландтагу; 3) Петер Нот'юнг, кравець, який помер кілька років тому в Бреславлі, де був фотографом; 4) В.-Й. Рейф; 5) д-р Герман Беккер, нині обер-бургомістр Кельна і член палати панів; 6) д-р Роланд Даніельс, лікар, що помер через кілька років після процесу від сухот, які нажив у в'язниці; 7) Карл Отто, хімік; 8) д-р Абраам Якобі, тепер лікар у Нью-Йорку; 9) д-р

* Шаппер помер наприкінці 60-х років у Лондоні. Вілліх брав участь у Громадянській війні в Америці і дістав відзнаку; в бою під Мерфрісборо (Теннессі), будучи бригадним генералом, був поранений у груди, але вилікувався; помер він років десять тому в Америці.— Про інших згаданих осіб я ще зазначу, що Генріх Бауер пропав безвісти в Австралії, Вейтлінг і Евербек померли в Америці.

Й.-Я. Клейн, тепер лікар і депутат міського самоврядування в Кельні; 10) Фердінанд Фрейліграт, який, проте, тоді був уже в Лондоні; 11) Й.-Л. Ергардт, прикажчик; 12) Фрідріх Лесснер, кравець, живе тепер у Лондоні. З них суд присяжних, публічні засідання якого тривали з 4 жовтня до 12 листопада 1852 р., засудив за обвинуваченням у державній зраді Резера, Бюргерса і Нот'юнга до 6 років ув'язнення у фортеці, Рейфа, Отто і Беккера — до 5 років, Лесснера — до 3 років; Даніельс, Клейн, Якобі і Ергардт були виправдані.

Кельнським процесом закінчується перший період німецького комуністичного робітничого руху. Безпосередньо після вироку ми розпустили наш Союз; через кілька місяців наказав довго жити і Зондербунд Вілліха — Шаппера [287].

* * *

Ціле покоління відділяє нас від того часу. Тоді Німеччина була країною ремесла і домашньої промисловості, яка базувалася на ручній праці, тепер це велика індустріальна країна, що перебуває в стані безперервних промислових перетворень. Тоді треба було вишукувати поодинці робітників, які усвідомлювали своє класове становище і свою історико-економічну протилежність капіталові, тому що сама ця протилежність тоді тільки виникала. Тепер доводиться весь німецький пролетаріат піддавати дії виняткових законів, аби тільки хоч трохи уповільнити процес його розвитку до цілковитого усвідомлення свого становища як пригнобленого класу. Тоді ті нечисленні особи, які дійшли до розуміння історичної ролі пролетаріату, повинні були працювати в підпіллі, збиратися крадькома невеликими громадами від трьох до двадцяти чоловік. А тепер німецький пролетаріат може навіть обійтися без офіційної організації, і відкритої, і таємної; простий, сам собою зрозумілий зв'язок однаково мислячих товаришів по класу достатній для того, щоб без усяких статутів, комітетів, постанов і тому подібних відчутних форм потрясти всю Німецьку імперію. Бісмарк — третейський суддя в Європі, за межами Німеччини; але всередині країни росте з кожним днем та все більш грізна атлетична фігура німецького пролетаріату, яку Маркс передбачив уже в 1844 р., велетень, якому вже надто тісно стає в розрахованій на філістера будові імперії, а могутня постать і широкі плечі якого дедалі більше міцніють до того моменту, коли йому досить буде тільки піднятися зі свого місця, щоб перетворити на руїни всю будову конституції імперії. Більше того. Міжнародний рух європейського і американського пролетаріату тепер настільки зміцнів, що не тільки його перша вузька форма — таємний Союз,— але і його друга, безмірно ширша форма — відкрите Міжнародне Товариство Робітників — стали путами для нього; досить звичайного

почуття солідарності, яке грунтується на розумінні свого однакового класового становища, щоб створити з робітників усіх країн і мов одну велику партію пролетаріату і зберігати її згуртованість. Вчення, представником якого з 1847 по 1852 р. був Союз і на яке тоді мудрі філістери дивилися, знизуючи плечима, як на безглузде маячення божевільних, як на таємне вчення кількох сектантів-одиночок, це вчення має тепер незліченних прихильників у всіх цивілізованих країнах світу, серед в'язнів сибірських рудників і серед золотошукачів Каліфорнії; а засновник цього вчення, людина, яку найбільше ненавиділи і на яку найбільше зводили наклепи її сучасники, Карл Маркс, на момент своєї кончини був для пролетаріату Старого і Нового світу тим порадником, до якого завжди зверталися і який ніколи не відмовляв у допомозі.

Лондон, 8 жовтня 1885 р.

Фрідріх Енгельс

Надруковано в книзі: Karl Marx. Enthüllungen über den Kommunisten-Prozess zu Köln. Hottingen — Zürich, 1885 і в газеті «Der Sozialdemokrat» №№ 46—48, 12, 19 і 26 листопада 1885 р.

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 205—222

Ф. ЕНГЕЛЬС

ДО РОКОВИН ПАРИЗЬКОЇ КОМУНИ

Сьогодні ввечері робітники всього світу святкують одночасно і разом з вами роковини найславетнішого і найтрагічнішого етапу в розвитку пролетаріату. Вперше відтоді як робітничий клас має свою історію, він у 1871 р. здобув політичну владу у великому столичному місті. Та, на жаль! Це промайнуло, як сон. Затиснута між найманцями колишньої французької імперії, з одного боку, і пруссаками — з другого, Комуна була швидко задушена в результаті нечуваної різні, що ніколи не згладиться з нашої пам'яті. Перемігша реакція не знала меж; соціалізм, здавалося, був потоплений у крові, а пролетаріат приречений на вічне рабство.

П'ятнадцять років минуло з моменту цієї поразки. Весь цей час, у всіх країнах, власті, що перебувають на службі у землевласників і капіталістів, не спинялися ні перед чим, щоб покінчити з останніми прагненнями робітників до повстання. Чого ж вони домоглися?

Огляньтеся довкола. Революційний робітничий соціалізм, життєздатніший ніж будь-коли, є тепер силою, перед якою тремтять усі можновладці: французькі радикали так само, як Бісмарк, біржові королі Америки, як цар всея Русі.

Але це ще не все.

Ми досягли того, що всі наші противники, щò б вони не робили, всупереч самим собі працюють на нас.

Вони думали вбити Інтернаціонал. А тепер інтернаціональна єдність пролетарів, братерство революційних робітників різних країн стало в тисячу разів міцнішим, більш всеохоплюючим, ніж напередодні Комуни. Інтернаціонал не потребує більше організації у вузькому значенні слова; він живе і зростає завдяки щирому співробітництву робітників Європи і Америки, яке природно розвивається.

У Німеччині Бісмарк вичерпав усі засоби аж до наймерзенніших, щоб роздавити робітничий рух. Результат: до Комуни він

мав проти себе чотирьох соціалістичних депутатів; а тепер, після його переслідувань, їх обрано двадцять п'ять. І німецькі робітники сміються з великого канцлера, який не міг би вести кращої революційної пропаганди навіть, якщо б йому за це платили.

У Франції вам нав'язали систему виборів за списками [288], буржуазну переважно, систему, винайдену спеціально для того, щоб забезпечити обрання виключно адвокатів, журналістів та інших політичних авантюристів, глашатаїв капіталу. А що принесла буржуазії ця система, винайдена багатими? Вона створила всередині французького парламенту революційну соціалістичну робітничу партію, самої появи якої на сцені було досить, щоб викликати замішання в рядах усіх буржуазних партій.

Ось до чого ми прийшли. Всі події повертаються на нашу користь. Заходи, найстараніше розраховані на те, щоб перешкодити успіхам пролетаріату, тільки прискорюють його переможний похід. Сам ворог діє, змушений діяти нам на користь. І він так багато і так добре діяв у цьому напрямі, що сьогодні, 18 березня 1886 р., з грудей безлічі робітників, від пролетарів-рудокопів Каліфорнії і Аверону до каторжан-рудокопів Сибіру, виривається одностайний клич:

«Хай живе Комуна! Хай живе інтернаціональна єдність робітників!»

Написано 15 березня 1886 р.

Надруковано в газеті «Le Socialiste» № 31, 27 березня 1886 р.

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 254—255

Ф. ЕНГЕЛЬС

ЛЮДВІГ ФЕЙЄРБАХ І КІНЕЦЬ КЛАСИЧНОЇ НІМЕЦЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ [289]

Написано на початку 1886 р.

Надруковано в журналі «Die Neue Zeit» № 4 і 5, 1886 і окремим виданням у Штутгарті в 1888 р.

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 257—302

I

Розглядуваний твір * повертає нас до періоду, який у часі віддалений від нас на одне людське покоління, але який став таким чужим нинішньому поколінню в Німеччині, наче між ними лежало вже ціле століття. І все ж це був період підготовки Німеччини до революції 1848 р., а все, що відбувалось у нас пізніше, було тільки продовженням 1848 р., здійсненням заповіту революції.

Подібно до того як у Франції у XVIII столітті, у Німеччині в XIX столітті філософська революція передувала політичному переворотові. Але як не схожі одна на одну ці філософські революції! Французи ведуть відкриту війну з усією офіційною наукою, з церквою, часто також з державою; їхні твори друкуються по той бік кордону, в Голландії або в Англії, а самі вони нерідко близькі до того, щоб потрапити в Бастілію. Навпаки, німці — професори, державою призначені наставники юнацтва; їхні твори — загальновизнані підручники, а система Гегеля — вінець усього філософського розвитку — певною мірою навіть зводиться в чин королівсько-прусської державної філософії! І за цими професорами, за їхніми педантично-темними словами, в їхніх незграбних, нудних періодах приховувалася революція? Та хіба ті люди, які вважалися тоді представниками революції,— ліберали — не були найзапеклішими противниками цієї філософії, що вселяла плутанину в людські голови? Однак те, чого не помічали ні уряди, ні ліберали, бачила вже в 1833 р. принаймні одна людина; її звали, щоправда, Генріх Гейне [290].

Візьмімо приклад. Жодне з філософських положень не викликало такої вдячності з боку короткозорих урядів і такого гніву

* «Ludwig Feuerbach», von C. N. Starcke, Dr. phil.— Stuttgart, Ferd. Encke, 1885 [«Людвіг Фейєрбах». Твір д-ра філ. К.-Н. Штарке, Штутгарт, видання Ферд. Енке, 1885].

з боку не менш короткозорих лібералів, як знамените положення Гегеля:

«Все дійсне розумне; все розумне дійсне»[291].

Адже воно, очевидно, було виправданням усього існуючого, філософським освяченням деспотизму, поліцейської держави, королівської юстиції, цензури. Так думав Фрідріх-Вільгельм III; так думали і його піддані. Але в Гегеля зовсім не все, що існує, є беззастережно також і дійсним. Атрибут дійсності належить у нього лише тому, що водночас необхідне.

«У своєму розгортанні дійсність розкривається як необхідність».

Той чи інший урядовий захід — сам Гегель бере як приклад «певне податкове установлення» — зовсім не визнається ним через це беззастережно за щось дійсне[292]. Але необхідне є, кінець кінцем, також і розумним, отже, і в застосуванні до тодішньої прусської держави гегелівське положення означає тільки ось що: ця держава настільки розумна, настільки відповідає розумові, наскільки вона необхідна. А коли вона все-таки виявляється, на наш погляд, непридатною, але, незважаючи на свою непридатність, продовжує існувати, то непридатність уряду виправдується і пояснюється відповідною непридатністю підданих. Тодішні пруссаки мали такий уряд, на який вони заслуговували.

Проте дійсність за Гегелем зовсім не є таким атрибутом, який властивий даному суспільному або політичному порядку за всяких обставин і в усі часи. Навпаки. Римська республіка була дійсна, але дійсна була і Римська імперія, що витіснила її. Французька монархія стала в 1789 р. до такої міри недійсною, тобто до такої міри позбавленою всякої необхідності, до такої міри нерозумною, що її повинна була знищити велика революція, про яку Гегель завжди говорить з величезним запалом. Отже, тут монархія була недійсною, а революція дійсною. І цілком так само, в міру розвитку, все, що було раніше дійсним, стає недійсним, втрачає свою необхідність, своє право на існування, свою розумність. Місце відмираючої дійсності заступає нова, життєздатна дійсність, заступає мирно, якщо старе досить розсудливе, щоб умерти без опору,— насильно, якщо воно чинить опір цій необхідності. Таким чином, це гегелівське положення завдяки самій гегелівській діалектиці перетворюється у свою протилежність: все дійсне в галузі людської історії стає з часом нерозумним, отже, воно нерозумне вже через саму свою природу, наперед обтяжене нерозумністю; а все, що є в людських головах розумного, покликане до того, щоб стати дійсним, хоч би як суперечило воно існуючій позірній дійсності. За всіма правилами гегелівського методу мислення, теза про розумність усього дійсного перетворюється в іншу тезу: варте загибелі все те, що існує[293].

Але саме в тому й полягало справжнє значення і революційний характер гегелівської філософії (якою, як завершенням усього філософського руху з часів Канта, ми повинні тут обмежити наш розгляд), що вона раз і назавжди покінчила з усяким уявленням про остаточний характер результатів людського мислення і дії. Істина, яку повинна була пізнати філософія, уявлялася Гегелю вже не як зібрання готових догматичних положень, що їх лишається тільки зазубрити, якщо вони відкриті; істина тепер полягала в самому процесі пізнання, в тривалому історичному розвиткові науки, що підноситься з нижчих ступенів знання на дедалі вищі, але ніколи не досягає такої точки, від якої вона, знайшовши деяку так звану абсолютну істину, вже не могла б піти далі і де їй не залишалося б нічого більше, як, склавши руки, здивовано споглядати цю здобуту абсолютну істину. І так стоїть справа не тільки у філософському, але й у всякому іншому пізнанні, а також і в галузі практичної дії. Історія так само, як і пізнання, не може дістати остаточного завершення в якомусь досконалому, ідеальному стані людства; досконале суспільство, досконала «держава», це — речі, які можуть існувати тільки у фантазії. Навпаки, всі суспільні порядки, що приходять на зміну один одному в ході історії, являють собою лише минущі ступені безконечного розвитку людського суспільства від нижчого ступеня до вищого. Кожний ступінь необхідний і, таким чином, має своє виправдання для того часу і для тих умов, яким він зобов'язаний своїм походженням. Але він стає хитким і втрачає своє виправдання перед лицем нових, вищих умов, які поступово розвиваються в його власних надрах. Він змушений поступитися місцем вищому ступеню, який, у свою чергу, так само занепадає і гине. Ця діалектична філософія руйнує всі уявлення про остаточну абсолютну істину і про відповідні їй абсолютні стани людства так само, як буржуазія за допомогою великої промисловості, конкуренції і всесвітнього ринку практично руйнує всі усталені, віками освячені установлення. Для діалектичної філософії немає нічого раз назавжди встановленого, безумовного, святого. На всьому і в усьому вбачає вона печать неминучого падіння, і ніщо не може встояти перед нею, крім безперервного процесу виникнення і знищення, безконечного сходження від нижчого до вищого. Вона сама є тільки простим відображенням цього процесу в мислячому мозку. У неї, правда, є і консервативна сторона: кожний даний ступінь розвитку пізнання і суспільних відносин виправдується нею для свого часу і своїх умов, але не більше. Консерватизм цього способу розуміння відносний, його революційний характер абсолютний — ось єдине абсолютне, що визнається діалектичною філософією.

Нам немає потреби вдаватися тут у розгляд питання про те, чи цілком відповідає цей спосіб розуміння нинішньому станові природничих наук, які самій Землі пророкують можливий, а її на-

селенню досить вірогідний кінець і тим самим говорять, що й у історії людства буде не тільки висхідна, але й низхідна парость. Ми перебуваємо, в усякому разі, ще досить далеко від тієї поворотної точки, за якою починається рух історії суспільства по низхідній лінії, і ми не можемо вимагати від гегелівської філософії, щоб вона займалася питанням, ще не поставленим на порядок денний сучасним їй природознавством.

Проте тут треба зауважити ось що: згадані вище погляди не дані Гегелем у такій різкій формі. Це висновок, до якого неминуче приводить його метод, але цей висновок ніколи не був зроблений ним самим з такою ясністю, і з тієї простої причини, що Гегель змушений був будувати систему, а філософська система, за встановленим порядком, повинна була завершитись абсолютною істиною того чи іншого роду. І той самий Гегель, який особливо у своїй «Логіці» [294], підкреслює, що ця вічна істина є не що інше, як сам логічний (resp.*: історичний) процес,— той самий Гегель вважає себе змушеним покласти край цьому процесові, бо треба ж було йому на чомусь закінчити свою систему. В «Логіці» цей кінець він знову може зробити початком, бо там кінцева точка, абсолютна ідея,— абсолютна лише остільки, оскільки він абсолютно нічого не здатний сказати про неї,— «відчужує» себе (тобто перетворюється) в природу, а потім в духові,— тобто в мисленні і в історії,— знову повертається до самої себе. Але наприкінці всієї філософії для такого повернення до початку залишався тільки один шлях. А саме, треба було так уявити собі кінець історії: людство приходить до пізнання саме цієї абсолютної ідеї і оголошує, що це пізнання абсолютної ідеї досягнуте в гегелівській філософії. Але це означало проголосити абсолютною істиною весь догматичний зміст системи Гегеля і тим стати в суперечність з його діалектичним методом, який руйнує все догматичне. Це означало задушити революційну сторону під тягарем консервативної сторони, яка непомірно розрослась,— і не тільки в галузі філософського пізнання, але і в історичній практиці. Людство, яке в особі Гегеля додумалося до абсолютної ідеї, повинно було і в практичній галузі піти вперед так далеко, що для нього вже стало можливим утілення цієї абсолютної ідеї в дійсність. Отже, абсолютна ідея не повинна була ставити своїм сучасникам надто високі практичні політичні вимоги. Ось чому ми в кінці «Філософії права» дізнаємося, що абсолютна ідея повинна здійснитися в тій становій монархії, яку Фрідріх-Вільгельм III так уперто і так безрезультатно обіцяв своїм підданим, тобто, виходить, в обмеженому і поміркованому посередньому пануванні імущих класів, пристосованому до тодішніх дрібнобуржуазних відносин Німеччини. І притому нам ще доводиться умоглядно необхідність дворянства.

* — respektive — відповідно. *Ред.*

Таким чином, уже самі внутрішні потреби системи досить пояснюють, чому надзвичайно революційний метод мислення привів до дуже мирного політичного висновку. Але специфічною формою цього висновку ми зобов'язані, звичайно, тій обставині, що Гегель був німцем і, як і його сучасник Гете, не вільним від чималої дози філістерства. Гете, як і Гегель, був у своїй галузі справжнім Зевсом-олімпійцем, але ні той, ні другий не могли цілком позбутися німецького філістерства.

Проте, все це не завадило тому, що гегелівська система охопила незрівнянно ширшу галузь, ніж будь-яка колишня система, і розвинула в цій галузі ще й понині вражаюче багатство думок. Феноменологія духу (яку можна було б назвати паралеллю ембріології і палеонтології духу, відображенням індивідуальної свідомості на різних ступенях її розвитку, що розглядаються як скорочене відтворення ступенів, історично пройдених людською свідомістю), логіка, філософія природи, філософія духу, розроблена в її окремих історичних підрозділах: філософія історії, права, релігії, історія філософії, естетика і т. ін.,— у кожній з цих різних історичних галузей Гегель намагається знайти і вказати нитку розвитку, яка проходить через неї. А тому що він був не тільки творчим генієм, але й людиною енциклопедичної вченості, то його виступ скрізь становив епоху. Само собою зрозуміло, що потреби «системи» досить часто змушували його тут удаватися до тих насильствених конструкцій, з приводу яких досі так шалено галасують його нікчемні противники. Але ці конструкції служать тільки рамками, риштованням споруджуваної ним будови. Хто не затримується довго на них, а глибше проникає в грандіозну будову, той знаходить там незліченні скарби, які й досі зберегли свою повну цінність. У всіх філософів минущою є якраз «система», і саме тому, що системи виникають з неминущої потреби людського духу: потреби подолати всі суперечності. Але якби всі суперечності були раз назавжди усунені, то ми прийшли б до так званої абсолютної істини,— всесвітня історія була б закінчена і водночас повинна була б продовжуватися, хоч їй уже нічого не лишалося б робити. Таким чином, тут виникає нова, нерозв'язна суперечність. Вимагати від філософії розв'язання всіх суперечностей, означає вимагати, щоб один філософ зробив таку справу, яку спроможне виконати тільки все людство в своєму поступальному розвитку. Якщо ми зрозуміли це,— а цим ми більше, ніж будь-кому, зобов'язані Гегелю,— то всій філософії в старому розумінні слова настає кінець. Ми даємо спокій недосяжній на цьому шляху і для кожної людини зокрема «абсолютній істині» і зате починаємо гнатися за досяжними для нас відносними істинами по шляху позитивних наук і узагальнення їх результатів за допомогою діалектичного мислення. Гегелем взагалі завершується філософія, з одного боку, тому, що його система являє собою величний підсумок

усього попереднього розвитку філософії, а з другого — тому, що він сам, хоч і несвідомо, вказує нам шлях, який веде з цього лабіринту систем до дійсного позитивного пізнання світу.

Неважко зрозуміти, який величезний вплив повинна була справити гегелівська система у по-філософському забарвленій атмосфері Німеччини. Це був тріумфальний похід, що тривав цілі десятиліття і зовсім не припинився після смерті Гегеля. Навпаки, саме період з 1830 до 1840 р. був часом виключного панування «гегельянщини», яка заразила більшою чи меншою мірою навіть своїх противників; саме в цей період погляди Гегеля, свідомо чи несвідомо, широко проникали в найрізноманітніші науки і давали закваску навіть популярній літературі і щоденній пресі, з яких середня «освічена свідомість» черпає свій запас ідей. Але ця перемога по всій лінії була тільки прологом міжусобної війни.

Взяте в цілому, вчення Гегеля залишало, як ми бачили, широкий простір для найрізноманітніших практичних партійних поглядів. А практичне значення мали в тодішньому теоретичному житті Німеччини насамперед дві речі — релігія і політика. Людина, яка надавала головного значення *системі* Гегеля, могла бути досить консервативною в кожній з цих галузей. А той, хто головним вважав діалектичний *метод*, міг і в релігії і в політиці належати до найбільш крайньої опозиції. Сам Гегель, незважаючи на досить часті в його творах вибухи революційного гніву, загалом, очевидно, схилявся більше до консервативної сторони: недаремно ж його система коштувала йому значно «важчої роботи думки», ніж його метод. На кінець тридцятих років розкол в його школі ставав дедалі помітнішим. У боротьбі з правовірними пієтистами [295] і феодальними реакціонерами ліве крило — так звані молодогегельянці — відмовлялося мало-помалу від того філософськи-зневажливого ставлення до пекучих питань дня, заради якого уряд досі терпів його вчення і навіть сприяв йому. А коли в 1840 р. правовірне ханжество і феодально-абсолютистська реакція вступили на престол в особі Фрідріха-Вільгельма IV, довелося відкрито стати на бік тієї або іншої партії. Боротьба велася ще філософською зброєю, але вже не заради абстрактно-філософських цілей. Мова прямо йшла вже про знищення успадкованої релігії та існуючої держави. І якщо в «Deutsche Jahrbücher» [296] практичні кінцеві цілі виступали переважно ще у філософському вбранні, то в «Rheinische Zeitung» [297] 1842 р. молодогегельянство виступило вже прямо як філософія зростаючої радикальної буржуазії; філософський плащ служив їй лише для відводу очей цензурі.

Але шлях політики був тоді дуже тернистим, через це головна боротьба спрямовувалася проти релігії. А втім, у той час, особливо з 1840 р., боротьба проти релігії посередньо була і політичною боротьбою. Перший поштовх дала книга Штрауса «Життя Ісуса», що вийшла в 1835 році [298]. Проти викладеної в цій книзі теорії

виникнення євангельських міфів виступив пізніше Бруно Бауер, який доводив, що цілий ряд євангельських оповідань сфабрикували самі автори євангелій. Дискусія між Штраусом і Бауером велася під виглядом філософської боротьби між «самосвідомістю» і «субстанцією». Питання про те, чи виникли євангельські оповідання про чудеса шляхом несвідомого, побудованого на традиції, створення міфів у надрах общини, чи їх сфабрикували самі євангелісти,— розрослося до питання про те, що є головною діючою силою у всесвітній історії: «субстанція» чи «самосвідомість». Нарешті, з'явився Штірнер, пророк сучасного анархізму — у нього дуже багато запозичив Бакунін — і перевершив суверенну «самосвідомість» своїм суверенним «єдиним» [299].

Ми не будемо докладніше розглядати цю сторону процесу розкладу гегелівської школи. Для нас важливіше ось що: практичні потреби їхньої боротьби проти позитивної релігії привели багатьох з найрішучіших молодогегельянців до англо-французького матеріалізму. І тут вони вступили в конфлікт із системою своєї школи. В той час як матеріалізм розглядає природу як єдино дійсне, в гегелівській системі природа є всього тільки «відчуженням» абсолютної ідеї, ніби її деградацією; в усякому разі, мислення і його мислительний продукт, ідея, є тут первинним, а природа — похідним, що існує лише завдяки поблажливості ідеї. В цій суперечності і плуталися на різні лади молодогегельянці.

Тоді з'явився твір Фейєрбаха «Суть християнства» [300]. Одним ударом розвіяв він цю суперечність, знову і без усяких застережень проголосивши торжество матеріалізму. Природа існує незалежно від будь-якої філософії. Вона є тією основою, на якій виросли ми, люди, самі продукти природи. Поза природою і людиною немає нічого, і вищі істоти, створені нашою релігійною фантазією, це — лише фантастичні відбитки нашої власної сутності. Закляття було зняте; «система» була зруйнована і відкинута геть, суперечність розв'язана простим виявленням тієї обставини, що вона існує тільки в уяві.— Треба було пережити визвольний вплив цієї книги, щоб скласти собі уявлення про це. Захоплення було загальним: усі ми відразу стали фейєрбахіанцями. З яким ентузіазмом вітав Маркс новий погляд і як сильно вплинув він на нього, незважаючи на всі критичні застереження, можна уявити собі, прочитавши «Святе сімейство» [301].

Навіть недоліки книги Фейєрбаха посилювали тоді її вплив. Белетристичний, подекуди навіть пишномовний стиль забезпечував книзі широке коло читачів і, в усякому разі, вносив свіжість після довгих років панування абстрактної і темної гегельянщини. Те саме треба сказати і про надмірне обожнення любові, яке можна було пробачити, хоч і не виправдати, як реакцію проти самодержавства «чистого мислення», що стало нестерпним. Ми не повинні, проте, забувати, що саме за обидві ці слабкі сторони Фейєр-

баха ухопився «істинний соціалізм», що, як зараза, поширювався з 1844 р. серед «освічених» людей Німеччини і наукове дослідження заміняв белетристичною фразою, а на місце визволення пролетаріату шляхом економічного перетворення виробництва ставив визволення людства за допомогою «любові»,— словом, удався у найогиднішу белетристику і велелюбну балаканину. Типовим представником цього напряму був пан Карл Грюн.

Не слід, далі, забувати й таке: гегелівська школа розклалась, але гегелівська філософія ще не була критично переборена. Штраус і Бауер, узявши кожен одну з її сторін, спрямували їх, як полемічну зброю, одну проти одної. Фейєрбах розбив систему і просто відкинув її. Але оголосити дану філософію помилковою ще не означає покінчити з нею. І не можна було простим ігноруванням усунути таке велике творіння, як гегелівська філософія, що мала величезний вплив на духовний розвиток нації. Її треба було «зняти» в її власному розумінні, тобто критика повинна була знищити її форму і врятувати здобутий нею новий зміст. Далі ми побачимо, як було розв'язане це завдання.

Тим часом, однак, революція 1848 р. так само безцеремонно відсунула вбік усяку філософію, як Фейєрбах свого Гегеля. А разом з тим був відсунутий на задній план і сам Фейєрбах.

II

Великим основним питанням усієї, особливо новітньої, філософії є питання про відношення мислення до буття. Уже з того дуже далекого часу, коли люди, ще не маючи ніякого уявлення про будову свого тіла і не вміючи пояснити снів *, прийшли до того уявлення, що їхнє мислення і відчуття є діяльність не їхнього тіла, а якоїсь особливої душі, що живе в цьому тілі і залишає його в момент смерті,— уже з цього часу вони повинні були замислюватися про відношення цієї душі до зовнішнього світу. Якщо вона в момент смерті відділяється від тіла і продовжує жити, то немає ніякого приводу вигадувати для неї ще якусь особливу смерть. Так виникло уявлення про її безсмертя, яке на тому ступені розвитку здавалося зовсім не втіхою, а неминучою долею і досить часто, наприклад у греків, вважалося справжнім нещастям. Не релігійна потреба втіхи приводила всюди до сумної вигадки про особисте безсмертя, а та проста обставина, що, раз визнавши існування душі, люди через загальну обмеженість ніяк не могли пояснити собі, куди ж дівається вона після смерті тіла. Таким же чином унаслідок уособлення сил природи виникли перші боги, які в ході дальшого розвитку релігії набували дедалі більше образу позасвітових сил, поки в результаті процесу абстрагування — я мало не сказав: процесу дистиляції,— цілком природного в ході розумового розвитку, в головах людей не виникло, нарешті, з багатьох більш-менш обмежених і обмежуючих один одного богів уявлення про єдиного, виключного бога монотеїстичних релігій.

Найвище питання всієї філософії, питання про відношення мислення до буття, духу до природи, має своє коріння, отже, не

* Ще й тепер у дикунів і варварів нижчого ступеня скрізь поширене уявлення, що людські образи, які ввижаються їм уві сні, є душі, що на якийсь час залишили тіло; при цьому на дійсну людину покладається відповідальність за ті її вчинки, які снилися тому, хто бачив сон. Це спостерігав, наприклад, Ім Турн у 1884 р. в індіанців Гвіани [302].

меншою мірою, ніж усяка релігія, в обмежених і неуцьких уявленнях людей періоду дикунства. Але воно могло бути поставлене з усією різкістю, могло набути всього свого значення лише після того, як населення Європи пробудилося від довгої зимової сплячки християнського середньовіччя. Питання про відношення мислення до буття, про те, що є первинним: дух чи природа,— це питання, яке відігравало, зрештою, велику роль і в середньовічній схоластиці, всупереч церкві набрало гострішої форми: чи світ створений богом, чи він існує одвічно?

Філософи поділилися на два великі табори залежно від того, як відповідали вони на це питання. Ті, які твердили, що дух існував раніше природи, і які, отже, кінець кінцем, так чи інакше визнавали створення світу,— а у філософів, наприклад у Гегеля, створення світу набуває нерідко ще більш заплутаного і безглуздого вигляду, ніж у християнстві,— створили ідеалістичний табір. А ті, які основним началом вважали природу, примкнули до різних шкіл матеріалізму.

Нічого іншого первісно і не означають вирази: ідеалізм і матеріалізм, і тільки в цьому розумінні вони тут і вживаються. Далі ми побачимо, яка плутанина виникає в тих випадках, коли їм надають якогось іншого значення.

Але питання про відношення мислення до буття має ще й іншу сторону: як відносяться наші думки про світ, що нас оточує, до самого цього світу? Чи спроможне наше мислення пізнавати дійсний світ, чи можемо ми в наших уявленнях і поняттях про дійсний світ діставати правильне відображення дійсності? На філософській мові це питання називається питанням про тотожність мислення і буття. Величезна більшість філософів позитивно розв'язує це питання. Так, наприклад, у Гегеля позитивна відповідь на це питання зрозуміла сама собою: в дійсному світі ми пізнаємо саме його мислительний зміст, саме те, завдяки чому світ виявляється поступовим здійсненням абсолютної ідеї, яка одвічно існувала десь незалежно від світу і раніше від нього. Само собою зрозуміло, що мислення може пізнати той зміст, який уже заздалегідь є змістом думки. Не менш зрозуміло також, що доводжуване положення тут мовчазно вже міститься в самій передпосилці. Проте це аж ніяк не перешкоджає Гегелю робити з свого доводу тотожності мислення і буття той дальший висновок, що оскільки його мислення визнає правильною його філософію, то, отже, вона є єдино правильною філософією і що, внаслідок тотожності мислення і буття, людство повинне негайно перенести цю філософію з теорії в практику і перебудувати весь світ відповідно до гегелівських принципів. Цю ілюзію він поділяє майже з усіма іншими філософами.

Але поряд з цим існує ряд інших філософів, які заперечують можливість пізнання світу або принаймні вичерпного пізнання.

До них належать серед новітніх філософів Юм і Кант, і вони відігравали дуже значну роль у розвитку філософії. Вирішальне для спростування цього погляду сказав уже Гегель, наскільки це можна було зробити з ідеалістичної точки зору. Додаткові матеріалістичні міркування Фейєрбаха більше дотепні, ніж глибокі. А найрішучіше спростування цих, як і всіх інших, філософських вивертів міститься в практиці, саме в експерименті і в промисловості. Якщо ми можемо довести правильність нашого розуміння даного явища природи тим, що самі його створюємо, викликаємо його з його умов, змушуємо його до того ж служити нашим цілям, то кантівській невловимій «речі в собі» настає кінець. Хімічні речовини, що утворюються в тілах тварин і рослин, лишалися такими «речами в собі», поки органічна хімія не почала виготовляти їх одну за другою; тим самим «річ у собі» перетворювалась у річ для нас, як наприклад, алізарин, барвник марени, який ми тепер добуваємо не з коренів марени, вирощуваної в полі, а значно дешевше і простіше з кам'яновугільного дьогтю. Сонячна система Коперніка протягом трьохсот років лишалася гіпотезою, в найвищій мірі ймовірною, але все-таки гіпотезою. А коли Левер'є на підставі даних цієї системи не тільки довів, що повинна існувати ще одна, невідома до того часу, планета, але й визначив за допомогою обчислення місце, яке вона займає в небесному просторі, і коли після цього Галле дійсно знайшов цю планету [303], система Коперніка була доведена. І якщо неокантіанці в Німеччині намагаються воскресити погляди Канта, а агностики в Англії — погляди Юма [304] (що ніколи не вмирали там), незважаючи на те, що і теорія і практика давно вже спростували і ті і другі, то в науковому відношенні це являє собою крок назад, а на практиці — лише сором'язливу манеру нишком протягувати матеріалізм, публічно зрікаючись його.

Однак протягом цього тривалого періоду, від Декарта до Гегеля і від Гоббса до Фейєрбаха, філософів штовхала вперед зовсім не одна тільки сила чистого мислення, як вони собі уявляли. Навпаки. Насправді їх штовхав уперед головним чином могутній, дедалі швидший і бурхливіший розвиток природознавства і промисловості. У матеріалістів це прямо впадало в очі. Але й ідеалістичні системи дедалі більше наповнювалися матеріалістичним змістом і намагалися пантеїстично примирити протилежність духу і матерії. В гегелівській системі дійшло, нарешті, до того, що вона і за методом і за змістом являє собою тільки ідеалістично на голову поставлений матеріалізм.

Після всього сказаного зрозуміло, чому Штарке у своїй характеристиці Фейєрбаха насамперед досліджує його позицію в цьому основному питанні — про відношення мислення до буття. Після короткого вступу, в якому погляди попередніх філософів, особливо починаючи з Канта, викладаються надто важкою філо-

софською мовою і в якому Гегель не дістає належної оцінки, бо автор з надмірним формалізмом чіпляється за окремі місця його творів, детально викладається хід розвитку самої фейєрбахівської «метафізики», як цей розвиток послідовно відбивався у відповідних творах цього філософа. Цей виклад зроблений старанно і відзначається ясністю побудови, тільки він, як і вся книга Штарке, перевантажений баластом філософських висловів, уживання яких зовсім не завжди неминуче. Цей баласт є тим більшою завадою, що автор не дотримується термінології, прийнятої якою-небудь однією школою або хоч би самим Фейєрбахом, а сплутує терміни, прийняті найрізноманітнішими напрямами, і переважно тими, які називають себе філософськими і поширюються нині як зараза.

Хід розвитку Фейєрбаха є хід розвитку гегельянця,— правда, цілком правовірним гегельянцем він не був ніколи,— до матеріалізму. На певному ступені цей розвиток привів його до цілковитого розриву з ідеалістичною системою свого попередника. З нестримною силою оволоділо ним, нарешті, усвідомлення того, що гегелівське досвітове існування «абсолютної ідеї», «передіснування логічних категорій» до виникнення світу є не більше, як фантастичний залишок віри в потойбічного творця; що той речовинний, чуттєво сприйманий нами світ, до якого належимо ми самі, є єдиний дійсний світ і що наша свідомість і мислення, хоч би якими вони здавалися надчуттєвими, є продуктом речовинного, тілесного органа — мозку. Матерія не є продукт духу, а дух є тільки найвищий продукт матерії. Це, звичайно, чистий матеріалізм. Але, дійшовши до цього, Фейєрбах раптом спиняється. Він не може побороти звичайного філософського передсуду, передсуду не проти самої суті справи, а проти слова «матеріалізм». Він говорить:

«Для мене матеріалізм є основа будови людської сутності і людського знання; але він для мене не те, чим він є для фізіолога, для природодослідника в безпосередньому розумінні, наприклад для Молешотта, і чим він не може не бути для них відповідно до їхньої точки зору і їхньої спеціальності, тобто він для мене не сама будова. Ідучи назад, я цілком з матеріалістами; ідучи вперед, я не з ними» [305].

Фейєрбах сплутує тут матеріалізм як загальний світогляд, що грунтується на певному розумінні відношення матерії і духу, з тією особливою формою, в якій виражався цей світогляд на певному історичному ступені, а саме у XVIII столітті. Більше того, він сплутує його з тією опошленою, вульгаризованою формою, в якій матеріалізм XVIII століття продовжує тепер існувати в головах природодослідників і лікарів і в якій його в 50-х роках підносили мандрівні проповідники Бюхнер, Фогт і Молешотт. Але матеріалізм, подібно до ідеалізму, пройшов ряд ступенів розвитку. З кожним епохальним відкриттям навіть у природничо-історичній галузі матеріалізм неминуче повинен змінювати свою форму. А з

того часу, як і історії було дане матеріалістичне пояснення, тут також відкривається новий шлях для розвитку матеріалізму.

Матеріалізм минулого століття був переважно механічним, бо з усіх природничих наук на той час досягла певної викінченості тільки механіка, і саме тільки механіка твердих тіл (земних і небесних), коротше — механіка ваги. Хімія існувала ще в наївній формі, яка базувалася на теорії флогістону. Біологія була ще в пелюшках: рослинний і тваринний організм був досліджений лише в найгрубіших рисах, його пояснювали суто механічними причинами. В очах матеріалістів XVIII століття людина була машиною так само, як тварина в очах Декарта. Це застосування тільки масштабу механіки до процесів хімічного і органічного характеру,— у сфері яких механічні закони хоч і продовжують діяти, але відступають на задній план перед іншими, вищими законами,— становить першу своєрідну, але неминучу тоді обмеженість класичного французького матеріалізму.

Друга своєрідна обмеженість цього матеріалізму полягала в нездатності його зрозуміти світ як процес, як таку матерію, що перебуває в безперервному історичному розвитку. Це відповідало тодішньому станові природознавства і пов'язаному з ним метафізичному, тобто антидіалектичному, методові філософського мислення. Природа перебуває у вічному русі; це знали і тоді. Але за тодішнім уявленням, цей рух також вічно обертався в одному й тому самому колі і, таким чином, залишався, власне, на тому самому місці: він завжди приводив до одних і тих самих наслідків. Таке уявлення було тоді неминучим. Кантівська теорія виникнення сонячної системи тоді щойно з'явилася і здавалася ще тільки простим курйозом. Історія розвитку Землі, геологія, була ще зовсім невідома, а думка про те, що нинішні живі істоти є результатом тривалого розвитку від простого до складного, взагалі ще не могла тоді бути висунута наукою. Отже, неісторичний погляд на природу був неминучим. І цей недолік тим менше можна поставити в провину філософам XVIII століття, бо його не позбавлений навіть Гегель. У Гегеля природа, як просте «відчуження» ідеї, не здатна до розвитку в часі; вона може тільки розгортати свою багатоманітність у просторі, і, таким чином, приречена на вічне повторення тих самих процесів, вона висуває одночасно і один поряд з одним усі вміщені в ній ступені розвитку. І це безглуздя розвитку в просторі, але поза часом,— який є основною умовою всякого розвитку,— Гегель нав'язував природі якраз у той час, коли вже досить були розроблені і геологія, і ембріологія, і фізіологія рослин і тварин, і органічна хімія, і коли на основі цих нових наук уже скрізь зароджувалися геніальні здогадки, які передбачали пізнішу теорію розвитку (наприклад Гете і Ламарк). Але так веліла система, і на догоду системі метод мав зрадити самого себе.

У галузі історії — той самий брак історичного погляду на речі. Тут привертала увагу боротьба із залишками середньовіччя. На середні віки дивились як на звичайну перерву в ході історії, спричинену тисячолітнім загальним варварством. Ніхто не звертав уваги на великі успіхи, зроблені протягом середніх віків: розширення культурної області Європи, утворення там у сусідстві одна з одною великих життєздатних націй, нарешті, величезні технічні успіхи XIV і XV століть. А тим самим ставав неможливим правильний погляд на великий історичний зв'язок, і історія в кращому разі була готовою до послуг філософів збіркою прикладів та ілюстрацій.

Вульгаризатори, які взяли на себе в п'ятдесятих роках у Німеччині роль розносщиків матеріалізму, не вийшли ні в чому за ці межі вчень своїх учителів. Усі подальші успіхи природничих наук служили їм лише новими доводами проти існування творця всесвіту. Та вони й не помишляли про те, щоб розвивати далі теорію. Ідеалізм, премудрість якого на той час уже остаточно вичерпалась і який був смертельно поранений революцією 1848 р., дістав, таким чином, задоволення в тому, що матеріалізм у цей час упав ще нижче. Фейєрбах мав цілковиту рацію, відхиляючи від себе всяку відповідальність за цей матеріалізм; він тільки не мав права сплутувати вчення мандрівних проповідників з матеріалізмом взагалі.

А втім, тут треба мати на увазі дві обставини. По-перше, і за життя Фейєрбаха природознавство перебувало в тому процесі найсильнішого бродіння, який дістав відносне завершення, що вносить ясність, тільки за останні п'ятнадцять років. Зібрана була нечувана до того часу кількість нового матеріалу для пізнання, але тільки аж останнім часом стало можливим установити зв'язок, а значить, і порядок у цьому хаосі бурхливо нагромаджуваних відкриттів. Правда, Фейєрбах був сучасником трьох найважливіших відкриттів — відкриття клітини, вчення про перетворення енергії і теорії розвитку, названої іменем Дарвіна. Але чи міг філософ, що жив у сільській самотині, достатньою мірою стежити за наукою, щоб повною мірою оцінити такі відкриття, які тоді самі природодослідники почасти ще заперечували, а почасти не вміли належно використати? Винні тут тільки жалюгідні німецькі порядки, завдяки яким на філософські кафедри призначалися виключно мудруючі еклектичні дріб'язкові людці, тимчасом як Фейєрбах, що був незмірно вищий за всіх їх, змушений був оселянюватись і животіти в сільській глушині. Отже, не Фейєрбах винен у тому, що історичний погляд на природу, який став тепер можливим і який усуває всі односторонності французького матеріалізму, лишився для нього недоступним.

По-друге, Фейєрбах мав цілковиту рацію, коли говорив, що виключно природничо-науковий матеріалізм «становить основу

будови людського знання, але ще не саму будову». Тому що ми живемо не тільки в природі, але і в людському суспільстві, яке не меншою мірою, ніж природа, має свою історію розвитку і свою науку. Отже, завдання полягало в тому, щоб узгодити науку про суспільство, тобто всю сукупність так званих історичних і філософських наук, з матеріалістичною основою і перебудувати її відповідно до цієї основи. Але Фейєрбаху не судилося зробити це. Тут він, незважаючи на «основу», ще не звільнився від старих ідеалістичних пут, що визнавав він сам, кажучи: «Ідучи назад, я з матеріалістами; ідучи вперед, я не з ними». Але якраз тут, у галузі суспільній, сам Фейєрбах «вперед», далі своєї точки зору 1840 або 1844 р., і не пішов, і знов-таки головним чином через своє відлюдне життя, внаслідок якого він, який за своїми нахилами значно більше, ніж усі інші філософи потребував товариства, змушений був розробляти свої думки в цілковитій самотині, а не в дружніх або ворожих зустрічах з іншими людьми свого калібру. Далі ми докладніше розглянемо, якою великою мірою він залишався ідеалістом у цій галузі.

Зауважмо ще, що Штарке вбачає ідеалізм Фейєрбаха не в тому, в чому він справді полягає.

«Фейєрбах — ідеаліст; він вірить у прогрес людства» (стор. 19). «Основою, фундаментом усього лишається все-таки ідеалізм. Реалізм тільки захищає нас від помилок у той час, коли ми йдемо за своїми ідеальними прагненнями. Хіба співчуття, любов і служіння істині та праву не ідеальні сили?» (стор. VIII).

По-перше, тут ідеалізмом називається не що інше, як прагнення до ідеальних цілей. Але ці цілі неминуче зв'язані хіба тільки з кантівським ідеалізмом і його «категоричним імперативом». Проте навіть Кант назвав свою філософію «трансцендентальним ідеалізмом» зовсім не тому, що в ній ідеться і про моральні ідеали, а через зовсім інші причини, досить відомі, звичайно, Штарке. Передсуд відносно того, що віра в моральні, тобто суспільні, ідеали становить нібито суть філософського ідеалізму, виник поза філософією, у німецького філістера, який підбирав потрібні йому крихти філософської освіти у віршах Шіллера. І ніхто не критикував гостріше безсилий кантівський «категоричний імператив» [306] (безсилий тому, що вимагає неможливого, отже, ніколи не приходить ні до чого дійсного), ніхто не висміював жорстокіше насаджений Шіллером філістерський нахил помріяти про нездійсненні ідеали (див., наприклад, «Феноменологію» [307]),— ніж це робив викінчений ідеаліст Гегель.

По-друге, ніяк не уникнути тієї обставини, що все, що спонукає людину до діяльності, повинно проходити через її голову: навіть їсть і п'є людина тому, що в її голові відбиваються відчуття голоду і спраги, а перестає їсти й пити тому, що в її голові відбивається відчуття ситості. Впливи зовнішнього світу на люди-

ну відбиваються в її голові, відображаються в ній у вигляді почуттів, думок, спонук, виявів волі, словом — у вигляді «ідеальних прагнень», і в цьому вигляді вони стають «ідеальними силами». І коли дану людину робить ідеалістом тільки те, що вона «дотримується ідеальних прагнень» і що вона визнає вплив на неї «ідеальних сил», то всяка більш-менш нормально розвинена людина — ідеаліст від природи, і незрозумілим лишається одне: як взагалі можуть існувати на світі матеріалісти?

По-третє, переконання в тому, що людство, принаймні в даний час, рухається загалом і в цілому вперед, не має абсолютно нічого спільного з протилежністю матеріалізму та ідеалізму. Французькі матеріалісти майже фанатично дотримувалися цього переконання — не менше деїстів [308] Вольтера і Руссо — і досить часто приносили йому величезні особисті жертви. Якщо хто-небудь присвятив усе своє життя «служінню істині і праву» — в хорошому розумінні цих слів,— то такою людиною був, наприклад, Дідро. І коли Штарке оголошує все це ідеалізмом, він доводить тільки те, що слово матеріалізм, а з ним разом і вся протилежність обох напрямів утратили тут у нього всякий смисл.

Фактично Штарке тут робить,— хоч, може, й несвідомо,— непробачну поступку укоріненому під впливом довгорічного попівського наклепу філістерському передсудові проти назви матеріалізм. Під матеріалізмом філістер розуміє обжерливість, пияцтво, похіть, плотські насолоди і пиху, корисливість, скупість, жадібність, гонитву за баришем та біржові шахрайства, коротше — всі ті брудні пороки, яким він сам нишком віддається. А ідеалізм означає у нього віру в доброчесність, любов до всього людства і взагалі віру в «кращий світ», про який він кричить перед іншими, але в який він сам починає вірити хіба тільки тоді, коли у нього голова болить з похмілля або коли він збанкрутував, словом — коли йому доводиться переживати неминучі наслідки своїх звичайних «матеріалістичних» надмірностей. При цьому він співає свою улюблену пісню: Що ж таке людина? Вона — напівзвір і напівангел.

А в усьому іншому Штарке завзято намагається захистити Фейєрбаха від нападок і вчень тих доцентів, які галасують тепер у Німеччині під іменем філософів. Для людей, які цікавляться звироднілим потомством класичної німецької філософії, це, звичайно, важливо; для самого Штарке це могло здаватися необхідним. Але ми зглянемося на читача.

III

Дійсний ідеалізм Фейєрбаха виступає назовні одразу ж, тільки-но ми підходимо до його філософії релігії й етики. Фейєрбах зовсім не хоче скасувати релігію; він хоче удосконалити її. Сама філософія повинна розчинитися в релігії.

«Періоди людства відрізняються один від одного лише змінами в релігії. Даний історичний рух тільки тоді досягає своєї основи, коли він глибоко проникає в серце людини. Серце — не форма релігії, отже не можна сказати, що релігія повинна бути також і в серці; воно — суть релігії» [309] (цитовано у Штарке, стор. 168).

За вченням Фейєрбаха, релігія є засноване на почутті, сердечне ставлення людини до людини, яке досі шукало свою істину у фантастичному відображенні дійсності,— за допомогою одного або багатьох богів, цих фантастичних відображень людських властивостей,— а тепер безпосередньо і прямо знаходить її в любові між «я» і «ти». І таким чином, у Фейєрбаха, кінець кінцем, статева любов стає однією з найвищих, якщо не найвищою формою сповідання його нової релігії.

Засновані на почутті відносини між людьми, а особливо між людьми різної статі, існували з того самого часу, як існують люди. Щодо статевої любові, то вона протягом останніх восьми століть набула такого значення і завоювала таке місце, що стала неодмінною віссю, навколо якої обертається вся поезія. Існуючі позитивні релігії обмежуються тим, що дають вище освячення державному регулюванню статевої любові, тобто законодавству про шлюб; вони можуть усі хоч завтра зовсім зникнути, а в практиці любові і дружби не станеться найменшої зміни. У Франції між 1793 і 1798 рр. християнська релігія дійсно зникла до такої міри, що самому Наполеону не без опору і не без труднощів вдалося запровадити її знову. Однак протягом цього часу не виникло ніякої потреби замінити її чимось на зразок нової релігії Фейєрбаха.

Ідеалізм Фейєрбаха полягає тут у тому, що він усі побудовані

на взаємній схильності відносини між людьми — статеву любов, дружбу, співчуття, самопожертву і т. ін.— не бере просто в тому значенні, яке вони мають самі по собі, незалежно від спогадів про якусь особливу релігію, яка і на його думку належить минулому. Він твердить, що повного свого значення ці відносини набудуть тільки тоді, коли їх освятять словом релігія. Головне для нього не в тому, що такі суто людські відносини існують, а в тому, щоб їх розглядали як нову, істинну релігію. Він згоджується визнати їх повноцінними тільки тоді, якщо до них буде прикладена печать релігії. Слово релігія походить від religare * і його первісне значення — зв'язок. Отже, всякий взаємний зв'язок двох людей є релігія. Такі етимологічні фокуси являють собою останню лазівку ідеалістичної філософії. Словам приписується не те значення, якого вони набули шляхом історичного розвитку їх дійсного вжитку, а те, яке вони повинні були б мати внаслідок свого походження. Тільки для того, щоб не зникло з мови дороге для ідеалістичних спогадів слово релігія, сан «релігії» надається статевій любові і відносинам між статями. Так само міркували в сорокових роках паризькі реформісти напряму Луї Блана, яким теж людина без релігії уявлялась якоюсь потворою і які заявляли нам: Donc, l'athéisme c'est votre religion! ** Прагнення Фейєрбаха побудувати істинну релігію на основі матеріалістичного по суті справи розуміння природи можна уподібнити спробі тлумачити сучасну хімію як істинну алхімію. Якщо можлива релігія без бога, то можлива і алхімія без свого філософського каменя. До того ж існує дуже тісний зв'язок між алхімією і релігією. Філософський камінь має багато богоподібних властивостей, і єгипетсько-грецькі алхіміки перших двох століть нашого літочислення теж приклали свою руку при виробленні християнського вчення, як це показують дані, що їх наводять Копп і Бертло.

Зовсім неправильним є твердження Фейєрбаха, що «періоди людства відрізняються один від одного лише змінами в релігії». Великі історичні повороти *супроводилися* змінами в релігії лише оскільки йдеться про три дотеперішні світові релігії: буддизм, християнство, іслам. Старі стихійно виниклі племінні і національні релігії не мали пропагандистського характеру і втрачали всяку силу опору, як тільки ламалася незалежність цих племен або народів. У германців для цього досить було навіть простого зіткнення з римською світовою імперією, що розкладалася, і з її християнською світовою релігією, яку тоді щойно прийняв Рим і яка відповідала його економічному, політичному і духовному станові. Тільки з приводу цих, більш або менш штучно виниклих світових релігій, особливо з приводу християнства і ісламу, можна сказати,

* — зв'язувати. *Ред.*
** — Отже, атеїзм це і є ваша релігія! *Ред.*

що загальні історичні рухи набирають релігійного забарвлення. Але навіть у сфері поширення християнства революції, які справді мали універсальне значення, набирають цього забарвлення лише на перших ступенях боротьби буржуазії за своє визволення, від XIII до XVII століття включно. І це пояснюється не властивостями людського серця і не релігійною потребою людини, як думає Фейєрбах, але всією попередньою історією середніх віків, що знали тільки одну форму ідеології: релігію і теологію. Але коли у XVIII столітті буржуазія досить зміцніла для того, щоб створити свою власну ідеологію, яка відповідала б її класовому становищу, вона здійснила свою велику і викінчену революцію — французьку, апелюючи виключно до юридичних і політичних ідей і думаючи про релігію лише остільки, оскільки ця остання заступала їй шлях. Але при цьому їй і на думку не спадало, що треба замінити стару релігію якоюсь новою. Відомо, якої невдачі зазнав тут Робесп'єр [310].

У суспільстві, в якому ми змушені жити тепер і яке грунтується на протилежності класів і на класовому пануванні, можливість вияву суто людських почуттів щодо інших людей і без того досить мізерна; у нас немає найменшої підстави робити її ще мізернішою, надаючи цим почуттям сану релігії. Так само ходяча історіографія вже досить затемнила нам, особливо в Німеччині, розуміння великих історичних класових битв, і нам немає потреби робити його зовсім неможливим, перетворюючи історію цієї боротьби в самий тільки придаток історії церкви. Уже з цього видно, як далеко пішли ми тепер від Фейєрбаха. Тепер просто неможливо більше читати ті «найпрекрасніші місця» його творів, де вихваляється ця нова релігія любові.

Фейєрбах грунтовно досліджує тільки одну релігію — християнство, цю побудовану на монотеїзмі світову релігію Заходу. Він показує, що християнський бог є лише фантастичним відображенням людини. Але цей бог, у свою чергу, є продуктом тривалого процесу абстрагування, концентрованою квінтесенцією безлічі старих племінних і національних богів. Відповідно до цього і людина, відображенням якої є цей бог, являє собою не дійсну людину, а таку саму квінтесенцію безлічі дійсних людей; це — абстрактна людина, тобто знов-таки тільки уявний образ. І той самий Фейєрбах, який на кожній сторінці проповідує чуттєвість і поринання в конкретний, дійсний світ, стає до краю абстрактним як тільки йому доводиться говорити не лише про статеві, а про якісь інші відносини між людьми.

У цих відносинах він вбачає тільки один бік — мораль. І тут нас знову вражає дивовижна бідність Фейєрбаха в порівнянні з Гегелем. У Гегеля етика, або вчення про моральність, є філософія права і охоплює: 1) абстрактне право, 2) мораль, 3) моральність, до якої, в свою чергу, належать: сім'я, громадянське суспільство,

держава. Наскільки ідеалістична тут форма, настільки ж реалістичним є зміст. Поряд з мораллю він містить у собі всю галузь права, економіки і політики. У Фейєрбаха — якраз навпаки. Щодо форми він реалістичний, за відправну точку він бере людину; але про світ, у якому живе ця людина, у нього немає й мови, і тому його людина лишається завжди тією ж абстрактною людиною, яка фігурує у філософії релігії. Ця людина з'явилася на світ не з утроби матері: вона, як метелик з лялечки, вилетіла з бога монотеїстичних релігій. Тому вона і живе не в дійсному, історично виниклому і історично визначеному світі. Хоч ця людина спілкується з іншими людьми, проте кожна з них така ж абстрактна, як і вона сама. У філософії релігії ми все-таки ще мали справу з чоловіком і жінкою, але в етиці зникає і ця остання різниця. Правда, у Фейєрбаха трапляються зрідка такі, наприклад, положення:

«У палацах мислять інакше, ніж у хатинах»[311].— «Якщо в тебе через голод і бідність немає поживних речовин у тілі, то і в голові твоїй, у твоїх почуттях і в твоєму серці немає поживи для моралі»[312].— «Політика повинна стати нашою релігією»[313] і т. ін.

Але він зовсім не знає, що робити з цими положеннями, вони лишаються у нього голою фразою, і навіть Штарке змушений визнати, що політика для Фейєрбаха неприступна галузь, а

«наука про суспільство, соціологія,— terra incognita *»[314].

Таким же банальним є він у порівнянні з Гегелем і там, де розглядає протилежність між добром і злом.

«Дехто думає,— зауважує Гегель,— що він висловлює надзвичайно глибоку думку, говорячи: людина за своєю природою добра; але він забуває, що значно більше глибокодумності в словах: людина за своєю природою зла»[315].

У Гегеля зло є форма, в якій виявляється рушійна сила історичного розвитку. І в цьому полягає двоякий смисл. З одного боку, кожний новий крок уперед неминуче є зневажанням якої-небудь святині, бунтом проти старого, відживаючого, але освяченого звичкою порядку. З другого боку, з того часу як виникла протилежність класів, підоймами історичного розвитку стали погані пристрасті людей: пожадливість і владолюбство. Безперервним доказом цього є, наприклад, історія феодалізму і буржуазії. Але Фейєрбаху і на думку не спадає дослідити історичну роль морального зла. Історична галузь для нього взагалі незручна і незатишна. Навіть його вислів:

«Коли людина щойно вийшла з лона природи, вона теж була тільки суто природною істотою, а не людиною. Людина,— це продукт людини, культури, історії»[316],—

навіть цей вислів лишається у нього зовсім безплідним.

* — невідома земля. *Ред.*

Після всього сказаного зрозуміло, що про мораль Фейєрбах може сказати нам тільки щось надзвичайно пісне. Прагнення до щастя властиве людині, через це воно повинно бути основою всякої моралі. Але прагнення до щастя зазнає двоякого виправлення. По-перше, з боку природних наслідків наших учинків: після сп'яніння настає похмілля, після надужиття, яке стало звичкою,— хвороба. По-друге, з боку їх суспільних наслідків: якщо ми не поважаємо в інших того самого прагнення до щастя, вони чинять опір і перешкоджають нашому прагненню до щастя. Звідси випливає, що коли ми хочемо задовольнити це своє прагнення, ми повинні вміти правильно зважувати наслідки наших учинків і, крім того, поважати рівне право інших на таке саме прагнення. Розумне самообмеження щодо самих себе і любов — знову любов! — у стосунках з іншими — такі, виходить, основні правила фейєрбахівської моралі, з яких виводяться всі інші. І ні найдотепніші міркування Фейєрбаха, ні настійні похвали Штарке не в силі приховати убогість і пустоту цих двох-трьох положень.

Займаючись собою, людина тільки в поодиноких випадках, і зовсім не з користю для себе і для інших, задовольняє своє прагнення до щастя. Вона повинна мати відносини із зовнішнім світом, засоби для задоволення своїх потреб: їжу, індивіда іншої статі, книги, розваги, спори, діяльність, предмети споживання і праці. Одне з двох: або фейєрбахівська мораль наперед припускає, що всі ці засоби і предмети для задоволення потреб безперечно є у кожної людини, або вона дає тільки добрі, але незастосовні поради, і тоді вона не варта ламаного шеляга для людей, позбавлених цих засобів. І сам Фейєрбах прямо говорить про це:

«У палацах мислять інакше, ніж у хатинах». «Якщо в тебе через голод і бідність немає поживних речовин у тілі, то і в голові твоїй, у твоїх почуттях і в твоєму серці немає поживи для моралі».

Чи краще стоїть справа з рівним правом усіх людей на щастя? Фейєрбах виставляє цю вимогу як безумовно обов'язкову в усі часи і за всяких обставин. Але з якого часу воно визнане всіма? Чи заходила коли-небудь у стародавні часи між рабами і їхніми господарями або в середні віки між кріпаками та їхніми баронами мова про рівне право всіх людей на щастя? Хіба прагнення пригноблених класів до щастя не приносилось безжалісно і «на законній підставі» в жертву такому ж прагненню панівних класів? — Так, приносилось, але це було аморально; а тепер визнано це рівне право.— Визнано на словах, з того часу як буржуазія у боротьбі проти феодалізму і заради розвитку капіталістичного виробництва змушена була знищити всі станові, тобто особисті, привілеї і запровадити юридичну рівноправність особи спершу в галузі приватного, а потім поступово і в галузі державного права. Але прагненню до щастя найменшою мірою потрібні ідеальні пра-

ва. Воно найбільше потребує матеріальних засобів; а капіталістичне виробництво дбає про те, щоб величезна більшість рівноправних осіб мала тільки найнеобхідніше для найзлиденнішого життя. Таким чином, капіталізм навряд чи більше шанує рівне право більшості на щастя, ніж його шанувало рабство або кріпосництво. І хіба краще стоїть справа з духовними засобами, що забезпечують щастя, із засобами здобування освіти? Хіба сам «шкільний учитель, який здобув перемогу під Садовою» [317],— не міфічна особа?

Більше того. За фейєрбахівською теорією моралі виходить, що фондова біржа є храмом найвищої моральності, якщо тільки там спекулюють розумно. Якщо моє прагнення до щастя заводить мене на біржу і я там зумію настільки правильно зважити наслідки моїх дій, що ці дії приносять мені тільки приємне і ніякої шкоди, тобто якщо я завжди виграю, то вимога Фейєрбаха здійснилась. І при цьому я зовсім не стою на перешкоді моєму ближньому в його такому ж прагненні до щастя, бо він прийшов на біржу так само добровільно, як і я, а укладаючи зі мною спекулятивну угоду, він цілком так само діє відповідно до свого прагнення до щастя, як роблю я відповідно до мого. А якщо він втрачає свої гроші, то цим доводиться аморальність його дій, оскільки вони були ним погано зважені і, накладаючи на нього заслужену кару, я можу навіть стати в горду позу сучасного Радаманта. На біржі панує також і любов, оскільки вона не просто сентиментальна фраза; бо кожен задовольняє своє прагнення до щастя за допомогою іншого, а саме це і повинна робити любов, у цьому полягає її практичне здійснення. Отже, якщо я правильно передбачаю наслідки своїх операцій, тобто якщо я граю з успіхом, то я виконую всі найсуворіші вимоги фейєрбахівської моралі, а крім того ще й багатію. Інакше кажучи, хоч би які були бажання і наміри Фейєрбаха, його мораль виявляється скроєною за міркою нинішнього капіталістичного суспільства.

Але любов! — Так, любов завжди і скрізь є у Фейєрбаха чудотворцем, який повинен виручати з усіх труднощів практичного життя,— і це в суспільстві, поділеному на класи з діаметрально протилежними інтересами! Таким чином з його філософії зникають останні рештки її революційного характеру і залишається тільки стара пісенька: любіть один одного, кидайтеся в обійми один одному усі, незалежно від статі і звання,— загальне примирне сп'яніння!

Коротко кажучи, з фейєрбахівською теорією моралі сталося те саме, що з усіма її попередницями. Вона скроєна для всіх часів, для всіх народів, для всіх обставин і саме тому незастосовна ніде і ніколи. Щодо дійсного світу вона так само безсила, як категоричний імператив Канта. В дійсності кожний клас і навіть кожна професія мають свою власну мораль, яку вони до того ж

порушують раз у раз, коли можуть зробити це безкарно. А любов, яка повинна б усе об'єднувати, виявляється у війнах, сварках, тяжбах, хатніх чварах, розлученнях і в максимальній експлуатації одних одними.

Але як могло статися, що для самого Фейєрбаха лишився зовсім безплідним той могутній поштовх, який він дав розумовому рухові? Просто тому, що Фейєрбах не знайшов дороги з царства абстракцій, яке він сам смертельно ненавидів, у живий, дійсний світ. Він щосили хапається за природу і за людину. Але і природа і людина лишаються у нього тільки словами. Він не може сказати нічого певного ні про дійсну природу, ні про дійсну людину. Але щоб перейти від фейєрбахівської абстрактної людини до дійсних, живих людей, треба було вивчати цих людей в їхніх історичних діях. А Фейєрбах уперто не хотів цього робити, і тому 1848 рік, що його він не зрозумів, означав для нього тільки остаточний розрив з дійсним світом, перехід до відлюдництва. Винні в цьому головним чином усе ті самі німецькі суспільні відносини, які привели його до такого жалюгідного кінця.

Але крок, якого не зробив Фейєрбах, усе-таки треба було зробити. Треба було замінити культ абстрактної людини, це ядро нової релігії Фейєрбаха, наукою про дійсних людей і їхній історичний розвиток. Цей дальший розвиток фейєрбахівської точки зору, який виходить за межі філософії Фейєрбаха, почав у 1845 р. Маркс у книзі «Святе сімейство».

IV

Штраус, Бауер, Штірнер, Фейєрбах були паростками гегелівської філософії, оскільки вони не відривалися від філософського грунту. Після свого «Життя Ісуса» і «Догматики» [318] Штраус займався тільки філософською і історико-церковною белетристикою à la Ренан. Бауер зробив дещо значне лише в галузі історії виникнення християнства. Штірнер лишився просто курйозом навіть після того, як Бакунін перемішав його з Прудоном і охрестив цю мішанину «анархізмом». Один Фейєрбах був видатним філософом. Проте він не тільки не зумів переступити межі філософії, яка видавала себе за якусь науку наук, що витає над усіма окремими науками і зв'язує їх воєдино,— ця філософія залишалась в його очах недоторканною святинею,— але навіть як філософ він спинився на півдорозі, був матеріаліст унизу, ідеаліст угорі. Він не подолав Гегеля зброєю критики, а просто відкинув його геть як щось непридатне до вжитку; водночас він сам не був спроможний протипоставити енциклопедичному багатству гегелівської системи нічого позитивного, крім пишномовної релігії любові і пісної, безсилої моралі.

Але при розкладі гегелівської школи утворився ще й інший напрям, єдиний, який дійсно дав плоди. Цей напрям головним чином зв'язаний з ім'ям Маркса *.

Розрив з філософією Гегеля стався і тут шляхом повернення до матеріалістичної точки зору. Це означає, що люди цього напряму

* Я дозволю тут собі одне особисте пояснення. Останнім часом не раз указували на мою участь у виробленні цієї теорії. Тому я змушений сказати тут кілька слів, які вичерпують це питання. Я не можу заперечувати, що і до і під час моєї сорокарічної спільної роботи з Марксом брав певну самостійну участь як в обгрунтуванні, так і особливо в розробленні теорії, про яку йдеться. Але величезна частина основних провідних думок, особливо в економічній та історичній галузі, і, ще більше, їх остаточне чітке формулювання належить Марксу. Те, що вніс я, Маркс міг легко зробити і без мене, за винятком, може, двох-трьох спеціальних галузей. А того, що зробив Маркс, я ніколи не міг би зробити. Маркс стояв вище, бачив далі, охоплював більше й швидше, ніж усі ми. Маркс був геній, ми, в кращому разі,— таланти. Без нього наша теорія зовсім не була б тепер тим, чим вона є. Тому вона по праву носить його ім'я.

зважилися розуміти дійсний світ — природу і історію — таким, яким він сам дається кожному, хто підходить до нього без упереджених ідеалістичних вигадок; вони вирішили не шкодуючи пожертвувати всякою ідеалістичною вигадкою, яка не відповідає фактам, узятим у їх власному, а не в якомусь фантастичному зв'язку. І нічого більше матеріалізм взагалі не означає. Новий напрям відрізнявся лише тим, що тут уперше справді серйозно поставилися до матеріалістичного світогляду, що він був послідовно проведений — принаймні в основних рисах — в усіх розглядуваних галузях знання.

Гегель не був просто відкинутий геть. Навпаки, за вихідну точку була взята зазначена вище революційна сторона його філософії, діалектичний метод. Але цей метод в його гегелівській формі був непридатний. У Гегеля діалектика є саморозвиток поняття. Абсолютне поняття не тільки існує — невідомо де — одвічно, але й становить справжню, живу душу всього існуючого світу. Воно розвивається в напрямі до самого себе через усі ті попередні ступені, які докладно розглянуті в «Логіці» і які всі вміщені в ньому самому. Далі воно «відчужує» себе, перетворюючись у природу, де воно, не усвідомлюючи самого себе, набравши вигляду природної необхідності, робить новий розвиток, і в людині, нарешті, знову приходить до самосвідомості. А в історії ця самосвідомість знову вибивається з первозданного стану, поки, нарешті, абсолютне поняття не приходить знову повністю до самого себе в гегелівській філософії. Діалектичний розвиток, який виявляється в природі і в історії, тобто причинний зв'язок того поступального руху, який крізь усі зигзаги і крізь усі тимчасові кроки назад прокладає собі шлях від нижчого до вищого,— цей розвиток є у Гегеля тільки відбитком саморуху поняття, що вічно відбувається невідомо де, але в усякому разі зовсім незалежно від усякого мислячого людського мозку. Треба було усунути це ідеологічне перекручення. Повернувшись до матеріалістичної точки зору, ми знову побачили в людських поняттях відображення дійсних речей, замість того щоб у дійсних речах бачити відображення тих чи інших ступенів абсолютного поняття. Діалектика зводилася цим до науки про загальні закони руху як зовнішнього світу, так і людського мислення: два ряди законів, які по суті справи тотожні, а щодо свого вираження різні лише остільки, оскільки людська голова може застосовувати їх свідомо, тимчасом як у природі,— а досі здебільшого і в людській історії — вони прокладають собі шлях несвідомо, у формі зовнішньої необхідності, серед нескінченного ряду позірних випадковостей. Таким чином, діалектика понять сама ставала тільки свідомим відображенням діалектичного руху дійсного світу. Разом з цим гегелівська діалектика була перевернута, а краще сказати — знову поставлена на ноги, тому що раніше вона стояла на голові. І знаменно, що не одні ми від-

крили цю матеріалістичну діалектику, яка ось уже багато років є нашим найкращим знаряддям праці і нашою найгострішою зброєю; німецький робітник Йосиф Діцген знову відкрив її незалежно від нас і навіть незалежно від Гегеля *.

Тим самим революційна сторона гегелівської філософії була відновлена і одночасно звільнена від тих ідеалістичних оболонок, які у Гегеля утруднювали її послідовне проведення. Велика основна думка,— що світ складається не з готових, викінчених *предметів*, а являє собою сукупність *процесів*, у якій предмети, що здаються незмінними, так само як і роблені головою уявні їх знімки, поняття, перебувають у безперервній зміні, то виникають, то знищуються, причому поступальний розвиток, при всій позірній випадковості і всупереч тимчасовим відпливам, кінець кінцем прокладає собі шлях,— ця велика основна думка з часів Гегеля до такої міри увійшла в загальну свідомість, що навряд чи хтось буде заперечувати її в її загальному вигляді. Але одна річ визнавати її на словах, інша річ — застосовувати її в кожному окремому випадку і в кожній даній галузі дослідження. Якщо ж ми при дослідженні постійно виходимо з цієї точки зору, то для нас раз назавжди втрачає всякий сенс вимога остаточних розв'язань і вічних істин; ми ніколи не забуваємо, що всі здобувані нами знання неминуче обмежені і обумовлені тими обставинами, за яких ми їх здобуваємо. Разом з тим у нас уже не можуть більше викликати повагу такі непереборні для старої, але все ще дуже поширеної метафізики протилежності, як протилежності істини і хибної думки, добра і зла, тотожності і відмінності, необхідності і випадковості. Ми знаємо, що ці протилежності мають лише відносне значення: те, що нині визнається істиною, має свою помилкову сторону, яка тепер прихована, але згодом виступить назовні; і цілком так само те, що визнана тепер хибною думка, має істинну сторону, внаслідок якої вона раніше могла вважатися істиною; те, що утверджується як необхідне, складається з чистих випадковостей, а те, що вважається випадковим, є форма, за якою приховується необхідність, і т. ін.

Старий метод дослідження і мислення, який Гегель називає «метафізичним», який мав справу переважно з *предметами* як з чимось викінченим і незмінним і рештки якого досі ще міцно сидять у головах, мав у свій час велике історичне виправдання. Треба було дослідити предмети, перш ніж можна було приступити до дослідження процесів. Треба спочатку знати, що таке даний предмет, щоб можна було зайнятися тими змінами, які з ним відбуваються. Саме так і стояла справа в природничих науках. Стара метафізика, що вважала предмети викінченими, виросла з такого

* Див. «Суть розумової праці, викладено представником фізичної праці». Гамбург, вид. Мейснера [319].

природознавства, яке вивчало предмети неживої і живої природи як щось викінчене. А коли це вивчення окремих предметів просунулося так далеко, що можна було зробити рішучий крок уперед, тобто перейти до систематичного дослідження тих змін, які відбуваються з цими предметами в самій природі, тоді й у філософській галузі настала смертна година старої метафізики. І справді, коли до кінця минулого століття природознавство було переважно *збираючою* наукою, наукою про викінчені предмети, то в нашому столітті воно стало по суті *упорядковуючою* наукою, наукою про процеси, про походження і розвиток цих предметів і про зв'язок, який об'єднує ці процеси природи в одне велике ціле. Фізіологія, яка досліджує процеси в рослинному і тваринному організмі; ембріологія, яка вивчає розвиток окремого організму від зародкового стану до зрілості; геологія, яка вивчає поступове утворення земної кори,— всі ці науки є дітища нашого століття.

Пізнання взаємного зв'язку процесів, які відбуваються в природі, рушило вперед гігантськими кроками особливо завдяки трьом великим відкриттям:

По-перше, завдяки відкриттю клітини як тієї одиниці, з розмноження і диференціації якої розвивається все тіло рослини і тварини. Це відкриття не тільки переконало нас, що розвиток і ріст усіх вищих організмів відбуваються за одним загальним законом, але, показавши здатність клітин до зміни, воно намітило також шлях, який веде до видових змін організмів, змін, унаслідок яких організми можуть проходити процес розвитку, що являє собою дещо більше, ніж розвиток тільки індивідуальний.

По-друге, завдяки відкриттю перетворення енергії, яке показало, що всі так звані сили, які діють насамперед у неорганічній природі,— механічна сила та її доповнення, так звана потенціальна енергія, теплота, випромінювання (світло, resp.* промениста теплота), електрика, магнетизм, хімічна енергія,— являють собою різні форми вияву універсального руху, які переходять одна в одну в певних кількісних відношеннях, так що, коли зникає деяка кількість однієї, її місце заступає певна кількість іншої, і весь рух у природі зводиться до цього безперервного процесу перетворення з однієї форми в іншу.

Нарешті, по-третє, завдяки вперше в загальному зв'язку даному Дарвіном доказові того, що всі оточуючі нас тепер організми, не виключаючи й людини, виникли в результаті тривалого процесу розвитку з небагатьох первісно одноклітинних зародків, а ці зародки, в свою чергу, утворилися з виниклої хімічним шляхом протоплазми, або білка.

Завдяки цим трьом великим відкриттям та іншим величезним успіхам природознавства, ми можемо тепер загалом і в цілому

* — respektive — або, відповідно. *Ред.*

побачити не тільки той зв'язок, який існує між процесами природи в окремих її галузях, але також і той, який є між цими окремими галузями. Таким чином, за допомогою фактів, що їх дало саме емпіричне природознавство, можна в досить систематичній формі дати загальну картину природи як зв'язного цілого. Дати таку загальну картину природи було раніше завданням так званої натурфілософії, яка могла це робити тільки таким чином, що заміняла невідомі ще їй дійсні зв'язки явищ ідеальними, фантастичними зв'язками і заміняла невідомі ще факти вигадками, поповнюючи дійсні прогалини лише в уяві. При цьому вона висловила багато геніальних думок і передбачила багато пізніших відкриттів, але немало також наговорила і нісенітниць. Інакше тоді і бути не могло. А тепер, коли нам досить глянути на результати вивчення природи діалектично, тобто з точки зору їх власного зв'язку, щоб дістати задовільну для нашого часу «систему природи», і коли усвідомлення діалектичного характеру цього зв'язку проникає навіть у метафізично вишколені голови природодослідників усупереч їхній волі,— тепер натурфілософії прийшов кінець. Будь-яка спроба воскресити її не тільки була б зайвою, а *була б кроком назад.*

Але те, що застосовне до природи, яку ми розуміємо тепер як історичний процес розвитку, застосовне також до всіх галузей історії суспільства і до всієї сукупності наук, які займаються речами людськими (і божественними). Подібно до натурфілософії, філософія історії, права, релігії і т. ін. полягала в тому, що місце дійсного зв'язку, який слід виявляти в подіях, займав зв'язок, вигаданий філософами; що на історію,— і в її цілому і в окремих частинах,— дивились як на поступове здійснення ідей, і притому, зрозуміло, завжди тільки улюблених ідей кожного даного філософа. Таким чином виходило, що історія несвідомо, але неминуче працювала на здійснення певної, наперед поставленої ідеальної мети; у Гегеля, наприклад, такою метою було здійснення його абсолютної ідеї, і неухильне прагнення до цієї абсолютної ідеї становило, на його думку, внутрішній зв'язок в історичних подіях. На місце дійсного, ще невідомого зв'язку ставилося, таким чином, якесь нове, несвідоме або поступово усвідомлюване таємниче провидіння. Отже, тут треба було цілком так само, як і в галузі природи, позбутися цих вигаданих, штучних зв'язків, відкривши зв'язки дійсні. А це завдання кінець кінцем зводилося до відкриття тих загальних законів руху, що як панівні прокладають собі шлях в історії людського суспільства.

Проте історія розвитку суспільства в одному пункті істотно відрізняється від історії розвитку природи. В природі (оскільки ми лишаємо осторонь зворотний вплив на неї людини) діють одна на одну лише сліпі, несвідомі сили, у взаємодії яких і виявляються загальні закони. Тут ніде немає свідомої, бажаної мети: ні в численних позірних випадковостях, які помітні на поверхні, ні в

остаточних результатах, які підтверджують наявність закономірності всередині цих випадковостей. Навпаки, в історії суспільства діють люди, які обдаровані свідомістю, чинять обдумано або під впливом пристрасті, ставлять собі певні цілі. Тут ніщо не робиться без свідомого наміру, без бажаної мети. Але хоч яка важлива ця відмінність для історичного дослідження,— особливо окремих епох і подій,— вона нітрохи не змінює того факту, що хід історії підпорядковується внутрішнім загальним законам. Справді, і в цій галузі на поверхні явищ, незважаючи на свідомо бажані цілі кожної окремої людини, панує, загалом і в цілому, очевидно, випадок. Бажане здійснюється лише зрідка; здебільшого ж цілі, поставлені людьми перед собою, приходять у взаємні зіткнення і суперечності або виявляються недосяжними почасти через саму свою суть, почасти через брак засобів для їх здійснення. Зіткнення незліченних окремих прагнень і окремих дій приводять у галузі історії до стану, цілком аналогічного тому, який панує в позбавленій свідомості природі. Дії мають певну бажану мету; але результати, які на ділі випливають з цих дій, зовсім небажані. А якщо спочатку вони, очевидно, і відповідають бажаній меті, то кінець кінцем вони ведуть зовсім не до тих наслідків, які були бажані. Таким чином, виходить, що загалом і в цілому випадковість панує також і в галузі історичних явищ. Але де на поверхні відбувається гра випадку, там сама ця випадковість завжди виявляється підпорядкованою внутрішнім, прихованим законам. Уся справа тільки в тому, щоб відкрити ці закони.

Хоч би яким був хід історії, люди роблять її так: кожен добивається своїх власних, свідомо поставлених цілей, а загальний підсумок цієї безлічі діючих у різних напрямах прагнень і їх різноманітних впливів на зовнішній світ — саме це і є історія. Отже, питання зводиться також до того, чого хоче ця безліч окремих осіб. Воля визначається пристрастю або роздумом. Але ті підойми, якими, в свою чергу, безпосередньо визначаються пристрасть або роздум, бувають найрізноманітнішого характеру. Почасти це можуть бути зовнішні предмети, почасти — ідеальні спонуки: честолюбство, «служіння істині і праву», особиста ненависть або навіть суто індивідуальні примхи всякого роду. Проте, з одного боку, ми вже бачили, що діючі в історії численні окремі прагнення здебільшого викликають не ті наслідки, які були бажані, а зовсім інші, часто прямо протилежні тому, що малося на увазі, так що і ці спонуки, виходить, мають щодо кінцевого результату лише підпорядковане значення. А з другого боку, постає нове питання: які рушійні сили приховуються, в свою чергу, за цими спонуками, які ті історичні причини, що в головах діючих людей набирають форми цих спонук?

Старий матеріалізм ніколи не ставив собі такого питання. Погляд його на історію — оскільки він взагалі мав такий погляд —

через це був по суті прагматичний: він судив про все з мотивів дій, поділяв історичних діячів на чесних і безчесних і вважав, що чесних, як правило, обдурювали, а безчесні брали гору. З цієї обставини для нього випливав той висновок, що вивчення історії дає дуже мало повчального, а для нас випливає той висновок, що в історичній галузі старий матеріалізм зраджує самого себе, вважаючи діючі там ідеальні спонукальні сили останніми причинами подій, замість того щоб дослідити, що за ними криється, які спонукальні сили цих спонукальних сил. Непослідовність полягає не в тому, що визнається існування *ідеальних* спонукальних сил, а в тому, що спиняються на них, не йдуть далі, до їх рушійних причин. Навпаки, філософія історії, а надто в особі Гегеля, визнавала, що як виставлені напоказ, так і дійсні спонуки історичних діячів зовсім не становлять кінцевих причин історичних подій, що за цими спонуками стоять інші рушійні сили, які й треба вивчати. Але філософія історії шукала ці сили не в самій історії; навпаки, вона привносила їх туди іззовні, з філософської ідеології. Так, наприклад, замість того щоб пояснювати історію Стародавньої Греції з її власного внутрішнього зв'язку, Гегель просто оголошує, що ця історія є не що інше, як вироблення «форм прекрасної індивідуальності», здійснення «художнього твору» як такого [320]. При цьому він робить багато прекрасних і глибоких зауважень про стародавніх греків, але все ж нас у даний час уже не задовольняють такі пояснення, що являють собою самі тільки фрази.

Отже, коли мова заходить про дослідження рушійних сил, які стоять за спонуками історичних діячів,— усвідомлено це чи, як буває дуже часто, не усвідомлено,— і становлять кінець кінцем справжні рушійні сили історії, то треба мати на увазі не стільки спонуки окремих осіб, хоч і найвидатніших, скільки ті спонуки, які приводять у рух великі маси людей, цілі народи, а в кожному даному народі, в свою чергу, цілі класи. Та й тут важливі не короткочасні вибухи, не скороминущі спалахи, а тривалі дії, які викликають великі історичні зміни. Дослідити рушійні причини, які ясно або неясно, безпосередньо або в ідеологічній, може, навіть у фантастичній формі відбиваються як свідомі спонуки в головах діючих мас та їхніх вождів, так званих великих людей,— це єдиний шлях, що веде до пізнання законів, які панують в історії взагалі і в її окремі періоди або в окремих країнах. Все, що приводить людей у рух, повинно пройти через їхню голову; але якого вигляду набирає воно в цій голові, дуже великою мірою залежить від обставин. Робітники не руйнують тепер машин, як вони робили це ще в 1848 р. на Рейні, але це зовсім не означає, що вони примирилися з капіталістичним застосуванням машин.

Проте, якщо в усі попередні періоди дослідження цих рушійних причин історії було майже неможливе через те, що зв'язки цих причин з їхніми наслідками були заплутані і приховані, то

в наш час ці зв'язки до такої міри спростилися, що розв'язання загадки стало, нарешті, можливим. З часу запровадження великої промисловості, тобто принаймні з часу європейського миру 1815 р., в Англії ні для кого вже не було таємницею, що центром усієї політичної боротьби в цій країні були прагнення до панування двох класів: землевласницької аристократії (landed aristocracy), з одного боку, і буржуазії (middle class) — з другого. У Франції той самий факт дійшов до свідомості разом з поверненням Бурбонів. Історики періоду Реставрації [321], від Тьєррі до Гізо, Міньє і Тьєра, раз у раз вказують на нього як на ключ до розуміння французької історії, починаючи з середніх віків. А з 1830 р. в обох цих країнах робітничий клас, пролетаріат, був визнаний третім борцем за панування. Відносини так спростилися, що тільки люди, які навмисне закривали очі, могли не бачити, що в боротьбі цих трьох великих класів і в зіткненнях їхніх інтересів полягає рушійна сила всієї новітньої історії, принаймні в зазначених двох найпередовіших країнах.

Але як виникли ці класи? Якщо на перший погляд походження великого, колись феодального землеволодіння ще могло бути приписане, принаймні в першу чергу, політичним причинам, насильственому захопленню, то щодо буржуазії і пролетаріату це була вже немислима річ. Надто очевидно було, що походження і розвиток цих двох великих класів визначалися суто економічними причинами. І так само очевидно було, що боротьба між великими землевласниками і буржуазією, як і боротьба між буржуазією і пролетаріатом, велася насамперед заради економічних інтересів, для здійснення яких політична влада повинна була служити всього лише засобом. Як буржуазія, так і пролетаріат виникли внаслідок змін в економічних відносинах, точніше кажучи — у способі виробництва. Обидва ці класи розвинулися завдяки переходові спочатку від цехового ремесла до мануфактури, а потім від мануфактури до великої промисловості, озброєної парою і машинами. На певному ступені розвитку, пущені в хід буржуазією нові продуктивні сили — насамперед поділ праці і з'єднання в одному загальному мануфактурному підприємстві багатьох часткових робітників — і розвинені завдяки їм умови та потреби обміну стали несумісними з існуючим, історично успадкованим і освяченим законом ладом виробництва, тобто з цеховими та іншими незліченними особистими і місцевими привілеями (які для непривілейованих станів були такими ж незліченними путами), властивими феодальному суспільному ладові. В особі своєї представниці, буржуазії, продуктивні сили повстали проти ладу виробництва, представленого феодальними землевласниками і цеховими майстрами. Результат боротьби відомий. Феодальні пута були розбиті: в Англії поступово, у Франції одним ударом, у Німеччині з ними все ще не покінчили. Але подібно до того як мануфактура

на певному ступені свого розвитку вступила в конфлікт з феодальним ладом виробництва, так і велика промисловість вступила тепер уже в конфлікт з буржуазним ладом, який прийшов йому на зміну. Зв'язана цим ладом, скута вузькими рамками капіталістичного способу виробництва, вона, з одного боку, веде до невпинно зростаючої пролетаризації всієї величезної маси народу, а з другого — створює дедалі більшу масу продуктів, що не знаходять збуту. Надвиробництво і масові злидні — одне є причиною другого — така та безглузда суперечність, до якої приходить велика промисловість і яка конче вимагає звільнення продуктивних сил від їхніх нинішніх пут за допомогою зміни способу виробництва.

Таким чином, принаймні для новітньої історії, доведено, що всяка політична боротьба є боротьба класова і що всяка боротьба класів за своє визволення, незважаючи на її неминуче політичну форму,— бо всяка класова боротьба є боротьба політична,— ведеться, кінець кінцем, заради визволення *економічного*. Отже, безперечно, що, принаймні у новітній історії, держава, політичний лад, є підпорядкованим, а громадянське суспільство, царство економічних відносин,— вирішальним елементом. За старим поглядом на державу, який поділяв також і Гегель, вона була, навпаки, визначальним, а громадянське суспільство — визначуваним елементом. Видимість цьому відповідає. Подібно до того як у окремої людини, для того щоб вона стала діяти, всі спонукальні сили, які викликають її дії, неминуче повинні пройти через її голову, повинні перетворитися в спонуки її волі, так само і всі потреби громадянського суспільства — незалежно від того, який клас у даний час панує,— неминуче проходять через волю держави, щоб у формі законів дістати загальне значення. Це — формальна сторона справи, яка сама собою зрозуміла. Але постає питання, який же зміст цієї тільки формальної волі,— байдуже, окремої особи чи цілої держави,— звідки цей зміст береться і чому хочуть саме цього, а не чогось іншого? Шукаючи відповіді на це питання, ми знаходимо, що в новітній історії державна воля визначається загалом і в цілому мінливими потребами громадянського суспільства, пануванням того чи іншого класу, а в кінцевому підсумку — розвитком продуктивних сил і відносин обміну.

Але якщо навіть у наш найновіший час з його гігантськими засобами виробництва і сполучення держава не становить самостійної галузі і не розвивається самостійно, а і в існуванні своєму і в своєму розвиткові залежить, кінець кінцем, від економічних умов життя суспільства, то тим більше це має силу щодо всіх старих часів, коли ще не було таких багатих засобів виробництва матеріального життя людей і коли, отже, необхідність цього виробництва неминуче повинна була ще більшою мірою панувати над людьми. Якщо навіть тепер, в епоху великої промисловості

і залізниць, держава в цілому є лише вираженням, у концентрованій формі, економічних потреб класу, що панує у виробництві, то ще неминучішою була така її роль у ту епоху, коли всяке дане покоління людей змушене було витрачати значно більшу частину часу, який припадав на його життя, для задоволення своїх матеріальних потреб і коли воно, таким чином, залежало від них значно більше, ніж залежимо ми тепер. Вивчення історії попередніх епох найпереконливіше підтверджує це, тільки-но воно звертає серйозну увагу на цей бік справи. Але, звичайно, тут ми не можемо вдаватися в таке дослідження.

Якщо держава і державне право визначаються економічними відносинами, то само собою зрозуміло, що тими самими відносинами визначається і цивільне право, роль якого власне зводиться до того, що воно санкціонує існуючі, за даних обставин нормальні, економічні відносини між окремими особами. Але форма, в якій дається ця санкція, може бути дуже різноманітною. Можна, наприклад, як це сталося в Англії відповідно до всього ходу її національного розвитку, зберігати значну частину форм старого феодального права, вкладаючи в них буржуазний зміст, і навіть прямо підсовувати буржуазний смисл під феодальну назву. Але можна також — як це сталося в континентальній Західній Європі — взяти за основу перше всесвітнє право суспільства товаровиробників, тобто римське право, з його неперевершеною щодо точності розробкою всіх істотних правових відносин простих товаровласників (покупець і продавець, кредитор і боржник, договір, зобов'язання і т. ін.). При цьому можна — на потребу ще дрібнобуржуазного і напівфеодального суспільства — або просто судовою практикою звести це право до рівня цього суспільства (загальнонімецьке право), або ж за допомогою ніби освічених, моралізуючих юристів переробити його в особливий звід законів, який відповідав би вказаному рівневі розвитку суспільства і який за цих обставин буде поганим також і в юридичному відношенні (прусське право). Можна, нарешті, після великої буржуазної революції створити на основі все того ж римського права такий класичний звід законів буржуазного суспільства, як французький Code civile *. Отже, якщо норми цивільного права являють собою лише юридичне вираження економічних умов суспільного життя, то вони, залежно від обставин, можуть виражати їх іноді добре, а іноді й погано.

В особі держави перед нами виступає перша ідеологічна сила над людиною. Суспільство створює собі орган для захисту своїх загальних інтересів від внутрішніх і зовнішніх нападів. Цей орган є державна влада. Ледве виникнувши, він здобуває самостійність щодо суспільства і тим більших досягає успіхів у цьому, чим біль-

* — Цивільний кодекс [322]. *Ред.*

ше він стає органом одного певного класу і чим більш явно він здійснює панування цього класу. Боротьба пригнобленого класу проти панівного неминуче стає політичною боротьбою, боротьбою насамперед проти політичного панування цього класу. Усвідомлення зв'язку цієї політичної боротьби з її економічною основою слабшає, а іноді і втрачається зовсім. Якщо ж воно не зовсім зникає у самих учасників боротьби, то майже завжди відсутнє в істориків. Із стародавніх істориків, які описували боротьбу, що відбувалася в надрах Римської республіки, тільки Аппіан говорить нам ясно і чітко, заради чого вона кінець кінцем велася: заради земельної власності.

Але, ставши самостійною силою щодо суспільства, держава негайно породжує нову ідеологію. У політиків за професією, у теоретиків державного права і в юристів, які займаються цивільним правом, зв'язок з економічними фактами втрачається остаточно. Оскільки в кожному окремому випадку економічні факти, щоб дістати санкцію у формі закону, повинні набирати форми юридичного мотиву і оскільки при цьому слід, звичайно, зважати на всю систему вже існуючого права, остільки тепер здається, що юридична форма — це все, а економічний зміст — ніщо. Державне і цивільне право розглядаються як самостійні галузі, які мають свій незалежний історичний розвиток, які самі по собі піддаються систематичному викладові і вимагають такої систематизації шляхом послідовного викорінювання всіх внутрішніх суперечностей.

Ідеології ще вищого порядку, тобто такі, які ще більше віддходять від матеріальної економічної основи, набирають форми філософії і релігії. Тут зв'язок уявлень з їх матеріальними умовами існування дедалі більше заплутується, дедалі більше затемнюється проміжними ланками. Але все-таки він існує. Як уся епоха Відродження, починаючи з середини XV століття, так і філософія, яка знову пробудилася з того часу, була власне плодом розвитку міст, тобто бюргерства. Філософія лише по-своєму виражала ті думки, які відповідали розвиткові дрібного і середнього бюргерства у велику буржуазію. Це ясно виступає в англійців і французів минулого століття, які часто були стільки ж економістами, скільки й філософами. Щодо гегелівської школи ми показали це вище.

Киньмо, проте, побіжний погляд і на релігію, яка найдалі стоїть від матеріального життя і здається найбільш чужою йому. Релігія виникла в давні первісні часи з найбільш неуцьких, темних, первісних уявлень людей про свою власну і про навколишню зовнішню природу. Але, раз виникнувши, всяка ідеологія розвивається в зв'язку з усією сукупністю існуючих уявлень, піддаючи їх дальшій переробці. Інакше вона не була б ідеологією, тобто не мала б справи з думками як із самостійними сутностями, що мають незалежний розвиток і підлягають тільки своїм власним

законам. Той факт, що матеріальні умови життя людей, у головах яких відбувається цей процес мислення, кінець кінцем визначають собою його хід, залишається неминуче у цих людей неусвідомленим, бо інакше настав би кінець усій ідеології. Ці первісні релігійні уявлення, здебільшого спільні для кожної даної спорідненої групи народів, після поділу таких груп розвиваються у кожного народу своєрідно, залежно від життєвих умов, що випали на його долю. В одного ряду таких груп народів, а саме в арійського (так званого індоєвропейського), процес цього розвитку детально досліджений порівняльною міфологією. Боги, створені таким чином у кожного окремого народу, були національними богами, і їхня влада не переходила за межі національної області, яку вони охороняли і за межами якої неподільно правили інші боги. Всі ці боги жили в уяві людей лише до того часу, поки існувала нація, яка створила їх, і падали разом з її загибеллю. Старі національності загинули під ударами римської світової імперії, економічних умов виникнення якої ми не можемо тут розглядати. Старі національні боги занепали, цієї долі не уникли навіть римські боги, скроєні за вузькою міркою міста Рима. Потреба доповнити світову імперію світовою релігією ясно виявляється в спробах запровадити в Римі поклоніння, поряд з місцевими, всім хоч трохи поважним чужоземним богам. Але таким способом, імператорськими декретами, не можна створити нову світову релігію. Нова світова релігія, християнство, уже виникла непомітно із суміші узагальненої східної, особливо єврейської, теології і вульгаризованої грецької, особливо стоїчної, філософії. Тільки шляхом копіткого дослідження можемо ми дізнатися тепер, який первісний вигляд мало християнство, бо воно перейшло до нас уже в тому офіційному вигляді, якого надав йому Нікейський собор, що пристосував його до ролі державної релігії [323]. Але в усякому разі, той факт, що вже через 250 років воно стало державною релігією, досить показує, якою мірою відповідало воно обставинам того часу. В середні віки, тією самою мірою, якою розвивався феодалізм, християнство набирало вигляду відповідної йому релігії з відповідною феодальною ієрархією. А коли зміцніло бюргерство, на протилежність феодальному католицизмові розвинулася протестантська єресь, спочатку в альбігойців у Південній Франції в епоху найвищого розквіту її міст [324]. Середні віки приєднали до теології і перетворили в її підрозділи всі інші форми ідеології: філософію, політику, юриспруденцію. Внаслідок цього всякий суспільний і політичний рух змушений був набирати теологічної форми. Почуття мас живилися виключно релігійною поживою; через це, щоб викликати бурхливий рух, треба було власні інтереси цих мас виставляти їм у релігійному вбранні. І подібно до того як бюргерство з самого початку створило собі придаток у вигляді не належних ні до якого певного стану неімущих міських плебеїв,

поденників і всякого роду прислуги — попередників пізнішого пролетаріату,— так і релігійна єресь уже дуже рано поділилася на два види: бюргерсько-поміркований і плебейськи-революційний, ненависний навіть і бюргерським єретикам.

Невикоріненість протестантської єресі відповідала непереможності бюргерства, що піднімалося. Коли це бюргерство достатньою мірою зміцніло, його боротьба з феодальним дворянством, що мала до того часу переважно місцевий характер, почала набирати національних масштабів. Перший значний виступ стався в Німеччині — так звана Реформація. Бюргерство не було ще досить сильне і розвинуте, щоб об'єднати під своїм прапором усі інші бунтарські стани — плебеїв у містах, нижче дворянство і селян на селі. Першим зазнало поразки дворянство; піднялося селянське повстання [325], яке являло собою найвищу точку всього цього революційного руху. Але міста не підтримали селян, і революція була придушена військами можновладних князів, які і скористалися всіма її вигідними наслідками. З того часу на цілі три століття Німеччина зникає з-поміж країн, які самостійно й активно діють в історії. Але поряд з німцем Лютером виступив француз Кальвін. З суто французькою гостротою висунув він на перший план буржуазний характер реформації, надавши церкві республіканського, демократичного вигляду. Тимчасом як лютеранська реформація в Німеччині вироджувалась і вела країну до загибелі, кальвіністська реформація правила за прапор республіканцям у Женеві, в Голландії і в Шотландії, звільнила Голландію від панування Іспанії і Німецької імперії і надала ідеологічне вбрання для другого акту буржуазної революції, що відбувався в Англії. Тут кальвінізм став справжнім релігійним маскуванням інтересів тодішньої буржуазії, через це він і не домігся повного визнання після революції 1689 р., яка закінчилася компромісом між частиною дворянства і буржуазією [326]. Було відновлено англійську державну церкву, але вже не в колишньому її вигляді, не у вигляді католицизму з королем, що відігравав роль папи: тепер вона була значною мірою забарвлена кальвінізмом. Стара державна церква святкувала веселу католицьку неділю і переслідувала нудну неділю кальвіністів. Нова, пройнята буржуазним духом, запровадила саме цю останню, яка ще й понині прикрашає Англію.

У Франції в 1685 р. кальвіністська меншість була придушена, навернена на католицтво або вигнана [327]. Але до чого це повело? Уже тоді вільнодумний П'єр Бейль був у розквіті своєї діяльності, а в 1694 р. народився Вольтер. Насильствені заходи Людовіка XIV тільки полегшили французькій буржуазії можливість здійснити свою революцію в нерелігійній, виключно політичній формі, яка одна лише й відповідала розвиненому станові буржуазії. Замість протестантів у національних зборах засідали вільно-

думні. Це означало, що християнство вступило в свою останню стадію. Воно вже неспроможне було надалі бути ідеологічним маскуванням для прагнень якого-небудь прогресивного класу; воно дедалі більше ставало виключним надбанням панівних класів, які користуються ним просто як засобом управління, як вуздечкою для нижчих класів. При цьому кожний з панівних класів використовує свою власну релігію: землевласники-дворяни — католицький єзуїтизм або протестантську ортодоксію; ліберальні і радикальні буржуа — раціоналізм. Крім того на ділі виявляється, що цілком байдуже, вірять чи не вірять самі ці панове в свої релігії.

Отже, ми бачимо, що, раз виникнувши, релігія завжди зберігає певний запас уявлень, успадкований від старих часів, тому що в усіх взагалі галузях ідеології традиція є великою консервативною силою. Але зміни, що відбуваються в цьому запасі уявлень, визначаються класовими, отже, економічними відносинами людей, які роблять ці зміни. І цього тут досить.

У попередньому викладі можна було дати тільки загальний нарис марксового розуміння історії і, щонайбільше, пояснити її деякими прикладами. Докази істинності цього розуміння можуть бути взяті тільки з самої історії, і я маю право сказати тут, що в інших творах наведено вже достатню кількість таких доказів. Але це розуміння завдає філософії смертельного удару в галузі історії точно так само, як діалектичне розуміння природи робить непотрібною і неможливою всяку натурфілософію. Тепер завдання в тій і в другій галузі полягає не в тому, щоб вигадувати зв'язки з голови, а в тому, щоб відкривати їх у самих фактах. За філософією, вигнаною з природи і з історії, залишається, таким чином, ще тільки царство чистого мислення, оскільки воно ще залишається: вчення про закони самого процесу мислення, логіка і діалектика.

* * *

Після революції 1848 р. «освічена» Німеччина дала відставку теорії і перейшла на практичний грунт. Засновані на ручній праці дрібний промисел і мануфактура поступилися місцем справжній великій промисловості. Німеччина знову з'явилася на світовому ринку. Нова малонімецька імперія усунула принаймні найбільш кричущі з тих перешкод, які створювалися на шляху цього розвитку існуванням безлічі дрібних держав, залишками феодалізму і бюрократичною системою управління. Але тією ж мірою, якою спекуляція, залишаючи кабінети філософів, споруджувала собі храм на фондовій біржі, тією ж мірою й освічена Німеччина втрачала той великий інтерес до теорії, який становив славу Німеччини в епоху її найглибшого політичного приниження,— інте-

рес до суто наукового дослідження, незалежно від того, чи буде здобутий результат практично вигідний чи ні, чи суперечить він поліцейським розпорядженням чи ні. Правда, офіційне німецьке природознавство стоїть ще на висоті свого часу, особливо в галузі часткових досліджень. Але, як справедливо зауважує американський журнал «Science», вирішальні успіхи у справі дослідження великого зв'язку між окремими фактами і в справі узагальнення цього зв'язку в закони досягаються тепер переважно в Англії, а не в Німеччині, як раніше. Що ж до історичних наук, включаючи філософію, то тут разом з класичною філософією зовсім зник старий дух теоретичного дослідження, яке ні перед чим не спиняється. Його місце заступили недоумкуватий еклектизм, полохливе дбання про місце і доходи, аж до найбільш низькопробного кар'єризму. Офіційні представники цієї науки стали відвертими ідеологами буржуазії та існуючої держави, але в такий час, коли обидві відкрито ворожі робітничому класові.

І тільки серед робітничого класу ще й тепер живе, не зачахнувши, німецький інтерес до теорії. Тут уже його нічим не витравиш. Тут немає ніяких міркувань про кар'єру, про наживу і про милостиве покровительство згори. Навпаки, чим сміливіше і рішучіше виступає наука, тим більше приходить вона у відповідність з інтересами і прагненнями робітників. Знайшовши в історії розвитку праці ключ до розуміння всієї історії суспільства, новий напрям з самого початку звертався переважно до робітничого класу і зустрів з його боку таке співчуття, якого він не шукав і не чекав з боку офіційної науки. Німецький робітничий рух є спадкоємцем німецької класичної філософії.

Ф. ЕНГЕЛЬС

ПЕРЕДМОВА ДО КНИГИ «ЛЮДВІГ ФЕЙЄРБАХ І КІНЕЦЬ КЛАСИЧНОЇ НІМЕЦЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ»

У передмові до свого твору «До критики політичної економії», Берлін, 1859, Карл Маркс розповідає, як ми в 1845 р. в Брюсселі вирішили «спільно розробити наші погляди»,— а саме, вироблене переважно Марксом матеріалістичне розуміння історії,— «на протилежність ідеологічним поглядам німецької філософії, по суті звести рахунки з нашою колишньою філософською совістю. Цей намір був здійснений у формі критики післягегелівської філософії. Рукопис — два товсті томи у восьму частину аркуша — давно вже прибув на місце видання у Вестфалію, коли нас повідомили, що нові обставини роблять його надрукування неможливим. Ми з тим більшою охотою полишили рукопис гризучій критиці мишей, що наша головна мета — з'ясування справи самим собі — була досягнута» [328].

З того часу минуло понад сорок років, і Маркс помер. Ні йому, ні мені жодного разу не випала нагода повернутися до згаданого предмета. Про наше ставлення до Гегеля ми з окремих приводів висловлювались, але ніде не зробили цього з усією повнотою. Щодо Фейєрбаха, який все ж у певному відношенні є проміжною ланкою між філософією Гегеля і нашою теорією, то до нього ми зовсім не поверталися.

Тим часом світогляд Маркса знайшов прихильників далеко за межами Німеччини і Європи і на всіх літературних мовах світу. З другого боку, класична німецька філософія переживає за кордоном, особливо в Англії і в скандінавських країнах, щось на зразок відродження. І навіть у Німеччині, мабуть, настає пересичення тією злиденною еклектичною юшкою, яка подається у тамтешніх університетах під іменем філософії.

З огляду на це мені здавалося дедалі більш своєчасним викласти в стислій систематичній формі наше ставлення до гегелівської філософії,— як ми з неї виходили і як ми з нею порвали. Так само я вважав, що на нас лежить невиконаний обов'язок чес-

ті: повне визнання того впливу, який у наш період бурі і натиску [329] справив на нас Фейєрбах більшою мірою, ніж будь-який інший філософ після Гегеля. Через це я охоче скористався нагодою, коли редакція журналу «Neue Zeit» попросила мене написати критичний розбір книги Штарке про Фейєрбаха *. Моя праця з'явилася в №№ 4 і 5 згаданого журналу за 1886 р., а тепер виходить окремим, переглянутим мною, відбитком.

Перше ніж послати до друку ці рядки, я розшукав і ще раз переглянув старий рукопис 1845—1846 років. Розділ про Фейєрбаха в ньому не закінчений. Готову частину становить виклад матеріалістичного розуміння історії; цей виклад показує тільки, якими ще недостатніми були наші тодішні знання в галузі економічної історії. У рукопису немає критики самого вчення Фейєрбаха; він через це не міг бути придатним для даної мети. Але зате в одному старому зошиті Маркса я знайшов одинадцять тез про Фейєрбаха, які і надруковані як додаток [330]. Це — нашвидку написані замітки, які мали бути ще розроблені і зовсім не були призначені для друку. Але вони неоцінимі як перший документ, що має в собі геніальний зародок нового світогляду.

Лондон, 21 лютого 1888 р.

Фрідріх Енгельс

Надруковано в книзі: Engels F. Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie. Stuttgart, 1888

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 353—354

* Див. цей том, с. 273-312. *Ред.*

Ф. ЕНГЕЛЬС

РОБІТНИЧИЙ РУХ В АМЕРИЦІ

ПЕРЕДМОВА ДО АМЕРИКАНСЬКОГО ВИДАННЯ «СТАНОВИЩА РОБІТНИЧОГО КЛАСУ В АНГЛІЇ»

Десять місяців минуло з того часу, як я, за бажанням перекладачки *, написав «Додаток» [331] до цієї книги. За ці десять місяців в американському суспільстві стався переворот, на який у всякій іншій країні потрібно було б щонайменше десять років. У лютому 1886 р. американська громадська думка була майже одностайна в одному пункті, а саме в тому, що в Америці немає робітничого класу — в європейському розумінні **, що через це в американській республіці неможлива така класова боротьба між робітниками і капіталістами, яка розриває на частини європейське суспільство, і що, отже, соціалізм — рослина, ввезена ззовні і не здатна пустити коріння на американському грунті. Проте саме в той момент класова боротьба, що починала розгорятися, вже демонструвала свій розмах страйками пенсільванських вуглекопів [334] і робітників багатьох інших галузей промисловості, а особливо приготуваннями по всій країні до широкої кампанії за восьмигодинний робочий день, яка мала відбутися і дійсно проводилась у травні [335]. Мій «Додаток» показує, що я вже тоді правильно оцінив ці симптоми, що я передбачив початок руху робітничого класу в національному масштабі. Але ніхто не міг тоді передбачити, що за такий короткий час рух розгорнеться з такою нездоланною силою, пошириться з швидкістю степової пожежі і похитне *** американське суспільство аж до самих його основ.

---

* — Ф. Келлі-Вишневецької. *Ред.*

** Видання англійською мовою моєї книги, написаної в 1844 р., виправдується саме тією обставиною, що стан, в якому перебуває промисловість сучасної Америки, майже точно відповідає становищу англійської промисловості сорокових років, тобто періодові, який я розглядаю. Якою мірою справа стоїть саме так, свідчать статті Едуарда Евелінга і Елеонори Маркс-Евелінг про «Робітничий рух в Америці», вміщені в лондонському щомісячному журналі «Time» за березень, квітень травень і червень [332]. Я посилаюся на ці чудові статті тим охочіше, що це дає мені можливість одночасно відкинути огидний наклеп на адресу Евелінга, наклеп, який не посоромився поширити Виконавчий комітет Соціалістичної робітничої партії Америки [333]. *(Примітка Енгельса до окремого відбитка 1887 р.)*

*** У німецькому виданні замість слова «похитне» надруковано: «вже тепер розхитус». *Ред.*

Але факт очевидний, упертий, незаперечний. Якою мірою сповнив він жахом американські правлячі класи, я почув у забавній формі від американських журналістів, що зробили мені минулого літа честь своїми відвідинами; «новий поворот» викликав у них безпорадний стан страху і розгубленості. Але тоді рух ще тільки починався; був тільки ряд неусвідомлених і, очевидно, розрізнених судорожних рухів того класу, який у результаті знищення рабства негрів і швидкого розвитку промисловості став нижчою верствою американського суспільства. Ще до кінця року ці безладні соціальні конвульсії почали набувати певного напряму. Стихійні, інстинктивні рухи цих величезних мас робітників на великій території країни, одночасний вибух їх загального невдоволення тяжким соціальним становищем, яке всюди було однаковим і викликалось однаковими причинами, привели ці маси до усвідомлення того факту, що вони становлять новий і окремий клас американського суспільства, клас фактично більш або менш потомствених найманих робітників — пролетарів. Це усвідомлення привело їх до того, щоб суто по-американському зробити негайно дальший крок до свого визволення — утворити політичну робітничу партію зі своєю власною програмою і з метою завоювати Капітолій та Білий дім. У травні — боротьба за восьмигодинний робочий день, заворушення в Чікаго, Мілуокі та ін., спроби правлячого класу розправитися з піднесенням робітничого руху, що починалося, за допомогою грубої сили і жорстокої класової юстиції; в листопаді — нова робітнича партія організована вже в усіх великих центрах, вибори в Нью-Йорку, Чікаго і Мілуокі [336]. До цього часу травень і листопад нагадували американській буржуазії тільки про сплату по купонах державних облігацій Сполучених Штатів; віднині травень і листопад будуть нагадувати їй також про строки, коли американський робітничий клас пред'явив до оплати *свої* купони.

В європейських країнах робітничому класові потрібні були довгі роки, щоб цілком переконатися в тому, що він становить окремий і, при існуючих суспільних відносинах, постійний клас сучасного суспільства; і потім знову потрібні були роки, поки ця класова самосвідомість привела його до того, щоб організуватися в окрему політичну партію, яка є незалежною від усіх старих політичних партій, утворених різними фракціями правлячих класів, і протистоїть * цим партіям. На більш сприятливому грунті Америки, де немає ніяких середньовічних руїн, які заступають шлях, де історія починається при наявності вже сформованих у XVII столітті елементів сучасного буржуазного суспільства, робітничий клас пройшов через ці дві стадії свого розвитку протягом десяти місяців.

* У німецькому виданні замість слова «протистоїть» надруковано: «і вороже протистоїть». *Ред.*

Проте все це тільки початок. Що робітничі маси відчули спільність свого тяжкого становища і своїх інтересів, свою класову солідарність на протилежність усім іншим класам; що для виявлення своїх почуттів і перетворення їх у дію вони привели в рух політичний механізм, який є для цього в кожній вільній країні,— все це тільки перший крок. Дальший крок полягає в тому, щоб знайти загальні ліки від цих спільних страждань і втілити їх у програму нової робітничої партії. А цей крок, найважливіший і найважчий у всьому русі, ще треба зробити в Америці.

Нова партія повинна мати певну позитивну програму; ця програма може змінюватися в деталях у зв'язку із зміною обстановки і з розвитком самої партії, але в кожний даний момент її повинна поділяти вся партія. Поки така програма не вироблена або існує тільки в зародковій формі, сама нова партія лишатиметься в зародковому стані; вона може існувати в місцевому масштабі, але ще не в національному; вона буде партією тільки в потенції, але не в дійсності.

Ця програма, хоч би який вигляд вона мала на початку, повинна розвиватися в напрямі, що може бути визначений наперед. Причини, які утворили безодню між класом робітників і класом капіталістів, однакові в Америці і в Європі; засоби для її усунення також усюди однакові. Тому програма американського пролетаріату кінець кінцем * збіжиться у своїй кінцевій меті з тією, яка після шістдесяти років незгод і дискусій стала визнаною програмою широких мас європейського пролетаріату, що веде боротьбу. Кінцевою метою вона оголосить завоювання робітничим класом політичної влади, з тим щоб здійснити пряме привласнення суспільством у цілому всіх засобів виробництва — землі, залізниць, рудників, машин і т. ін.— для спільного використання їх разом і в спільних інтересах.

Але якщо нова американська партія, як і всі інші політичні партії, вже внаслідок самого факту свого виникнення прагне до завоювання політичної влади, то вона ще далека від одностайності в питанні про те, що робити з цією владою, коли її буде здобуто **. В Нью-Йорку і в інших великих містах Сходу організація робітничого класу йшла по лінії професійних об'єднань шляхом утворення в кожному місті сильної Центральної робітничої спілки. В Нью-Йорку Центральна робітнича спілка в листопаді минулого року обрала своїм прапороносцем Генрі Джорджа, і тому тимчасова виборча платформа Спілки була дуже пройнята його принципами. У великих містах Північного Заходу виборча боротьба велася на основі досить невизначеної робітничої програми, і вплив теорій Генрі Джорджа був ледве помітний, якщо він був

* У німецькому виданні замість слів «кінець кінцем» надруковано: «в міру дальшого розвитку руху». *Ред.*

** У німецькому виданні слів «коли її буде здобуто» немає. *Ред.*

помітний взагалі. І в той час як у цих великих центрах зосередження населення і промисловості новий класовий рух набрав політичного характеру, ми бачимо по всій країні дві дуже поширені робітничі організації — «Рицарів праці»[337] і «Соціалістичну робітничу партію», з яких тільки остання має програму, що збігається з сучасною європейською точкою зору, резюмованою вище.

З трьох більш-менш визначених форм, у яких, таким чином, виступає американський робітничий рух, перший, тобто рух у Нью-Йорку, очолюваний Генрі Джорджем, має тепер переважно місцеве значення. Нью-Йорк — безперечно найбільш значне місто Штатів; але Нью-Йорк — не Париж, і Сполучені Штати — не Франція. І програма Генрі Джорджа в її теперішньому вигляді, на мою думку, є надто обмеженою, щоб бути основою для якого-небудь руху, що виходить за місцеві рамки, або хоч для короткочасної фази загального руху. Для Генрі Джорджа експропріація землі у народних мас є великою й універсальною причиною розколу населення на багатих і бідних. Але історично це не зовсім правильно. В азіатській і класичній давнині переважаючою формою класового гноблення було рабство, тобто не стільки експропріація землі у мас, скільки привласнення їх особи. Коли під час занепаду Римської республіки у вільних італійських селян були експропрійовані їхні наділи, вони утворили клас «білих бідняків», подібний до того, який був у південних рабовласницьких штатах до 1861 року; так, при наявності рабів і «білих бідняків» * — двох класів, однаково неспроможних визволити себе,— стався розпад стародавнього світу. У середні віки не звільнення народу *від* землі, а навпаки, прикріплення його *до* землі було джерелом феодальної експлуатації. Селянин зберігав свою землю, але був прив'язаний до неї як кріпак або залежний і повинен був сплачувати землевласникові данину у формі праці або продукту. Тільки на світанку нових часів, під кінець XV століття, експропріація селянства в широких розмірах поклала початок сучасному класові найманих робітників **, які не володіють нічим, крім своєї робочої сили, і можуть жити, тільки продаючи цю робочу силу іншим. Та коли цей клас і був покликаний до життя експропріацією землі, то тільки розвиток у великих масштабах капіталістичного виробництва, сучасної промисловості і сільського господарства увічнив його існування, збільшив його кількісно і зробив його особливим класом, з особливими інтересами і з особливою історичною

* У німецькому виданні замість слів «білих бідняків» надруковано: «зубожілих вільних». *Ред.*

** У німецькому виданні замість слів «експропріація селянства в широких розмірах поклала початок сучасному класові найманих робітників» надруковано: «була проведена експропріація селянства в широких розмірах, причому на цей раз у таких історичних умовах, які поступово перетворили селян, що стали неімущими, в сучасний клас найманих робітників, у людей». *Ред.*

місією. Все це детально викладено у Маркса («Капітал», відділ VIII. «Так зване первісне нагромадження» [338]). За Марксом, причиною сучасного антагонізму між класами і соціальної деградації * робітничого класу є експропріація в останнього *всіх* засобів виробництва, до яких, звичайно, входить і земля.

Оголошуючи монополію на землю єдиною причиною бідності і злиднів, Генрі Джордж, природно, вбачає панацею від них у передачі землі всьому суспільству в цілому. Соціалісти марксової школи також вимагають передачі землі всьому суспільству, і не тільки землі, але так само і всіх інших засобів виробництва. Проте навіть якщо залишити питання про останні осторонь, то залишається ще одна відмінність. Що слід робити з землею? Сучасні соціалісти, ті, представником яких є Маркс, вимагають, щоб нею володіли і обробляли її спільно і для загальної користі, і щоб те саме було зроблено з усіма іншими засобами суспільного виробництва — рудниками, залізницями, фабриками і т. ін.; Генрі Джордж хоче обмежитися здаванням її в оренду окремим особам, як це практикується й тепер; але тільки за умови регулювання її розподілу і використання земельної ренти не на приватні потреби, як тепер, а на суспільні. Те, чого вимагають соціалісти, передбачає цілковитий переворот у всій системі суспільного виробництва; те, чого вимагає Генрі Джордж, лишає нинішній спосіб суспільного виробництва незачепленим і було по суті ** ще раніше висунуте крайнім крилом буржуазних економістів рікардіанської школи, які теж вимагали конфіскації земельної ренти державою.

Було б, звичайно, несправедливо гадати, що Генрі Джордж сказав своє останнє слово раз назавжди. Але я змушений брати його теорію в тому вигляді, в якому я її знаходжу.

Друга значна течія в американському робітничому русі представлена Рицарями праці. Ця течія, очевидно, найтиповіша для теперішньої стадії руху і разом з тим безумовно найсильніша. Величезна асоціація, поширена на величезній території країни у вигляді незліченних «асамблей», представляє всі відтінки особистих і місцевих думок усередині робітничого класу. Всі вони об'єднуються відповідно невизначеною програмою і згуртовуються не стільки практично нездійсненним статутом, скільки інстинктивним почуттям того, що вже самий факт їхнього об'єднання для досягнення спільної мети робить їх великою силою в країні. Справді американський парадокс, при якому найбільш сучасні тенденції прибираються в найбільш середньовічне вбрання, а найбільш демократичний і навіть бунтарський дух криється під позірним, але в дійсності безсилим деспотизмом,— ось картина, яку Рицарі пра-

* У німецькому виданні замість слів «соціальної деградації» надруковано: «сучасного приниження». *Ред.*

** У німецькому виданні після слів «по суті» додано: «вже давно». *Ред.*

ці дають для європейського спостерігача. Та якщо нас не спинять суто зовнішні дивні речі, ми не зможемо не побачити в цьому обширному об'єднанні величезний запас потенціальної енергії, яка повільно, але неухильно розвивається у справжню силу. Рицарі праці — перша національна організація, створена американським робітничим класом у цілому; хоч би які були її походження та історія, її недоліки і дрібні дивацтва, її програма і статут,— тут перед нами фактично дітище всього класу американських найманих робітників, єдиний національний зв'язок, який їх об'єднує, дає відчути їхню силу не тільки їхнім ворогам, але і їм самим і викликає у них горду надію на прийдешні перемоги. І неправильно було б сказати просто, що Рицарі праці здатні до розвитку; вони безперервно охоплені бурхливим процесом розвитку і перетворення. Це — збуджена, шумуюча маса, що складається з пластичного матеріалу і шукає форми, яка відповідала б її природі. Цю форму безперечно буде знайдено, бо історичний розвиток, як і розвиток природи, має свої власні, властиві йому закони. Однаково, чи збережуть тоді Рицарі праці свою теперішню назву, чи ні, але для стороннього спостерігача ясно, що тут перед нами той сировий матеріал, з якого повинно виковуватися майбутнє американського робітничого руху, а разом з ним і майбутнє всього американського суспільства.

Третя течія представлена Соціалістичною робітничою партією. Ця партія тільки на словах, бо ніде в Америці до цього часу вона по суті не була спроможна виступити як політична партія. Крім того, вона до певної міри чужа для Америки, бо до недавнього часу складалася майже виключно з німецьких іммігрантів, які користуються своєю рідною мовою і здебільшого мало знають панівну мову країни. Та коли ця партія й вела своє походження від чужого кореня, то вона, разом з тим, була озброєна досвідом, набутим за довгі роки класової боротьби в Європі, і розумінням загальних умов визволення робітничого класу *, що значно перевершує розуміння, досягнуте до цього часу американськими робітниками. Це — щаслива обставина для американських пролетарів, які дістали таким чином можливість засвоїти і використати інтелектуальні і моральні плоди сорокарічної боротьби своїх європейських товаришів по класу і прискорити таким чином момент своєї власної перемоги. Бо, як я вже сказав, не може бути ніякого сумніву в тому, що остаточна програма американського робітничого класу повинна бути і буде в основному та сама, що й програма, прийнята тепер усім робітничим класом Європи, який веде боротьбу, та сама, що й програма німецько-американської Соціалістичної робітничої партії. В цьому відношенні ця партія покли-

* У німецькому виданні після слів «робітничого класу» замість наступної фрази надруковано: «розумінням, яке досі можна знайти в американських робітників тільки як виняток». *Ред.*

кана відіграти дуже важливу роль у русі. Але щоб досягти цього, вона повинна звільнитися від усіх решток свого іноземного обличчя. Вона повинна стати повністю американською. Вона не може розраховувати, що американці прийдуть до неї; становлячи собою меншість, і до того ж іммігрантів, вона повинна піти до американців, які становлять величезну більшість, і до того ж корінних жителів країни. А щоб зробити це, треба насамперед вивчити англійську мову.

Процес злиття всіх цих різних елементів величезної маси, що прийшла в рух,— елементів, які власне не ворогують, але фактично ізольовані один від одного внаслідок різних вихідних точок,— потребуватиме деякого часу і не обійдеться без певних незгод, які виявляються де в чому вже тепер. Рицарі праці, наприклад, подекуди в східних містах ведуть місцеву боротьбу з організованими професійними спілками. Але, з другого боку, такі ж незгоди бувають і серед самих Рицарів праці, де далеко до миру і гармонії. Це не симптоми занепаду, з приводу яких могли б радіти капіталісти. Це тільки ознаки того, що незліченні маси робітників, які вперше * почали рух у спільному напрямі, ще не знайшли ні відповідного вираження для своїх спільних інтересів, ні форми організації, найбільш підходящої для боротьби, ні дисципліни, необхідної для забезпечення перемоги **. Це поки що тільки перший *масовий* набір для великої революційної війни, самостійно зібрані і споряджені на місцях загони, які зосереджуються для утворення однієї спільної армії, але ще без правильної організації і без загального плану кампанії. Загони, які зосереджуються, часом заступають один одному шлях; виникають змішання, гострі суперечки, навіть загроза сутичок. Але спільність кінцевої мети перемагає кінець кінцем усі дрібні непорозуміння. Незабаром розрізнені і ворогуючі батальйони будуть вишикувані в довгу бойову шеренгу і стануть перед ворогом струнким фронтом, у грізному мовчанні виблискуючи зброєю, підтримувані сміливими застрільниками в авангарді і непохитними резервами в тилу.

Добитися цього результату, об'єднати різні незалежні загони в одну національну робітничу армію з тимчасовою *** програмою, хоч і недосконалою, аби тільки справді програмою робітничого класу,— ось найближчий великий крок, який треба зробити в Америці. Для досягнення цієї мети і вироблення гідної її програми Соціалістична робітнича партія може багато зробити, якщо тільки захоче діяти в тому самому напрямі, в якому діяли європейські соціалісти тоді, коли вони становили лише незначну мен-

* У німецькому виданні замість слова «вперше» надруковано: «тепер нарешті». *Ред.*

** У німецькому виданні закінчення фрази, починаючи з слів «ні дисципліни», випущено. *Ред.*

*** У німецькому виданні замість слова «тимчасовою» надруковано: «загальною». *Ред.*

шість робітничого класу. Ця тактика була вперше викладена в «Маніфесті Комуністичної партії» в 1847 р. такими словами:

«Комуністи»,— це було ім'я, яке ми прибрали тоді і від якого ми зовсім не збираємося відмовлятися й тепер,— «комуністи не особлива партія, яка протистоїть іншим робітничим партіям.

У них немає ніяких інтересів, які відрізнялися б від інтересів усього пролетаріату в цілому.

Вони не висувають ніяких особливих принципів, під які вони хотіли б підігнати пролетарський рух.

Комуністи відрізняються від усіх інших пролетарських партій лише тим, що, з одного боку, в боротьбі пролетарів різних націй вони виділяють і відстоюють спільні, не залежні від національності інтереси всього пролетаріату; з другого боку, тим, що на різних ступенях розвитку, через які проходить боротьба пролетаріату з буржуазією, вони завжди є представниками інтересів руху в цілому.

Отже, комуністи на практиці є найрішучіша частина робітничих партій усіх країн, яка завжди спонукає до руху вперед, а в теоретичному відношенні вони мають перед рештою маси пролетаріату перевагу в розумінні умов, ходу і загальних результатів пролетарського руху».

«Комуністи борються в ім'я найближчих цілей та інтересів робітничого класу, але в той же час у русі сьогоднішнього дня вони відстоюють і майбутність руху» [339].

Такою є тактика, якої великий засновник сучасного соціалізму Карл Маркс, а з ним і я і соціалісти всіх країн, що працювали разом з нами, дотримувалися понад сорок років; у результаті вона скрізь привела до перемоги, і тепер уся маса європейських соціалістів у Німеччині і Франції, в Бельгії, Голландії і Швейцарії, в Данії і Швеції, так само як в Іспанії і Португалії бореться як єдина * армія під одним і тим самим прапором.

Лондон 26 січня 1887 р.

Фрідріх Енгельс

Надруковано в книзі: Engels F. The Condition of the Working Class in England in 1844. New York, 1887 і в перекладі автора німецькою мовою в газеті «Der Sozialdemokrat» № 24 і 25, 10 і 17 червня 1887 р.

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 329—337

* У німецькому виданні після слова «єдина» додано: «велика». *Ред.*

Ф. ЕНГЕЛЬС

ВСТУП ДО БРОШУРИ БОРКГЕЙМА «НА ПАМ'ЯТЬ УРА-ПАТРІОТАМ 1806—1807 років»[340]

Автор цієї брошури, Сігізмунд Боркгейм, народився 29 березня 1825 р. в Глогау *. Закінчивши в 1844 р. гімназію в Берліні, він учився в університеті спочатку в Бреславлі **, а потім у Грейфсвальді і Берліні. Для відбування військової повинності йому довелося в 1847 р. вступити в артилерію в Глогау добровольцем з трирічним строком служби, бо він був надто бідний, щоб нести витрати, зв'язані з однорічною службою. Після того, як почалася революція 1848 р., Боркгейм брав участь у демократичних зборах і опинився у зв'язку з цим під слідством військового суду, від якого врятувався втечею в Берлін. Тут він, спочатку не зазнаючи переслідувань, залишався активним діячем руху і брав енергійну участь у штурмі цейхгаузу[341]. Він уник арешту, який йому загрожував за це, знову врятувавшися втечею, цього разу в Швейцарію. Коли Струве у вересні 1848 р. організував тут похід добровольчого загону в баденський Шварцвальд[342], Боркгейм приєднався до нього, був узятий у полон і перебував у тюрмі доти, поки баденська революція в травні 1849 р.[343] не звільнила в'язнів.

Боркгейм поїхав у Карлсруе, щоб запропонувати революції свої послуги як солдат. Коли Йоганн-Філіпп Беккер був призначений командуючим усього народного ополчення, він доручив Боркгейму сформувати батарею, для якої уряд дав, проте, спочатку самі тільки гармати без запряжок. Запряжки все ще не були одержані, коли спалахнув рух 6 червня[344], за допомогою якого рішучіші елементи хотіли примусити діяти з більшою енергією млявий тимчасовий уряд, що складався частково з прямих зрадників. Боркгейм разом з Беккером також брав участь у демонстрації, безпосереднім результатом якої було тільки те, що Беккера з усіма його добровольчими загонами і народним ополченням випровадили з Карлсруе і послали на театр воєнних дій на Нек-

* — сучасна назва: Глогув. *Ред.*
** — сучасна назва: Вроцлав. *Ред.*

карі. Боркгейм не міг рушити за ним із своєю батареєю, поки йому не дали коней для гармат. Коли він, нарешті, їх одержав,— оскільки пан Брентано, глава уряду, був тепер усіляко заінтересований у тому, щоб позбутися революційної батареї,— пруссаки вже завоювали Пфальц, і перша операція батареї Боркгейма полягала в тому, щоб зайняти позицію біля Кнілінгенського мосту для прикриття переходу пфальцської армії на баденську територію.

Разом з пфальцськими, а також і з баденськими військами, які ще перебували в районі Карлсруе, батарея Боркгейма рушила тепер у північному напрямку. 21 червня вона вступила в бій під Бланкенлохом і з честю брала участь у битві під Убштадтом (25 червня). Під час реорганізації армії для зайняття позиції на Мургу Боркгейм із своїми гарматами був доданий до дивізії Оборського і відзначився в боях за Куппенгейм.

Після відступу революційної армії на швейцарську територію Боркгейм вирушив у Женеву. Тут він зустрів свого старого начальника і друга Й.-Ф. Беккера, а також деяких молодших бойових товаришів, що створили веселу компанію, наскільки це було можливо в умовах сповненого негод емігрантського життя. Восени 1849 р. я, перебуваючи проїздом у Женеві, провів з ними кілька веселих днів. Це та сама компанія, яка під назвою «сірчаної банди» здобула зовсім незаслужену посмертну славу через неймовірну брехню пана Карла Фогта [345].

Проте розваги тривали недовго. Влітку 1850 р. рука суворої Союзної ради [346] наздогнала також і безневинну «сірчану банду», і більшість веселих молодих людей змушена була залишити Швейцарію, бо вони належали до тих категорій емігрантів, які мали бути вислані. Боркгейм поїхав у Париж, потім у Страсбург. Але й тут йому не можна було залишатися. В лютому 1851 р. його заарештували і етапним порядком доставили в Кале, щоб відправити на кораблі в Англію. Протягом трьох місяців його ганяли з місця на місце, здебільшого в кайданах, по 25 різних тюрмах. Але скрізь, куди він потрапляв, республіканців заздалегідь попереджали про його прибуття; вони зустрічали етапного арештанта, передавали йому вдосталь продуктів харчування, частували й підкуповували жандармів та чиновників і, де було можливо, забезпечували дальший переїзд. Так він добрався, нарешті, до Англії.

У Лондоні він застав, щоправда, значно гостріші нестатки серед емігрантів, ніж у Женеві чи навіть у Франції, але й тут природна гнучкість не зрадила його. Він шукав якого-небудь заняття і знайшов його спочатку в ліверпульському емігрантському закладі, де потрібні були німецькі службовці як перекладачі для численних німецьких емігрантів, що розпрощалися зі старою, знову щасливо втихомиреною вітчизною. Разом з тим він шукав і інших ділових зв'язків, причому так успішно, що йому вдалося на по-

чатку Кримської війни відправити в Балаклаву пароплав з усякими товарами і збути там цей вантаж по нечуваних цінах почасти армійському командуванню, почасти англійським офіцерам. Він повернувся з чистим прибутком у 15 000 фунтів стерлінгів (300 000 марок). Але цей успіх тільки спонукав його до дальших спекуляцій. Він зв'язався з новим підрядом на поставки для англійського уряду. Оскільки на цей час уже відбувалися мирні переговори, то уряд вніс у договір умову, за якою він міг відмовитися одержати товари, якщо в момент їхнього прибуття попередні умови миру буде вже прийнято. Боркгейм погодився на це. Коли він із своїм пароплавом прибув у Босфор, мир уже було укладено. Капітан корабля, найнятого для плавання тільки в один кінець, міг тепер одержати багато вигідних поворотних фрахтів і вимагав, щоб корабель негайно розвантажили, оскільки Боркгейм у переповненій гавані ніде не міг знайти притулку для вантажу, який був у його розпорядженні, то капітан вивантажив усе на берег на перше-ліпше місце. Так Боркгейм і сидів із своїми нікому не потрібними ящиками, тюками й бочками і мусив безпорадно дивитися, як усякий набрід, що позбігався тоді з усіх кінців Туреччини і всієї Європи до Босфору, розкрадав його товари. Коли Боркгейм повернувся в Англію, він знову був бідняком; всі п'ятнадцять тисяч фунтів були втрачені. Але не втрачена була незламна гнучкість його натури. Він втратив на спекуляціях свої гроші, але навчився вести справи і здобув знайомства в діловому світі. Крім того, він показав себе дуже тонким знавцем якостей вина, і успішно представляв різні експортуючі фірми з Бордо.

Але разом з тим він і далі брав участь, наскільки міг, у політичному русі. Лібкнехта він знав по Карлсруе і Женеві. З Марксом він установив контакт у зв'язку з фогтівським скандалом [347], що стало приводом і для моєї нової зустрічі з ним. Не зв'язуючи себе певною програмою, Боркгейм завжди приєднувався до найбільш крайньої революційної партії. Основною його політичною діяльністю була боротьба з головною опорою європейської реакції — російським абсолютизмом. Щоб краще стежити за російськими інтригами, спрямованими на підкорення балканських країн і на встановлення посереднього панування над Західною Європою, він опанував російську мову і роками вивчав російську періодичну пресу та емігрантську літературу. Між іншим, він переклав брошуру Серно-Соловйовича «Наші російські справи» [348], в якій бичувався запроваджений Герценом (і потім продовжений Бакуніним) лицемірний звичай російських емігрантів поширювати про Росію в Західній Європі не правду, добре відому їм, а загальноприйняту легенду, яка відповідала їхнім національним і панславістським інтересам. Він написав також багато статей про Росію в берлінському «Zukunft», у «Volksstaat» [349] та ін.

Улітку 1876 р., під час поїздки в Німеччину, в Баденвейлері з ним стався апоплексичний удар, який паралізував до кінця життя лівий бік його тіла. Він мусив залишити свої справи. Через кілька років померла його дружина. Оскільки він слабував на легені, то йому довелося переселитися в Гастінгс, на південне узбережжя Англії з його м'яким морським кліматом. Ні параліч, ні хвороба, ні дуже невеликі, далеко не завжди забезпечені засоби до існування не могли зламати його незламну життєву енергію. Його листи завжди були пройняті запальною веселістю, а під час зустрічей з ним він заражав своїм сміхом. Найбільше він любив читати цюріхський «Sozialdemokrat» [350]. 16 грудня 1885 р. він помер від запалення легенів.

«Ура-патріоти» з'явились у «Volksstaat» безпосередньо після війни з Францією і незабаром після цього — окремим відбитком. Вони стали чудово діючою протиотрутою проти надпатріотичного сп'яніння від перемоги, в якому перебувала і ще досі перебуває офіційна і буржуазна Німеччина. Справді, не було кращого протверезного засобу, ніж нагадування про той час, коли піднесена тепер до небес Пруссія була ганебно і безславно розбита нападом тих самих французів, до яких тепер ставляться з презирством як до переможених. І цей засіб мав справити особливо великий вплив, оскільки розповідь про фатальні факти була запозичена з книги, в якій прусський генерал *, ще й до того директор військової академії, змалював цю ганебну епоху за офіційними прусськими документами — і, слід визнати, об'єктивно і без прикрас [351]. Великій армії, як і всякому іншому великому суспільному організмові, після великої поразки найкраще поміркувати і покаятися в своїх колишніх гріхах. У такому становищі були пруссаки після Ієни [352] і ще раз після 1850 р., коли вони, щоправда, не зазнали великої поразки, але коли все-таки і для них самих і для всього світу в результаті ряду невеликих походів — у Данію і в Південну Німеччину — і в ході першої великої мобілізації в 1850 р. з очевидністю виявилась їхня цілковита воєнна нікчемність, а також коли вони самі уникли справжньої поразки тільки ціною політичної ганьби Варшави і Ольмюца [353]. Вони були змушені піддати своє власне минуле нещадній критиці, щоб зрозуміти, як зарадити справі. Їхня воєнна література, яка в особі Клаузевіца висунула зірку першої величини, але відтоді дуже різко знизила свій рівень, знову піднеслася в умовах цієї неминучої перевірки своїх сил. І одним з плодів цієї самоперевірки була книга Гепфнера, з якої Боркгейм запозичив матеріал для своєї брошури.

---

* — Едуард фон Гепфнер. *Ред.*

І тепер ще треба весь час нагадувати про цю епоху зарозумілості і поразок, королівської бездарності, тупої хитрості прусських дипломатів, що заплутались у своїй власній двоєдушності, похвальби офіцерів-дворян, зворотною стороною якої було найбільш малодушне зрадництво, епоху цілковитого краху державного ладу, зовсім чужого народові, що грунтується на брехні та обмані. Німецькі міщани (до яких належать також дворяни і князі) тепер виявляють при нагоді ще більшу чванливість і шовінізм, ніж за тих часів; дипломатія стала значно зухвалішою, але ще зберегла колишню двоєдушність; кількість офіцерів-дворян природними і штучними способами було досить збільшено, щоб вони знову зайняли колишнє панівне становище в армії, а держава стає все більш і більш далекою від інтересів широких народних мас і перетворюється в консорціум аграріїв, біржовиків і великих промисловців для експлуатації народу. Звичайно, якщо справа знову дійде до війни, то прусько-німецька армія вже тільки через те, що вона була зразком організації для всіх інших, матиме значні переваги над своїми противниками, як і над союзниками. Але ніколи вже більше вона не матиме таких переваг, як під час останніх двох воєн [354]. Наприклад, єдність вищого командування, яка мала місце тоді завдяки особливим щасливим обставинам, а також відповідна безумовна покора нижчих воєначальників навряд чи знову повторяться в такому вигляді. Пануюче тепер кумівство в ділових відносинах між аграрним, а також військовим дворянством — до імператорських ад'ютантів включно — і біржовими спекулянтами легко може стати фатальним для постачання армій на фронті. Німеччина матиме союзників, але вона зрадить їх, а вони зрадять Німеччину при першій нагоді. І, нарешті, для Пруссії — Німеччини неможлива вже тепер ніяка інша війна, крім всесвітньої війни. І це була б всесвітня війна небаченого раніше розміру, небаченої сили. Від восьми до десяти мільйонів солдатів будуть душити один одного і об'їдати при цьому всю Європу так дочиста, як ніколи ще не об'їдали хмари сарани. Спустошення, спричинене Тридцятилітньою війною [355],— стиснуте на протязі трьох-чотирьох років і поширене на весь континент, голод, епідемії, загальне здичавіння як військ, так і народних мас, викликане гострою нуждою, безнадійна плутанина нашого штучного механізму в торгівлі, промисловості і кредиті; все це кінчається загальним банкрутством; крах старих держав і їхньої рутинної державної мудрості,— крах такий, що корони дюжинами валяються на бруківках і не знаходиться нікого, щоб піднімати ці корони; абсолютна неможливість передбачити, як це все кінчиться і хто вийде переможцем з боротьби; тільки один результат абсолютно безсумнівний: загальне виснаження і створення умов для остаточної перемоги робітничого класу.

Такою є перспектива, якщо доведена до краю система взаємної конкуренції у військових озброєннях дасть, нарешті, свої неминучі плоди. Ось куди, панове королі і державні мужі, привела ваша мудрість стару Європу. І якщо вам нічого більше не лишається, як розпочати останній великий воєнний танець,— ми не заплачемо. Нехай війна навіть відкине, можливо, нас тимчасово на задній план, нехай відніме в нас деякі вже завойовані позиції. Але якщо ви розгнуздаєте сили, з якими вам потім уже не під силу буде справитися, то, хоч би як там справи пішли, наприкінці трагедії ви будете руїною, і перемога пролетаріату буде або вже завойована, або все ж таки неминуча.

Лондон, 15 грудня 1887 р.

Фрідріх Енгельс

Надруковано в книзі: Borkheim S. Zur Erinnerung für die deutschen Mordspatrioten. 1806—1807. Hottingen — Zürich, 1888

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 340—345

Ф. ЕНГЕЛЬС

РОЛЬ НАСИЛЬСТВА В ІСТОРІЇ [356]

Застосуймо тепер нашу теорію до сучасної німецької історії і до її насильственої практики крові і заліза. Ми ясно побачимо з цього, чому політика крові і заліза повинна була тимчасово мати успіх і чому вона кінець кінцем мусить зазнати краху.

Віденський конгрес у 1815 р. так поділив і розпродав Європу, що весь світ переконався у цілковитій неспроможності монархів і державних мужів. Загальна війна народів проти Наполеона була реакцією-відповіддю національного почуття, яке Наполеон топтав ногами в усіх народів. На подяку за це государі й дипломати Віденського конгресу ще грубіше розтоптали це національне почуття. Найменша династія мала більше значення, ніж найбільший народ. Німеччина і Італія були знову роздроблені на дрібні держави. Польща була вчетверте поділена, Угорщина лишилася поневоленою. І навіть не можна сказати, що з народами вчинили несправедливо: чому вони це допустили і навіщо вітали російського царя * як свого визволителя?

Але так довго тривати не могло. З кінця середніх віків історія веде до утворення в Європі великих національних держав. Тільки такі держави і являють собою нормальну політичну організацію панівної європейської буржуазії і є разом з тим необхідною передумовою для встановлення гармонійного інтернаціонального співробітництва народів, без якого панування пролетаріату неможливе. Щоб забезпечити міжнародний мир, слід насамперед усунути всі, які тільки можливо, національні незгоди, кожний народ мусить мати незалежність і бути господарем у своєму власному домі. І справді, з розвитком торгівлі, землеробства, промисловості, а разом з тим і соціальної могутності буржуазії, починалося всюди піднесення національного почуття, а роздроблені і пригноблені нації вимагали об'єднання і самостійності.

---

* — Олександр I. *Ред.*

Тому революція 1848 р. скрізь, крім Франції, була спрямована на задоволення національних вимог поряд з вимогами свободи. Але позаду буржуазії, що в результаті першого штурму вийшла переможницею, скрізь уже піднімалася грізна постать пролетаріату, руками якого фактично було здобуто перемогу, і це штовхнуло буржуазію в обійми щойно переможеного ворога, в обійми монархічної, бюрократичної, напівфеодальної і військової реакції, від якої революція й зазнала поразки в 1849 році. В Угорщину, де обставини склались інакше, вступили росіяни і придушили революцію. Не задовольняючись цим, російський цар * приїхав у Варшаву і став чинити там суд як арбітр Європи. Він призначив свою слухняну креатуру, Крістіана Глюксбурзького, наслідником датського престолу. Він так принизив Пруссію, як вона ще ніколи не бувала принижена, заборонивши їй навіть найнерішучіші наміри використати в своїх інтересах прагнення німців до єдності, примусивши її відновити Союзний сейм і підкоритись Австрії [357]. Весь результат революції звівся, таким чином, на перший погляд до того, що в Австрії і Пруссії встановився конституційний за формою, але старий за духом спосіб правління і що російський цар став володарем Європи більшою мірою, ніж будь-коли раніше.

Однак, насправді революція могутнім ударом вибила буржуазію із старої традиційної рутини навіть у роздроблених країнах, особливо в Німеччині. Буржуазія здобула певну, хоч і скромну частку політичної влади, а кожний свій політичний успіх вона використовує для промислового піднесення. «Божевільний рік» [358], який благополучно лишився позаду, наочно довів буржуазії, що старій сплячці й апатії треба раз і назавжди покласти край. Унаслідок каліфорнійського і австралійського золотого дощу та інших обставин настало небувале розширення світових торговельних зв'язків і небачене пожвавлення у справах — слід було тільки не пропускати нагоди і забезпечити собі свою пайку. Велика промисловість, основи якої були закладені з 1830 і особливо з 1840 р. на Рейні, в Саксонії, в Сілезії, в Берліні і в окремих містах Півдня, стала тепер швидко розвиватися й розширятися; домашня промисловість сільських округів дедалі більше поширювалася, прискореними темпами будувалися залізниці, а еміграція, яка зросла при цьому до величезних розмірів, створила німецьке трансатлантичне пароплавство, що не потребувало ніяких субсидій. Німецькі купці стали в більших, ніж будь-коли раніше, масштабах закріплятися на всіх заморських ринках, почали відігравати дедалі більшу роль у світовій торгівлі і поступово обслуговувати збут не тільки англійських, але й німецьких промислових виробів.

* — Микола I. *Ред.*

Але для цього могутнього піднесення промисловості і зв'язаної з нею торгівлі роздробленість Німеччини на дрібні держави, з їх найрізноманітнішими торговельно-промисловими законодавствами, повинна була незабаром перетворитися в нестерпні пута. Через кожні кілька миль інше вексельне право, інші умови для промислової діяльності, всюди щоразу особливі причіпки, бюрократичні і фіскальні рогатки, а часто ще й цехові бар'єри, проти яких не допомагали навіть офіційні патенти! А до того ж іще численні різні законодавства про права місцевих уродженців [359] і обмеження у видачі видів на проживання, що позбавляли капіталістів можливості перекидати робочу силу, яка була в їхньому розпорядженні, в достатній кількості туди, де наявність руди, вугілля, водної енергії та інших сприятливих природних умов сама спонукала засновувати промислові підприємства! Можливість безперешкодної масової експлуатації вітчизняної робочої сили була першою умовою промислового розвитку, але всюди, куди патріотичний фабрикант стягував робітників з усіх кінців, поліція і рада піклування про бідних чинили опір оселенню пришельців. Єдине загальнонімецьке громадянство і повна свобода пересування для всіх громадян країни, єдине торговельно-промислове законодавство були тепер уже не патріотичними фантазіями екзальтованих студентів, а необхідною умовою існування промисловості.

До того ж у кожній, у тому числі й карликовій, державі були різні гроші, різні системи мір і ваги, часто навіть по дві і по три системи в одній державі. І з усіх цих незліченних різновидів монет, мір і ваги жодна не була визнана на світовому ринку. Тому не дивно, що купцям і фабрикантам, які мали справу з світовим ринком або змушені були конкурувати з імпортними товарами, доводилося поряд з великою кількістю своїх монет, мір і ваги користуватися ще й іноземними; що бавовняна пряжа розважувалася на англійські фунти, шовкові тканини мірялися на метри, рахунки для закордону складались у фунтах стерлінгів, доларах і франках! І як же могли виникнути великі кредитні установи на основі валютних систем з таким обмеженим поширенням? Тут — банкноти в гульденах, там — у прусських талерах, поруч золотий талер, талер «нові дві третини», банківська марка, марка, що перебуває в обігу, двадцятигульденова монетна система, двадцятичотирьохгульденова монетна система,— і все це при нескінченних перерахунках і коливаннях курсу [360].

Якщо навіть і вдавалося кінець кінцем усе це подолати, то скільки витрачалося при всіх цих незгодах зусиль, скільки пропадало марно грошей і часу! Проте і в Німеччині почали, нарешті, розуміти, що в наші дні час — гроші.

Молода німецька промисловість повинна була показати себе на світовому ринку: вирости вона могла тільки на експорті. Та для цього вона повинна була користуватися на чужині захистом

міжнародного права. Англійський, французький, американський купець міг за кордоном дозволити собі навіть більше, ніж удома. За нього заступалося його посольство, а в разі потреби й кілька військових кораблів. А німець? Австрієць міг ще певною мірою розраховувати на своє посольство на Близькому Сході — в інших місцях воно йому не дуже-то допомагало. А коли прусський купець звертався на чужині до свого посла із скаргою на заподіяну кривду, то мало не завжди чув у відповідь: «Так вам і треба! Чого ви тут шукаєте? Сиділи б собі спокійно вдома!» А підданий якої-небудь дрібної держави тим більше був скрізь зовсім безправний. Куди б не приїжджали німецькі купці, вони всюди вдавалися до іноземного заступництва — французького, англійського, американського — або повинні були якнайшвидше натуралізуватися на новій батьківщині *. А втім, навіть коли б їхні посли й захотіли заступитися за них, що з того? Адже і з самими німецькими послами в заморських країнах поводились, як з чистильниками чобіт.

Звідси видно, що прагнення до єдиної «вітчизни» мало виразне матеріальне підгрунтя. Це вже не були туманні пориви членів буршеншафтів на вартбурзькому святі [361], коли «відвага в душах німців пломеніла» і коли, як співається на французький мотив, «за батьківщину хлопець молодий ішов безстрашно у кривавий бій» [362], за відновлення романтичної величі середньовічної імперії,— а на схилі віку цей палкий юнак перетворився в звичайнісінького святенника, на відданого абсолютизмові холопа свого государя. Це не був також уже значно більш земний заклик до єдності, проголошений адвокатами та іншими буржуазними ідеологами гамбахського свята [363], які думали, що люблять свободу і єдність заради них самих, і не бачили, що перетворення Німеччини в кантональну республіку за швейцарським зразком, до чого зводились ідеали найбільш тверезих з них, так само неможливе, як і гогенштауфенська імперія [364] згаданих вище студентів. Ні, це було виросле з безпосередніх ділових потреб прагнення практичного купця і промисловця вимести весь історично успадкований мотлох дрібних держав, що стояв на шляху вільного розвитку торгівлі і промисловості, усунути всі зайві перешкоди, які німецькому комерсантові доводилося переборювати у себе вдома, коли він хотів виступити на світовому ринку, і яких не мали всі його конкуренти. Німецька єдність стала економічною необхідністю. І люди, які тепер її вимагали, знали, чого вони хочуть. Вони виховувалися на торгівлі і для торгівлі, вміли торгувати і сторговуватися. Вони знали, що треба якнайбільше заправляти, але й бути готовими йти на поступки. Вони співали про «вітчизну

* Помітка Енгельса на полях олівцем: «Веерт». *Ред.*

німця» разом із Штірією, Тіролем і «Австрійською державою, багатою на перемоги й славу», а також:

«З півночі — від Бельту і до Ечу,
Від Маасу і до Мемелю — на схід
Німеччина, Німеччина
Над усе на цілий світ» [365].

Але за плату готівкою вони ладні були поступитися чималою частиною — процентів 25—30 — тієї самої вітчизни, яка повинна була все ширшати [366]. План об'єднання був у них готовий і міг бути негайно здійснений.

Але єдність Німеччини була не тільки німецьким питанням. Від часу Тридцятилітньої війни вже жодна загальнонімецька справа не вирішувалася без дуже відчутного іноземного втручання *. Фрідріх II завоював у 1740 р. Сілезію за допомогою французів [368]. Реорганізація Священної римської імперії в 1803 р., проведена за рішенням імперської депутації, була буквально продиктована Францією і Росією [369]. Потім Наполеон установив у Німеччині такі порядки, які відповідали його інтересам. І, нарешті, на Віденському конгресі ** під впливом насамперед Росії, а також Англії і Франції, вона була знову роздроблена на тридцять шість держав, що включали в себе двісті з лишком відособлених великих і малих клаптиків землі, причому німецькі монархи, зовсім як на Регенсбурзькому імперському сеймі 1802—1803 рр.[370], сумлінно допомагали цьому і ще більше посилили роздробленість країни. До того ж, окремі шматки Німеччини було віддано іноземним государям. Німеччина виявилася, таким чином, не тільки безсилою і безпорадною, роз'єднуваною внутрішніми чварами, приреченою на жалюгідне животіння в політичному, військовому і навіть промисловому відношенні, але, що ще значно гірше, Франція і Росія внаслідок укоріненого звичаю здобули право на розчленування Німеччини, так само як Франція і Австрія привласнили собі право стежити за тим, щоб Італія залишалася роздробленою. Цим уявним правом і скористався цар Микола в 1850 р., коли, якнайбезцеремонніше перешкодивши будь-якій самовільній зміні конституції, примусив відновити Союзний сейм, цей символ безсилля Німеччини.

Отже, єдність Німеччини доводилося завойовувати не тільки в боротьбі проти німецьких монархів та інших внутрішніх ворогів, але й проти закордону. Або ж — за допомогою закордону. А яке було тоді становище за межами Німеччини?

У Франції Луї Бонапарт використав боротьбу між буржуазією і робітничим класом, щоб за допомогою селян здобути президент-

---

* Помітка Енгельса на полях олівцем: «Вестфальський і Тешенський мир» [367]. *Ред.*

** У рукопису над цим рядком рукою Енгельса написано: «Німеччина — Польща». *Ред.*

ське крісло, а потім за допомогою армії — імператорський престол [371]. Проте новий, зведений на престол армією імператор Наполеон у кордонах Франції 1815 р.— це був мертвонароджений замір. Воскресла наполеонівська імперія означала розширення Франції до Рейну, здійснення традиційної мрії французького шовінізму. Але на перших порах захоплення Рейну було не під силу Луї Бонапарту: будь-яка спроба в цьому напрямі привела б до утворення європейської коаліції проти Франції. Тим часом трапилася нагода піднести престиж Франції і вкрити армію новими лаврами, розпочавши схвалену мало не всією Європою війну проти Росії, яка використала революційний період у Західній Європі для того, щоб нишком окупувати Дунайські князівства і підготувати нову завойовницьку війну проти Туреччини. Англія уклала союз із Францією, Австрія доброзичливо ставилася до обох, і тільки героїчна Пруссія, як і раніше, цілувала російську різку, якою її ще вчора сікли, і зберігала дружній щодо Росії нейтралітет. Але ні Англія, ні Франція не хотіли серйозної перемоги над противником, і тому війна закінчилася тільки незначним приниженням Росії і утворенням російсько-французького союзу проти Австрії *.

Кримська війна зробила Францію провідною європейською державою, а авантюриста Луї-Наполеона — героєм дня, для чого, правда, не дуже й багато треба було. Але Кримська війна не принесла Франції збільшення території і тому таїла в собі загрозу нової війни, в якій Луї-Наполеон мав здійснити своє справжнє покликання — стати «примножувачем земель імперії» **. Ця нова

* Кримська війна була єдиною в своєму роді колосальною комедією помилок, у якій перед кожною новою сценою запитуєш себе: хто ж на цей раз буде обманутий? Але ця комедія коштувала незліченних затрат і життя більш як мільйону людей. Ледве почалася війна, як Австрія вступила в Дунайські князівства; росіяни відступили перед австрійцями, і, таким чином, поки Австрія лишалася нейтральною, війна з Туреччиною на сухопутному російському кордоні зробилася неможливою. Проте залучити до війни на цьому кордоні Австрію як союзника було б можливо тільки тоді, коли б війна велася серйозно, з метою відновити Польщу і надовго відсунути назад західний кордон Росії. Тоді змушена була б приєднатись і Пруссія, через яку Росія ще одержувала всі свої імпортні товари; Росія виявилася б блокованою і з суші, і з моря і незабаром була б переможена. Але це не входило в плани союзників. Вони були, навпаки, задоволені тим, що минула всяка небезпека серйозної війни. Пальмерстон запропонував перенести театр воєнних дій у Крим, чого хотіла сама Росія, і Луї-Наполеон дуже охоче пішов на це. Війна в Криму могла лишитися тільки показною, і в такому разі всі головні учасники були б задоволені. Але імператор Микола втовкмачив собі в голову думку про необхідність вести там війну серйозну, забувши при цьому, що коли це місце було найбільш сприятливим для показної війни, то для серйозної війни воно було вже зовсім несприятливим. Те, що становить силу Росії при обороні — величезні розміри її рідко населеної, бездоріжної і бідної на допоміжні ресурси території,— при будь-якій наступальній війні Росії повертається проти неї самої і ніде це не виявляється більшою мірою, ніж саме в напрямі Криму. Південноросійські степи, які мали стати могилою ворога, що вдерся, стали могилою російських армій, що їх Микола з жорстокою і тупою нещадністю гнав одну за другою в Севастополь аж до середини зими. І коли остання, нашвидку зібрана, сяк-так споряджена і вкрай погано забезпечувана продовольством армія втратила в дорозі близько двох третин свого складу (у хуртовинах гинули цілі батальйони), а рештки її не в силі були прогнати ворога з російської землі, тоді пихатий пустоголовий Микола жалюгідно занепав духом і отруївся. З цього моменту війна знову перетворилася в показну і незабаром закінчилася миром [372].

** Енгельс уживає тут вислів «Mehrer des Reiches», який був частиною титулу імператорів Священної римської імперії в середні віки. *Ред.*

війна вже була підготовлена під час першої тим, що Сардінії дозволили приєднатися до союзу західних держав як сателітові імператорської Франції і спеціально як її форпостові проти Австрії; війна була, далі, підготовлена при укладенні миру угодою Луї-Наполеона з Росією [373], якій найбільше хотілося покарати Австрію.

Луї-Наполеон став тепер кумиром європейської буржуазії. Не тільки за здійснене ним 2 грудня 1851 р. «врятування суспільства», яким він, щоправда, знищив політичне панування буржуазії, але лише для того, щоб урятувати її соціальне панування; не тільки тому, що він показав, як загальне виборче право можна за відповідних умов перетворити в знаряддя гноблення мас; не тільки тому, що за його правління торгівля і промисловість, а особливо спекуляція й біржові махінації досягли небувалого розквіту. А насамперед тому, що буржуазія визнала в ньому першого «великого державного мужа», який був плоттю від її плоті, кісткою від її кості. Він був вискочкою, як і всякий справжній буржуа. «Бувалий в усяких бувальцях» змовник-карбонар в Італії, артилерійський офіцер у Швейцарії, обтяжений боргами знатний волоцюга і спеціальний констебль в Англії [374], але завжди і скрізь претендент на престол,— він своїм авантюристським минулим і тим, що морально скомпрометував своє ім'я в усіх країнах, підготував себе до ролі імператора французів і вершителя долі Європи, так само як класичний зразок буржуа — американець — рядом справжніх і фіктивних банкрутств готує себе в мільйонери. Ставши імператором, він не тільки підпорядкував політику інтересам капіталістичної наживи та біржових махінацій, але й у самій політиці цілком дотримувався правил фондової біржі і спекулював на «принципі національностей» [375]. Роздробленість Німеччини і Італії була для колишньої французької політики невідчужуваним сеньйоральним правом Франції; Луї-Наполеон відразу приступив до роздрібного розпродажу цього сеньйорального права за так звані компенсації. Він готовий був допомогти Італії і Німеччині позбутися роздробленості за умови, що Німеччина і Італія за кожний свій крок до національного об'єднання заплатять йому територіальними поступками. Це не тільки давало задоволення французькому шовінізмові і приводило до поступового розширення імперії до кордонів 1801 р.[376], але й знову ставило Францію у виключне становище освіченої держави, визволительки народів, а Луї-Наполеона — у становище захисника пригноблених національностей. І вся освічена, запалена національною ідеєю буржуазія,— оскільки вона була дуже заінтересована в усуненні з світового ринку всіх перешкод для торгівлі,— одностайно вітала цю освічену діяльність, яка несла визволення всьому світові.

Початок було покладено в Італії *. Тут з 1849 р. необмежено панувала Австрія, а Австрія була на той час козлом відпущення для всієї Європи. Жалюгідні результати Кримської війни приписувалися не нерішучості західних держав, які хотіли тільки показної війни, а хиткій позиції Австрії, позиції, в якій, проте, ніхто не був більше винний, ніж самі західні держави. А Росія була так ображена просуванням австрійців до Пруту — подяка за російську допомогу в Угорщині в 1849 р. (хоча саме це просування і врятувало її),— що була рада всякому нападові на Австрію. На Пруссію більше не зважали і вже на Паризькому мирному конгресі її третирували en canaille **. Отже, війну за визволення Італії «до Адріатики», затіяну при сприянні Росії, було розпочато навесні 1859 р. і вже влітку закінчено на Мінчо. Австрія не була викинута з Італії, Італія не стала «вільною до Адріатики» і не була об'єднана, Сардінія збільшила свою територію, але Франція придбала Савойю і Ніццу і тим самим досягла своїх кордонів з Італією 1801 року.

Але це не задовольнило італійців. В Італії тоді ще панувало суто мануфактурне виробництво, велика промисловість була в пелюшках. Робітничий клас був далеко не повністю експропрійований і пролетаризований; у містах він володів ще власними знаряддями виробництва, на селі промислова праця була побічним промислом дрібних селян-власників або орендарів. Тому енергія буржуазії ще не була підірвана існуванням протилежності між нею і сучасним пролетаріатом, що усвідомив свої класові інтереси. А оскільки роздробленість Італії зберігалася тільки в результаті іноземного австрійського панування, під охороною якого зловживання монархічних урядів дійшли до краю, то й велике землевласницьке дворянство і міські народні маси стояли на боці буржуазії як передового борця за національну незалежність. Але іноземне панування в 1859 р. було скинуто скрізь, крім Венеції; дальшому втручанню Австрії в італійські справи поклали край Франція і Росія,— ніхто цього більше не боявся. А в особі Гарібальді Італія мала героя античного складу, який здатний був творити і справді творив чудеса. З тисячею волонтерів він переміг усе Неаполітанське королівство, фактично об'єднав Італію, розірвав хитросплетені тенета Бонапартової політики. Італія була вільна і по суті об'єднана,— але не підступами Луї-Наполеона, а революцією.

Від часу Італійської війни зовнішня політика Другої імперії вже ні для кого не була таємницею. Переможці великого Наполеона повинні були зазнати кари, але l'un après l'autre — один після другого. Росія і Австрія вже дістали своє, на черзі стояла тепер Пруссія. А Пруссію зневажали тепер більше, ніж будь-коли

* Помітка Енгельса на полях олівцем: «Орсіні». *Ред.*
** — без будь-яких церемоній. *Ред.*

раніше; її політика під час Італійської війни була полохливою і жалюгідною, зовсім як під час Базельського миру 1795 року [377]. «Політика вільних рук» [378] довела Пруссію до того, що вона була зовсім ізольованою в Європі, що всі її великі й малі сусіди тільки раділи, наперед тішилися тим, як її буде розбито вщерт, і що руки у неї стали вільними тільки для того, щоб віддати Франції лівий берег Рейну.

Справді, в перші роки після 1859 р. скрізь, і передусім на самому Рейні, було поширено переконання в тому, що лівий берег Рейну безповоротно перейде до Франції. Щоправда, цього переходу не дуже-то хотіли, але його вважали неминучим, як фатум, і, відверто кажучи, не так уже й боялись. У селян і міських дрібних буржуа воскресали старі спогади про часи французького панування, яке справді принесло їм свободу; а в рядах буржуазії фінансова аристократія, особливо кельнська, була вже дуже заплутана в шахрайських операціях паризького «Crèdit Mobilier» [379] та інших дутих бонапартистських компаній і голосно вимагала анексії *.

Проте втрата лівого берега Рейну означала б ослаблення не тільки Пруссії, але й Німеччини. А Німеччина була розколота ще більше, ніж будь-коли. Відчуженість між Австрією і Пруссією досягла крайньої межі через нейтралітет Пруссії під час Італійської війни; дрібнокнязівські покидьки боязко і разом з тим пожадливо поглядали на Луї-Наполеона як на майбутнього покровителя відновленого Рейнського союзу [380],— таке було становище офіційної Німеччини. І це в такий момент, коли тільки об'єднані сили всієї нації спроможні були відвернути небезпеку роздроблення.

Але як об'єднати сили всієї нації? Три шляхи лишалися можливими після того, як спроби 1848 р., що майже всі без винятку мали туманний характер, зазнали невдачі, і саме через цю невдачу туман трохи розвіявся.

Перший шлях був шляхом справжнього об'єднання, через знищення всіх окремих держав, тобто це був відкрито революційний шлях. Такий шлях щойно виправдав себе в Італії; Савойська династія приєдналася до революції і таким чином привласнила собі італійську корону. Але на такий сміливий крок наші німецькі савойці, Гогенцоллерни, і навіть їхні найрішучіші Кавури à la Бісмарк були абсолютно нездатні. Все довелося б здійснити самому народові,— і у війні за лівий берег Рейну він, звичайно, зумів би зробити все необхідне. Неминучий відступ пруссаків за Рейн, тривала облога рейнських фортець і зрада південнонімець-

* Що такий був тоді загальний настрій на Рейні, в цьому Марксу і мені не раз доводилося переконуватися на місці. Лівобережні рейнські промисловці запитували мене, між іншим, як позначиться на їхніх підприємствах перехід до французького митного тарифу.

ких государів, яка потім, безперечно, сталася б,— цього було б досить, щоб викликати такий національний рух, перед яким розсипався б на порох увесь цей династичний порядок. І тоді Луї-Наполеон першим вклав би шпагу в піхви. Друга імперія могла воювати тільки з реакційними державами, у відношенні до яких вона виступала як спадкоємиця французької революції, як визволителька народів. Проти народу, який сам був охоплений революцією, вона була безсила; до того ж переможна німецька революція могла дати поштовх до повалення всієї Французької імперії. Це був би найбільш сприятливий випадок; а в найгіршому випадку, якби можновладні князі опинилися на чолі руху, лівий берег Рейну був би тимчасово відданий Франції, активна чи пасивна зрада монархів була б викрита перед усім світом, і створилося б критичне становище, з якого для Німеччини не лишалося б іншого виходу, крім революції, вигнання всіх монархів і встановлення єдиної німецької республіки.

За тодішніх умов на цей шлях об'єднання Німеччина могла б стати тільки в тому разі, якби Луї-Наполеон почав війну за встановлення кордонів по Рейну. Але цієї війни не сталося — з причин, про які буде сказано далі. А разом з тим і питання про національне об'єднання переставало бути невідкладним життєвим питанням, яке слід було розв'язати негайно, під страхом загибелі. Нація могла до пори до часу чекати.

Другий шлях полягав в об'єднанні під верховенством Австрії. Австрія з готовністю зберегла в 1815 р. своє становище держави з компактною, округленою територією, нав'язане їй наполеонівськими війнами. Вона не претендувала більше на свої старі відокремлені від неї володіння у Південній Німеччині і задовольнялася приєднанням старих і нових територій, які можна було географічно і стратегічно зв'язати з уцілілим ще ядром монархії. Відокремлення німецької Австрії від решти Німеччини, почате з запровадження Йосифом II протекційних мит, посилене поліцейським режимом Франца I в Італії і доведене до крайніх меж ліквідацією Німецької імперії [381] й утворенням Рейнського союзу, фактично залишалося ще в силі й після 1815 року. Меттерніх створив між своєю державою і Німеччиною справжню китайську стіну. Мита не пропускали матеріальної німецької продукції, цензура — духовної; найнеймовірніші паспортні обмеження зводили особисті зносини до крайнього мінімуму. Всередині країна була застрахована від будь-якого, навіть найслабшого, політичного руху абсолютистською сваволею, єдиною в своєму роді навіть у Німеччині. Таким чином, Австрія лишалася зовсім чужою всьому буржуазно-ліберальному рухові Німеччини. У 1848 р. впали, у більшій своїй частині, принаймні, духовні перепони між ними; але події цього року та їхні наслідки аж ніяк не могли сприяти зближенню Австрії з рештою Німеччини; навпаки, Австрія дедалі

більше хизувалася своїм становищем незалежної великої держави. І тому, хоч австрійських солдатів у союзних фортецях [382] любили, а прусських ненавиділи й висміювали, і хоч на всьому переважно католицькому Півдні і Заході Австрія все ще була популярна і користувалася повагою, ніхто все-таки серйозно не думав про об'єднання Німеччини під австрійським верховенством, крім хіба кількох коронованих правителів з дрібних і середніх німецьких держав.

Та інакше й не могло бути. Австрія сама нічого іншого не хотіла, хоч нишком і плекала ще романтичні мрії про імперію. Австрійський митний кордон став з часом єдиною матеріальною перепоною, що уціліла всередині Німеччини, і тим гостріше вона відчувалася. Політика незалежної великої держави не мала ніякого сенсу, якщо вона не означала принесення в жертву інтересів Німеччини специфічно австрійським, тобто таким, що стосувалися Італії, Угорщини і т. ін. Як до революції, так і після неї Австрія залишалася найреакційнішою державою Німеччини і найбільш неохоче ставала на шлях сучасного розвитку; до того ж вона була єдиною специфічно католицькою великою державою, що збереглася. Чим більше післяберезневий уряд [383] намагався відновити старе хазяйнування попів та єзуїтів, тим більш неможливою ставала його гегемонія над країною, на одну-дві третини протестантською. І, нарешті, об'єднання Німеччини під верховенством Австрії було б можливе тільки в результаті розгрому Пруссії. Та коли ця остання подія сама по собі й не означала б нещастя для Німеччини, то все ж розгром Пруссії Австрією був би не менш згубний, ніж розгром Австрії Пруссією напередодні наступної перемоги революції в Росії (після якої цей розгром став би непотрібним, бо тоді Австрія була б непотрібною і сама мусила б розпастися).

Коротше кажучи, німецька єдність під захистом Австрії була романтичною мрією, що й виявилося, коли німецькі дрібні й середні государі зібрались у Франкфурті в 1863 р., щоб проголосити австрійського Франца-Йосифа німецьким імператором. Король прусський просто не прибув, і ця комедія жалюгідно провалилася [384].

Залишався третій шлях: об'єднання під прусським верховенством. І цей шлях, яким дійсно пішла історія, повертає нас із сфери умоглядів на твердий, хоч і досить брудний грунт практичної «реальної політики» [385].

Від часів Фрідріха II Пруссія вбачала в Німеччині, як і в Польщі, тільки територію для завоювань, територію, від якої уривають, що можливо, але якою, само собою зрозуміло, доводиться ділитися з іншими. Поділ Німеччини за участю іноземних держав і насамперед Франції — такою була «німецька місія» Пруссії, починаючи з 1740 року. «Je vais, je crois, jouer votre jeu; si les as me viennent, nous partagerons» (я, здається, зіграю вам на

руку; якщо до мене прийдуть козирі, ми поділимося) — такі були прощальні слова Фрідріха французькому послові, коли він вирушав у свій перший воєнний похід. Віддана цій «німецькій місії», Пруссія зрадила Німеччину в 1795 р. під час укладення Базельського миру, наперед згодилася (договір від 5 серпня 1796 р.) поступитися лівим берегом Рейну французам за те, що вони обіцяли їй територіальні прирощення, і справді дістала нагороду за свою зраду імперії за рішенням імперської депутації, продиктованим Францією і Росією [386]. У 1805 р. вона ще раз учинила зраду, продавши своїх союзників, Росію і Австрію, тільки-но Наполеон поманив її Ганновером — на таку принаду вона йшла завжди,— але так заплуталась у своїх власних дурних хитрощах, що була втягнута у війну з Наполеоном і зазнала під Ієною заслуженої кари [387]. Перебуваючи ще під враженням від цих ударів, Фрідріх-Вільгельм III навіть після перемог 1813 і 1814 pp. хотів відмовитися від усіх західнонімецьких форпостів, обмежитися володіннями у Північно-Східній Німеччині, відійти, подібно до Австрії, якомога далі від німецьких справ,— що перетворило б усю Західну Німеччину в новий Рейнський союз під російським або французьким протекторатом. План не вдався: всупереч волі короля йому були нав'язані Вестфалія і Рейнська провінція, а з ними й нова «німецька місія».

З анексіями тепер тимчасово було покінчено, не рахуючи купівлі окремих дрібних клаптиків землі. Всередині країни поступово знову розцвіли старі юнкерсько-бюрократичні порядки; обіцянки запровадити конституцію, дані народові в момент крайнього загострення становища, весь час порушувались. Але при всьому тому значення буржуазії дедалі більше зростало і в Пруссії, бо без промисловості і торгівлі навіть пихата прусська держава була тепер нулем. Повільно, упираючись, гомеопатичними дозами доводилося робити економічні поступки буржуазії. Але, з другого боку, ці поступки давали Пруссії підставу розраховувати на те, що її «німецьку місію» буде підтримано, коли вона з метою усунення чужих митних кордонів між обома своїми половинами запропонувала сусіднім німецьким державам створити митне об'єднання. Так виник Митний союз, який до 1830 р. залишався тільки добрим побажанням (до нього увійшов тоді тільки Гессен-Дармштадт), але з часом, у міру деякого прискорення політичного та економічного розвитку, економічно приєднав до Пруссії більшу частину внутрішніх областей Німеччини [388]. Непрусські приморські землі залишалися ще поза Союзом і після 1848 року.

Митний союз був великим успіхом Пруссії. Те, що він означав перемогу над австрійським впливом, було ще зовсім не найважливішим. Головне полягало в тому, що він привернув на бік Пруссії всю буржуазію середніх і дрібних німецьких держав. За винятком Саксонії в жодній німецькій державі промисловість не досягла

хоча б приблизно такого рівня розвитку, як у Пруссії; і це було наслідком не тільки природних та історичних передумов, але й більшого розміру митної території і внутрішнього ринку. І чим більше розширявся Митний союз, утягуючи дрібні держави в цей внутрішній ринок, тим більше зростаюча буржуазія цих держав звикала дивитися на Пруссію як на свій економічний, а в майбутньому й політичний форпост. Але що задумають буржуа, те скажуть професори. Якщо в Берліні гегельянці філософськи обгрунтовували покликання Пруссії стати на чолі Німеччини, то в Гейдельбергу те саме доводили за допомогою історичних посилань учні Шлоссера, особливо Гейсер і Гервінус. При цьому, звичайно, малося на увазі, що Пруссія змінить усю свою політичну систему, що вона виконає вимоги ідеологів буржуазії *.

А втім, усе це робилося не з якоїсь особливої симпатії до прусської держави, як, наприклад, було в італійських буржуа, що визнали провідну роль П'ємонту, після того як він відкрито став на чолі національного і конституційного руху. Ні, це робилося неохоче; буржуа вибирали Пруссію як менше зло, тому що Австрія не допускала їх на свої ринки і тому що Пруссія, в порівнянні з Австрією, все ж мала, вже через свою скнарість у фінансових справах, до деякої міри буржуазний характер. Два хороші інститути становили перевагу Пруссії над іншими великими державами: загальна військова повинність і загальне обов'язкове шкільне навчання. Вона запровадила їх у період крайньої нужди, а в кращі часи задовольнялася тим, що, здійснюючи їх сяк-так і навмисне перекручуючи, позбавила їх небезпечного за певних умов характеру. Але на папері вони існували далі, і тим самим Пруссія зберігала можливість розбудити одного чудового дня дрімаючу в народних масах потенціальну енергію в таких масштабах, яких при такій самій кількості населення не можна було досягти ніде в іншому місці. Буржуазія пристосувалася до обох цих інститутів; особистого відбування військової повинності добровольцям, тобто буржуазним синкам, можна було близько 1840 р. легко й досить дешево уникнути за хабар, тим більше що в самій армії не дуже цінили тоді офіцерів ландверу [390], набраних з купецьких і промислових кіл. А наявність досить значної кількості осіб з певним запасом елементарних знань, яка безперечно залишалася ще в Пруссії — завдяки обов'язковому шкільному навчанню,— була для буржуазії надзвичайно корисною; в міру зростання великої промисловості вона стала навіть, кінець кінцем, недостатньою **. На-

* «Rheinische Zeitung» [389] обговорювала в 1842 р. з цієї точки зору питання про прусську гегемонію. Гервінус говорив мені вже влітку 1843 р. в Остенде: Пруссія має стати на чолі Німеччини, але для цього необхідні три умови: Пруссія має дати конституцію, запровадити свободу друку і проводити більш визначену зовнішню політику.

** Навіть за часів «культуркампфу» [391] рейнські фабриканти скаржилися мені, що не можуть призначати наглядачами чудових в усіх відношеннях робітників, бо вони не мають достатніх шкільних знань. Це особливо стосувалося католицьких місцевостей.

рікання на те, що утримання цих двох інститутів коштує дуже дорого і спричиняє високі податки *, чути було переважно серед дрібної буржуазії; велика буржуазія, яка набирала сили, розрахувала, що неприємні, правда, але неминучі витрати, пов'язані з майбутнім становищем країни як великої держави, з верхом окупляться зрослими прибутками.

Словом, німецькі буржуа не мали ніяких ілюзій відносно прусської ввічливості. І якщо з 1840 р. ідея прусської гегемонії мала серед них вплив, то лише з тієї причини і остільки, оскільки прусська буржуазія завдяки своєму швидшому економічному розвиткові ставала економічно й політично на чолі німецької буржуазії і оскільки Роттеки й Велькери Півдня, що давно вже мав конституції, стали відтіснятися на задній план Кампгаузенами, Ганземанами і Мільде прусської Півночі, адвокати і професори — купцями і фабрикантами. І справді, серед прусських лібералів останніх років перед 1848 р., особливо на Рейні, відчувалися зовсім інші революційні віяння, ніж серед лібералів-кантоналістів Південної Німеччини [392]. Тоді з'явилися дві найкращі від часу XVI століття політичні народні пісні: пісня про бургомістра Чеха і пісня про баронесу фон Дросте-Фішерінг [393], нечестивим духом яких тепер, на старості літ, обурюються люди, що в 1846 р. весело співали:

То ж бува конфуз такий:
Чех — бургомістр наш меткий —
В товстуна якось вціляв
Й за два кроки не попав!

Але все це невдовзі мало змінитися. Вибухнула лютнева революція, за нею березневі дні у Відні і берлінська революція 18 березня. Буржуазія перемогла без серйозної боротьби; боротися серйозно, коли до цього дійшло, вона зовсім і не хотіла. Бо та сама буржуазія, яка ще так недавно кокетувала з тодішнім соціалізмом і комунізмом (особливо на Рейні), раптом побачила тепер, що вона виростила не тільки окремих робітників, а й робітничий *клас*,— революційний за самою своєю природою пролетаріат, який хоча і наполовину ще дрімав, але вже поступово пробуджувався. І цей пролетаріат, що всюди завоював перемогу для буржуазії, вже ставив — особливо у Франції — вимоги, несумісні з існуванням усього буржуазного ладу; в Парижі 23 червня 1848 р. справа дійшла до першої страшної битви між обома класами; після чотириденного бою пролетаріат зазнав поразки. З цього моменту маса буржуазії в усій Європі перейшла на бік реакції, об'єдналася з щойно скинутими нею за допомогою робітників бюрократами-абсолютистами, феодалами і попами проти «ворогів суспільства», тобто проти тих же робітників.

* Помітка Енгельса на полях: «Середні школи для буржуазії». *Ред.*

У Пруссії це виявилося в тому, що буржуазія зрадила нею самою обраних представників і з прихованою або відвертою зловтіхою спостерігала, як уряд розігнав їх у листопаді 1848 року. Юнкерсько-бюрократичне міністерство, що аж на десять років утвердилося тепер у Пруссії, змушене було, щоправда, управляти в конституційних формах, але мстилося за це цілою системою дріб'язкових, небувалих досі навіть у Пруссії причіпок і утисків, від яких найбільше терпіла буржуазія [394]. Але вона покірливо замкнулася в собі, не ремствуючи, приймала удари і стусани, що сипалися на неї градом, як кару за свої колишні революційні наміри і поступово звикала тепер до думки, яку пізніше й висловила: а все-таки ми собаки!

Далі настав період регентства. Щоб довести свою відданість престолові, Мантейфель оточив наслідника *, теперішнього імператора, шпигунами зовсім так само, як Путкамер тепер оточує ними редакцію «Sozialdemokrat» [395]. Тільки-но наслідник став регентом, Мантейфеля, природно, виставили за двері, і почалася «нова ера» [396]. Це була тільки зміна декорацій. Принц-регент ласкаво дозволив буржуазії знову стати ліберальною. Буржуа охоче скористалися з цього дозволу, але уявили, що вони тепер господарі становища, що прусська держава повинна танцювати під їхню дудку. Але це зовсім не входило в плани «авторитетних кіл», висловлюючися мовою рептильної преси. Реорганізація армії мала бути тією ціною, якою ліберальним буржуа належало оплатити «нову еру». Уряд при цьому вимагав тільки фактичного запровадження в життя загальної військової повинності в тих розмірах, в яких вона здійснювалася близько 1816 року. З точки зору ліберальної опозиції проти цього не можна було навести абсолютно ні одного заперечення, яке не перебувало б у кричущій суперечності з її ж власними фразами про престиж і німецьку місію Пруссії. Але ліберальна опозиція поставила як умову своєї згоди законодавче обмеження строку військової служби двома роками. Саме по собі це було цілком раціонально; питання було тільки в тому, чи можна цього добитися, чи готова ліберальна буржуазія країни відстоювати цю умову до кінця, ціною будь-яких жертв. Уряд твердо наполягав на трьох роках військової служби, палата — на двох; вибухнув конфлікт [397]. А разом з конфліктом у військовому питанні зовнішня політика знову набувала вирішального значення також і для внутрішньої політики.

Ми бачили, як Пруссія остаточно втратила всяку повагу в результаті своєї поведінки під час Кримської та Італійської воєн. Ця жалюгідна політика почасти знаходила собі виправдання у поганому стані прусської армії. Оскільки вже й до 1848 р. без згоди станів не можна було запроваджувати нові податки або

* — принца Вільгельма, пізніше імператора Вільгельма I. *Ред.*

укладати позики, а скликати для цього станових представників теж не хотіли, то на армію ніколи не вистачало грошей, і від безмежної скнарості вона зовсім занепала. Дух парадності й муштри, що укоренився за Фрідріха-Вільгельма III, довершив справу. Якою безпорадною виявилася ця вихована на парадах армія в 1848 р., на полях боїв у Данії, можна прочитати у графа Вальдерзее. Мобілізація 1850 р. була цілковитим провалом: не вистачало всього, а те, що було, здебільшого ні на що не годилося [398]. Вотовані палатами кредити, правда, допомогли справі; армія була вибита із старої рутини; польова служба, принаймні в більшості випадків, стала витісняти паради. Але чисельність армії залишалася та сама, що й близько 1820 р., в той час як усі інші великі держави, особливо Франція, з боку якої саме тепер загрожувала небезпека, значно збільшили свої збройні сили. Тим часом, у Пруссії існувала загальна військова повинність; кожний пруссак був на папері солдатом, але при збільшенні населення з $10^1/_2$ мільйона (1817 р.) до $17^3/_4$ мільйона (1858 р.) установлений контингент армії не дозволяв прийняти на службу і навчити більше третини придатних до військової служби осіб. Тепер уряд вимагав збільшення армії, яке майже точно відповідало б приростові населення з 1817 року. Але ті ж самі ліберальні депутати, які весь час вимагали від уряду, щоб він став на чолі Німеччини, охороняв престиж Німеччини щодо іноземних держав, відновив її міжнародний авторитет,— ці самі люди тепер скупилися й торгувались і нізащо не хотіли дати свою згоду інакше, як на основі дворічного строку служби. Чи були вони, проте, досить сильними, щоб здійснити своє бажання, на якому вони так уперто наполягали? Чи стояв за ними народ або хоча б тільки буржуазія, готові до рішучих дій?

Зовсім ні. Буржуазія вітала їх словесні бої з Бісмарком, але насправді вона організувала рух, який, хоч і несвідомо, фактично був спрямований проти політики більшості прусської палати. Замах Данії на конституцію Гольштейну, спроби насильної данізації Шлезвігу обурювали німецького буржуа [399]. До того, що його третирували великі держави, він звик, але стусани з боку маленької Данії викликали у нього гнів. Було засновано Національний союз [400]; його силу становила якраз буржуазія дрібних держав. А Національний союз, при всьому своєму лібералізмі, насамперед вимагав національного об'єднання під керівництвом Пруссії, по можливості ліберальної Пруссії, в крайньому разі — Пруссії, якою вона є. Домогтися, нарешті, того, щоб було ліквідовано жалюгідне становище німців на світовому ринку як людей другого розряду, приборкати Данію і показати зуби великим державам у Шлезвіг-Гольштейні — ось чого насамперед вимагав Національний союз. При цьому вимога прусського верховенства була тепер звільнена від усіх тих неясностей та ілюзій, які були ще властиві їй до

1850 року. Було точно відомо, що ця вимога означає вигнання Австрії з Німеччини, фактичне знищення суверенітету дрібних держав і що і те й друге не можна здійснити без громадянської війни і поділу Німеччини. Але громадянської війни більше не боялись, а поділ тільки підбивав підсумок заборонній митній політиці Австрії. Німецька промисловість і торгівля настільки розвинулися, мережа німецьких торговельних фірм, що охоплювала світовий ринок, так розширилась і стала такою густою, що систему дрібних держав у себе вдома і безправ'я та беззахисність за кордоном не можна було далі терпіти. І в той самий час, коли найсильніша політична організація, яку тільки німецька буржуазія будь-коли мала, фактично виносила берлінським депутатам вотум недовір'я, вони все ще торгувалися за строк військової служби!

Таким було становище, коли Бісмарк вирішив активно втрутитися в зовнішню політику.

Бісмарк — це Луї-Наполеон, французький авантюристський претендент на корону, що перевтілився у прусського закуткового юнкера і німецького студента-корпоранта. Як і Луї-Наполеон, Бісмарк — людина великого практичного розуму і надзвичайної спритності, природжений і бувалий ділок, який за інших обставин міг би помірятися силами на нью-йоркській біржі з Вандербілтами і Джеями Гулдами; та він і справді дуже непогано влаштував свої приватні дільця. З таким розвиненим розумом у сфері практичного життя часто буває, проте, зв'язана відповідна обмеженість світогляду, і щодо цього Бісмарк перевершує свого французького попередника. Цей останній усе-таки сам у роки свого бродяжництва виробив собі свої «наполеонівські ідеї» [401] — правда, вони й були на його мірку скроєні,— тим часом, у Бісмарка, як ми бачимо, ніколи не було навіть натяку на яку-небудь оригінальну політичну ідею, він тільки по-своєму комбінував готові чужі ідеї. Але ця обмеженість і була якраз його щастям. Без неї він ніколи не умудрився б розглядати всю світову історію із специфічно прусської точки зору; і коли б у цьому його ультрапрусському світогляді був хоч який-небудь пролом, крізь який проходило б денне світло, він заплутався б у всій своїй місії і його славі настав би кінець. І справді, ледве він виконав на свій манір свою особливу, продиктовану йому ззовні місію, як зайшов у безвихідь; і ми побачимо, які стрибки він змушений був робити через те, що абсолютно не мав раціональних ідей і був нездатний зрозуміти ним же самим створену історичну ситуацію.

Якщо Луї-Наполеона його минуле привчило не перебирати ніякими засобами, то Бісмарка історія прусської політики, особливо політики так званого великого курфюрста * і Фрідріха II,

* — Фрідріха-Вільгельма. *Ред.*

навчила діяти ще з меншою делікатністю, причому він міг зберігати облагороджуюче усвідомлення того, що залишається в цьому вірним вітчизняній традиції. Властиве йому практичне чуття вчило його в разі потреби відсувати на задній план свої юнкерські прагнення; а коли здавалося, що потреба в цьому зникала, вони знову різко виступали наверх; це було, звичайно, ознакою занепаду. Його політичним методом був метод корпоранта: до смішного дослівне тлумачення трактирних звичаїв, за допомогою яких у студентських шиночках заведено виплутуватися з труднощів, він безцеремонно застосовував у палаті щодо прусської конституції; всі його нововведення в дипломатії перейняті ним із звичаїв корпорантського студентства. Але якщо Луї-Наполеон у критичні моменти часто вагався, як, наприклад, під час державного перевороту 1851 р., коли Морні довелося буквально силою примусити його довершити почату справу, або напередодні війни 1870 р., коли своєю нерішучістю він зіпсував своє становище, то з Бісмарком, треба визнати, цього ніколи не траплялось. Сила волі ніколи не зраджувала його, скоріше вона виливалась у відверту грубість. І в цьому, насамперед, криється таємниця його успіхів. У всіх панівних класів Німеччини, у юнкерів, як і у буржуа, такою мірою вичерпались останні рештки енергії, в «освіченій» Німеччині настільки стало звичаєм не мати волі, що єдина людина серед них, яка дійсно ще мала волю, саме через це стала їх найвидатнішою людиною і тираном; вона панувала над усіма ними і перед нею вони, всупереч розумові й совісті, за їх власним висловом, з готовністю «стрибали через паличку». В усякому разі, в «неосвіченій» Німеччині так далеко справа ще не зайшла: робочий люд показав, що у нього є воля, з якою не справитися навіть сильній волі Бісмарка.

Блискуче поле діяльності відкривалося перед нашим бранденбурзьким юнкером, якому треба було тільки сміливо й розумно взятися за справу. Хіба Луї-Наполеон не тому став кумиром буржуазії, що розігнав її парламент, збільшивши зате її бариші? А хіба Бісмарк не мав тих самих талантів ділка, якими так захоплювалися буржуа у лже-Наполеоні? Хіба не тягнувся він до свого Блейхредера, як Луї-Наполеон до свого Фульда? Хіба у Німеччині в 1864 р. не було суперечності між буржуазними представниками в палаті, які прагнули через свою скупість скоротити строк військової служби, і буржуа поза палатою, в Національному союзі, які прагнули національних подвигів що б то не було — подвигів, для яких потрібна армія? Хіба не така сама суперечність була у Франції в 1851 р. між буржуа в палаті депутатів, які приборкували владу президента, і буржуа поза палатою, які прагнули спокою і сильного уряду, спокою що б то не було, і хіба Луї-Наполеон не розв'язав цю суперечність, розігнавши парламентських крикунів і забезпечивши спокій масі буржуазії?

Хіба становище в Німеччині не було ще сприятливішим для сміливого удару? Хіба план реорганізації армії не був поданий буржуазією уже в цілком готовому вигляді і хіба сама вона не висловлювала на весь голос бажання, щоб з'явився енергійний прусський державний муж, який здійснив би її план, виключив би Австрію з Німеччини, об'єднав би дрібні німецькі держави під верховенством Пруссії? І якби довелося при цьому не дуже делікатно повестися з прусською конституцією і усунути парламентських та позапарламентських ідеологів, відплативши їм по заслугах, то хіба не можна було б, подібно до Луї Бонапарта, спертися на загальне виборче право? Що могло бути демократичнішим, ніж запровадження загального виборчого права? Чи не довів Луї-Наполеон, що воно цілком безпечне, коли як слід з ним поводитись? І чи не було якраз це загальне виборче право таким засобом, за допомогою якого можна апелювати до широких народних мас і трохи пококетувати з зароджуваним соціальним рухом, якщо буржуазія виявить упертість?

Бісмарк узявся за діло. Треба було повторити державний переворот Луї-Наполеона, наочно показати німецькій буржуазії справжнє співвідношення сил, насильно розвіяти її ліберальний самообман, але виконати її національні вимоги, які збігалися з прагненнями Пруссії. Привід до дії дав насамперед Шлезвіг-Гольштейн. З боку зовнішньої політики грунт був підготовлений. Російського царя * Бісмарк привернув на свій бік поліцейськими послугами, зробленими йому в 1863 р. в боротьбі проти повсталих поляків; на Луї-Наполеона теж вплинули відповідним чином, і він міг виправдувати свою байдужість, якщо не мовчазне сприяння, щодо бісмарківських планів своїм улюбленим «принципом національностей»; в Англії прем'єр-міністром був Пальмерстон, який поставив маленького лорда Джона Рассела на чолі відомства закордонних справ з єдиною метою зробити його посміховищем. Австрія ж була суперницею Пруссії в боротьбі за гегемонію в Німеччині і саме в цій справі найменше схильна була поступитися першим місцем Пруссії, тим більше, що в 1850 і 1851 рр. вона виступала в Шлезвіг-Гольштейні як жандарм імператора Миколи, діючи фактично ще підліше, ніж сама Пруссія [402]. Отже, становище було надзвичайно сприятливим. Хоч як ненавидів Бісмарк Австрію і хоч би як хотіла Австрія, з свого боку, зігнати свій гнів на Пруссії, все ж після смерті датського короля Фредеріка VII їм не залишалося нічого іншого, як спільно виступити проти Данії — з мовчазного дозволу Франції та Росії. Успіх був наперед забезпечений, поки Європа залишалася нейтральною; так і сталося: герцогства були завойовані і віддані за мирним договором [403].

* — Олександра II. *Ред.*

У Пруссії в цій війні була ще й інша мета — випробувати на полі бою свою армію, яка з 1850 р. навчалася по-новому, а після 1860 р. була реорганізована і збільшена. Армія, над усякі сподівання, добре витримала випробування, і до того ж у найрізноманітнішій воєнній обстановці. Що голчаста рушниця набагато краща, ніж рушниця, яка заряджається з дула, і що нею вміють непогано користуватися, довела сутичка під Люнгбю в Ютландії, де 80 розташованих за живою огорожею пруссаків своїм частим вогнем погнали втричі більшу кількість датчан. Разом з тим траплялася нагода підмітити, що австрійці здобули з Італійської війни і з французького способу ведення бою тільки той урок, що стрільба нічого не варта і що справжній солдат повинен відразу розбити ворога багнетом; це намотали собі на вус, бо більш сприятливої ворожої тактики перед дулами рушниць, що заряджаються з казенної частини, й бажати не можна було. І щоб дати австрійцям можливість якнайшвидше переконатися в цьому на практиці, завойовані герцогства були за мирним договором передані під загальний суверенітет Австрії і Пруссії; таким чином було створено тимчасове становище, яке не могло не стати джерелом нескінченних конфліктів і тому давало Бісмарку цілковиту можливість вибрати на свій розсуд момент для використання одного з цих конфліктів як приводу до генерального виступу проти Австрії. При традиційній прусській політиці — «не вагаючись використати до кінця» сприятливу ситуацію, як висловлюється пан фон Зібель,— було цілком природно, що під приводом визволення німців від датського гніту до Німеччини було приєднано близько 200 000 датських жителів північного Шлезвігу. З порожніми руками залишився тільки кандидат дрібних німецьких держав і німецької буржуазії на шлезвіг-гольштейнський престол герцог Аугустенборзький.

Так Бісмарк виконав у герцогствах волю німецької буржуазії проти її ж волі. Він прогнав датчан, кинув виклик іноземним державам — і держави не ворухнулись. Але з щойно визволеними герцогствами стали поводитись, як із завойованою країною, зовсім не цікавлячись їхніми бажаннями: їх просто тимчасово поділили між Австрією і Пруссією. Пруссія знову стала великою державою, вона вже не була п'ятим колесом у європейській колісниці; здійснення національних сподівань буржуазії відбувалось успішно, але шлях, обраний для цього, не був ліберальним шляхом буржуазії. Тому прусський воєнний конфлікт тривав і ставав навіть усе менш розв'язним. Мав відбутися другий акт бісмарківського лицедійства.

* * *

Датська війна здійснила частину національних сподівань. Шлезвіг-Гольштейн було «визволено», Варшавський і Лондонський протоколи, в яких великі держави зафіксували приниження Німеччини перед Данією [404], було розірвано й кинуто їм під ноги, а вони навіть не писнули. Австрія і Пруссія знову були разом, їхні війська билися пліч-о-пліч і перемогли, і жоден володар і не думав більше зазіхати на німецьку територію. Прагнення Луї-Наполеона щодо Рейну, які досі відсувалися на задній план іншими справами — італійською революцією, польським повстанням, датськими ускладненнями, нарешті, експедицією в Мексіку [405],— тепер не мали ніяких перспектив на успіх. Для консервативного прусського державного діяча міжнародна ситуація з точки зору зовнішньої політики, таким чином, не залишала бажати нічого кращого. Але Бісмарк до 1871 р. зовсім не був консервативним, і найменше в цей момент, а німецька буржуазія аж ніяк не була задоволена.

Німецька буржуазія, як і раніше, була в полоні старої суперечності. З одного боку, вона вимагала виключного політичного панування для себе, тобто для міністерства, обраного з ліберальної більшості палати; а такому міністерству довелося б вести десятирічну боротьбу із старою системою, представленою короною, перш ніж його нову владу було б остаточно визнано, це означало б внутрішнє ослаблення країни на десяток років. Але, з другого боку, буржуазія вимагала революційного перетворення Німеччини, яке можна було здійснити тільки насильством, отже, тільки шляхом фактичної диктатури. А тим часом з 1848 р. буржуазія знову й знову в кожний вирішальний момент давала доказ того, що в неї немає й сліду потрібної енергії, щоб запровадити в життя хоч би одну з цих вимог, не кажучи вже про обидві. В політиці існують тільки дві вирішальні сили: організована сила держави, армія, і неорганізована, стихійна сила народних мас. Апелювати до мас буржуазія відучилася в 1848 році; вона боялась їх ще більше, ніж абсолютизму. Армія ж зовсім не була в її розпорядженні. Вона, звичайно, була в розпорядженні Бісмарка.

У триваючому ще конституційному конфлікті Бісмарк якнайрішучіше боровся проти парламентських вимог буржуазії. Але він горів бажанням здійснити її національні вимоги; адже вони збігалися з найзаповітнішими прагненнями прусської політики. Якби він тепер ще раз виконав волю буржуазії проти її ж волі, якби він здійснив об'єднання Німеччини в тому вигляді, як це було сформульоване буржуазією, то конфлікт був би сам собою залагоджений і Бісмарк став би таким же кумиром буржуазії, як і його прообраз — Луї-Наполеон.

Буржуазія вказала йому мету, Луї-Наполеон — шлях до мети; Бісмарку лишалося тільки здійснити її.

Щоб поставити Пруссію на чолі Німеччини, слід було не тільки силою вигнати Австрію з Німецького союзу, але й підкорити дрібні німецькі держави. Такі «бадьорі веселі війни» [406] німців проти німців споконвіку були для прусської політики головним засобом територіального розширення; такого не боявся жоден бравий пруссак. Так само мало сумнівів викликав і другий основний засіб — союз із закордоном проти німців. Сентиментальний російський цар Олександр завжди був до послуг. Луї-Наполеон ніколи не заперечував покликання Пруссії відіграти в Німеччині роль П'ємонту і був цілком готовий укласти угоду з Бісмарком. Він волів, якщо було можливо, дістати те, що йому було потрібно, мирним шляхом, у формі компенсацій. До того ж йому зовсім не потрібен був увесь лівий берег Рейну відразу; якби його давали частинами, по шматку за кожне нове просування Пруссії, то це не так впадало б у вічі і все-таки вело б до мети. А в очах французьких шовіністів одна квадратна миля на Рейні була рівноцінна всій Савойї і Ніцці. Отже, почалися переговори з Луї-Наполеоном, і було одержано його дозвіл на збільшення Пруссії і створення Північнонімецького союзу. Що йому за це запропонували шматок німецької території на Рейні, не викликає ніякого сумніву *; під час переговорів з Говоне Бісмарк вів мову про рейнську Баварію і рейнський Гессен [407]. Правда, пізніше він від цього відрікався. Але дипломат, особливо прусський, має свої власні погляди на те, якою мірою він має право чи навіть зобов'язаний учинити певне насильство над істиною. Адже істина — жінка, і, отже, за юнкерськими уявленнями, для неї це, власне, навіть дуже приємно. Луї-Наполеон був не такий дурний, щоб допустити розширення Пруссії, не діставши від неї обіцянки компенсувати йому за це; швидше Блейхредер погодився б позичити гроші без процентів. Але він не досить знав своїх пруссаків і кінець кінцем усе-таки пошився в дурні. Словом, зробивши його безпечним, уклали союз з Італією для «удару в серце».

Філістери різних країн глибоко обурювалися цим висловом. Цілком даремно! À la guerre comme à la guerre **. Цей вислів доводить тільки, що Бісмарк вважав німецьку громадянську війну 1866 р.[408] тим, чим вона була насправді, тобто *революцією*, і що він був готовий провести цю революцію революційними засобами. Він це й зробив. Його спосіб дій щодо Союзного сейму був революційним. Замість того щоб підкоритися конституційному рішенню союзного органу, він звинуватив його в порушенні союзного договору — явний викрут! — зруйнував Союз, проголосив нову конституцію з рейхстагом, обраним на основі революційного загального виборчого права, і вигнав, на довершення

* Помітка Енгельса на полях олівцем: «Поділ — лінія по Майну» (див. цей том, с. 354). *Ред.*
** — На війні, як на війні. *Ред.*

всього, Союзний сейм з Франкфурта. У Верхній Сілезії він сформував угорський легіон під командою революційного генерала Клапки та інших революційних офіцерів; солдати цього легіону, угорські перебіжчики і військовополонені, мали воювати проти свого власного законного головнокомандуючого *. Після завоювання Богемії Бісмарк видав прокламацію «До жителів славного королівства Богемія», зміст якої також різко суперечив легітимістським традиціям. Уже після укладення миру він відібрав на користь Пруссії всі володіння трьох законних монархів — членів Німецького союзу — і одного вільного міста [409], причому це вигнання монархів, які були не меншою мірою «володарями з ласки божої», ніж прусський король, не викликало ніяких докорів його християнської і легітимістської совісті. Коротше кажучи, це була повна революція, проведена революційними засобами. Ми, звичайно, далекі від того, щоб закидати йому це. Навпаки, ми закидаємо йому те, що він був не досить революційний, що він був тільки прусським революціонером згори; що він затіяв цілу революцію з таких позицій, з яких міг здійснити її тільки наполовину; що, раз ставши на шлях анексій, він задовольнився чотирма жалюгідними дрібними державами.

Але тут приплентався Наполеон Малий і зажадав своєї винагороди. Під час війни він міг би взяти на Рейні все, що хотів: не тільки вся територія, а й фортеці були беззахисні. Він вагався; він чекав затяжної війни, що вимотувала б обидві сторони, а тут було завдано цих швидких ударів: Австрія була зломлена за вісім днів. Він зажадав спочатку того, що Бісмарк назвав генералові Говоне як можливу компенсацію,— рейнської Баварії і рейнського Гессену з Майнцом. Але цього Бісмарк тепер уже не міг би дати, навіть якщо б захотів. Величезні воєнні успіхи поклали на нього нові обов'язки. З того моменту як Пруссія взяла на себе захист і охорону Німеччини, вона вже не могла продати іноземцям ключ до Середнього Рейну — Майнц. Бісмарк відмовився зробити це. Луї-Наполеон був готовий поторгуватися; він зажадав тільки Люксембург, Ландау, Саарлуї і Саарбрюккенський вугільний район. Але й цього Бісмарк тепер уже не міг віддати, тим більше, що цього разу претензії були пред'явлені і на прусську територію. Чому Луї-Наполеон сам не вчинив загарбання у слушний момент, коли пруссаки були приковані до Богемії? Так чи інакше, але з компенсації на користь Франції нічого не вийшло. Що в майбутньому це означало війну з Францією, Бісмарк знав, але ж саме цього він і хотів.

Під час укладення миру Пруссія не використала на цей раз сприятливої ситуації так безцеремонно, як вона звичайно це робила в момент удачі. Для цього були достатні підстави. Саксо-

* Помітка Енгельса на полях олівцем: «Присяга!». *Ред.*

нія і Гессен-Дармштадт були втягнуті в новий Північнонімецький союз і вже через це їх пощадили. До Баварії, Вюртембергу і Бадену слід було поставитися милостиво тому, що Бісмарк збирався укласти з ними таємні оборонні і наступальні союзи. А Австрія — хіба Бісмарк не зробив їй послуги тим, що розрубав мечем традиційні пута, які зв'язували її з Німеччиною й Італією? Хіба не створив він їй уперше, нарешті, таке довгождане незалежне становище великої держави? Хіба він справді не краще, ніж сама Австрія, розумів, щò піде їй на користь, коли переміг її в Богемії? Хіба Австрія, розумно міркуючи, не повинна була переконатися, що географічне положення і територіальна близькість обох країн перетворювали об'єднану Пруссією Німеччину в її необхідну і природну союзницю?

Так уперше за весь час свого існування Пруссія спромоглася оточити себе ореолом великодушності,— бо відмовлялася від ковбаси заради шинки.

На богемських полях боїв була розбита не тільки Австрія, але й німецька буржуазія. Бісмарк довів їй, що він краще, ніж вона сама, знає, що для неї вигідніше. Про те, щоб палата продовжувала конфлікт, нічого було й думати. Ліберальні претензії буржуазії були поховані надовго, зате її національні вимоги виконувалися з кожним днем усе більшою мірою. З дивною для неї самої швидкістю і точністю Бісмарк здійснював її національну програму. І, показавши їй відчутно in corpore vili — на її власному мерзенному тілі — її кволість і відсутність енергії і разом з тим її цілковиту нездатність реалізувати свою власну програму, він, удавши великодушність і щодо неї, вніс у палату, тепер фактично обеззброєну, законопроект про зняття відповідальності за антиконституційне правління під час конфлікту. Зворушена до сліз палата схвалила цей, тепер уже безпечний прогрес.

Проте буржуазії нагадали, що під Кенігґрецом [410] була переможена й вона. Конституція Північнонімецького союзу була скроєна за шаблоном прусської конституції, в тому справжньому її тлумаченні, яке вона дістала в конституційному конфлікті. Відмову від вотування податків було заборонено. Союзного канцлера та його міністрів призначав прусський король незалежно від будь-якої парламентської більшості. Незалежність армії від парламенту, що утвердилася завдяки конфліктові, було збережено і щодо рейхстагу. Зате члени цього рейхстагу могли пишатися тим, що вони обрані на основі загального виборчого права. Про це нагадувало їм також, правда неприємно, те, що серед них сиділо два соціалісти *. Вперше соціалістичні депутати, представники пролетаріату, з'явились у складі парламенту. Це було грізне передвістя.

* — А. Бебель і В. Лібкнехт. *Ред.*

На перших порах усе це не мало значення. Тепер завдання полягало в тому, щоб закріпити і використати в інтересах буржуазії новоздобуту державну єдність — нехай тільки Північної Німеччини — і цим заманити в новий союз і південнонімецьких буржуа. Союзна конституція вилучила найважливіші в економічному відношенні галузі законодавства з компетенції окремих держав і передала їх у відання Союзу, а саме: єдине громадянство на всій території Союзу і свобода пересування по цій території, право на проживання, законодавство в галузі промисловості, торгівлі, мит, судноплавства, монетної справи, мір і ваги, залізниць, водних шляхів сполучення, пошти і телеграфу, патентів, банків, усієї зовнішньої політики, консульств, охорони торгівлі за кордоном, санітарної поліції, кримінального права, судочинства і т. ін. Більша частина цих питань була тепер швидко врегульована законодавчим шляхом і загалом у ліберальному дусі. Так були знищені, нарешті,— нарешті-таки! — найпотворніші вияви системи дрібних держав, що найбільше заважали капіталістичному розвиткові, з одного боку, і властолюбним замірам Пруссії — з другого. Але це було аж ніяк не всесвітньо-історичним досягненням, як гучноголосо трубив про це буржуа, що ставав тепер шовіністом, а тільки дуже, дуже запізнілим і недосконалим наслідуванням того, що зробила французька революція ще сімдесят років тому і що всі інші культурні держави давно здійснили. Замість того щоб хвастати, слід було б соромитися того, що «високоосвічена» Німеччина прийшла до цього після всіх.

За весь цей період існування Північнонімецького союзу Бісмарк охоче йшов назустріч буржуазії в економічній галузі і навіть під час обговорення питань про компетенцію парламенту показував залізний кулак тільки в оксамитовій рукавичці. Це була його найкраща пора; часом навіть можна було взяти під сумнів його специфічно прусську обмеженість, його нездатність зрозуміти, що у світовій історії є також і інші, могутніші сили, ніж армії і дипломатичні інтриги, які спираються на них.

Що мир з Австрією таїв у собі загрозу війни з Францією, це Бісмарк не тільки знав,— він цього й хотів. Саме ця війна й повинна була дати засоби для того, щоб завершити створення прусськo-німецької імперії, якого вимагала від нього німецька буржуазія *. Спроби поступово перетворити митний парламент [412]

---

* Ще до війни з Австрією на запитання міністра однієї з середніх німецьких держав з приводу його, Бісмарка, демагогічної німецької політики останній відповів, що він, усупереч усім фразам, викине Австрію з Німеччини і висадить у повітря Німецький союз.— «І що ж, ви гадаєте, що середні німецькі держави спокійно дивитимуться на це?» — «Ви, середні німецькі держави, не зробите нічогісінько».— «А що станеться після цього з німцями?» — «Я поведу їх тоді в Париж і об'єднаю їх там». (Це розповів у Парижі напередодні війни з Австрією згаданий міністр, і опублікувала під час цієї війни в газеті «Manchester Guardian» [411] її паризька кореспондентка пані Крофорд.)

у рейхстаг і мало-помалу втягти таким чином південні держави в Північний союз провалилися, викликавши голосний вигук південнонімецьких депутатів: ніякого розширення компетенції! Настрій урядів, які щойно зазнали поразки на полі бою, був не більш сприятливий. Тільки новий, наочний доказ того, що Пруссія не лише набагато сильніша за них, а й досить сильна, щоб їх захистити,— отже, тільки нова загальнонімецька війна могла швидко привести їх до капітуляції. І до того ж лінія кордону по Майну [413], про яку заздалегідь відбулася таємна змова між Бісмарком і Луї-Наполеоном, після перемоги здавалася нав'язаною Пруссії цим останнім; тому об'єднання з Південною Німеччиною було порушенням формально визнаного на цей раз за французами права на роздроблення Німеччини, було приводом до війни.

Тим часом Луї-Наполеон мусив пошукати, чи не знайдеться де-небудь біля німецького кордону клаптик землі, що його він міг би забрати як компенсацію за Садову. Під час утворення Північнонімецького союзу Люксембург не включили до нього, так що тепер це була держава, яка перебувала в особистій унії з Голландією, а взагалі цілком незалежна. При цьому Люксембург був майже так само офранцужений, як і Ельзас, і значно більше тяжів до Франції, ніж до Пруссії, яку буквально ненавидів.

Люксембург — разючий приклад того, що сталося з німецько-французькими прикордонними землями внаслідок політичної нікчемності Німеччини з кінця середніх віків, приклад тим більш разючий, що до 1866 р. Люксембург номінально належав до Німеччини. Хоча до 1830 р. він був наполовину французьким і наполовину німецьким, проте й німецька частина вже рано підпала під вплив вищої французької культури. Німецькі імператори Люксембурзької династії [414] були за мовою й освітою французами. Від часу включення Люксембургу в бургундські землі (1440 р.), він, як і решта Нідерландів, був тільки номінально зв'язаний з Німеччиною; щодо цього нічого не змінило і прийняття його в Німецький союз у 1815 році. Після 1830 р. його французька половина і чимала частина німецької відійшли до Бельгії. Але і в тій німецькій частині Люксембургу, яка ще залишалася, все, як і раніше, йшло на французький лад: у судах, в урядових установах, у палаті вся процедура відбувалася французькою мовою; всі офіційні й приватні документи, всі торговельні книги велись французькою мовою; французькою ж мовою викладали в усіх середніх школах; мовою освічених людей була і залишилася французька мова — звичайно, французька мова, якій нелегко було від верхньонімецького пересування приголосних. Словом, у Люксембургу говорили двома мовами — рейнсько-франкським народним діалектом і французькою мовою, а верх-

ньонімецька залишалася чужою мовою. Перебування прусського гарнізону в столиці швидше погіршувало, ніж поліпшувало становище. Все це досить ганебно для Німеччини, але такими є факти. І це добровільне офранцуження Люксембургу кидає справжнє світло на такі самі явища в Ельзасі і німецькій Лотарінгії.

Голландський король *, суверенний герцог Люксембургу, якому готівка була дуже до речі, виявив згоду продати герцогство Луї-Наполеону. Люксембуржці безумовно схвалили б приєднання до Франції: це довела їхня позиція під час війни 1870 року. Пруссія нічого не могла заперечити з точки зору міжнародного права, бо сама сприяла виключенню Люксембургу з Німеччини. Її війська перебували в люксембурзькій столиці як союзний гарнізон фортеці Німецького союзу; з того моменту, як Люксембург перестав бути фортецею, вони втратили на це будь-які права. Чому ж вони не пішли звідси, чому Бісмарк не міг допустити цієї анексії?

Та просто тому, що тепер виступили наверх ті суперечності, в яких він заплутався. *До* 1866 р. Німеччина була для Пруссії тільки територією для анексій, яку доводилося ділити з закордоном. *Після* 1866 р. Німеччина стала для Пруссії *територією, яку охороняють* і яку треба було захищати від іноземних зазіхань. Правда, в інтересах Пруссії цілі німецькі області не були включені в новозасновану так звану Німеччину. Але право німецької нації на всю її власну територію покладало тепер на прусську корону обов'язок не допускати включення цих частин колишньої союзної території до складу іноземних держав і не зачиняти двері для їх приєднання в майбутньому до нової прусько-німецької держави. Тому Італія була зупинена біля тірольського кордону [415] і тому Люксембург тепер не повинен був перейти до рук Луї-Наполеона. По-справжньому революційний уряд міг би відкрито заявити про це, але не королівсько-прусський революціонер, якому вдалося, нарешті, перетворити Німеччину в меттерніхівське «географічне поняття» [416]. З точки зору міжнародного права він сам поставив себе в становище порушника і міг вийти з труднощів, тільки застосувавши своє улюблене корпорантсько-кабацьке тлумачення міжнародного права.

Якщо його при цьому просто не підняли на сміх, то тільки тому, що навесні 1867 р. Луї-Наполеон ще зовсім не був готовий до великої війни. На Лондонській конференції відбулась угода. Пруссаки вивели війська з Люксембургу; фортецю було зрито, герцогство оголошено нейтральним [417]. Війна була знову відстрочена.

Луї-Наполеон не міг на цьому заспокоїтися. Він згоден був на посилення могутності Пруссії, але тільки за умови відповід-

* — Вільгельм III. *Ред.*

них компенсацій на Рейні. Він був готовий задовольнитися малим і навіть з цього ще віддав би дещо, але він нічогісінько не одержав, його кругом обдурили. Проте існування бонапартистської імперії у Франції було можливе тільки за умови, щоб французький кордон поступово посувався до Рейну і Франція залишалася — в дійсності чи хоча б в уяві — арбітром Європи. Відсунути кордон не вдалося, становище арбітра вже було під загрозою, бонапартистська преса голосно кричала про реванш за Садову; щоб зберегти за собою престол, Луї-Наполеон повинен був лишитися вірним своїй ролі і здобути силою те, чого він не дістав добром, незважаючи на всі зроблені послуги.

Отже, з обох сторін почались активні приготування до війни, дипломатичні і воєнні. І тут стався такий дипломатичний інцидент.

Іспанія шукала кандидата на престол. У березні * французький посол у Берліні Бенедетті дізнається з чуток про зазіхання на цей трон принца Леопольда Гогенцоллерна і дістає з Парижа доручення перевірити це. Помічник статс-секретаря фон Тіле запевняє його словом честі, що прусському урядові нічого про це не відомо. Під час свого приїзду в Париж Бенедетті дізнається про думку імператора: «ця кандидатура явно антинаціональна, країна не погодиться на неї, її не можна допустити».

Цим Луї-Наполеон, між іншим, довів, що його становище вже дуже похитнулося. Справді, що могло бути кращою «помстою за Садову», ніж прусський принц на королівському троні в Іспанії, неминучі в зв'язку з цим неприємності, втягнення Пруссії у внутрішні взаємовідносини іспанських партій і навіть, можливо, війна, поразка карликового прусського флоту і в усякому разі надзвичайно комічне становище Пруссії в очах Європи? Але Луї Бонапарт уже не міг дозволити собі такого спектаклю. Його кредит був уже настільки підірваний, що він змушений був зважати на традиційну точку зору, згідно з якою німецький монарх на іспанському троні поставив би Францію між двох вогнів і, отже, його не можна було б терпіти, — точка зору, що стала після 1830 р. по-дитячому наївною.

Отже, Бенедетті відвідав Бісмарка, щоб дістати дальші роз'яснення і поінформувати його про позицію Франції (11 травня 1869 року). Він не довідався від Бісмарка ні про що певне. Зате Бісмарк довідався від нього про те, що хотів узнати, — що висунення кандидатури Леопольда означало б негайну війну з Францією. Бісмарк дістав, таким чином, можливість почати війну, коли йому захочеться.

Справді, в липні 1870 р. знову виникає кандидатура Леопольда і негайно призводить до війни, хоч як опирався цьому Луї-

* — 1869 р. *Ред.*

Наполеон. Він не тільки побачив, що потрапив у пастку. Він знав також, що йдеться про його імператорську владу, і мало вірив у чесність своєї бонапартистської сірчаної банди, яка запевняла його, що готове все, до останнього гудзика на гетрах [418], і ще менше вірив у її військові й адміністративні здібності. Але логічні наслідки його власного минулого штовхали його до загибелі; самі його вагання прискорювали його падіння.

Навпаки, Бісмарк був не тільки цілком підготовлений у військовому відношенні, але на цей раз за ним справді стояв народ, який за всією обопільною дипломатичною брехнею бачив лише одне: йдеться про війну не тільки за Рейн, але й за національне існування. Резервісти і солдати ландверу — вперше після 1813 р.— з бойовим запалом і готовністю знову сходилися під прапори. Не мало значення, як усе це сталося, не мало ваги, яку частину національної спадщини двохтисячолітньої давності обіцяв чи не обіцяв самовільно Бісмарк Луї-Наполеону,— йшлося про те, щоб раз і назавжди показати закордонові, що йому нема чого втручатись у внутрішні німецькі справи і що Німеччина не покликана підтримувати хиткий трон Луї-Наполеона, віддавши йому німецьку територію. І перед цим національним піднесенням зникли всі класові відмінності, розвіялися всі помисли південнонімецьких дворів про Рейнський союз, усі реставраторські заміри вигнаних монархів.

Обидві сторони шукали собі союзників. Луї-Наполеон був упевнений в Австрії і Данії і — деякою мірою — в Італії. На боці Бісмарка стояла Росія. Але Австрія була, як звичайно, не готова і не могла активно виступити до 2 вересня,— а 2 вересня Луї-Наполеон був уже німецьким військовополоненим; до того ж Росія повідомила Австрію, що нападе на неї, тільки-но Австрія нападе на Пруссію. А в Італії Луї-Наполеон розплачувався за свою двоєдушну політику: він хотів підняти національно-об'єднавчий рух, але водночас захистити папу * від цієї національної єдності; він ще тримав у Римі війська, які були йому тепер потрібні вдома, але які він не міг вивести, не зобов'язавши перед тим Італію дотримувати суверенних прав Риму і папи, а це, в свою чергу, заважало Італії прийти йому на допомогу. Нарешті, Данія дістала від Росії наказ поводитися смирно.

Проте рішучіше за всі дипломатичні переговори впливали на локалізацію війни швидкі удари німецької зброї від Шпіхерна і Верта до Седана [419]. Армія Луї-Наполеона зазнавала поразки в кожному бою і перекочувала, нарешті, на три чверті в німецький полон. У цьому були винні не солдати, які билися досить хоробро, а керівники й управління. Але той, хто подібно до Луї-Наполеона створив свою імперію за допомогою зграї пройдисвітів,

* — Пія IX. *Ред.*

хто протягом вісімнадцяти років утримував у своїх руках владу над цією імперією тільки тим, що давав цій самій зграї експлуатувати Францію, хто на всі найважливіші пости в державі ставив людей з цієї зграї, а на всі другорядні посади — їх поплічників, той не повинен затівати боротьбу не на життя, а на смерть, якщо не хоче опинитися в безвихідному становищі. Менш як за п'ять тижнів завалилася будівля імперії, яка довгі роки викликала захоплення європейського філістера. Революція 4 вересня тільки прибрала уламки, а Бісмарк, який почав війну, маючи намір заснувати малонімецьку імперію, одного чудового ранку опинився в ролі засновника Французької республіки.

Згідно з прокламацією самого Бісмарка, війна велася не проти французького народу, а проти Луї-Наполеона. Отже, з його падінням відпадав усякий привід до війни. Так думав і уряд 4 вересня — в інших питаннях зовсім не такий наївний — і був дуже здивований, коли Бісмарк раптом обернувся на прусського юнкера.

Ніхто в світі не почуває такої ненависті до французів, як прусські юнкери. Справа була не тільки в тому, що юнкерові, раніше вільному від податків, довелося жорстоко потерпіти під час розправи, вчиненої над ним французами в 1806—1813 pp. і викликаної його ж власною зарозумілістю; значно гірше було те, що безбожні французи своєю нечестивою революцією посіяли таку смуту в умах, що від колишньої юнкерської величі здебільшого нічого не залишилося навіть у старій Пруссії, а за останні залишки цієї величі бідолашним юнкерам доводилося рік у рік вести уперту боротьбу, і більша частина їх уже опустилася до рівня жалюгідного паразитуючого дворянства. За це треба було помститися Франції, і про це подбали юнкери-офіцери в армії під керівництвом Бісмарка. Було складено списки французьких воєнних контрибуцій, стягнутих з Пруссії, і за ними встановлено розміри воєнної контрибуції, яку слід було стягнути з окремих міст і департаментів Франції,— звичайно, врахувавши значно більше багатство Франції. Харчові припаси, фураж, одяг, взуття і т. ін. реквізувалися з демонстративною нещадністю. Один мер в Арденнах, який заявив, що не може виконати поставку, дістав без ніяких розмов двадцять п'ять ударів палицею; паризький уряд опублікував офіційні докази цього. Франтирерів, що діяли в такій точній відповідності з прусським «Положенням про ландштурм» 1813 р.[420], наче вони спеціально його вивчали, безжалісно розстрілювали на місці. Правду розповідають також про настінні годинники, що їх відсилали на батьківщину: «Kölnische Zeitung» сама повідомляла про це. Тільки, на думку пруссаків, ці годинники вважалися не вкраденими, а знайденими як безгосподарне майно в залишених віллах під Парижем і анексованими на користь рідних і близьких на батьківщині. Таким чином, юнкери

під керівництвом Бісмарка подбали про те, щоб, незважаючи на бездоганну поведінку як солдатів, так і значної частини офіцерства, зберегти специфічно прусський характер війни і силою втовкмачити це французам; зате останні поклали відповідальність за дрібні підлоти юнкерів на всю армію.

І все ж цим самим юнкерам випало на долю віддати французькому народові таку шану, рівної якій досі не знала історія. Коли всі спроби примусити противника зняти облогу Парижа зазнали невдачі, всі французькі армії були відкинуті, і останній великий наступ Бурбакі на комунікаційну лінію німців теж не увінчався успіхом; коли вся європейська дипломатія полишила Францію на її власну долю, навіть пальцем не кивнувши, тоді зголоднілий Париж змушений був кінець кінцем капітулювати [421]. І як сильно забилися серця юнкерів, коли вони, нарешті, дістали можливість з тріумфом вступити в це кубло безбожників і повністю помститися паризьким бунтівникам, чого їм не дозволили зробити в 1814 р. російський імператор Олександр, а в 1815 р.— Веллінгтон; тепер вони досхочу мали натішитися розправою з вогнищем і батьківщиною революції.

Париж капітулював, він сплатив 200 мільйонів контрибуції; форти були передані пруссакам; гарнізон склав зброю до ніг переможців і видав свої польові гармати; гармати паризького фортечного валу були зняті з лафетів; усі засоби опору, що належали державі, були видані один за другим. Але справжні захисники Парижа — національна гвардія, озброєний паризький народ — лишилися недоторканними; в них ніхто не посмів вимагати видачі зброї — ні їхніх рушниць, ні їхніх гармат *. І щоб сповістити всьому світові, що переможна німецька армія шанобливо спинилася перед озброєним народом Парижа, переможці не увійшли в Париж, а задовольнилися дозволом зайняти на три дні Єлісейські поля — громадський парк! — де вони перебували під охороною і наглядом сторожових постів парижан, які оточували їх з усіх боків! Жоден німецький солдат не вступив у паризьку ратушу, жоден не прогулявся по бульварах, а ті кілька чоловік, яких допустили в Лувр для огляду скарбів мистецтва, мусили просити на це дозволу — щоб не порушувати умов капітуляції. Франція була розгромлена, Париж знемагав від голоду, але паризький народ завоював собі своїм славним минулим *таку* повагу, що жоден з переможців не насмілився навіть зажадати його роззброєння, жоден не наважився робити обшуки в його оселях і осквернити тріумфальним маршем ці вулиці, арену стількох революцій. Наче новоспечений німецький імператор ** схилив

* Саме ці гармати, які належали національній гвардії, а не державі, і тому не були здані пруссакам, Тьєр наказав 18 березня 1871 р. *викрасти* у парижан, що й було приводом до повстання, з якого виникла Комуна.

** — Вільгельм I. *Ред.*

голову перед живими революціонерами Парижа, як колись його брат * схилив її перед трупами березневих бійців Берліна [422], і наче вся німецька армія, стоячи позаду імператора, віддавала їм честь.

Але це була також і єдина жертва, на яку довелося піти Бісмарку. Під приводом, ніби у Франції немає уряду, який міг би укласти з ним мир,— що було такою самою мірою вірно, якою і невірно, як 4 вересня, так і 28 січня,— він використав свої успіхи суто по-прусському, до останньої краплі, і погодився укласти мир тільки після того, як Франція була остаточно повалена. Під час укладення миру він знову за доброю старопрусською манерою «не вагаючись, використав сприятливу ситуацію». Не тільки було вижато нечувану суму в 5 мільярдів репарацій, але крім того дві провінції, Ельзас і німецька Лотарінгія, з Мецом і Страсбургом, були відірвані від Франції і включені до складу Німеччини [423]. З цією анексією Бісмарк уперше виступив як незалежний політик, який не просто виконує своїми методами продиктовану йому ззовні програму, але втілює в життя продукт своєї власної розумової діяльності; і тут він зробив свій перший колосальний промах **.

Ельзас був в основному завойований Францією ще в Тридцятилітню війну. Рішельє тим самим відступив від надійного принципу Генріха IV:

> «Та земля, де говорять іспанською мовою, хай належить іспанцям, де говорять німецькою мовою — німцям, але земля, де говорять французькою мовою, належить мені».

Рішельє спирався при цьому на принцип природного кордону по Рейну, історичного кордону стародавньої Галлії. Це була дурниця; але Німецька імперія, до складу якої входили області Лотарінгії і Бельгії, де говорили французькою мовою, і навіть Франш-Конте, не мала права закидати Франції захоплення земель, де говорили німецькою мовою. І якщо Людовік XIV у 1681 р. в мирний час захопив Страсбург за допомогою франкофільської партії міста [424], то не Пруссії обурюватися з цього, після того як вона в 1796 р. учинила, хоч і без успіху, таке саме насильство над вільним імперським містом Нюрнбергом, куди її в усякому разі не запрошувала ніяка прусська партія ***.

---

* — Фрідріх-Вільгельм IV. *Ред.*

** — Оскільки немає відповідних сторінок рукопису, дальший текст до слів «Бісмарк досяг своєї мети» (див. цей том, с. 366) подається за текстом журналу «Neue Zeit» (1895—1896, Bd. I, N 25, S. 772—776). *Ред.*

*** Людовіку XIV закидають те, що він у цілком мирний час напустив свої «приєднувальні палати» [425] на німецькі області, які йому не належали. А про пруссаків найзлісніші їхні заздрісники не можуть, мовляв, сказати нічого подібного. Навпаки. Уклавши в 1795 р. сепаратний мир з Францією [426], що було прямим порушенням конституції імперії, і об'єднавши навколо себе своїх таких же віроломних дрібних сусідів за демаркаційною лінією в перший північнонімецький союз, вони використали для загарбницьких спроб у Франконії скрутне становище південнонімецьких імперських чинів, яким довелося самим продовжувати війну в союзі з Австрією.

Лотарінгія була в 1735 р. продана Австрією за Віденським мирним трактатом Франції [427], а в 1766 р. остаточно перейшла у володіння французів. Протягом століть вона тільки номінально входила до Німецької імперії, її герцоги були в усіх відношеннях французами і майже завжди перебували в союзі з Францією.

У Вогезах аж до французької революції було дуже багато дрібних сеньйорів, які щодо Німеччини поводились як безпосередньо підлеглі імператорові імперські чини, а щодо Франції визнавали над собою її суверенітет; вони мали вигоди від цього двоїстого становища, і якщо Німецька імперія це терпіла, замість того щоб притягти можновладних князів до відповідальності, то їй нічого було скаржитися, коли Франція, з огляду на свої суверенні права, взяла під захист жителів цих територій проти вигнаних князів.

Загалом, ця німецька територія до революції майже зовсім не була офранцужена. Німецька мова залишалася там мовою школи й офіційних установ, принаймні в Ельзасі. Французький уряд протегував німецьким провінціям, які після довгорічних спустошливих воєн тепер, з початку XVIII століття, не бачили більше ворога на своїй землі. Німецька імперія, яку роздирали постійні внутрішні війни, справді не могла викликати в ельзасцях бажання повернутися назад у материнське лоно; у них принаймні настали мир і спокій, було відомо, як стоять справи, і філістери, що задавали тон, вбачали в цьому несповідимі шляхи господні. До того ж, не їм самим випала така доля: адже жителі Гольштейну теж перебували під чужоземним датським пануванням.

Та от вибухнула французька революція. Те, чого Ельзас і Лотарінгія не сміли й сподіватися одержати від Німеччини, подарувала їм Франція. Феодальні пута було розбито. Селянин-кріпак, який зобов'язаний був відбувати панщину, став вільною людиною, у багатьох випадках вільним власником своєї садиби і поля. Панування патриціату і цехові привілеї в містах зникли. Дворян прогнали, а у володіннях дрібних князів та баронів селяни йшли за прикладом сусідів, виганяючи можновладних осіб, урядові палати і дворян, і оголошували себе вільними французькими громадянами. Ніде у Франції народ не приєднався до революції з більшим ентузіазмом, ніж у провінціях з населенням, що

Вони заснували в Ансбаху і Байрейті (які були тоді прусськими) «приєднувальні палати» за зразком Людовіка і пред'явили претензії на цілий ряд сусідніх територій під такими приводами, в порівнянні з якими юридичні аргументи Людовіка були зразком ясності й переконливості. Коли ж німці були потім розбиті і відступили, а французи вступили у Франконію, рятівники-пруссаки зайняли всю територію навколо Нюрнберга, включаючи передмістя аж до міської стіни, і хитрістю примусили нюрнберзьких міщан, що тремтіли від страху, підписати договір (2 вересня 1796 р.), за яким місто підкорялося прусському пануванню за умови, щоб у межі міста ніколи не допускались євреї. Але слідом за цим ерцгерцог Карл знову перейшов у наступ і розбив французів під Вюрцбургом 3 і 4 вересня 1796 р., а разом з тим провалилась, не залишивши по собі ніяких слідів, і ця спроба Пруссії силою вбити нюрнбержцям у голову уявлення про свою німецьку місію.

говорить німецькою мовою. А коли Німецька імперія оголосила війну революції, коли виявилося, що німці не тільки продовжують покірно тягнути власні кайдани, але дають ще себе використати для того, щоб знову нав'язати французам старе рабство, а ельзаським селянам — щойно вигнаних панів феодалів, тоді було покінчено з належністю ельзасців і лотарінгців до німецької нації, тоді вони навчилися ненавидіти і зневажати німців, тоді у Страсбургу була написана, покладена на музику і вперше проспівана ельзасцями «Марсельєза» і тоді німецькі французи, незважаючи на мову і минуле, на полях сотень боїв у боротьбі за революцію злилися в єдиний народ з корінними французами.

Хіба велика революція не здійснила таке саме чудо з фламандцями Дюнкерка, з кельтами Бретані, з італійцями Корсіки? І коли ми скаржимося на те, що те саме сталося з німцями, чи не забуваємо ми всю нашу історію, яка зробила це можливим? Невже ми забули, що весь лівий берег Рейну, хоч він і брав тільки пасивну участь у революції, відчував симпатію до французів, коли в 1814 р. туди знову вторглися німці, і залишався таким до 1848 р., коли революція реабілітувала німців в очах населення рейнських областей? Невже ми забули, що захоплення Гейне французами і навіть його бонапартизм були тільки відгомоном загального настрою народних мас на лівому березі Рейну?

Під час свого просування в 1814 р. союзники саме в Ельзасі й німецькій Лотарінгії натрапили на найбільш вороже ставлення, на найбільший опір самого народу, бо тут відчували небезпеку знову стати німецькими громадянами. А тим часом у цих областях тоді ще говорили майже виключно німецькою мовою. Коли ж небезпека відриву від Франції минула, коли анексіоністським прагненням німецьких шовіністів-романтиків було покладено край, тоді побачили необхідність тіснішого злиття з Францією також і щодо мови, і з цього часу почалося таке саме офранцуження школи, яке провели у себе, з власної волі, і люксембуржці. І все-таки процес перетворення відбувався дуже повільно; тільки нинішнє покоління буржуазії справді офранцужене, тимчасом як селяни і робітники говорять німецькою мовою. Становище приблизно таке саме, як у Люксембургу: літературна німецька мова витіснена французькою, за винятком почасти церковної кафедри, але народний німецький діалект вийшов з ужитку тільки на мовному кордоні і в побуті вживається значно ширше, ніж у більшості місцевостей Німеччини.

Отака та країна, яку Бісмарк і прусські юнкери, підтримувані невіддільним, очевидно, від усіх німецьких починань відродженням шовіністичної романтики, замірилися знову зробити німецькою. Намір перетворити Страсбург, батьківщину «Марсельєзи», в німецьке місто був таким же безглуздям, як і бажання офранцузити батьківщину Гарібальді — Ніццу. Але в Ніцці Луї-

Наполеон дотримувався принаймні правил пристойності, поставивши питання про анексію на голосування,— і маневр йому вдався. Не кажучи вже про те, що пруссаки не без серйозних підстав почувають огиду до таких революційних методів,— ще не було випадку, щоб де-небудь народні маси захотіли приєднання до Пруссії,— надто добре було відомо, що саме тут населення більш одностайно прихильне до Франції, ніж самі корінні французи. І відторгнення було вчинено голим насильством. Це була свого роду помста за французьку революцію; було відірвано один з шматків, що зрослися з Францією воєдино саме завдяки революції.

З воєнної точки зору анексія Ельзас-Лотарінгії мала, в усякому разі, певну мету. Заволодівши Мецом і Страсбургом, Німеччина здобуває надзвичайно сильну лінію оборони. Поки Бельгія і Швейцарія зберігають нейтралітет, французи можуть почати масовий наступ тільки на вузькій смузі між Мецом і Вогезами, і, до того ж, Кобленц, Мец, Страсбург і Майнц утворюють найсильніший і найбільший у світі чотирикутник фортець. Але й цей чотирикутник, як і австрійський у Ломбардії [428], розташований наполовину у ворожій країні і є там цитаделлю для того, щоб тримати в покорі населення. Більше того: щоб замкнути чотирикутник, треба було вийти за межі області поширення німецької мови, треба було анексувати чверть мільйона корінних французів.

Отже, велика стратегічна вигода — єдиний момент, який може виправдати анексію. Але чи йде цей виграш у будь-яке порівняння з тією шкодою, якої вона завдала?

На велику моральну шкоду, якої завдала собі молода Німецька імперія, відкрито і безсоромно проголосивши грубе насильство своїм основним принципом, прусський юнкер не зважає. Навпаки, непокірні, насильно придушувані піддані йому потрібні; вони є доказом збільшення прусської могутності; та по суті інших у нього ніколи й не було. Але на що він мусив зважати — це на політичні наслідки анексії. А вони були цілком ясні. Ще до того як анексія набрала законної сили, Маркс голосно, на весь світ сказав про неї у відозві Інтернаціоналу: *анексія Ельзасу і Лотарінгії робить Росію арбітром Європи* [429]. І соціал-демократи досить часто повторювали це з трибуни рейхстагу доти, поки істини цих слів не визнав, нарешті, сам Бісмарк у своїй промові в рейхстагу 6 лютого 1888 р., плазуючи перед всемогутнім царем *, вершителем долі в питаннях війни і миру [430].

Справді, це було ясно, як день. Відірвавши від Франції дві до фанатизму патріотичні провінції, її штовхали в обійми всякого, хто подавав їй надію на їхнє повернення, і робили її своїм

* — Олександром III. *Ред.*

вічним ворогом. Правда, Бісмарк, який щодо цього гідно і добросовісно представляє німецького філістера, вимагає від французів, щоб вони відмовилися від Ельзас-Лотарінгії не тільки в державно-правовому розумінні, але й морально, та ще навіть раділи з того, що ці два шматки революційної Франції «повернено старій вітчизні», про яку вони й знати не хочуть. Але французи, на жаль, цього не роблять, так само як і німці під час наполеонівських воєн морально не відмовлялися від лівого берега Рейну, хоч і ця область аж ніяк не прагнула тоді повернутися до них. Поки ельзасці і лотарінгці хочуть повернутися до Франції, доти Франція буде і повинна добиватися їхнього повернення і шукати засобів для цього, отже, між іншим, і союзників. А природний союзник її проти Німеччини — Росія.

Якщо обидві найбільші і найсильніші нації західного континенту взаємно нейтралізують одна одну ворожнечею, якщо до того ж вічне яблуко незгоди, що лежить між ними, втягує їх у взаємну боротьбу, то виграє від цього тільки Росія, в якої тоді ще більше розв'язуються руки,— Росія, яка у своїх завойовницьких прагненнях тим менше може зустріти перешкод з боку Німеччини, чим більше у неї підстав розраховувати на безумовну підтримку з боку Франції. Хіба Бісмарк не поставив Францію в таке становище, що вона повинна благати Росію про союз і люб'язно віддати їй Константинополь, якщо тільки Росія пообіцяє їй повернення втрачених провінцій? А якщо, незважаючи на це, мир не порушувався протягом сімнадцяти років, то чи не тому, що запроваджена у Франції і в Росії система ландверу потребує щонайменше шістнадцяти, а після недавнього німецького нововведення — навіть двадцяти п'яти років, щоб дати повну кількість навчених річних контингентів? І хіба анексія Ельзас-Лотарінгії, яка була протягом останніх сімнадцяти років основним фактом, що визначав усю європейську політику, не є й тепер головною причиною кризи, яка загрожує війною нашій частині світу? Усуньте один цей факт — і мир забезпечено!

Ельзаський буржуа, який говорить французькою мовою з верхньонімецьким акцентом, цей ублюдочний хлюст, який хизується французькими манерами, наче який-небудь корінний француз, який дивиться на Гете згори вниз і захоплюється Расіном, але який все-таки не може позбутися болісного усвідомлення таємниці свого німецького походження і саме тому повинен у презирливому тоні базікати про все німецьке, так що не годиться навіть бути посередником між Німеччиною і Францією, цей ельзаський буржуа — безперечно дуже нікчемна істота, буде він мюльгаузенський фабрикант чи паризький журналіст. Але хто ж зробив його таким, якщо не німецька історія останніх трьохсот років? Хіба не були ще зовсім донедавна тими ж ельзасцями майже всі німці за кордоном, особливо купці, які зрікалися свого

німецького походження, болісно, піддаючи себе справжньому самокатуванню, підладжувалися під чужу національність своєї нової батьківщини і при цьому добровільно ставили себе, принаймні, в таке ж смішне становище, як ельзасці, що їх усе-таки більш-менш змушують до цього обставини? В Англії, наприклад, усі німецькі купці, що переселилися туди між 1815 і 1840 рр., були майже поспіль англізовані, говорили між собою майже виключно англійською мовою, і тепер ще на манчестерській біржі, наприклад, товчеться немало старих німецьких філістерів, які віддали б половину свого майна, аби тільки зійти за справжніх англійців. Тільки після 1848 р. і щодо цього настала зміна, а з 1870 р., коли навіть лейтенанти запасу приїжджають в Англію і коли Берлін присилає сюди свої контингенти, колишнє низькопоклонство заступає прусська зарозумілість, яка робить нас в очах іноземців не менш смішними.

І хіба для ельзасців об'єднання з Німеччиною стало після 1871 р. привабливішим? Навпаки. Їх підкорили диктатурі, тимчасом як поряд, у Франції, була республіка. У них запровадили педантично докучливу прусську систему ландратів, у порівнянні з якою система суворо регульованого законом втручання горезвісних французьких префектів — справжня благодать. З останніми залишками свободи друку, права зборів і спілок було швидко покінчено, непокірні муніципальні ради було розпущено і бургомістрами призначено німецьких бюрократів. Зате «нотаблям», тобто наскрізь офранцуженим дворянам і буржуа, всіляко догоджали, захищаючи їхні експлуататорські інтереси проти селян і робітників, які хоч і були не по-німецькому настроєні, та все ж говорили німецькою мовою і становили єдиний елемент, з яким можна було б ще спробувати примиритися. І чого ж цим досягли? Досягли того, що в лютому 1887 р., коли вся Німеччина дала себе залякати і послала в рейхстаг більшість з бісмарківського картелю [431], Ельзас-Лотарінгія обрала самих тільки завзятих франкофілів, відкинувши всіх, кого можна було запідозрити хоч у найменших симпатіях до німців.

І якщо ельзасці саме такі, які вони є, чи маємо ми право з цього обурюватися? Ні в якому разі. Їхня відраза до анексії — історичний факт, який потребує пояснення, а не лайки з цього приводу. І тут ми повинні запитати себе: які ж численні й колосальні історичні гріхи повинна була вчинити Німеччина, щоб в Ельзасі став можливим такий настрій? І який вигляд повинна мати наша нова Німецька імперія збоку, якщо після сімнадцятирічних спроб знову онімечити ельзасців вони в один голос заявляють нам: дайте нам спокій? Чи маємо ми право думати, що двох вдалих воєнних походів і сімнадцяти років бісмарківської диктатури досить, щоб знищити всі наслідки трьохсотрічної ганебної історії?

Бісмарк досяг своєї мети. Його нова прусько-німецька імперія була офіційно проголошена у Версалі, в парадному залі Людовіка XIV. Франція лежала беззахисна біля його ніг; непокірний Париж, якого він сам не насмілився зачепити, був доведений Тьєром до повстання Комуни і потім розгромлений повернутими з полону солдатами колишньої імператорської армії. Всі європейські філістери захоплювалися тепер Бісмарком, як у 50-х роках захоплювались його прообразом — Луї Бонапартом. Німеччина стала за допомогою Росії першою державою в Європі, а вся влада в Німеччині була зосереджена в руках диктатора Бісмарка. Тепер усе залежало від того, як зуміє він скористатися цією владою. Якщо він досі здійснював об'єднувальні плани буржуазії, хоч і не буржуазними, а бонапартистськими засобами, то тепер це завдання було достатньою мірою розв'язане; тепер треба було створити власні плани, показати, які ідеї здатна породити його власна голова. І це повинно було виявитися при внутрішньому устрої нової імперії.

Німецьке суспільство складається з великих землевласників, селян, буржуа, дрібних буржуа і робітників; усі вони, в свою чергу, групуються в три головні класи.

Велике землеволодіння зосереджене в руках небагатьох магнатів (переважно в Сілезії) і значної кількості поміщиків середньої руки, яких найбільше у старопрусських провінціях на схід від Ельби. Саме ці прусські юнкери відіграють більш або менш чільну роль у всьому класі великих землевласників. Вони самі — сільські господарі, оскільки ведуть господарство у своїх маєтках, здебільшого через управителів, і, крім того, дуже часто є власниками винокурних і цукробурякових заводів. Там, де це дозволили обставини, їхні землі закріплені за родом як майоратні. Молодші сини вступають в армію або на цивільну державну службу, і, таким чином, за цим землевласницьким дрібним дворянством тягнеться ще дрібніше офіцерське й чиновницьке дворянство, яке крім того поповнюється за рахунок посиленого фабрикування дворян з середовища буржуазного вищого офіцерства і чиновництва. У нижчих верствах усієї цієї дворянської породи, природно, утворюється численне паразитичне дворянство, дворянський люмпен-пролетаріат, який живе боргами, сумнівною грою, настирливим канюченням і політичним шпигунством. Уся ця компанія в своїй сукупності становить прусське юнкерство і є однією з головних опор старопрусської держави. Але землевласницьке ядро цього юнкерства само дуже нетвердо стоїть на ногах. Необхідність вести спосіб життя, який личить цьому станові, коштує з кожним днем усе дорожче; на підтримку молодших синів до одержання ними чину лейтенанта або асесора, на віддання дочок заміж — на все це потрібні гроші; а оскільки перед виконанням цих обов'язків мають відступити всі інші мір-

кування, то не дивно, що доходів не вистачає і доводиться підписувати векселі або навіть заставляти маєтки під іпотеку. Словом, усе юнкерство завжди стоїть на краю прірви: всяке лихо, чи то війна, неврожай чи торговельна криза, загрожує йому крахом, і тому не дивно, що за останні сто з лишком років його рятувала від загибелі тільки державна допомога в різних формах; та й насправді воно ще існує тільки завдяки допомозі держави. Цей тільки штучно підтримуваний клас приречений на загибель; ніякі державні субсидії не зможуть довго зберегти його існування. Але разом з ним зникне і стара прусська держава.

Селянин — політично малоактивний елемент. Поки він сам залишається власником, він дедалі більше розоряється через несприятливі умови виробництва в парцельному селянському господарстві, насильно позбавленому старовинних спільних угідь марки або спільного вигону, без якого селянин не має змоги тримати худобу. Як орендар він перебуває ще в гіршому становищі. Дрібне селянське виробництво передбачає переважно натуральне господарство, при грошовому господарстві воно гине. Звідси зростаюча заборгованість, масова експропріація кредиторами, які дають позику під іпотеку, необхідність вдаватися до домашніх промислів, щоб тільки не втратити остаточно свій клаптик землі. У політичному відношенні селянство здебільшого індиферентне або реакційне: на Рейні воно настроєне по-ультракатолицькому через свою стару ненависть до пруссаків; в інших місцевостях воно пройняте партикуляризмом або протестантським консерватизмом. Релігійне почуття все ще є у цього класу виразом суспільних або політичних інтересів.

Про *буржуазію* ми вже говорили. З 1848 р. вона переживала небувале економічне піднесення. Німеччина брала дедалі зростаючу участь у колосальному розвитку промисловості, який настав після торговельної кризи 1847 р. під впливом створеного в цей час океанського пароплавства, величезного розширення залізничної мережі і відкриття золотих скарбів Каліфорнії та Австралії. Саме прагнення буржуазії усунути створені роздрібненістю на маленькі держави перешкоди до вільних зносин і добитися на світовому ринку рівноправного становища зі своїми іноземними конкурентами й викликало революцію Бісмарка. Тепер, коли Німеччину наповнили французькі мільярди, перед буржуазією відкрився новий період гарячкової підприємницької діяльності і тут вона вперше — через крах у національно-німецькому масштабі — довела, що є великою промисловою нацією. Буржуазія тоді вже була економічно найсильнішим класом населення, її економічним інтересам повинна була підпорядковувати свою політику держава; революція 1848 р. дала державі зовнішню конституційну форму, при якій буржуазія мала можливість панувати також і політично і розширяти це своє пану-

вання. Проте вона була ще далека від справжньої політичної влади. З конфлікту з Бісмарком вона не вийшла переможницею; ліквідація конфлікту шляхом здійснення в Німеччині революції згори ще більше показала їй, що виконавча влада перебуває поки що, в кращому разі, тільки в дуже слабкій посередній залежності від неї, що вона не може ні усувати міністрів, ні впливати на їхнє призначення, ні розпоряджатись армією. До того ж, вона була полохлива і слабка перед лицем енергійної виконавчої влади; але такими ж були і юнкери, а для неї це було більш пробачним через прямий економічний антагонізм між нею і революційним промисловим робітничим класом. Не викликало, проте, ніякого сумніву, що вона поступово має знищити юнкерство економічно, що з усіх імущих класів тільки вона мала ще перспективи на майбутнє.

Дрібна буржуазія складалася, по-перше, з решток середньовічних ремісників, які в Німеччині, що довгий час відставала у своєму розвитку, становили значно більшу масу, ніж в інших країнах Західної Європи; по-друге, з розорених буржуа і, по-третє, з елементів неімущого населення, що вибились у дрібні торговці. З розширенням великої промисловості існування всієї дрібної буржуазії втрачало останні рештки своєї стійкості; зміна занять і періодичні банкрутства стали правилом. Цей раніше такий стійкий клас, який становив основне ядро німецького філістерства, який жив у достатку і відзначався покірливістю, низькопоклонством, благочестям і добропристойністю, опустився тепер до стану цілковитої розгубленості і невдоволення посланою йому богом долею. Уцілілі ремісники голосно вимагали відновлення цехових привілеїв, інші — почасти ставали лагідними демократами-прогресистами [432], почасти зближувалися навіть з соціал-демократією і подекуди прямо приєднувалися до робітничого руху.

Нарешті, робітники. Сільські робітники, в усякому разі у Східній Німеччині, все ще перебували в напівкріпосній залежності, і їх не можна було брати до уваги. Зате серед міських робітників соціал-демократія зробила швидкі успіхи і зростала, в міру того як велика промисловість пролетаризувала народні маси і тим самим загострювала до краю класову протилежність між капіталістами і робітниками. Коли соціал-демократичні робітники й були якийсь час ще розколоті на дві партії, що вели між собою боротьбу, то після появи «Капіталу» Маркса принципові незгоди між цими партіями майже зовсім зникли. Правовірне лассальянство з його специфічною вимогою «продуктивних асоціацій з державною допомогою» поступово сходило нанівець і дедалі більше виявляло свою нездатність створити ядро бонапартистсько-державно-соціалістичної робітничої партії. Те, в чому нашкодили щодо цього окремі вожді, було виправлене

завдяки здоровому чуттю мас. Об'єднання обох соціал-демократичних напрямів, яке ще гальмувалося через питання майже виключно особистого характеру, було забезпечене в найближчому майбутньому. Але ще під час розколу і всупереч йому рух став досить могутнім, щоб нагнати страху на промислову буржуазію і паралізувати її боротьбу проти уряду, все ще незалежного від неї; а втім, взагалі з 1848 р. німецька буржуазія не могла вже позбутися червоного привиду.

Цей поділ на класи лежав в основі поділу на партії в парламенті і ландтагах. Великі землевласники і частина селянства становили масу консерваторів [433]; промислова буржуазія становила праве крило буржуазного лібералізму — націонал-лібералів [434], тоді як ліве його крило — ослаблена демократична, або так звана прогресистська партія — складалося з дрібної буржуазії, підтримуваної частиною буржуазії, а також і робітників. Нарешті, робітники в особі соціал-демократії мали свою самостійну партію, до якої входили також і дрібні буржуа.

Людина в становищі Бісмарка і з його минулим повинна була б при деякому розумінні тодішньої обстановки сказати собі, що юнкерство в тому вигляді, в якому воно було, не являло собою життєздатного класу, що з усіх імущих класів тільки буржуазія могла претендувати на майбутнє (ми не торкаємося тут робітничого класу, розуміння історичної місії якого ми не збираємося вимагати від Бісмарка) і що через це його новій імперії забезпечена тим більша міцність, чим більшою мірою він підготує її поступове перетворення в сучасну буржуазну державу. Не будемо від нього вимагати того, що за даних обставин для нього було неможливим. Негайний перехід до парламентарного правління з вирішальною владою рейхстагу (на зразок тієї, яку має англійська палата громад) був неможливий і в той момент навіть нерозумний; диктатура Бісмарка в парламентарних формах повинна була йому самому здаватися поки що необхідною; ми аж ніяк не ставимо йому в провину, що він на перших порах її зберіг; ми запитуємо тільки, для якої мети її слід було використати. Навряд чи можна сумніватися в тому, що покласти початок порядкові, аналогічному англійській конституції, було єдиним шляхом, на якому відкривалася перспектива забезпечити новій імперії міцну основу і спокійний внутрішній розвиток. Полишивши більшу частину юнкерства, все одно приречену на загибель, на її неминучу долю, ще здавалося можливим утворити з решти його і з нових елементів клас незалежних великих землевласників, який сам був би тільки декоративною верхівкою буржуазії і якому буржуазія, навіть маючи всю повноту влади, повинна була б надати офіційне представництво в державі, а разом з тим найбільш прибуткові пости і дуже великий вплив. Роблячи буржуазії політичні поступки, в яких з часом їй усе

одно не можна було б відмовити (так принаймні слід було міркувати з точки зору імущих класів), роблячи їй ці поступки поволі і навіть зрідка, і в малих дозах, можна було б принаймні спрямувати нову імперію на шлях, на якому вона могла б надогнати всі інші держави Західної Європи, що політично далеко випередили її, звільнитися, нарешті, від останніх залишків феодалізму і ще дуже сильної в бюрократичних колах філістерської традиції, а головне — могла б уже твердо стояти на власних ногах тоді, коли її вже зовсім не молоді засновники розпрощалися б з тлінним існуванням.

До того ж, це було зовсім не так уже важко. Ні юнкерство, ні буржуазія не відзначалися навіть посередньою енергією. Юнкери довели це за останні шістдесят років, коли держава весь час проводила заходи в їхніх же інтересах усупереч опозиції цих Дон-Кіхотів. У буржуазії, яку довга попередня історія також привчила до поступливості, ще дуже боліли боки після конфлікту; відтоді успіхи Бісмарка ще більше надломили силу її опору, а страх перед грізно наростаючим робітничим рухом довершив справу. За таких умов людина, що здійснила національні прагнення буржуазії, могла б легко триматися будь-якого бажаного для неї темпу в здійсненні її політичних вимог, загалом і так дуже скромних. Вона повинна була тільки ясно уявляти собі мету.

З точки зору імущих класів, це був єдиний розумний шлях. З точки зору робітничого класу було ясно, що вже надто пізно для встановлення міцного панування буржуазії. Велика промисловість, а разом з нею буржуазія і пролетаріат утворилися в Німеччині в такий час, коли пролетаріат міг майже одночасно з буржуазією самостійно виступити на політичну арену, отже, коли боротьба між обома класами почалася ще до того, як буржуазія завоювала виключне або переважаюче політичне панування. Та коли навіть для спокійного і міцного панування буржуазії в Німеччині час уже минув, то в 1870 р. все ще найбільш правильною політикою, з точки зору імущих класів взагалі, був курс на це панування буржуазії. Справді, тільки таким шляхом можна було усунути ті численні пережитки часів загниваючого феодалізму, які все ще процвітали в законодавстві й управлінні; тільки у такий спосіб можна було поступово пересадити на німецький грунт усі досягнення великої французької революції, словом — відрізати у Німеччини її довжелезну старомодну косу і спрямувати її свідомо й остаточно на шлях сучасного розвитку, привести її політичний лад у відповідність з її промисловим розвитком. А якщо згодом розгорнулася б, нарешті, неминуча боротьба між буржуазією і пролетаріатом, вона відбувалася б принаймні в нормальних умовах, коли кожний міг би бачити, за що точиться ця боротьба, а не в обстановці плутанини, неясності,

перехресних інтересів і розгубленості, яку ми спостерігали в Німеччині в 1848 році. Різниця тільки в тому, що на цей раз розгубленістю були б охоплені тільки імущі класи; робітничий клас знає, чого він хоче.

За того стану речей, що створився в Німеччині в 1871 р., така людина, як Бісмарк, справді мусила вдаватися до політики лавірування між різними класами. За це йому не доводиться дорікати. Йшлося тільки про те, яку мету ставила собі ця політика. Якщо вона свідомо і твердо прагнула, байдуже якими темпами, до встановлення, кінець кінцем, панування буржуазії, то вона відповідала історичному розвиткові, наскільки це взагалі було можливо для політики, що проводилася з позицій імущих класів. А якщо вона прагнула до збереження старопрусської держави, до поступового опруссачення Німеччини, то вона була реакційною і, кінець кінцем, приреченою на провал. Якщо вона прагнула тільки до збереження влади Бісмарка, то вона була бонапартистською і повинна була закінчитися так само, як і всякий бонапартизм.

* * *

Найближчим завданням була конституція імперії. Як матеріал були конституція Північнонімецького союзу, з одного боку, і договори з південнонімецькими державами [435] — з другого. Факторами, за допомогою яких Бісмарк мав створити конституцію, були, з одного боку, представлені в Союзній раді династії [436], а з другого — представлений у рейхстагу народ. Домаганням династій були поставлені певні рамки конституцією Північнонімецького союзу і договорами. Народ, навпаки, претендував на значне збільшення своєї частки в політичній владі. Свою незалежність від іноземного втручання і об'єднання (оскільки можна було говорити про об'єднання) він завоював на полі бою, і саме він насамперед повинен був би вирішувати, як скористатися цією незалежністю, як конкретно здійснити і використати це об'єднання. І якби навіть народ визнав правові начала, покладені в основу конституції Північнонімецького союзу і договорів, то це нітрохи не перешкоджало тому, щоб він дістав за новою конституцією більшу частку влади, ніж за старою. Рейхстаг був єдиною установою, яка дійсно втілювала нову «єдність». Чим більшу вагу здобув голос рейхстагу, чим незалежнішою була б конституція імперії щодо конституцій окремих земель, тим тісніше повинна була згуртуватися нова імперія, тим повніше баварець, саксонець, пруссак повинні були розчинитися в німцеві.

Для кожного, хто бачив далі свого носа, це повинно було бути цілком ясно. Але Бісмарк був іншої думки. Навпаки, він використав патріотичний чад, який посилився після війни, саме для

того, щоб схилити більшість рейхстагу відмовитися не тільки від розширення, а навіть від ясного визначення прав народу і обмежитися простим відтворенням у конституції імперії правових засад, покладених в основу конституції Північнонімецького союзу і договорів. Усі спроби дрібних партій відбити в конституції право народу на політичні свободи були відкинуті — в тому числі навіть пропозиція католицької партії центру про включення в неї статей прусської конституції, які гарантують свободу друку, спілок і зборів, а також незалежність церкви. Таким чином, прусська конституція, хоч би якою вона була куцою та урізаною, все-таки залишалася більш ліберальною, ніж конституція імперії. Податки не вотувалися щороку, а встановлювалися раз назавжди «за законом», так що для рейхстагу була виключена можливість відмовляти урядові у затвердженні податків. Таким чином у Німеччині було застосовано незбагненну для позанімецького конституційного світу прусську доктрину, згідно з якою народні представники мають право тільки відхиляти видатки на папері, тимчасом як уряд збирає в скарбницю доходи дзвінкою монетою. Але в той час як рейхстаг був таким чином позбавлений кращих засобів боротьби і зведений до жалюгідного становища прусської палати, зломленої переглядами конституції 1849 і 1850 рр.[437], мантейфелівщиною, конституційним конфліктом і Садовою, в цей час Союзна рада користується в основному всією повнотою влади, яку старий Союзний сейм мав номінально, і користується нею на ділі, бо вона звільнена від тих пут, які зв'язували Союзний сейм. Союзна рада не тільки має вирішальний голос у законодавстві нарівні з рейхстагом, але вона ж, разом з тим, є й найвищою адміністративною інстанцією, оскільки видає інструкції про втілення в життя імперських законів і, крім того, ухвалює рішення «про недоліки, що виникають при втіленні в життя імперських законів...», тобто про недоліки, що в інших цивілізованих країнах можуть бути усунені тільки новим законом (стаття 7, абз. 3, яка дуже нагадує казуїстичні випадки в юриспруденції).

Отже, Бісмарк шукав для себе головну опору не в рейхстагу, який представляв національну єдність, а в Союзній раді, яка представляла партикуляристську роздробленість. У нього, хоч він і удавав з себе поборника національної ідеї, не вистачило мужності дійсно стати на чолі нації або її представників; демократія повинна була служити йому, а не він їй; він покладався не на народ, а, швидше, на темні закулісні інтриги, на своє уміння дипломатичними засобами, за допомогою батога і пряника, збити, хоч і непокірливу, більшість у Союзній раді. Вузькість кругозору і ницість поглядів, які тут перед нами виявляються, цілком відповідають характерові цієї людини, якою ми її знали досі. І все-таки не можна не дивуватися з того, що великі успіхи

Бісмарка не допомогли йому хоч на мить піднятися вище від свого власного рівня.

Проте при становищі, яке тоді склалося, все звелося до того, щоб дати конституції імперії єдину міцну вісь, а саме — імперського канцлера. Союзну раду треба було поставити в таке становище, при якому не могло б бути іншої відповідальної виконавчої влади, крім влади імперського канцлера, а через це виключалася можливість існування відповідальних імперських міністрів. Справді, всяка спроба врегулювати управління імперією шляхом призначення відповідального міністерства розглядалась як замах на права Союзної ради і натрапляла на непереборний опір. Конституція, як незабаром виявилося, була «скроєна за міркою» Бісмарка. Вона була дальшим кроком на шляху до його одноособового панування, здійснюваного шляхом балансування між партіями в рейхстагу і між партикуляристськими державами в Союзній раді,— дальшим кроком по шляху бонапартизму.

А втім, не можна сказати, щоб нова конституція імперії, не рахуючи окремих поступок Баварії і Вюртембергу, прямо являла собою крок назад. Але це і є найкраще, що можна про неї сказати. Економічні потреби буржуазії були в основному задоволені, а її політичним претензіям, оскільки вона їх ще пред'являла, було поставлено ті самі перешкоди, що і в період конституційного конфлікту.

Оскільки буржуазія ще пред'являла політичні претензії! Справді, не можна заперечувати, що в устах націонал-лібералів ці претензії зменшилися до дуже скромних розмірів і з кожним днем дедалі більше зменшувалися. Ці панове не тільки не вимагали, щоб Бісмарк полегшив їм співробітництво з ним, але, навпаки, старалися догоджати йому, де це було можливо, а дуже часто й там, де це не було можливо або було неприпустимо. Те, що Бісмарк їх зневажав, йому в провину ніхто не поставить,— але хіба його юнкери були хоч трохи кращі й мужніші?

Інша сфера, в якій треба було встановити єдність імперії, сфера грошового обігу, була впорядкована монетним і банківським законодавством 1873—1875 років. Впровадження золотої валюти було значним прогресом, але впроваджувалася вона повільно і з великими коливаннями і досі ще не усталилась остаточно. Прийнята грошова система, в основу якої було покладено під назвою марки третину талера, взята за одиницю з десятковим поділом, була ще наприкінці 30-х років запропонована Зетбером; фактично грошовою одиницею була золота двадцятимаркова монета. Майже непомітною зміною її вартості можна було зробити її цілком рівноцінною або англійському совереневі, або золотій монеті в 25 франків, або американській золотій монеті в 5 доларів і прилучитися таким чином до однієї з трьох головних грошових систем світового ринку. Проте визнали за краще створити

свою особливу грошову систему, утруднивши цим без потреби торгівлю і курсові розрахунки. Закони про імперські білети державної скарбниці і банки обмежували спекуляцію дрібних держав та їхніх банків цінними паперами і в зв'язку з крахом, що тим часом настав, передбачали дотримання певної обережності, цілком доречної для Німеччини, недосвідченої ще в цій справі. І тут економічні інтереси буржуазії були, загалом, відповідно взяті до уваги.

Нарешті, треба було ще впровадити погоджене єдине законодавство в сфері судового права. Опір, учинений середніми німецькими державами поширенню компетенції імперії на матеріальне цивільне право, був подоланий, але цивільний кодекс усе ще перебуває в процесі складання, тимчасом як у кримінальному кодексі, кримінальному і цивільному процесі, торговельному праві, конкурсному статуті і судоустрої вже було встановлено однаковість. Усунення чинних у дрібних державах строкатих правових норм, формальних і матеріальних, було вже само по собі пастійною потребою для дальшого розвитку буржуазного суспільства, і в цьому усуненні головна заслуга нових законів,— значно більша, ніж в їхньому змісті.

Англійський юрист спирається на такий історичний розвиток права, який проніс через середньовіччя і зберіг значну частку давньогерманської свободи, який не знає поліцейської держави, в зародку задушеної двома революціями XVII століття, і який досягає своєї найвищої точки у двовіковому невпинному розвиткові громадянської свободи. Французький юрист спирається на велику революцію, яка, цілком знищивши феодалізм і абсолютистську поліцейську сваволю, переклала економічні умови життя щойно виниклого сучасного суспільства на мову юридичних норм у своєму класичному кодексі, проголошеному Наполеоном. А що являє собою історична основа, на яку спираються наші німецькі юристи? Не що інше, як розтягнений на століття, пасивний, здебільшого підштовхуваний ударами ззовні і досі ще не завершений процес розкладу залишків середньовіччя; економічно відстале суспільство, в якому феодальний юнкер і цеховий майстер блукають як привиди в пошуках нового втілення; правопорядок, якому, незважаючи на скасування в 1848 р. таємної юстиції монархів, поліцейська сваволя досі кожного дня завдає удар за ударом. З цієї найгіршої з усіх поганих шкіл вийшли творці нових імперських кодексів, і які були автори, такою була і їхня робота. Не кажучи про суто юридичну сторону, політичній свободі в цих кодексах було досить скрутно. Якщо суди шефенів [438] надають буржуазії і дрібній буржуазії можливість брати участь у приборканні робітничого класу, то від небезпеки відродження буржуазної опозиції держава по можливості забезпечує себе обмеженням компетенції судів присяжних. Політичні статті кри-

мінального кодексу часто такі невизначені і розтяжні, наче вони скроєні за міркою теперішнього імперського суду, а цей суд — за їхньою міркою. Само собою зрозуміло, що нові кодекси є кроком уперед у порівнянні з прусським правом — зводом законів, потворнішого за який не міг би в наші дні скомпонувати і Штеккер, навіть якби його піддали обрізанню. Але ті провінції, в яких досі було чинним французьке право, надто гостро відчувають різницю між злинялою копією і класичним оригіналом. І саме відречення націонал-лібералів від своєї програми зробило можливим це посилення державної влади за рахунок громадянських свобод, цей перший справжній крок назад.

Слід ще згадати імперський закон про пресу. Матеріальне право, яке сюди належить, в основних рисах було вже регламентоване кримінальним кодексом; встановлення однакових формальних визначень для всієї імперії і знищення застав і штемпельних зборів, які ще подекуди існували, становило, таким чином, головний зміст цього закону і, разом з тим, єдиний досягнутий у цій галузі прогрес.

Щоб Пруссія ще раз могла себе показати як зразкова держава, в ній було впроваджено так зване самоврядування. Завдання полягало в тому, щоб усунути найбільш кричущі залишки феодалізму і разом з тим на ділі залишити по змозі все як було. Для цього стало в пригоді положення про округи [439]. Сеньйоральна поліцейська влада панів юнкерів стала анахронізмом. Вона була скасована на словах, як феодальний привілей, але фактично знову відновлена створенням самостійних земських округів [Gutsbezirke], в яких поміщик або сам виступає як земський начальник [Gutsvorsteher] з повноваженням сільського общинного старости [ländlicher Gemeindevorsteher], або ж призначає такого начальника; ця влада юнкерів була фактично відновлена також завдяки передачі всієї поліцейської влади і поліцейської юрисдикції в межах адміністративного округу [Amtsbezirk] окружному начальникові [Amtsvorsteher], яким у сільській місцевості, звичайно, майже завжди без винятку був великий землевласник; під його нагляд потрапляли таким чином і сільські общини. Феодальні привілеї були відібрані в окремих осіб, але зв'язане з ними повновладдя було передане всьому класові. За допомогою аналогічного шахрайського прийому англійські великі землевласники стали мировими суддями і господарями в сільській адміністрації, поліції та нижчих судових органах, забезпечивши собі таким чином під новим, модернізованим титулом дальше користування всіма найважливішими постами в управлінні, які їм уже не можна було зберегти за собою в старій феодальній формі. Але в цьому єдина схожість між англійським і німецьким «самоврядуванням». Хотів би я бачити англійського міністра, який наважився б запропонувати в парламенті, щоб виборних місцевих

службових осіб затверджували, щоб у разі небажаних виборів замість цих осіб уряд у примусовому порядку призначав заступників, щоб вводилися посади державних чиновників з повноваженнями прусських ландратів, членів окружних управлінь і обер-президентів, щоб здійснювалося передбачене положенням про округи право державних органів управління втручатись у внутрішні справи общин, дрібних адміністративних одиниць та округів і, нарешті, щоб застосовувалася зовсім нечувана в країнах англійської мови і англійського права заборона вдаватися до правового захисту, як це ми бачимо майже на кожній сторінці положення про округи. І в той час як окружні збори і провінціальні ландтаги все ще утворюються за старим феодальним зразком з представників трьох станів — великих землевласників, міст і сільських общин,— в Англії навіть зовсім архіконсервативне міністерство вносить білль про передачу всього управління графствами до рук органів, які обираються майже загальним голосуванням [440].

Проект положення про округи для шести східних провінцій (1871 р.) був першою ознакою того, що Бісмарк аж ніяк не збирається розчинити Пруссію в Німеччині, а, навпаки, має намір ще більше зміцнити ці шість східних провінцій, твердиню старого пруссацтва. Під зміненою назвою юнкери зберегли за собою всі найважливіші позиції, які забезпечують їхнє панування, а ілоти Німеччини, сільськогосподарські робітники цих місцевостей, як наймити, так і поденники, залишилися по-старому фактично кріпаками, допущеними до виконання тільки двох суспільних функцій: бути солдатами і служити юнкерам як голосуюче стадо на виборах до рейхстагу. Послуга, яку Бісмарк зробив цим революційній соціалістичній партії, не піддається описові і варта всілякої подяки.

Але що сказати про тупоумство панів юнкерів, які, наче розбещені діти, почали відбиватися руками й ногами від цього положення про округи, виробленого виключно в їхніх же власних інтересах, в інтересах дальшого збереження їхніх феодальних привілеїв тільки під трохи модернізованою назвою? Прусська палата панів, чи, вірніше, палата юнкерів, спочатку відхилила цей проект, з яким морочилися майже цілий рік, і прийняла його тільки після того, як було «оновлено палату перів» шляхом призначення 24 нових «панів». Прусські юнкери в цій справі знову показали себе дріб'язковими, косними, невиправними реакціонерами, не здатними утворити ядро великої самостійної партії, що могла б відігравати історичну роль у житті нації, як це справді роблять англійські великі землевласники. Цим вони довели, що зовсім не мають розуму; Бісмарку лишалося тільки продемонструвати перед усім світом те, що вони зовсім не мають також і характеру, і хоч трохи умілий натиск перетворив їх у партію

Бісмарка sans phrase *. Для цього мав послужити «культуркампф».

Здійснення плану прусько-німецької імперії повинно було викликати як контрудар об'єднання в одну партію всіх антипруських елементів, що спиралися на колишній відособлений розвиток. Ці строкаті елементи знайшли спільний прапор в ультрамонтанстві [441]. Обурення простого здорового глузду навіть серед численних ортодоксальних католиків проти нового догмату про непогрішність папи, з одного боку, знищення церковної області і так зване положення папи в Римі [442] — з другого, змусили тісніше згуртуватися всі войовничі сили католицизму. Таким чином, ще під час війни, восени 1870 р., в пруському ландтагу утворилася специфічно католицька партія центру; в перший німецький рейхстаг 1871 р. вона провела тільки 57 чоловік, але потім посилювалася з кожними новими виборами, поки не перевалила за сто. Вона складалася з найрізноріднішх елементів. У Пруссії головну її силу становили рейнські дрібні селяни, які все ще дивилися на себе як на «пруссаків мимоволі»; далі — католицькі поміщики і селяни вестфальських єпископств Мюнстера та Падерборна і католицької Сілезії. Другий великий контингент вербувався з південнонімецьких католиків, особливо з баварців. Проте, сила центру полягала не стільки в католицькій релігії, скільки в тому, що він виражав ворожість народних мас до специфічного пруссацтва, яке претендувало тепер на панування в Німеччині. Ця ворожість була особливо відчутною в католицьких місцевостях; разом з тим там відчувалися симпатії до Австрії, викинутої тепер за межі Німеччини. Відповідно до цих обох популярних віянь центр зайняв рішуче партикуляристську і федералістську позицію.

Цей антипруський у своїй основі характер центру відразу розпізнали інші дрібні фракції рейхстагу, які були настроєні проти Пруссії з місцевих міркувань, а не як соціал-демократи з причин національного і загального характеру. Не тільки католики — поляки і ельзасці,— а навіть протестанти-вельфи [443] вступили в тісний союз з партією центру. І хоч буржуазно-ліберальні фракції ніколи не могли цілком з'ясувати собі справжній характер так званих ультрамонтанів, вони все ж виявили певне розуміння справжнього стану речей, коли називали центр таким, що «не знає вітчизни» і «ворожим імперії»... **.

Написано наприкінці грудня 1887— березні 1888 р.
Вперше опубліковано в журналі «Die Neue Zeit», Bd. 1, N 22—26, 1895—1896

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 401—457

---

* — без застережень. *Ред.*
** На цьому рукопис уривається. *Ред.*

Ф. ЕНГЕЛЬС

ПРОЩАЛЬНИЙ ЛИСТ ЧИТАЧАМ ГАЗЕТИ «SOZIALDEMOKRAT» [444]

Дозвольте також і мені попрощатися з читачем.

Газета «Sozialdemokrat» повинна зійти зі сцени. Не тільки тому, що про це дуже часто заявляли перед іншими партіями. Значно більшою мірою ще й тому, що за нових умов газета «Sozialdemokrat» сама неодмінно стала б іншою, з іншим завданням, іншими співробітниками, іншим колом читачів. А газета, яка відігравала таку певну історичну роль, газета, особливість якої полягала в тому, що на її сторінках, і тільки там, відбилися дванадцять найвирішальніших років у житті німецької робітничої партії,— така газета не може і не повинна міняти свого обличчя. Вона повинна лишатися тим, чим була, або ж повинна припинити своє існування. З цим ми всі згодні.

Всі ми одностайні також і в тому, що припинення видання цієї газети неминуче має завдати шкоди. Жоден з видаваних у Німеччині органів, офіційних або неофіційних, не може її замінити. Для партії це лише відносна шкода: вона вступає в інші умови боротьби, і тому їй потрібні інша зброя, інша стратегія і тактика. Але абсолютною шкодою це є для її співробітників, і зокрема для мене.

Двічі в своєму житті я мав честь і задоволення співробітничати в газеті, де мені були повністю забезпечені обидві найсприятливіші умови, які взагалі можуть існувати для роботи в пресі: по-перше, безумовна свобода друку і, по-друге, впевненість, що тебе слухає саме та аудиторія, до якої ти хочеш звертатися.

Уперше — в 1848—1849 рр. у «Neue Rheinische Zeitung» [445]. Це був революційний час, а в такий час працювати в щоденній пресі — сама насолода. На власні очі бачиш вплив кожного слова, бачиш, як статті буквально б'ють, наче гранати, і як вибухає випущений снаряд.

Удруге — в газеті «Sozialdemokrat». І це теж був свого роду революційний час, починаючи з того моменту, як на Віденському

з'їзді партія була відновлена і після цього знову почала боротьбу «всіма засобами», як законними, так і незаконними [446]. Газета «Sozialdemokrat» була втіленням цієї незаконності. Для неї не існували ні обов'язкова імперська конституція, ні імперський кримінальний кодекс, ні прусське право. Протизаконно, всупереч імперському й місцевому законодавству, проникала газета «Sozialdemokrat» кожного тижня через кордони священної Німецької імперії; сищики, шпигуни, провокатори, митні чиновники, подвоєна і потроєна прикордонна варта — все виявилось безсилим; газета «Sozialdemokrat» доставлялась передплатникам вчасно, мало не з точністю векселя; ніякий Стефан не міг перешкодити тому, щоб німецька імперська пошта розсилала і доставляла її за призначенням. І це при наявності більше десяти тисяч передплатників у Німеччині; і якщо буржуазний читач напередодні 1848 р. оплачував свої заборонені видання лише в найрідкісніших випадках, то робітники платили за свою газету «Sozialdemokrat» протягом дванадцяти років з найбільшою акуратністю. Як часто у мене, старого революціонера, серце тішилося, коли я бачив те, як з тижня на тиждень, з року в рік безперебійно здійснювалася ця чудово налагоджена безшумна взаємодія редакції, експедиції і передплатників, проводилася ця businesslike, по-діловому організована революційна робота!

І газета варта була тих зусиль і тих небезпек, з якими було зв'язане її поширення. Це була безумовно найкраща газета, яку будь-коли мала партія. І не тільки тому, що лише вона одна користувалася повною свободою друку. Принципи партії викладались і відстоювалися на її сторінках з рідкісною ясністю і рішучістю, і тактика редакції була майже без винятків правильною. До цього слід додати ще один момент. У той час як у нашій буржуазній пресі панує смертельна нудьга, на сторінках «Sozialdemokrat» відбивався той живий гумор, з яким наші робітники ведуть звичайно боротьбу проти поліцейських підступів.

При цьому газета «Sozialdemokrat» була чим завгодно, тільки не звичайним рупором фракції. Коли більшість фракції в 1885 р. схилялася до голосування за пароплавну субсидію, газета рішуче підтримала протилежну думку і відстоювала своє право на це навіть після того, як більшість фракції заборонила їй цю лінію наказом, який тепер самій більшості здається незбагненним. Боротьба тривала цілий місяць, протягом якого редакція діставала енергійну підтримку з боку партійних товаришів у Німеччині і за кордоном. 2 квітня було оголошено заборону, а 23 квітня газета «Sozialdemokrat» надрукувала спільну заяву фракції і редакції, з якої випливало, що фракція брала свій наказ назад [447].

Через деякий час газеті «Sozialdemokrat» довелося зазнати хваленого швейцарського права притулку [448]. Тут виявилось, як і в усіх подібних випадках, починаючи з 1830 р., що це право

притулку дає осічку кожного разу в той момент, коли воно справді повинно набрати чинності. В цьому немає нічого нового. З часу проведеної з 1830 р. демократизації Швейцарії, сусідні великі держави дозволяють цій маленькій республіці демократичні експерименти всередині країни лише за тієї умови, що право притулку для емігрантів буде нею здійснюватися тільки під контролем заінтересованої в кожному даному випадку великої держави. Швейцарія надто слабка, щоб не робити поступок. Дорікати їй за це не доводиться. Саме з приводу Голландії, Швейцарії і Данії Маркс звичайно говорив, що в наш час немає нічого гіршого, ніж становище маленької країни, яка мала велику історію. Але в такому разі час, нарешті, припинити базікання про недоторканність права притулку у «вільній Швейцарії».

Газета «Sozialdemokrat» була прапором німецької партії; в результаті дванадцятирічної боротьби партія здобула перемогу. Закон проти соціалістів скасований, Бісмарк скинутий. Могутня Німецька імперія пустила в хід проти нас усі свої потужні засоби; партія відповіла на це презирством, поки, нарешті, Німецькій імперії не довелося схилити свій прапор перед нашим. Імперський уряд хоче спробувати діяти проти нас знову в рамках загального права, а тому і ми спробуємо використати законні засоби, які ми знову завоювали шляхом енергійного застосування незаконних. Чи буде при цьому пункт про «законні» засоби знову включений у програму чи не буде, це не так уже важливо. Треба намагатися обходитися поки що законними засобами боротьби. Так діємо не тільки ми, так діють усі робітничі партії в усіх країнах, де робітники мають певну встановлену законом свободу руху, і з тієї простої причини, що таким шляхом досягаються найбільші результати. Але при цьому передбачається, що і противник діє також у рамках закону. Якщо ж за допомогою нових виняткових законів, або за допомогою протизаконних вироків і протизаконної практики імперського суду, а також поліцейської сваволі або якихось інших незаконних зазіхань з боку виконавчої влади буде зроблено спробу знову поставити нашу партію фактично поза загальним правом, то це змусить німецьку соціал-демократію знову стати на незаконний шлях, як на єдиний, який у неї ще залишиться. Навіть в англійців, у нації, яка найбільше шанує закон, першою умовою дотримання законності з боку народу є те, що інші органи влади тримаються в рамках закону; в противному разі, за англійськими правовими поняттями, повстання стає першим обов'язком громадян.

Ну, а якщо таку спробу буде здійснено, що тоді? Чи буде партія будувати барикади, апелювати до сили зброї? Такої приємності вона своїм ворогам напевно не зробить. Від цього її оберігає свідомість власної сили, якої надають їй кожні загальні вибори до рейхстагу. Двадцять процентів поданих за неї голо-

сів — дуже переконлива цифра, але це означає разом з тим, що на об'єднаних противників припадає все ще вісімдесят процентів. І якщо наша партія при цьому бачить, що за останні три роки кількість поданих за неї голосів подвоїлася і що на наступних виборах вона може розраховувати на ще більший приріст голосів, то їй треба було б збожеволіти, щоб у даний момент з двадцятьма процентами проти вісімдесяти, до того ж проти армії, спробувати вчинити путч, результатом якого безумовно була б втрата всіх вирішальних позицій, завойованих протягом двадцяти п'яти років.

У партії є значно кращий, добре випробуваний засіб. У той день, коли почнуть заперечувати застосовність щодо нас загального права, знову з'явиться «Sozialdemokrat». Старий механізм, який зберігається в резерві для цього випадку, знову буде приведений у дію — вдосконалений, посилений, налагоджений заново. І одне безсумнівно: вдруге Німецькій імперії не витримати дванадцяти років.

Фрідріх Енгельс

Написано між 12 і 18 вересня 1890 р.

Надруковано в газеті «Der Sozialdemokrat» № 39, 27 вересня 1890 р.

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 22, с. 75—78

Ф. ЕНГЕЛЬС

ДО КРИТИКИ ПРОЕКТУ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПРОГРАМИ 1891 РОКУ [449]

Нинішній проект дуже вигідно відрізняється від попередньої програми. Значні залишки віджилої традиції — як специфічно лассальянської, так і вульгарно-соціалістичної — в основному усунуті, в теоретичному відношенні проект у цілому складений на основі сучасної науки, що дає можливість обговорювати його на цій основі.

Проект ділиться на три розділи: І. Мотивувальна частина. II. Політичні вимоги. III. Вимоги, які стосуються захисту прав робітників.

I. МОТИВУВАЛЬНА ЧАСТИНА В ДЕСЯТЬОХ АБЗАЦАХ

Загалом вона має той недолік, що намагається з'єднати дві непоєднувані речі: бути і програмою, і *коментарем* до програми. Побоюються, що буде не досить зрозуміло, якщо писати коротко і переконливо, і тому вставляють у текст роз'яснення, які роблять виклад багатослівним і розтягнутим. На мій погляд програма має бути якомога коротшою і точнішою. Не біда, коли і трапиться яке-небудь іноземне слово або ж фраза, все значення якої не збагнеш з першого погляду. Усні доповіді на зборах, письмове роз'яснення в пресі дадуть усе необхідне, і тоді коротка, чітка фраза, яку відразу можна зрозуміти, збережеться в пам'яті, стане лозунгом, чого ніколи не буває з багатослівними висловлюваннями. Не можна жертвувати багато чим заради популярності, не можна недооцінювати розумові здібності і рівень освіти наших робітників. Вони зрозуміли значно складніші речі, ніж те, що може їм дати найкоротша, найстисліша програма; і якщо період виняткового закону утруднив, а місцями зробив неможливим поширення всебічних знань серед мас, які тільки вступали в рух, то тепер, коли нашу пропагандистську літерату-

ру можна знову безперешкодно зберігати і читати, це буде швидко надолужено під керівництвом старих кадрів.

Я спробую викласти весь цей розділ стисліше і, якщо мені це вдасться, додам його або дошлю пізніше, а зараз перейду до окремих абзаців, від 1 до 10.

Абзац 1.— «Відокремлення» і т. ін., «рудників, шахт, копалень»,— три слова для вираження одного й того самого поняття, два повинні відпасти. Я залишив би *рудники* [Bergwerke], які й називаються у нас так, якщо навіть вони знаходяться і на найбільш плоскій рівнині, і позначив би все цим найуживанішим висловом. Зате я додав би: «*залізниць та інших* засобів сполучення».

Абзац 2.— Тут я вставив би: «В руках *їхніх привласнювачів* (або *їхніх власників*) *суспільні* засоби праці», а також далі «залежність... від *власників* (або привласнювачів) засобів праці» і т. ін.

Що ці панове привласнили всі ці засоби в своє «*індивідуальне* володіння», уже сказано в пункті 1 і тут повторюється знову тільки тому, що хочуть неодмінно ввести слово «монополісти». Але ні те, ні інше слово зовсім нічого не додає до змісту. А те, що в програмі зайве, ослабляє її.

«*Необхідні* для *існування* суспільства засоби праці»

— це завжди якраз ті, які є в наявності. До появи парової машини обходились і без неї, а тепер це було б уже неможливо. Оскільки в наш час усі засоби праці прямо або посередньо — або через свою конструкцію, або внаслідок суспільного поділу праці — є *суспільними засобами праці*, то ці три слова достатньою мірою виражають поняття: існуюче в наявності в даний момент, виражають правильно без усякого приводу для хибного тлумачення.

Якщо кінець цього пункту взято з мотивувальної частини Статуту Інтернаціоналу, то я волів би, щоб це було зроблено *повністю*: «соціальної знедоленості (це № 1), розумової приниженості і політичної залежності» [450]. Фізичний занепад входить у поняття соціальної знедоленості, а політична *залежність* є факт, тимчасом як політичне *безправ'я* — це декламаторська фраза, правильна лише *відносно*, а тому їй не місце в програмі.

Абзац 3. Першу фразу, на мою думку, слід змінити.

«При *势уванні індивідуальних власників*».

По-перше, те, про що говориться далі, є економічний факт, який і пояснювати треба економічно. А вислів «*панування* індивідуальних власників» створює хибне уявлення, нібито те, про що говориться, викликане *політичним* пануванням цієї розбійницької банди. По-друге, до цих індивідуальних власників нале-

жать не тільки «капіталісти і великі землевласники» (що повинно означати «буржуа», які йдуть за цим? Що це — третій клас індивідуальних власників? Чи великі землевласники є теж «буржуа»? Чи можна, коли вже мова зайшла про великих землевласників, ігнорувати ті колосальні пережитки феодалізму, які накладають у Німеччині на все наше політичне свинство свій специфічно реакційний відбиток?). *Селяни* і *дрібні буржуа* — теж «індивідуальні власники», принаймні ще тепер; але вони в програмі ніде не фігурують, і тому слід висловитися так, щоб їх взагалі не включали до категорії тих індивідуальних власників, про яких ідеться.

«Нагромадження засобів праці *і* створюваного експлуатованими багатства».

«Багатство» складається з: 1) засобів праці і 2) життєвих засобів. Тому говорити спочатку про одну *частину* багатства, а потім не про другу його частину, а про багатство в цілому, і з'єднувати те й друге сполучником *і* — це неграмотно і нелогічно.

«...збільшується... в руках *капіталістів* із зростаючою швидкістю».

А куди ж поділися «великі землевласники» і «буржуа», про яких говорилося вище? Якщо тут досить самих капіталістів, значить і вище досить було згадати тільки їх. Якщо ж удаватися в деталі, то самих капіталістів взагалі не досить.

«Чисельність і *злидні* пролетарів дедалі більше зростають».

У такій абсолютній формі, як сказано тут, це неправильно. Організація робітників, їхній постійно зростаючий опір будуть по можливості створювати певну перешкоду для *зростання злиднів*. Але що *певно* зростає, це *незабезпеченість існування*. Це я вставив би.

Абзац 4. Фраза:

«Відсутність планомірності, яка кореняться в самій суті приватного капіталістичного виробництва».

потребує значного поліпшення. Мені відоме капіталістичне виробництво як суспільна форма, як економічна фаза, і *приватне* капіталістичне виробництво як *явище*, що зустрічається в тому чи іншому вигляді в рамках цієї фази. Але що ж являє собою *приватне* капіталістичне виробництво? — Виробництво, яке ведеться *окремим* підприємцем; але ж воно вже дедалі більше стає винятком. Капіталістичне виробництво, яке ведеться *акціонерними товариствами*, це вже більше не *приватне* виробництво, а виробництво в інтересах багатьох осіб, що об'єднались. Якщо ми від акціонерних товариств переходимо до трестів, які підпорядковують собі і монополізують цілі галузі промисловості, то тут припиняється не тільки *приватне виробництво*, але й *відсут-*

ність планомірності. Закресліть слово *«приватне»*, і це положення буде, мабуть, прийнятне.

«Розорення широких верств населення».

Замість цієї декламаторської фрази, яка має вигляд такий, нібито ми не перестаємо тужити з приводу розорення буржуа і дрібних буржуа, я б сказав про один звичайний факт: «які внаслідок розорення середніх верств міста і села, дрібних буржуа і дрібних селян, ще більше розширюють (або поглиблюють) прірву між імущими і неімущими».

Обидві заключні фрази двічі повторюють те саме. В додатку до розділу I я даю проект зміни *.

Абзац 5.— Замість «причин» повинно бути «*його* причин» — мабуть, це просто описка.

Абзац 6.— «Рудники, шахти, копальні» — див. зауваження вище до абзаца 1. «*Приватне* виробництво» — див. зауваження вище. Я сказав би: «Перетворення сучасного капіталістичного виробництва, яке ведеться в інтересах окремих осіб або акціонерних товариств, у соціалістичне виробництво, яке ведеться в інтересах усього суспільства і за наперед накресленим планом,— перетворення, для якого і т. ін. ... створюються... і за допомогою якого тільки і може бути здійснене визволення робітничого класу, а разом з ним і визволення всіх членів суспільства без винятку».

Абзац 7.— Я сказав би так, як пропонується в додатку до розділу 1 **.

Абзац 8.— Замість «класово свідомими» — хоч у наших колах це скорочення цілком приступне для розуміння — я сказав би в інтересах полегшення його розуміння і перекладу на іноземні мови: «з робітниками, які усвідомили своє класове становище», або щось подібне.

Абзац 9.— Заключна фраза: «...ставить... і тим самим об'єднує в одних руках силу економічної експлуатації і політичного гноблення».

Абзац 10.— Після слів «класового панування» не вистачає: «і самих класів». Знищення класів — наша основна вимога, без нього знищення класового панування, з економічної точки зору,— безглуздя. Замість «за рівне право всіх» я пропоную: «за рівні права і *рівні обов'язки* всіх» і т. ін. *Рівні обов'язки* є для нас особливо важливим доповненням до буржуазно-демократичних *рівних прав*, яке позбавляє останніх їх специфічно буржуазного смислу.

Заключну фразу: «В своїй боротьбі ... здатні» я краще викреслив би. При своїй невизначеності,— «які здатні поліпшити ста-

* Див. цей том, с. 391. *Ред.*
** Там же. *Ред.*

новище *народу* взагалі (кого мають на увазі?) і...»,— вона може означати все: протекційні мита і свободу торгівлі, цехи і свободу промислової діяльності, земельний кредит, мінові банки, обов'язкове віспощеплення і заборону віспощеплення, алкоголізм і заборону спиртних напоїв і т. д. і т. п. Те, що *слід було б* тут сказати, вже сказано в попередніх фразах, а окремо застерігати, що, вимагаючи цілого, ми маємо на увазі і кожну окрему його частину, немає ніякої потреби; це, я думаю, ослабляє враження. Якщо ж ця фраза бажана як перехід до окремих вимог, то можна було б сказати, приблизно, так: «соціал-демократія веде боротьбу за всі вимоги, *які наближають її до цієї мети»* («заходи і установлення», як повторення, слід викреслити). Або ж, щò ще краще, сказати прямо, про що йдеться, а саме, що треба надолужити те, що упустила зробити буржуазія; в такому дусі я й сформулював заключну фразу в додатку I *. Я вважаю це важливим у зв'язку з моїми зауваженнями до наступного розділу і для обгрунтування зроблених мною там пропозицій.

II. ПОЛІТИЧНІ ВИМОГИ

Політичні вимоги проекту мають великий недолік. *У ньому немає того*, щò власне слід було сказати. Якби всі ці 10 вимог були задоволені, то хоч у наших руках було б більше різноманітних засобів для досягнення нашої головної політичної мети, але не була б досягнута сама ця мета. З точки зору прав, які надаються народові і його представництву, конституція Німецької імперії є звичайним зліпком з прусської конституції 1850 р.,— конституції, в статтях якої відбилася найбільш крайня реакція і за якою уряд має всю повноту влади, а палати не мають навіть права відхиляти податки, конституції, з якою, як показав період конституційного конфлікту, уряд міг робити все, що йому заманеться [451]. Права рейхстагу цілком ті самі, що й права прусської палати, і тому Лібкнехт назвав цей рейхстаг фіговим листком абсолютизму. На основі цієї конституції й узаконеного нею поділу на дрібні держави, на основі «союзу» між Пруссією і Рейс-Грейц-Шлейц-Лобенштейном [452], коли один із союзників має стільки ж квадратних миль, скільки другий — квадратних дюймів,— на такій основі хотіли здійснити «перетворення всіх знарядь праці в спільну власність» — очевидна нісенітниця.

Торкатися цієї теми небезпечно. Але справу, проте, так чи інакше треба рушити вперед. До якої міри це необхідно, показує саме тепер поширюваний у великій частині соціал-демократичної преси опортунізм. Побоюючись відновлення закону проти соціалістів, або згадуючи деякі зроблені при пануванні цього закону

* Див. цей том, с. 392. *Ред.*

передчасні заяви, хочуть тепер, щоб партія визнала теперішній законний лад у Німеччині достатнім для мирного здійснення всіх її вимог. Переконують самих себе і партію в тому, що «сучасне суспільство вростає в соціалізм», не ставлячи собі питання, чи не переростає воно тим самим з такою ж необхідністю свій старий суспільний лад; чи не повинне воно розірвати цю стару оболонку так само насильно, як рак розриває свою, чи не доведеться йому в Німеччині, крім того, розбити кайдани ще напівабсолютистського і до того ж неймовірно заплутаного політичного ладу. Можна собі уявити, що старе суспільство могло б мирно врости в нове в таких країнах, де народне представництво зосереджує в своїх руках усю владу, де конституційним шляхом можна зробити все, що завгодно, якщо тільки маєш за собою більшість народу: в демократичних республіках, як Франція і Америка, в таких монархіях, як Англія, де очікуване зречення династії за грошову винагороду щодня обговорюється в пресі і де ця династія безсила проти волі народу. Але в Німеччині, де уряд майже всесильний, а рейхстаг і всі інші представницькі установи не мають дійсної влади,— в Німеччині проголошувати щось подібне, і до того ж без усякої потреби, означає знімати фіговий листок з абсолютизму і самому ставати для прикриття наготи.

Така політика може лише, кінець кінцем, привести партію на хибний шлях. На перший план висувають загальні, абстрактні політичні питання і таким чином прикривають найближчі конкретні питання, які самі собою стають на порядок денний при перших же великих подіях, при першій політичній кризі. Що може вийти з цього, крім того, що партія раптом у вирішальний момент стане безпорадною, що у вирішальних питаннях у ній панує неясність і відсутність єдності, тому що ці питання ніколи не обговорювалися? Чи не повториться знову те, що було в свій час з протекційними митами, які тоді оголосили питанням, яке стосується тільки буржуазії і ні найменшою мірою не зачіпає робітників, коли, таким чином, кожний міг голосувати, як йому заманеться, тимчасом як тепер багато хто впадає в протилежну крайність і, на противагу буржуа, які вдалися в протекціонізм, знову подає економічні софізми Кобдена і Брайта, проповідуючи під виглядом чистісінького соціалізму — чистісіньке манчестерство [453]? Це забуття великих, корінних міркувань заради хвилинних інтересів дня, ця гонитва за хвилинними успіхами і боротьба заради них без урахування дальших наслідків, це принесення майбутнього руху в жертву сучасному,— може, відбувається і заради «чесних» мотивів. Але це є опортунізм і залишається опортунізмом, а «чесний» опортунізм, мабуть, небезпечніший за всі інші.

Які ж ці дражливі, але дуже істотні пункти?

По-перше. Коли що не викликає ніякого сумніву, то це те, що

наша партія і робітничий клас можуть прийти до панування тільки за такої політичної форми, як демократична республіка. Ця остання є навіть специфічною формою для диктатури пролетаріату, як показала вже велика французька революція. Адже абсолютно немислимо, щоб нашим кращим людям довелося стати міністрами при імператорі, як Мікель. Правда, з точки зору законів, начебто не дозволяється прямо включити в програму вимогу республіки, хоч у Франції це було можливо навіть за Луї-Філіппа, а в Італії і зараз. Але той факт, що в Німеччині не можна навіть виступити з відкрито республіканською партійною програмою, доводить, наскільки сильна ілюзія, нібито в цій країні можна ідилічно-мирним шляхом установити республіку, і не тільки республіку, але й комуністичне суспільство.

А втім, питання про республіку можна, в крайньому разі, обминути. Але що на мій погляд слід і можна включити в програму, це — вимогу *зосередження всієї політичної влади в руках народного представництва.* І цього поки що було б досить, якщо вже не можна йти далі.

По-друге. Перетворення державного ладу Німеччини. З одного боку, треба покінчити з поділом на дрібні держави: спробуйте-но революціонізувати суспільство, поки ще існують резерватні права Баварії і Вюртембергу [454], а карта нинішньої Тюрінгії, наприклад, являє собою жалюгідне видовище! З другого боку, повинна припинити своє існування Пруссія, вона має розпастися на самоврядні провінції, щоб над Німеччиною перестало тяжіти специфічне пруссацтво. Поділ на дрібні держави і специфічне пруссацтво — ось ті дві сторони протилежності, в лещатах яких перебуває тепер Німеччина, причому одна з цих сторін завжди повинна бути пробаченням і виправданням існування другої.

Що ж повинно стати на місце теперішньої Німеччини? На мою думку, пролетаріат може застосовувати лише форму єдиної і неподільної республіки. Федеративна республіка є ще й тепер, загалом і в цілому, необхідністю на велетенській території Сполучених Штатів, хоча на сході їх вона вже стає перешкодою. Вона була б кроком уперед в Англії, де на двох островах живе чотири нації і, незважаючи на єдність парламенту, існують поряд три системи законодавства. Вона давно вже стала перешкодою в маленькій Швейцарії, і якщо там можна ще терпіти федеративну республіку, то тільки тому, що Швейцарія задовольняється роллю суто пасивного члена європейської державної системи. Для Німеччини федералістичне ошвейцарення її було б величезним кроком назад. Двома пунктами відрізняється союзна держава від цілком єдиної держави, а саме: що кожна окрема держава, яка входить у союз, кожний кантон має своє окреме цивільне і кримінальне законодавство, свій окремий судоустрій, а потім те, що поряд з народною палатою існує палата представників від

держав, і в ній кожний кантон голосує як такий, незалежно від того, великий він чи малий. Перше ми благополучно подолали і не будемо такими наївними людьми, щоб вводити це знову; а друге є у нас у вигляді Союзної ради, без чого ми можемо прекрасно обійтися, та й взагалі наша «союзна держава» є вже перехід до цілком єдиної держави. І наше завдання полягає не в тому, щоб революцію згори, здійснену в 1866 і 1870 рр., повертати назад, а в тому, щоб внести в неї необхідні доповнення і поліпшення рухом знизу.

Отже, єдина республіка. Але не в розумінні теперішньої Французької республіки, яка являє собою не більше, ніж засновану в 1798 р. імперію без імператора[455]. З 1792 по 1798 р. кожний французький департамент, кожна община користувалися цілковитим самоврядуванням за американським зразком, і це повинні мати і ми. Як слід організувати самоврядування і як можна обійтися без бюрократії, це показали і довели нам Америка і перша Французька республіка, а тепер ще показують Австралія, Канада та інші англійські колонії. І таке провінціальне й общинне самоврядування — значно вільніше установлення, ніж, наприклад, швейцарський федералізм, де, правда, кантон дуже незалежний щодо федеративної держави в цілому, але незалежний також і щодо округу і щодо общини. Кантональні уряди призначають окружних начальників і префектів, чого зовсім немає в країнах англійської мови і щò ми у себе в майбутньому так само рішуче повинні усунути, як і прусських ландратів та регірунгсратів.

З усього цього в програму слід включити лише небагато. Я згадую про це також головним чином для того, щоб схарактеризувати порядки в Німеччині, де про такі речі не можна говорити відверто, і тим самим одночасно підкреслити самообман тих, хто хоче легально перетворити такі порядки в комуністичне суспільство. Я хочу, далі, нагадати Правлінню партії, що є ще й інші важливі політичні питання, крім прямої участі народу в законодавстві і безплатного правосуддя, без яких ми кінець кінцем обійдемося. При загальному нестійкому становищі ці питання не сьогодні-завтра можуть стати животрепетними, і що буде, якщо ми їх наперед не обговоримо і не домовимося щодо цього між собою?

Проте, що можна включити в програму і що хоча б посередньо може стати натяком на те, про що не можна говорити прямо,— то це така вимога:

«Повне самоврядування в провінції, окрузі й общині через чиновників, обраних на підставі загального виборчого права. Скасування всіх місцевих і провінціальних властей, яких призначає держава».

Чи можна сформулювати ще якісь програмні вимоги в зв'яз-

ку з розглянутими вище пунктами, мені тут судити важче, ніж вам там на місці. Але було б бажано, щоб ці питання були обговорені всередині партії, поки ще не пізно.

1) Відмінність між «виборчим правом і правом голосу», а також між «виборами і голосуванням» для мене не ясна. Якщо таку відмінність треба провести, то це слід було б принаймні виразити чіткіше або роз'яснити в коментарі, доданому до проекту.

2) «Право народу на внесення і відхилення законопроектів». *Чого це стосується?* Всіх законів чи постанов народного представництва? Це треба було б додати.

5) Повне відокремлення церкви від держави. До всіх релігійних товариств без винятку держава ставиться як до приватних об'єднань. Вони позбавляються всякої підтримки з державних коштів і всякого впливу на державні школи. (Бо ж не можна заборонити їм створювати *власні* школи на *власні* кошти і викладати там свої дурниці.)

6) Пункт про «світський характер школи» в такому разі відпадає, він стосується попереднього параграфа.

8) і 9) Тут я хотів би звернути увагу на таке: ці пункти вимагають одержавлення 1) *адвокатури*, 2) *лікарської справи*, 3) *аптек, зуболікування, акушерської справи, лікарняної справи* і т. ін. і т. ін., а потім далі висувається ще вимога повного одержавлення страхування робітників. Чи можна все це довірити п. Капріві? І чи узгоджується це з проголошеною вище відмовою від усякого державного соціалізму?

10) Тут я сказав би: «Прогресивний... податок для покриття всіх витрат у державі, окрузі, общині, оскільки для цього потрібні податки. Скасування всіх непрямих державних і місцевих податків, мит і т. ін.». Решта — зайвий ослаблюючий враження коментар або мотивування.

III. ЕКОНОМІЧНІ ВИМОГИ

До пункту 2. У Німеччині більше, ніж будь-де, право спілок потребує охорони також і від *держави*.

Заключну фразу: «для регулювання» і т. ін. треба було б доповнити *як пункт 4*, надавши їй відповідної форми. У зв'язку з цим слід було б зауважити, що з палатами праці, утвореними наполовину з робітників і наполовину з підприємців, ми пошилися б у дурні. Протягом довгих років більшість опинялася б у такому становищі завжди на боці підприємців, для чого досить однієї поганої вівці серед робітників. Якщо не буде застережено, що в спірних випадках *обидві половини окремо* подають свій висновок, було б набагато краще мати палату підприємців, і *поряд з нею незалежну палату робітників.*

Закінчуючи, я попросив би порівняти проект ще раз з французькою програмою[456], де якраз по розділу III дещо має неначебто кращий вигляд. Іспанську програму[457] за браком часу я не можу, на жаль, розшукати, вона також у багатьох відношеннях дуже хороша.

ДОДАТОК ДО РОЗДІЛУ I

1) «Шахти, копальні» — викреслити, внести «залізниці й інші засоби сполучення».

2) У руках їхніх привласнювачів (або їхніх власників) суспільні засоби праці перетворилися в засоби експлуатації. Зумовлене цим економічне підкорення робітника привласнювачами засобів праці, тобто джерел життя, є основою рабства в усіх його формах: соціальної знедоленості, розумової приниженості, політичної залежності.

3) При пануванні цієї експлуатації нагромадження створюваного експлуатованими багатства збільшується в руках експлуататорів — капіталістів, великих землевласників — із зростаючою швидкістю; розподіл продукту праці між експлуататорами і експлуатованими стає дедалі нерівнішим, чисельність пролетаріату і незабезпеченість його існування дедалі більше зростають і т. ін.

4) *«Приватне»* (виробництво) викреслити ... ще більше погіршують... унаслідок розорення середніх верств міста і села, дрібних буржуа і дрібних селян, ще більше розширяють (або поглиблюють) прірву між імущими і неімущими, зводять загальне нестійке становище в нормальний стан суспільства і є доказом того, що клас власників суспільних засобів праці втратив покликання і здатність до господарського і політичного керівництва.

5) «його» причин.

6) ... і перетворення капіталістичного виробництва, яке ведеться в інтересах окремих осіб або акціонерних товариств, в соціалістичне виробництво, яке ведеться в інтересах усього суспільства і за наперед накресленим планом,— перетворення, для якого матеріальні й духовні умови створюються самим капіталістичним суспільством і за допомогою якого тільки і може бути здійснене визволення робітничого класу, а разом з ним і визволення всіх членів суспільства без винятку.

7) Визволення робітничого класу може бути тільки справою самого робітничого класу. Само собою зрозуміло, що він не може довірити справу свого визволення ні капіталістам і великим землевласникам, своїм противникам і експлуататорам, ні дрібним буржуа і дрібним селянам, які самі придушені конкуренцією великих експлуататорів і поставлені перед єдиним вибором: виступити або на боці останніх, або на боці робітників *.

* Кінець фрази зі слів «виступити або» написано олівцем замість закреслених слів: «або чіплятися за цих останніх, або опускатися в ряди пролетаріату, отже, ставати або противником робітничого класу, або придатком його». *Ред.*

8) ... з робітниками, які усвідомили своє класове становище і т. ін.

9) ... ставить... і тим самим об'єднує в одних руках силу економічної експлуатації і політичного гноблення робітника.

10) ... класового панування і самих класів * і за рівні права і рівні обов'язки всіх без різниці і т. ін. ... походження (кінець викреслити). Проте її боротьбі за ... людства перешкоджають відсталі політичні порядки Німеччини. Насамперед вона повинна завоювати вільну арену для руху, знищити численні пережитки феодалізму й абсолютизму, коротше кажучи, провести ту роботу, виконати яку не можуть німецькі буржуазні партії, оскільки вони були і лишаються для цього надто боягузливими. Вона повинна через це, принаймні тепер, включити в свою програму і такі вимоги, які в інших культурних країнах уже здійснені самою буржуазією.

Написано між 18—29 червня 1891 р.

Вперше опубліковано (без додатка) в журналі «Die Neue Zeit», Bd. 1. N 1, 1901—1902 і повністю російською мовою в «Сочинениях К. Маркса и Ф. Энгельса». 1-е вид., 1936, т. XVI, ч. II

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 22, с. 215—230

---

* Слова «і самих класів» написані олівцем. *Ред.*

Ф. ЕНГЕЛЬС

СОЦІАЛІЗМ У НІМЕЧЧИНІ [458]

Подане нижче являє собою переклад статті, написаної мною на прохання наших паризьких друзів французькою мовою для «Almanach du Parti Ouvrier pour 1892». Я вважаю себе зобов'язаним як щодо французьких, так і щодо німецьких соціалістів опублікувати її також і німецькою мовою. Щодо французьких — тому, що в Німеччині повинні знати, наскільки відверто можна з ними обговорювати той випадок, коли німецьким соціалістам безумовно довелося б взяти участь у війні, навіть і проти Франції, і наскільки вільні *ці* французи від шовінізму і жадоби реваншу, якими так хизуються всі буржуазні партії, від монархістів до радикалів. Щодо німецьких — тому, що вони мають право довідатися безпосередньо від мене, що я розповів про них французам.

Само собою зрозуміло,— і про це я ще раз заявляю прямо,— що в цій статті я говорю лише від свого власного імені, а зовсім не від імені німецької партії. Таке право належить тільки виборним органам цієї партії, її представникам і довіреним особам. До того ж те становище, яке я займаю в міжнародному русі в результаті своєї п'ятидесятирічної діяльності, не дозволяє мені виступати як представникові тієї чи іншої національної соціалістичної партії на противагу іншим партіям, але воно і не заважає мені пам'ятати, що я німець, і пишатися тим становищем, яке раніше від усіх інших завоювали собі наші німецькі робітники.

I

Німецький соціалізм виник задовго до 1848 року. Спочатку в ньому існувало дві незалежні течії. З одного боку — суто робітничий рух, відгалуження французького пролетарського комунізму; плодом цього руху був утопічний комунізм Вейтлінга,

який був одним з етапів його розвитку. Потім — теоретичний рух, який виник у результаті розпаду гегелівської філософії; в цьому напрямі з самого початку панує ім'я Маркса. «Комуністичний маніфест», що вийшов у січні 1848 р., знаменує собою злиття обох течій, злиття, яке було завершене і скріплене нерозривними узами в горнилі революції, коли всі вони, і робітники, і колишні філософи, однаково ризикували своїм життям в ім'я загального блага *.

Після поразки європейської революції в 1849 р. соціалізмові в Німеччині довелось обмежитися нелегальним існуванням. Тільки в 1862 р. Лассаль, учень Маркса, знову підніс соціалістичний прапор. Але це вже не був сміливий соціалізм «Маніфесту»; все, чого вимагав Лассаль в інтересах робітничого класу, зводилося до заснування кооперативних продуктивних товариств за допомогою державного кредиту,— нове видання програми тієї частини паризьких робітників, яка до 1848 р. приєднувалася до «National» Марраста **, тобто до програми, висунутої *чистими республіканцями* на противагу «Організації праці» Луї Блана [459]. Соціалізм Лассаля був, як ми бачимо, дуже поміркованим. І все ж його поява на сцені знаменує собою вихідний пункт другого етапу розвитку соціалізму в Німеччині. Бо Лассалю, завдяки його талантові, завзяттю, невгамовній енергії, вдалося покликати до життя робітничий рух, з яким позитивними або негативними, дружніми або ворожими узами зв'язане все те, що хвилювало німецький пролетаріат протягом десяти років ***.

Справді, чи могло чисте лассальянство, як таке, задовольнити соціалістичні вимоги нації, що створила «Маніфест». Це було неможливо. І тому незабаром, завдяки головним чином зусиллям Лібкнехта і Бебеля, виникла робітнича партія, що відкрито проголосила принципи «Маніфесту» 1848 року [460]. Далі, через три роки після смерті Лассаля, в 1867 р. з'явився «Капітал» Маркса, і з цього моменту починається занепад специфічного лассальянства. Погляди, розвинуті в «Капіталі», дедалі більше ставали здобутком усіх німецьких соціалістів,— лассальянців не меншою мірою, ніж інших. Не раз цілі групи лассальянців з розгорнутими прапорами і з барабанним боєм переходили в ряди нової партії Бебеля і Лібкнехта ****, що називається ейзенахською партією. Ця партія кількісно постійно зростала; так що незабаром дійшло до відкритої ворожнечі між лассальянцями та їхніми суперниками; і найгостріше боротьба точилася,— навіть з застосу-

* У тексті німецького перекладу, опублікованого в журналі «Die Neue Zeit», замість слів «однаково ризикували своїм життям» надруковано: «з честю довели, на що вони здатні». *Ред.*

** У німецькому тексті додано: «органу чистих республіканців». *Ред.*

*** У німецькому тексті замість слів «все те, що хвилювало німецький пролетаріат протягом десяти років» надруковано: «все, що німецький пролетаріат самостійно зробив протягом десяти років». *Ред.*

**** У німецькому тексті слова «Бебеля і Лібкнехта» випущено. *Ред.*

ванням кийків,— саме в той момент, коли між тими, що вели боротьбу між собою, вже не було жодного дійсно спірного пункту, коли принципи, аргументи і навіть засоби боротьби у тих і у других у всіх істотних пунктах збігалися.

А це був якраз той момент, коли депутати обох соціалістичних фракцій сиділи поруч у рейхстагу і необхідність спільних дій відчувалася подвійно. Перед лицем буржуазних депутатів * така традиційна взаємна ворожнеча мала явно смішний вигляд. Становище стало просто-таки нестерпним. І тоді, в 1875 р., відбулось об'єднання. З того часу брати, які раніше ворогували, уже завжди становили єдину, згуртовану сім'ю. А коли і були ще дуже невеликі шанси їх роз'єднати, то Бісмарк дуже люб'язно запобіг цьому, видавши в 1878 р. свій горезвісний винятковий закон, який поставив німецький соціалізм поза законом. Переслідування, які, наче удари молота, обрушувалися на тих і на інших, остаточно викували з лассальянців і ейзенахців єдину однорідну масу. І тепер соціал-демократична партія, випускаючи однією рукою офіційне видання творів Лассаля, разом з тим другою рукою — і за допомогою колишніх лассальянців — викорінює з своєї програми останні сліди специфічного лассальянства.

Чи треба докладно висвітлювати всі перипетії, бої, поразки і перемоги, якими був ознаменований шлях німецької партії? Коли в 1866 р. загальне виборче право відкрило перед нею двері рейхстагу, вона була представлена двома депутатами ** і сотнею тисяч виборців; тепер вона налічує 35 депутатів і півтора мільйона виборців, тобто більше виборців, ніж було у будь-якої партії на виборах 1890 року. В результаті одинадцятирічного перебування поза законом і в стані облоги її ряди виросли вчетверо, і вона перетворилась у найсильнішу партію Німеччини. В 1867 р. буржуазні депутати *** могли ще розглядати своїх соціалістичних колег як чужорідні істоти, що прибули з іншої планети; тепер, подобається це їм чи ні, але вони змушені вбачати в них передовий загін тієї сили, якій належить майбутнє. Соціал-демократична партія, яка розбила Бісмарка і повалила після одинадцятирічної боротьби закон проти соціалістів, партія, яка, наче бурхливий потік, зносить усі греблі і заливає водою міста і села, аж до найреакційніших Вандей ****,— ця партія досягла тепер такого становища, що може майже з математичною точністю визначити час, коли вона прийде до влади.

* У німецькому тексті замість слів «буржуазних депутатів» надруковано: «партій порядку» [461]. *Ред.*

** — А. Бебелем і В. Лібкнехтом. *Ред.*

*** У німецькому тексті замість слів «буржуазні депутати» надруковано: «депутати партій порядку». *Ред.*

**** У німецькому тексті замість слова «Вандей» [462] надруковано: «сільських районів». *Ред.*

Кількість голосів, поданих за соціалістів, становила:

1871 р.	101 927	1884 р.	549 990
1874 р.	351 670	1887 р.	763 128
1877 р.	493 447	1890 р.	1 427 298

З часу останніх виборів уряд робив усе можливе, щоб штовхнути народні маси до соціалізму: він переслідував професійні спілки і страйки, він навіть при нинішній дорожнечі зберігав мита, які викликали в інтересах великих землевласників підвищення цін на хліб і м'ясо для бідняків. На виборах 1895 р. ми можемо через це розраховувати щонайменше на $2^1/_2$ мільйони голосів; проте це число до початку 1900 р. може збільшитися до $3^1/_2$ — 4 мільйонів з 10 мільйонів виборців, унесених у списки *. Веселий «кінець століття» для наших буржуа!

Цій компактній і дедалі зростаючій масі соціал-демократів протистоять лише розколоті буржуазні партії. В 1890 р. консерватори (обидві фракції разом) мали 1 377 417 голосів; націоналліберали — 1 177 807; прогресисти (радикали) ** — 1 159 915; католики *** — 1 342 113 [463]. Це означає таке становище, при якому солідна партія, що має понад $2^1/_2$ мільйони голосів, може примусити капітулювати будь-який уряд.

Проте головна сила німецького соціалізму полягає зовсім не в кількості виборців. Виборцем у нас стають тільки в 25 років, а солдатом — уже в 20. А оскільки найбільше поповнення дає партії са́ме молоде покоління, то звідси випливає, що німецька армія дедалі більше заражається соціалізмом. Зараз на нашому боці кожний п'ятий солдат, через кілька років буде кожний третій, а до початку 1900 р. армія, яка раніше в Німеччині була особливо пройнята прусським духом, стане в більшості своїй соціалістичною. Це насувається невідворотно, наче за велінням фатуму. Берлінський уряд розуміє це не гірше за нас, але він безсилий. Армія вислизає з його рук.

Скільки разів вимагала від нас буржуазія, щоб ми за всяких обставин відмовлялися від застосування революційних методів і залишались у рамках законності, особливо тепер, коли повалений винятковий закон, відновлене загальне право для всіх, у тому числі для соціалістів! На жаль, ми не можемо зробити панам буржуа таку ласку, хоч і вірно, що в даний момент зовсім не ми перебуваємо в становищі тих, кого «законність убиває» [464]. Навпаки, вона так чудово працює на нашу користь, що ми були б нерозумними, якби порушили її, поки справа йде таким чином. Значно швидше виникає питання, чи не порушить цю законність

---

* У німецькому тексті слова «з 10 мільйонів виборців, унесених у списки» випущені. *Ред.*

** У німецькому тексті замість слів «прогресисти (радикали)» надруковано: «німецькі вільнодумці». *Ред.*

*** У німецькому тексті замість слів «католики» надруковано: «центр». *Ред.*

саме буржуазія та її уряд, щоб задушити нас за допомогою сили? Поживемо — побачимо. А поки що: «стріляйте першими, панове буржуа!» [465].

Без сумніву, вони стрілятимуть першими. Одного прекрасного дня німецьким буржуа та їхньому урядові набридне пасивно спостерігати дедалі зростаюче піднесення соціалізму; вони вдадуться до беззаконня, до насильствених дій. Що це дасть? За допомогою насильства можна задушити маленьку секту, яка діє на обмеженій території; але немає ще такої сили, що була б спроможна знищити партію в два мільйони * чоловік, роззосереджених на всьому просторі величезної імперії. Насильствена контрреволюція ** може, мабуть, затримати на кілька років перемогу соціалізму, але лише для того, щоб потім ця перемога стала ще повнішою і міцнішою.

II

Все сказане вище має силу лише за тієї умови, що економічний і політичний розвиток Німеччини триватиме в умовах миру. Війна змінила б увесь стан справ. А війна не сьогодні-завтра може спалахнути.

Що означає тепер війна, знає кожен. Це означає: Франція і Росія — з одного боку, Німеччина, Австрія і, можливо, Італія — з другого. Соціалісти всіх цих країн, призвані проти волі в армію, мали б битися один проти одного; щò стала б робити в такому разі Соціал-демократична партія Німеччини? ***.

Німецька імперія — це монархія з напівфеодальними порядками, в якій, однак, вирішальну роль відіграють кінець кінцем економічні інтереси буржуазії. Ця імперія допустила завдяки Бісмарку величезні помилки. Її поліцейська, дріб'язкова, прискіплива внутрішня політика, не гідна уряду великої нації, накликала на неї презирство всіх буржуазно-ліберальних країн; її зовнішня політика викликає недовір'я, навіть ненависть сусідніх народів. Насильственою анексією Ельзас-Лотарінгії німецький уряд на довгі роки зробив неможливим якесь примирення з Францією, а Росію, без усякої дійсної вигоди для себе, він зробив арбітром Європи. Це було настільки очевидним, що на другий же день після Седана [466] Генеральна Рада Інтернаціоналу могла передбачити нинішню європейську ситуацію. В її відозві від 9 вересня 1870 р. говориться: «Невже тевтонські патріоти справді думають, що свобода і мир для Німеччини будуть забез-

* У німецькому тексті замість слів «два мільйони» надруковано: «два — три мільйони». *Ред.*

** У німецькому тексті замість слів: «Насильствена контрреволюція» надруковано: «Тимчасова перевага контрреволюційних сил». *Ред.*

*** У німецькому тексті додано «Що сталося б з нею?» *Ред.*

печені, якщо вони примусять Францію кинутися в обійми Росії? Якщо воєнне щастя, сп'яніння від своїх успіхів, династичні інтриги штовхнуть Німеччину на шлях грабіжницького привласнення французьких областей, для неї залишаться тільки два шляхи: або вона повинна що б то не було зробитися явним знаряддям російської завойовницької політики, або вона повинна після короткого перепочинку почати готуватися до іншої «оборонної війни», але не до однієї з тих нововинайдених «локалізованих» воєн, а до війни расової, до війни проти об'єднаних слов'янської і романської рас» [467].

Безсумнівно, в порівнянні з цією Німецькою імперією навіть і нинішня Французька республіка являє собою революцію,— щоправда, лише буржуазну революцію, але все ж революцію. Проте тільки-но ця республіка ставить себе в підлегле становище щодо російського царизму,— справа міняється. Російський царизм — ворог усіх західних народів, навіть буржуазії цих народів. Якби царські орди вторглися в Німеччину, вони принесли б не свободу, а рабство, не розвиток, а спустошення, не прогрес, а здичавіння. Діючи рука в руку з царем, Франція не може принести Німеччині ніякої визвольної ідеї; французький генерал, який заговорив би про німецьку республіку, був би висміяний усією Європою і Америкою. Франції довелося б зректися своєї революційної ролі * і дозволити бісмарківській імперії розігрувати з себе представницю західного прогресу на противагу східному варварству.

Але тепер за офіційною Німеччиною стоїть німецька Соціал-демократична партія, партія, якій належить майбутнє, близьке майбутнє країни. Тільки-но ця партія прийде до влади, вона не зможе ні використати її, ні вдержати в своїх руках, не виправивши тих несправедливостей щодо інших націй, які були вчинені її попередниками. Вона повинна буде підготувати відновлення Польщі, яку тепер так підло зрадила французька буржуазія; вона повинна буде дати Північному Шлезвігу і Ельзас-Лотарінгії можливість на власний розсуд визначити своє політичне майбутнє. Всі ці питання будуть, таким чином, легко розв'язані, і це станеться в найближчому майбутньому, якщо тільки Німеччина буде полишена на саму себе. Між соціалістичною Францією і соціалістичною Німеччиною не може виникнути ніякого питання про Ельзас-Лотарінгію, питання це буде розв'язане вмить. Йдеться лише про те, щоб почекати якихось десять років. У Франції, Англії, Німеччині весь пролетаріат ще чекає свого визволення; невже і ельзас-лотарінгські патріоти не можуть також почекати якийсь час? Невже через їхнє нетерпіння цілий

* У німецькому тексті замість слів «від своєї революційної ролі» надруковано: «від усієї своєї революційної ролі в історії». *Ред.*

континент повинен бути спустошений і зрештою відданий під владу царського батога? Чи варта справа заходу?

Якщо справа дійде до війни, то насамперед Німеччина, а потім і Франція стануть головним театром воєнних дій; обидві ці країни раніше за інші відчують на собі тягар воєнних витрат і спустошень. До того ж ця війна з самого початку відзначатиметься рядом таких взаємних зрад серед союзників, яких не було досі помічено навіть в анналах архізрадниці дипломатії; і головними жертвами цих зрад будуть знов-таки Франція або Німеччина або обидві разом. Можна сказати майже напевно, що в зв'язку з перспективою опинитися в такому рискованому становищі жодна з цих країн не стане провокувати відкриту сутичку. Навпаки, Росія, яка через своє географічне і економічне становище не боїться найзгубніших наслідків цілого ряду поразок, саме тільки офіційна Росія може здобути вигоду з цієї страшної війни і саме вона веде справу до цього. Але в усякому разі при нинішньому політичному становищі можна сміливо битися об заклад, що при першому гарматному пострілі на Віслі французькі війська вирушать до Рейну.

А тоді Німеччина боротиметься вже просто за своє існування. Якщо вона переможе, вона ніде не знайде об'єкта для анексій; на заході і на сході вона побачить тільки області з іншомовним населенням, а їх у неї і так уже більше ніж досить. Якщо Німеччина буде переможена, розчавлена між французьким молотом і російським ковадлом, то вона повинна буде поступитися Росії старою Пруссією і польськими провінціями, Данії — всім Шлезвігом, Франції — всім лівим берегом Рейну. Якби Франція навіть і відмовилася від цього завоювання, його нав'язала б їй Росія. *Бо Росії потрібне насамперед джерело постійної ворожнечі між Францією і Німеччиною* *. Примиріть ці дві великі країни, і з російською перевагою в Європі буде покінчено. Але роздроблена у такий спосіб Німеччина була б неспроможна брати участь у тій місії, яку виконує Європа в розвитку цивілізації **. Зведена до становища, яке їй було нав'язане Наполеоном після Тільзіта [468], вона могла б існувати лише тоді, якби підготувала нову війну з метою відновлення свого національного існування. А поки що вона лишалася б слухняним знаряддям царя, який поспішив би використати його проти Франції.

Що було б за таких обставин з Соціал-демократичною партією Німеччини? Безсумнівне одне: ні цар, ні французькі буржуазні республіканці, ні сам німецький уряд не пропустили б такої прекрасної нагоди, щоб розчавити єдину партію, яка для всіх

* У німецькому тексті додано: «вічне яблуко незгоди». *Ред.*

** У німецькому тексті кінець цієї фрази після слів «була б неспроможна» дано в такій редакції: «виконати належну їй роль в історичному розвитку Європи». *Ред.*

трьох є ворогом. Ми бачили, як Тьєр і Бісмарк простягли один одному руки над руїнами Парижа Комуни, і нам довелося б ще побачити, як цар, Констан і Капріві (або хто-небудь з їхніх наступників) кинуться один одному в обійми над трупом німецького соціалізму.

Але ж Соціал-демократична партія Німеччини внаслідок безперервних тридцятирічних зусиль* і принесених за цей час жертв завоювала собі таке становище, якого не займає жодна соціалістична партія в світі, становище, яке забезпечує їй протягом короткого строку перехід політичної влади до її рук. Соціалістична Німеччина займає в міжнародному робітничому русі найпередовіший, найпочесніший, найвідповідальніший пост; її обов'язок — захищати цей пост ** від усякого нападу.

Але якщо перемога росіян над Німеччиною означає придушення німецького соціалізму, то в чому ж полягатиме при такій перспективі обов'язок німецьких соціалістів? Чи слід їм пасивно підкоритися ходові подій, які загрожують їх знищити, чи слід їм без опору залишити завойований пост, за який вони несуть відповідальність перед пролетаріатом усього світу?

Аж ніяк. В інтересах європейської революції вони повинні відстоювати всі завойовані позиції і не капітулювати ні перед зовнішнім ворогом, ні перед внутрішнім. А це вони зможуть виконати лише в непримиренній боротьбі з Росією та всіма її союзниками, хто б вони не були. Якби Французька республіка поставила себе на службу його величності царю і самодержцю всієї Русі, то німецькі соціалісти стали б битися проти неї з почуттям жалю, але все-таки билися б. Щодо Німецької імперії Французька республіка може, мабуть, представляти буржуазну революцію. Але щодо республіки якого-небудь Констана, Рув'є і навіть Клемансо, а особливо щодо республіки, яка поставила себе на службу російському царю, німецький соціалізм безумовно представляє пролетарську революцію.

Війна, в ході якої росіяни і французи вторглися б у Німеччину, була б для неї боротьбою не на життя, а на смерть, боротьбою, в якій вона, щоб забезпечити своє національне існування, повинна була б застосувати найреволюційніші засоби. Нинішній уряд, якщо тільки він не буде до цього змушений, напевно не розв'яже революцію. Але у нас є сильна партія, яка може його примусити до цього або в разі необхідності зайняти його місце,— Соціал-демократична партія.

Ми не забули того чудового прикладу, який дала нам Франція в 1793 році [469]. Сторічний ювілей 1793 року наближається. Якщо завойовницькі жадання царя і шовіністичне нетерпіння

---

* У німецькому тексті замість слова «зусиль» надруковано: «боїв». *Ред.*
** У німецькому тексті додано: «до останньої людини». *Ред.*

французької буржуазії затримають переможний, але мирний поступальний рух німецьких соціалістів, то останні — будьте в цьому впевнені — готові показати всьому світові, що нинішні німецькі пролетарі гідні французьких санкюлотів минулого століття і що 1893 р. можна поставити поряд з 1793 роком. І якщо солдати п. Констана ступлять на німецьку землю, їх зустрінуть словами «Марсельєзи»:

Як, ці раті чужоземців
Хазяйнуватимуть в наших домах!

Підіб'ємо підсумок. Мир забезпечить перемогу Соціал-демократичній партії Німеччини приблизно років через десять. А війна принесе їй або перемогу через два-три роки, або цілковитий розгром, від якого вона не опам'ятається принаймні років п'ятнадцять — двадцять. За таких обставин німецькі соціалісти повинні були б раніше втратити розум, щоб віддати перевагу війні, в якій усе було поставлене на карту, а не повній перемозі, забезпеченій їм при збереженні миру. Більше того. Жоден соціаліст, до якої б національності він не належав, не може хотіти ні воєнної перемоги нинішнього німецького уряду, ні перемоги французької буржуазної республіки і вже найменше — перемоги царя, яка була б рівнозначна поневоленню Європи. І тому соціалісти всіх країн стоять за мир. І коли війна все-таки спалахне, тоді безсумнівне лише одне: ця війна, в якій від п'ятнадцяти до двадцяти мільйонів озброєних людей стали б винищувати один одного і спустошили б Європу так, як вона ще ніколи не була спустошена,— ця війна повинна або привести до негайної перемоги соціалізму, або так захитати старий порядок речей і залишити після себе таку гору руїн, що існування старого капіталістичного суспільства стало б ще більш неможливим, ніж раніше, і соціальна революція, хоч і відсунута на десять або на п'ятнадцять років, повинна була б потім здобути більш швидку і грунтовну перемогу.

* * *

На цьому закінчується моя стаття у французькому робітничому календарі. Ця стаття була написана наприкінці літа, коли від хмелю випитого у Кронштадті шампанського ще паморочилися голови французької буржуазії [470], а великі маневри між Сеною і Марною на полях боїв 1814 р. довели патріотичне збудження до апогею. В той час Франція — та Франція, рупором якої є велика преса і парламентська більшість,— була і справді готова на досить одчайдушні дурниці, щоб догодити Росії, і можливість війни стала дуже реальною. І для того, щоб у разі, якби ця можливість стала дійсністю, не виникло в останній момент ніяких непорозумінь між французькими і німецькими соціалістами, я визнав за

необхідне роз'яснити першим, яку позицію повинні були б, за моїм переконанням, зайняти другі щодо такої війни.

Але з того часу войовничий запал Росії значно прохолов. Спочатку стало відомо про неврожай у Росії, після якого треба було чекати голоду. Потім її спіткала невдача з паризькою позикою [471], що означає остаточний крах російського державного кредиту. Сума в чотириста мільйонів марок була, як повідомлялося, покрита при передплаті з перевищенням у кілька разів; та коли паризькі банкіри спробували нав'язати публіці облігації позики, то всі їхні спроби зазнали невдачі; панам передплатникам довелося розпродувати по знижених цінах свої повноцінні папери, щоб оплатити ці неповноцінні, і до того ж у такій кількості, що внаслідок цих масових розпродажів знизилися ціни і на інших великих біржах Європи; нові «російські» папери упали на кілька процентів нижче від номінальної ціни,— словом, настала така криза, що російський уряд був змушений узяти назад частину облігацій на суму в 160 мільйонів, і позика була покрита тільки на 240 мільйонів замість 400. У результаті цього жалюгідно провалилась і нова спроба Росії укласти позику, про яку вже урочисто розтрубили на весь світ,— на цей раз позика на цілих 800 мільйонів марок. У результаті цього виявилося також, що у французького капіталу абсолютно немає ніякого «патріотизму», але зате є,— незважаючи на все його брязкання зброєю в пресі,— рятівний страх перед війною.

Тим часом неврожай дійсно призвів до голоду, та ще такого масштабу, якого ми в Західній Європі давно вже не знаємо, до такого голоду, який не часто трапляється навіть в Індії, цій типовій країні такого роду лих; навряд чи досягав він таких розмірів і на святій Русі в колишні часи, коли ще не існувало залізниць. Від чого це коїться? Чим це пояснити?

Дуже просто. Російський голод — це не тільки результат неврожаю, він є елементом глибокої соціальної революції, яка відбувалася в Росії з часу Кримської війни; він являє собою лише викликаний цим неврожаєм перехід хронічної хвороби, пов'язаної з цією революцією, в гостру.

Стара Росія безповоротно зійшла в могилу в той день, коли цар Микола, зневірившись у собі і в старій Росії, отруївся. На її руїнах будується Росія буржуазна.

Зародки буржуазії існували вже тоді. Це були почасти банкіри і купці-імпортери,— переважно німці і обрусілі німці, або їхні нащадки,— а почасти самі росіяни, що нажилися на внутрішній торгівлі, головним чином відкупники шинкових зборів і постачальники армії, які розбагатіли за рахунок держави і народу; була вже і певна кількість фабрикантів. Надалі цю буржуазію, особливо промислову, стали буквально вирощувати завдяки щедрій державній допомозі, субсидіям, преміям та протек-

ційним митам, поступово доведеним до краю. Неосяжна російська імперія повинна була перетворитися в існуючу за рахунок власної продукції виробляючу країну, здатну повністю або майже повністю обходитися без іноземного ввозу. І ось для того, щоб не тільки безперервно розширявся внутрішній ринок, але щоб усередині країни вироблялися також продукти більш жарких поясів, виникає постійне прагнення до завоювань на Балканському півострові і в Азії, причому кінцевою метою в першому випадку є Константинополь, а в другому — Британська Індія. В цьому секрет, у цьому економічна основа того прагнення до розширення, яке так сильно охопило російську буржуазію і яке, коли воно спрямоване на південний захід, називають панславізмом.

Однак з такими промисловими планами кріпосна залежність селян була абсолютно несумісна. Вона впала в 1861 році. Але як! За зразок був узятий прусський метод скасування особистої залежності і панщини, яке повільно проводилося з 1810 по 1851 рік; однак у Росії все мало бути закінчене за кілька років. Тому, щоб зламати опір великих земельних власників і власників «душ», їм треба було зробити ще більше поступок, ніж зробили в свій час панам поміщикам прусська держава і її продажні чиновники. Що ж до продажності, то прусський бюрократ був невинним немовлятком у порівнянні з російським чиновником *. Таким чином, при поділі землі дворянство дістало левову пайку, і до того ж, як правило, йому дісталася земля, що стала родючою завдяки праці багатьох поколінь селян; а селяни дістали лише наймінімальніші наділи, і до того ж здебільшого на поганій, занедбаній землі. Общинний ліс і общинний вигін відійшли до поміщика; якби селянин захотів ними користуватися,— а без них він не міг існувати,— він мав би за це платити поміщикові.

Для того щоб ті й інші, і поміщики і селяни, якнайшвидше розорилися, дворяни відразу дістали від уряду всю капіталізовану викупну суму у вигляді державних облігацій, тимчасом як селяни були зобов'язані довгі роки сплачувати її частинами. Як і слід було чекати, дворянство негайно розтринькало більшу частину одержаних грошей, а селянин унаслідок непомірно зрослих для його становища грошових платежів був відразу перекинутий з умов натурального господарства в умови грошового господарства.

Російський селянин, якому раніше майже не доводилося робити платежі готівкою, крім порівняно невеликих податків, має тепер не тільки жити з цієї урізаної і гіршої щодо якості земельної ділянки, яка йому відведена, а також, після скасування вільного користування лісом і пасовищем на общинних землях, годувати протягом усієї зими свою робочу худобу і поліпшува-

* В оригіналі російське слово, написане готичними літерами. *Ред.*

ти свою земельну ділянку, але він має ще платити підвищені податки, та крім того вносити щорічні викупні платежі, і все це готівкою. Цим він був поставлений у таке становище, при якому він не міг ні жити, ні вмерти. До того ж долучалася ще конкуренція недавно виниклої великої промисловості, яка відібрала у нього ринок для його кустарних промислів,— а кустарні промисли були головним джерелом грошових доходів для численного російського селянства; або ж там, де справа не зайшла ще так далеко, ці кустарні промисли залежали від ласки купця, тобто посередника, саксонського Verleger або англійського Sweater, так що селяни-кустарі перетворювалися в справжніх рабів капіталу. Словом, хто хоче довідатися, чого зазнав російський селянин за останні тридцять років, тому досить лише прочитати в першому томі «Капіталу» Маркса розділ про «створення внутрішнього ринку» (розд. 24, підрозділ 5).

Розорення селян, що викликається переходом від натурального господарства до грошового, цим головним засобом створення внутрішнього ринку для промислового капіталу, класично змальоване Буагільбером і Вобаном на прикладі Франції в часи царювання Людовіка XIV [472]. Але те, що в той час діялося,— це дитяча гра в порівнянні з тим, що діється нині в Росії. По-перше, самий масштаб разів у три-чотири більший, а по-друге, незмірно глибший той переворот в умовах виробництва, заради якого був нав'язаний селянам цей перехід від натурального господарства до грошового. Французький селянин поволі втягувався в сферу мануфактурного виробництва, а російський селянин відразу потрапляє в бурхливий вир великої промисловості. Якщо мануфактурне виробництво било по селянах з кремінної рушниці, то велика промисловість б'є по них з магазинної рушниці.

Таким було становище, коли неврожай 1891 р. відразу виявив увесь переворот з усіма його наслідками, що непомітно відбувався вже давно, але залишався не поміченим європейським філістером. Це становище було саме таким, що перший же неврожай повинен був призвести до кризи в масштабі всієї країни. І криза настала — така, якої не подолати протягом багатьох років. Перед лицем такого голоду безсилий усякий уряд, але найбільше російський, який сам спеціально привчає своїх чиновників до злодійства. Старі комуністичні звичаї і порядки, що були у російського селянства, почасти знищувалися після 1861 р. ходом економічного розвитку, почасти систематично викорінювалися самим урядом. Стара комуністична община розпалась або в усякому разі розпадається, але в той самий момент, коли окремий селянин стає на власні ноги, у нього в цей момент вирівають грунт з-під ніг. Чи дивно після цього, що минулої осені озимі були засіяні лише в дуже небагатьох повітах? А там, де вони були засіяні, їх здебільшого знищила непогода. Чи дивно, що

робоча худоба, головне знаряддя селян, спочатку сама зазнала нестачі корму, а потім, з тієї ж невблаганної причини, була з'їдена самим селянином? Чи дивно, що селянин залишає свою рідну оселю і тікає до міста, де він марно шукає роботу, але куди він тим вірніше заносить голодний тиф?

Словом, ми маємо тут справу не просто з черговим голодом, а з глибокою кризою, яка роками непомітно підготовлялася економічною революцією і в результаті неврожаю набрала лише гострої форми. Але ця гостра криза в свою чергу знову стає хронічною і загрожує затягтися на довгі роки. В економічному відношенні криза прискорює розклад старокомуністичної селянської общини, збагачення сільських лихварів (kulaki), перетворення їх у великих землевласників і взагалі перехід земельних володінь дворянства та селян до рук нової буржуазії.

Для Європи ця криза означає поки що мир. Войовничий запал Росії паралізований на ряд років. Замість того щоб мільйони солдатів умирали на полях боїв, мільйони російських селян умирають з голоду. Проте, чим усе це скінчиться для російського деспотизму? Поживемо — побачимо.

Написано: основна частина — в жовтні 1891 р., вступ і висновки до німецького перекладу — в січні 1892 р.

Надруковано в «Almanach du Parti Ouvrier pour 1892». Lille, 1892 (без вступу і висновків) і в журналі «Die Neue Zeit», Bd. 1, № 19, 1891—1892

Підпис: Фр. Енгельс

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 22, с. 235—250

Ф. ЕНГЕЛЬС

ПРОМОВА ПРИ ЗАКРИТТІ МІЖНАРОДНОГО СОЦІАЛІСТИЧНОГО РОБІТНИЧОГО КОНГРЕСУ В ЦЮРІХУ 12 СЕРПНЯ 1893 РОКУ [473]

ПРОТОКОЛЬНИЙ ЗАПИС

Громадяни і громадянки!

Дозвольте мені перекласти сказане мною (оратор щойно виголосив свою промову англійською і французькою мовами) моєю рідною німецькою мовою. Несподівано блискучий прийом, який ви влаштували мені і яким я був глибоко зворушений, я відношу не до себе особисто, а приймаю його лише як співробітник великої людини, портрет якої висить от там угорі. (Мова йде про Маркса.) Минуло якраз 50 років з того часу, як Маркс і я вступили в рух, опублікувавши перші соціалістичні статті в «Deutsch-Französische Jahrbücher» [474]. З того часу соціалізм з маленьких сект розвинувся в могутню партію, яка викликає страх у всього офіційного світу. Маркс помер, але якби він тепер був ще живий, не було б жодної людини в Європі і Америці, яка могла б з такою ж законною гордістю оглянутися на справу свого життя. Є ще одна пам'ятна дата. В 1872 р. відбувся останній конгрес Інтернаціоналу [475]. На ньому сталися дві події. По-перше, остаточне відмежування від анархістів. Чи зайвим було це рішення? Паризький, Брюссельський, цей конгреси були змушені зробити те саме [476]. По-друге, припинення діяльності Інтернаціоналу в старій формі. Це був час, коли лютування реакції, сп'янілої від крові славної Комуни, досягло апогею. Продовження діяльності старого Інтернаціоналу призвело б тільки до жертв, зовсім не відповідних до її результатів; Інтернаціонал переніс своє місцеперебування в Америку, тобто зійшов зі сцени. Пролетаріатові в кожній окремій країні була надана можливість організуватися в самостійній формі. Це здійснилося, і тепер Інтернаціонал набагато сильніший, ніж раніше. В такому напрямі нам і слід продовжувати свою діяльність на загальній основі. Щоб не виродитися в секту, ми повинні допускати дискусії, але треба завжди дотримуватися загальних принципів. Вільне об'єднання, добровільні контакти, підтримувані конгресами,— цього досить,

щоб забезпечити нам перемогу, яку вже не вирве з наших рук ніяка сила в світі.

Особливо тішить мене та обставина, що тут у такій великій кількості представлені англійці, адже англійці були нашими вчителями в справі організації робітників; але хоч би як багато ми навчились у них, вони теж побачили тут дещо нове, чого і вони могли б повчитися.

Проїжджаючи через Німеччину, я чув, як не раз висловлювався жаль з приводу падіння закону проти соціалістів. Кажуть, було значно цікавіше вести боротьбу з поліцією. З такими борцями не справиться ніяка поліція, ніякий уряд у цілому світі.

За дорученням бюро оголошую конгрес закритим. Хай живе міжнародний пролетаріат! (Бурхливі вітальні вигуки всіх присутніх. Тривалі овації. Присутні підводяться з місць і стоячи співають «Марсельєзу».)

Надруковано як виклад або протокольний запис у ряді соціалістичних і робітничих газет у серпні — вересні 1893 р., а також у брошурі: Protokoll des Internationalen Sozialistischen Arbeiterkongresses in der Tonhalle, Zürich vom 6. bis 12. August 1893. Zürich, 1894

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 22, с. 403—404

Ф. ЕНГЕЛЬС

МІЖНАРОДНОМУ КОНГРЕСОВІ СТУДЕНТІВ-СОЦІАЛІСТІВ [477]

Лондон, 19 грудня 1893 р.

Дорогі громадяни!

Дякую вам за ваше люб'язне запрошення на конгрес студентів-соціалістів і дуже шкодую, що не можу ним скористатися, бо зайнятий важливими і невідкладними справами. Тому мені лишається тільки побажати вашому конгресові всілякого успіху, на який він заслуговує. Хай ваші зусилля приведуть до розвитку серед студентів усвідомлення того, що саме з їхніх рядів повинен вийти той пролетаріат розумової праці, який покликаний пліч-о-пліч і в одних рядах зі своїми братами робітниками, зайнятими фізичною працею, відіграти значну роль у прийдешній революції.

Буржуазним революціям минулого від університетів потрібні були тільки адвокати, як найкраща сировина, з якої формувалися їхні політичні діячі; для визволення робітничого класу будуть потрібні, крім того, лікарі, інженери, хіміки, агрономи та інші спеціалісти, бо йдеться про те, щоб оволодіти управлінням не тільки політичною машиною, але й усім суспільним виробництвом, а тут уже потрібні будуть зовсім не гучні фрази, а солідні знання.

Братерський привіт.

Ф. Енгельс

Надруковано в газеті «L'Étudiant socialiste» № 8, 25 березня — 10 квітня 1894 р.

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 22, с. 410

Ф. ЕНГЕЛЬС

МАЙБУТНЯ ІТАЛІЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ І СОЦІАЛІСТИЧНА ПАРТІЯ [478]

Становище в Італії, на мій погляд, таке.

Буржуазія, прийшовши до влади в період боротьби за національну незалежність і пізніше, не змогла і не захотіла довести свою перемогу до кінця. Вона не знищила залишків феодалізму і не реорганізувала національного виробництва на сучасний буржуазний кшталт. Буржуазія, не здатна забезпечити країні відносні і тимчасові переваги капіталістичного ладу, поклала на неї всі труднощі, весь тягар цього ладу. Не задовольняючись цим, вона, через свої брудні фінансові афери, назавжди втратила всяку повагу і довір'я.

Трудовий народ — селяни, ремісники, сільськогосподарські і промислові робітники — затиснутий у лещата, з одного боку, стародавніх форм гніту, успадкованих не тільки від феодальних часів, але й від античного світу (mezzadria *, латифундії на півдні, де худоба витісняє людину), з другого боку — найбільш хижацької податкової системи, яку будь-коли винаходив буржуазний лад. Тут доречно сказати разом з Марксом: «Ми, як і інші континентальні країни Західної Європи, терпимо не тільки від розвитку капіталістичного виробництва, а й від недостатності його розвитку. Поряд з лихами сучасної епохи нас гнітить цілий ряд успадкованих лих, які існують внаслідок того, що продовжують животіти стародавні способи виробництва, які зжили себе, і відповідні їм *застарілі* суспільні і політичні відносини. Ми терпимо не тільки від живих, але й від мертвих. Мертвий хватає живого!» [479]

Таке становище веде до кризи. Скрізь серед маси виробників виникають заворушення; в деяких місцях виробники вже повстають. Куди приведе нас ця криза?

* — половинна система оренди. *Ред.*

Очевидно, що соціалістична партія надто молода і внаслідок економічних умов надто слабка, щоб сподіватися негайної перемоги соціалізму. В країні значно більше сільського населення, ніж міського; в містах велика промисловість розвинута слабо, і через це там мало *справжнього* пролетаріату; більшість становлять ремісники, дрібні крамарі і декласовані елементи, тобто маса, яка займає нестійке положення між дрібною буржуазією і пролетаріатом. Це середньовічна дрібна і середня буржуазія, яка перебуває в стані занепаду і розкладу,— здебільшого це майбутні пролетарі, які, проте, ще не стали ними в даний момент. Тільки цей клас, якому постійно загрожує економічне розорення, а нині доведений до відчаю, і зможе висунути масу борців та вождів революційного руху. Його підтримають селяни, які через територіальну розпорошеність і неписьменність не можуть виявити справжньої ініціативи, але які, проте, будуть сильними і необхідними союзниками.

У тому разі, якщо успіху буде досягнуто більш-менш мирним шляхом, станеться звичайна зміна уряду, і до влади прийдуть «навернені» республіканці [480], Каваллотті і К°; а в разі революції виникне буржуазна республіка.

Яку ж роль повинна буде відігравати за таких обставин соціалістична партія?

Тактикою, що починаючи з 1848 р. найчастіше забезпечувала успіх соціалістам, була тактика *«Комуністичного маніфесту»*. «На різних ступенях розвитку, через які проходить боротьба пролетаріату з буржуазією, соціалісти * завжди є представниками інтересів руху в цілому... вони борються в ім'я найближчих цілей та інтересів робітничого класу, але в той же час у русі сьогоднішнього дня вони відстоюють і майбутність руху» [481].— Тому вони беруть активну участь на кожній з стадій розвитку боротьби між цими двома класами, ніколи не випускаючи з уваги, що ці стадії є лише ступені, які ведуть до головної великої мети: до завоювання пролетаріатом політичної влади як засобу перетворення суспільства. Їхнє місце — в рядах тих, хто бореться за досягнення будь-якого безпосереднього успіху в інтересах робітничого класу; але всі ці успіхи, політичні або економічні, вони приймають тільки *як сплату частинами*. Тому вони розглядають усякий революційний або прогресивний рух як крок у напрямі їхнього власного шляху; їхнє особливе завдання полягає в тому, щоб штовхати вперед інші революційні партії і в разі перемоги однієї з них відстоювати інтереси пролетаріату. Ця тактика, що ніколи не випускає з уваги великої мети, захищає соціалістів від розчарувань, яким неминуче піддаються інші, менш далекоглядні партії, чи то чисті республіканці, чи сентиментальні

* При цитуванні слово «комуністи» Енгельс замінив словом «соціалісти». *Ред.*

соціалісти, які вважають кінцевою метою руху те, що є простим етапом.

Застосуємо це до Італії.

Отже, перемога дрібної буржуазії, яка перебуває в стані розкладу, і селян приведе, можливо, до утворення уряду «навернених» республіканців. Це дасть нам загальне виборче право і значно більшу свободу для руху (свободу друку, зборів, спілок, скасування ammonizione * і т. ін.), тобто нову зброю, якою не слід нехтувати.

Або буде створено буржуазну республіку на чолі з тими самими людьми і кількома мадзіністами. Це ще більше розширило б свободу і поле нашої діяльності, принаймні на якийсь час. Адже буржуазна республіка, говорив Маркс, є політична форма, в якій боротьба між пролетаріатом і буржуазією тільки й може знайти своє розв'язання [482]. Не кажучи вже про той вплив, який це справило б на Європу.

Отже, перемога нинішнього революційного руху не може статися без того, щоб не посилити нас і не створити для нас більш сприятливої ambiente **. Ми припустилися б, таким чином, величезної помилки, якби стали утримуватися, якби у нашому ставленні до «affini» *** партій обмежилися б суто негативною критикою. Може настати момент, коли нам доведеться співробітничати з ними позитивно, а хто знає, коли він настане?

Очевидно, не наша справа безпосередньо підготовляти рух, що не є рухом саме того класу, який ми представляємо. Якщо радикали і республіканці вважають, що настав момент виходити на вулицю, хай вони і дають простір своєму пориву. Щодо нас, то ми надто часто бували обмануті гучними обіцянками цих панів, щоб знову потрапити в пастку. Ні їхні прокламації, ні їхні змови не повинні нас обходити. Якщо ми зобов'язані підтримувати всякий *справді* народний рух, то ми зобов'язані також не жертвувати даремно щойно сформованим ядром нашої пролетарської партії і не допускати, щоб пролетаріат винищувався в марних місцевих заколотах.

Навпаки, якщо рух буде справді загальнонаціональним, то наші люди займуть своє місце в ньому раніше, ніж до них звернуться із закликом, і наша участь у такому русі сама собою зрозуміла. Але в такому разі слід з'ясувати собі, і ми маємо про це заявити відкрито, що ми беремо участь *як незалежна партія*, що тимчасово перебуває в союзі з радикалами і республіканцями, але докорінно відмінна від них; що ми не плекаємо ніяких ілюзій відносно результату боротьби в разі перемоги; що цей результат ніяк не може нас задовольнити, а буде для нас тільки одним

* — поліцейського нагляду. *Ред.*
** — обстановки. *Ред.*
*** — «сусідніх». *Ред.*

з досягнутих етапів, лише новою операційною базою для дальших завоювань; що в самий день перемоги наші шляхи розійдуться; що з цього дня ми становитимемо щодо нового уряду *нову опозицію*, але опозицію не реакційну, а прогресивну, опозицію крайньої лівої, яка спонукатиме до нових завоювань, що виходитимуть за межі вже завойованого.

Після спільно здобутої перемоги нам, можливо, запропонують кілька постів у новому уряді, але неодмінно так, щоб ми були в *меншості. В цьому величезна небезпека.* Після лютневої революції 1848 р. французькі демократи-соціалісти (з газети «Réforme», Ледрю-Роллен, Луї Блан, Флокон та ін.) припустилися помилки, зайнявши такі пости[483]. Становлячи меншість в уряді, вони добровільно поділили відповідальність за всі підлоти і зради щодо робітників, учинені більшістю, яка складалася з чистих республіканців; разом з тим присутність цих панів в уряді цілком паралізувала революційні дії робітничого класу, на роль представників якого вони претендували.

Все сказане тут є тільки моєю особистою думкою; я висловлюю її, оскільки у мене про неї питають і до того ж з великою непевністю. Щодо загальної тактики, то в правильності її я переконувався протягом цілого свого життя; вона жодного разу мене не підводила. Що ж до застосування її до нинішніх умов Італії, то тут справа інша; це питання треба розв'язувати на місці, і розв'язувати його повинні ті, хто перебуває в центрі подій.

Написано 26 січня 1894 р.

Надруковано в перекладі італійською мовою в журналі «Critica Sociale» № 3, 1 лютого 1894 р.

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 22, с. 434—437

Підпис: Фрідріх Енгельс

Ф. ЕНГЕЛЬС

ДО ІСТОРІЇ ПЕРВІСНОГО ХРИСТИЯНСТВА [484]

I

В історії первісного християнства є варті уваги точки зіткнення з сучасним робітничим рухом. Як і останній, християнство виникло як рух пригноблених: воно виступало спочатку як релігія рабів і вільновідпущеників, бідняків і безправних, підкорених або розсіяних Римом народів. І християнство і робітничий соціалізм проповідують прийдешнє визволення від рабства та злиднів; християнство шукає цього визволення в посмертному потойбічному житті на небі, а соціалізм — у цьому світі, в перебудові суспільства. І християнство і робітничий соціалізм зазнавали переслідувань та утисків, їхніх послідовників цькували, до них застосовували виняткові закони: до одних — як до ворогів людства, до інших — як до ворогів держави, релігії, сім'ї, суспільного порядку. І всупереч усім переслідуванням, а часто навіть безпосередньо завдяки їм, і християнство і соціалізм переможно, невтримно прокладали собі шлях уперед. Через триста років після свого виникнення християнство стало визнаною державною релігією римської світової імперії, а соціалізм за якихось шістдесят років завоював собі становище, яке дає йому абсолютну гарантію перемоги.

Таким чином, коли п. професор Антон Менгер у своїй книжці «Право на повний трудовий доход» висловлює здивування, чому при колосальній централізації землеволодіння в часи римських імператорів і при безмежних стражданнях тодішнього робітничого класу, який складався майже виключно з рабів, «за падінням Західної Римської імперії не настав соціалізм» [485], то він не помічає якраз того, що цей «соціалізм», тією мірою, якою він був тоді можливий, справді існував і навіть досяг панування — в подобі християнства. Справа лише в тому, що це християнство,— а через історичні передумови інакше і не могло бути,— хотіло здійснити соціальну перебудову не в цьому світі, а в світі потойбічному, на небі, у вічному житті після смерті, в «тисячо-

літньому царстві», яке, мовляв, повинно було настати в недалекому майбутньому.

Паралель між обома цими історичними явищами напрошується вже в середні віки, при перших повстаннях пригноблених селян і особливо міських плебеїв. Ці повстання, як і всі масові рухи середніх віків, неминуче виступали під релігійною оболонкою, у формі боротьби за відновлення первісного християнства, що дедалі більше вироджується *; але кожного разу за релігійною екзальтацією приховувалися дуже відчутні мирські інтереси. Найяскравіше це виявилося в організації чеських таборитів під проводом славної пам'яті Яна Жижки [487]; але риса ця проходить через усе середньовіччя, поступово зникаючи після Селянської війни в Німеччині, щоб знову відродитись у робітників-комуністів після 1830 року. Як французькі революційні комуністи, так особливо Вейтлінг та його послідовники посилалися на первісне християнство задовго до того, як Ернест Ренан сказав:

«Якщо хочете уявити собі, чим були перші християнські громади, придивіться до якої-небудь місцевої секції Міжнародного Товариства Робітників».

Цей французький белетрист, який написав церковно-історичний роман «Походження християнства» [488] на основі безприкладного навіть у сучасній журналістиці безцеремонного використання німецької критики біблії, сам не знав, скільки правди було в його вищезгаданих словах. Хотів би я бачити колишнього діяча Інтернаціоналу, в якого при читанні, наприклад, так званого Другого послання Павла до корінфян не відкрилися б старі рани, принаймні в одному відношенні. В усьому посланні, починаючи з восьмої глави, звучить вічний, але, на жаль, такий добре відомий жалібний мотив: les cotisations ne rentrent pas — внески не надходять! Як багато найзапопадливіших пропагандистів шістдесятих років, роблячи розумний вигляд, потиснуло б руку авто-

* Своєрідною протилежністю цьому є релігійні повстання мусульманського світу, особливо в Африці. Іслам — це релігія, пристосована для жителів Сходу, особливо для арабів, отже, з одного боку, для городян, які займаються торгівлею і ремеслами, а з другого — для кочівників-бедуїнів. Але в цьому міститься зародок зіткнень, які періодично повторюються. Городяни багатіють, розкошують, виявляють недбалість у дотриманні «закону». Бедуїни, які живуть у бідності і через це дотримуються суворих звичаїв, дивляться на ці багатства і втіхи із заздрістю і пожадливістю. І от вони об'єднуються під проводом якого-небудь пророка, махді, щоб покарати зрадників віри, відновити повагу до обрядів і до істинної віри і як винагороду привласнити собі багатства віровідступників. Природно, що років через сто вони опиняються в такому самому становищі, в якому були ці віровідступники; потрібне нове очищення віри, з'являється новий махді, гра починається спочатку. Так стояла справа з часів завойовницьких походів африканських Альморавідів і Альмохадів у Іспанію до останнього махді з Хартума, який з таким успіхом чинив опір англійцям [486]. Так само або майже так само стояла справа з повстаннями в Персії і в інших мусульманських країнах. Усі ці рухи, що проходили під релігійною оболонкою, викликалися економічними причинами; але, навіть у разі перемоги, вони лишають недоторканними старі економічні умови. Таким чином, усе лишається по-старому, і зіткнення стають періодичними. Навпаки, в народних повстаннях християнського Заходу релігійна оболонка є лише прапором та прикриттям для нападу на економічний лад, що застаріває; останній зрештою повалюється, його заміняє новий, світ розвивається далі.

рові цього послання, хто б він не був, примовляючи: «так і з тобою це траплялося теж!» Ми також можемо дещо розповісти на цю тему — і наше Товариство кишіло корінфянами; ці внески, які не надходили, а невловимо пурхали перед нашими очима, викликаючи муки Тантала,— адже це якраз і були знамениті «мільйони Інтернаціоналу»!

Одним з наших найкращих джерел про перших християн є Лукіан із Самосати, цей Вольтер класичної давнини, який однаково скептично ставився до всіх видів релігійних забобонів і в якого через це не було ні релігійно-язичеських, ні політичних підстав ставитися до християн інакше, ніж до будь-якого іншого релігійного об'єднання. Навпаки, він їх усіх висміює за їхні забобони,— поклонників Юпітера не менше, ніж поклонників Христа; з його банально-раціоналістичної точки зору і той і інший вид забобонів однаково безглузді. Цей, в усякому разі безсторонній, свідок розповідає, між іншим, історію життя одного авантюриста, на прізвище Перегрін, який називав себе Протеєм, родом з Парія на Геллеспонті *. Згаданий Перегрін замолоду почав свою кар'єру у Вірменії з перелюбства, був спійманий на місці злочину і за місцевим звичаєм був підданий самосудові. Щасливо врятувавшися втечею, він задушив у Парії свого батька і змушений був втекти.

«І тут сталося»,— цитую за німецьким перекладом Шотта [489],— «що він ознайомився також з гідним подиву ученням християн, зустрічаючись у Палестині з їхніми жерцями і книжниками. І незабаром він досяг таких успіхів, що його вчителі здавалися немовлятами в порівнянні з ним. Він став пророком, старшиною громади, керівником молитовних зібрань,— словом, у всьому він був усім; він тлумачив їхні писання і сам писав їх у великій кількості, так що християни кінець кінцем почали вбачати в ньому вищу істоту, зверталися до нього як до законодавця і проголосили його своїм главою (єпископом)... З цієї причини» (тобто як християнин) «Протей був одного разу схоплений властями і кинутий у тюрму... Поки він, таким чином, перебував у кайданах, християни, яким його ув'язнення здавалося великим нещастям, робили всілякі спроби звільнити його. Але це не вдалося, і тоді вони почали з надзвичайною увагою всіляко дбати про нього. Уже на світанку старі жінки, вдови і діти-сироти чекали біля воріт його тюрми; впливовіші християни навіть підкупали тюремну варту і сиділи біля нього цілі ночі; вони приносили туди свою їжу, читали у нього свої святі книги,— словом, улюблений Перегрін (тоді він носив ще це ім'я) був для них щонайменше новим Сократом. Навіть із деяких малоазіатських міст приходили до нього посланці від християнських громад, щоб простягти йому руку допомоги, утішити його і виступити в ролі його захисників на суді. Просто неймовірно, як швидко ці люди скрізь бувають напоготові, коли справа стосується їхньої громади; вони не шкодують тоді ні праці, ні витрат. Таким чином, Перегріну посипалися тоді гроші звідусіль, так що тюремне ув'язнення стало для нього джерелом великих доходів. Адже ці нещасні запевнили себе саме в тому, що їхні тіла і душі безсмертні і що вони житимуть вічно; тому вони зневажають смерть, а багато хто з них навіть умертвляє себе добровільно. До того ж найперший їхній

* Сучасна назва: Дарданелли. *Ред.*

законодавець прищепив їм думку, що всі вони будуть між собою братами, тільки-но пристануть до іншої віри, тобто зречуться грецьких богів і почнуть поклонятися тому розп'ятому софістові і жити за його законами. Тому вони ставляться з презирством до всіх зовнішніх благ без різниці і володіють ними спільно — за тим ученням, яке вони просто прийняли на віру, без усякої перевірки і доказів. І от, коли до них приходить спритний обманщик, який уміє хитро користуватися обставинами, він за короткий строк може стати багатою людиною, сміючись нишком з цих простаків. А втім, Перегріна знову випустив на волю тодішній правитель Сірії».

Після розповіді про деякі його дальші пригоди далі говориться:

«І от наш муж удруге пішов» (з Парія) «поневірятися, причому замість якихось грошей на дорожні витрати він задовольнявся гостинністю християн, які скрізь були йому охороною і завдяки яким він ні в чому не мав потреби. Якийсь час годувався він отак. Але коли він порушив ще й закони християн,— мені здається, помітили, що він їв щось у них заборонене,— вони виключили його з своєї громади».

Які спогади юності постають переді мною при читанні цього місця у Лукіана! Ось насамперед «пророк Альбрехт», який приблизно з 1840 р. протягом кількох років буквально сіяв непевність у вейтлінгівських комуністичних громадах Швейцарії [490]; великий, кремезний чоловік з довгою бородою, який пішки виходив всю Швейцарію в пошуках слухачів для свого таємничого нового євангелія спасіння світу; а втім, це був, очевидно, досить невинний плутаник, і він незабаром помер. Ось його менш невинний наступник, «д-р» Георг Кульман з Гольштейну, який скористався моментом, коли Вейтлінг сидів у тюрмі, щоб навернути до *свого* євангелія громади Французької Швейцарії, і робив це якийсь час з таким успіхом, що переманив навіть найбільш здібного, хоч і найбільш непутящого з членів громади — Августа Беккера. Цей Кульман читав їм лекції, видані в 1845 р. в Женеві під назвою: «Новий світ, або царство духа на землі. Оповіщення». І в передмові, написаній його послідовниками (мабуть, Августом Беккером), сказано:

«Бракувало людини, устами якої були б виражені всі наші страждання, всі наші муки і надії,— словом, усе, що так глибоко хвилює нашу епоху в її найпотаємнішій глибині... Ця людина, якої чекає наша епоха, з'явилася. Це — д-р Георг Кульман з Гольштейну. Він виступив з ученням про новий світ, або про царство духа, що втілився в дійсність» [491].

Мені, зрозуміло, немає потреби додавати, що це вчення про новий світ — не що інше, як звичайнісінька сентиментальна нісенітниця, прибрана в напівбіблійські фрази à la Ламенне і подана з властивою пророкам зарозумілістю. Це не перешкодило простакам вейтлінгіанцям носити на руках цього шахрая так само, як ті азіатські християни носили Перегріна. І ці самі люди, які в своєму ультрадемократизмі і прагненні до зрівняльності доходили до краю, до того, що пройнялися нездоланною підозрі-

ливістю до кожного шкільного вчителя, журналіста, взагалі неремісника, вбачаючи в ньому «вченого», який хоче їх експлуатувати,— ці люди дозволяли мелодраматичному кривляці Кульману переконувати їх, що в «новому світі» наймудріший, id est * Кульман, регулюватиме розподіл благ, а тому вже тепер, у старому світі, учні повинні доставляти цьому наймудрішому всі блага повними пригорщами, а самі — задовольнятися крихтами. І Перегрін-Кульман жив на славу і собі на втіху за рахунок громади — доти, поки так було. Щоправда, це тривало не дуже довго; зростаюче ремствування тих, які сумнівалися і не вірили, загроза переслідувань з боку уряду кантону Ваадт поклали край «царству духа» в Лозанні — і Кульман зник.

Кожному, хто з власного досвіду знав початковий період європейського робітничого руху, згадаються десятки таких прикладів. Тепер такі крайнощі, принаймні у великих центрах, стали неможливими, але у віддалених місцевостях, де рух завойовує новий грунт, такий Перегрін у мініатюрі може ще розраховувати на тимчасовий і обмежений успіх. І якщо і в робітничу партію в усіх країнах проникають усілякі елементи, яким нічого чекати від офіційного світу або ті, хто своє в ньому вже відспівав,— противники віспощеплення, поборники тверезості, вегетаріанці, антививісекціоністи, лікарі-натуралісти, проповідники вільних громад [492], які розгубили свої громади, автори нових теорій про походження світу, безплідні або невдатні винахідники, жертви дійсних або уявних несправедливостей, прозвані бюрократами «нікчемними сутяжниками», чесні дурні і безчесні обманщики,— то так само стояла справа і з першими християнами. Всі ті елементи, які звільнив, тобто викинув за борт, процес розкладу старого світу, одні за одними потрапляли в сферу притягання християнства, як єдиного елемента, який протистояв цьому процесові розкладу — бо саме християнство було його власним неминучим продуктом — і який через це зберігався і зростав, тоді як інші елементи були тільки метеликами-одноденками. Не було такого виду фанатизму, глупоти або шахрайства, який не проник би в молоді християнські громади, не знаходив би, принаймні в окремих місцях і на якийсь час, прихильних слухачів і запопадливих поборників. І як наші перші комуністичні робітничі громади, так і перші християни відзначалися безприкладним легковір'ям щодо всього, що їм підходило, отже, у нас немає навіть певності в тому, чи не вкрався в наш Новий завіт той чи інший уривок з «великої кількості писань», складених для християн Перегріном.

* — тобто. *Ред.*

II

Німецька критика біблії — єдина досі наукова основа наших знань у галузі історії первісного християнства — розвивалася у двох напрямах.

Один напрям — *Тюбінгенська школа*[493], до якої, розуміючи її в широкому смислі, слід зарахувати і Д.-Ф. Штрауса. В критичному дослідженні вона заходить настільки далеко, наскільки це можливо для *теологічної* школи. Вона визнає, що всі чотири євангелія є не розповідями очевидців, а пізнішими переробками загублених писань і що з послань, приписуваних апостолу Павлу, автентичними є не більше чотирьох і т. ін. Вона викреслює з історичного оповідання як неприйнятне всі чудеса і всі суперечності, але з решти вона намагається «врятувати те, що ще можна врятувати», і в цьому дуже ясно виявляється її характер як школи теологів. Цим вона дала можливість Ренану, який спирається здебільшого на неї, за допомогою того самого методу «врятувати» ще значно більше і спробувати нав'язати нам як історично достовірний матеріал, крім великої кількості більш ніж сумнівних новозавітних розповідей, ще й безліч інших легенд про мучеників. Але вже в усякому разі все те, що Тюбінгенська школа відкидає в Новому завіті як неісторичне або підроблене, можна вважати для науки остаточно усунутим.

Другий напрям представлений лише однією людиною — *Бруно Бауером*[494]. Його велика заслуга полягає не тільки в нещадній критиці євангелій і апостольських послань, але також і в тому, що він уперше серйозно взявся за дослідження не тільки єврейських і греко-александрійських, але також суто грецьких і греко-римських елементів, які й проклали для християнства шлях до перетворення його в світову релігію. Легенда про християнство, яке нібито відразу і в готовому вигляді виникло з іудейства і яке з Палестини підкорило світ своєю раз назавжди встановленою в головних рисах догматикою і етикою, була повністю розвінчана з часу Бруно Бауера; вона може животіти ще тільки на теологічних факультетах і серед людей, які хочуть «зберегти релігію для народу», навіть на шкоду науці. Величезний вплив александрійської школи Філона і греко-римської вульгарної філософії — платонівської і особливо стоїчної[495] — на християнство, яке за Константина стало державною релігією, зовсім ще не встановлене в усіх деталях, але наявність цього впливу доведена, і це — заслуга переважно Бруно Бауера; він заклав основи доказу того, що християнство не було ввезене ззовні, з Іудеї, і нав'язане греко-римському світові, але що воно — принаймні в тому вигляді, в якому воно стало світовою релігією — є найхарактернішим продуктом цього світу. Зрозуміло, Бауер, як і всі, хто бореться з давніми забобонами, багато в чому перебрав міру.

Щоб установити на підставі також і літературних джерел вплив Філона і особливо Сенеки на християнство, що формувалося, а новозавітних письменників виставити як безпосередніх плагіаторів згаданих філософів, Бауеру довелося перенести виникнення нової релігії на півсотні років пізніше, відкинути повідомлення римських істориків, які не узгоджувалися з цим, і взагалі дозволити собі великі вільності при викладі історії. На його думку, християнство як таке виникає тільки при імператорах з династії Флавіїв, а новозавітна література — тільки при Адріані, Антоніні і Марку Аврелії. Внаслідок цього у Бауера зникає і всякий історичний грунт для новозавітних сказань про Ісуса та його учнів; ці сказання перетворюються в легенди, в яких фази внутрішнього розвитку перших громад і духовна боротьба всередині цих громад переносяться на більш або менш вигадані особи. За Бауером, місцями народження нової релігії є не Галілея і Єрусалим, а Александрія і Рим.

Отже, якщо Тюбінгенська школа в неспростованому нею залишку новозавітної історії і літератури дала нам граничний максимум того, щó наука тепер може ще погодитися визнати спірним, то Бруно Бауер дає нам максимум того, щó вона може в цій історії і літературі спростовувати. Між цими межами лежить дійсна істина. Чи можна її встановити при нинішніх даних, дуже сумнівно. Нові знахідки, особливо в Римі, на Сході і насамперед в Єгипті допоможуть у цьому питанні значно більше, ніж будь-яка критика.

Проте в Новому завіті є єдина книга, час створення якої можна встановити з точністю до кількох місяців: вона була написана, мабуть, між червнем 68 р. і січнем чи квітнем 69 року; ця книга, таким чином, належить до найраніших часів християнства і відтворює уявлення тодішніх християн з найбільш наївною правдивістю і відповідною ідіоматичною мовою; тому для встановлення, чим дійсно було первісне християнство, вона, на мою думку, значно важливіша за всі інші книги Нового завіту, текст яких, у тому вигляді як він дійшов до нас, написаний значно пізніше. Ця книга — так зване Одкровення Іоанна; і оскільки ця книга, здавалося б найбільш туманна в усій біблії, стала тепер завдяки німецькій критиці найбільш зрозумілою і ясною, то я хочу розповісти про неї моїм читачам.

Досить тільки побіжно ознайомитися з цією книгою, щоб переконатися, який екзальтований був не тільки її автор, але й те «навколишнє середовище», в якому він діяв. Наше «Одкровення» — явище не єдине в своєму роді і в свій час. Починаючи з 164 р. до нашого літочислення, коли був написаний перший такий твір, що дійшов до нас, так звана Книга Даниїла, і мало не до 250 р. нашого літочислення, приблизної дати «Пісні» Коммодіана [496], Ренан налічує не менше п'ятнадцяти збережених класич-

них «апокаліпсисів», не беручи до уваги пізніших наслідувань. (Я посилаюся на Ренана тому, що його книга навіть і поза колом спеціалістів найвідоміша і найдоступніша.) Це був час, коли навіть у Римі і Греції, а ще значно більше в Малій Азії, Сірії і Єгипті абсолютно некритична суміш найгрубіших забобонів найрізноманітніших народів беззастережно приймалася на віру і доповнювалася благочестивим обманом і прямим шарлатанством; час, коли першорядну роль відігравали чудеса, екстази, видіння, заклинання духів, пророкування майбутнього, алхімія, кабала [497] та інші містичні чаклунські нісенітниці. Такою була атмосфера, в якій виникло первісне християнство, виникло до того ж серед людей такого класу, який більше за всякий інший був сприйнятливий до цих безглуздих фантазій про надприродне. Недаремно ж в Єгипті християнські гностики [498] в другому столітті християнського літочислення, як доводять, між іншим, і лейденські папіруси, запопадливо займалися алхімією і впроваджували в своє вчення алхімічні уявлення. А халдейські і єврейські mathematici *, яких, за Тацітом, двічі — при Клавдії і, вдруге, при Вітеллії — виганяли з Риму за чаклунство [499], займалися тільки такого роду геометрією, що, як ми побачимо, становить основний зміст Одкровення Іоанна.

До цього треба додати ще таке. Всі апокаліпсиси вважають, що мають право обманювати своїх читачів. Вони — як, наприклад, Книга Даниїла, Книга Єноха, апокаліпсиси Єздри, Баруха, Іуди та ін., Сивілині книги [500] — не тільки, як правило, написані зовсім іншими людьми, що жили здебільшого значно пізніше, ніж їхні вигадані автори, але крім того пророкують у своїй основній частині головним чином про такі події, які давно вже відбулися і добре відомі справжньому авторові. Так, автор Книги Даниїла в 164 р., незадовго до смерті Антіоха Єпіфана, вкладає в уста Даниїла, який нібито жив за часів Навуходоносора, пророкування про піднесення і загибель перської і македонської світової держави і про початок світового панування римлян, щоб цим доказом своєї пророчої сили зробити читача сприйнятливим до заключного пророкування про те, що народ Ізраїлю переборе всі страждання і кінець кінцем переможе. Отже, якби Одкровення Іоанна дійсно було твором його гаданого автора, то воно було б єдиним винятком у всій апокаліпсичній літературі.

Іоанн, за якого видає себе автор, був у всякому разі дуже поважаною особою серед малоазіатських християн. Про це свідчить тон звернень до семи громад. Отже, можливо, що це — апостол Іоанн, історичне існування якого, щоправда, не цілком достовірне, але все ж дуже ймовірне. І якби автором був дійсно цей апостол, то це лише підкріпило б нашу точку зору. Це було б

* — математики. *Ред.*

найкращим підтвердженням того, що християнство цієї книги — дійсно справжнє первісне християнство. Проте слід разом з тим відзначити, що Одкровення явно не належить тому самому авторові, який склав євангеліє або три послання, також приписувані Іоанну.

Одкровення складається з ряду видінь. У першому видінні з'являється Христос в одязі первосвященика; він проходить серед семи світильників, які представляють сім азіатських громад, і диктує «Іоанну» звернення до семи «ангелів» цих громад. Тут уже на самому початку різко виявляється відмінність між *цим* християнством і світовою релігією імператора Константина, формульованою Нікейським собором[501]. Свята трійця не тільки невідома, вона тут неможлива. Замість пізнішого *одного* святого духа ми маємо тут «сім духів божих», сконструйованих рабинами на підставі Книги Ісайї, гл. XI, 2. Христос — син божий, перший і останній, альфа і омега, але зовсім не сам бог або рівний богові; навпаки, він — «начало *творення* божого», отже, існуюча споконвіку, але підлегла еманація бога, як і згадані сім духів. У гл. XV, 3, мученики співають на небі «пісню Мойсея, раба божого, і пісню агнця» для прославлення бога. Таким чином, тут Христос виступає не тільки як підлеглий богові, але навіть як поставлений у певному відношенні на один ступінь з Мойсеєм. Христос розп'ятий в Єрусалимі (XI, 8), але воскрес (I, 5, 18); він — «агнець», принесений у жертву за гріхи світу, і його кров'ю спокутувані перед богом віруючі всіх народів і мов. Тут ми знаходимо ту основоположну ідею, завдяки якій первісне християнство змогло розвинутися пізніше в світову релігію. Всім тодішнім релігіям семітів і європейців був властивий спільний погляд, за яким богів, ображених вчинками людей, можна умилостивити жертвою; перша революційна (запозичена у філонівської школи) основоположна ідея християнства полягала для віруючих у тому, що одна велика добровільна жертва, принесена посередником, спокутувала раз назавжди гріхи всіх часів і всіх людей. Унаслідок цього відпадала необхідність усяких дальших жертв, а разом з цим руйнувалась і основа для безлічі релігійних обрядів; але звільнення від обрядності, яка утруднювала або робила забороненим спілкування з іновірцями, було першою умовою для світової релігії. І все ж звичай принесення жертв так глибоко вкоренився в норови народів, що католицизм, який відновив так багато язичеського, визнав за потрібне пристосуватися до цієї обставини запровадженням хоч би символічного принесення дарів. Навпаки, відносно догмату про первородний гріх у розглядуваній нами книжці немає і натяку.

Але найхарактерніше в цих зверненнях, як і в усій книзі, те, що авторові ніколи і ніде не спадає на думку називати себе або своїх єдиновірців інакше, як — *іудеями*. Сектантам у Смірні і

Філадельфії, на яких він нападає, він кидає такий докір:

«Вони говорять про себе, що вони іудеї, але вони не іудеї, а збіговисько сатанинське».

Про пергамських сектантів сказано, що вони дотримуються вчення Валаама, який навчив Валака вводити в спокусу *синів Ізраїлю*, щоб вони їли тварин, принесених у жертву ідолам, і віддавалися блудові. Отже, ми маємо тут справу не з свідомими християнами, а з людьми, які видають себе за іудеїв; правда, їхнє іудейство є новим ступенем розвитку щодо колишнього іудейства, але саме через це воно — єдино істинне. Тому при з'явленні святих перед престолом господнім спочатку йдуть 144 000 євреїв по 12 000 від кожного коліна, і тільки потім іде незліченна маса язичників, навернених до цього оновленого іудейства. Ось як мало усвідомлював наш автор у 69 р. християнського літочислення, що він — представник зовсім нової фази розвитку релігії, фази, яка мала стати одним з найреволюційніших елементів у духовній історії людства.

Отже, ми бачимо, що християнство того часу, яке ще не усвідомило само себе, як небо від землі відрізнялося від пізнішої, зафіксованої в догматах світової релігії Нікейського собору; воно до невпізнанності не схоже на останнє. В ньому немає ні догматики, ні етики пізнішого християнства; але зате є відчуття того, що ведеться боротьба проти всього світу і що ця боротьба увінчається перемогою; є радість боротьби і впевненість у перемозі, що повністю втрачені сучасними християнами і існують у наш час лише на другому суспільному полюсі — у соціалістів.

Справді, боротьба з всесильним спочатку світом і одночасно боротьба новаторів між собою — однаково властиві як першим християнам, так і соціалістам. Обидва великі рухи створені не вождями і пророками,— хоч у обох є досить пророків; обидва вони — масові рухи. А масові рухи на перших порах неминуче сумбурні; сумбурні через те, що всяке мислення мас спочатку суперечливе, неясне, безладне; однак, сумбурні вони і внаслідок тієї ролі, яку на перших порах ще відіграють у них пророки. Ця сумбурність виявляється в утворенні численних сект, які борються одна з одною щонайменше з такою ж запеклістю, як і з спільним зовнішнім ворогом. Так було в часи первісного християнства, так було в ранній період соціалістичного руху, хоч як бідкалися з цього приводу ті благомислячі обивателі, які проповідували єдність там, де ніякої єдності не могло бути.

Хіба згуртованість рядів Інтернаціоналу досягалася за допомогою якоїсь єдиної догми? Навпаки. Там були комуністи в дусі французької традиції періоду до 1848 р., та й ті знов-таки різних відтінків; комуністи школи Вейтлінга і комуністи іншого роду, з відродженого Союзу комуністів; прудоністи, які переважали у

Франції і Бельгії; бланкісти; німецька робітнича партія; нарешті, анархісти-бакуністи, які взяли на короткий час гору в Іспанії і Італії,— і це були тільки головні угруповання. З часу заснування Інтернаціоналу потрібна була ціла чверть століття для того, щоб остаточно і скрізь сталося розмежування з анархістами і могла встановитись єдність хоч би щодо найзагальніших економічних точок зору. І це при наших засобах сполучення, при залізницях, телеграфі, гігантських промислових містах, періодичній пресі і організованих народних зборах.

Перші християни були також розколоті на незліченні секти, що саме і було засобом викликати спори і таким чином досягати згодом єдності. Уже в цьому нашому, безперечно, найдавнішому документі християнства ми знаходимо цей розкол на секти, і наш автор виступає проти них з такою самою непримиренністю і запеклістю, як проти всього гріховного зовнішнього світу. Тут насамперед миколаїти — в Ефесі і Пергамі; далі, ті, які говорять, що вони іудеї, але вони не іудеї, а збіговисько сатанинське — в Смірні і Філадельфії; прихильники вчення псевдопророка, який називається Валаамом,— у Пергамі; ті, які говорять, що вони апостоли, а насправді ними не є,— в Ефесі; нарешті, прихильники псевдопророчиці, названої Єзавеллю,— в Тіатірі. Докладніше про ці секти ми нічого не знаємо, тільки про послідовників Валаама й Єзавелі говориться, що вони їли те, що приносилося в жертву ідолам, і віддавалися блудові. Всі ці п'ять сект намагалися змалювати як християн — послідовників Павла, а всі ці звернення — як звернення, спрямовані проти Павла, псевдоапостола, уявного Валаама і «Миколая». Відповідні дуже малопереконливі аргументи зібрані у Ренана, «Св. Павло», Париж, 1869, стор. 303—305, 367—370 [502]. Всі вони зводяться до спроби пояснити ці звернення, виходячи з Діянь апостолів і з так званих послань Павла, тобто творів, які, в усякому разі в їхньому теперішньому вигляді, написані щонайменше на 60 років пізніше Одкровення; через це наведені в них фактичні дані не тільки дуже сумнівні, але до того ж вони повністю суперечать одне одному. Однак вирішальним є те міркування, що нашому авторові не могло спасти на думку давати одній і тій самій секті п'ять різних назв, до того ж дві — для одного Ефеса (псевдоапостоли і миколаїти), для Пергама — теж дві (валааміти і миколаїти), і в кожному разі до того ж цілком виразно як двом різним сектам. Не слід, зрештою, заперечувати ймовірність того, що до складу цих сект входили і такі елементи, які тепер були б названі як пауліністські [503].

У тих двох випадках, де вказані деякі подробиці, обвинувачення зводиться до вживання для їжі тварин, що приносяться в жертву ідолам, і вчинення блуду — два пункти, з приводу яких євреї — як стародавні, так і християни — вели вічну суперечку з

наверненими до іудейства язичниками. У цих язичників м'ясо жертовних тварин не тільки подавалося на святкових трапезах, на яких відмовлятися від угощення вважалося неввічливим, та й могло стати небезпечним, воно продавалося також на громадських ринках, де не завжди можна було довідатися, кошерне воно чи ні. А під блудом євреї розуміли не тільки позашлюбні статеві зносини, але й шлюб між родичами, ступінь спорідненості яких не допускав цього за іудейським законом, а також шлюб між іудеями і язичниками; саме в такому розумінні звичайно витлумачується це слово в гл. XV, 20 і 29 Діянь апостолів. Але у нашого Іоанна є свій погляд і на ті статеві зв'язки, які дозволені правовірним іудеям. У гл. XIV, 4, він говорить про 144 000 євреїв, які перебувають на небі:

«Це ті, що не осквернилися з жінками, бо вони були незаймані».

І справді, на небі нашого Іоанна немає жодної жінки. Отже, він належить до того напряму, який нерідко трапляється і в інших творах первісного християнства і який взагалі вважав статеві зв'язки гріховними. І коли ми візьмемо ще до уваги, що Рим він називає великою блудницею, з якою чинили блуд царі земні, п'яніючи від вина її блуду, а їхні купці земні розбагатіли від її великої розпусти, то ми ніяк не зможемо розуміти вищезгадане слово в тому вузькому смислі, який хотіла б йому надати теологічна апологетика, щоб у такий спосіб вишукати підтвердження для тлумачення інших місць з Нового завіту. Навпаки, ці місця звернень ясно вказують на явище, спільне всім епохам глибоких потрясінь, а саме на те, що поряд з усіма іншими перешкодами розхитуються і традиційні заборони статевих зв'язків. І в перші століття християнства поряд з аскетизмом, який умертвляє плоть, досить часто виявляється тенденція включити в поняття християнської свободи і більш-менш необмежені зв'язки між чоловіком і жінкою. Так само стояла справа і в сучасному соціалістичному русі. Який неймовірний жах викликала в тридцятих роках у тодішній Німеччині, цій «доброзвичайній дитячій кімнаті» [504], сен-сімоністська «réhabilitation de la chair» *, яка в німецькому перекладі перетворилась у «відновлення плоті» [«Wiedereinsetzung des Fleisches»]! І найбільше жахнулися саме ті панівні тоді благородні стани (класів у нас у ті часи ще не було), що як у Берліні, так і в своїх маєтках і дня не могли прожити, не займаючися постійно відновленням своєї плоті! Що якби ці вельмишановні люди знали ще й Фур'є, який передбачав для плоті і не такі вільності! В міру подолання утопізму ці екстравагантності поступилися місцем більш раціональним і в дійсності значно радикальнішим поняттям; і з того часу як

* — «реабілітація плоті». *Ред.*

Німеччина з «доброзвичайної дитячої кімнати» Гейне розвинулася в центр соціалістичного руху,— з лицемірного обурення благочестивого вищого світу стали тільки посміюватись.

Такими є всі догмати, які містяться у зверненнях. Щодо іншого це полум'яний заклик до співтоваришів запопадливо вести пропаганду, сміливо і гордо проголошувати себе прихильниками своєї віри перед лицем противників, безустанно боротися проти зовнішніх і внутрішніх ворогів,— і, оскільки йдеться про це, ці звернення з таким же успіхом могли б бути написані яким-небудь пророчо настроєним ентузіастом з Інтернаціоналу.

III

Звернення є лише вступом до основної теми того, що наш Іоанн сповіщає сімом малоазіатським громадам, а за допомогою їх і решті реформованого іудейства 69 р., з якого пізніше розвинулося християнство. І саме тут ми вступаємо в святую святих первісного християнства.

З яких людей вербувалися перші християни? Переважно з «стражденних і знедолених», які належали до нижчих верств народу, як і годилося революційному елементові. А з кого складалися ці останні? В містах вони складалися з розорених вільних найрізноманітнішого характеру, подібних до mean whites * південних рабовласницьких штатів або європейських бродяг і авантюристів у колоніальних і китайських портах, потім з вільновідпущеників і особливо рабів; у латифундіях Італії, Сіцілії, Африки — з рабів; у сільських місцевостях провінцій з дрібних селян, які дедалі більше потрапляли в боргову кабалу. Для всіх цих елементів абсолютно не існувало якогось спільного шляху до визволення. Для них усіх рай був утрачений, лежав позаду; для вільних, що розорялися, це був старий поліс, одночасно і місто і держава, в якій їхні предки були колись вільними громадянами; для військовополонених рабів — колишнє вільне життя до полону і поневолення; для дрібних селян — знищений родовий лад і спільність володіння землею. Все це змів з лиця землі нівелюючий залізний кулак римського завойовника. Найбільшими суспільними угрупованнями, яких досягла античність, були плем'я і союз споріднених племен; у варварів в основі їхньої організації лежали родові зв'язки, у засновників міст греків і італіків — поліс, який охоплював одне або кілька споріднених племен. Філіпп і Александр надали еллінському півострову політичної єдності, але цим ще не була створена грецька нація. Нації стали можливі тільки в результаті падіння римського світового панування. Це панування раз назавжди поклало край дрібним союзам; воєнне

* — білих бідняків. *Ред.*

насильство, римське судочинство, апарат для стягнення податків цілком зруйнували традиційну внутрішню організацію. До втрати незалежності і самобутньої організації долучилися насильства, грабіж з боку військових і цивільних властей, які спочатку відбирали у підкорених їхні багатства, а потім знову давали їм їх у позику під лихварські проценти, щоб дати їм змогу сплачувати нові побори. Податковий тягар і викликана ним потреба в грошах у місцевостях, де існувало тільки натуральне господарство або воно було переважаючим, все глибше ввергали селян у кабальну залежність від лихварів, породжували великі майнові відмінності, збагачували багатих, доводили до цілковитих злиднів бідних. А всякий опір окремих дрібних племен або міст гігантській римській світовій державі був безнадійним. Де ж був вихід, де був порятунок для поневолених, пригноблених і доведених до злиднів — вихід, спільний для всіх цих відмінних груп людей з чужими або навіть протилежними один одному інтересами? І все ж знайти такий вихід було необхідно для того, щоб усі вони стали охопленими єдиним великим революційним рухом.

Такий вихід знайшовся. Але не в цьому світі. При тодішньому стані речей вихід міг бути лише у сфері релігії. І тоді відкрився інший світ. Продовження існування душі після смерті тіла поступово стало скрізь загальновизнаним у римському світі елементом віри. Так само дедалі більше загальноприйнятою ставала віра в якусь відплату або кару для померлої душі за зроблені на землі вчинки. А втім з відплатою справа стояла досить ненадійно; стародавньому світові надто був властивий стихійний матеріалізм, щоб не цінувати земне життя безмірно вище від життя в царстві тіней; у греків загробне життя вважалося швидше нещастям. Та ось виникло християнство, воно серйозно прийняло відплату і кару в потойбічному світі, створило небо і пекло, і був знайдений вихід, який вів страждених і знедолених з нашої земної юдолі у вічний рай. І справді, тільки надією на відплату в потойбічному світі можна було звести стоїко-філоновське самовідречення від світу і аскетизм в один з основних етичних принципів нової світової релігії, здатної захопити пригноблені народні маси.

Але цей небесний рай зовсім не відкривається для віруючих просто після смерті. Ми побачимо, що царство боже, столиця якого — новий Єрусалим, завойовується і розкривається лише після жорстокої боротьби з силами пекла. Але в уяві перших християн ця боротьба очікувалась у близькому майбутньому. Наш Іоанн на самому початку характеризує свою книгу як одкровення того, «що *незабаром* статися мусить»; слідом за цим, у вірші 3, він сповіщає:

«Блажений, хто читає, і ті, хто слухає слова пророцтва, *час бо близький*»;

Христос велить написати громаді у Філадельфії: «Я прийду *незабаром*». А в останній главі ангел говорить, що він указав Іоанну те, «що *незабаром* статися мусить», і наказує йому:

«Не запечатуй слів пророцтва цієї книги. Час бо *близький*»;

А Христос сам говорить двічі (вірш 12 і 20): «*Незабаром* приходжу». Дальший виклад нам покаже, як швидко очікувалося це пришестя.

Апокаліпсичні видіння, які тепер розкриває перед нами автор, цілком запозичені, і здебільшого буквально, з більш ранніх зразків. Вони запозичені почасти у класичних пророків Старого завіту, особливо у Єзекиїля, почасти — з пізніших іудейських апокаліпсисів, складених на зразок Книги Даниїла, особливо з Книги Єноха, тоді вже написаної, принаймні частково. Критика якнайдетальніше встановила, звідки запозичив наш Іоанн кожну картину, кожне грізне знамення, кожне лихо, послане невіруючому людству,— словом, увесь матеріал своєї книги; так що Іоанн не тільки виявляє цілковите духовне убозтво, але й явно показує, що він навіть в уяві не переживав своїх позірних екстазів і видінь так, як він їх описує.

Послідовність цих видінь коротко така. Спочатку Іоанн бачить бога, який сидить на престолі з книгою за сімома печатями в руці, а перед ним — закланого, але ожилого агнця (Христа), який визнається достойним зняти печаті. При зніманні їх відбуваються всілякі грізні чудесні знамення. При зніманні п'ятої печаті Іоанн бачить під вівтарем бога душі христових мучеників, убитих за слово боже, і вони волають:

«Аж доки, Владико, не будеш судити і не мститимеш тим, хто живе на землі, за кров нашу?»

Після цього їм дають біле вбрання й умовляють їх почекати ще трохи, бо треба, щоб було вбито ще більше мучеників.— Отже, тут і мови ще немає про «релігію любові», про заклик: «Любіть ворогів своїх, благословляйте тих, хто ненавидить вас», і т. ін.; тут проповідується помста, неприкрита помста, здорова, чесна помста гонителям християн. І так у всій книзі. Чим ближче насувається криза, чим частіше звалюються з неба біди і кари, тим з більшою радістю говорить наш Іоанн, що величезна маса людей усе ще не хоче покаятись у своїх гріхах, що ще нові лиха божі повинні звалитися на них, що Христос повинен пасти їх жезлом залізним і топтати точило вина люті і гніву бога вседержителя, але що нечестивці все ж чинитимуть опір у серцях своїх. Це — природне, вільне від усякого святенництва відчуття того, що точиться боротьба і що à la guerre comme à la guerre *.— При

* — на війні, як на війні. *Ред.*

зніманні сьомої печаті з'являються сім ангелів з сурмами; кожного разу, як один з них засурмить, відбуваються нові страшні знамення. Після того як засурмив сьомий, на сцену виходять нові сім ангелів з сімома чашами гніву господнього, які виливаються на землю; знову нові лиха і кари, в основному це здебільшого стомлююче повторення того, що вже багато разів говорилося. Потім з'являється жінка-Вавілон, велика блудниця в багряному вбранні, що сидить на водах, напившись крові святих і мучеників ісусових; це — велике місто на сімох горбах, що панує над усіма царями землі. Вона сидить на звірі з сімома головами і десятьма рогами. Сім голів означають сім горбів, а також і сім «царів». З цих царів п'ять загинули, один є, а сьомий ще прийде, а після нього ще прийде один з перших п'яти, смертельно поранений, але зцілений. Останній царюватиме на землі 42 місяці, або $3^1/_2$ роки (половина священних семи років), переслідуватиме віруючих, убиваючи їх, і запанує безбожність. Але потім настане велика вирішальна битва; святі і мученики будуть відомщені зруйнуванням великої блудниці-Вавілона і всіх її прихильників, тобто величезної маси людей; диявол буде скинутий у пекло і ув'язнений там на тисячу років, протягом яких запанує Христос разом з воскреслими з мертвих мучениками. Але через тисячу років диявол знову звільниться, і станеться нова велика битва духів, у якій він буде остаточно переможений. Потім настане друге воскресіння з мертвих, коли й інші мертві пробудяться і стануть перед судилищем бога (зауважте — бога, а *не* Христа!), і віруючі вступлять у нові небеса, на нову землю і в новий Єрусалим для вічного життя.

Оскільки все це побудоване виключно на іудейсько-дохристиянському матеріалі, тут подано майже тільки суто іудейські уявлення. З того часу як для народу Ізраїлю настали в цьому світі тяжкі часи, починаючи з накладення на нього данини ассірійцями і вавілонянами, зруйнування обох царств, Ізраїлю та Іудеї, і аж до поневолення Селевкідами, отже від Ісайї до Даниїла, кожного разу під час лиха пророкується поява спасителя. У Даниїла, XII, 1—3, є навіть пророкування про зішестя Михаїла, ангела-хранителя євреїв, який урятує їх від великого лиха; багато хто воскресне з мертвих, настане свого роду страшний суд, й учителі, які наставляли народ на праведну путь, вічно сяятимуть як зорі. Християнським в Одкровенні Іоанна є лише різке підкреслювання близького настання царства Христа і блаженства воскреслих віруючих, головним чином мучеників.

Поясненням смислу цього пророкування тією мірою, якою воно стосується до подій того часу, ми зобов'язані німецькій критиці, особливо Евальду, Люкке і Фердінанду Бенарі. Завдяки Ренану це пояснення стало доступне також і небогословським колам. Що велика блудниця-Вавілон означає Рим,— місто на сі-

мох горбах,— це ми вже бачили. Про звірину, на якій вона сидить, у гл. XVII, 9—11, сказано ось що:

«сім голів» (звірини) «це сім гір, що на них сидить жінка, і сім царів; п'ять їх упало, один є, другий іще не прийшов, а як прийде, то мусить він трохи пробути. І звірина, що була — і нема, і вона — сама восьма й з сімох, і йде на погибіль».

Тут звірина означає римське світове панування, представлене послідовно сімома імператорами, з яких один був смертельно поранений і більше не царює, але зцілився і повернеться, щоб, будучи восьмим, встановити царство богохульства і святотатства. Йому буде дано

«провадити війну зо святими та їх перемогти. І їй вклоняться всі, хто живе на землі, що їхні імена не написані в книгах життя Агнця; всім, малим і великим, багатим і вбогим, вільним і рабам — було дано знамено на їхню правицю або на їхні чола, щоб ніхто не міг ані купити, ані продати, якщо він не має знамена йменія звірини, або числа йменія його. Тут мудрість! Хто має розум, нехай порахує число звірини, бо воно число людське. А число її 666» (XIII, 7—18).

Ми тільки констатуємо, що тут, таким чином, згадується бойкот як один із засобів, що застосовувалися проти християн з боку римської світової держави,— отже, ясно, що це є винахід диявола,— і переходимо до питання, хто ж цей римський імператор, який уже одного разу царював, був смертельно поранений і зник, але повернеться як восьмий по черзі і відіграватиме роль антихриста.

Рахуючи Августа першим по порядку, другим був Тіберій, третім — Калігула, четвертим — Клавдій, п'ятим — Нерон, шостим — Гальба. «П'ять їх упало, один є». Тобто Нерон уже загинув, а Гальба живе. Гальба царював з 9 червня 68 р. до 15 січня 69 року. Але слідом за вступом його на престол повстали легіони на Рейні під проводом Вітеллія, тимчасом як в інших провінціях військові бунти підготовлялися іншими полководцями. В самому Римі вчинили заколот преторіанці, убили Гальбу і проголосили імператором Отона.

Звідси випливає, що наше Одкровення було написане за царювання Гальби. Мабуть, наприкінці його правління або ж найпізніше, під час тримісячного (до 15 квітня 69 р.) царювання Отона — «сьомого». Але хто ж восьмий, який був і якого немає? Це розкриває нам число 666.

У семітів — халдеїв і іудеїв — була в той час поширена магія, яка грунтувалася на двоякому значенні букв. Приблизно за 300 років до нашої ери давньоєврейські букви стали вживатися також як числа: a=1; b=2; g=3; d=4 і так далі. Провісники, які пророкували за допомою кабали, підраховували суму цифрових значень букв якогось імені і в такий спосіб намагалися пророкувати; наприклад, складаючи слова або словосполучення

з тим самим цифровим значенням, вони робили для носія цього імені висновки, які стосуються його майбутнього. Тією самою мовою чисел виражалися також таємні слова і тому подібне. Це мистецтво називали грецьким словом gematriah, геометрія. Халдеї, які займалися цим за професією і були названі Тацітом mathematici, були за Клавдія, а пізніше за Вітеллія вигнані з Риму, мабуть, за «грубі бешкети».

Саме за допомогою такої математики виникло також і наше число 666. За ним приховується ім'я одного з перших п'яти римських імператорів. Але Іриней наприкінці другого століття знав крім числа 666 ще варіант — 616, який з'явився в усякому разі в той час, коли багатьом була ще відома загадка цього числа[505]. Якщо шукане розв'язання підійде однаково до обох цих чисел, то воно тим самим буде перевірене.

Це розв'язання було дане Фердінандом Бенарі в Берліні. Ім'я це — Нерон. Число грунтується на נרונ קסר, Нерон кесар, тобто на підтверджуваному талмудом і пальмірськими написами давньоєврейському написанні грецьких слів Nêron Kaisar, імператор Нерон,— слів, які у вигляді напису були на неронівських монетах, що карбувались у східній половині імперії. А саме: н(нун) = 50; р(реш) = 200; в(вав) як о = 6; н(нун) = 50; к(коф) = 100; с(самех) = 60; і р(реш) = 200; в підсумку = 666. Якщо ж ми візьмемо за основу латинське написання Nero Caesar, то відпадає друге нун — 50, і ми матимемо 666 — 50 = 616, тобто варіант Іринея.

Справді, в часи Гальби всю Римську імперію охопила несподівана смута. Сам Гальба на чолі іспанських і галльських легіонів вирушив на Рим, щоб скинути Нерона; останній утік і наказав одному вільновідпущенику, щоб він його вбив. Але проти Гальби були в змові не тільки преторіанці в Римі, але й воєначальники в провінціях; скрізь з'являлись нові претенденти на престол, які готувалися йти зі своїми легіонами на столицю. Імперія, здавалося, була віддана під владу міжусобної війни, її розпад здавався близьким. До всього цього поширилася чутка, особливо на Сході, що Нерон не убитий, а тільки поранений, що він утік до парфян і повернеться з-за Євфрату з військами, щоб почати нове, ще більш криваве і страшне правління. Ахайя і Азія були особливо налякані цими звістками. І саме близько того часу, коли було, очевидно, написане Одкровення, з'явився лже-Нерон, який з досить численними прихильниками оселився біля Патмосу і Малої Азії, на острові Кітносі в Егейському морі (на нинішній Термії), аж поки — ще за Отона — він не був убитий. Чи можна дивуватися з того, що серед християн, на яких Нерон почав перше серйозне гоніння, поширилася думка, що він повер-

неться як антихрист і що його повернення та неминуче зв'язана з цим ще більш наполеглива спроба кривавого винищення нової секти будуть передвістям і прологом другого пришестя Христа, великої переможної битви з силами пекла, «швидкого» встановлення тисячолітнього царства, впевненість у настанні якого давала змогу мученикам з радістю йти на смерть?

Християнська література і література перших двох століть, що перебувала під впливом християнства, дає досить даних про те, що таємниця числа 666 була тоді відома багатьом. Іриней, правда, цієї таємниці вже не знав, але він, як і багато інших людей, що жили аж до кінця третього століття, знав, що під апокаліпсичною звіриною мається на увазі Нерон, який повертається. Потім губиться і цей слід, і розглядуваний нами твір зазнає фантастичних тлумачень правовірних провісників майбутнього; в дитинстві я сам знав ще стариків, які чекали слідом за старим Йоганном-Альбрехтом Бенгелем настання кінця світу і страшного суду в 1836 році. Це пророкування збулося, і саме того року. Але тільки страшний суд був учинений не над гріховним світом, а над самими благочестивими тлумачами Одкровення. Бо саме в 1836 р. Ф. Бенарі дав ключ до числа 666 і тим поклав страшний кінець усяким пророцьким маніпуляціям з числами, цій новій gematriah.

Щодо царства небесного, яке чекає віруючих, наш Іоанн може дати лише найповерховіший опис. Новий Єрусалим досить великий, принаймні за уявленнями того часу; він становить квадрат, кожна сторона якого дорівнює 12 тисячам стадій=2227 *км*, отже, площею майже в 5 мільйонів квадратних кілометрів, більше половини Сполучених Штатів Америки; збудований він з щирого золота і коштовного каміння. Там живе бог серед вірних йому, він світить їм замість сонця, і там немає більше ні смерті, ні суму, ні страждань; потік животворної води тече через місто, і по берегах його ростуть дерева життя, які дають дванадцять разів плоди, що достигають кожного місяця; а листя «служить для зцілення язичників» (на думку Ренана, це — вид лікувального чаю. «Антихрист», стор. 542) [506]. Святі живуть тут вічно.

Такий вигляд мало, наскільки ми це знаємо, християнство в Малій Азії, у своїй головній резиденції, близько 68 року. Немає й сліду святої трійці — навпаки, старший єдиний і неподільний Єгова пізнього іудейства, коли він з іудейського національного божества перетворився в єдиного найвищого бога неба і землі, який претендує на панування над усіма народами, обіцяє ласку наверненим і нещадно знищує непокірних, вірний античному правилу: parcere subjectis ac debellare superbos *. Відповідно до цього в день страшного суду як суддя сидить сам цей бог, а не Христос, як описується в пізніших євангеліях і посланнях. За

* — щадити покірних і приборкувати пихатих. *Ред.*

перським ученням про еманацію, що його засвоїло пізнє іудейство, Христос-агнець первісно походить від бога, а так само походять — хоч вони і рангом нижчі — і «сім духів божих», зобов'язаних своїм існуванням неправильному розумінню одного поетичного місця в Ісайї (XI, 2). Всі вони — не бог і не рівні богові, а підлеглі йому. Агнець сам приносить себе в спокутувальну жертву за гріхи світу і за це дістає на небі певне підвищення в ранзі, бо ця його добровільна самопожертва розцінюється на протязі всієї книги як надзвичайний подвиг, а не як щось, що неминуче випливає з самої його внутрішньої сутності. Само собою зрозуміло, що не бракує і в цілому небесному придворному штаті архангелів, херувимів, ангелів і святих. Щоб стати релігією, монотеїзм з давніх часів повинен був робити поступки політеїзмові, починаючи вже з Зенд-Авести [507]. У євреїв хронічно відбувалося повернення до язичеських хтивих богів до того часу, поки створення — після вигнання [508] — небесного придворного штату, за перським зразком, трохи більше пристосувало релігію до народної фантазії. І християнство саме, навіть після того, як воно замінило вічно рівного собі застиглого іудейського бога внутрішньо розчленованим, таємничим триєдиним божеством, могло витіснити у народних мас культ старих богів тільки за допомогою культу святих; так, як говорить Фаллмерайєр, культ Юпітера зовсім зник на Пелопоннесі, в Майні, в Аркадії лише близько IX століття («Історія півострова Мореї», ч. I, стор. 227 [509]). Лише сучасна буржуазна епоха з її протестантизмом знову усуває святих і приймає, нарешті, всерйоз монотеїзм з розчленованим богом.

Так само мало відоме розглядуваному нами твору вчення про первородний гріх і про очищення вірою. Віра цих войовничих перших громад зовсім не схожа на віру пізнішої торжествуючої церкви; поряд з спокутувальною жертвою агнця її найважливішим змістом є близьке друге пришестя Христа і тисячолітнє царство, що незабаром настане, і віра ця утверджується лише діяльною пропагандою, безустанною боротьбою з зовнішнім і внутрішнім ворогом, гордовитим проголошенням своєї революційної точки зору перед лицем язичеських суддів, готовністю вмерти мученицькою смертю в ім'я прийдешньої перемоги.

Ми бачили, що автор зовсім ще не знає, що він — щось інше, ніж іудей. Відповідно до цього в усій книзі немає ніде й слова про хрещення, та й багато що інше переконує нас у тому, що хрещення є інститутом другого періоду християнства. 144 тисячі віруючих євреїв піддаються «печатанню», а не хрещенню. Про святих на небі і про віруючих на землі говориться, що вони змили з себе гріхи і обмили своє біле вбрання та убілили його кров'ю агнця, про хрестильну воду немає мови. Обидва пророки, що діяли до появи антихриста (гл. XI), теж нікого не піддають хре-

щенню, і, за гл. XIX, 10, свідчення Ісуса — не хрещення, а дух пророцтва. В усіх цих випадках було б природно згадати про хрещення, якби воно тоді вже мало значення; тому ми можемо майже з абсолютною певністю прийти до висновку, що наш автор не знав хрещення, що воно з'явилося лише тоді, коли християни остаточно відокремилися від іудеїв.

Так само мало знає автор про друге, пізніше таїнство — причащання. Якщо в лютеранському тексті Христос обіцяє кожному твердому у вірі тіатірцю прийти до нього і причаститися з ним, то це лише вводить в оману. В грецькому тексті стоїть deipnêsô — я повечеряю (з ним), і англійська біблія цілком вірно передає це словами: I shall *sup* with him. Про причащання навіть як про звичайну поминальну трапезу тут абсолютно немає мови.

У тому, що наша книга з її так своєрідно встановленою датою — 68 або 69 р.— є найдавніша з усієї християнської літератури, не може бути сумніву. Немає жодної іншої книги, яка була б написана такою варварською мовою, що кишить гебраїзмами [510], неймовірними конструкціями і граматичними помилками. Так, у гл. 1, 4 сказано дослівно таке:

«Благодать вам і мир від Того, Хто є, Хто був і Хто має прийти».

Те, що Євангелія і Діяння апостолів являють собою пізні переробки втрачених тепер творів, хистку історичну основу яких тепер уже неможливо розпізнати під легендарними нашаруваннями; що навіть так звані «автентичні» послання апостолів є, за Бруно Бауером, або пізнішими творами *, або в кращому разі обробками, за допомогою вставок і доповнень, старих творів невідомих авторів,— це нині заперечують лише професіональні теологи або інші небезсторонні історики. Тим важливіша та обставина, що тут ми маємо книгу, час написання якої встановлено з точністю до кількох місяців,— книгу, яка змальовує нам християнство в його нерозвинутій формі, у формі, в якій воно приблизно так само відноситься до державної релігії четвертого століття, з її розробленою догматикою і міфологією, як ще нестала міфологія германців часів Таціта відноситься до розвинутих під впливом християнських і античних елементів міфів про богів, викладених в «Едді» [511]. Зародок світової релігії тут є, але цей зародок ще однаковою мірою містить у собі тисячу можливостей розвитку, які здійснилися в незліченних пізніших сектах. І ця найдавніша пам'ятка періоду становлення християнства особливо важлива для нас саме тому, що вона дає нам у чистому вигляді те, щó іудейство — під сильним александрійським

---

* У французькому авторизованому перекладі, опублікованому в журналі «Le Devenir social», початок цього речення дано в такій редакції: «що навіть три-чотири послання апостолів, які все ще визнавалися за автентичні Тюбінгенською школою, є, як показав своїм глибоким аналізом Бруно Бауер, не більш як пізні твори»; далі, як у німецькому тексті. *Ред.*

впливом — внесло в християнство. Все пізніше є західною, греко-римською домішкою. Тільки за допомогою монотеїстичної іудейської релігії освічений монотеїзм пізнішої грецької вульгарної філософії міг прибрати ту релігійну форму, в якій він тільки і був спроможний захопити маси. Але й знайшовши таку посередню ланку, монотеїзм міг стати світовою релігією лише в греко-римському світі, шляхом дальшого розвитку виробленого цим світом кола ідей і злиття з ним.

Написано між 19 червня і 16 липня 1894 р.

Надруковано в журналі «Die Neue Zeit», Bd. I. № 1 і 2, 1894—1895

Підпис: Фрідріх Енгельс

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 22, с. 441—466

Ф. ЕНГЕЛЬС

СЕЛЯНСЬКЕ ПИТАННЯ У ФРАНЦІЇ І НІМЕЧЧИНІ

Буржуазні і реакційні партії дивуються надзвичайно, що тепер раптом у соціалістів стало скрізь на чергу селянське питання. Їм слід було б, власне, дивуватися з того, що це не сталося вже давно. Від Ірландії до Сіцілії, від Андалузії до Росії і Болгарії селянин є дуже істотним фактором населення, виробництва і політичної сили. Виняток становлять тільки дві області Західної Європи. У власне Великобританії велике землеволодіння і велике землеробство зовсім витіснили селянина, що живе з свого господарства; в ост-ельбській Пруссії відбувається протягом уже кількох століть той самий процес, і тут також селянин дедалі більше «усувається» * або, принаймні, відсувається на задній план в економічному і політичному відношенні.

Як фактор політичної сили селянин досі виявляє себе здебільшого тільки своєю апатією, яка кориниться в ізольованості сільського життя. Ця апатія широкої маси населення є найсильнішою опорою не тільки парламентської корупції в Парижі і в Римі, але також і російського деспотизму. Але ця апатія зовсім не непереборна. З того часу як виник робітничий рух, західноєвропейським буржуа, особливо в тих місцях, де переважає парцельна селянська власність, не дуже-то важко було викликати в селянах підозру і ненависть до соціалістичних робітників, розмальовувати цих останніх перед селянською фантазією як partageux, як прихильників «дільби», як лінивих, жадібних городян, що зазіхають на селянську власність. Неясні соціалістичні пориви лютневої революції 1848 р. були швидко зметені реакційним голосуванням французьких селян; селянин, який хотів, щоб йому дали спокій, здобув з криниці своїх спогадів легенду про селянського імператора Наполеона і створив Другу імперію. Всі

* Wird «gelegt». Bauernlegen — технічний термін вигнання, експропріації селян в історії Німеччини. (*Примітка В. І. Леніна до зробленого ним перекладу початку праці Енгельса.)*

ми знаємо, чого коштував французькому народові один цей подвиг селянства; від наслідків цього подвигу терпить французький народ і досі.

Але з того часу багато що змінилося. Розвиток капіталістичної форми виробництва перерізав життєвий нерв у дрібного виробництва в сільському господарстві, і це дрібне виробництво гине і занепадає нестримно. Конкуренція Північної і Південної Америки й Індії засипала європейський ринок дешевим хлібом, таким дешевим, що з ним не міг конкурувати жоден європейський виробник. На великого землевласника і на дрібного селянина, на обох однаково насувається загибель. А оскільки вони обидва землевласники і сільські жителі, то великий землевласник оголошує себе передовим борцем за інтереси дрібного селянина, і дрібний селянин — загалом і в цілому — визнає його борцем за свої інтереси.

А тим часом на Заході виросла могутня соціалістична робітнича партія. Невиразні передчуття і прагнення епохи лютневої революції прояснилися, стали ширші і глибші, перетворилися в програму з певними, відчутними вимогами, яка задовольняє усі вимоги науки; постійно зростаюча кількість соціалістичних депутатів відстоює ці вимоги в німецькому, французькому, бельгійському парламентах. Завоювання політичної влади соціалістичною партією стало справою недалекого майбутнього. Але щоб завоювати політичну владу, ця партія повинна спочатку з міста піти на село, повинна стати силою на селі. Соціалістична партія, яка відрізняється від інших партій ясним розумінням зв'язку економічних причин з політичними наслідками, яка завдяки цьому і відкрила уже давно вовче нутро під овечою шкурою великого поміщика, що нав'язується в друзі селянинові,— чи може ця партія спокійно залишити приреченого на загибель селянина в руках його псевдозахисників, залишити до того часу, поки селянин не буде перетворений з пасивного в активного противника промислових робітників? І от — ми в центрі селянського питання.

I

Сільське населення, до якого ми можемо вдатися, складається з дуже відмінних складових частин, які в свою чергу розрізняються ще за окремими місцевостями.

На заході Німеччини, як і у Франції і в Бельгії, панує дрібне виробництво парцельних селян, які здебільшого є власниками, в меншості випадків — орендарями своїх клаптиків землі.

На північному заході — в Нижній Саксонії і Шлезвіг-Гольштейні — переважають великі і середні селяни, які не можуть обходитися без наймитів, наймичок і навіть поденників. Те саме — у певній частині Баварії.

В ост-ельбській Пруссії і в Мекленбурзі ми маємо область великого землеволодіння і великого виробництва з двірською челяддю, наймитами і поденниками, а подекуди, в порівняно невеликій і дедалі зменшуваній кількості,— дрібних і середніх селян.

У Середній Німеччині ми бачимо суміш усіх цих форм виробництва і землеволодіння в різних пропорціях, залежно від місцевості, причому жодна з цих форм не має переваги на скільки-небудь значній площі.

Крім того, є місцевості різних розмірів, в яких власної або орендованої орної землі не вистачає для прохарчування сім'ї, і ця земля є лише базисом для якогось кустарного промислу, роблячи для нього можливими низькі, незбагненно низькі без цієї умови, розміри заробітної плати, які забезпечують сталий збут продуктам за будь-якої чужоземної конкуренції.

Які ж з цих підрозділів сільського населення можуть бути привернені до соціал-демократичної партії? Ми дослідимо це питання, само собою зрозуміло, лише в загальних рисах; ми розглянемо тільки різко виражені форми; брак місця не дозволяє нам спинитися на проміжних ступенях і на випадках змішаного складу сільського населення.

Почнемо з дрібного селянина. З усіх селян цей розряд — найважливіший, і не тільки для Західної Європи взагалі. Ні, і щодо всього питання центр ваги лежить саме в цьому розряді. Оскільки ми з'ясували собі наше ставлення до дрібного селянина, ми маємо вже всі опорні пункти для визначення нашого ставлення до всіх інших складових частин сільського населення.

Під дрібним селянином ми розуміємо тут власника або орендаря — особливо власника — клаптика землі, не більше того, що він може, за загальним правилом, обробити за допомогою своєї власної сім'ї, і не менше того, що дозволяє прогодувати його сім'ю. Таким чином, цей дрібний селянин, як і дрібний ремісник, є робітник, який відрізняється від сучасного пролетаря тим, що він ще володіє своїми засобами праці; отже, це залишок такого способу виробництва, який відійшов уже в минуле. Від свого предка, кріпака, залежного або, у рідкісних виняткових випадках, вільного, але зобов'язаного оброком і панщиною селянина, він відрізняється в троякому відношенні. По-перше, тим, що французька революція звільнила його від феодальних поборів і повинностей, якими він зобов'язаний був поміщикові, і здебільшого, принаймні на лівому березі Рейну, забезпечила йому його селянську ділянку як його вільну власність. По-друге, тим, що він утратив захист самоврядної общини, членом якої він був, а разом з тим утратив і свою частку в праві користування стародавньою общинною землею. Общинна земля по-шахрайському була відібрана у нього почасти колишнім його феодальним паном, почасти ліберальним бюрократичним законодавством, яке грунту-

ється на римському праві, і сучасний дрібний селянин утратив тим самим можливість утримувати свою робочу худобу без купівлі кормів. А в господарському відношенні втрата права на общинну землю з лишком перевершує скасування феодальних поборів; кількість селян, які не мають можливості утримувати робочу худобу, зростає безперервно. По-третє, теперішній селянин відзначається тим, що він утратив половину своєї колишньої продуктивної роботи. Раніше він із своєю сім'єю сам виробляв з добутої ним же сировини більшу частину тих продуктів промисловості, в яких він мав потребу; інші його потреби задовольняли сільські сусіди, що займалися ремеслом поряд із землеробством і одержували плату здебільшого у вигляді продуктів, які він давав в обмін, або взаємних послуг, які він робив. Сім'я, а ще більшою мірою село, не залежала ні від кого, виробляла майже все, що їй було потрібно. Це було майже повне натуральне господарство, в грошах майже зовсім і не мали потреби. Капіталістичне виробництво поклало цьому край за допомогою грошового господарства і великої промисловості. А якщо общинна земля була першою основною умовою існування селянина, то промисловий допоміжний промисел був другою такою умовою. І от селянин падає все глибше й глибше. Податки, неврожаї, поділи між спадкоємцями, судові процеси женуть одного селянина за другим до лихваря, заборгованість поширюється дедалі більше і стає для кожного зокрема все тяжчою,— одним словом, наш дрібний селянин, як і всякий пережиток віджилого способу виробництва, нестримно йде до загибелі. Він — майбутній пролетар.

Як такий він мав би охоче прислухатися до соціалістичної пропаганди. Але цьому поки що перешкоджає почуття власності, що ввійшло у нього в плоть і кров. Чим тяжчою стає для нього боротьба за його клаптик землі, що зазнає стількох небезпек, тим з більш упертим відчаєм чіпляється він за нього, тим більше схильний він вбачати в соціал-демократі, який говорить йому про передачу земельної власності до рук усього суспільства, такого ж небезпечного ворога, як у лихварі й адвокаті. Якими засобами повинна соціал-демократія боротися з цим передсудом? Що може вона запропонувати гинучому дрібному селянинові, не зраджуючи самої себе?

Ми маємо тут практичну точку опори в аграрній програмі французьких соціалістів марксистського напряму [512], і ця програма заслуговує тим більшої уваги, що вона виходить з класичної країни дрібного селянського господарства.

На Марсельському з'їзді в 1892 р. була прийнята перша аграрна програма партії. Вона вимагає для безземельних сільськогосподарських *робітників* (тобто поденників і двірської челяді): мінімуму заробітної плати, встановленого професійними спілками і общинними радами; впровадження сільських промис-

лових судів, які складаються наполовину з робітників; заборони продажу общинної землі і здавання державних земель в оренду общинам, які повинні здавати всю цю землю — і свою власну і орендовану — асоціаціям сімей безземельних сільськогосподарських робітників для спільного обробітку, з забороною застосовувати найманих робітників і під контролем общини; пенсій по старості та інвалідності, які покривалися б спеціальним податком на велику земельну власність.

Для *дрібних селян*, до яких тут зараховують також і орендарів, програма вимагає: придбання общинами сільськогосподарських машин для наймання їх за собівартістю селянами; створення селянських товариств для купівлі добрив, дренажних труб, насіння і т. ін. і для продажу продуктів; скасування податку, стягуваного при переході з одних рук в інші власності на земельні ділянки, якщо вартість їх не перевищує 5000 франків; заснування посередницьких комісій за ірландським зразком з метою зниження надмірних орендних цін і для відшкодування орендарям і здольщикам (métayers), які залишають ділянки, за здійснене ними підвищення вартості ділянки землі; скасування статті 2102 Code civil *, що дає земельному власникові право відбирати за борги врожай, і позбавлення кредиторів права накладати арешт на хліб на пні; заборони накладати арешт на певний мінімум землеробських знарядь, урожаю, насіння, добрив, робочої худоби,— одним словом, усього того, без чого селянин не може вести своє господарство; ревізії давно застарілого загального земельного кадастру, а поки що — місцевої ревізії в кожній общині; нарешті, безплатної сільськогосподарської спеціальної освіти й організації сільськогосподарських дослідних станцій.

Ми бачимо, що вимоги, які висуваються в інтересах селян — вимог в інтересах робітників ми тут поки що торкатися не будемо,— ідуть не дуже далеко. Частина їх в інших країнах уже здійснена. Посередницькі суди для орендарів явно створюються за ірландським зразком. Селянські товариства вже існують у прирейнських областях. Ревізія кадастру становить у всій Західній Європі постійне добре побажання всіх лібералів і навіть бюрократів. Усі інші пункти програми також можуть бути здійснені без особливої шкоди для існуючого капіталістичного ладу. Ми говоримо це тільки для характеристики програми, зовсім не в докір їй,— навпаки.

За допомогою цієї програми партія добилась у селян найрізноманітніших областей Франції таких великих успіхів, що — адже апетит приходить під час їди — нашим французьким товаришам захотілося ще більше пристосувати її до смаку селян. При цьому відчували, правда, що стають на небезпечний шлях.

* — Цивільного кодексу. *Ред.*

Як можна допомогти селянинові,— не як майбутньому пролетареві, а як нинішньому селянинові-власникові,— не порушуючи основних принципів загальної соціалістичної програми? Щоб запобігти цьому запереченню, до нових практичних пропозицій додане теоретичне мотивування, яке намагається довести, що в принципи соціалізму входить захист дрібної селянської власності від загибелі при капіталістичному способі виробництва, хоча самим авторам цілком ясно, що загибель ця неминуча. Це мотивування, а також і самі вимоги, прийняті у вересні нинішнього року па Нантському з'їзді, ми розглянемо тепер докладніше.

Мотивування починається так:

«Беручи до уваги, що, за дослівним текстом загальної програми партії, виробники можуть бути вільні лише за умови володіння засобами виробництва;

беручи до уваги, що коли в галузі промисловості ці засоби виробництва вже досягли такого ступеня капіталістичної централізації, що можуть бути повернені виробникам тільки в колективній або суспільній формі, то — принаймні в нинішній Франції — справа стоїть зовсім інакше в галузі сільського господарства, де засіб виробництва, а саме земля, в дуже багатьох місцях перебуває ще в індивідуальному володінні в руках окремих виробників;

беручи до уваги, що, хоч це становище, яке характеризується парцельною ласністю, неминуче приречене на загибель (est fatalement appelé a disparaître), соціалізм усе ж не покликаний прискорювати цю загибель, бо його завдання полягає не в тому, щоб відокремлювати власність від праці, а, навпаки, в тому, щоб об'єднати в одних руках обидва ці фактори всякого виробництва, поділ яких веде до рабства і злиднів робітників, зведених до становища пролетарів;

беручи до уваги, що коли, з одного боку, обов'язок соціалізму полягає в тому, щоб знову ввести сільськогосподарських пролетарів у володіння — в колективній або суспільній формі — великими маєтками після експропріації їх нинішніх бездільних власників, то, з другого боку, не менш настійний обов'язок соціалізму полягає в тому, щоб захищати володіння селянина, який живе з своєї праці, проти фіску, лихваря і проти зазіхань з боку нововиниклих великих землевласників;

беручи до уваги, що доцільно також поширити цей захист і на тих виробників, які під іменем орендарів або здольщиків (métayers) обробляють чужу землю і які, навіть коли вони експлуатують поденників, певною мірою змушені до цього експлуатацією, що тяжіє над ними самими —

Робітнича партія, яка на протилежність анархістам не розраховує, для перетворення суспільного ладу, на зростання і поширення злиднів, а чекає визволення праці і всього суспільства тільки від організації і спільних зусиль трудящих як міста, так і села, коли вони захоплять виконавчу і законодавчу владу,— ця Робітнича партія прийняла нижчеподану аграрну програму, щоб об'єднати для спільної боротьби проти спільного ворога, феодального землеволодіння, всі елементи сільського виробництва, всі види діяльності, які на різних юридичних підставах мають пряме відношення до експлуатації землі країни».

Розгляньмо тепер трохи докладніше ці «мотивування».

Насамперед, те положення французької програми, що передумовою для свободи виробників є володіння засобами виробництва, слід доповнити безпосередньо поданим за ним положенням

про те, що володіння засобами виробництва можливе тільки в двох формах: або як індивідуальне володіння, що як спільна форма для всіх виробників не існувало ніколи і ніде і яке з кожним днем дедалі більше виключається промисловим прогресом, або як спільне володіння, тобто у формі, матеріальні й інтелектуальні передумови якої створені вже самим розвитком капіталістичного суспільства; що, таким чином, треба всіма засобами, які є в розпорядженні пролетаріату, вести боротьбу за перехід засобів виробництва у *спільне* володіння.

Таким чином, спільне володіння засобами виробництва висувається в програмі як єдина головна мета, якої треба добиватись. І не тільки в галузі промисловості, де грунт уже підготовлений, але й скрізь, а значить і в землеробстві. Індивідуальне володіння, за програмою, ніколи і ніде не існувало як форма, спільна для всіх виробників; саме тому, а також тому, що воно і без того усувається промисловим прогресом, соціалізм заінтересований зовсім не в його збереженні, а в його усуненні; адже там, де і оскільки воно існує, стає неможливим спільне володіння. Вже коли посилатися на програму, то треба посилатися на всю програму в цілому, що істотно змінює цитоване положення нантського мотивування, бо ставить виражену в ньому загальноісторичну істину в залежність від таких умов, за яких ця істина тільки й може тепер зберігати свою силу для Західної Європи і Північної Америки.

Володіння окремих виробників засобами виробництва не дає вже їм у наш час справжньої свободи. Ремесло в містах уже підірване, а в таких великих містах, як Лондон, навіть зовсім зникло, замінено великою промисловістю, потогінною системою і жалюгідними ділками, для яких банкротство є джерелом існування. Дрібний селянин, що живе з свого господарства, не впевнений у володінні своїм клаптиком землі і не вільний. Як сам він, так і його хата, його двір, його невелике поле належать лихвареві; його існування більш ненадійне, ніж існування пролетаря, якому принаймні хоч зрідка випадає спокійний деньок, чого ніколи не буває з виснаженим рабом боргів. Викресліть статтю 2102 Цивільного кодексу, забезпечте селянинові по закону резерв землеробських знарядь, худоби і т. п., який забороняється брати в заставу — і ви все-таки не врятуєте його від безвихідного становища, коли він має «добровільно» продавати свою худобу, продаватися сам, і тілом і душею, лихвареві, щоб купити собі на короткий час відстрочку від загибелі. Ваша спроба захистити дрібного селянина в його власності, захищає не його свободу, а лише особливу форму його рабства; вона затягує існування такого становища, при якому він не може ні жити, ні вмерти; посилання на перший абзац вашої програми через це тут зовсім недоречне.

У мотивуванні говориться, що в нинішній Франції засіб виробництва, а саме земля, в дуже багатьох місцях перебуває ще в індивідуальному володінні в руках окремих виробників; а завдання соціалізму полягає, мовляв, не в тому, щоб відокремлювати власність від праці, а, навпаки, в тому, щоб об'єднати в одних руках обидва ці фактори всякого виробництва.— Як уже відзначено, це останнє в такій загальній формі аж ніяк не є завданням соціалізму; його завдання полягає, швидше, лише в передачі засобів виробництва виробникам в їхнє *спільне володіння*. Тільки-но ми випускаємо це з уваги, згадане вище положення відразу ж приводить нас до тієї хибної думки, нібито соціалізм покликаний перетворити нинішню уявну власність дрібного селянина на його полі в дійсну, тобто дрібного орендаря зробити власником, а обтяженого боргами власника перетворити у власника, вільного від боргів. Соціалізм, зрозуміло, заінтересований у тому, щоб ця облудна видимість селянської власності зникла, але не в такий спосіб.

В усякому разі, справа дійшла до того, щоб у мотивувальній частині програми вирішили за можливе прямо заявити, нібито обов'язок соціалізму, і навіть його настійний обов'язок

«захищати володіння селянина, який живе з своєї праці, проти фіску, лихваря і проти зазіхань з боку нововиниклих великих землевласників».

Тим самим мотивування оголошує настійним обов'язком соціалізму вчинити щось таке, що в попередньому абзаці воно визнало неможливим. Воно доручає йому «захищати» парцельну власність селян, хоч само ж твердить, що ця власність «неминуче приречена на загибель». Фіск, лихвар, нововиниклі великі землевласники — що ж це таке, як не звичайні знаряддя, за допомогою яких капіталістичне виробництво здійснює цю неминучу загибель? Якими засобами повинен був би «соціалізм» захистити селянина від цієї трійці, ми побачимо далі.

Але треба захистити власність не тільки дрібного селянина. Поряд з цим:

«Доцільно також поширити цей захист і на тих виробників, які під іменем орендарів або здольщиків (métayers) обробляють чужу землю і які, навіть коли вони експлуатують поденників, певною мірою змушені до цього експлуатацією, що тяжіє над ними самими».

Тут уже ми переходимо на зовсім особливий грунт. Соціалізм спеціально спрямований проти експлуатації найманої праці. А тут оголошується настійним обов'язком соціалізму захищати французьких орендарів, коли вони «*експлуатують* поденників»,— так і сказано дослівно! І це тому, що ці орендарі певною мірою змушені до цього «експлуатацією, що тяжіє над ними самими»!

Як легко і приємно котитися вниз, коли вже потрапив на похилу площину! А що коли великий і середній німецький селя-

нин прийде до французьких соціалістів і попросить їх поклопотатися перед Правлінням німецької партії про те, щоб Соціал-демократична партія Німеччини підтримала його в справі експлуатації його наймитів і наймичок, посилаючись при цьому на «експлуатацію, що тяжіє над ним самим», з боку лихваря, збирача податків, спекулянта хлібом і торговця худобою,— що вони скажуть йому у відповідь? І хто поручиться, що і наші великі аграрії не пошлють до них графа Каніца (адже він теж уніс аналогічну пропозицію про передачу імпорту хліба до рук держави), щоб теж випросити у соціалістів підтримку в справі експлуатації сільськогосподарських робітників, посилаючись на «експлуатацію, яка тяжіє над ними самими», з боку біржі, лихваря, спекулянта хлібом?

Треба, зрештою, сказати, що у наших французьких друзів зовсім немає такого лихого наміру, як це може здатися. В наведеному вище абзаці мається на увазі лише один цілком особливий випадок, а саме, такий: на півночі Франції, як і в наших районах, що виробляють цукрові буряки, селянам здають в оренду землю, зобов'язуючи їх вирощувати цукрові буряки на дуже обтяжливих умовах: вони повинні продавати їх певному цукровому заводові і по ціні, встановленій цим заводом, повинні купувати певне насіння, вкладати певну кількість точно встановлених добрив, і на додаток до всього їх ще безсовісно обдурюють при здаванні цукрових буряків. Усе це добре знаємо і ми в Німеччині. Але якщо французькі соціалісти мали намір узяти під свій захист саме цю категорію селян, то треба було це сказати прямо і певно. У даному вигляді, в такому безмежно загальному формулюванні розглядуваний абзац є прямим порушенням не тільки французької програми, але й основного принципу соціалізму взагалі, і хай його автори нарікають на себе, якщо ця недбала редакція буде з різних боків використана в небажаному для них розумінні.

Такого самого перекрученого тлумачення можуть зазнати і заключні слова мотивування, згідно з якими перед соціалістичною робітничою партією стоїть завдання

> «об'єднати для спільної боротьби проти спільного ворога, феодального землеволодіння, всі елементи сільського виробництва, всі види діяльності, які на різних юридичних підставах мають пряме відношення до експлуатації землі країни».

Я рішуче заперечую, щоб перед соціалістичною робітничою партією будь-якої країни стояло завдання приймати в свої ряди, крім сільських пролетарів і дрібних селян, ще й середніх і великих селян або навіть орендарів великих маєтків, капіталістичних скотарів та інших осіб, що експлуатують землю країни на капіталістичний кшталт. Нехай феодальне землеволодіння є для них усіх спільним ворогом. Ми можемо в деяких питаннях іти

з ними разом, можемо заради досягнення якихось певних цілей боротися деякий час на їхньому боці. В нашій партії можуть бути окремі особи з будь-якого суспільного класу, але зовсім не групи, які представляють інтереси капіталістів, середньої буржуазії або середнього селянства. І тут не такі вже погані наміри, як здається; про все це автори, очевидно, просто не подумали; але, на жаль, пристрасть до узагальнень їх підвела, і хай вони не дивуються, якщо їх ловлять на слові.

Після мотивування йдуть новоприйняті додатки до самої програми. Вони свідчать про таку саму недбалість редакції, як і мотивування.

Пункт, за яким общини повинні купувати сільськогосподарські машини і за собівартістю здавати їх в найми селянам, змінюється в тому розумінні, що, по-перше, общини одержують для цього субсидію від держави, а по-друге, вони повинні давати машини в розпорядження дрібних селян безплатно. Ця дальша поступка навряд чи матиме успіх у дрібних селян, поля яких і самий спосіб ведення господарства не дозволяють застосовувати велику кількість машин.

Далі:

«Заміна всіх існуючих посередніх і прямих податків єдиним прогресивним податком на всі доходи понад 3000 франків».

Така вимога вже багато років міститься майже в кожній соціал-демократичній програмі. Але те, що її висувають спеціально в інтересах дрібних селян, є новиною і тільки доводить, як погано зрозуміли її справжнє значення. Візьмімо, наприклад, Англію. Там державний бюджет становить суму в 90 мільйонів фунтів стерлінгів. З цієї суми $13^1/_2$ — 14 мільйонів дає прибутковий податок, з решти 76 мільйонів невелика частина надходить від оподаткування ділових операцій (пошта, телеграф, штемпельний збір), але найзначніша частина надходить від податків на предмети масового споживання, від урізування на кожному кроці маленькими частками — непомітними, але такими, що дають у сумі багато мільйонів,— доходів усіх громадян, а переважно бідніших. І в сучасному суспільстві навряд чи є можливість іншим способом покривати державні витрати. Припустімо, що всі ці 90 мільйонів стягуються в Англії за допомогою прямого прогресивного податку на доходи в 120 ф. ст. (3000 фр.) і вище. Середнє річне нагромадження, щорічне збільшення всього національного багатства, становило, за Джіффеном, у 1865—1875 рр. 240 мільйонів фунтів стерлінгів. Припустімо, що тепер воно дорівнює 300 мільйонам на рік; податковий тягар у 90 мільйонів забрав би в такому разі майже третину всього нагромадження. Інакше кажучи, жоден уряд, крім соціалістичного, не може здійснити нічого подібного; коли ж до влади прийдуть соціалісти, їм

доведеться здійснити такі заходи, при яких ця податкова реформа відіграватиме роль лише тимчасової, зовсім незначної сплати частинами, а перед дрібними селянами відкриються зовсім інші перспективи.

Автори програми і самі, очевидно, розуміють, що селянам довелося б довго чекати цієї податкової реформи, і тому «поки що» (en attendant) їм пропонують:

«Скасування земельного податку для всіх селян, що живуть з своєї праці, і зменшення цього податку для всіх обтяжених іпотеками земельних ділянок».

Друга половина цієї вимоги може стосуватися тільки *більших* селянських ділянок, які не можуть бути оброблені силами самої сім'ї; таким чином, вона знов-таки вигідна тим селянам, які «експлуатують поденників».

Далі:

«Свобода мисливства і рибальства без будь-яких обмежень, крім викликаних необхідністю дбайливого ставлення до дичини, риби і до посівів».

Це звучить дуже популярно, але друга частина фрази знищує першу. Чи багато зайців, куріпок, щук і коропів припадає вже тепер у всіх сільських місцевостях на кожну селянську сім'ю? Чи так багато, щоб кожному селянинові можна було виділити більше *одного* дня для полювання і рибної ловлі на рік?

«Зниження узаконеного і звичайного процента» —

отже, нові закони проти лихварства, нова спроба провести той поліцейський захід, який протягом двох тисячоліть завжди і скрізь зазнавав краху. Якщо дрібний селянин потрапляє в таке становище, коли звернення до лихваря стає для нього меншим злом, то лихвар завжди знайде спосіб висмоктати з нього кров, обминувши закон проти лихварства. Цей захід міг би в кращому разі сприяти заспокоєнню дрібного селянина, а вигоди він йому не принесе; навпаки, він утруднить йому одержання кредиту саме тоді, коли він матиме в ньому особливу потребу.

«Безплатна медична допомога і видача ліків за собівартістю» —

це в усякому разі не спеціально селянська вимога; німецька програма йде далі і вимагає також і безплатної видачі ліків.

«Винагородження сімей призваних запасних солдатів під час проходження ними служби» —

уже проводиться в Німеччині і в Австрії, хоч і дуже недостатньо, і також не є спеціально селянською вимогою.

«Зниження тарифу на перевезення добрив, сільськогосподарських машин і продуктів» —

в основному вже проведено в Німеччині, і при цьому головним чином в інтересах великих землевласників.

«Негайна підготовка до складання плану громадських робіт для поліпшення грунту і піднесення сільськогосподарського виробництва»—

все це не виходить за рамки невизначеності і прекрасних обіцянок і теж відповідає насамперед інтересам великого землеволодіння.

Словом, після всього широкомовного теоретичного мотивування практичні пропозиції нової аграрної програми ні якою мірою не пояснюють нам, яким чином французька Робітнича партія хоче домогтися збереження парцельної власності дрібних селян, яка, за її власним висловом, неминуче приречена на загибель.

II

В одному питанні наші французькі товариші безумовно праві: *проти волі* дрібного селянина ніякий тривкий переворот у Франції неможливий. Тільки мені здається, що в своїй спробі підійти до селянина вони приводять в дію не ті важелі.

Очевидно, вони виходять з прагнення привернути дрібного селянина на свій бік не сьогодні-завтра, по можливості уже на найближчих загальних виборах. Вони можуть сподіватися досягти цього тільки за допомогою дуже ризикованих широких обіцянок, для захисту яких вони змушені пустити в хід ще значно більш ризиковані теоретичні міркування. Якщо ж придивитися ближче, то виявляється, що ці широкі обіцянки самі собі суперечать (обіцянка підтримати такий стан речей, який тут же оголошується неминуче приреченим на загибель) і що окремі заходи або зовсім не можуть мати практичного ефекту (закони проти лихварства), або є спільними вимогами робітників, або йдуть на користь також і великому землеволодінню, або ж, нарешті, мають для дрібного селянина дуже невелике значення; так що суто практична частина програми сама виправляє помилковий вступ і зводить грізні на вигляд гучні слова мотивування до дуже невинних на ділі заходів.

Скажемо прямо: при тих передсудах, які випливають з усього економічного становища дрібного селянина, з його виховання та ізольованого способу життя і які підтримуються буржуазною пресою і великими землевласниками, ми можемо з сьогодні на завтра привернути на свій бік масу дрібних селян, тільки даючи їм такі обіцянки, яких ми явно виконати не зможемо. А саме: ми повинні обіцяти їм не тільки захищати їхню власність за всяких обставин проти всіх економічних сил, що наступають на неї, але й звільнити цю власність від того тягаря, який тяжіє над нею вже тепер: орендаря перетворити у вільного власника, а власника, який знемагає під тягарем іпотек, звільнити від боргів. Якби ми і могли зробити це, то знову повернулися б до тих порядків, з яких неминуче знову повинні розвинутися

нинішні порядки. Ми не звільнили б селянина, а тільки на короткий час відстрочили б його загибель.

Але зовсім не в наших інтересах привертати селянина на свій бік уже сьогодні, з тим щоб він завтра знову відійшов від нас, коли ми не зможемо виконати свої обіцянки. Селянин, який вимагає від нас увічнення його парцельної власності, не потрібен нам як член партії, так само як і дрібний ремісничий майстер, який хоче увічнити своє становище як майстра. Таким людям місце в антисемітів. Хай підуть до них, хай з них беруть обіцянки врятувати їхнє дрібне господарство; коли вони там дізнаються, чого варті ці пишні фрази і якого сорту мелодії награють антисемітські скрипки, обіцяючи їм райське блаженство, тоді вони дедалі більше почнуть розуміти, що ми, обіцяючи менше і шукаючи порятунку зовсім в іншому напрямі, що ми є все-таки надійнішими людьми. Якби у французів була така сама галаслива антисемітська демагогія, як у нас, то вони навряд чи допустили б нантську помилку.

Яке ж наше ставлення до дрібного селянства? І що повинні ми з ним зробити в той день, коли в наші руки потрапить державна влада?

По-перше, безумовно правильне положення французької програми: ми передбачаємо неминучу загибель дрібного селянина, але ні в якому разі не покликані прискорювати її своїм втручанням.

А по-друге, так само очевидно, що, маючи державну владу, ми і не подумаємо про те, щоб насильно експропріювати дрібних селян (з відшкодуванням або ні, це байдуже), як це ми змушені зробити з великими землевласниками. Наше завдання щодо дрібних селян полягає насамперед у тому, щоб їхнє приватне виробництво, їхню власність перевести в товариську, але не насильно, а за допомогою прикладу, пропонуючи для цього громадську допомогу. І тоді у нас, звичайно, буде досить засобів, щоб показати дрібному селянинові вигоди, які йому повинні б бути очевидні вже й тепер.

Уже майже 20 років тому датські соціалісти, в країні яких є власне одне тільки місто, Копенгаген, так що крім цього міста їм доводиться вести пропаганду майже виключно серед селян, висунули такі плани. Селяни того чи іншого села або парафії — в Данії є багато окремих великих дворів — повинні об'єднати свої землі в один великий маєток, обробляти його спільним коштом і ділити виручку пропорційно вкладам — землею та грішми — і праці. В Данії дрібне землеволодіння відіграє лише другорядну роль. Але коли ми застосуємо цю ідею до галузі парцельного господарства, то ми знайдемо, що при об'єднанні парцел і при веденні великого господарства на всій об'єднаній площі частина зайнятих раніше робочих рук стане зайвою; в цьому заощаджен-

ні праці і полягає одна з головних переваг великого господарства. Знайти заняття для цих робочих рук можна двома способами: або дати в розпорядження селянського товариства ще інші ділянки землі з сусідніх великих маєтків, або ж дати їм засоби і можливість для промислового допоміжного промислу, по змозі і переважно для власного споживання. В обох випадках вони будуть поставлені в краще економічне становище, і це забезпечить водночас центральній суспільній владі потрібний вплив, щоб поступово перевести селянське товариство у вищу форму і зрівняти права і обов'язки як товариства в цілому, так і його окремих членів з правами і обов'язками інших частин усього суспільства. Як здійснити це в деталях, у кожному окремому випадку, вже залежатиме від обставин даного випадку і від тих обставин, за яких ми завоюємо політичну владу. Можливо, що ми, таким чином, будемо спроможні запропонувати цим товариствам ще більші переваги: прийняття на себе національним банком усієї суми їхнього іпотечного боргу з великим зниженням процентної ставки; надання позики з громадських коштів для організації великого виробництва (позика не обов'язково або не тільки грішми, але й найнеобхіднішими продуктами: машинами, штучними добривами і т. ін.) та інші переваги.

При всьому цьому головне завдання полягає в тому, щоб ясно показати селянинові, що ми можемо врятувати, зберегти його садибу і земельне володіння, тільки перетворивши їх у кооперативне володіння і кооперативне виробництво. Саме одноосібне господарство, зумовлене одноосібним володінням, і веде селян до загибелі. Якщо вони наполягатимуть на своєму одноосібному господарстві, то неминуче втратять і хати й садиби, капіталістичне велике господарство витіснить їхній застарілий спосіб виробництва. Так стоїть справа. І от приходимо ми і даємо селянам можливість самим вести велике господарство не на користь капіталістів, а на свою власну спільну користь. Хіба не можна наочно показати селянам, що це — в їхніх власних інтересах, що в цьому — їхній єдиний засіб порятунку?

Ми ніколи не можемо обіцяти дрібним селянам підтримати їхнє одноосібне господарство і одноосібну власність проти переважаючих сил капіталістичного виробництва. Ми можемо обіцяти їм тільки, що не будемо проти їхньої волі, силою втручатися в їхні майнові відносини. Ми можемо, далі, сприяти тому, щоб боротьба капіталістів і великих землевласників проти дрібних селян велась уже тепер по можливості менш несправедливими засобами і щоб по змозі ставилися перешкоди прямому грабежу і обдурюванню, до яких так часто тепер вдаються. Це може здійснюватися лише як виняток. В умовах розвинутого капіталістичного способу виробництва жодна людина не розбере, де кінчається чесність і де починається шахрайство. Але чи стоїть полі-

тична влада на боці обманщика чи обманутого,— це завжди становитиме велику різницю. А ми стоїмо рішуче на боці дрібного селянина; ми зробимо все в межах можливого, щоб його доля була більш терпимою, щоб полегшити йому перехід до товариства, якщо він на це зважується, і навіть дати йому відстрочку для роздуму на своїй парцелі, якщо він не може ще прийняти таке рішення. Ми зробимо це не тільки тому, що розглядаємо дрібного селянина, який живе з своєї праці, як можливе поповнення наших рядів, але й у безпосередніх інтересах партії. Чим більша кількість селян, яких ми врятуємо від дійсного перетворення в пролетарів і яких ми зможемо привернути на свій бік ще як селян, тим швидше і легше здійсниться суспільний переворот. Нам нема чого чекати цього перевороту до того часу, поки наслідки розвитку капіталістичного виробництва не виявляться скрізь у своїх крайніх формах, поки останній дрібний ремісник і останній дрібний селянин не стануть жертвою великого капіталістичного виробництва. Матеріальні жертви, які в цьому розумінні доведеться принести з громадських коштів в інтересах селян, з точки зору капіталістичної економіки можуть здатися просто викинутими грішми, а тим часом це буде чудове застосування капіталу, бо вони заощадять, можливо, вдесятеро більші суми при витратах на суспільне перетворення в його цілому. Отже, в цьому розумінні ми можемо бути дуже ліберальними щодо селян. Тут не місце вдаватися в деталі, вносити певні пропозиції в цьому напрямі; тут може йтися тільки про найбільш загальні, основні риси.

Отже, ми не могли б зробити не тільки партії, але й самим дрібним селянам гіршу послугу, як такими обіцянками, які давали б хоча найменший привід подумати, що ми маємо намір зберегти на тривалий строк парцельну власність. Це означало б прямо закривати селянам шлях до визволення і принижувати партію до рівня галасливого антисемітизму. Навпаки. Обов'язок нашої партії — завжди знов і знов роз'яснювати селянам абсолютну безнадійність їхнього становища, поки панує капіталізм, абсолютну неможливість зберегти за ними їхню парцельну власність як таку, абсолютну впевненість, що капіталістичне велике виробництво так само розчавить їхнє безсиле застаріле дрібне господарство, як залізничний поїзд — ручну тачку. Чинячи так, ми будемо діяти відповідно до неминучого ходу економічного розвитку, а він уже прочистить селянам мозок для розуміння наших слів.

А втім, я не можу покінчити з цим питанням, не висловивши переконання, що і автори Нантської програми по суті дотримуються тих самих поглядів, що і я. Вони надто розумні, щоб не бачити, що і земля, яка перебуває зараз у парцельній власності, має перейти в спільне володіння. Вони самі визнають, що

парцельна власність приречена на зникнення. Написана Лафаргом доповідь Національної ради на Нантському з'їзді теж повністю підтверджує цей погляд. Німецькою мовою вона опублікована в берлінській газеті «Sozialdemokrat» 18 жовтня цього року. Вже сама суперечливість формулювань Нантської програми виявляє, що її автори говорять насправді не те, що мали намір сказати. Коли їх не зрозуміють і їхніми висловлюваннями стануть зловживати — як це в дійсності вже й трапилося,— то це, зрозуміло, їхня власна провина. В усякому разі вони повинні докладніше роз'яснити свою програму, а наступному французькому з'їздові доведеться грунтовно її переглянути.

Перейдемо тепер до більш великих селян. Тут ми бачимо — головним чином унаслідок дільби спадщини, а також і внаслідок заборгованості та примусового продажу землі — зразки проміжних ступенів від парцельного до великого селянина, який зберіг цілим свій старий наділ землі і навіть збільшив його. В тих місцях, де середній селянин живе серед парцельних селян, він своїми інтересами і поглядами не відрізняється від них хоч трохи істотно; адже його власний досвід повинен йому показувати, скільки подібних до нього уже опустилося до становища дрібних селян. Але там, де переважають середні і великі селяни і де ведення господарства скрізь вимагає допомоги наймитів і наймичок, там справа стоїть зовсім інакше. Робітнича партія, звичайно, повинна відстоювати в першу чергу інтереси найманих робітників, тобто наймитів, наймичок і поденників; уже тільки через це вона не може давати селянам ніяких обіцянок, які передбачають дальше існування найманого рабства робітників. Але доки існуватимуть великі і середні селяни як такі, вони без найманих робітників обходитися не зможуть. І якщо з нашого боку було б просто безглуздям підтримувати у парцельних селян надію на тривале існування їх як парцельних селян, то обіцяти те саме великим і середнім селянам межувало б уже з прямою зрадою.

Тут знов-таки є схожість з міськими ремісниками. Хоч вони ще більшою мірою зазнали розорення, ніж селяни, все ж серед них ще знайдуться такі, в яких поряд з учнями працюють і підмайстри або в яких учні виконують роботу підмайстрів. Ті з цих ремісників-майстрів, які хочуть увічнити своє становище, хай ідуть до антисемітів, поки не переконаються, що і там їм не допоможуть. А всі інші, усвідомивши неминучість загибелі свого способу виробництва, приходять до нас, але вони виявляють готовність поділити в майбутньому ту саму долю, яка чекає всіх інших робітників. Те саме і з великими і середніми селянами. Їхні наймити, наймички і поденники цікавлять нас, зрозуміло, значно більше, ніж вони. Якщо ці селяни хочуть, щоб їм гарантували дальше існування їхнього господарства, то ми цього їм

аж ніяк запропонувати не можемо. Їхнє місце тоді в рядах антисемітів, членів селянської спілки та інших подібних партій, яким робить особливу приємність все обіцяти і нічого не виконувати. Ми твердо знаємо ту економічну істину, що і великий і середній селянин теж повинен неминуче загинути від конкуренції капіталістичного господарства і дешевого заокеанського виробництва зерна, про що свідчать дедалі зростаюча заборгованість і скрізь помітний занепад їхнього господарства. Проти цього занепаду ми нічого зробити не можемо, хіба що порекомендувати і тут об'єднання їхніх господарств у товариства, в яких можна було б дедалі більше усувати експлуатацію найманої праці і які можна було б поступово перетворити в наділені рівними правами і обов'язками складові частини великого загальнонаціонального виробничого товариства. Якщо ці селяни зрозуміють неминучість загибелі їхнього нинішнього способу виробництва і зроблять з цього необхідні висновки, то вони прийдуть до нас, і нашим обов'язком буде наскільки можливо полегшити також і їм перехід до нового способу виробництва. В противному разі ми повинні будемо полишити їх на власну долю і звернутися до їхніх найманих робітників, у яких ми, звичайно, знайдемо співчуття. Від насильної експропріації, мабуть, ми і тут відмовимось, але зможемо, зрештою, розраховувати на те, що економічний розвиток наставить на розум і ці вперті голови.

Зовсім просто стоїть справа тільки з великим землеволодінням. Тут перед нами цілком неприкрите капіталістичне підприємство, а коли так, у нас уже не може бути ніяких сумнівів. Тут перед нами маса сільських пролетарів і наше завдання ясне. Як тільки наша партія оволодіє державною владою, їй треба буде просто експропріювати великих землевласників, так само як промислових фабрикантів. Відбудеться ця експропріація з викупом чи без нього, залежатиме здебільшого не від нас, а від тих обставин, за яких ми прийдемо до влади, а також, зокрема, і від поведінки самих панів великих землевласників. Ми зовсім не вважаємо, що викуп недопустимий ні за яких обставин; Маркс висловлював мені — і як часто! — свою думку, що для нас було б найдешевше, якби ми могли відкупитися від усієї цієї банди. Але тут ми не будемо цього торкатися. Повернені таким чином суспільству великі маєтки ми будемо передавати в користування під контролем суспільства організовуваним у товариства сільськогосподарським робітникам, які обробляють їх уже й тепер. На яких умовах ми будемо їх передавати, про це тепер нічого певного сказати ще не можна. В усякому разі, перетворення капіталістичного господарства в громадське тут уже цілком підготовлене і може бути проведене відразу, цілком так само, як, наприклад, на заводі п. Круппа або п. фон Штумма. І приклад цих землеробських товариств переконає в перевагах кооперативного

великого господарства і останніх парцельних селян, які, може, ще чинять опір, а також, мабуть, і деяких великих селян.

Отже, тут ми можемо розгорнути перед сільськими пролетарями таку саму блискучу перспективу, яка розкривається перед промисловим робітником. І тому завоювання на наш бік сільськогосподарських робітників ост-ельбської Пруссії для нас лише питання часу — і навіть дуже короткого. А коли ост-ельбські сільськогосподарські робітники будуть з нами, відразу ж у всій Німеччині повіє іншим вітром. Фактично напівкріпосний стан ост-ельбських сільськогосподарських робітників є головна основа панування прусських юнкерів, а разом з тим і специфічного прусського засилля в Німеччині. Саме ост-ельбські юнкери,— які дедалі більше залізають у борги, біднішоть, живуть паразитичним життям на державні і па приватні кошти і саме тому тим дужче чіпляються за своє панування,— створили і підтримують специфічно прусський характер бюрократії і офіцерського складу армії; їхня чванливість, обмеженість і бундючність зробили Німецьку імперію прусської нації — при всій очевидності того, що в даний момент вона неминуча як єдино здійсненна тепер форма національної єдності,— такою ненависною у себе па батьківщині, а за кордоном, незважаючи на всі її блискучі перемоги, такою, яка викликає так мало поваги. Влада цих юнкерів грунтується на тому, що на суцільній території семи старопрусських провінцій,— отже, майже на третині території всієї імперії,— вони мають у своєму розпорядженні земельну власність, з якою тут зв'язана суспільна і політична влада, і не тільки земельну власність, але через цукробурякові і винокурні заводи також і найважливіші галузі промисловості цієї області. Ні великі землевласники, ні великі промисловці іншої частини Німеччини не перебувають у такому сприятливому становищі; ні ті, ні інші не мають у своєму розпорядженні цілого королівства. Вони розкидані па великому просторі і ведуть конкурентну боротьбу за економічну і політичну перевагу як між собою, так і з іншими навколишніми суспільними елементами. Але ця могутність прусських юнкерів дедалі більше втрачає свою економічну основу. Заборгованість і зубожіння, незважаючи на всю державну допомогу (а вона з часу Фрідріха II входить, як правило, в кожний нормальний юнкерський бюджет), поширюються і тут; потопаюче юнкерство тримається ще на поверхні лише завдяки санкціонованим законодавством і звичаєм фактично напівкріпосним порядкам і зумовленій ними можливості безмежної експлуатації сільськогосподарських робітників. Киньте насіння соціал-демократії в середовище цих робітників, запаліть і згуртуйте їх на боротьбу за свої права,— і пануванню юнкерів прийде кінець. Велика реакційна сила, яка становить для Німеччини такий же варварський, загарбницький елемент, яким російський царизм є для

всієї Європи, зморщиться, як проколотий пухир. «Добірні полки» прусської армії стануть соціал-демократичними, і тоді станеться таке зрушення у співвідношенні сил, в якому закладена передумова повного перевороту. Але саме тому залучення на наш бік ост-ельбських сільських пролетарів має набагато важливіше значення, ніж привернення західнонімецьких дрібних селян або навіть південнонімецьких середніх селян. Тут, в ост-ельбській Пруссії, знаходиться поле вирішальної для нас битви, і тому уряд і юнкерство докладуть усіх зусиль, щоб не допустити нас сюди. І коли, як нам погрожують, будуть знову пущені в хід насильні заходи проти поширення нашої партії, то це буде зроблено насамперед для того, щоб захистити ост-ельбський сільський пролетаріат від нашої пропаганди. Нам це однаково. Ми його все-таки завоюємо.

Написано між 15 і 22 листопада 1894 р.
Надруковано в журналі «Die Neue Zeit», Bd. 1. № 10, 1894—1895

Підпис: Фрідріх Енгельс

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 22, с. 475—497

Ф. ЕНГЕЛЬС

ВСТУП ДО ПРАЦІ К. МАРКСА «КЛАСОВА БОРОТЬБА У ФРАНЦІЇ З 1848 ПО 1850 р.» [513]

Праця, яка перевидається тут, була першою спробою Маркса на основі свого матеріалістичного розуміння пояснити певну смугу історії, виходячи з даного економічного становища. В «Комуністичному маніфесті» ця теорія була застосована в загальних рисах до всієї нової історії; у статтях в «Neue Rheinische Zeitung» [514] Маркс і я постійно користувалися нею для пояснення поточних політичних подій. Тут же йшлося про те, щоб протягом багаторічного періоду історичного розвитку, який був критичним і разом з тим типовим для всієї Європи, розкрити внутрішній причинний зв'язок і, отже, за концепцією автора, звести політичні події до дії причин, у кінцевому підсумку економічних.

Міркуючи про події і ланцюг подій поточної історії, ніколи не вдається дійти до *кінцевих* економічних причин. Навіть тепер, коли відповідні спеціальні органи преси дають так багато матеріалу, немає змоги навіть в Англії простежити хід розвитку промисловості й торгівлі на світовому ринку та зміни, які відбуваються в методах виробництва, простежити їх день у день таким чином, щоб можна було для будь-якого моменту підбити загальний підсумок цим дуже складним факторам, які постійно змінюються і з яких до того ж найважливіші здебільшого діють приховано протягом тривалого часу, перш ніж раптом з силою прорватися назовні. Ясної картини економічної історії якого-небудь періоду ніколи не можна дістати одночасно з самими подіями, її можна дістати тільки заднім числом, після того як зібрано і перевірено матеріал. Необхідним допоміжним засобом є тут статистика, а вона завжди спізнюється. Тому при аналізі поточних подій надто часто доводиться цей фактор, що має вирішальне значення, розглядати як постійний, брати економічне становище, яке склалося до початку розглядуваного періоду, за дане і незмінне для всього періоду або ж брати до уваги лише такі зміни цього становища, які самі випливають з очевидних подій, що дійсно

відбуваються, а тому вони також цілком очевидні. Через це матеріалістичному методові надто часто доводиться тут обмежуватися тим, щоб зводити політичні конфлікти до боротьби інтересів наявних суспільних класів і фракцій класів, створених економічним розвитком, а окремі політичні партії розглядати як більш-менш адекватне політичне вираження цих самих класів та їхніх фракцій.

Само собою зрозуміло, що таке неминуче ігнорування змін економічного становища, які в той час відбуваються, цієї справжньої основи всіх досліджуваних процесів, має бути джерелом помилок. Але всі умови узагальнюючого викладу поточних подій неминуче містять у собі джерела помилок, що, проте, нікого не змушує відмовлятися писати історію поточних подій.

Коли Маркс узявся за цю працю, помилок згаданого джерела було ще більшою мірою неможливо уникнути. Під час революції 1848—1849 рр. стежити за економічними змінами, які відбувалися в той же час, або навіть не випускати їх з поля зору було просто неможливо. Також неможливо було це і в перші місяці вигнання в Лондоні, восени і взимку 1849—1850 років. Але саме в цей час Маркс і почав свою роботу. І незважаючи на ці несприятливі обставини, завдяки своєму точному знанню як економічного становища Франції напередодні лютневої революції, так і політичної історії цієї країни після лютневої революції Маркс зміг дати такий виклад подій, який розкриває їхній внутрішній зв'язок з неперевершеною досі досконалістю; і виклад цей блискуче витримав дворазове випробування, проведене згодом самим Марксом.

Перше випробування було проведене в зв'язку з тим, що з весни 1850 р. Маркс знову знайшов час для економічних занять і насамперед узявся за вивчення економічної історії останніх десяти років. У результаті йому з самих фактів стало цілком ясно, що досі він робив висновки наполовину апріорно з далеко не повного матеріалу: а саме, що світова торговельна криза 1847 р. власне і породила лютневу і березневу революції і що промислове процвітання, яке поступово знову настало з середини 1848 р. і досягло повного розквіту в 1849 і 1850 рр., було живильною силою знову зміцнілої європейської реакції. Це мало вирішальне значення. Якщо в трьох перших статтях (що були надруковані в січневому, лютневому і березневому номерах журналу «Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue»[515], Гамбург, 1850) видно ще очікування близького нового піднесення революційної енергії, то історичний огляд (травень — жовтень), написаний Марксом і мною для останнього подвійного випуску, який вийшов восени 1850 р., раз назавжди пориває з цими ілюзіями: «Нова революція можлива тільки слідом за новою кризою. Але настання її так само неминуче, як і настання кризи». Проте це

і було єдиною суттєвою зміною, яку нам довелося внести. В тлумаченні подій, даному в попередніх статтях, у причинних зв'язках, там установлених, змінювати було абсолютно нічого, як показує дане в тому самому огляді продовження розповіді з 10 березня по осінь 1850 року. Тому це продовження я включив як четверту статтю в нинішнє видання.

Друге випробування було ще суворішим. Відразу після державного перевороту, вчиненого Луї Бонапартом 2 грудня 1851 р., Маркс заново розробив історію Франції від лютого 1848 р. аж до цієї події, що завершила на якийсь час революційний період («Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта», третє видання, Гамбург, Мейснер, 1885 р.[516]). У цій брошурі знову аналізується, хоч і коротше, період, розглянутий у праці, яку ми перевидаємо. Порівняйте цей другий виклад, написаний у світлі вирішальної події, яка сталася через рік з чимось, з першим викладом, і ви переконаєтеся, що авторові довелося змінити лише дуже небагато.

Зовсім особливе значення надає цій праці та обставина, що в ній уперше дано формулу, в якій робітничі партії всіх країн світу одностайно коротко резюмують свою вимогу економічного перетворення: привласнення засобів виробництва суспільством. У другому розділі, з приводу «права на працю», що зветься там «першою незграбною формулою, в якій резюмуються революційні вимоги пролетаріату»[517], сказано: «Але за правом на працю приховується влада над капіталом, а за владою над капіталом — *привласнення засобів виробництва,* підпорядкування їх асоційованому робітничому класові, отже, знищення найманої праці, капіталу і їх взаємовідношення». Таким чином, тут уперше сформульовано положення, яким сучасний робітничий соціалізм різко відрізняється як від усіх різновидів феодального, буржуазного, дрібнобуржуазного і т. ін. соціалізму, так і від туманної «спільності майна», що висувалася утопічним і стихійним робітничим комунізмом. Якщо згодом Маркс поширив цю формулу і на привласнення засобів обміну, то таке розширення формули, яке випливало, зрештою, само по собі з «Комуністичного маніфесту», являло собою лише висновок з основного положення. Недавно деякі мудреці в Англії додали ще до цього, що суспільству повинні бути передані також і «засоби розподілу». Навряд чи ці панове зуміли б сказати, що таке ці економічні засоби розподілу, відмінні від засобів виробництва і засобів обміну; чи не мають вони, часом, на увазі *політичні* засоби розподілу: податки, опікування над бідними, в тому числі заксенвальдська[518] та інші дотації? Але, по-перше, ці засоби розподілу вже й тепер є суспільним здобутком, належать державі або общині, а, по-друге, саме їх ми і хочемо скасувати.

* * *

Коли спалахнула лютнева революція, всі ми в своїх уявленнях про умови і хід революційних рухів перебували під впливом минулого історичного досвіду, головним чином досвіду Франції. Адже саме вона відігравала головну роль у всій європейській історії з 1789 р., саме нею був і тепер знову поданий сигнал до загального перевороту. Тому було цілком природним і неминучим, що наші уявлення про характер і хід проголошеної в лютому 1848 р. в Парижі «соціальної» революції, революції пролетаріату, були яскраво забарвлені спогадами про прообрази 1789—1830 років. А коли паризьке повстання знайшло відгук у переможних повстаннях Відня, Мілана, Берліна; коли вся Європа аж до російського кордону була втягнута в рух; коли потім у червні в Парижі сталася перша велика битва за панування між пролетаріатом і буржуазією; коли навіть перемога її класу так потрясла буржуазію всіх країн, що вона знову кинулася в обійми щойно поваленої монархічно-феодальної реакції,— тут уже при тодішніх обставинах для нас не могло бути сумніву в тому, що почався великий вирішальний бій, що він повинен бути доведений до кінця протягом одного тривалого і повного мінливостей революційного періоду, що завершитися, проте, він може лише остаточною перемогою пролетаріату.

Після поразок 1849 р. ми зовсім не поділяли ілюзій вульгарної демократії, що групувалася in partibus [519] навколо тимчасових урядів майбутнього. Вона розраховувала на швидку і остаточну перемогу «народу» над «тиранами», а ми — на тривалу боротьбу, після усунення «тиранів», між протилежними елементами, які приховувалися в цьому самому «народі». Вульгарна демократія з дня на день чекала нового вибуху; ми ще восени 1850 р. заявили, що в усякому разі *перший* етап революційного періоду закінчився і що до настання нової світової економічної кризи нічого не трапиться. Тому ми і були піддані відлученню як зрадники революції тими самими людьми, які згодом майже всі без винятку пішли на примирення з Бісмарком — оскільки Бісмарк їх цього удостоїв.

Проте історія показала, що не мали рації і ми, що погляд, якого ми тоді дотримувалися, був ілюзією. Історія пішла ще далі: вона не тільки розвіяла нашу тодішню оману, але зовсім змінила і ті умови, за яких доводиться вести боротьбу пролетаріатові. Спосіб боротьби, який застосовувався в 1848 р., тепер у всіх відношеннях застарів, і цей пункт заслуговує в даному разі докладнішого розгляду.

Всі попередні революції зводилися до заміни панування одного певного класу пануванням іншого; але всі класи, що панували досі, були лише мізерною меншістю в порівнянні з підлеглою

народною масою. Таким чином, одна пануюча меншість скидалась, а інша меншість ставала замість неї коло керма влади і перетворювала державні порядки відповідно до своїх інтересів. Кожного разу це бувала та група меншості, яка за даного стану економічного розвитку була здатна і покликана панувати, і саме тому — і тільки тому — при перевороті підлегла більшість або брала участь у перевороті на користь цієї групи, або ж спокійно примирялася з переворотом. Але коли абстрагуватися від конкретного змісту кожного окремого випадку, загальна форма всіх цих революцій полягала в тому, що це були революції меншості. Якщо більшість і брала в них участь, вона діяла — свідомо або несвідомо — лише в інтересах меншості; але саме це або навіть просто пасивна поведінка більшості, відсутність опору з її боку створювала видимість, нібито ця меншість є представником усього народу.

Після першого великого успіху меншість, що здобувала перемогу, як правило, розколювалась: одна частина її задовольнялася досягнутим, друга хотіла йти далі, висувала нові вимоги, які відповідали, принаймні почасти, справжнім або гаданим інтересам широких народних мас. І в окремих випадках ці радикальніші вимоги здійснювались, але здебільшого тільки на дуже короткий час: поміркованіша партія знову брала гору і останні завоювання — цілком або почасти — зводилися нанівець; тоді переможені починали галасувати про зраду або пояснювали поразку випадковістю. У дійсності ж справа здебільшого стояла так: те, що було завойоване в результаті першої перемоги, ставало тривким лише завдяки другій перемозі радикальнішої партії; тільки-но це досягалося, а тим самим виконувалося те, що було в даний момент необхідним, радикали та їхні досягнення знову сходили зі сцени.

В усіх революціях нового часу, починаючи з великої англійської революції XVII століття, виявлялися ці риси, які здавалися невіддільними від усякої революційної боротьби. Здавалося, що вони властиві і боротьбі пролетаріату за своє визволення, тим більше, що саме в 1848 р. можна було на пальцях перелічити людей, які хоч трохи розуміли, в якому напрямі слід шукати це визволення. Навіть у Парижі самим пролетарським масам і після перемоги було зовсім неясно, яким шляхом їм слід іти. І все ж рух існував — інстинктивний, стихійний, нестримний. Хіба це не було саме таке становище, при якому повинна була увінчатись успіхом революція, керована, щоправда, меншістю, але цього разу не в інтересах меншості, а в справжніх інтересах більшості? Якщо в усі хоч трохи тривалі революційні періоди широкі народні маси так легко давали себе захопити пустими, брехливими принадами груп меншості, які рвалися вперед, то хіба могли вони бути менш сприйнятливими до ідей, що були найточнішим від-

ображенням їхнього економічного становища, до ідей, які являли собою не що інше, як ясне, розумне вираження їхніх потреб, які вони ще не зрозуміли, але вже невиразно відчували самі? Правда, цей революційний настрій мас майже завжди і здебільшого дуже скоро заступали втома або навіть поворот у зворотний бік, тільки-но розвіювались ілюзії і наставало розчарування. Але тут ішлося не про фальшиві принади, а про здійснення справжніх інтересів величезної більшості; правда, ці інтереси тоді ще зовсім не були ясні цій величезній більшості, але невдовзі повинні були в ході свого практичного здійснення, внаслідок переконливої очевидності, стати для неї досить ясними. А якщо до того ж, як довів Маркс у третій статті, на весну 1850 р. розвиток буржуазної республіки, яка виникла з «соціальної» революції 1848 р., привів до того, що дійсне панування було зосереджено в руках великої буржуазії, настроєної, до того ж, монархічно, а всі інші суспільні класи, селяни і дрібні буржуа, навпаки, згрупувалися навколо пролетаріату, так що при спільній перемозі і після неї вирішальним фактором повинні були стати не вони, а навчений досвідом пролетаріат,— хіба за цих умов не можна було цілком розраховувати на те, що революція меншості перетвориться в революцію більшості?

Історія показала, що і ми і всі ті, хто мислив як ми, не мали рації. Вона ясно показала, що стан економічного розвитку європейського континенту в той час зовсім ще не був таким зрілим, щоб усунути капіталістичний спосіб виробництва; вона довела це тією економічною революцією, яка з 1848 р. охопила весь континент і вперше дійсно утвердила велику промисловість у Франції, Австрії, Угорщині, Польщі і недавно в Росії, а Німеччину перетворила просто-таки в першокласну промислову країну,— і все це на капіталістичній основі, яка, таким чином, у 1848 р. мала ще дуже велику здатність до розширення. Але саме ця промислова революція і внесла скрізь ясність у відносини між класами; вона усунула велику кількість проміжних категорій, що перейшли з мануфактурного періоду, а в Східній Європі навіть з цехового ремесла, породила справжню буржуазію і справжній великопромисловий пролетаріат, висунувши їх на передній план суспільного розвитку. А внаслідок цього боротьба між цими двома великими класами, що відбувалася в 1848 р. крім Англії тільки в Парижі і хіба ще в деяких великих промислових центрах, тепер поширилася по всій Європі і досягла такої сили, яка в 1848 р. була ще немислима. Тоді — багато туманних євангелій різних сект з їхніми панацеями, тепер — *одна* загальновизнана, до краю ясна теорія Маркса, яка чітко формулює кінцеві цілі боротьби; тоді — поділені і роз'єднані місцевими і національними особливостями маси, які були зв'язані лише почуттям спільних страждань, нерозвинені і безпорадно переходили від

запалу до відчаю; тепер — *єдина* велика інтернаціональна армія соціалістів, що нестримно йде вперед, з кожним днем посилюється щодо кількості, організованості, дисциплінованості, свідомості і впевненості в перемозі. Якщо навіть і ця могутня армія пролетаріату все ще не досягла мети, якщо замість того, щоб добитися перемоги *одним* рішучим ударом, вона змушена поволі просуватися вперед, завойовуючи в суворій, запеклій боротьбі одну позицію за другою, то це остаточно доводить, наскільки неможливо було в 1848 р. добитися соціального перетворення за допомогою простого раптового нападу.

Буржуазія [520], яка розпалася на дві династично-монархічні фракції і яка, проте, насамперед вимагала спокою і безпеки для своїх грошових справ; проти неї хоч і переможений, але все ще грізний пролетаріат, навколо якого дедалі більше групувалися дрібні буржуа і селяни — постійна загроза насильного вибуху, який усе ж не подавав ніяких надій на остаточне розв'язання питання,— таке було становище, немовби створене для державного перевороту третього, псевдодемократичного претендента, Луї Бонапарта. 2 грудня 1851 р. він за допомогою армії поклав край напруженому становищу і забезпечив Європі внутрішній спокій, ощаслививши її зате новою ерою воєн [521]. Період революцій знизу на якийсь час закінчився; настав період революцій згори.

Повернення до імперії в 1851 р. дало новий доказ незрілості пролетарських прагнень того часу. Але самій же імперії треба було створити умови, за яких вони повинні були досягти зрілості. Внутрішній спокій забезпечив цілковитий простір для нового піднесення промисловості; необхідність використати армію і спрямувати революційні настрої в бік зовнішньої політики породила війни, за допомогою яких Бонапарт, під приводом захисту «принципу національностей» [522], намагався всякими хитрощами добитись анексій для Франції. Його наслідувач Бісмарк засвоїв ту саму політику для Пруссії; в 1866 р. він учинив свій державний переворот, свою революцію згори щодо Німецького союзу і Австрії, а також і щодо прусської палати, яка вступила в конфлікт з урядом [523]. Але Європа була надто мала для двох Бонапартів, і от, з іронії історії, Бісмарк скинув Бонапарта, а Вільгельм, король Пруссії, створив не тільки малонімецьку імперію, а й Французьку республіку. Загальним же результатом було те, що самостійність і внутрішня єдність великих європейських націй, за винятком Польщі, стали дійсністю, щоправда, в порівняно скромних межах, але все ж у межах, досить широких для того, щоб процес розвитку робітничого класу не гальмувався більше національними ускладненнями. Могильники революції 1848 р. стали її душоприказниками. А поруч з ними вже грізно піднімався спадкоємець 1848 р.— пролетаріат в особі *Інтернаціоналу*.

Після війни 1870—1871 рр. Бонапарт зникає зі сцени, а місія Бісмарка виявляється виконаною, так що він знову може перетворитися в звичайного юнкера. Але завершенням цього періоду є Паризька Комуна. Віроломна спроба Тьєра вкрасти у паризької національної гвардії[524] її артилерію викликала переможне повстання. Знову виявилося, що в Парижі вже неможлива ніяка інша революція, крім пролетарської. Після перемоги панування дісталося робітничому класові само собою, без усякого спору. І знову виявилось, як неможливо було навіть і тоді, через двадцять років після періоду, описуваного в пропонованій брошурі, це панування робітничого класу. З одного боку, Франція кинула Париж напризволяще, байдуже спостерігаючи, як він спливав кров'ю під ядрами Мак-Магона; з другого боку, Комуна виснажувалась у марній боротьбі двох партій, на які вона поділялася: бланкістів (більшість) і прудоністів (меншість), з яких ні ті, ні інші не знали, щó треба було робити. Легка перемога 1871 р. була такою ж марною, як і раптовий напад у 1848 році.

Разом з Паризькою Комуною сподівались остаточно поховати пролетаріат, який бореться. Але якраз навпаки, з часів Комуни і франко-прусської війни починається його наймогутніше піднесення. Зарахування всього придатного до військової служби населення в армії, які налічують уже мільйони солдатів, застосування вогнепальної зброї, артилерійських снарядів і вибухових речовин ще нечуваної сили дії — все це здійснило цілковитий переворот у всій військовій справі, що відразу поклав, з одного боку, край бонапартистському періодові воєн і забезпечив мирний промисловий розвиток, зробивши неможливою ніяку іншу війну, крім нечуваної щодо своєї жорстокості світової війни, результат якої зовсім не можна передбачити. З другого боку, цей переворот, викликавши збільшення в геометричній прогресії воєнних витрат, неминуче спричинив непомірне підвищення податків і кинув тим самим незабезпечені класи населення в обійми соціалізму. Анексія Ельзас-Лотарінгії, найближча причина шаленої гонки озброєнь, могла розпалити шовінізм французької і німецької буржуазії у відношенні однієї до одної, але для робітників обох країн вона стала лише новою сполучною ланкою. І день роковин Паризької Комуни став першим спільним святом для всього пролетаріату.

Війна 1870—1871 рр. і поразка Комуни, як передбачав Маркс, тимчасово перенесли центр ваги європейського робітничого руху з Франції в Німеччину. У Франції, зрозуміло, потрібні були роки, щоб оправитися від кровопускання, влаштованого у травні 1871 року. Навпаки, в Німеччині, де все швидше розвивалася промисловість, поставлена до того ж благодатними французькими мільярдами[525] в просто-таки тепличні умови, ще швидше і невпинніше зростала соціал-демократія. Завдяки тому вмінню,

з яким німецькі робітники використали запроваджене в 1866 р. загальне виборче право, дивовижне зростання партії стало очевидне всьому світові з безспірних цифр: у 1871 р.— 102 000, у 1874 р.— 352 000, у 1877 р.— 493 000 соціал-демократичних голосів. Потім прийшло визнання цих успіхів згори у формі закону проти соціалістів [526]; партія була тимчасово розбита, кількість одержаних нею голосів упала в 1881 р. до 312 000. Але це становище партія швидко подолала, і ось під гнітом виняткового закону, без преси, без легальної організації, без права спілок і зборів, тільки і почалося по-справжньому швидке зростання: в 1884 р.— 550 000, в 1887 р.— 763 000, в 1890 р.— 1 427 000 голосів. Тут рука держави ослабла. Закон проти соціалістів зник, кількість соціалістичних голосів збільшилася до 1 787 000, що становило понад чверть усіх поданих голосів. Уряд і панівні класи вичерпали всі свої засоби — даремно, безцільно, безрезультатно. Властям, від нічного сторожа до рейхсканцлера, довелося примиритися з тим, що вони дістали — і до того ж від жалюгідних робітників! — відчутні докази свого безсилля, і докази ці налічувалися мільйонами. Держава зайшла у безвихідь, а робітники тільки починали свій шлях.

Але поряд з цією першою послугою, яку німецькі робітники зробили справі робітничого класу самим своїм існуванням як найсильніша, найдисциплінованіша і найшвидше зростаюча соціалістична партія, вони зробили їй ще й другу велику послугу. Вони дали своїм товаришам у всіх країнах нову зброю — одну з найгостріших,— показавши їм, як треба користуватися загальним виборчим правом.

Загальне виборче право давно вже існувало у Франції, але воно здобуло там погану репутацію внаслідок того, що ним зловживав бонапартистський уряд. Після Комуни не існувало робітничої партії, яка могла б його використати. В Іспанії воно теж було запроваджене з часів республіки [527], але в Іспанії утримуватися від участі у виборах було здавна загальним правилом усіх серйозних опозиційних партій. Результати швейцарського досвіду з загальним виборчим правом теж найменше могли підбадьорити робітничу партію. Революційні робітники романських країн звикли вважати виборче право пасткою, знаряддям урядового обману. В Німеччині справа стояла інакше. Вже «Комуністичний маніфест» проголосив завоювання загального виборчого права, завоювання демократії, одним з перших і найважливіших завдань пролетаріату, що веде боротьбу, і Лассаль знову висунув цю вимогу. Коли ж Бісмарк був змушений запровадити загальне виборче право [528] як єдиний засіб заінтересувати в своїх планах народні маси, наші робітники відразу поставилися до справи серйозно і послали Августа Бебеля в перший установчий рейхстаг. І з того часу вони так користувалися виборчим пра-

вом, що це принесло величезну користь їм самим і стало прикладом для робітників усіх країн. Виборче право, говорячи словами французької марксистської програми, було ними transformé de moyen de duperie qu'il a été jusqu'ici en instrument d'émancipation — перетворене із знаряддя обману, яким воно було досі, в знаряддя визволення [529]. І якби навіть загальне виборче право не давало ніякої іншої вигоди, крім тієї, що воно дозволило нам через кожні три роки робити підрахунок наших сил; що завдяки регулярно відзначуваному несподівано швидкому зростанню кількості голосів воно однаково посилювало як упевненість робітників у перемозі, так і страх ворогів, ставши, таким чином, нашим найкращим засобом пропаганди; що воно давало нам точні відомості про наші власні сили і про сили всіх партій наших противників і тим самим давало ні з чим не зрівнянний масштаб для розрахунку наших дій, захищаючи нас як від несвоєчасної нерішучості, так і від несвоєчасної безглуздої сміливості,— якби це було єдиною вигодою, яку давало нам право голосу, то й цього було б уже більш ніж досить. Але воно дало значно більше. Під час передвиборної агітації це право дало нам найкращий засіб зв'язатися з народними масами там, де вони ще були далекі від нас, і змусити всі партії захищати свої погляди і дії від наших атак перед усім народом; крім того, в рейхстагу воно дало нашим представникам трибуну, з якої вони могли значно авторитетніше і вільніше, ніж у пресі і на зборах, звертатися як до своїх противників у парламенті, так і до мас за його стінами. Яка користь була для уряду і буржуазії в їхньому законі проти соціалістів, якщо передвиборна агітація і соціалістичні промови в рейхстагу безперестанно завдавали йому ударів?

Але разом з цим успішним використанням загального виборчого права почав застосовуватися зовсім новий спосіб боротьби пролетаріату, і він швидко почав розвиватися далі. Виявили, що державні установи, за допомогою яких буржуазія організовує своє панування, відкривають і інші можливості для боротьби робітничого класу проти цих самих установ. Робітники почали брати участь у виборах до ландтагів окремих держав, до муніципалітетів, промислових судів, стали змагатися з буржуазією за кожну виборну посаду, якщо при заміщенні її в голосуванні брала участь достатня кількість робітничих голосів. І вийшло так, що буржуазія і уряд почали значно більше боятися легальної діяльності робітничої партії, ніж нелегальної, успіхів на виборах,— ніж успіхів повстання.

Бо і тут умови боротьби істотно змінилися. Повстання старого типу, вулична боротьба з барикадами, яка до 1848 р. скрізь кінець кінцем вирішувала справу, значною мірою застаріла.

Не будемо створювати собі щодо цього ілюзій: справжня перемога повстання над військами у вуличній боротьбі, тобто така

перемога, яка буває в битві між двома арміями, є великою рідкістю. Але інсургенти так само рідко і розраховували на таку перемогу. Для них уся справа була в тому, щоб підірвати дух військ моральним впливом, який у боротьбі між арміями двох воюючих країн не відіграє ніякої ролі або в усякому разі відіграє значно меншу роль. Якщо це вдається, то війська відмовляються стріляти, або ж командири розгублюються, і повстання перемагає. Якщо ж це не вдається, то на боці військ, навіть при меншій їх кількості, позначаються переваги кращого озброєння і навчання, єдиного командування, планомірного застосування бойових сил і дотримання дисципліни. Найбільше, чого може досягти повстання в суто тактичному розумінні, це — спорудження і захист за всіма правилами мистецтва якоїсь окремої барикади. Взаємна підтримка, розташування і відповідно використання резервів,— словом, погодження дій і взаємодія окремих підрозділів, необхідні навіть для захисту якогось одного міського району, не кажучи вже про захист цілого великого міста,— досяжні лише дуже невеликою мірою, а здебільшого і зовсім недосяжні; зосередження бойових сил в одному вирішальному пункті відпадає тут само собою. Тому переважаючою формою боротьби є пасивна оборона; якщо наступ подекуди і провадиться, то тільки як виняток, для випадкових вилазок і флангових атак, а як правило, наступ обмежується лише зайняттям позицій, залишених відступаючими військами. До того ж війська мають гармати і добре споряджені й навчені інженерні частини, а в інсургентів цих засобів боротьби майже завжди зовсім немає. Тому не дивно, що навіть ті барикадні бої, в яких був виявлений величезний героїзм,— у Парижі в червні 1848 р., у Відні в жовтні 1848 р., в Дрездені у травні 1849 р.,— закінчувалися поразкою повстання, тільки-но керівники наступаючих військ, відкинувши всякі політичні міркування, починали діяти, виходячи з суто воєнної точки зору, і могли покластися на своїх солдатів.

Численні успіхи інсургентів до 1848 р. пояснюються дуже різноманітними причинами. У Парижі в липні 1830 р. і в лютому 1848 р., а також у більшості вуличних боїв в Іспанії між інсургентами і військами стояла національна гвардія, яка або прямо переходила на бік повсталих, або ж своєю пасивною і нерішучою поведінкою викликала вагання також і у військах і яка крім того доставляла повсталим зброю. Там, де ця національна гвардія з самого початку виступала проти повстання, як у Парижі в червні 1848 р., повстання зазнавало поразки. В Берліні в 1848 р. народ переміг почасти тому, що вночі і ранком 19 березня до нього приєдналося багато свіжих бойових сил, почасти внаслідок утоми і поганого постачання військ, почасти, нарешті, внаслідок наказів, які паралізували їхні дії. Але в усіх випадках повсталі здобували перемогу тому, що війська відмовлялися стрі-

ляти, що у командирів пропадала рішучість або ж тому, що у них були зв'язані руки.

Отже, навіть у класичні часи вуличних боїв барикада справляла більше моральний вплив, ніж матеріальний. Вона була засобом похитнути стійкість військ. Якщо їй вдавалося продержатись до того часу, поки ця мета бувала досягнута,— перемога була здобута; якщо не вдавалося,— боротьба закінчувалася поразкою. Ось той головний пункт, який слід мати на увазі також при дослідженні шансів, можливих у майбутньому вуличних боїв *.

Ці шанси, зрештою, були вже в 1849 р. досить погані. Буржуазія скрізь перейшла на бік урядів; представники «освіти і власності» вітали і пригощали війська, що виступали на придушення повстань. Барикада втратила свою привабливість: солдати бачили за нею вже не «народ», а бунтарів, заколотників, грабіжників, прихильників дільби, покидьків суспільства; офіцери з часом освоїлися з тактикою вуличної боротьби: вони вже не йшли навпростець і без прикриття на імпровізований бруствер, а обминали його через сади, двори та будинки. І це при деякій вправності вдавалося тепер у дев'яти випадках з десяти.

Але з того часу сталося багато ще й інших змін, і все на користь військ. Якщо значно виросли великі міста, то ще більше зросла чисельність армій. Населення Парижа і Берліна не збільшилося з 1848 р. в чотири рази, зате гарнізони їхні збільшилися більше ніж учетверо. Завдяки залізницям чисельність цих гарнізонів за 24 години може бути більш ніж подвоєна, а за 48 годин доведена до розмірів величезних армій. Озброєння цієї надмірно зрослої армії стало незрівнянно дійовішим. У 1848 р.— гладкоствольна ударна рушниця, яка заряджається з дульної частини; тепер — малокаліберна магазинна рушниця, що заряджається з казенної частини, рушниця, яка стріляє в чотири рази далі і вдесятеро влучніше і швидше, ніж стара. Раніше — артилерія з порівняно слабо діючими ядрами і картеччю; тепер — розривні гранати, з яких досить однієї, щоб зруйнувати найкращу барикаду. Раніше — кирка сапера для проломлювання брандмауерів; тепер — динамітний патрон.

Навпаки, на боці інсургентів усі умови змінилися на гірше. Повстання, якому співчували б усі верстви народу, навряд чи повториться; у класовій боротьбі середні верстви ніколи, треба думати, не об'єднаються всі без винятку навколо пролетаріату так, щоб згуртована навколо буржуазії реакційна партія майже зникла. «Народ», таким чином, завжди виступатиме розділеним, а, отже, не буде тієї могутньої підойми, що виявилася такою

* У тексті, надрукованому в журналі «Die Neue Zeit» і в окремому виданні «Класової боротьби у Франції» 1895 р., цієї фрази немає. *Ред.*

дійовою в 1848 році. Якщо на боці повсталих буде більше солдатів, які відбули військову службу, то зате озброїти їх буде важче. Мисливські рушниці і рушниці в дорогій оправі з магазинів зброї,— навіть якщо їх за розпорядженням поліції не зроблять наперед непридатними, вийнявши ту чи іншу частину затвора,— жодною мірою не можуть, навіть коли стріляти з них на близькій відстані, зрівнятися з солдатською магазинною рушницею. До 1848 р. можна було самим виготовляти з пороху і свинцю потрібний заряд, а тепер для кожної рушниці потрібні спеціальні патрони, схожі один на одного лише в тому відношенні, що всі вони являють собою складний продукт великої промисловості і, отже, не можуть бути негайно виготовлені, так що більша частина рушниць лишається непотрібною, якщо немає придатних спеціально до них бойових патронів. Нарешті, довгі, прямі, широкі вулиці у новозбудованих після 1848 р. кварталах великих міст немов умисне пристосовані для дії нових гармат і гвинтівок. Безумцем був би той революціонер, який сам вибрав би для барикадної боротьби нові робітничі квартали в північній і східній частинах Берліна.

Чи означає це, що в майбутньому вулична боротьба вже не відіграватиме ролі? Анітрохи. Це означає тільки, що умови з 1848 р. стали значно менш сприятливими для бійців з цивільного населення, значно більш сприятливими для військ. Майбутня вулична боротьба може, таким чином, привести до перемоги лише тоді, коли це невигідне співвідношення буде врівноважене іншими моментами. Тому вулична боротьба відбуватиметься рідше на початку великої революції, ніж у дальшому її ході, і до неї треба буде братися з більшими силами. А сили ці так само, як і протягом усієї великої французької революції, як і 4 вересня і 31 жовтня 1870 р. у Парижі [530], віддадуть перевагу, треба думати, відкритому наступові, а не пасивній барикадній тактиці *.

Чи зрозуміло тепер читачеві, чому панівні класи хочуть заманити нас неодмінно туди, де стріляє рушниця і рубає шабля? Чому нам тепер закидають боягузливість за те, що ми не хочемо негайно, не оглядаючись, виходити на вулицю, де, як ми наперед знаємо, нас чекає поразка? Чому нас так наполегливо умовляють погодитися, нарешті, зіграти роль гарматного м'яса?

Ці панове зовсім даремно розсипають свої прохання і свої виклики. Ми не такі дурні. З таким же успіхом вони могли б зажадати в найближчу війну від свого ворога, щоб він вишикував свої війська в лінію, як у часи старого Фріца **, або в колони з цілих дивізій, як під Ваграмом і Ватерлоо [531], і до того ж з кремінними рушницями в руках. Якщо змінилися умови для

* У тексті «Die Neue Zeit» і окремого видання «Класової боротьби у Франції» 1895 р. всього цього абзаца немає. *Ред.*

** — Фрідріха II. *Ред.*

війни між народами, то не менше змінилися вони і для класової боротьби. Минув час раптових нападів, революцій, здійснюваних нечисленною свідомою меншістю, яка стоїть на чолі несвідомих мас. Там, де справа йде про цілковите перетворення суспільного ладу, маси самі повинні брати в цьому участь, самі повинні розуміти, за що точиться боротьба, за що вони проливають кров і жертвують життям *. Цього навчила нас історія останніх п'ятдесяти років. Але для того щоб маси зрозуміли, що треба робити, потрібна тривала наполеглива робота, і саме цю роботу ми й ведемо тепер, ведемо з таким успіхом, який викликає розпач у наших противників.

У романських країнах теж починають дедалі більше розуміти, що стару тактику треба піддати переглядові. Німецький приклад використання виборчого права, завоювання всіх доступних нам позицій скрізь наслідують; скрізь непідготовлені атаки відійшли на задній план **. У Франції, де за сто з чимось років грунт як би то не було розпушений рядом революцій, де немає жодної партії, яка не віддала б своєї данини змовам, повстанням і всяким іншим революційним діям; у Франції, де внаслідок цього уряд аж ніяк не може з певністю покладатися на армію і де взагалі обставини значно сприятливіші для раптових повстань, ніж у Німеччині,— навіть у Франції соціалісти дедалі більше приходять до переконання, що для них тривка перемога можлива лише тоді, коли вони попередньо привернуть на свій бік широку масу народу, тобто в даному разі селян. Терпляча пропагандистська і парламентська діяльність визнані і там найближчим завданням партії. Успіхи не примусили на себе чекати. Завойовано не тільки цілий ряд муніципалітетів; у палатах засідають 50 соціалістів, і вони вже скинули три міністерства і одного президента республіки. В Бельгії робітники торік завоювали виборче право [532] і здобули перемогу в чверті виборчих округів. У Швейцарії, Італії, Данії, навіть у Болгарії і Румунії соціалісти мають своїх представників у парламентах. В Австрії всі партії прийшли до одностайного висновку, що неможливо більше перекривати нам доступ до рейхсрату. Ми неодмінно туди проникнемо, суперечка точиться лише про те — через які двері. І навіть якщо в Росії збереться знаменитий Земський собор *** — ці національні збори, скликанню яких так марно чинить опір молодий Микола,— ми можемо з певністю розраховувати, що будемо і там мати своїх представників.

* У тексті «Die Neue Zeit» і окремого видання «Класової боротьби у Франції» 1895 р. замість слів «за що вони проливають кров і жертвують життям» надруковано: «за що вони повинні виступати». *Ред.*

** У тексті «Die Neue Zeit» і окремого видання «Класової боротьби у Франції» 1895 р. слів «скрізь непідготовлені атаки відійшли на задній план» немає. *Ред.*

*** В оригіналі російський вислів, написаний латинськими буквами. *Ред.*

Само собою зрозуміло, що через це наші товариші за кордоном ні в якому разі не відмовляються від свого права на революцію. Адже право на революцію є єдиним *дійсно* «історичним правом» — єдиним, на якому грунтуються всі без винятку сучасні держави, в тому числі і Мекленбург, де дворянська революція закінчилась у 1755 р. «договором про спадкування», цим преславним документом феодалізму [533], який діє ще й досі. Право на революцію так міцно ввійшло в загальну свідомість, що навіть генерал фон Богуславський тільки на основі цього народного права і виводить право на державний переворот для свого імператора.

Але хоч би що відбувалося в інших країнах, німецька соціал-демократія займає особливе становище, і цим, принаймні на найближчий час, визначається її особливе завдання. Два мільйони виборців, яких вона посилає до урн, а також молодь і жінки, які, не будучи виборцями, стоять за ними, становлять найчисленнішу, найкомпактнішу масу, вирішальний «ударний загін» інтернаціональної пролетарської армії. Ця маса становить уже зараз більше чверті всіх поданих голосів, і вона весь час зростає, як доводять додаткові вибори до рейхстагу, вибори до ландтагів окремих держав, до муніципалітетів і промислових судів. Її зростання відбувається так само стихійно, так само безперервно, так само нестримно і разом з тим так само спокійно, як якийсь процес, що відбувається в природі. Всі спроби уряду перешкодити цьому були марними. Ми можемо вже тепер розраховувати на $2^1/_4$ мільйона виборців. Якщо так буде і далі, ми завоюємо на кінець цього століття більшу частину середніх верств суспільства, дрібну буржуазію і дрібне селянство, і виростемо в країні у вирішальну силу, перед якою хочеш не хочеш змушені будуть схилитися всі інші сили. Сприяти не покладаючи рук цьому зростанню, поки воно само собою не переросте через голову пануючої урядової системи, не знищувати цей міцніючий з кожним днем ударний загін в авангардних сутичках, а зберігати його недоторканним до вирішального дня * — ось наше головне завдання. І тільки один засіб міг би тимчасово затримати і навіть відкинути на якийсь час назад невпинне зростання соціалістичних бойових сил у Німеччині: велика сутичка з військами, кровопускання, як у 1871 р. в Парижі. З часом ми перебороли б і це. Не можна стерти з лиця землі партію, яка налічує мільйони, для цього не вистачить усіх магазинних рушниць Європи і Америки. Але це затримало б нормальний хід розвитку, в критичний момент ми залишилися б, можливо, без ударного загону, вирі-

* У тексті «Die Neue Zeit» і окремого видання «Класової боротьби у Франції» 1895 р. слів «не знищувати цей міцніючий з кожним днем ударний загін в авангардних сутичках, а зберігати його недоторканним до вирішального дня» немає. *Ред.*

шальна битва * була б відкладена, віддалена і коштувала б тяжчих жертв.

Іронія всесвітньої історії ставить усе догори ногами. Ми, «революціонери», «повалювачі», ми добиваємося значно більшого за допомогою легальних засобів, ніж за допомогою нелегальних або за допомогою перевороту. Партії, які називають себе партіями порядку, гинуть від створеного ними ж самими легального становища. В розпачі вони вигукують разом з Оділоном Барро: la légalité nous tue, законність нас убиває [534], тимчасом як ми при цій законності наживаємо пружні мускули і червоні щоки і квітнемо, як вічне життя. І коли *ми* не будемо такі нерозсудливі, щоб на догоду цим партіям дати себе втягти у вуличну боротьбу, то їм кінець кінцем залишиться тільки одне: самим порушити цю фатальну законність.

Тим часом вони складають нові закони проти перевороту. Знов-таки все поставлене догори ногами. Хіба сьогоднішні фанатичні вороги перевороту не були вчора самі повалювачами? Хіба *ми* викликали громадянську війну 1866 року? Хіба *ми* прогнали короля ганноверського, курфюрста гессенського, герцога нассауського ** з їхніх родових, законних, спадкових земель і захопили ці землі? І ці повалювачі Німецького союзу і трьох корон з ласки божої скаржаться на переворот! Quis tulerit Gracchos de seditione querentes? ***. Хто може дозволити прихильникам Бісмарка лаяти переворот?

Але нехай вони проводять свої законопроекти проти перевороту, нехай роблять їх ще лютішими, нехай перетворюють весь кримінальний кодекс у каучук,— вони досягнуть лише того, що дадуть новий доказ свого безсилля. Для того щоб ущемити соціал-демократію всерйоз, їм доведеться вдатися ще до зовсім інших заходів. Проти соціал-демократичного перевороту, якому в даний момент іде на користь саме дотримання законів, вони можуть пустити в хід лише переворот з боку партій порядку, переворот, який не може статися без порушення законів. Пан Реслер, прусський бюрократ, і п. фон Богуславський, прусський генерал, показали їм єдиний спосіб, який можна було б, мабуть, пустити в хід проти робітників, що не дають втягти себе у вуличну боротьбу. Порушення конституції, диктатура, повернення до абсолютизму, regis voluntas suprema lex! **** Сміливіше ж, панове, тут нічого базікати, тут треба діяти!

---

* У тексті «Die Neue Zeit» і окремого видання «Класової боротьби у Франції» 1895 р. слів «в критичний момент ми залишилися б, можливо, без ударного загону» немає, а замість слів «вирішальна битва» надруковано: «рішення». *Ред.*

** — Георга V, Фрідріха-Вільгельма I і Адольфа I. *Ред.*

*** — Хіба можна терпіти, коли заколотом обурюються Гракхи? (Ювенал, сатира друга). *Ред.*

**** — воля монарха — найвищий закон! *Ред.*

Але не забувайте, що Німецька імперія, як і всі дрібні держави і як усі сучасні держави взагалі,— *продукт договору*: по-перше, договору між монархами і, по-друге, договору між монархами і народом. Якщо одна сторона порушує договір, то втрачає силу договір у цілому, і друга сторона також звільняється від зобов'язань. Це чудово продемонстрував нам Бісмарк у 1866 році. Отже, якщо ви порушите імперську конституцію, то соціал-демократія теж буде вільна від своїх зобов'язань і зможе вчинити щодо вас, як вона вважатиме за потрібне. Але щò саме вона зробить,— цю таємницю вона навряд чи розкриє вам тепер *.

Майже рівно 1600 років тому в Римській імперії теж діяла небезпечна партія перевороту. Вона підривала релігію і всі основи держави, вона просто-таки заперечувала, що воля імператора — найвищий закон, вона не мала вітчизни, була інтернаціональною; вона поширилася на всі провінції імперії, від Галлії до Азії, і проникла за її межі. Довгий час вона діяла приховано, вела таємну роботу, але протягом досить уже тривалого часу вона почувала себе досить сильною, щоб виступити відкрито. Ця партія перевороту, відома під назвою християн, мала багато прихильників і у військах; цілі легіони були християнськими. Коли їх посилали на торжества язичеської панівної церкви для того, щоб віддати там військові почесті, солдати, які належали до партії перевороту, були такі зухвалі, що прикріпляли як протест до своїх шоломів спеціальні знаки — хрести. Навіть звичайні у казармах утиски з боку начальників були безрезультатні. Імператор Діоклетіан не міг більше спокійно дивитись, як підривалися в його військах порядок, слухняність і дисципліна. Він ужив енергійних заходів, поки ще було не пізно. Він видав закон проти соціалістів,— чи то пак, проти християн. Збори повалювачів були заборонені, місця, де вони збиралися, були закриті або навіть зруйновані, християнські знаки — хрести і т. ін.— були заборонені, як у Саксонії заборонені червоні носовички. Християни були позбавлені права займати державні посади, вони не могли бути навіть єфрейторами. Оскільки в той час ще не було суддів, як слід вимуштруваних щодо «небезсторонності», суддів, існування яких передбачає внесений п. фон Келлером законопроект про відвернення державного перевороту, то християнам було просто заборонено шукати захисту в суді. Але й цей винятковий закон лишився безрезультатним. Християни, глузуючи, зривали текст закону із стін і навіть, кажуть, підпалили в Нікомедії палац, в якому перебував у цей час імператор. Тоді він помстився масовим переслідуванням християн у 303 р. нашого літочислення. Це було останнє з переслідувань такого роду. І воно

* У тексті «Die Neue Zeit» і окремого видання «Класової боротьби у Франції» 1895 р. останніх трьох фраз цього абзаца немає. *Ред.*

справило такий великий вплив, що через 17 років переважна більшість армій складалася з християн, а наступний самодержець усієї Римської імперії, Константин, прозваний церковниками великим, проголосив християнство державною релігією.

Лондон, 6 березня 1895 р.

Ф. Енгельс

Надруковано (із скороченнями) в журналі «Die Neue Zeit», Bd. 2, № 27 і 28, 1894—1895 pp. і в книзі: Karl Marx. Die Klassenkämpfe in Frankreich 1848 bis 1850. Berlin, 1895

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 22, с. 501—519

К. МАРКС і Ф. ЕНГЕЛЬС

ЛИСТИ

ЕНГЕЛЬС — ПЕТРУ ЛАВРОВИЧУ ЛАВРОВУ

В ЛОНДОНІ

Лондон, 12—17 листопада 1875 р.

Дорогий пане Лавров!

Повернувшись із поїздки в Німеччину, я взявся, нарешті, за Вашу статтю, яку щойно прочитав з великим інтересом [535]. Надсилаю Вам свої зауваження до неї, які пишу німецькою мовою, бо це дає мені можливість висловлюватися стисліше.

1) В ученні Дарвіна я приймаю *теорію розвитку*, а дарвінівський спосіб доведення (боротьба за існування, природний добір) вважаю всього тільки першим, тимчасовим, недосконалим виявом щойно відкритого факту. До Дарвіна саме ті люди, які тепер усюди бачать тільки *боротьбу* за існування (Фогт, Бюхнер, Молешотт та ін.), наголошували якраз на *співробітництві* в органічній природі, вказуючи на те, як рослини постачають тваринам кисень і їжу і, навпаки, тварини постачають рослинам вуглекислоту і добрива, як це особливо підкреслював Лібіх. Обидві ці концепції в певних межах до певної міри правомірні, але як та, так і друга однаково односторонні й обмежені. Взаємодія тіл природи — як мертвих, так і живих — включає як гармонію, так і колізію, як боротьбу, так і співробітництво. Якщо через це якийсь, з дозволу сказати, природознавець дозволяє собі підводити всю багату різноманітність історичного розвитку під односторонню й убогу формулу «боротьба за існування», формулу, яка навіть у галузі природи може бути прийнята тільки cum grano salis *, то такий метод сам собі виносить обвинувальний вирок.

2) З трьох цитованих Вами «переконаних дарвіністів» ** на увагу заслуговує, очевидно, тільки Гельвальд. Зейдліц — у кращому разі дрібна величина, а Роберт Бір — романіст, роман яко-

* — буквально: з пучкою солі: в переносному розумінні: з певним застереженням. *Ред.*

** Слова в лапках узяті з статті Лаврова і написані Енгельсом по-російськи латинськими літерами. *Ред.*

го «Тричі» друкується тепер у журналі «Über Land und Meer»[536]. Там цілком доречне все його фанфаронство.

3) Не заперечуючи переваг Вашого методу критики, який я назвав би психологічним, я вибрав би інший метод. На кожного з нас більшою чи меншою мірою впливає інтелектуальне середовище, в якому ми переважно буваємо. Для Росії, де Ви краще за мене знаєте свою публіку, і для пропагандистського журналу, який апелює до «зв'язуючого афекту» *, до морального почуття, Ваш метод, можливо, є найкращим. Для Німеччини, де фальшива сентиментальність завдавала і далі завдає такої нечуваної шкоди, він би не годився, його неправильно зрозуміли б, перекрутили б у сентиментальному дусі. У нас скоріше потрібна ненависть, ніж любов,— принаймні на найближчий час,— і насамперед необхідно відмовитися від останніх залишків німецького ідеалізму, відновити матеріальні факти в їхніх історичних правах. Тому я повів би атаку (і в свій час, мабуть, зроблю це) на цих буржуазних дарвіністів ось як:

Усе вчення Дарвіна про боротьбу за існування є просто перенесенням із суспільства в сферу живої природи вчення Гоббса про bellum omnium contra omnes[537] і вчення буржуазних економістів про конкуренцію, поряд з мальтусівською теорією народонаселення. Проробивши цей фокус (безумовну правомірність якого я заперечую, як уже було зазначено в 1-му пункті, особливо щодо мальтусівської теорії), знову переносять ці самі теорії з органічної природи в історію і потім твердять, ніби доведено, що вони мають силу вічних законів людського суспільства. Наївність цієї процедури впадає в око, на це не варто витрачати слів. Але якби я хотів спинитися на цьому докладніше, то я зробив би це так, що насамперед показав би, що вони — погані *економісти*, і тільки потім, що вони — погані природознавці і філософи.

4) Істотна відмінність людського суспільства від угруповань тварин полягає в тому, що тварини в кращому разі *збирають*, тоді як люди *виробляють*. Уже одна ця — єдина, але фундаментальна — відмінність робить неможливим перенесення, без відповідних застережень, законів тваринних угруповань на людське суспільство. Завдяки цій відмінності стало можливим, як Ви правильно зауважили, щоб

> «людина вела боротьбу не тільки за існування, але за втіху і *за збільшення своїх утіх* **... готова була для вищої втіхи зректися нижчих» ***.

Не заперечуючи Ваших дальших висновків з цього, я б, виходячи з своїх передпосилок, зробив такі висновки. Отже, людське

* Слова в лапках узяті Енгельсом з статті Лаврова; слово «зв'язуючий» він написав по-російськи латинськими літерами. *Ред.*

** Підкреслено Енгельсом. *Ред.*

*** Слова в лапках узяті з статті Лаврова і написані Енгельсом по-російськи латинськими літерами. *Ред.*

виробництво на певному ступені досягає такої висоти, що можуть бути вироблені предмети не тільки для задоволення необхідних потреб, а й для задоволення потреб у розкоші, спочатку, правда, тільки для меншості. Боротьба за існування,— якщо ми на момент залишимо тут у силі цю категорію,— перетворюється, таким чином, у боротьбу за втіхи, у боротьбу не за самі тільки засоби *існування*, але й за засоби *розвитку*, за *суспільно-вироблювані* засоби розвитку, а до цього ступеня категорії з тваринного світу вже не можуть бути застосовані. Але якщо виробництво в своїй капіталістичній формі, як це відбувається тепер, створює значно більшу кількість засобів існування і розвитку, ніж може спожити капіталістичне суспільство, бо воно штучно усуває величезну масу дійсних виробників від споживання цих засобів існування і розвитку; якщо власний закон життя цього суспільства змушує його до того, щоб постійно розширяти це і без того вже надмірно велике, для нього, виробництво, і тому воно змушене періодично, кожні десять років, знищувати не тільки велику кількість продуктів, а й самі продуктивні сили,— то який же смисл мають тут балачки про «боротьбу за існування»? Боротьба за існування може тут полягати ще тільки в тому, що клас, який виробляє, відбере керування виробництвом і розподілом у класу, в руках якого це керування було досі, але який став тепер не здатним до нього, а саме це і є соціалістична революція.

Між іншим, досить поглянути на попередній хід історії як на безперервний ряд класових битв, щоб стала ясною вся поверховість розуміння цієї історії як якогось трохи видозміненого варіанта «боротьби за існування». Тому я ніколи не зробив би такої послуги цим псевдонатуралістам.

5) З цієї самої причини я відповідно інакше сформулював би Вашу по суті цілком правильну тезу, що

«ідея солідарності для полегшення боротьби могла... вирости, нарешті, до того, щоб охопити все людство і протиставити його як солідарне суспільство братів усьому іншому світові мінералів, рослин і тварин» *.

6) Але, з другого боку, я не можу погодитися з Вами, що «боротьба всіх проти всіх» * була першою фазою людського розвитку. На мою думку, суспільний інстинкт був однією з найважливіших підойм розвитку людини з мавпи. Перші люди, мабуть, жили стадами, і, наскільки наш зір може проникнути в ґлиб віків, ми бачимо, що так це й було.

---

* Слова в лапках узяті з статті Лаврова і написані Енгельсом по-російськи латинськими літерами. *Ред.*

17 листопада

Мені знову перешкодили, і я заново беруся за цей лист, щоб надіслати його Вам. Ви бачите, що мої зауваження стосуються скоріше форми, методу Вашої критики, ніж її суті. Сподіваюся, що для Вас вони будуть досить ясними, я писав їх нашвидку і, перечитуючи, хотів би багато чого змінити, але побоююся зробити лист надто нелегким для читання.

Сердечний привіт.

Ф. Енгельс

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 34, с. 132—137

ЕНГЕЛЬС — ЙОГАННУ-ФІЛІППУ БЕККЕРУ

В ЖЕНЕВУ

Лондон, 20 листопада 1876 р.
122, Regent's Park Road, N. W.

...Ми обидва, Маркс і я, повинні виконати цілком певні наукові праці, які, як ми досі бачимо, ніхто інший не міг і навіть не хоче писати. Ми повинні використати нинішній спокійний період світової історії для того, щоб закінчити їх. Хто знає, як швидко якась подія знову кине нас у гущу практичного руху; тим більше ми повинні використати коротке дозвілля, щоб хоч трохи розвинути не менш важливу теоретичну сторону...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 34, с. 172—174

МАРКС — ФРІДРІХУ-АДОЛЬФУ ЗОРГЕ

В ХОБОКЕН

[Лондон], 19 жовтня 1877 р.

...У Німеччині в нашій партії не стільки серед мас, скільки серед вождів (вихідців з вищих класів і «робітників») тхне гниллю. Компроміс з лассальянцями привів до компромісу і з іншими половинчастими елементами, в Берліні (через *Моста*) з Дюрінгом та його «шанувальниками», і, крім того, з цілою бандою незрілих студентів та великорозумних докторів, які поставили собі завдання дати соціалізмові «більш високий, ідеальний» напрям, тобто замінити його матеріалістичну базу (яка вимагає, перш ніж нею оперувати, серйозного об'єктивного ви-

вчення) — сучасною міфологією з її богинями справедливості, свободи, рівності й братерства. Одним з представників цього напряму є видавець журналу «Zukunft» [538] пан д-р Гехберг, що «вкупився» в партію,— припускаю, з «найкращими» намірами, але я на всякі «наміри» плюю. Рідко коли з'являлося на світ божий щось більш нікчемне і з більш «скромною претензією», ніж програма його «Zukunft».

Щодо самих робітників, то вони, коли кидають роботу і стають *професіональними літераторами*, на зразок пана Моста і компанії, завжди коять немало лиха в «теорії» і постійно готові приєднатися до сумбурних голів з так званої «вченої» касти. Протягом десятиріч ми з великими зусиллями намагалися звільнити голови німецьких робітників від *утопічного* соціалізму, від фантастичного уявлення про майбутній суспільний лад, що й давало їм теоретичну (а тому і практичну) перевагу над французами й англійцями. Але ось утопічний соціалізм знову поширюється і до того ж у формі, значно жалюгіднішій у порівнянні не тільки з великими французькими та англійськими утопістами, але й з... Вейтлінгом. Само собою зрозуміло, що утопізм, який *до* появи матеріалістично-критичного соціалізму носив у собі цей останній in nuce *, тепер, виступаючи на сцені *post festum* **, може бути тільки безглуздим,— безглуздим, вульгарним і в самій основі своїй реакційним...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 34, с. 229—231

МАРКС — ВІЛЬГЕЛЬМУ БЛОСУ

В ГАМБУРГ

Лондон, 10 листопада 1877 р.
41, Maitland Park Road, N. W.

...Ми обидва не дамо й ламаного гроша за популярність. Ось, наприклад, доказ: з огиди до всякого культу особи я під час існування Інтернаціоналу ніколи не допускав розголошення численних звернень, у яких визнавалися мої заслуги і якими мені набридали з різних країн,— я навіть ніколи не відповідав на них, хіба що зрідка за них вичитував. Перший вступ Енгельса і мій у таємне товариство комуністів *** відбувся з тією неодмінною умовою, що з статуту [539] буде викинуто все, що сприяє забобонному схилянню перед авторитетами (Лассаль згодом чинив якраз навпаки)...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 34, с. 234—237

* — у зародку. *Ред.*
** — буквально: *після свята, заднім числом. Ред.*
*** — Союз комуністів. *Ред.*

МАРКС — ФЕРДІНАНДУ-ДОМЕЛА НЬЮВЕНГЕЙСУ

В ГААГУ

Лондон, 22 лютого 1881 р.
41, Maitland Park Road, N. W.

...Мені здається, що «питання», про яке Ви мене повідомляєте і яке розглядатиметься на наступному Цюріхському конгресі, поставлене неправильно [540]: що слід робити в якийсь певний момент у майбутньому, робити *безпосередньо*, звичайно, цілком залежить від даних історичних умов, у яких доведеться діяти. Але в даному разі питання поставлене цілком *абстрактно*, являючи собою власне фантастичну проблему, і єдиною відповіддю на нього повинна бути *критика* самого *питання*. Ми не можемо розв'язувати рівняння, яке не має в своїх даних елементів свого розв'язання. А втім, труднощі уряду, який раптом утворився в результаті перемоги народу, зовсім не являють собою чогось специфічно «соціалістичного». Навпаки. Буржуазні політики, здобувши перемогу, відразу почувають себе в скрутному становищі через свою «перемогу», а соціаліст може принаймні діяти без церемоній. В одному Ви можете бути певні: соціалістичний уряд не прийде до влади в країні, де умови ще не настільки дозріли, щоб можна було негайно, вживши потрібних заходів, так скрутити буржуазію в баранячий ріг, що буде здійснена перша desideratum * — час для дальших дій...

...Загальні вимоги французької буржуазії (mutatis mutandis **) були перед 1789 р. майже такі самі певні, як і перші безпосередні вимоги пролетаріату в наші дні, приблизно однакові в усіх країнах, де панує капіталістичне виробництво. Але чи мав який-небудь француз XVIII століття наперед, a priori, хоч би найменше уявлення про те, яким чином здійсняться вимоги французької буржуазії? Доктринерське, неминучо фантастичне визначення наперед програми дій майбутньої революції тільки відвертає від боротьби сьогоднішнього дня. Фантазія про близьку загибель світу запалювала стародавніх християн у їхній боротьбі проти Римської імперії і давала їм упевненість у перемозі. Наукове розуміння неминучого розкладу панівного суспільного ладу, що відбувається постійно на наших очах, маси, які дедалі більше доводяться до люті урядами, що втілюють у собі привиди минулого, разом з тим позитивний розвиток засобів виробництва, який рухається уперед велетенськими кроками,— все це служить для

* — вимога, умова. *Ред.*
** — з відповідними змінами. *Ред.*

нас запорукою, що в той момент, коли спалахне справжня пролетарська революція, існуватимуть уже й умови (звичайно, зовсім не ідилічні) її безпосереднього, найближчого modus operandi *...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 35, с. 126—128

ЕНГЕЛЬС — КАРЛУ КАУТСЬКОМУ

В ЦЮРІХ

Лондон, 7 лютого 1882 р.

...Інтернаціональний рух пролетаріату взагалі можливий тільки серед самостійних націй. Мізерний республіканський інтернаціоналізм 1830—1848 рр. тяжів до Франції, покликанням якої вважалося визволення Європи, а *наслідком цього було посилення французького шовінізму* до такої міри, що всесвітньо-визвольна місія Франції і разом з тим її первородне право очолювати рух заважають нам ще й досі на кожному кроці (в карикатурному вигляді у бланкістів, але, наприклад, у Малона і К° теж дуже великою мірою). І в Інтернаціоналі ** французи дотримувалися цього погляду, вважаючи його немов би само собою зрозумілим. Тільки події повинні були їх — а також і багатьох інших — переконати (і до сьогодні ще продовжують переконувати), що інтернаціональне співробітництво можливе тільки між *рівними* і що навіть primus inter pares *** потрібен хіба що тільки при безпосередній дії...

Усунення національного гніту є основною умовою всякого здорового і вільного розвитку ****. Польських соціалістів, які не ставлять визволення країни основою своєї програми, я порівняв би з німецькими соціалістами, що не захотіли б вимагати в першу чергу скасування закону проти соціалістів [541], запровадження свободи друку, спілок і зборів. Для того щоб мати можливість боротися, потрібен спочатку грунт під ногами, повітря, світло і простір. Інакше все — балаканина...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 35, с. 212—216.

---

* — способу дії. *Ред.*

** — Мається на увазі I Інтернаціонал. *Ред.*

*** — перший серед рівних. *Ред.*

**** — У рукопису після цього слова всі фрази до кінця абзаца відкреслені Енгельсом. *Ред.*

ЕНГЕЛЬС — ЙОГАННУ-ФІЛІППУ БЕККЕРУ

В ЖЕНЕВУ

Лондон, 10 лютого 1882 р.

...Інтернаціонал фактично не перестає *існувати*. Зв'язок між революційними робітниками всіх країн у тій мірі, в якій він може бути дійовим, існує. Кожна соціалістична газета є міжнародним центром; з Женеви, Цюріха, Лондона, Парижа, Брюсселя, Мілана простягаються нитки в усіх напрямках, схрещуючись між собою, і я, справді, не знаю, чи могло б групування цих маленьких центрів навколо великого, основного центру надати в даний момент нової сили рухові,— це, мабуть, тільки примножило б тертя. Але саме тому в потрібний момент, коли треба буде об'єднати сили, це можна буде здійснити негайно, без тривалої підготовки. Імена передових борців кожної країни відомі в усіх інших країнах, і всякий прилюдний виступ, усіма ними підтриманий і підписаний, справив би величезне враження,— зовсім інше, ніж здебільшого невідомі імена членів старої Генеральної Ради *. Але саме тому треба приберегти такий виступ до того моменту, коли він зможе справити вирішальний вплив, тобто, коли він буде викликаний подіями в Європі. Інакше це не дасть належного ефекту в майбутньому і буде тільки холостим пострілом. Проте такого роду події назрівають у Росії, де авангард революції вступить у бій. На нашу думку, треба почекати цього і неминучого відгуку в Німеччині,— ось тоді й настане момент великого виступу і створення *офіційного*, справжнього Інтернаціоналу, який, проте, більше не зможе бути пропагандистським товариством, а буде тільки товариством активних дій. Тому ми рішуче дотримуємося тієї думки, що не слід ослабляти такого чудового засобу боротьби, використавши і виснаживши його у порівняно ще спокійний час, уже напередодні революції...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 35, с. 217—219

ЕНГЕЛЬС — КАРЛУ КАУТСЬКОМУ

У ВІДЕНЬ

Лондон, 12 вересня 1882 р.

...Ви питаєте мене, що думають англійські робітники про колоніальну політику? Те саме, що вони думають про політику взагалі: те саме, що думають про неї буржуа. Тут немає робіт-

* Мається на увазі Генеральна Рада I Інтернаціоналу. *Ред.*

ничої партії, є тільки консервативна і ліберально-радикальна, а робітники спокійнісінько користуються разом з ними колоніальною монополією Англії та її монополією на всесвітньому ринку. На мою думку, власне колонії, тобто землі, зайняті європейським населенням, Канада, Кап *, Австралія, всі стануть самостійними; навпаки, тільки підлеглі землі, зайняті тубільцями, Індія, Алжір, голландські, португальські, іспанські володіння, пролетаріатові доведеться на якийсь час перейняти і якнайшвидше привести до самостійності. Як саме розгорнеться цей процес, сказати важко. Індія, можливо, вчинить революцію, навіть дуже ймовірно, і оскільки пролетаріат, який визволяється, не може вести колоніальні війни, то з цим доведеться примиритися, причому, зрозуміло, справа не обійдеться без всілякого руйнування. Але такі речі невіддільні від усіх революцій. Те саме може відбутися ще і в інших місцях, наприклад, в Алжірі і в Єгипті, і *для нас* це було б, безперечно, найкраще. У нас буде досить роботи в себе вдома. Якщо тільки реорганізована Європа і Північна Америка, це дасть таку велетенську силу і такий приклад, що напівцивілізовані країни самі собою потягнуться за нами; про це подбають уже самі економічні потреби. Які соціальні й політичні фази доведеться тоді пройти цим країнам, поки вони дійдуть теж до соціалістичної організації, про це, я думаю, ми могли б висунути тільки досить пусті гіпотези. Одне тільки безсумнівне: переможний пролетаріат не може ніякому чужому народові нав'язувати ніяке ощасливлення, не підриваючи цим своєї власної перемоги. Зрозуміло, цим не виключаються аж ніяк різні оборонні війни...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 35, с. 284—287

ЕНГЕЛЬС — ЕДУАРДУ БЕРНШТЕЙНУ

В ЦЮРІХ

Лондон, 18 січня 1883 р.

...Нас дуже порадували відповіді Грілленбергера і «Sozialdemokrat» на лицемірство Путкамера [542]. Так і треба: не плазувати і не викручуватися під ударами противника, як це робить ще дуже багато хто, не вити, не скиглити і не белькотіти пробачення, що в нас, мовляв, не було лихих намірів. Треба відповідати ударом на удар, на кожний удар ворога — двома, трьома ударами. Така здавна наша тактика, і досі ми, здається, непогано справлялися з будь-яким противником...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 35, с. 341—343

* — Капська провінція. *Ред.*

ЕНГЕЛЬС — ЕДУАРДУ БЕРНШТЕЙНУ

В ЦЮРІХ

Лондон, 27, 28 лютого, 1 березня 1883 р.

...Ми належимо до німецької партії навряд чи більшою мірою, ніж до французької, американської або російської, і так само мало можемо вважати себе зв'язаними німецькою програмою, як і програмою-мінімум [543]. Ми надаємо певного значення цьому нашому особливому становищу представників *міжнародного* соціалізму. Проте воно не дозволяє нам належати до якоїсь окремої національної партії, принаймні до того часу, поки ми не повернемося до Німеччини і не візьмемо безпосередньої участі в тамтешній боротьбі...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 35, с. 355—360

ЕНГЕЛЬС — ЕДУАРДУ БЕРНШТЕЙНУ

В ЦЮРІХ

Лондон, 11 квітня 1884 р.

...Над присланим разом з ним «Дюрінгом» [544] я трохи поморочив собі голову, а потім спокійно відклав його вбік, вирішивши, що він потрапив до мене помилково. Мені й на думку не спало, що це натяк на друге видання. Мене дуже радує, що це так,— тим більше, що, як мені зараз повідомляють звідусіль, ця річ справила цілком несподіване для мене враження, особливо в Росії. Отже, незважаючи на неминуче нудний характер полеміки з незначним противником, ця спроба дати енциклопедичний нарис нашого розуміння філософських, природничо-наукових та історичних проблем зробила своє. Я обмежуся майже самими тільки стилістичними виправленнями і, можливо, зроблю ще доповнення в природничо-науковій частині...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 36, с. 110—112

ЕНГЕЛЬС — ЄВГЕНІЇ ЕДУАРДІВНІ ПАПРІЦ [545]

У ЛОНДОНІ

[Лондон], 26 червня 1884 р.
122, Regent's Park Road, N. W.

...Мені здається, що Ви трохи несправедливі до Ваших співвітчизників. Ми обидва, Маркс і я, не можемо на них поскаржитися. Якщо деякі школи і відзначалися більше своїм револю-

ційним запалом, ніж науковими дослідженнями, якщо були і є ще де-не-де блукання, то, з другого боку, була й критична думка і самовіддані шукання в галузі чистої теорії, гідні народу, який дав Добролюбова і Чернишевського. Я говорю не тільки про революційних соціалістів, що діють на практиці, але також про історичну і критичну школу в російській літературі, яка стоїть незрівнянно вище від усього того, що створено в цьому напрямі в Німеччині і Франції офіційною історичною наукою. І навіть серед революціонерів-практиків наші ідеї та економічна наука, докорінно перероблена Марксом, завжди зустрічали розуміння і симпатію...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 36, с. 138—140

ЕНГЕЛЬС — ЙОГАННУ-ФІЛІППУ БЕККЕРУ

В ЖЕНЕВУ

Лондон, 15 жовтня 1884 р.

...З того часу, як ми втратили Маркса, я повинен його заміняти. Усе своє життя я робив те, до чого був призначений,— я грав другу скрипку,— і думаю, що робив свою справу досить непогано. Я радий був, що в мене така чудова перша скрипка, як Маркс. А коли мені тепер у питаннях теорії раптом доводиться займати місце Маркса і грати першу скрипку, то справа не може обходитися без похибок, і ніхто цього не відчуває сильніше, ніж я сам. Але тільки тоді, коли настануть бурхливіші часи, ми по-справжньому відчуємо, щò ми втратили в особі Маркса. Ніхто з нас не має тієї широти кругозору, з якою він у потрібний момент, коли треба було діяти швидко, завжди вмів знайти правильне рішення і негайно спрямувати удар у вирішальне місце. У спокійні часи, правда, іноді траплялося, що події підтверджували мою, а не його правоту, але в революційні моменти його міркування було майже безпомилковим...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 36, с. 176—178

ЕНГЕЛЬС — ВІРІ ІВАНІВНІ ЗАСУЛИЧ

У ЖЕНЕВУ

Лондон, 23 квітня 1885 р.

...Я пишаюся тим, що серед російської молоді існує партія, яка щиро і без застережень прийняла великі економічні й історичні теорії Маркса і рішуче порвала з усіма анархістськими

і дещо слов'янофільськими традиціями своїх попередників. І сам Маркс також пишався б цим, якби прожив трохи довше. Це прогрес, який матиме величезне значення для розвитку революційного руху в Росії. Для мене історична теорія Маркса — основна умова всякої *витриманої* і *послідовної* революційної тактики; щоб знайти цю тактику, треба тільки застосувати теорію до економічних і політичних умов даної країни...

По-моєму, найважливіше — щоб у Росії було дано поштовх, щоб революція вибухнула. Чи дасть сигнал та або інша фракція, чи відбудеться це під тим або іншим прапором, для мене не так важливо. Нехай це буде * двірська змова, її буде зметено вже наступного дня. В країні, де становище таке напружене, де в такій мірі скупчилися революційні елементи, де економічне становище величезної маси народу стає день у день усе нестерпнішим, де представлені всі ступені соціального розвитку, починаючи від первісної общини і кінчаючи сучасною великою промисловістю та фінансовою верхівкою, і де всі ці суперечності насильно стримуються деспотизмом, що не має собі рівного, деспотизмом, дедалі нестерпнішим для молоді, яка втілює в собі розум і гідність нації,— досить у такій країні початися 1789 рокові, як за ним не забариться прийти 1793 рік...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 36, с. 244—246

ЕНГЕЛЬС — МІННІ КАУТСЬКІЙ У ВІДЕНЬ

Лондон, 26 листопада 1885 р.

...Я ні в якому разі не противник тенденційної поезії як такої. Батько трагедії Есхіл і батько комедії Арістофан були обидва яскраво вираженими тенденційними поетами, так само і Данте, і Сервантес, а головне достоїнство «Підступності і любові» Шіллера полягає в тому, що це — перша німецька політично тенденційна драма. Сучасні російські і норвезькі письменники, які пишуть чудові романи, усі тенденційні. Але я думаю, що тенденція повинна сама по собі випливати з обстановки і дії, її не слід особливо підкреслювати, і письменник не повинен підносити читачеві в готовому вигляді майбутнє історичне розв'язання суспільних конфліктів, які він змальовує. До того ж у наших умовах роман адресується переважно читачам з буржуазних кіл, тобто таких, які не належать безпосередньо до нас, а тому соціалістичний тенденційний роман цілком виконує, на мій по-

* У чернетці в цьому місці закреслено: «дворянська або біржова кліка,— що ж, у добрий час! — аж до». *Ред.*

гляд, своє призначення, коли, правдиво зображаючи справжні відносини, розриває панівні умовні ілюзії про природу цих відносин, розхитує оптимізм буржуазного світу, породжує сумніви з приводу незмінності основ існуючого,— хоч би автор і не пропонував при цьому ніякого певного розв'язання і навіть часом не ставав явно на чий-небудь бік...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 36, с. 313—315

ЕНГЕЛЬС — ФЛОРЕНС КЕЛЛІ-ВИШНЕВЕЦЬКІЙ

У НЬЮ-ЙОРК

Лондон, 28 грудня 1886 р.
122, Regent's Park Road, N. W.

...Моя передмова буде, звичайно, цілком присвячена величезним успіхам, яких досягли американські робітники за останні 10 місяців, і, зрозуміло, торкнеться також Г. Джорджа та його аграрної програми. Проте вона не може претендувати на грунтовне висвітлення цього питання; до того ж я не вважаю, що час для цього вже настав. Набагато важливіше, щоб рух поширювався, гармонійно розвивався, пустив коріння і охопив, наскільки можливо, весь американський пролетаріат, ніж те, щоб він уже з самого початку йшов і розвивався на бездоганно правильній теоретичній основі. Для ясності теоретичного розуміння немає кращого шляху, ніж учитися на своїх власних помилках, на власному гіркому досвіді, а для цілого великого класу іншого шляху немає, особливо у такої надзвичайно практичної нації, як американці, що так нехтує теорією. Найголовніше — це добитися того, щоб робітничий клас вступив у рух *як клас*; а досягнувши цього, він незабаром знайде правильний напрям, і кожного, хто стане на заваді,— нехай то буде Г. Джордж чи Паудерлі — буде викинуто за борт з його маленькою сектою. Тому я і вважаю «Рицарів праці» найважливішим фактором руху; до них не слід ставитися зневажливо, збоку, а їх треба революціонізувати зсередини. По-моєму, багато з тих німців, що живуть в Америці, зробили велику помилку, коли вони, опинившись лицем до лиця з могутнім і переможним рухом, створеним без їхньої участі, спробували перетворити свою імпортовану і не завжди правильно сприйняту теорію у своєрідну всерятівну догму і трималися осторонь усякого руху, що не приймав цієї догми. Наша теорія — не догма, а роз'яснення процесу розвитку, який містить у собі ряд послідовних фаз. Розраховувати на те, що американці приєднаються до руху, цілком усвідомивши теорію, вироблену в старіших промислових країнах,— означає розрахо-

вувати на неможливе. Німці повинні були б діяти згідно зі своєю власною теорією,— якщо вони розуміють її, як розуміли її ми в 1845—1848 рр.,— брати участь у кожному справді загальному русі робітничого класу, приймаючи його фактичну відправну точку такою, якою вона є, і поступово піднімати його на рівень теорії, вказуючи, що кожна допущена помилка, кожна невдача є неминучим наслідком неправильних теоретичних положень первісної програми. Говорячи словами «Комуністичного маніфесту», вони повинні були б у русі сьогоднішнього дня відстоювати майбутність руху [546]. Але насамперед дайте рухові зміцніти і не посилюйте неминучої на перших порах плутанини, нав'язуючи людям такі речі, яких вони в даний момент не можуть по-справжньому зрозуміти, але яких вони незабаром навчаться...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 36, с. 469—472

ЕНГЕЛЬС — ПАСКУАЛЕ МАРТІНЬЄТТІ

В БЕНЕВЕНТО

Лондон, 26 січня 1887 р.

...Велика трудність полягає в тому, що всі ми, соціалісти, зазнаємо переслідувань не тільки як політичні діячі, а й як громадяни, і вся буржуазія знаходить приємність у тому, щоб морити нас голодом, і навіть вважає це своїм обов'язком. І анафему оголошують насамперед культурним, освіченим людям, яких розглядають як дезертирів, що перейшли з свого класу в табір противника. Ці труднощі є скрізь, і ми самі зазнали їх у період 1844—1849 років. Скільки разів Маркс і я шкодували, що не знаємо якого-небудь ремесла, бо ж навіть буржуа не можуть обійтися без продуктів фізичної праці!..

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 36, с. 476—477

ЕНГЕЛЬС — ФЛОРЕНС КЕЛЛІ-ВИШНЕВЕЦЬКІЙ

У НЬЮ-ЙОРК

[Лондон], 27 січня 1887 р.
122, Regent's Park Road, N. W.

...Про американський рух саме тепер найкраще, я думаю, судити з-за океану. Там, на місці, особисті чвари і місцеві суперечки, мабуть, дуже затемнюють його розмах. Єдине, що могло б

справді затримати розвиток руху, це закріплення цих незгод у формі певних сект. До деякої міри це неминуче, але чим менше, тим краще. І німці повинні особливо остерігатися цього. Наша теорія — це теорія розвитку, а не догма, яку треба вивчити напам'ять і механічно повторювати. Чим менше втовкмачуватимуть її американцям у голову ззовні і чим більше вони перевірять її — за допомогою німців — на власному досвіді, тим глибше вона проникне в їхню плоть і кров. Коли ми повернулися до Німеччини навесні 1848 р., ми приєдналися до демократичної партії, бо це було єдиним можливим засобом привернути увагу робітничого класу; ми були найпередовішим крилом цієї партії, та все ж її крилом. Засновуючи Інтернаціонал, Маркс склав його Загальний Статут [547] так, щоб до нього могли приєднатися *всі* пролетарські соціалісти того періоду — прудоністи, послідовники П'єра Леру і навіть найпередовіша частина англійських тред-юніонів; і тільки завдяки цій своїй широті Інтернаціонал став тим, чим він був,— засобом поступового розчинення і поглинення всіх цих дрібних сект, за винятком анархістів, раптова поява яких у різних країнах була тільки результатом жорстокої буржуазної реакції після Комуни і яким ми через це могли спокійно дати можливість померти власною смертю, як це й сталося. Де були б ми тепер, якби в період від 1864 до 1873 р. наполягали на тому, щоб співробітничати тільки з тими, хто відкрито приймав нашу платформу? По-моєму, вся наша практична діяльність показала, що можна йти в ногу з загальним рухом робітничого класу на кожній стадії цього руху, не приносячи в жертву і не приховуючи своєї власної чітко визначеної позиції і навіть зберігаючи організацію; я боюся, що коли німці в Америці виберуть інший шлях, то зроблять велику помилку...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 36, с. 477—479

ЕНГЕЛЬС — МАРГАРЕТ ГАРКНЕСС

У ЛОНДОНІ

[*Чернетка*] [Лондон, початок квітня 1888 р.]

...Дякую Вам за «Міську дівчину», надіслану мені через Візетеллі. Я прочитав цю річ з величезним задоволенням, просто жадібно. Це справді, як каже Ваш перекладач, мій друг Ейхгоф, маленький шедевр. Він до цього додає, і це, певно, дасть Вам задоволення, що через те його переклад повинен бути майже буквальним, бо всякий пропуск або спроба щось змінити може тільки зменшити цінність оригіналу.

Що особливо вражає мене у Вашому оповіданні, крім його життєвої правди, це те, що воно свідчить про мужність справжнього митця. Вона виявляється не тільки у Вашій оцінці Армії спасіння [548], що різко розходиться з уявленням бундючної респектабельної публіки, яка, може, вперше з Вашого оповідання дізнається, *чому* Армія спасіння має таку підтримку в народних масах. Але головним чином вона виявляється у простій, неприкрашеній формі, в яку Ви прибираєте стару-престару історію пролетарської дівчини, спокушеної людиною з буржуазного класу, що становить основу всієї книги. Посередність відчула б себе зобов'язаною приховати шаблонний, з її погляду, характер фабули під нагромадженням штучних ускладнень і прикрас і все-таки була б виявлена. А Ви відчули, що можете дозволити собі переказати стару історію, бо Ви спроможні зробити її новою, просто правдиво розповівши її.

Ваш містер Артур Грант — шедевр.

Коли я що-небудь і можу піддати критиці, то хіба тільки те, що оповідання все ж не досить реалістичне. На мій погляд, реалізм передбачає, крім правдивості деталей, правдиве відтворення типових характерів у типових обставинах. Характери у Вас досить типові в тих межах, у яких вони діють, але обставини, що їх оточують і змушують діяти, можливо, не досить типові. У «Міській дівчині» робітничий клас фігурує як пасивна маса, що не здатна допомогти собі і не робить навіть ніяких спроб та зусиль до цього. Всі спроби вирвати його з отупляючих злиднів ідуть ззовні, згори. Та коли це було вірним для 1800 або 1810 рр., у дні Сен-Сімона і Роберта Оуена, то в 1887 р. для людини, яка близько 50 років мала честь брати участь у більшості битв пролетаріату, що веде боротьбу, це не так. Бунтівна відсіч робітничого класу гноблячому середовищу, яке його оточує, його гарячкові спроби, напівсвідомі або свідомі, відновити свою людську гідність вписані в історію і повинні через те зайняти своє місце в галузі реалізму.

Я далекий від того, щоб звинувачувати Вас у тому, що Ви не написали суто соціалістичного роману, «тенденційного роману», як ми, німці, його називаємо, для того щоб підкреслити соціальні і політичні погляди автора. Я зовсім не це маю на увазі. Чим більше приховані погляди автора, тим краще для твору мистецтва. Реалізм, про який я говорю, може виявитися навіть незалежно від поглядів автора. Дозвольте мені навести приклад. Бальзак, якого я вважаю значно більшим майстром реалізму, ніж усіх Золя минулого, сучасного і майбутнього, у «Людській комедії» дає нам надзвичайно яскраву реалістичну історію французького «суспільства», особливо «паризького світу», описуючи у вигляді хроніки, майже рік за роком з 1816 по 1848 р., дедалі більше проникнення буржуазії, що піднімалася,

в дворянство, яке після 1815 р. перешикувало свої ряди і знову, наскільки це було можливо, показало зразок старовинної французької вишуканості. Він описує, як останні рештки цього зразкового, для нього, суспільства або поволі поступалися перед натиском вульгарного багача-вискочки, або були ним розбещені; як на місце великосвітської дами, подружні зради якої були тільки способом відстояти себе і цілком відповідали становищу, відведеному їй у шлюбі, прийшла буржуазна жінка, що наставляє чоловікові роги заради грошей або убрань. Навколо цієї центральної картини Бальзак зосереджує всю історію французького суспільства, з якої я навіть щодо економічних деталей узнав більше (наприклад, про перерозподіл рухомого і нерухомого майна після революції), ніж з книг усіх спеціалістів — істориків, економістів, статистиків цього періоду, разом узятих. Правда, Бальзак щодо своїх політичних поглядів був легітимістом. Його великий твір — нескінченна елегія з приводу непоправного розкладу вищих верств суспільства; всі його симпатії на боці класу, засудженого на вимирання. Але при всьому цьому його сатира ніколи не була гострішою, його іронія гіркішою, ніж тоді, коли він змушував діяти саме тих чоловіків і жінок, яким він найбільше симпатизував,— дворян. І єдині люди, про яких він завжди говорить з неприхованим захопленням, це його найзапекліші політичні противники, республіканці — герої монастиря Сен-Меррі [549], люди, які в той час (1830—1836) справді були представниками народних мас. У тому, що Бальзак таким чином змушений був іти проти своїх власних класових симпатій і політичних передсудів, у тому, що він *бачив* неминучість падіння своїх улюблених аристократів і описував їх як людей, не вартих кращої долі, і в тому, що він *бачив* справжніх людей майбутнього там, де їх у той час тільки й можна було знайти,— в цьому я вбачаю одну з найбільших перемог реалізму і одну з найвеличніших рис старого Бальзака...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 37, с. 32—35

ЕНГЕЛЬС — ГЕРСОНУ ТРІРУ

В КОПЕНГАГЕН

[*Чернетка*]

Лондон, 18 грудня 1889 р.

...Ви принципово відкидаєте геть усякий, навіть короткочасний спільний виступ з іншими партіями. А я достатньою мірою революціонер, щоб не зарікатися абсолютно також і від цього засобу за обставин, коли це є більш вигідним або найменш шкідливим.

У нас єдина думка в питанні про те, що пролетаріат не може завоювати політичного панування — єдині двері в нове суспільство — без насильної революції. Для того щоб пролетаріат у вирішальний момент був достатньо сильним і міг перемогти, необхідно — Маркс і я відстоювали цю позицію з 1847 р.,— щоб він утворив особливу партію, яка була б відокремлена від усіх інших і протистояла б їм, усвідомлювала б себе як класова партія.

Але це не означає, що ця партія не може тимчасово використовувати в своїх інтересах інші партії. І це так само не означає, що вона не може тимчасово підтримувати інші партії в діях, які або безпосередньо корисні для пролетаріату, або сприяють прогресові економічного розвитку чи політичної свободи. Того, хто в Німеччині дійсно бореться за знищення майоратів та інших залишків феодалізму, проти бюрократії, протекційних мит, закону проти соціалістів, проти обмеження права зборів і спілок,— того я підтримував би. Якби наша німецька прогресистська партія [550] або ваша датська партія Венстре [551] були справді радикально-буржуазними партіями, а не складалися б просто з жалюгідних фразерів, що пасують уже при першій погрозі з боку Бісмарка або Еструпа, то я ні в якому разі не був би *безумовно* проти всяких тимчасових спільних дій з ними для досягнення певної мети. Коли наші депутати голосують за пропозицію, внесену другою стороною (а це їм доводиться робити досить часто), то й це вже є спільною дією. Але я за це тільки в тому разі, коли користь безпосередньо для нас або для історичного розвитку країни на шляху до економічної й політичної революції незаперечна і варта того, щоб її добиватися; і все це за умови, що пролетарський класовий характер партії тим самим не ставиться під знак питання. Це для мене неодмінна умова. Ви знайдете виклад цієї політики уже в 1847 р. в «Комуністичному маніфесті» [552], ми проводили її в 1848 р., в Інтернаціоналі, всюди.

Абстрагуючись від питання моралі — про цей пункт тут мови немає, і тому я його залишаю осторонь,— для мене як революціонера придатний будь-який засіб, що веде до мети, як найбільш насильний, так і той, що здається найбільш мирним...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 37, с. 259—262

ЕНГЕЛЬС — КОНРАДУ ШМІДТУ

В БЕРЛІН

Лондон, 5 серпня 1890 р.

...Про книгу Пауля Барта я читав у віденському журналі «Deutsche Worte» [553] відзив, написаний бідолашним Моріцом Віртом, і *ця* критика лишила в мене несхвальне враження також і про саму книгу. Я перегляну її, але мушу сказати, що коли Моріцхен правильно його цитує, то Барт твердить, ніби він у всіх творах Маркса зміг знайти всього лише один приклад залежності філософії і т. ін. від матеріальних умов існування, а саме той, що Декарт оголошує тварин машинами. Мені просто шкода людину, яка може писати такі речі. І раз ця людина ще не зрозуміла, що хоч матеріальні умови існування є primum agens *, це не виключає того, що ідеологічні сфери справляють у свою чергу зворотний, але вторинний вплив на ці матеріальні умови; раз це їй неясно, то вона не здатна розуміти і той предмет, про який пише. Але, повторюю, це ж усе з других рук, а Моріцхен — небезпечний друг. І матеріалістичне розуміння історії має тепер дуже багато таких друзів, для яких воно є приводом, щоб *не* вивчати історію. Справа стоїть цілком так само, як тоді, коли Маркс говорив про французьких «марксистів» кінця 70-х років: «Я знаю тільки одне, що я не марксист».

Ось також у «Volks-Tribüne» [554] точилася дискусія про розподіл продуктів у майбутньому суспільстві — відбуватиметься він відповідно до кількості праці чи інакше. До питання підійшли теж суто «матеріалістично» на протилежність відомим ідеалістичним фразам про справедливість. Але, як не дивно, нікому не спало на думку, що спосіб розподілу істотно залежить від того, *яка кількість* продуктів має бути розподілена, і що ця кількість, звичайно, змінюється залежно від прогресу виробництва і організації суспільства, а отже, повинен змінюватись і спосіб розподілу. Але всі учасники дискусії розглядають «соціалістичне суспільство» не як щось таке, що постійно змінюється і прогресує, а як щось стабільне, раз назавжди встановлене, що повинно, отже, мати також раз назавжди встановлений спосіб розподілу. Та коли міркувати розумно, то можна все-таки: 1) спробувати відшукати спосіб розподілу, з якого буде *почато*, і 2) постаратися знайти *загальну тенденцію* дальшого розвитку. Але про це я в усій дискусії не знаходжу ні слова.

Взагалі для багатьох молодих письменників у Німеччині слово «матеріалістичний» є простою фразою, якою називають усе, що завгодно, не утруднюючи себе дальшим вивченням, тобто при-

* — першопричиною. *Ред.*

клеюють цей ярличок і вважають, що цим питання розв'язане. Проте наше розуміння історії є насамперед керівництво до вивчення, а не підойма для конструювання на манір гегельянства. Всю історію треба вивчати заново, треба досліджувати в деталях умови існування різних суспільних формацій, перш ніж пробувати вивести з них відповідні їм політичні, приватноправові, естетичні, філософські, релігійні і т. ін. погляди. Зроблено в цьому відношенні досі небагато, бо дуже небагато людей серйозно цим займалося. Щодо цього нам потрібна велика допомога, галузь нескінченно велика, і той, хто хоче працювати серйозно, може багато зробити і відзначитись. Але замість цього у багатьох німців з молодого покоління фрази про історичний матеріалізм (адже можна *все* перетворити у фразу) служать тільки для того, щоб якнайшвидше систематизувати і впорядкувати свої власні, відносно дуже убогі історичні знання (адже економічна історія ще в пелюшках!) і потім уявити себе великими. І саме тоді й може з'явитись якийсь Барт і взятися за те, що в його середовищі, в усякому разі, зведене вже до пустої фрази.

Однак усе це, звичайно, вирівняється. Ми в Німеччині тепер досить сильні, щоб знести багато чого. Однією з величезних послуг, які зробив нам закон про соціалістів, було те, що він звільнив нас від настирливості німецького студента з соціалістичним нальотом. Тепер ми досить сильні, щоб знести й цього німецького студента, який знову дуже вже завеличався. Ви, хто справді вже дещо зробив, самі, мабуть, помітили, як мало серед молодих літераторів, зв'язаних з партією, таких, що беруть на себе труд вивчати політичну економію, історію політичної економії, історію торгівлі, промисловості, землеробства, суспільних формацій. Чи багато з них знають про Маурера більше, ніж саме тільки його ім'я! Зарозумілість журналіста має все подолати, а цьому відповідають і результати. Ці панове думають, що для робітників усе годиться. Якби вони знали, що Маркс вважав свої кращі речі все ще не досить хорошими для робітників, що він вважав злочином пропонувати робітникам що-небудь не найкраще!..

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 37, с. 348—351

ЕНГЕЛЬС — ОТТО БЕНІГКУ

В БРЕСЛАВЛЬ *

Фолкстон поблизу Дувра,
21 серпня 1890 р.

...На Ваші запитання [555] я можу відповісти тільки коротко і в загальних рисах — інакше, щоб відповісти на перше запитання, мені довелося б написати цілий трактат.

І. Так зване «соціалістичне суспільство» не є, на мою думку, якоюсь раз назавжди даною річчю, а як і всякий інший суспільний лад його слід розглядати як таке суспільство, що зазнає повсякчасних змін і перетворень. Його вирішальна відмінність від нинішнього ладу полягає, звичайно, в організації виробництва па основі спільної власності спочатку окремої нації на всі засоби виробництва. На шляху здійснення завтра ж цього перевороту — мова йде про поступове здійснення — я не бачу зовсім ніяких труднощів. Що наші робітники здатні на це, доводять їхні численні виробничі й споживчі товариства, які там, де поліція не підривала їх навмисне, управлялися так само добре і значно чесніше, ніж буржуазні акціонерні товариства. Я не можу зрозуміти, як можете Ви говорити про темноту мас у Німеччині після блискучого доказу політичної зрілості, який наші робітники дали в переможній боротьбі проти закону про соціалістів. Псевдовчена чванливість наших так званих освічених є, на мою думку, значно серйознішою перешкодою. Звичайно, нам не вистачає ще техніків, агрономів, інженерів, хіміків, архітекторів і т. ін., але в найгіршому разі ми можемо купити їх для себе так само, як це роблять капіталісти, а якщо кілька зрадників — такі напевно знайдуться в цьому суспільстві — будуть покарані як слід на науку іншим, то вони зрозуміють, що в їхніх же інтересах не обкрадати нас більше. Але за винятком цих спеціалістів, до яких я зараховую також і шкільних учителів, ми цілком можемо обійтися без інших «освічених», і, наприклад, нинішній великий наплив у партію літераторів та студентів може завдати всілякої шкоди, якщо тільки не тримати цих панів у належних рамках.

Латифундії ост-ельбських юнкерів легко можуть бути при належному технічному керівництві передані в оренду нинішнім поденникам та наймитам і оброблятися на колективних засадах. А коли при цьому станутьcя які-небудь ексцеси, то відповідальними за це будуть панове юнкери, які, незважаючи на все існуюче шкільне законодавство, довели людей до такого здичавіння.

Найбільшою перешкодою будуть дрібні селяни і ті настирливі

* Сучасна назва: Вроцлав. *Ред.*

великорозумні освічені, які тим більше удають, що все знають, чим менше вони тямлять у цій справі.

Отже, маючи достатню кількість прихильників серед мас, велику промисловість і велике землеробство типу латифундій можна буде усуспільнити дуже швидко, оскільки політична влада перебуватиме в наших руках. Усе інше, швидше чи повільніше, прийде після цього. А з великим виробництвом ми будемо господарями становища.

Ви говорите про брак відповідної свідомості. Це має місце — але з боку освічених, вихідців з дворянських та буржуазних кіл, що не уявляють навіть, як багато чого вони повинні ще вчитись у робітників...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 37, с. 358—360

ЕНГЕЛЬС — ЙОЗЕФУ БЛОХУ

В КЕНІГСБЕРГ

Лондон, 21[—22] вересня 1890 р.

...Згідно з матеріалістичним розумінням історії в історичному процесі визначальним моментом *у кінцевому підсумку* є творення і відтворення дійсного життя. Ні я, ні Маркс більшого ніколи не твердили. А якщо хто-небудь перекручує це положення в тому розумінні, що економічний момент є нібито *єдино* визначальним моментом, то він перетворює це твердження в беззмістовну, абстрактну, безглузду фразу. Економічне становище — це базис, але на хід історичної боротьби також впливають і в багатьох випадках визначають переважно *форму* її різні моменти надбудови: політичні форми класової боротьби і її результати — державний лад, установлений перемігшим класом після виграного бою, і т. ін., правові форми і навіть відображення всіх цих дійсних битв у мозку учасників, політичні, юридичні, філософські теорії, релігійні погляди і їх дальший розвиток у систему догм. Існує взаємодія всіх цих моментів, у якій економічний рух як необхідний у кінцевому підсумку прокладає собі шлях крізь безліч випадковостей (тобто речей і подій, внутрішній зв'язок яких настільки віддалений або настільки важкодовідний, що ми можемо знехтувати ним, вважати, що він не існує). У противному разі застосовувати теорію до будь-якого історичного періоду було б легше, ніж розв'язувати просте рівняння першого степеня.

Ми робимо нашу історію самі, але, по-перше, ми робимо її за цілком певних передумов і умов. Серед них економічні є в кінцевому підсумку вирішальними. Але й політичні і т. ін.

умови, навіть традиції, що живуть у головах людей, відіграють певну роль, хоч і не вирішальну. Прусська держава виникла і розвивалася також завдяки історичним і в кінцевому підсумку економічним причинам. Але навряд чи можна, не ставши педантом, твердити, що серед численних дрібних держав Північної Німеччини саме Бранденбург був призначений для ролі великої держави, в якій втілились економічні, мовні, а з часів Реформації і релігійні відмінності між Північчю і Півднем, і що це було зумовлено тільки економічною необхідністю, а інші моменти не справляли також впливу (насамперед та обставина, що Бранденбург завдяки тому, що він володів Пруссією, був утягнутий у польські справи і через це в міжнародні політичні відносини, які були вирішальними також і при утворенні володінь Австрійського дому). Навряд чи вдасться кому-небудь, не ставши посміховиськом, пояснити економічно існування кожної маленької німецької держави в минулому і тепер або походження верхньонімецького пересунення приголосних, яке перетворило географічний поділ, утворений гірським пасмом від Судет до Таунусу, в справжню розколину, що проходить через усю Німеччину.

По-друге, історія робиться так, що кінцевий результат завжди виходить від зіткнень багатьох окремих воль, причому кожна з цих воль стає тим, чим вона є, знов-таки внаслідок великої кількості особливих життєвих обставин. Таким чином, є безліч сил, які перехрещуються, нескінченна група паралелограмів сил, і з цього перехрещування виходить одна рівнодіюча — історична подія. Цей результат можна знов-таки розглядати як продукт однієї сили, що діє як ціле, *несвідомо* і безвільно. Адже те, чого хоче один, натрапляє на протидію з боку всякого іншого, і в кінцевому результаті з'являється щось таке, чого ніхто не хотів. Таким чином, історія, як вона йшла досі, відбувається подібно до природного процесу і підпорядкована, по суті, тим самим законам руху. Але з тієї обставини, що волі окремих людей, кожен з яких хоче того, до чого його вабить фізична конституція і зовнішні, в кінцевому підсумку економічні, обставини (або його власні, особисті, або загальносоціальні), що ці волі досягають не того, чого вони хочуть, а зливаються в щось середнє, в одну загальну рівнодіючу,— з цього все ж не слід робити висновку, що ці волі дорівнюють нулю. Навпаки, кожна воля бере участь у рівнодіючій і остільки включена в неї.

Далі, я прошу Вас вивчати цю теорію за першоджерелами, а не з других рук,— справді-бо, це значно легше. Маркс не написав нічого, в чому б ця теорія не відігравала ролі. Особливо блискучим зразком її застосування є *«18 брюмера Луї Бонапарта»*. Так само багато вказівок є і в *«Капіталі»*. Далі я, певно, маю право вказати на мої твори: «Переворот у науці, вчинений паном Євгеном Дюрінгом» [556] і «Людвіг Фейєрбах і кінець класич-

ної німецької філософії» *, в яких я дав найдетальніший, наскільки мені відомо, виклад історичного матеріалізму з усіх існуючих.

Маркс і я почасти самі винні в тому, що молодь іноді надає більшого значення економічній стороні, ніж це слід робити. Нам доводилося, заперечуючи нашим противникам, підкреслювати головний принцип, який вони відкидали, і не завжди знаходився час, місце і можливість віддавати належне іншим моментам, що беруть участь у взаємодії. Але як тільки доходило до аналізу якого-небудь історичного періоду, тобто до практичного застосування, справа мінялась, і тут уже не могло бути ніякої помилки. На жаль, часто думають, що нову теорію цілком зрозуміли і можуть її застосовувати зараз же, тільки-но засвоєно основні положення, та й то не завжди правильно. І це я можу закинути багатьом з нових «марксистів»; адже через це також виникала дивовижна плутанина...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 37, с. 371—374

ЕНГЕЛЬС — КОНРАДУ ШМІДТУ

В БЕРЛІН

Лондон, 27 жовтня 1890 р.

Дорогий Шмідт!

Користуюся першою вільною хвилиною, щоб відповісти Вам. Я гадаю, що Ви зробите правильно, якщо приймете пропозицію «Züricher Post» [557]. Ви там можете навчитися дечого в галузі економіки, особливо, коли матимете на увазі, що Цюріх — це все ще тільки грошовий і спекулятивний ринок третього розряду, і тому всі виникаючі там враження ослаблені через подвійне і потрійне відображення або навмисне перекручені. Але Ви на практиці познайомитеся з усім механізмом і будете змушені стежити за біржовими звітами з перших рук — з Лондона, Нью-Йорка, Парижа, Берліна, Відня — і тоді перед Вами постане світовий ринок в його відображенні як грошовий ринок і ринок цінних паперів. З економічними, політичними та іншими відображеннями справа стоїть так само, як і з відображеннями в людському оці. Вони проходять крізь збірну лінзу і тому уявляються перевернутими — вниз головою. Тільки немає нервового апарату, який для нашого уявлення поставив би їх знову на ноги. Біржовик бачить рух промисловості і світового ринку тільки в перевернутому відображенні грошового ринку та ринку цінних паперів,

* Див. цей том, с. 273—312. *Ред.*

і тому наслідок стає для нього причиною. Це я спостерігав ще в 40-х роках у Манчестері: лондонські біржові звіти були цілком непридатні для того, щоб скласти за ними уявлення про хід розвитку промисловості та її періодичні максимуми і мінімуми, тому що ці панове намагалися пояснювати всі явища кризами грошового ринку, які здебільшого самі ж були всього лише симптомами. Тоді мова йшла про те, щоб цілком заперечувати походження промислових криз з тимчасового надвиробництва, і справа через це мала до того ж ще й тенденційну сторону, яка спонукає вдаватися до перекручень. Тепер цей пункт відпадає — для нас принаймні раз і назавжди,— і до того ж безперечним фактом є та обставина, що грошовий ринок також може мати свої власні кризи, при яких прямі порушення промислового виробництва відіграють лише підпорядковану роль або навіть не відіграють ніякої ролі. Тут треба дещо виявити ще і дослідити, особливо в історичному плані за останні 20 років.

Там, де існує поділ праці в суспільному масштабі, окремі процеси праці стають самостійними у відношенні один до одного. Виробництво є в кінцевому підсумку вирішальним. Але тільки-но торгівля продуктами відокремлюється від виробництва у власному розумінні слова, вона йде своїм власним рухом, над яким загалом панує рух виробництва, але який в окремих частковостях і всередині цієї загальної залежності йде знов-таки за своїми власними законами, властивими природі цього нового фактора. Цей рух має свої власні фази і, в свою чергу, справляє зворотний вплив на рух виробництва. Відкриття Америки було викликане жадобою золота, яка ще до цього гнала португальців в Африку (пор. Зетбер. «Видобуток благородних металів»), оскільки європейська промисловість, яка так інтенсивно розвивалася в XIV і XV століттях, і відповідна їй торгівля потребували більше засобів обміну, чого Німеччина — велика країна срібла в 1450—1550 рр.— не могла дати. Завоювання Індії португальцями, голландцями, англійцями з 1500 по 1800 р. мало на меті *імпорт з* Індії. Про експорт туди ніхто не помишляв. І все ж який колосальний зворотний вплив справили на промисловість ці відкриття і завоювання, викликані суто торговельними інтересами: тільки потреба *експорту в* ці країни створила і розвинула велику промисловість.

Так і з грошовим ринком. Тільки-но торгівля грішми відокремлюється від торгівлі товарами, вона набуває — за певних умов, які визначають виробництво і торгівлю товарами, і в цих межах — свого власного розвитку, має особливі закони і фази, які визначаються її власною природою. Коли ж на додаток до цього торгівля грішми у своєму дальшому розвитку розширюється до торгівлі цінними паперами — причому ці цінні папери складаються не тільки з державних паперів, але до них долу-

чаються й акції промислових і транспортних підприємств, і торгівля грішми завойовує, таким чином, пряме панування над частиною виробництва, яке загалом і в цілому панує над нею,— тоді зворотний вплив торгівлі грішми на виробництво стає ще більшим і складнішим. Торговці грішми є власниками залізниць, шахт, металургійних заводів і т. ін. Ці засоби виробництва набувають двоякого характеру: їхня робота повинна пристосовуватися то до інтересів безпосереднього виробництва, то до потреб акціонерів, оскільки вони ж є і банкірами. Найяскравіший приклад цього — північноамериканські залізниці. Вся робота їх залежить у даний час від біржових операцій якогось Джея Гулда, Вандербілта і т. ін.— операцій, зовсім чужих діяльності окремої залізниці та її інтересам як засобу сполучення. І навіть тут, в Англії, ми спостерігали десятиріччями триваючу боротьбу різних залізничних товариств із-за розмежування їхніх територій, боротьбу, в якій розтрачувалися колосальні гроші не в інтересах виробництва і транспорту, а виключно через суперництво, що мало на меті здебільшого тільки полегшити біржові операції торговців грішми, які володіють акціями.

У цих кількох зауваженнях про моє розуміння відношення виробництва до торгівлі товарами і їх обох до торгівлі грішми я в основному вже відповів на Ваші запитання про історичний матеріалізм взагалі. Це найлегше зрозуміти з точки зору поділу праці. Суспільство породжує певні загальні функції, без яких воно не може обійтися. Призначені для цього люди утворюють нову галузь поділу праці *всередині суспільства*. Тим самим вони набувають особливих інтересів також і у відношенні до тих, хто їх уповноважив; вони стають самостійними щодо них, і — виникає держава. А далі відбувається те саме, що й при торгівлі товарами і пізніше при торгівлі грішми. Нова самостійна сила, щоправда, загалом має йти за рухом виробництва, але вона, в свою чергу, справляє зворотний вплив на умови і хід виробництва внаслідок властивої їй або, точніше, раз набутої нею відносної самостійності, що поступово розвивалася далі. Це є взаємодія двох неоднакових сил: з одного боку, економічного руху, а з другого — нової політичної сили, що прагне до якомога більшої самостійності і, раз уже вона введена в дію, має також і власний рух. Економічний рух загалом прокладе собі шлях, але він зазнаватиме на собі також і зворотного впливу політичного руху, який він сам створив і який має відносну самостійність. На економічний рух впливає, з одного боку, рух державної влади, а з другого — одночасно з нею породженої опозиції. Як на грошовому ринку відображається загалом і з зазначеними вище застереженнями рух промислового ринку, і, звичайно, відображається *спотворено*, так і в боротьбі між урядом і опозицією відображається боротьба класів, які вже до цього існували й боролися, і так

само спотворено: вже не прямо, а опосередковано, не як боротьба класів, а як боротьба за політичні принципи, і притому так спотворено, що потрібні були тисячоліття для того, щоб нам стало ясно, в чому суть.

Зворотний вплив державної влади на економічний розвиток може бути троякого роду. Вона може діяти в тому ж напрямі — тоді розвиток відбувається швидше; вона може діяти проти економічного розвитку — тоді нині в кожного великого народу вона зазнає краху через певний проміжок часу; або вона може ставити економічному розвиткові в певних напрямах перешкоди і штовхати його в інших напрямах. Цей випадок зводиться кінець кінцем до одного з попередніх. Проте ясно, що в другому і третьому випадках політична влада може завдати економічному розвиткові величезної шкоди і може викликати розтрату сил і матеріалу в масовій кількості.

Крім того, є ще випадок завоювання і грубого знищення економічних ресурсів, унаслідок чого раніше за певних обставин без сліду гинули усі результати економічного розвитку цілої місцевості або нації. Тепер цей випадок має здебільшого протилежні наслідки, принаймні у великих народів. Переможений кінець кінцем виграє іноді і в економічному, і в політичному, і в моральному відношеннях більше, ніж переможець.

З правом справа стоїть так само. Як тільки стає необхідним новий поділ праці, який створює професіональних юристів, відкривається знов-таки нова самостійна галузь, що при всій своїй загальній залежності від виробництва і торгівлі все ж має особливу здатність зворотно впливати на свої галузі. В сучасній державі право повинно не тільки відповідати загальному економічному становищу, не тільки бути його вираженням, а також бути *внутрішньо узгодженим* вираженням, яке не спростовувало б само себе внаслідок внутрішніх суперечностей. А для того щоб досягти цього, точність відображення економічних відносин порушується дедалі більше. І це буває тим частіше, чим рідше трапляється, що кодекс законів являє собою різке, непом'якшене, неперекручене вираження панування одного класу: адже це суперечило б «поняттю права». Чисте, послідовне поняття права революційної буржуазії епохи 1792—1796 рр. фальсифіковане в багатьох відношеннях уже в Кодексі Наполеона, а тією ж мірою, якою це поняття права в ньому втілене, воно повинно зазнавати щодня всіляких пом'якшень завдяки зростаючій силі пролетаріату. Але це не заважає тому, що Кодекс Наполеона є тим зводом законів, який лежить в основі всіх нових кодифікацій у всіх частинах світу. Таким чином, хід «правового розвитку» полягає здебільшого тільки в тому, що спочатку намагаються усунути суперечності, які випливають з безпосереднього переведення економічних відносин у юридичні принципи, і встановити гармонійну

правову систему, а потім вплив і примусова сила дальшого економічного розвитку знову постійно ламають цю систему і втягують її в нові суперечності (я тут говорю поки що тільки про цивільне право).

Відображення економічних відносин у вигляді правових принципів так само неминуче ставить ці відносини на голову. Цей процес відображення відбувається поза свідомістю того, хто діє; юрист думає, що оперує апріорними положеннями, а це всього лише відображення економічних відносин. Таким чином, усе стоїть на голові. А що це перекручення, яке являє собою, поки воно ще не розкрите, те, що ми називаємо *ідеологічним поглядом*, у свою чергу, справляє зворотний вплив на економічний базис і може його в певних межах модифікувати,— це мені здається само собою зрозумілим. Основа спадкового права — економічна, коли припустити однаковий ступінь розвитку сім'ї. Незважаючи на це, буде дуже важко довести, що, наприклад, в Англії абсолютна свобода заповітів, а у Франції велике її обмеження пояснюються в усіх деталях тільки економічними причинами. Але і те і друге справляє дуже значний зворотний вплив на економіку завдяки тому, що впливає на розподіл майна.

Що ж до тих ідеологічних галузей, які ще вище витають у повітрі — релігія, філософія і т. ін.,— то в них є передісторичний зміст, який знаходить і переймає історичний період,— зміст, який ми тепер назвали б нісенітницею. Ці різні хибні уявлення про природу, про суть самої людини, про духів, чарівні сили і т. ін. мають здебільшого економічну основу лише в негативному розумінні; низький економічний розвиток передісторичного періоду має як додаток, а часом як умову і навіть як причину хибні уявлення про природу. І хоч економічна потреба була і з часом дедалі більше ставала головною пружиною прогресу в пізнанні природи, все ж було б педантизмом, коли б хто-небудь спробував знайти для всіх цих первісних нісенітниць економічні причини. Історія наук є історія поступового усунення цієї нісенітниці або заміни її новою, але все ж менш безглуздою нісенітницею. Люди, які цим займаються, належать знов-таки до особливих галузей поділу праці, і їм здається, що вони розробляють незалежну галузь. І оскільки вони становлять самостійну групу всередині суспільного поділу праці, остільки їхні витвори, включаючи і їхні помилки, справляють зворотний вплив на весь суспільний розвиток, навіть на економічний. Але при всьому тому вони самі знов-таки перебувають під панівним впливом економічного розвитку. У філософії, наприклад, це можна найлегше довести для буржуазного періоду. Гоббс був першим сучасним матеріалістом (у дусі XVIII століття), але він жив у той час, коли абсолютна монархія в усій Європі переживала період свого розквіту, а в Англії вступила в боротьбу з народом, і був прихильником аб-

солютизму. Локк був у релігії, як і в політиці, сином класового компромісу 1688 року [558]. Англійські деїсти [559] та їхні більш послідовні продовжувачі — французькі матеріалісти були справжніми філософами буржуазії, французи — навіть філософами буржуазної революції. У німецькій філософії від Канта до Гегеля відбився німецький обиватель — то в позитивному, то в негативному розумінні. Але, як особлива галузь поділу праці, філософія кожної епохи має передумовою певний матеріал для мислення, який переданий їй її попередниками і з якого вона виходить. Цим пояснюється, що країни, економічно відсталі, у філософії все ж можуть грати першу скрипку: Франція у XVIII столітті відносно Англії, на філософію якої французи спирались, а потім Німеччина відносно перших двох. Але як у Франції, так і в Німеччині філософія, як і загальний розквіт літератури в ту епоху, була також результатом економічного піднесення. Перевага економічного розвитку в кінцевому підсумку також і над цими галузями для мене незаперечна, але вона має місце в рамках умов, які диктуються самою даною галуззю: у філософії, наприклад, дією економічних впливів (які знов-таки справляють вплив здебільшого тільки у своєму політичному і т. ін. вираженні) на наявний філософський матеріал, доставлений попередниками. Економіка тут нічого не створює заново, але вона визначає вид зміни і дальшого розвитку наявного матеріалу для мислення, але навіть і це вона робить здебільшого опосередковано, тимчасом як надзвичайно важливий прямий вплив на філософію справляють політичні, юридичні, моральні відображення.

Про релігію я сказав найнеобхідніше в останньому розділі брошури про Фейєрбаха *.

Отже, коли Барт думає, що ми заперечували всякий зворотний вплив політичних і т. ін. відображень економічного руху на самий цей рух, то він просто воює з вітряками. Йому слід заглянути лише у *«18 брюмера»* Маркса, де мова й іде майже тільки про ту *особливу* роль, яку відіграють політична боротьба і події, звичайно, в рамках їх *загальної* залежності від економічних умов; або подивитися «Капітал», наприклад відділ про робочий день, де показано, який вирішальний вплив справляє законодавство, бо воно ж є політичним актом, або відділ, присвячений історії буржуазії (24-й розділ) [560]. Навіщо ж ми тоді боремося за політичну диктатуру пролетаріату, коли політична влада економічно безсила? Насильство (тобто державна влада) — це теж економічна сила!

Але в мене зараз немає часу критикувати саму книгу. Спочатку має вийти III том **, та й взагалі я вважаю, що це дуже добре може зробити, наприклад, Бернштейн.

* Див. цей том, с. 298—312. *Ред.*
** — «Капіталу». *Ред.*

Чого всім цим панам бракує, так це діалектики. Вони завжди бачать тільки тут причину, там — наслідок. Вони не бачать, що це пуста абстракція, що в дійсному світі такі метафізичні полярні протилежності існують тільки під час криз, що весь великий хід розвитку відбувається у формі взаємодії (хоч взаємодіючі сили дуже нерівні: економічний рух серед них є найбільш сильним, первісним, вирішальним), що тут немає нічого абсолютного, а все відносне. Для них Гегеля не існувало...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 37, с. 391—399

ЕНГЕЛЬС — КАРЛУ КАУТСЬКОМУ

В ШТУТГАРТ

14 жовтня 1891 р.

...У тексті твого проекту, надрукованого у «Vorwärts» [561], я знаходжу, на превеликий мій подив, «одну реакційну масу», що несподівано випливла. Пишу тобі про це відразу, хоча дуже боюся, що вже пізно. Ця агітаційна фраза як різкий дисонанс порушує весь акорд коротко й чітко сформульованих наукових положень. Адже ця агітаційна фраза, та ще й надто однобічна, і тому в тій категоричній абсолютній формі, в якій вона тільки й справляє враження, зовсім неправильна.

Вона неправильна, бо перетворює правильну саму по собі *історичну тенденцію* в *доконаний факт*. У той момент, коли відбудеться соціалістичний переворот, усі інші партії *виявлять себе* у відношенні до нас як реакційна маса. Можливо, хоч це і не обов'язково, що вони вже й тепер *такі*, що вони втратили всяку здатність до будь-якої прогресивної дії. Але *в даний момент* ми не можемо цього твердити з тією впевненістю, з якою ми висловлюємо інші положення програми. Навіть у Німеччині умови можуть скластися так, що ліві партії, незважаючи на все своє убозтво, *змушені* будуть викинути геть частину того антибуржуазного, бюрократичного і феодального мотлоху, якого ще є там сила-силенна. Але ж за цієї умови вони — не реакційна маса.

Доти, поки ми не досить сильні, щоб узяти владу в свої руки і здійснити наші принципи, не може бути, строго кажучи, й мови про *одну* реакційну масу *у відношенні до нас*. Інакше вся нація поділялася б на реакційну більшість і безсилу меншість.

Невже люди, які знищили в Німеччині систему дрібних держав, надали буржуазії свободу дій для здійснення промислового перевороту і встановили єдність умов сполучення як для речей,

так і для людей, що в свою чергу змусило їх надати більшої свободи руху і нам,— невже вони робили це, будучи «реакційною масою»?

Французькі буржуазні республіканці, які в 1871—1878 рр. остаточно перемогли монархію і панування духовенства, які дали Франції нечувану доти, в нереволюційні часи, свободу друку, спілок, зборів, які запровадили обов'язкове початкове навчання, зробили навчання загальним здобутком і поставили його на таку висоту, що ми в Німеччині могли б у них повчитися,— хіба вони діяли як реакційна маса?

Діячі обох офіційних партій Англії, які значно розширили виборче право, вп'ятеро збільшили кількість виборців, зробили рівними виборчі округи, запровадили обов'язкове початкове навчання і поліпшили систему викладання, які ще й тепер у кожну парламентську сесію голосують не тільки за буржуазні реформи, але й за все нові поступки робітникам,— вони йдуть уперед повільно і мляво, але жодна людина не може попросту затаврувати їх як «*одну* реакційну масу».

Одне слово, ми не маємо права тенденцію, що поступово здійснюється, виставляти як уже доконаний факт, тим більше що в Англії, наприклад, ця тенденція *ніколи* не здійсниться до кінця. Коли тут настане переворот, буржуазія все ще буде готова піти на всякі дрібні реформи. Але тільки тоді деякі дрібні реформи системи, яка вже знищується в корені, втратять усякий смисл...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 38, с. 145—147

ЕНГЕЛЬС — МИКОЛІ ФРАНЦОВИЧУ ДАНІЄЛЬСОНУ

В ПЕТЕРБУРГ

Лондон, 22 вересня 1892 р.

...Капіталістичне виробництво, будучи минущою економічною фазою, сповнене внутрішніх суперечностей, які розвиваються і стають явними в міру його розвитку. Ця тенденція — руйнувати свій власний ринок одночасно з його творенням — становить якраз одну з таких суперечностей. Друга суперечність це — те безвихідне становище *, до якого призводить капіталістичне виробництво і яке в країні *без* зовнішнього ринку, як Росія, настає швидше, ніж у країнах, більш або менш здатних до конкуренції на відкритому світовому ринку. В цих останніх країнах

* Слова «безвихідне становище» Енгельс написав російською мовою. *Ред.*

таке, здавалося б, безвихідне становище знаходить собі вихід у дуже великих змінах у торгівлі, у насильственому відкритті нових ринків...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 38, с. 381—384

ЕНГЕЛЬС — Ф. ВІЗЕНУ

В БЕРД (ТЕХАС)

Істборн*, 14 березня 1893 р.
122, Regent's Park Road, N. W.

...Найближча мета робітничого руху — завоювання політичної влади для робітничого класу самим робітничим класом. Коли в цьому наші думки збігаються, то розходження щодо засобів і методів боротьби, які треба для цього застосувати, навряд чи можуть призвести до принципових незгод між щирими людьми, якщо тільки вони при здоровому розумі. На мій погляд, найкраща тактика для кожної країни та, яка найшвидше і найпевніше веде до мети...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 39, с. 39—40

ЕНГЕЛЬС — ФРАНЦУ МЕРІНГУ

В БЕРЛІН

Лондон, 14 липня 1893 р.

Дорогий пане Мерінг!

Тільки сьогодні можу, нарешті, подякувати Вам за ласкаво надіслану мені «Легенду про Лессінга». Мені хотілося не просто надіслати Вам формальне підтвердження про одержання книги, але разом з тим сказати дещо про неї саму — про її зміст. У цьому причина затримки.

Я починаю з кінця — з додатку «Про історичний матеріалізм», де суть справи Ви виклали чудово і для кожного, хто цурається упередженої думки, переконливо. Якщо в мене й виникають деякі заперечення, то тільки проти того, що Ви приписуєте мені більші заслуги, ніж слід, навіть коли взяти до уваги все те, до чого я, може, додумався б — з часом — сам, але що Маркс, маючи прозорливіше око і ширший світогляд, відкрив набагато раніше. Той, кому випало щастя працювати 40 років разом з такою

* В оригіналі: Лондон. *Ред.*

людиною, як Маркс, за його життя звичайно не користується тим визнанням, на яке, здавалося, він міг би сподіватись. Але коли велика людина вмирає, легко трапляється, що її менш значного соратника починають оцінювати вище, ніж він на те заслуговує, і це, очевидно, сталося зараз зі мною. Історія кінець кінцем усе поставить на своє місце, але до того часу я спокійнісінько помру і ні про що нічого не знатиму.

Крім того, випущено з уваги ще тільки один момент, який, правда, і в працях Маркса, і в моїх, як правило, недостатньо підкреслювався, і щодо цього провина однаковою мірою падає на всіх нас. А саме — головний натиск ми робили, і *повинні були робити*, спочатку на *виведенні* політичних, правових та інших ідеологічних уявлень і зумовлених ними дій з економічних фактів, які лежать в їх основі. При цьому заради змісту ми тоді нехтували питанням про форму: якими шляхами йде утворення цих уявлень і т. ін. Це дало нашим противникам бажаний привід для кривотлумачень, а також для перекручень, разючим прикладом чого є Пауль Барт.

Ідеологія — це процес, який здійснює так званий мислитель, хоч і з свідомістю, але з свідомістю хибною. Справжні рушійні сили, які спонукають його до діяльності, лишаються йому невідомими, інакше це не було б ідеологічним процесом. Отже, він створює собі уявлення про хибні або позірні спонукальні сили. Оскільки мова йде про процес мислення, то він і виводить як зміст, так і форму його з чистого мислення — або з свого власного, або з мислення своїх попередників. Він має справу тільки з матеріалом для мислення; він без зайвої балаканини вважає, що цей матеріал породжений мисленням, і взагалі не займається дослідженням ніякого іншого, більш далекого і від мислення незалежного джерела. Такий підхід до справи здається йому само собою зрозумілим, бо для нього всяка дія здається такою, *що грунтується* кінець кінцем на мисленні, оскільки здійснюється *за допомогою* мислення.

Історичний ідеолог (історичний означає тут просто збірний термін для понять: політичний, юридичний, філософський, теологічний,— словом, для всіх галузей, що стосуються *суспільства*, а не просто природи) має в галузі кожної науки певний матеріал, який утворився самостійно з мислення попередніх поколінь і пройшов самостійний, свій власний шлях розвитку в мозку цих поколінь, що заступали одне одного. Звичайно, на цей розвиток можуть впливати як супровідні причини і зовнішні факти, які стосуються цієї або іншої галузі, але факти ці, як мовчки припускається, являють собою знов-таки просто плоди процесу мислення, і таким чином ми весь час і далі залишаємося в сфері чистої думки, яка начебто благополучно перетравлювала навіть найупертіші факти.

Саме ця видимість самостійної історії форм державного устрою, правових систем, ідеологічних уявлень у будь-якій галузі насамперед і засліплює більшість людей. Коли Лютер і Кальвін «переборюють» офіційну католицьку релігію, а Гегель — Канта і Фіхте, коли Руссо своїм республіканським суспільним договором опосередковано «переборює» конституціоналіста Монтеск'є, то це — процес, який залишається всередині теології, філософії, державознавства, являє собою етап у розвитку цих галузей мислення і зовсім не виходить за межі мислення. А з того часу як до цього додалася буржуазна ілюзія про вічність і абсолютну досконалість капіталістичного виробництва,— з цього часу навіть «переборення» меркантилістів фізіократами[562] і А. Смітом розглядається як чиста перемога думки, не як відображення в сфері мислення нових економічних фактів, а як досягнуте, нарешті, істинне розуміння завжди і всюди існуючих фактичних умов. Виходить, що якби Річард Левине Серце і Філіпп-Август запровадили свободу торгівлі, замість того, щоб устрявати в хрестові походи, то можна було б уникнути 500 років злиднів і неуцтва.

На цей бік справи, якого я тут зміг торкнутися лише побіжно, всі ми, на мою думку, звернули уваги менше, ніж він на те заслуговує. Це стара історія: спочатку завжди заради змісту не звертають уваги на форму. Повторюю, я сам це робив, і ця помилка завжди впадала мені в око вже post festum *. Тому я не тільки далекий від того, щоб у зв'язку з цим якось докоряти Вам,— на це я, як винний у тому самому ще раніше за Вас, не маю ніякого права, навпаки,— але я все-таки хотів би звернути Вашу увагу на цей пункт для майбутнього.

З цим зв'язане також безглузде уявлення ідеологів: не визнаючи самостійного історичного розвитку різних ідеологічних галузей, що відіграють роль в історії, ми заперечуємо і всяку можливість їхнього *впливу на історію*. В основі цього лежить шаблонне, недіалектичне уявлення про причину і наслідок як про два полюси, що незмінно протистоять один одному, і абсолютно випускається з уваги взаємодія. Ці пани часто майже навмисно забувають про те, що історичне явище, коли тільки воно покликане до життя причинами іншого порядку, кінець кінцем економічними, тут же, в свою чергу стає активним фактором, може справляти зворотний вплив на навколишнє середовище і навіть на причини, які викликали це явище. Так, наприклад, Барт з приводу духовенства і релігії, у Вас стор. 475. Мені дуже сподобалось, як Ви розправилися з цим неймовірно вульгарним суб'єктом. І саме його призначають професором історії в Лейпциг! Адже там був старий Ваксмут, щоправда, такий же вузько-

* — буквально: після свята, заднім числом.— *Ред.*

лобий, але чудово обізнаний з фактами, зовсім іншої вдачі людина!

А про книгу взагалі я можу тільки повторити те, що вже не раз говорив з приводу статей, коли вони з'являлися в «Neue Zeit» [563]; це — найкращий з усіх викладів генезису прусської держави, коли хочете, можу сказати навіть єдиний хороший виклад, який здебільшого аж до найменших подробиць правильно розкриває всі взаємозв'язки. Можна тільки пошкодувати, що Ви не могли одночасно охопити також весь дальший розвиток аж до Бісмарка, і мимоволі постає надія, що Ви це зробите іншим разом і дасте загальну картину в послідовному викладі, починаючи з курфюрста Фрідріха-Вільгельма і кінчаючи старим Вільгельмом *. Адже роботу Ви вже здійснили попередньо і, принаймні з основних питань, навіть можна вважати й остаточно. А це треба зробити раніше, ніж упаде вся ця спорохнявіла будова. Зруйнування монархічно-патріотичних легенд хоч і не є такою вже необхідною передумовою для усунення монархії, яка прикриває класове панування (бо *чиста*, буржуазна республіка в Німеччині стала пройденим етапом, не встигши виникнути), але все-таки є однією з найдійовіших підойм для такого усунення.

Тоді у Вас також буде більше простору і можливостей для того, щоб змалювати історію самої Пруссії як частинки загальнонімецького убозтва. Це і є той пункт, в якому я де в чому не згоден з Вами, а саме з Вашим розумінням передумов роздробленості Німеччини і невдачі німецької буржуазної революції XVI століття. Коли мені вдасться переробити історичний вступ до моєї «Селянської війни», що станеться, сподіваюся, наступної зими, то я зможу розвинути там питання, що стосуються цього [564]. Я не те що вважаю наведені Вами передумови неправильними, але я висуваю поряд з ними й інші і трохи інакше групую їх.

Вивчаючи німецьку історію, яка являє собою саму тільки убогість, я завжди переконувався, що лише порівняння з відповідними періодами історії Франції дає правильний масштаб, бо там відбувалося якраз протилежне тому, що у нас. Там — утворення національної держави з disjectis membris ** феодальної держави, у нас у цей самий час — найглибший занепад. Там — рідкісна об'єктивна логіка в усьому ході процесу, у нас — дикий, дедалі більший сумбур. Там — у період середньовіччя англійський завойовник, втручаючись на користь провансальської народності проти північнофранцузької, є представником чужоземного вторгнення. Війни з англійцями [565] є свого роду Тридцятирічною війною [566], яка, все-таки, кінчається там вигнанням іноземних інтервентів і підкоренням Півдня Північчю. Потім точиться боротьба

* — Вільгельмом I. *Ред.*
** — розрізнених частин. *Ред.*

центральної влади проти бургундського васала *, який спирається на свої іноземні володіння і роль якого відповідає ролі Бранденбургу — Пруссії, але ця боротьба закінчується перемогою центральної влади і завершує утворення національної держави [567]. А у нас саме в цей момент національна держава розвалюється остаточно (якщо тільки «німецьке королівство» в межах Священної римської імперії можна назвати національною державою) і починається, у великих масштабах, розграбування німецьких земель. Це для німців надзвичайно ганебне порівняння, але саме тому воно особливо повчальне, а з того часу як наші робітники знову висунули Німеччину в перші ряди історичного руху, нам стало трохи легше миритися з ганьбою минулого.

Цілком особливою відмітною рисою німецького розвитку є й те, що дві складові частини імперії, які поділили кінець кінцем між собою всю Німеччину, обидві не є суто німецькими, а були колоніями на завойованій слов'янській землі: Австрія — баварською, Бранденбург — саксонською колонією; і владу *в самій* Німеччині вони здобули собі тільки тому, що спиралися на свої іноземні, не німецькі володіння: Австрія — на Угорщину (не кажучи вже про Богемію **), Бранденбург — на Пруссію. На західному кордоні, який зазнавав найбільшої небезпеки, нічого подібного не було, на північному кордоні захищати Німеччину від датчан полишили самим датчанам, а Південь так мало потребував захисту, що ті, хто повинен був охороняти кордони — швейцарці,— навіть самі змогли відокремитися від Німеччини!

Але я захопився всілякими розмірковуваннями; нехай ця балаканина буде Вам принаймні за доказ того, як дуже зацікавила мене Ваша праця.

Ще раз щира подяка і привіт від Вашого

Ф. Енгельса

Друкується за: **Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 39, 78—83.**

ЕНГЕЛЬС — МИКОЛІ ФРАНЦОВИЧУ ДАНІЄЛЬСОНУ

В ПЕТЕРБУРГ

Лондон, 17 жовтня 1893 р.

...Дуже Вам вдячний за надіслані примірники [568] «Очерков» ***; три з них я відіслав друзям, здатним їх оцінити. Книга справила, як я з задоволенням помітив, велике враження і навіть викликала сенсацію, і цілком заслужено. Серед росіян, з якими я

* — Карла Сміливого. *Ред.*
** — Чехію. *Ред.*
*** Слово «Очерки» Енгельс написав російською мовою. *Ред.*

зустрічався, вона була головною темою розмови. Не далі як учора один з них * писав мені: у нас на Русі точиться спір про «долю капіталізму в Росії» **. В берлінському «Sozialpolitisches Centralblatt» *** якийсь пан на прізвище П. фон Струве опублікував про Вашу книгу велику статтю [569]; я мушу погодитися з ним в одному пункті: що й мені сучасна капіталістична фаза розвитку в Росії уявляється неминучим наслідком тих історичних умов, які були створені Кримською війною, того способу, яким була здійснена зміна аграрних відносин у 1861 р., і, нарешті, неминучим наслідком загального політичного застою в усій Європі. Але Струве абсолютно не має рації, коли, бажаючи спростувати те, що він називає Вашим песимістичним поглядом на майбутнє, порівнює сучасне становище Росії із становищем у Сполучених Штатах. Він говорить, що згубні наслідки сучасного капіталізму в Росії будуть переборені так само легко, як і в Сполучених Штатах. При цьому він зовсім забуває, що Сполучені Штати є сучасні, буржуазні вже від самого їх зародження; що вони були засновані дрібними буржуа і селянами, які втекли від європейського феодалізму з метою заснувати суто буржуазне суспільство. Тим часом у Росії ми маємо фундамент первісно-комуністичного характеру, родове суспільство, яке передує добі цивілізації, воно, щоправда, розсипається тепер на порох, але все ще служить тим фундаментом, тим матеріалом, яким оперує і діє капіталістична революція (бо для Росії це справжня соціальна революція). В Америці грошове господарство цілком установилося понад сто років тому, тоді як у Росії натуральне господарство було загальним правилом, майже без усякого винятку. Тому ясно, що в Росії ця зміна повинна мати значно більш насильствений і гострий характер і супроводитися незрівнянно більшими стражданнями, ніж в Америці.

Але при всьому цьому мені все-таки здається, що Ви дивитеся на справу більш песимістично, ніж це може бути виправдане фактами. Немає сумніву, що перехід від первісного, аграрного комунізму до капіталістичного індустріалізму не може відбутися без жахливої ломки суспільства, без зникнення цілих класів і перетворення їх в інші класи; а які величезні страждання, яке розтрачання життя людей і продуктивних сил це неминуче веде за собою, ми бачили вже, хоч і в меншому масштабі, в Західній Європі. Але від цього до цілковитої загибелі великого і високообдарованого народу ще дуже далеко. Швидкий приріст населення, до якого ви звикли, може припинитися. Нерозумне винищування лісів разом з експропріацією старих поміщиків ****, як і се-

* — Гольденберг. *Ред.*

** — Останню фразу, починаючи з слів «у нас», Енгельс написав російською мовою. *Ред.*

*** — Третій рік видання, № 1, 1 жовтня 1893 р. *(Примітка Енгельса).*

**** Слово «помещики» Енгельс написав російською мовою. *Ред.*

лян, може спричинитися до колосального розтрачання продуктивних сил; і все-таки більш як стомільйонне населення становитиме кінець кінцем дуже великий внутрішній ринок для дуже значної *великої промисловості*; й у вас, як і в інших країнах, все прийде в свою норму,— звичайно, якщо капіталізм у Західній Європі протримається досить довго.

Ви самі визнаєте, що

«соціальні умови в Росії після Кримської війни не були сприятливими для розвитку тієї форми виробництва, яку ми дістали у спадщину з нашої минулої історії».

Я піду ще далі і скажу, що в Росії розвиток з первісного аграрного комунізму вищої соціальної форми міг би стати можливим не більше, ніж у всякому іншому місці, якби тільки ця вища форма не *існувала вже* в якій-небудь іншій країні і не правила б за зразок. Ця вища форма — всюди, де вона історично можлива,— є неминучим наслідком капіталістичної форми виробництва і створюваного нею соціального дуалістичного антагонізму, вона не може розвинутися безпосередньо з земельної общини інакше, як у вигляді наслідування прикладу, що вже десь існує. Якби Західна Європа була дозрілою в 1860—1870 рр. для такої трансформації, якби ця трансформація була здійснена тоді Англією, Францією і т. ін.,— то тоді росіянам справді судилося б показати, щó можна було б зробити з їхньої общини, у той час ще більш-менш незайманої. Але Захід переживав застій, не прагнув учинити таку трансформацію, а капіталізм розвивався дедалі швидше. Отже, в Росії не було іншого вибору, а саме: або розвинути общину в таку форму виробництва, від якої її відокремлював ще ряд проміжних історичних ступенів і для здійснення якої умови ще не дозріли навіть на Заході — завдання, очевидно, неможливе,— або розвиватись у напрямі капіталізму. Постає питання, що залишалося ще, крім цього останнього шансу?

Щодо общини, то вона можлива тільки до того часу, поки майнові відмінності між її членами мізерні. Тільки-но ці відмінності стають значними, тільки-но деякі її члени стають боржниками-рабами інших, багатших членів,— то її дальше існування неможливе. Афінські куркулі та глитаї * до Солона зруйнували афінський *рід* з тією ж невблаганністю, з якою куркулі і глитаї вашої країни руйнують общину. Я боюся, що цей інститут приречений на загибель. Але, з другого боку, капіталізм відкриває нові перспективи і нові надії. Подивіться на те, що він зробив і робить на Заході. Велика нація, подібна до вашої, переживе

* Слова «кулаки» і «мироеды» Енгельс написав російською мовою. *Ред.*

будь-яку кризу. Немає такого великого історичного лиха, яке б не надолужувалося якимось історичним прогресом. Лише modus operandi * змінюється. Хай збудеться те, що судилося!..

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 39, с. 122—124

ЕНГЕЛЬС — В. БОРГІУСУ

В БРЕСЛАВЛЬ **

Лондон, 25 січня 1894 р.
122, Regent's Park Road, N. W.

...1. Під економічними відносинами, які ми вважаємо визначальним базисом історії суспільства, ми розуміємо той спосіб, яким люди певного суспільства виробляють засоби до життя і обмінюють між собою продукти (оскільки існує поділ праці). Отже, сюди входить *уся техніка* виробництва і транспорту. Ця техніка, згідно з нашими поглядами, визначає також і спосіб обміну, далі спосіб розподілу продуктів і тим самим після розкладу родового ладу також і поділ на класи, відносини панування і підлеглості, державу, політику, право і т. ін. У поняття економічних відносин включається далі і *географічна основа*, на якій ці відносини розвиваються, і фактично успадковані від минулого залишки попередніх ступенів економічного розвитку, які продовжують зберігатися часто лише за традицією або завдяки vis inertiae ***, а також, звичайно, зовнішнє середовище, яке оточує цю суспільну форму.

Якщо, як Ви твердите, техніка значною мірою залежить від стану науки, то значно більшою мірою наука залежить від *стану* і *потреб* техніки. Якщо в суспільстві виникає технічна потреба, то це просуває науку вперед більше, ніж десяток університетів. Уся гідростатика (Торрічеллі і т. ін.) була покликана до життя потребою регулювати гірські потоки в Італії у XVI і XVII століттях. Щодо електрики ми дізналися про дещо розумне тільки з того часу, як було відкрито можливість її технічного застосування. В Німеччині, на жаль, звикли писати історію наук так, начебто науки впали з неба.

2. Ми вважаємо, що економічні умови кінець кінцем зумовлюють історичний розвиток. А раса сама є економічним фактором. Тут, однак, не слід забувати про два моменти:

а) Політичний, правовий, філософський, релігійний, літературний, художній і т. ін. розвиток грунтується на економічному

* — спосіб дії. *Ред.*
** Сучасна назва: Вроцлав. *Ред.*
*** — силі інерції. *Ред.*

розвитку. Але всі вони також впливають один на одного і на економічний базис. Справа стоїть зовсім не так, що тільки економічне становище є *причиною*, що *тільки* воно є *активним*, а все інше — лише пасивний наслідок. Ні, тут взаємодія на основі економічної необхідності, яка *кінець кінцем* завжди прокладає собі шлях. Держава, наприклад, впливає за допомогою протекційних мит, свободи торгівлі, хорошої або поганої фіскальної політики. Навіть смертельна втома і безсилля німецького міщанина, які були зумовлені жалюгідним економічним становищем Німеччини в період з 1648 по 1830 р. і виявилися спочатку в пієтизмі [570], потім у сентиментальності і в рабському плазуванні перед князями та дворянством, також справили свій вплив на економіку. Це була одна з найбільших перешкод для нового піднесення, і перешкоду цю було похитнуто тільки завдяки тому, що революційні і наполеонівські війни зробили хронічні злидні гострими. Отже, економічне становище не впливає автоматично, як це для зручності дехто собі уявляє, а люди самі роблять свою історію, але в даному середовищі, яке їх зумовлює, на основі вже існуючих дійсних відносин, серед яких економічні умови, хоч би як сильно впливали на них інші — політичні й ідеологічні,— є кінець кінцем усе-таки вирішальними і являють собою ту червону нитку, яка пронизує весь розвиток і одна приводить до розуміння його.

в) Люди самі роблять свою історію, але досі вони робили її, не керуючись загальною волею, за єдиним загальним планом, і навіть не в рамках певним чином обмеженого, даного суспільства. Їхні прагнення перехрещуються, і тому в усіх таких суспільствах панує *необхідність*, доповненням і формою вияву якої є *випадковість*. Необхідність, яка пробивається тут крізь усі випадковості,— знов-таки кінець кінцем економічна. Тут ми підходимо до питання про так званих великих людей. Та обставина, що така і саме оця велика людина з'являється в певний час у даній країні, звичайно, є чиста випадковість. Та коли цю людину усунути, то виникає попит на заміну її, і така заміна знаходиться — більш чи менш вдала, але з часом знаходиться. Що Наполеон, саме цей корсіканець, був тим військовим диктатором, який став потрібен Французькій республіці, виснаженій війною,— це було випадковістю. Але якби Наполеона не було, то роль його виконав би інший. Це доводиться тим, що завжди, коли така людина була потрібна, вона знаходилась: Цезар, Август, Кромвель і т. ін. Якщо матеріалістичне розуміння історії відкрив Маркс, то Тьєррі, Міньє, Гізо, всі англійські історики до 1850 р. є доказом того, що до цього йшлося, а відкриття того самого розуміння Морганом показує, що час для цього наспів і це відкриття *повинно* було бути зроблене.

Так само стоїть справа з усіма іншими випадковостями і позірними випадковостями в історії. Чим далі відходить від економічної та галузь, яку ми досліджуємо, чим більше вона наближається до суто абстрактно-ідеологічної, тим більше ми знаходитимемо в її розвитку випадковостей, тим більш зигзагоподібною є її крива. Якщо Ви накреслите середню вісь кривої, то побачите, що чим довший досліджуваний період, чим ширша досліджувана галузь, тим більше наближається ця вісь до осі економічного розвитку, тим більш паралельно до неї вона йде.

У Німеччині величезною перешкодою до правильного розуміння є непростиме нехтування в літературі економічною історією. Не тільки дуже важко відвикнути від уявлень про історичний розвиток, прищеплених у школі, але ще важче зібрати матеріал, потрібний для цього. Хто читав, наприклад, хоч би старого Г. фон Гюліха, який у своїй сухій збірці матеріалів [571] умістив стільки цінного для пояснення сили-силенної політичних фактів!

А взагалі я вважаю, що той чудовий зразок, який Маркс дав у «Вісімнадцятому брюмера» [572], повинен дати Вам досить повну відповідь на Ваші запитання саме тому, що це — практичний приклад. Більшість питань, як мені здається, зачеплено в «Анти-Дюрінгу», відділ перший, розд. IX—XI, відділ другий, розд. II—IV, відділ третій, розд. I або у вступі [573], а крім того, і в останньому розділі «Фейєрбаха» *.

Прошу Вас не прискіпуватися до кожного слова з того, що я написав тут, а весь час мати на увазі загальний зв'язок; у мене, на жаль, не було часу викласти Вам усе так ясно і чітко, як слід було б, якби це призначалося для друку...

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 39, с. 165—168

ЕНГЕЛЬС — РІХАРДУ ФІШЕРУ [574]

В БЕРЛІН

Лондон, 8 березня 1895 р.
41, Regent's Park Road, N. W.

Дорогий Фішер!

По можливості я врахував ваші серйозні сумніви, хоч мало не в половині випадків при всьому бажанні не можу зрозуміти, в чому полягають ці сумніви. Однак я не можу змиритися з тим, що ви маєте намір присягнути на вірність абсолютній законнос-

---

* *Енгельс Ф.* «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії».— Див. цей том, с. 273—312. *Ред.*

ті, законності за будь-яких обставин, законності навіть щодо законів, порушуваних тими, хто їх видає, коротше кажучи, проводити політику, яка вимагає, щоб той, хто дістав удар по правій щоці, підставляв ліву. Правда, у «Vorwärts» часом революції зрікаються з такою самою енергією, з якою раніше проповідували її, і, можливо, проповідуватимуть знову. Проте я не можу взяти це за взірець.

Я вважаю, що ви нічого не виграєте, якщо будете проповідувати абсолютну відмову від насильних дій. Цьому ніхто не повірить, і *жодна* партія в жодній країні не заходить так далеко, щоб відмовитися від права протистояти беззаконню зі зброєю в руках.

Мені доводиться також брати до уваги й те, що іноземці — французи, англійці, швейцарці, австрійці, італійці та інші — також читають мої праці, і я рішуче не можу так компрометувати себе в їхніх очах.

Отже, я прийняв ваші поправки, за винятком такого: 1) Гранка 9: щодо мас тепер говориться: «вони самі повинні розуміти, за що точиться боротьба». 2) Наступний абзац: *уся* фраза про атаки викреслена. Ваша пропозиція містить фактичну неточність. *Закликом* до атаки французи, італійці та інші користуються щоденно, тільки не всерйоз. 3) Гранка 10: «Соціал-демократичний переворот, який *у даний момент* черпає життєві сили», ви хочете зняти слова *«у даний момент»*, тобто перетворити тимчасове у постійне, відносне — на тактику, яка має абсолютне значення. Цього я не зроблю, не можу зробити, не зганьбивши себе на вічні часи. Тому, щоб уникнути суперечливого судження, я говорю: «соціал-демократичний переворот, якому в даний момент *дуже* * *йде на користь* якраз дотримання законів».

Чому ви вважаєте небезпечною у зв'язку з питанням про порушення конституції вказівку на дії Бісмарка в 1866 р., для мене абсолютно незбагненно. Адже це такий argumentum ad hominem **, краще за який не знайдеш. Ну що ж, роблю вам таку послугу.

Але далі я *рішуче* не можу піти. Я зробив усе, що від мене залежало, щоб позбавити вас від неприємностей під час дебатів. Але ви б краще відстоювали ту позицію, що зобов'язання дотримуватися законності є юридичним, а не моральним, як це чудово показав вам Богуславський (прізвище якого пишеться через звичайне s) [575], і що дія цього зобов'язання повністю припиняється, якщо можновладці порушують закони. Ви ж — або принаймні дехто з вас — виявили слабкість і не вчинили належної протидії вимозі супротивників визнати дотримання законності *моральним* зобов'язанням, дійсним за всіх обставин; замість того щоб заяви-

* Слово «дуже» відсутнє в опублікованому тексті «Вступу» Енгельса. *Ред.*
** — відчутний аргумент. *Ред.*

ти їм: ви маєте владу, ви видаєте закони; якщо ми їх порушуємо, ви маєте можливість поводитися з нами відповідно до цих законів, і ми змушені це терпіти; але з цим покінчено, надалі у нас немає ніяких зобов'язань, у вас — ніяких прав. Так учинили католики при травневих законах [576], так учинили старолютерани в Мейсені і той солдат-меноніт, про якого писали в усіх газетах, і ви не маєте права відступати від цієї позиції. Законопроект про відвернення державного перевороту все одно провалиться, такі речі зовсім неможливо сформулювати і ще менше можливо втілити в життя; оскільки в руках цих людей реальна сила, вони знайдуть спосіб заткнути вам рота і розправитися з вами.

Але якщо ви хочете дати зрозуміти людям в уряді, що ми тільки тому маємо намір чекати, що ще не досить сильні, щоб самим допомогти собі, і що армія ще не заражена досить грунтовно,— тоді, дорогі мої, навіщо ж ви щодня вихваляєтеся в газетах гігантськими кроками і успіхами партії? Адже ці люди знають не гірше за нас, що ми нестримно йдемо до перемоги, що через кілька років ми будемо нездоланні, ось тому вони й хочуть уже зараз розправитися з нами; але, на їхній жаль, не знають, як. Тут наші промови нічого не можуть змінити, все це вони знають не гірше за нас; і знають також, що, коли влада буде в *наших руках*, ми використаємо її не в їхніх інтересах, а в своїх.

Отже, коли справа дійде до загальних дебатів у рейхстагу, подумайте трохи про те, що ви відстоюєте право на опір подібно до того, як зробив це проти нас Богуславський, що вас слухають також і старі революціонери, французи, італійці, іспанці, угорці, англійці і що знову може настати час — хтозна, як скоро — коли доведеться всерйоз зважати на той факт, що колись у Відені було викреслене слово «законний» [577]. Подивіться на австрійців, які так прямо, як тільки можна, погрожують насильством, якщо виборче право не буде незабаром запроваджене! Згадайте, як ви самі не зважали на законність у часи виняткового закону, який хочуть нам нав'язати знову! Законність — доки і оскільки вона нас влаштовує, але ніякої законності будь-якою ціною, навіть на словах!..

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 50, с. 464—466

ЕНГЕЛЬС — КОНРАДУ ШМІДТУ

В ЦЮРІХ

Лондон, 12 березня 1895 р.
41, Regent's Park Road, N. W.

...Мені здається, Ваш лист якоюсь мірою пояснює, чому в питанні про норму прибутку Ви пішли манівцями. Я вбачаю тут усе ту саму схильність до деталей і приписую це тому поширеному з 1848 р. у німецьких університетах еклектичному методові філософствування, при якому випускають з уваги предмет у цілому і надто часто займаються нескінченним і досить безрезультатним розумуванням з приводу деталей. Раніше Ви найбільшу увагу приділяли з класиків саме Канту, а Кант при сучасному йому рівні німецької філософії і завдяки своїй протилежності педантичному вольфівському лейбніціанству був більш-менш змушений щодо форми робити уявні поступки цьому вольфівському розумуванню. Так я пояснюю собі Вашу схильність заглиблюватися в деталі, яка виявилася також і у Вашому епістолярному екскурсі про закон вартості; причому, як мені здається, загальний взаємозв'язок Ви не завжди берете до уваги, і Ви, таким чином, зводите закон вартості до фікції, неминучої фікції, так само як Кант буття боже зводить до постулату практичного розуму.

Ваші докори на адресу закону вартості стосуються *всіх* понять, розглядуваних з точки зору дійсності. Тотожність мислення і буття, висловлюючись по-гегелівському, цілком відповідає Вашому прикладові з кругом і многокутником. Інакше кажучи: те і друге, поняття про річ і її дійсність, рухаються разом, як дві асимптоти, постійно наближаючись одна до одної, проте ніколи не збігаючись. Ця відмінність між обома саме і є та відмінність, завдяки якій поняття не є прямо й безпосередньо дійсність, а дійсність не є безпосередньо поняття цієї самої дійсності. З тієї причини, що поняття має свою сутнісну природу, що воно, отже, не збігається прямо і prime facie * з дійсністю, з якої тільки воно й може бути виведене, з цієї причини воно завжди все-таки більше, ніж фікція; хіба що Ви оголосите всі результати мислення фікціями, бо дійсність відповідає їм лише дуже опосередковано, та й то лише в асимптотичному наближенні.

Чи не так стоїть справа з загальною нормою прибутку? Вона в кожний даний момент існує лише наближено. Якщо вона ко-

* — явно. *Ред.*

лись і здійснюється на двох підприємствах цілком точно, якщо обидва ці підприємства і дістають у якомусь даному році *точно однакову норму прибутку*, то це чиста випадковість, а насправді норми прибутку змінюються залежно від різних обставин на кожному окремому підприємстві і з року в рік; загальна норма прибутку існує тільки як середня величина для багатьох підприємств і для цілого ряду років. Проте якби ми захотіли зажадати, щоб норма прибутку під загрозою зведення її до фікції була абсолютно однаковою — скажімо, 14,876934...— з точністю до ста десяткових на кожному підприємстві і щороку, то ми абсолютно хибно зрозуміли б природу норми прибутку і економічних законів взагалі; всі вони не мають іншої реальності, крім як у наближенні, в тенденції, в середньому, але не в *безпосередній* дійсності. Це відбувається почасти тому, що їхня дія перехрещується з одночасною дією інших законів, а почасти і внаслідок їхньої природи як понять.

Або візьміть закон заробітної плати, реалізацію вартості робочої сили, яка здійснюється, та й то не завжди, тільки в середньому і варіюється в кожній місцевості і навіть у кожній галузі залежно від звичайного життєвого рівня. Або візьміть земельну ренту, яка являє собою додатковий прибуток понад загальну норму, що виникає з монополізованої сили природи. Дійсний додатковий прибуток і дійсна рента збігаються не абсолютно, а лише приблизно, в середньому.

Так само стоїть справа з законом вартості і розподілом додаткової вартості за допомогою норми прибутку.

1) І те і друге найповніше досягає наближеної реалізації тільки за умови, що всюди повністю встановлено капіталістичне виробництво, тобто суспільство зведене до сучасних класів землевласників, капіталістів (промисловців і торговців) і робітників, а всі проміжні ступені усунуто. Цього немає ще навіть в Англії, і цього ніколи не буде — ми до цього не допустимо.

2) Прибуток, включаючи ренту, складається з різних складових частин:

a) З прибутку, одержаного внаслідок шахрайства; в алгебраїчній сумі він відпадає.

b) З прибутку від підвищення вартості товарних запасів (наприклад, рештки старого врожаю, якщо наступний рік неврожайний). Теоретично цей прибуток також *повинен* кінець кінцем вирівнятися, якщо тільки він уже не зведений нанівець падінням вартості інших товарів, причому або капіталісти-покупці повинні доплатити стільки ж, скільки виручають капіталісти-продавці, або ж, коли йдеться про життєві засоби робітників, заробітна плата з часом повинна підвищитися. Проте найістотніші з цих підвищень вартості *нетривалі*, отже, вирівнювання відбувається тіль-

ки в середньому за ряд років, і до того ж дуже неповно, як усім відомо, за рахунок робітників; вони виробляють більше додаткової вартості, бо їхня робоча сила оплачується не повністю.

c) З сукупної суми додаткової вартості, від якої, проте, зновтаки відпадає та частина, яка *дарується покупцеві*, особливо в період криз, коли надвиробництво скорочується до справді вміщеної в ньому суспільно необхідної праці.

Звідси вже само собою випливає, що сукупний прибуток і сукупна додаткова вартість можуть збігатися лише наближено. До того ж іще врахуйте, що й сукупна додаткова вартість, і сукупний капітал є не постійні, а змінні величини, які змінюються з дня на день, і тоді стане очевидним, що зовсім неможливо інакше виразити норму прибутку формулою $\frac{\Sigma m}{\Sigma(c+v)}$, як за допомогою наближеного ряду, і зовсім неможливий інший збіг сукупної ціни з сукупною вартістю, крім такого, який завжди прагне до єдності і все-таки знову від неї завжди віддаляється. Інакше кажучи, єдність поняття і явища виступає як процес по суті нескінченний, і таким вона є в даному випадку, як і в усіх інших.

Хіба феодалізм колись відповідав своєму поняттю? Виниклий у Західнофранкському королівстві [578], розвинутий далі в Нормандії норвезькими завойовниками, вдосконалений французькими норманнами в Англії та Південній Італії, він найбільше наблизився до свого поняття в ефемерному Єрусалимському королівстві, яке залишило після себе в «Єрусалимських асизах» [579] найбільш класичне вираження феодального ладу. Невже ж цей лад був фікцією, оскільки лише в Палестині він досяг на короткий час цілком класичного вираження, та й то значною мірою лише на папері?

Хіба поняття, які панують у природознавстві, стають фікціями, через те що вони аж ніяк не завжди збігаються з дійсністю? З того моменту, як ми прийняли теорію еволюції, всі наші поняття про органічне життя тільки наближено відповідають дійсності. Інакше не було б взагалі ніяких змін; того дня, коли поняття і дійсність в органічному світі абсолютно збіжаться, настане кінець розвиткові. Під поняттям риби розуміється життя у воді і дихання за допомогою зябер; як же Ви хочете перейти від риби до земноводного, не відображаючи цього переходу в понятті? І це було зроблено; адже ми знаємо цілий ряд риб, у яких повітряний міхур розвинувся далі в легені і які можуть дихати повітрям. Як можна перейти від яйцеродного плазуна до ссавця, що народжує живих малят, не доводячи одне або обидва поняття до зіткнення з дійсністю? І, справді, однопрохідні являють собою цілий підклас яйцеродних ссавців,— я бачив у 1843 р. в Ман-

честері яйця качконоса і з зарозумілою обмеженістю висміював безглуздість твердження, нібито ссавці можуть нести яйця,— а тепер це доведено! Отже, не робіть щодо поняття вартості того самого, за що мені згодом довелося вибачатися перед качконосом!..

Друкується за: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 39, с. 338—342

ПРИМІТКИ

[1] В Ейзенаху на загальнонімецькому з'їзді соціал-демократів Німеччини, Австрії і Швейцарії 7—9 серпня 1869 р. була заснована німецька Соціал-демократична робітнича партія, відома пізніше як партія ейзенахців.— *1.*

[2] *Німецька народна партія,* створена в 1865 р., складалася з демократичних елементів дрібної буржуазії і почасти буржуазії, головним чином, південнонімецьких держав; виступала за об'єднання країни на федеративній основі і проти встановлення гегемонії Пруссії в Німеччині.— *2.*

[3] *«Der Volksstaat»* («Народна держава») — центральний орган німецької Соціал-демократичної робітничої партії (ейзенахців), що видавався в Лейпцигу з 2 жовтня 1869 по 29 вересня 1876 р. Загальне керівництво газетою здійснював В. Лібкнехт. Маркс і Енгельс систематично друкували в ній свої статті і постачали її матеріалами. Газета відіграла значну роль у справі поширення марксизму.— *2.*

[4] *«Frankfurter Zeitung und Handelsblatt»* («Франкфуртська газета і торговельний листок») — щоденна газета дрібнобуржуазно-демократичного напряму; виходила з 1856 (під цією назвою з 1866) по 1943 р.— *2.*

[5] Мова йде про такі пункти проекту Готської програми:

«Як вільну основу держави німецька робітнича партія вимагає:

1. Загального, рівного, прямого і таємного виборчого права для всіх чоловіків, починаючи з 21 року, на всіх виборах у державі й общині. 2. Прямого народного законодавства з правом вносити і відхиляти пропозиції. 3. Загального військового навчання. Народного ополчення замість постійного війська. Надання розв'язання питання про війну і мир народному представництву. 4. Скасування всіх виняткових законів, особливо законів про пресу, спілки і збори. 5. Народного суду. Безплатного судочинства.

Як духовну і матеріальну основу держави німецька робітнича партія вимагає:

1. Загального і рівного для всіх народного виховання за допомогою держави. Обов'язкового відвідування школи. Безплатного навчання. 2. Свободи науки. Свободи совісті».— *2.*

6 *Ліга миру і свободи* — буржуазно-пацифістська організація, створена в 1867 р. у Швейцарії дрібнобуржуазними республіканцями і лібералами.— *2.*

7 Маються на увазі антивоєнні виступи німецьких робітників під час франко-прусської війни 1870—1871 рр. Характеристику цієї війни див. у праці Енгельса «Роль насильства в історії» (цей том, с. 357—359).— *3.*

8 Мається на увазі відділ сьомий першого тому «Капіталу».— «Процес нагромадження капіталу» (див. це видання, т. 7).— *3.*

9 *Bracke W.* Der Lassalle'sche Vorschlag. Braunschweig, 1873 (*Бракке В.* Пропозиція Лассаля. Брауншвейг, 1873).— *3.*

10 *Маркс К.* Злиденність філософії. Відповідь на «Філософію злиднів» пана Прудона (див. це видання, т. 3, с. 1—102).— *4.*

11 Мається на увазі книга М. О. Бакуніна «Державність і анархія». Вступ, ч. I. Женева, 1873.

«Demokratisches Wochenblatt» («Демократичний щотижневик») — німецька робітнича газета; під цією назвою видавалась у Лейпцигу з січня 1868 по вересень 1869 р. за редакцією В. Лібкнехта. З кінця серпня 1869 р. виходила двічі на тиждень. Газета відіграла значну роль у створенні німецької Соціал-демократичної робітничої партії. На Ейзенахському з'їзді в 1869 р. газета була оголошена центральним органом Соціал-демократичної робітничої партії і перейменована у «Volksstaat» (див. примітку 3). В газеті співробітничали Маркс і Енгельс.— *5.*

12 Праця К. Маркса «Критика Готської програми» була вперше опублікована Ф. Енгельсом у 1891 р. під назвою «Зауваження до програми Німецької робітничої партії». В праці містився критичний розбір проекту програми майбутньої об'єднаної соціал-демократичної партії, підготовлений до об'єднавчого з'їзду ейзенахців (див. примітку 1) і Загального німецького робітничого союзу (лассальянців) у Готі.

Загальний німецький робітничий союз, створений у 1863 р., був загальнонімецькою політичною організацією робітничого класу, але перебував під впливом опортуністичних поглядів Лассаля і його послідовників, які прагнули спрямувати робітничий рух на реформістський шлях, підтримували політику об'єднання Німеччини зверху, що провадилася Бісмарком, з яким намагалися домовитися.

Під впливом об'єднавчих прагнень німецьких робітників і розчарування рядових членів лассальянської організації в догмах і тактиці своїх лідерів у 1875 р. на з'їзді в Готі було здійснено об'єднання обох напрямів у єдину партію, що називалася до 1890 р. Соціалістичною робітничою партією Німеччини. Цим був переборений розкол у рядах німецького робітничого класу. Проте прийнята Готським з'їздом програма об'єднаної партії містила серйозні помилки і поступки лассальянству, за що була піддана Марксом і Енгельсом гострій критиці. Ідейний компроміс, допущений у Готі, сприяв дальшому посиленню опортуністичних елементів у німецькій соціал-демократії.

При опублікуванні «Критики Готської програми» Енгельсу довелося погодитися на пом'якшення деяких найгостріших місць. У цьому

виданні документ друкується у відповідності з рукописом Маркса, різночитання з публікацією зазначені під рядком.— *7.*

13 Мається на увазі авторизований французький переклад першого тому «Капіталу», який виходив випусками в 1872—1875 рр. у Парижі.— *8.*

14 Мова йде про друге видання праці Маркса «Викриття про кельнський процес комуністів» (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 8, с. 405—457), яке вийшло в Лейпцігу в 1875 р.— *8.*

15 Мається на увазі такий вислів із вступної частини Загального Статуту Міжнародного Товариства Робітників: «економічна підлеглість трудящого монополістові засобів праці, тобто джерел життя, лежить в основі рабства в усіх його формах, усякої соціальної знедоленості, розумової приниженості і політичної залежності» (див. це видання, т. 4, с. 151).— *11.*

16 Див. це видання, т. 4, с. 151. Цитата наведена Марксом з деякими змінами.— *16.*

17 Див. це видання, т. 3, с. 144.— *16.*

18 Мова йде про висловлювання Ф.-А. Ланге в його книзі «Die Arbeiterfrage in ihrer Bedeutung für Gegenwart und Zukunft» (Duisburg, 1865, S. 144—161, 180) («Робітниче питання та його значення для сучасності і майбутнього». Дуйсбург, 1865, с. 144—161, 180).— *18.*

19 *«L'Atelier»* («Майстерня») — щомісячний французький журнал, що видавався в Парижі з 1840 по 1850 р.; пропагував ідеї християнського соціалізму.— *20.*

20 *«Культуркампф»* («Боротьба за культуру») — назва, яку дали буржуазні ліберали системі законодавчих заходів уряду Бісмарка в 70-х рр. XIX ст., проваджуваних під прапором боротьби за світську культуру і проти католицької церкви і партії центру, що підтримували сепаратистські антипрусські тенденції в католицьких районах Пруссії й державах Південно-Західної Німеччини.— *24.*

21 З'їзд німецької соціал-демократії у Галле 12—18 жовтня 1890 р. був першим з'їздом після скасування виняткового закону проти соціалістів (див. примітку 61). За пропозицією В. Лібкнехта з'їзд прийняв рішення про підготовку до наступного партійного з'їзду в Ерфурті проекту нової програми і опублікування його за три місяці до з'їзду з метою обговорення в місцевих партійних організаціях.— *26.*

22 *Гаагський конгрес* Міжнародного Товариства Робітників відбувся 2—7 вересня 1872 р. Роботою конгресу керували Маркс і Енгельс. На конгресі завершилася багаторічна боротьба Маркса, Енгельса та їх соратників проти дрібнобуржуазного сектантства і реформізму в робітничому русі. Розкольницька діяльність анархістів була засуджена, і їхні лідери виключені з Інтернаціоналу. Рішення Гаагського конгресу заклали фундамент для створення в майбутньому самостійних політичних партій робітничого класу в різних країнах.— *26.*

23 Маються на увазі статті Маркса «Дебати шостого рейнського ландтагу (стаття перша). Дебати про свободу друку і про опублікування протоколів станових зборів» і «Дебати шостого рейнського ландтагу (стаття третя). Дебати з приводу закону про крадіж лісу» (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 1, с. 29—79 і 113—152).— *28.*

[24] *«Kölnische Zeitung»* («Кельнська газета») — німецька щоденна газета, під цією назвою виходила в Кельні з 1802 р.; орган великої буржуазії і націонал-ліберальної партії; в 70-х рр. була рупором Бісмарка.— *28.*

[25] *«Deutsch-Französische Jahrbücher»* («Німецько-французький щорічник») видавався в Парижі за редакцією К. Маркса і А. Руге німецькою мовою. Вийшов у світ тільки перший, подвійний випуск у лютому 1844 р. В ньому були опубліковані твори К. Маркса: «До єврейського питання» і «До критики гегелівської філософії права. Вступ», а також твори Ф. Енгельса: «Начерки до критики політичної економії» і «Становище Англії. Томас Карлейль. «Минуле і сучасне». Лондон, 1843» (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 1, с. 355—383, 384—397, 507—533, 534—558). Ці праці знаменують остаточний перехід Маркса і Енгельса від революційного демократизму до матеріалізму і комунізму. Основною причиною припинення виходу журналу були принципові незгоди Маркса з буржуазним радикалом Руге.— *29.*

[26] Див. це видання, т. 1, с. 15—207.— *29.*

[27] Енгельс має на увазі насамперед статтю Маркса «Критичні замітки до статті «Пруссака» «Король прусський і соціальна реформа» (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 1, с. 398—415).— *29.*

[28] Це передбачення Енгельса фактами не підтверджується.— *29.*

[29] Див. це видання, т. 3, с. 1—102 і *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 4, с. 391—404.— *29.*

[30] *Німецьке робітниче товариство* в Брюсселі було засноване Марксом і Енгельсом в кінці серпня 1847 р. з метою політичної освіти німецьких робітників, які проживали в Бельгії, і пропаганди серед них ідей наукового комунізму. Під керівництвом Маркса і Енгельса та їх соратників Товариство стало легальним центром об'єднання німецьких революційних пролетарів у Бельгії. Провідні члени Товариства входили в брюссельську громаду Союзу комуністів. Діяльність Німецького робітничого товариства в Брюсселі припинилася незабаром після лютневої буржуазної революції 1848 р. у Франції, в зв'язку з арештами і висланням його членів бельгійською поліцією.— *29.*

[31] *«Deutsche-Brüsseler-Zeitung»* («Німецька брюссельська газета»), заснована німецькими політичними емігрантами в Брюсселі, виходила з січня 1847 по лютий 1848 р. З вересня 1847 р. Маркс і Енгельс стали постійними співробітниками, а потім фактичними керівниками газети, що стала органом Союзу комуністів.— *30.*

[32] Мається на увазі повстання 22—24 лютого 1848 р. в Парижі, в результаті якого у Франції була повалена Липнева монархія і встановлена республіка.— *30.*

[33] Див. також статтю Ф. Енгельса «Маркс і «Neue Rheinische Zeitung»» (цей том, с. 91—98).— *30.*

[34] *Червневе повстання* — героїчне повстання робітників Парижа 23—26 червня 1848 р., що було з надзвичайною жорстокістю придушене французькою буржуазією. Повстання було першою в історії великою громадянською війною між пролетаріатом і буржуазією.— *30.*

[35] *«Kreuz-Zeitung»* («Хрестова газета») — так називали німецьку щоденну газету «Neue Preußische Zeitung» («Нова прусська газета»), що видавалася в Берліні з червня 1848 р.; була органом контрреволюційної придворної камарильї і прусського юнкерства, потім крайніх правих кіл німецької консервативної партії; мала в заголовку зображення хреста.— *30.*

[36] Мова йде про збройне повстання в *Дрездені* 3—9 травня і про повстання *в Південній і Західній Німеччині* в травні — липні 1849 р. на захист імперської конституції, прийнятої франкфуртськими Національними зборами 27 березня 1849 р., але відхиленої рядом німецьких держав. Ці повстання мали розрізнений, стихійний характер і були придушені до середини липня 1849 р.— *30.*

[37] *13 червня 1849 р.* у Парижі дрібнобуржуазна партія Гори організувала мирну демонстрацію протесту проти посилання французьких військ для придушення революції в Італії на порушення конституції Французької республіки, яка забороняла використовувати французькі війська проти свободи іншого народу. Провал цієї демонстрації, розігнаної військами, підтвердив банкрутство дрібнобуржуазної демократії у Франції. Після 13 червня багато лідерів Гори, а також пов'язаних з ними іноземних демократів було заарештовано і вислано або змушено було емігрувати з Франції.— *31.*

[38] *«Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue»* («Нова Рейнська газета. Політико-економічний огляд») — журнал, який заснували Маркс і Енгельс у грудні 1849 р. і видавали до листопада 1850 р.; теоретичний і політичний орган Союзу комуністів.— *31.*

[39] Див. це видання, т. 4, с. 5—89.— *31.*

[40] Див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 8, с. 405—471.— *31.*

[41] Мається на увазі провокаційний процес у Кельні, організований прусським урядом проти членів Союзу комуністів (4 жовтня — 12 листопада 1852 р.). Обвинувачені в державній зраді на підставі підроблених документів і лжесвідчень семеро з підсудних були засуджені до ув'язнення у фортеці строком від 3 до 6 років.— *31.*

[42] *«New-York Daily Tribune»* («Нью-йоркська щоденна трибуна») — прогресивна буржуазна газета, яка виходила з 1841 по 1924 р. З серпня 1851 по березень 1862 р. в газеті співробітничали Маркс і Енгельс.— *31.*

[43] *Громадянська війна*, що розгорнулася в 1861—1865 рр. в Америці між Південними рабовласницькими і Північними промисловими штатами, стала своєрідною формою буржуазної революції, що набула завдяки рішучому втручанню широких мас трудящих буржуазно-демократичного характеру. У боротьбі за скасування рабства брала участь велика кількість революціонерів, які емігрували з Європи після поразки революції 1848—1849 рр.— *31.*

[44] Мається на увазі праця Маркса «Лорд Пальмерстон» (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 9, с. 341—407).— *31.*

[45] Працю Маркса «До критики політичної економії» див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 13, с. 1—152. Передмову Маркса до цієї книги див. це видання, т. 4, с. 130—133.— *31.*

[46] *Італійська війна* — війна Франції і П'ємонту проти Австрії в 1859 р., була розв'язана Наполеоном III, який розпочав війну нібито для звільнення Італії, а насправді прагнув до територіальних загарбань і до зміцнення бонапартистського режиму у Франції. Проте, наляканий широким розмахом національно-визвольного руху в Італії і прагнучи зберегти її політичну роздробленість, Наполеон III уклав сепаратно мирний договір з Австрією. Внаслідок війни Франція одержала Савойю і Ніццу. Ломбардія була приєднана до П'ємонту, Венеція залишилася під австрійським пануванням. Характеристика цієї війни дається Енгельсом у праці «Роль насильства в історії» (див. цей том, с. 336-337).

«Das Volk» («Народ») — щотижнева газета, виходила німецькою мовою в Лондоні з 7 травня по 20 серпня 1859 р. за найближчою участю Маркса. З початку липня він став її фактичним редактором.— *31.*

[47] Див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 14, с. 377—659.— *31.*

[48] *Тюїльрі* — палац у Парижі, резиденція Наполеона III.

Про зв'язки К. Фогта з бонапартистськими колами див. також статтю Енгельса «Ще раз «Пан Фогт»» *(Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 17, с. 302—308).

4 вересня 1870 р. в Парижі відбувся революційний виступ народних мас, що привів до падіння режиму Другої імперії, проголошення республіки і утворення тимчасового уряду, до складу якого ввійшли, крім поміркованих республіканців, і монархісти. Цей уряд став на шлях національної зради і зрадницької змови із зовнішнім ворогом.— *32.*

[49] Див. це видання, т. 7.

Другий том «Капіталу» був виданий Енгельсом у 1885 р. (див. це видання, т. 8).— *32.*

[50] Див.: *Маркс К.* Установчий маніфест Міжнародного Товариства Робітників (це видання, т. 4, с. 143—150) і *Маркс К.* Громадянська війна у Франції (там же, с. 239—281).— *32.*

[51] Лист Маркса до редакції «Отечественных записок» був написаний ним незабаром після появи в названому журналі в жовтні 1877 р. статті ідеолога російського народництва М. К. Михайловського «Карл Маркс перед судом п. Ю. Жуковського». Михайловський відповідав з позицій народництва на випади проти Маркса вульгарного буржуазного економіста Жуковського в його статті «Карл Маркс і його книга про капітал», опублікованій у ліберальному органі «Вестник Европы».

Лист залишився ненадісланим і був знайдений Енгельсом у паперах Маркса вже після його смерті. Енгельс зняв з листа копії і одну з них разом з листом від 6 березня 1884 р. надіслав члену групи «Визволення праці» В. І. Засулич у Женеву. В Женеві лист був опублікований у 1886 р. в № 5 «Вестника Народной воли». В російській легальній пресі лист Маркса був опублікований у жовтні 1888 р. в журналі «Юридический вестник».

«Отечественные записки» — літературно-політичний журнал, видавався в Петербурзі з 1839 по 1884 р., був закритий царським урядом; у редагуванні журналу брав участь В. Г. Бєлінський (до 1846 р.), співробітничав О. І. Герцен та ін.; у 1863 р. журнал перейшов до рук

М. О. Некрасова і М. Є. Салтикова-Щедріна, групував навколо себе революційно-демократичну інтелігенцію; після смерті Некрасова (1877) переважаючий вплив у журналі здобули народники.— *38.*

52 *Haxthausen A.* Studien über die innern Zustände, das Volksleben und insbesondere die ländlichen Einrichtungen Rußlands. Hannover; Berlin, 1847—1852. Th. I—III (*Гакстгаузен А.* Дослідження внутрішніх відносин, народного життя і особливо сільських установ Росії. Ганновер; Берлін, 1847—1852. Ч. I—III).— *38.*

53 Маркс має на увазі працю М. Г. Чернишевського «Листи без адреси». Цюріх, 1874, яка була в його бібліотеці.— *38.*

54 Див. «Капітал», т. I, розд. 24, параграф 1 «Таємниця первісного нагромадження» (це видання, т. 7). Маркс цитує за французьким виданням 1875 р., до якого він уніс ряд змін порівняно з першим німецьким виданням «Капіталу».— *39.*

55 *Маркс К.* Капітал, т. I, розд. 24, параграф 7 «Історична тенденція капіталістичного нагромадження» (див. це видання, т. 7).— *39.*

56 Лист К. Маркса і Ф. Енгельса від 17—18 вересня 1879 р. призначався членам керівництва німецької соціал-демократичної партії. Маркс називав його циркуляром, призначеним «для *внутрішнього користування* вождів німецької партії» (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 34, с. 318). В. І. Ленін теж називає зроблений Марксом і Енгельсом виклад їхніх поглядів і партійної позиції щодо опортунізму, який виявився в партії, «прямим циркуляром до Бебеля, Лібкнехта та інших вождів с.-д. партії» (Повне зібрання творів, т. 15, с. 226). Проект листа був складений Енгельсом у середині вересня. 17 вересня цей проект був спільно обговорений і відредагований Марксом і Енгельсом.

Курсив у цитованих листах на адресу авторів належить Енгельсу.— *41.*

57 Мається на увазі *«Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik»* («Щорічник соціальної науки і соціальної політики») — журнал соціал-реформістського напряму, який видавався в 1879—1881 рр. К. Гехбергом (під псевдонімом Людвіг Ріхтер) у Цюріху.— *41.*

58 *«Die Laterne»* («Ліхтар») — щотижневий соціал-демократичний сатиричний журнал; виступав з критикою опортуністичної тенденції усередині німецької соціал-демократичної партії на початку чинності виняткового закону проти соціалістів; виходив з 15 грудня 1878 по 29 червня 1879 р. в Брюсселі за редакцією К. Гірша.— *41.*

59 Мається на увазі лондонське *Комуністичне освітнє товариство німецьких робітників.* Товариство було засноване в лютому 1840 р. К. Шаппером, Й. Моллем та іншими діячами Союзу справедливих. Активну участь у його діяльності в 1849—1850 рр. брали Маркс і Енгельс. 17 вересня 1850 р. Маркс і Енгельс і ряд їх прихильників вийшли з Товариства у зв'язку з тим, що більша частина його стала на бік сектантсько-авантюристичної фракції Вілліха—Шаппера. Із заснуванням Інтернаціоналу в 1864 р. Товариство стало німецькою секцією Міжнародного Товариства Робітників. Освітнє товариство проіснувало до 1918 р., коли воно було закрите англійським урядом. Див. також статтю Енгельса «До історії Союзу комуністів» (цей том, с. 254—270).

«Freiheit» («Свобода») — німецька щотижнева газета анархістського

напряму, заснована в 1879 р. в Лондоні Й. Мостом; видавалася при підтримці Освітнього товариства німецьких робітників. Маркс і Енгельс не раз критикували Моста і редаговану ним газету за анархістські виступи. Пізніше газета видавалася в Швейцарії (1882 р.) і США (1882—1910 рр.).— *44.*

60 Мається на увазі виступ у рейхстагу соціал-демократичного депутата Макса Кайзера із згоди соціал-демократичної фракції на захист урядового проекту протекційних мит 17 травня 1879 р. Маркс і Енгельс гостро засудили вчинок Кайзера, який захищав пропозицію, вигідну великим промисловцям і аграріям, на шкоду інтересам народних мас, а також потурання Кайзеру з боку керівництва німецької соціал-демократії.— *45.*

61 Мається на увазі винятковий закон проти соціалістів, уведений в Німеччині 21 жовтня 1878 р. За цим законом заборонялися всі організації соціал-демократичної партії, масові робітничі організації, робітнича преса, конфіскувалася соціалістична література, соціал-демократи зазнавали репресій. Під натиском масового робітничого руху закон було скасовано 1 жовтня 1890 р.— *45.*

62 Мається на увазі проект Бісмарка (1876 р.) про передачу приватних німецьких залізниць державі.— *46.*

63 *«Vorwärts»* («Вперед») — центральний орган Соціалістичної робітничої партії Німеччини після Готського з'їзду 1876 р.; виходив у Лейпцигу з жовтня 1876 р. Вихід газети був припинений у жовтні 1878 р. у зв'язку з виданням виняткового закону проти соціалістів. Маркс і Енгельс постійно подавали допомогу її редакції.— *46.*

64 Маються на увазі барикадні бої в Берліні 18 березня, які поклали початок революції 1848—1849 рр. у Німеччині.— *49.*

65 *«Die Zukunft. Socialistische Revue»* («Майбутнє. Соціалістичний огляд») — журнал соціал-реформістського напряму, який видавався групою членів німецької соціал-демократичної партії; виходив з жовтня 1877 по листопад 1878 р. в Берліні. Видавцем журналу був К. Гехберг. Маркс і Енгельс гостро критикували журнал за спробу звернути партію на реформістський шлях.

«Die Neue Gesellschaft. Monatsschrift für Socialwissenschaft» («Нове суспільство. Щомісячний журнал соціальної науки») — соціал-реформістський журнал, виходив у Цюріху в 1877—1880 рр.— *52.*

66 Див.: *Маркс К.* Тимчасовий Статут Товариства (*Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 16, с. 14).— *53.*

67 Лист Маркса до В. І. Засулич від 8 березня 1881 р. був написаний у відповідь на її лист від 16 лютого 1881 р. Засулич від імені своїх товаришів, які пізніше ввійшли до групи «Визволення праці», звернулась до Маркса з проханням висловити його точку зору про перспективи історичного розвитку Росії, і особливо про долю російської сільської общини.

Засулич писала також про велику популярність у Росії «Капіталу» К. Маркса і про ту роль, яку ця книга відігравала в дискусіях революціонерів про аграрне питання і про сільську общину.

У процесі підготовки відповіді на лист Засулич Марксом були складені чотири начерки, які в сукупності являють собою надзвичайно

багатий за змістом узагальнюючий нарис про російську селянську общину, про колективну форму сільськогосподарського виробництва.

У томі публікуються начерки за винятком четвертого, який текстуально майже цілком збігається з листом.

У цьому виданні начерки листа до В. Засулич публікуються за Karl Marx, Friedrich Engels Gesamtausgabe (MEGA). Berlin, 1985, Abt. 1, Bd. 25, звіреним з рукописом.

Порівняно з публікацією в 19-му томі Творів К. Маркса і Ф. Енгельса в цьому томі текст розташовано згідно з оригіналом, наводиться ряд випущених місць, а також закреслених автором варіантів.— *54.*

68 Див. «Капітал», т. I, розд. 24, параграф 1 «Таємниця первісного нагромадження» (це видання, т. 7). Про різночитання в текстах див. примітку 54.— *54.*

69 Див. «Капітал», т. I, розд. 24, параграф 7 «Історична тенденція капіталістичного нагромадження» (це видання, т. 7).— *54.*

70 *Morgan L. H.* Ancient Society or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery, through Barbarism to Civilization. London, 1877, p. 522 (*Морган Л.-Г.* Стародавнє суспільство, або Дослідження ліній людського прогресу від дикунства через варварство до цивілізації. Лондон, 1877, с. 522).— *56.*

71 В. І. Засулич у своєму листі до Маркса згадує його послідовників у Росії, які називали сільську общину «архаїчною формою».— *56.*

72 *Maurer G. L.* Geschichte der Markenverfassung in Deutschland. Erlangen, 1856 (*Маурер Г.-Л.* «Історія маркового устрою в Німеччині». Ерланген, 1856).— *56.*

73 Маються на увазі твори Таціта «Германія» і Цезаря «Записки про галльську війну».— *56.*

74 У Кавдінській ущелині поблизу давньоримського міста Кавдія в 321 р. до н. е. під час другої Самнітської війни (327—304 до н. е.) самніти (племена, що населяли гірську область середніх Апеннін) завдали поразки римським легіонам. Роззброєні й напівроздягнені римські воїни були прогнані «під ярмом», яке складалося з двох списів, устромлених в землю і з'єднаних угорі третім, що вважалося найбільшою ганьбою для переможеної армії. Звідси вираз «пройти через Кавдінську ущелину», тобто зазнати крайнього приниження.— *58.*

75 Мається на увазі включення Пскова і Новгорода до складу Російської централізованої держави наприкінці XV — на початку XVI ст.— *58.*

76 *Декуріони* — в епоху пізньої римської імперії особливий стан, до якого включалися середні землевласники провінцій. Декуріони відали розподілом і збором податків і виконували інші адміністративні обов'язки. При вступі на посаду вони вносили значні суми, а потім повинні були витрачати на громадські потреби і відповідати за недоїмки податків власним майном. Обов'язки декуріонів у IV ст. стали спадковою повинністю, від якої рятували смерть або розорення.— *59.*

77 Див. «Капітал», т. I, розд. 24, параграф 7 «Історична тенденція капіталістичного нагромадження» (це видання, т. 7).— *65.*

78 Прагнення Катерини II запровадити цеховий устрій знайшло відображення у виданій 21 квітня 1785 р. Грамоті на права і вигоди містам Російської Імперії, до якої було включено спеціальне реміснпче положення, що докладно визначало цеховий устрій. Запис до цехів усіх міських ремісників був обов'язковим, позацехове ремесло було заборонене.— *65.*

79 Мається на увазі Виконавчий комітет «Народної волі».— *74.*

80 На мітингу, який відбувся 21 березня 1881 р. в Лондоні, були присутні представники російських, польських, чеських і сербських соціалістів. Головував російський революціонер, народник Лев Гартман. На мітингу був заснований слов'янський революційний клуб.— *76.*

81 1 березня 1881 р. в Петербурзі за вироком Виконавчого комітету «Народної волі» був убитий імператор Олександр II.— *76.*

82 *«Rheinische Zeitung»* — див. статтю Енгельса «Карл Маркс» (цей том, с. 28—29).

«Vorwärts!» («Вперед!») — німецька газета, виходила в Парижі з січня по грудень 1844 р. двічі на тиждень; орган поміркованих, а з травня 1844 р.— радикально-демократичних кіл німецької еміграції. У виданні брали участь Маркс і Енгельс, які посилили революційне спрямування газети. У зв'язку з висилкою урядом Гізо Маркса і деяких інших співробітників газети з Франції, видання «Vorwärts!» припинилось.

«Deutsche-Brüsseler-Zeitung» — див. примітку 31. Про *«Neue Rheinische Zeitung»* див. статтю Енгельса «Маркс і «Neue Rheinische Zeitung»» (цей том, с. 91—98). *«New-York Daily Tribune»* — див. примітку 42.— *80.*

83 Тепер Московська сільськогосподарська академія ім. К. А. Тімірязєва.

«The Daily News» («Щоденні новини») — англійська ліберальна газета, орган промислової буржуазії; виходила під цією назвою в Лондоні з 1846 по 1930 р.— *84.*

84 *«Der Sozialdemokrat»* («Соціал-демократ») — німецька щотижнева газета, центральний орган соціал-демократичної партії Німеччини, що виходив з вересня 1879 по вересень 1888 р. в Цюріху і з жовтня 1888 по 27 вересня 1890 р. в Лондоні. Маркс, а також Енгельс, який співробітничав у газеті протягом усього періоду її видання, активно допомагали редакції проводити послідовно пролетарську лінію. Див. також статтю Енгельса «Прощальний лист читачам газети «Sozialdemokrat»» (цей том, с. 378—381).— *84.*

85 Повідомлення про те, що студенти Одеського університету хочуть покласти вінок на могилу Маркса, було опубліковано в газеті «Sozialdemokrat» 19 квітня 1883 р. Напис на вінку згідно з їхнім проханням мав бути: «Карлу Марксу, творцеві «Капіталу» і засновникові Міжнародного Товариства Робітників, від групи соціалістів Одеського університету, його учнів і послідовників».— *84.*

86 Мова йде про соціалістичну студентську спілку «Славія», до якої входила молодь слов'янських країн, що проживала в Цюріху.— *85.*

87 *Центральна робітнича спілка Нью-Йорка* — об'єднання професійних спілок Нью-Йорка, що виникло в 1882 р. і було у 80-х рр. масовою робіт-

ничою організацією, яка об'єднувала в своїх рядах білих і негрів, робітників американського й іноземного походження. На чолі Центральної робітничої спілки стояли соціалісти, які визнавали необхідність як професійної, так і політичної організації робітничого класу.— *87.*

88 Енгельс має на увазі виклад своїх і Маркса поглядів у праці «Німецька ідеологія», написаній у 1845—1846 рр. (див. це видання, т. 2).— *87.*

89 Енгельс викладає тут одне з положень «Маніфесту Комуністичної партії» (див. це видання, т. 3, с. 152—153).— *88.*

90 *Most J.* Kapital und Arbeit. Ein populärer Auszug aus «Das Kapital» von Karl Marx. Chemnitz, 1873 (*Мост Й.* Капітал і праця. Вибірковий популярний виклад «Капіталу» Карла Маркса. Хемніц, 1873). На прохання В. Лібкнехта на початку серпня 1875 р. Маркс переробив брошуру Моста для другого видання, яке вийшло в світ у Хемніці в квітні 1876 р.— *88.*

91 *Loria A.* La rendita fondiaria e la sua elisione naturale. Milano, Napoli, Pisa, 1880 (*Лоріа А.* Земельна рента і її природне зникнення. Мілан — Неаполь — Піза, 1880).— *89.*

92 Мається на увазі брошура: *Loria A.* La teoria del valore negli economisti italiani. Bologna, 1882 (*Лоріа А.* Теорія вартості в італійських економістів. Болонья, 1882).— *89.*

93 *«Nuova Antologia di scienze, lettere ed arti»* («Нова антологія науки, літератури і мистецтва») — італійський літературно-художній і публіцистичний журнал ліберального напряму, виходив з 1866 по 1878 р. у Флоренції, з 1878 по 1943 р.— у Римі.

Стаття Лоріа А. «Карл Маркс» була опублікована в журналі в квітні 1883 р.— *89.*

94 *Маркс К., Енгельс Ф.* Маніфест Комуністичної партії (див. це видання, т. 3, с. 146—147); курсив у цій цитаті належить Ф. Енгельсу.— *91.*

95 Див. це видання, т. 3, с. 162.— *92.*

96 *Під кодексом Наполеона* Енгельс має на увазі не один тільки Цивільний кодекс, прийнятий при Наполеоні в 1804 р. і відомий під назвою «Кодекс Наполеона», а в широкому розумінні всю систему буржуазного права, представлену п'ятьма кодексами (цивільним, цивільним процесуальним, торговельним, кримінальним і кримінально-процесуальним), прийнятими за Наполеона в 1804—1810 рр. Ці кодекси були запроваджені в завойованих наполеонівською Францією областях Західної і Південно-Західної Німеччини і не втратили чинності в Рейнській провінції і після приєднання її до Пруссії в 1815 р.— *93.*

97 Німецький студент-демократ Г.-А. Шлеффель, який видавав у Берліні після березневої революції 1848 р. газету «Volksfreund» («Друг народу»), був у квітні 1848 р. притягнутий до суду і засуджений на 6 місяців ув'язнення у фортеці по обвинуваченню в підбурюванні до заколоту в зв'язку з опублікуванням у газеті двох його статей, в яких він виступив на захист прав трудящих мас.— *94.*

98 Див. примітку 35.— *95.*

[99] Енгельс має на увазі ліберальний уряд на чолі з Кампгаузеном і Ганземаном, сформований у Пруссії після народного повстання в Берліні в березні 1848 р.— *95.*

[100] Мається на увазі стаття Енгельса «Франкфуртські збори» (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 5, с. 10—13).— *95.*

[101] Енгельс має на увазі статті в «Neue Rheinische Zeitung», присвячені критиці франкфуртських і берлінських Національних зборів, частину яких написав Маркс (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 5, 6); в узагальненому вигляді цю критику також навів Енгельс у своїй праці «Революція і контрреволюція в Німеччині» (див. це видання, т. 3, с. 479—480).— *96.*

[102] *Bougeart A.* Marat, l'Ami du Peuple. Paris, 1865. T. I—II *(Бужар А.* Марат, друг народу. Париж, 1865. Т. I—II).

«L'Ami du Peuple» («Друг народу») — газета, яку видавав один з вождів якобінців, Жан-Поль Марат, з 12 вересня 1789 до 14 липня 1793 р.; під такою назвою газета виходила з 16 вересня 1789 до 21 вересня 1792 р.; на газеті стояв підпис: Marat, l'Ami du Peuple.— *96.*

[103] Мова йде про статтю Маркса «Червнева революція» (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 5, с. 134—137).— *96.*

[104] Див. примітку 32.— *96.*

[105] Маються на увазі народні повстання у Відні 13 березня 1848 р., в Мілані 18—22 березня 1848 р. і в Берліні 18 березня 1848 р.— *97.*

[106] Серія статей друга і соратника Маркса і Енгельса Вільгельма Вольфа «Die schlesische Milliarde» була опублікована в «Neue Rheinische Zeitung» в березні — квітні 1849 р. У 1886 р. ці статті з деякими змінами були випущені окремою брошурою з Вступом Енгельса (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 21, с. 234—244).— *97.*

[107] *Маркс К.* Наймана праця і капітал (див. це видання, т. 3, с. 183—206).— *97.*

[108] *«Походження сім'ї, приватної власності і держави»* — один з основних творів марксизму. В цій праці Енгельс використав конспект Маркса книги прогресивного американського вченого Л.-Г. Моргана «Стародавнє суспільство», який був складений у 1880—1881 рр. і містив багато критичних зауважень і власних положень Маркса, а також доповнень, зроблених ним на підставі інших джерел (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 45, с. 216—353). Енгельс розглядав свою працю як «певною мірою виконання заповіту» Маркса. Під час роботи над книгою він використав численні додаткові матеріали своїх власних досліджень з історії Греції і Риму, стародавньої Ірландії, стародавніх германців і т. ін.

Спочатку Енгельс збирався надрукувати свою працю в журналі «Neue Zeit», але потім відмовився від цього плану, вважаючи, що через свою політичну спрямованість цей твір не може бути надрукований у Німеччині в умовах чинності виняткового закону проти соціалістів. Книга вийшла в світ у Цюріху на початку жовтня 1884 р.

У 1890 р., у зв'язку з нагромадженням нового матеріалу з історії первісного суспільства, Енгельс приступив до підготовки нового видання своєї книги. В ході роботи над ним він вивчив усю новітню літера-

туру питання, зокрема праці російського вченого М. М. Ковалевського, вніс до початкового тексту багато змін і поправок, а також значні доповнення, особливо до розділу про сім'ю.

Четверте, виправлене і доповнене видання книги Енгельса вийшло в Штутгарті наприкінці 1891 р. і більше вже не зазнавало ніяких змін; Енгельс написав для нього також нову передмову, опубліковану ним як окрему статтю під заголовком «До історії первісної сім'ї» (див. цей том, с. 234—244).

Російською мовою книга Енгельса була видана вперше в Петербурзі в 1894 р., в перекладі, зробленому з четвертого німецького видання; це був перший твір Енгельса, виданий у Росії легально.— *99.*

109 Мається на увазі книга: *Freeman E. A.* Comparative Politics. London, 1873 (*Фрімен Е.-О.* Порівняльна політика. Лондон, 1873).— *102.*

110 *Morgan L. H.* Ancient Society. London, 1877, p. 19.— *103.*

111 Енгельс має на увазі твори Гая Юлія Цезаря «Записки про галльську війну» і Публія Корнелія Таціта «Германія».— *107.*

112 Під час роботи над першим виданням своєї праці Енгельс користувався такими книгами Мак-Леннана: Primitive Marriage. An Inquiry into the Origin of the Form of Capture in Marriage Ceremonies. Edinburgh, 1865 (Первісний шлюб. Дослідження про походження обряду викрадання у весільних церемоніях. Единбург, 1865); Studies in Ancient History comprising a Reprint of «Primitive Marriage. An Inquiry into the Origin of the Form of Capture in Marriage Ceremonies». London, 1876 (Нариси з стародавньої історії, що включають передрук книги «Первісний шлюб. Дослідження про походження обряду викрадання у весільних церемоніях». Лондон, 1876); пізніше, під час підготовки четвертого видання (1891), Енгельс урахував також випущене в Лондоні і Нью-Йорку в 1886 р. нове видання останньої книги Мак-Леннана.— *110.*

113 *Morgan L. H.* Ancient Society. London, 1877, p. 435.— *110.*

114 Мається на увазі книга: *Bachofen J. J.* Das Mutterrecht. Eine Untersuchung über die Gynaikokratie der alten Welt nach ihrer religiösen und rechtlichen Natur. Stuttgart, 1861 (*Бахофен Й.-Я.* Материнське право. Дослідження гінекократії стародавнього світу на основі його релігійної і правової природи. Штутгарт, 1861).— *111.*

115 Це висловлювання Соссюра наводиться в книзі: *Giraud—Teulon A.* Les origines du mariage et de la famille. Genève; Paris, 1884, p. XV (*Жіро-Телон А.* Походження шлюбу і сім'ї. Женева; Париж, 1884, с. XV).— *112.*

116 *Westermarck E.* The History of Human Marriage. London and New York, 1891.— *112.*

117 *Letourneau Ch.* L'évolution du mariage et de la famille. Paris, 1888, p. 41.— *112.*

118 *Espinas A.* Des sociétés animales. Paris, 1877; Енгельс цитує Еспінаса за книгою Жіро-Телона, в якій вміщено уривок з цієї праці як додаток.— *112.*

119 *Bancroft H. H.* The Native Races of the Pacific States of North America. New York, 1875. Vol. I—V.— *114.*

120 *Westermarck E.* The History of Human Marriage. London and New York, 1891, p. 70—71.— *115.*

121 Цей лист Маркса до нас не дійшов. Енгельс згадує про нього в листі до Каутського від 11 квітня 1884 р.— *116.*

122 Мова йде про лібретто оперної тетралогії Р. Вагнера «Перстень Нібелунга», написане самим композитором на основі скандінавського епосу «Едда» і німецького епосу «Пісня про Нібелунгів» (*Wagner R.* Der Ring des Nibelungen, erster Tag, die Walküre, zweiter Aufzug) (*Вагнер Р.* Перстень Нібелунга, день перший, Валькірія, акт другий).

«Пісня про Нібелунгів» — найвидатніша пам'ятка німецького народного героїчного епосу, створена на основі стародавніх германських міфів і сказань періоду так званого великого переселення народів (III—V ст.). У вигляді, що дійшов до нас, ця епічна поема склалась близько 1200 р.— *116.*

123 Говорячи про французького друга і шанувальника Вагнера, Енгельс має на увазі французького соціаліста Шарля Боньє.

«Едда» — збірка міфологічних і героїчних сказань та пісень скандінавських народів; збереглась у вигляді рукопису XIII ст., відкритого в 1643 р. ісландським єпископом Свейнсоном (так звана «Старша Едда»), і у вигляді трактату про поезію скальдів, складеного на початку XIII ст. поетом і літописцем Сноррі Стурлусоном («Молодша Едда»). Пісні «Едди» відбили стан скандінавського суспільства в період розкладу родового ладу і переселення народів. У них зустрічаються образи і сюжети з народної творчості стародавніх германців.

«Егісдрекка» — одна з пісень «Старшої Едди», що належить до пізніших текстів збірки. Енгельс наводить тут місця зі строф 32 і 36 цієї пісні.— *116.*

124 *Аси* і *вани* — дві групи богів у скандінавській міфології.

«Сага про Інглінгів» — перша сага з книги про норвезьких королів (з найдавніших часів до XII ст.) середньовічного ісландського поета і літописця Сноррі Стурлусона «Heimskringla» («Земне коло»), складеної в першій половині XIII ст. на основі історичних хронік про норвезьких королів та ісландських і норвезьких родових саг. Енгельс наводить місце з 4-го розділу цієї саги.— *116.*

125 *Morgan L. H.* Ancient Society. London, 1877, p. 425.— *116.*

126 *Bachofen J. J.* Das Mutterrecht. Stuttgart, 1861, S. XXIII, 385 та ін.— *118.*

127 *Цезар.* Записки про галльську війну, кн. V, розд. 14.— *118.*

128 The People of India. Edited by J. F. Watson and J. W. Kaye. London, 1868—1872. Vol. I—VI (Населення Індії. Видано Дж.-Ф. Уотсоном і Дж.-У. Кеєм. Лондон, 1868—1872. Т. I—VI); Енгельс наводить цитату з II тому цього видання, с. 85.— *119.*

129 Мова йде про шлюбні класи, або секції,— особливі групи, на які поділялась більшість австралійських племен. Чоловіки кожної групи могли одружуватися тільки з жінками певної іншої групи; у кожному племені було 4—8 таких груп.— *119.*

130 *Morgan L. H.* Systems of Consanguinity and Affinity of the Human Fami-

ly. Washington, 1871 (*Морган Л.-Г.* Системи спорідненості і свояцтва людської сім'ї. Вашінгтон, 1871).— *120.*

131 Результати досліджень Файсона, які він провів разом з Хауіттом, викладено в книзі: *Fison L. and Howitt A. W.* Kamilaroi and Kurnai. Melbourne, Sydney, Adelaide, and Brisbane, 1880 (*Файсон Л. і Хауітт А.-У.* Каміларої і курнаї. Мельбурн, Сідней, Аделаїда і Брісбен, 1880).— *120.*

132 *Morgan L. H.* Ancient Society. London, 1877, p. 459; Енгельс наводить цю цитату у викладі Маркса.— *124.*

133 Енгельс цитує лист А. Райта за уривком, наведеним у книзі Моргана (*Morgan L. H.* Ancient Society. London, 1877, p. 455).— *125.*

134 *Bancroft H. H.* The Native Races of the Pacific States of North America. New York, 1875, vol. I, p. 352—353.— *126.*

135 *Сатурналії* — щорічні свята в Стародавньому Римі на честь бога Сатурна, які влаштовувалися в період зимового сонцестояння в зв'язку з закінченням землеробських робіт. Під час цих свят влаштовувались масові бенкети. Слово «сатурналії» стало загальним на позначення розгульних бенкетів і оргій.— *126.*

136 Мається на увазі так звана «Гвадалупська сентенція» від 21 квітня 1486 р.— третейське рішення іспанського короля Фердінанда V, прийняте ним під тиском селянського повстання в Каталонії; король виступав тут як арбітр між повсталими селянами і феодалами. Рішення передбачало скасування прикріплення селян до землі і знищення цілого ряду найбільш ненависних селянству феодальних повинностей, у тому числі права першої ночі; за це селяни повинні були внести великий викуп.— *128.*

137 *Sugenheim S.* Geschichte der Aufhebung der Leibeigenschaft und Hörigkeit in Europa bis um die Mitte des neunzehnten Jahrhunderts. St. Petersburg, 1861 (*Зугенгейм С.* Історія скасування кріпосного права і особистої залежності в Європі аж до середини XIX століття. С.-Петербург, 1861).— *128.*

138 *Kovalevsky M.* Tableau des origines et de l'évolution de la famille et de la propriété. Stockholm, 1890.— *131.*

139 *Morgan L. H.* Ancient Society. London, 1877, p. 470.— *132.*

140 Мається на увазі праця М. М. Ковалевського «Первісне право. Випуск 1. Рід». М., 1886.— *133.*

141 *«Правдою» Ярослава* називають першу частину найдавнішої редакції «Руської Правди» — збірника законів Стародавньої Русі, що виник в XI—XII ст. ст. на основі звичаєвого права тих часів і відбивав економічні й соціальні відносини тодішнього суспільства.— *133.*

142 *Далматинські закони* — збірник законів, що діяли в XV—XVII ст. ст. в Поліці (частина Далмації); відомий під назвою Поліцького статуту.— *133.*

143 *Heusler A.* Institutionen des Deutschen Privatrechts. Leipzig, 1886, Bd. II, S. 271 (*Хейслер А.* Основні засади німецького приватного права. Лейпціг, 1886, т. II, с. 271).— *133.*

144 Згадуване повідомлення Неарха див. у книзі: Страбон. Географія, кн. XV, розд. 1.— *134*.

145 *Calpullis* — сімейні общини в індіанців Мексіки в період її завоювання іспанцями; кожна сімейна община, всі члени якої були спільного походження, мала спільну ділянку землі, яка не підлягала ні відчуженню, ні поділу між спадкоємцями. Calpullis описані Алонсо де Суріта в його праці «Rapport sur les différentes classes de chefs de la Nouvelle-Espagne, sur les lois, les moeurs des habitants, sur les impôts établis avant et depuis la conquête, etc., etc.» («Повідомлення відносно різних категорій вождів у Новій Іспанії, про закони, права жителів, про податки, встановлені до і від часу завоювання, і т. ін., і т. ін.»), уперше опублікованій у книзі: Voyages, relations et mémoires originaux pour servir à l'histoire de la découverte de l'Amérique, publiés pour la première fois en français, par H. Ternaux-Compans. Paris, 1840, vol. 11, p. 50—64 (Подорожі, справжні повідомлення і мемуари, що стосуються історії відкриття Америки, вперше публіковані французькою мовою А. Терно-Компаном. Париж, 1840, т. II, с. 50—64).— *134*.

146 Мається на увазі стаття Г. Кунова «Die altperuanischen Dorf- und Markgenossenschaften» («Давньоперуанські сільські й маркові общини»), надрукована в природничо-науковому журналі «Ausland» («Зарубіжні країни») 20 і 27 жовтня і 3 листопада 1890 р.— *134*.

147 *Марка* — сільська община у стародавніх германців. Детальну її характеристику див. у однойменній праці Енгельса (*Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 19, с. 317—333).— *134*.

148 Мова йде про статтю 230 Цивільного кодексу, прийнятого при Наполеоні в 1804 р. Див. також примітку 96.— *135*.

149 *Гомер*. Одіссея, пісня перша.— *136*.

150 *Есхіл*. Орестея, Агамемнон.— *136*.

151 *Плутарх*. Речення лакедемонянок, розд. V; див. також: *Schoemann G. F.* Griechische Alterthümer. Berlin, 1855, Bd. I, S. 268 (*Шеман Г.-Ф.* Грецькі старожитності. Берлін, 1855, т. I, с. 268) — *137*.

152 *Спартіати* — повноправні громадяни Стародавньої Спарти.

Ілоти — безправні жителі Стародавньої Спарти, прикріплені до землі і зобов'язані виконувати на користь землевласників-спартіатів певні повинності. Становище ілотів по суті нічим не відрізнялося від становища рабів.— *137*.

153 *Арістофан*. Жінки на святі Фесмофорій.— *137*.

154 *Геродот*. Історія, кн. VIII, розд. 105; див. також: *Wachsmuth W.* Hellenische Alterthumskunde aus dem Gesichtspunkte des Staates. Halle, 1830, Th. II, Abth. II, S. 77 (*Ваксмут В.* Вивчення еллінської давнини з погляду її державності. Галле, 1830, ч. II, розділ II, с. 77).— *137*.

155 *Евріпід*. Орест.— *137*.

156 Енгельс наводить думку, висловлену в праці Маркса і Енгельса «Німецька ідеологія» (див. це видання, т. 2, с. 26).— *138*.

157 *Morgan L. H.* Ancient Society. London, 1877, p. 504.— *139*.

158 *Гієродули* — у Стародавній Греції і грецьких колоніях раби й рабині, що належали храмам. Жінки-гієродули в багатьох місцях, особливо в містах Передньої Азії і в Корінфі, займалися храмовою проституцією.— *141.*

159 Див.: *Тацит*. Германія, розд. 18—19.— *141.*

160 *Амміан Марцеллін.* Історія в 31 книзі, кн. XXXI, розд. 9; Прокопій Кесарійський. «Війна з готами», кн. II, розд. 14 (Книга VI «Історія воєн Юстініана з персами, вандалами і готами»).— *142.*

161 Мається на увазі поезія трубадурів Південної Франції кінця XI — початку XIII ст.— *142.*

162 Енгельс перефразовує тут місце з твору: *Fourier Ch.* Théorie de l'unité universelle. 2-me éd. Vol. III; Oeuvres complêtes. Paris, 1841, t. IV, p. 120 (*Фур'є Ш.* Теорія всесвітньої єдності, 2-е вид., т. III; Повне зібрання творів. Париж, 1841, т. IV, с. 120); перше видання цього твору вийшло під заголовком «Traité de l'association domestique-agricole». Paris; Londres, 1822. T. I—II («Трактат про домоводсько-землеробську асоціацію». Париж; Лондон, 1822. Т. I—II).— *143.*

163 «Гудрун» (також «Кудрун») — середньовічна німецька епічна поема XIII ст.— *149.*

164 *Maine H. S.* Ancient Law: its Connection with the Early History of Society, and its Relation to Modern Ideas *(Мейн Г.-С.* Стародавнє право: його зв'язок з ранньою історією суспільства і його відношення до сучасних правових понять); перше видання цієї праці вийшло в Лондоні в 1861 р.; згадуване Енгельсом місце див. на с. 170 цього видання.— *150.*

165 Див. це видання, т. 3, с. 133—138.— *150.*

166 *Morgan L. H.* Ancient Society. London, 1877, p. 491—492.— *153.*

167 Див. примітку 130.— *154.*

168 *Morgan L. H.* Ancient Society. London, 1877, p. 85—86.— *157.*

169 Мова йде про завоювання Мексіки іспанськими конкістадорами в 1519—1521 рр.— *159.*

170 *Morgan L. H.* Ancient Society. London, 1877, p. 115.— *160.*

171 Тут і далі Енгельс має на увазі твір Тацита «Германія».— *161.*

172 Маються на увазі індіанці пуебло.— *162.*

173 Маються на увазі праці Г.-Л. Маурера: Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf- und Stadt- Verfassung und der öffentlichen Gewalt. München, 1854 (Вступ до історії маркового, подвірного, сільського і міського устрою і публічної влади. Мюнхен, 1854); Geschichte der Markenverfassung in Deutschland. Erlangen, 1856 (Історія маркового устрою в Німеччині, Ерланген, 1856); Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und der Hofverfassung in Deutschland. Erlangen, 1862—1863. Bd. I—IV

(Історія панських дворів, селянських дворів і подвірного устрою в Німеччині. Ерланген, 1862—1863. Т. I—IV); Geschichte der Dorfverfassung in Deutschland. Erlangen, 1865—1866. Bd. I—II (Історія сільського устрою в Німеччині. Ерланген, 1865—1866. Т. I—II); Geschichte der Städteverfassung in Deutschland. Erlangen, 1869—1871. Bd. I—IV (Історія міського устрою в Німеччині. Ерланген, 1869—1871. Т. I—IV).— *163.*

174 *Префект* — у Стародавньому Римі особа, що займала адміністративні або військові посади. Тут — вищий урядовий чиновник великої адміністративно-територіальної одиниці або начальник міської поліції у Франції та деяких інших європейських країнах.— *164.*

175 *«Нейтральна нація»* — так називався французами у XVII ст. союз кількох споріднених з ірокезами індіанських племен, що жили на північному березі озера Ері, який дотримував нейтралітету у війнах між племенами власне ірокезів і гуронів.— *164.*

176 Мається на увазі національно-визвольна боротьба зулусів і нубійців проти англійських колонізаторів. Зулуси, на яких англійці напали в січні 1879 р., на чолі зі своїм вождем Кетчвайо протягом півроку чинили надзвичайно стійкий опір англійським колонізаторам. Останнім вдалося добитися перемоги тільки після ряду боїв завдяки великій перевазі в озброєнні. Остаточно підкорити собі зулусів англійці змогли тільки пізніше, в 1887 р., використавши міжусобну війну між різними зулуськими племенами, яку вони спровокували і яка тривала кілька років.

Національно-визвольне повстання нубійців, арабів та інших народностей Судану на чолі з мусульманським проповідником Мухаммедом-Ахмедом, що називав себе «махді», тобто «спасителем», почалося в 1881 р. і досягло особливих успіхів у 1883—1884 рр., коли від військ англійських колонізаторів була звільнена майже вся територія Судану. Під час повстання утворилась самостійна централізована махдістська держава. Тільки на початок 1899 р. війська англійських колонізаторів, використовуючи внутрішнє ослаблення цієї держави в результаті безперестанних воєн і міжплемінних чвар, завоювали Судан.— *164.*

177 *Grote G.* A History of Greece. Vol. I—XII (*Грот Дж.* Історія Греції. Т. I—XII); перше видання цієї праці вийшло в Лондоні в 1846—1856 рр.; наведене тут місце див. с. 54—55 тому третього, що вийшов у Лондоні в 1869 р.— *166.*

178 Мається на увазі судова промова Демосфена проти Евбуліда. В цій промові згадується про стародавній звичай ховати в родових гробницях тільки осіб даного роду.— *166.*

179 Згадуваний тут Енгельсом уривок з твору давньогрецького філософа Дікеарха, що не дійшов до нас, наводиться в книзі: *Wachsmut.* Hellenische Alterthumskunde aus dem Gesichtspunkte des Staates. Halle, 1826, Th. I, Abth. I, S. 312.— *167.*

180 *Becker W. A.* Charikles. Bilder altgriechischer Sitte. Zur genaueren Kenntniss des griechischen Privatlebens. Leipzig, 1840, Th. II, S. 447 (*Беккер В.-А.* Харікл. Картини давньогрецьких звичаїв, для докладнішого ознайомлення з приватним життям греків. Лейпціг, 1840, ч. II, с. 447).— *167.*

181 *Grote G.* A History of Greece. A New Ed. London, 1869, vol. III, p. 66 (*Грот Дж.* Історія Греції. Нове вид. Лондон, 1869, т. III, с. 66).— *168.*

182 *Grote G.* A History of Greece. A New Ed. London, 1869, vol. III, p. 60. Нижче цитується с. 58—59 цієї праці.— *168.*

183 *Гомер.* Іліада, пісня друга.— *169.*

184 Мається на увазі праця: *Fustel de Coulanges.* La cité antique, livre III, chap. I (*Фюстель де Куланж.* Стародавня цивільна община, кн. III, розд. I); перше видання цієї книги вийшло в Парижі — Страсбурзі в 1864 р.— *169.*

185 *Діонісій Галікарнаський.* Римська стародавня історія, кн. II, розд. 12.— *170.*

186 *Есхіл.* Семеро проти Фів.— *170.*

187 *Schoemann G. F.* Griechische Alterthümer. Berlin, 1855, Bd. I, S. 27.— *170.*

188 Мається на увазі книга: *Gladstone W. E.* Juventus Mundi. The Gods and Men of the Heroic Age, chap. 11 (*Гладстон У.-Ю.* Юність світу. Про богів і людей героїчної епохи, розд. 11); перше видання цієї праці вийшло в Лондоні в 1869 р.— *171.*

189 *Гомер.* Іліада, пісня друга.— *171.*

190 *Фукідід.* Історія Пелопоннеської війни, кн. I, розд. 13.— *172.*

191 *Арістотель.* Політика, кн. III, розд. 10.— *172.*

192 Йдеться про надання четвертому класові афінських громадян — фетам (вільним, але незаможним людям) права займати цивільні посади, що частина джерел приписує Арістіду (V ст. до н. е.).— *180.*

193 Маються на увазі так звані метеки — чужоземці, які оселилися в Аттіці на постійне проживання; будучи вільними, вони не мали прав афінських громадян (права займати громадські посади, брати участь у народних зборах, володіти нерухомим майном і т. ін.). Метеки займалися головним чином ремеслом і торгівлею, були зобов'язані сплачувати особливий податок і мати «покровителів» з числа повноправних громадян, через яких могли звертатися до органів управління.— *181.*

194 У 510—507 рр. до н. е. представник роду Алкмеонідів Клісфен очолив боротьбу афінського демосу проти панування старої родової знаті; в результаті воно було повалене і проведено реформи, спрямовані на ліквідацію залишків родового ладу.— *181.*

195 *Morgan L. H.* Ancient Society. London, 1877, p. 271.— *181.*

196 У 560 р. до н. е. владу в Афінах захопив представник збіднілого аристократичного роду Пісістрат, який установив режим одноособового правління — тиранію. Цей режим існував з перервами (Пісістрата двічі виганяли з Афін, і він знову повертався): до смерті Пісістрата в 527 р. і після цього до 510 р., коли його сина Гіппія було вигнано і незабаром в Афінах установилося панування рабовласницької демократії на чолі з Клісфеном. Діяльність Пісістрата, спрямована на захист інтересів дрібних і середніх землевласників проти родової аристо-

кратії, не внесла серйозних змін у політичну структуру афінської держави.— *183.*

197 *Закони Дванадцяти таблиць* — найдавніша пам'ятка римського права. Були складені в середині V ст. до н. е. в результаті боротьби плебеїв проти патриціїв і замінили чинне до того в Римі звичаєве право; ці закони відбили процеси майнового розшарування римського суспільства, розвитку рабства і формування рабовласницької держави; закони були записані на дванадцяти дошках (таблицях).— *184.*

198 Мається на увазі битва в *Тевтобурзькому лісі* (9 р. н. е.) між повсталими проти римських завойовників германськими племенами і римськими військами, якими командував Вар. Битва закінчилася розгромом римлян і загибеллю їхнього полководця.— *185.*

199 *Аппій Клавдій* був обраний на 451 і 450 р. до н. е. у комісію десяти (децемвірів), якій було доручено складання законів, що стали відомі як закони Дванадцяти таблиць; на цей час комісії надали всю повноту влади; після закінчення цього строку Аппій Клавдій разом з іншими децемвірами намагався шляхом узурпації продовжити владу комісії і на 449 р.; проте свавілля і насильства децемвірів, особливо Аппія Клавдія, спричинилися до повстання плебеїв, що привело до скинення децемвірів; Аппій Клавдій був ув'язнений у тюрму, де незабаром і помер.

Друга Пунічна війна (218—201 рр. до н. е.) — одна з воєн, які вели між собою дві найбільші рабовласницькі стародавні держави — Рим і Карфаген за встановлення панування в Західному Середземномор'ї, за загарбання нових територій і здобуття рабів. Війна закінчилася поразкою Карфагена.— *186.*

200 *Mommsen Th.* Römische Forschungen. 2. Aufl. Berlin, 1864. Bd. I.— *186.*

201 *Тіт Лівій.* Історія Рима від заснування міста.— *187.*

202 У своїй книзі «Römische Alterthümer» (Berlin, 1856, Bd. I, S. 195) Ланге посилається на дисертацію: *Huschke Ph. E.* De Privilegiis Feceniae Hispalae senatusconsulto concessis (Liv. XXXIX, 19). Gottingae, 1822 (*Гушке Ф.-Е.* Про надання постановою сенату привілею Феценії Гіспале (Лів. XXXIX, 19). Геттінген, 1822).— *188.*

203 *Niebuhr B. G.* Römische Geschichte. Th. I—III (*Нібур Б.-Г.* Історія Риму. Ч. I—III); Енгельс наводить місце з першої частини, перше видання якої вийшло в Берліні в 1811 р.— *189.*

204 *Mommsen Th.* Römische Geschichte. Bd. I, Buch. I, Kap. 6 (*Моммзен Г.* Історія Риму. Т. I, кн. I, розд. 6); перше видання першого тому цієї праці вийшло в Лейпцігу в 1854 р.— *190.*

205 *Dureau de La Malle.* Économie politique de Romains. Paris, 1840. T. I—II (*Дюро де Ла Маль.* Політична економія римлян. Париж, 1840. Т. I—II). Маються на увазі порівняльні таблиці стародавніх і нових мір, а також грошових одиниць, уміщені в кінці першого тому.— *191.*

206 *M'cLennan J. F.* Primitive Marriage. Edinburgh, 1865.— *193.*

207 *Kovalevsky M.* Tableau des origines et de l'évolution de la famille et de

la propriété. Stockholm, 1890 (*Ковалевський М.* Нарис походження і розвитку сім'ї і власності. Стокгольм, 1890).— *193.*

208 Завоювання Уельсу англійцями було завершене в 1283 р., проте Уельс, як і раніше, зберігав після цього автономію; повністю він був об'єднаний з Англією в середині XVI століття.— *193.*

209 У 1869—1870 pp. Енгельс працював над великим твором, присвяченим історії Ірландії, що лишився незакінченим, і у зв'язку з вивченням історії кельтів досліджував також і давньоуельські закони.

Частина підготовлених матеріалів Енгельса опублікована в «Архиве Маркса и Энгельса» (1948, т. X, с. 100—263) і в Творах К. Маркса і Ф. Енгельса (т. 45, с. 79—102).— *194.*

210 Енгельс цитує книгу: Ancient Laws and Institutes of Wales. 1841, vol. I, p. 93 (Стародавні закони і установлення Уельсу, 1841, т. I, с. 93).— *194.*

211 У вересні 1891 р. Енгельс здійснив подорож по Шотландії та Ірландії.— *195.*

212 У 1745—1746 pp. у Шотландії відбулося повстання гірських кланів проти англо-шотландської земельної аристократії та буржуазії; горці боролися за збереження стародавньої родової організації. Невдоволенням горців скористалася частина дворянства гірської Шотландії, яка була заінтересована в збереженні феодально-патріархальної кланової системи і висунула метою повстання відновлення на англійському престолі династії Стюартів. У результаті придушення повстання кланову систему в гірській Шотландії було зруйновано, залишки родового землеволодіння ліквідовано, посилився процес зганяння шотландських селян із землі, було скасовано родові суди, заборонено деякі родові звичаї.— *196.*

213 *Morgan L. H.* Ancient Society. London, 1877, p. 357, 358.— *196.*

214 *Beda Venerabilis.* Historia ecclesiastica gentis Anglorum (*Беда Високоповажний.* Церковна історія англів), кн. I, розд. 1.— *196.*

215 *Цезар.* Записки про галльську війну, кн. VI, розд. 22.— *196.*

216 *«Алеманнська правда»* — звід звичаєвого права германського племінного союзу алеманнів (аламанів), що займав з V ст. територію сучасного Ельзасу, Східної Швейцарії і Південно-Західної Німеччини; належить до кінця VI — початку VII ст. і VIII ст. Енгельс посилається тут на закон LXXXI (LXXXIV) «Алеманнської правди».— *197.*

217 Мова йде про праці М. М. Ковалевського «Первісне право. Випуск I. Рід» (М., 1886) і «Tableau des origines et de l'évolution de la famille et de la propriété» (Stockholm, 1890).— *197.*

218 «Пісня про Гільдебранда» — героїчна поема, пам'ятка давньогерманської епічної поезії VIII ст., що збереглася в уривках.— *197.*

219 *Тацiт.* Германія, розд. 7.— *198.*

220 *Діодор Сіцілійський.* Історична бібліотека, кн. IV, розд. 34, 43—44.— *198.*

221 «Völuspâ» («Віщання провидиці») — одна з пісень «Старшої Едди» (див. примітку 123).— *199.*

222 Маються на увазі такі праці: *Bang A. Ch.* Vøluspá og de sibyllinske orakler, 1879 (*Банг А.-К.* Віщання провидиці і сивілині пророкування, 1879) і *Bugge S.* Studier over de hordiske Gude-og Heltesagns Oprindelse. Kristiania, 1881—1889 (*Бугге С.* Нариси з питання про походження скандінавських саг про богів і героїв. Хрістіанія, 1881—1889).— *199.*

223 Повстання германських і галльських племен під проводом Цівіліса проти римського панування, викликане зростанням податків, посиленими наборами в армію і зловживаннями римських чиновників, відбувалося в 69—70 рр. (за деякими джерелами, 69—71 рр.), охопило значну частину Галлії і підвладних Римові германських областей, створивши для Риму загрозу втрати цих територій. Після перших успіхів повсталі зазнали кількох поразок і були змушені укласти мир з Римом.— *200.*

224 *Цезар.* Записки про галльську війну, кн. IV, розд. 1.— *201.*

225 *Таціт.* Германія, розд. 26.— *201.*

226 *«Codex Laureshamensis»* («Лоршський картулярій») — збірка копій дарчих грамот і привілеїв Лоршського монастиря, що був заснований у другій половині VIII ст. у Франкській державі, недалеко від міста Вормса і являв собою велике феодальне володіння в Південно-Західній Німеччині; збірка, складена в XII ст., є одним з найважливіших джерел з історії селянського і феодального землеволодіння VIII—IX ст. ст.— *202.*

227 *Пліній.* Природнича історія в 37 книгах, кн. XVIII, розд. XVII.— Нижче мається на увазі кн. IV, розд. XIV.— *202.*

228 *Ліутпранд Кремонський.* Відплата, кн. VI, розд. 6.— *209.*

229 *Сальвіан Марсельський.* De gubernatione dei («Про керування боже»), кн. V, розд. 8.— *210.*

230 *Бенефіцій* (beneficium, буквально: «благодіяння») — форма надання землі, що набрала великого поширення у Франкській державі в першій половині VIII ст. Передавана у формі бенефіцію ділянка землі з залежними селянами, які жили на ній, переходила у довічне користування одержувача (бенефіціарія) на умовах виконання певних служб, найчастіше військової. Бенефіціальна система сприяла формуванню класу феодалів, особливо дрібного і середнього дворянства, закріпаченню селянських мас, розвиткові васальних відносин і феодальної ієрархії. Згодом бенефіції почали перетворюватись у спадкові лени (феоди).— *211.*

231 *Графи округів* (Gaugrafen) — у Франкській державі королівські чиновники, поставлені на чолі округів або графств. Кожний граф був наділений судовою владою, збирав податки і відав військом, яким командував під час походів. За свою службу він користувався третиною королівських доходів, одержуваних у цьому окрузі, і винагороджувався наданням землі. Згодом графи почали поступово перетворюватись у великих феодальних сеньйорів.— *212.*

232 Мається на увазі складений у IX ст. опис земельних володінь, населення і доходів монастиря Сен-Жермен-де-Пре, відомий під назвою «Поліптик абата Ірмінона». Енгельс наводить дані з «Поліптика», очевидно, за книгою: *Roth P.* Geschichte des Beneficialwesens von den ältesten Zei-

ten bis ins zehnte Jahrhundert. Erlangen, 1850, S. 378 (*Рот П.* Історія бенефіціальної системи від найдавніших часів до десятого століття. Ерланген, 1850, с. 378).— *212.*

[233] *Колони* — в середні віки у Західній Європі феодально-залежні селяни. *Літи* — спочатку напіввільний прошарок населення германських племен, що перебували в особистій залежності, пізніше — частина феодально-залежного селянства.— *212.*

[234] *Ангарії* — повинності, що покладалися в Римській імперії на жителів і зобов'язували останніх давати коней і носіїв для обслуговування урядових транспортів; пізніше набули ширшого характеру і стали важким тягарем для населення.— *213.*

[235] *Комендація* — одна з поширених в Європі, починаючи з VIII—IX ст. ст., форм переходу селян під «покровительство» феодалів або дрібних феодалів під «покровительство» великих на певних умовах (несення військової служби та інших служб на користь «покровителя», передача йому своєї землі з одержанням її назад у вигляді умовного держання). Означаючи для селян, яких часто примушували до цього акту силою, втрату особистої свободи, а для дрібних феодалів — вступ у васальні відносини з великими, комендація сприяла, з одного боку, закріпаченню селянства, а з другого — закріпленню феодальної ієрархії.— *214.*

[236] *Хрестові походи* — воєнно-колонізаційний рух на Схід західноєвропейських великих феодалів, рицарства, торговельних італійських міст в XI—XIII ст. ст. під релігійним прапором звільнення християнських святинь в Єрусалимі та інших «святих місць» від влади мусульман. Ідеологом і натхненником хрестових походів були католицька церква і папство, що прагнуло до світового панування, а головною силою — рицарство. В походах брали участь також і селяни, які шукали в них звільнення від гніту феодалів.— *214.*

[237] *Fourier Ch.* Théorie des quatre mouvements et des destinées générales, 3-me éd.; Oeuvres complètes. Paris, 1846, t. I, p. 220 (*Фур'є Ш.* Теорія чотирьох рухів і загальної долі. 3-є вид.; Повне зібрання творів. Париж, 1846, т. I, с. 220); перше видання книги вийшло анонімно в Ліоні в 1808 р.— *215.*

[238] *Під Гастінгсом у 1066 р.* відбулася битва військ герцога Нормандії Вільгельма, які вторглися в Англію, з англосаксами. Англосаксонські війська були розбиті, король англосаксів Гарольд загинув у бою, а Вільгельм став королем Англії під ім'ям Вільгельма I Завойовника.— *220.*

[239] *Дітмаршен* — область у південно-західній частині сучасного Шлезвіг-Гольштейну. За давніх часів була населена саксами, у VIII ст. її завоював Карл Великий, пізніше нею володіли різні духовні і світські феодали. Із середини XII ст. населення Дітмаршену, серед якого переважали вільні селяни, стало поступово добиватися самостійності і з початку XIII до середини XVI ст. фактично було незалежним, успішно відбиваючи неодноразові спроби датських королів і гольштейнських герцогів підкорити цю область. Суспільний розвиток Дітмаршену відбувався дуже своєрідно: старе місцеве дворянство на початку XIII ст. фактично зникло, в період незалежності Дітмаршен являв собою сукупність самоврядних селянських общин, основою яких були в багатьох випадках старі селянські роди. До XIV ст. верховна влада в Дітмарше-

ні належала зборам усіх вільних землевласників, потім вона перейшла до трьох виборних колегій. У 1559 р. війська датського короля Фредеріка II і гольштейнських герцогів Йоганна і Адольфа зламали опір населення Дітмаршену і область була поділена між переможцями. Проте общинний устрій і часткове самоврядування весь час зберігалися в Дітмаршені аж до другої половини XIX ст.— *226.*

240 *Hegel G. W. F.* Grundlinien der Philosophie des Rechts, §§ 257 і 360 (*Гегель Г.-В.-Ф.* Основи філософії права, §§ 257 і 360); перше видання цієї праці вийшло в Берліні в 1821 р.— *226.*

241 *Lassalle F.* Das System der erworbenen Rechte. Th. II. Das Wesen des Römischen und Germanischen Erbrechts in historisch-philosophischer Entwickelung (*Лассаль Ф.* Система набутих прав. Ч. II. Суть римського і германського спадкового права в історико-філософському розвитку); перше видання цієї праці вийшло в Лейпцігу в 1861 р.— *231.*

242 *«Contemporanul»* («Сучасник») — румунський літературно-науковий і політичний журнал соціалістичного напряму, під цією назвою виходив у Яссах у 1881—1890 рр.— *234.*

243 *Tylor E. B.* Researches into the Early History of Mankind and the Development of Civilization. London, 1865 (*Тейлор Е.-Б.* Дослідження первісної історії людства і виникнення цивілізації. Лондон, 1865).— *235.*

244 *Есхіл.* Орестея. Евменіди.— *236.*

245 Енгельс цитує книгу Мак-Леннана «Studies in Ancient History comprising a Reprint of «Primitive Marriage. An Inquiry into the Origin of the Form of Capture in Marriage Ceremonies»» (London and New-York, 1886, p. 124—125) («Нариси стародавньої історії, які включають у себе передрук книги «Первісний шлюб. Дослідження про походження обряду викрадання у весільних церемоніях»». Лондон і Нью-Йорк, 1886, с. 124—125). Праця Мак-Леннана «Первісний шлюб» була вперше опублікована окремим виданням в Едінбурзі в 1865 р., а перше видання «Нарисів стародавньої історії» (включаючи сюди передрук праці «Первісний шлюб») вийшло в світ у Лондоні в 1876 р. Далі Енгельс згадує і це видання.— *238.*

246 *Latham R. G.* Descriptive Ethnology. London, 1859. Vol. I—II.— *239.*

247 Маються на увазі чотирнадцять «Листів про ірокезів», опублікованих Л.-Г. Морганом у журналі «American Review» («Американський огляд»), Нью-Йорк, № II—XII за лютий — грудень 1847 р., а також його книга «League of the Ho-dé-no-sau-nee or Iroquois» (Rochester, 1851) («Ліга Ho-dé-no-sau-nee або Ірокезів». Рочестер, 1851).— *239.*

248 *Lubbock J.* The Origin of Civilisation and the Primitive Condition of Man. Mental and Social Condition of Savages. London, 1870 (*Леббок Дж.* Походження цивілізації і первісний стан людини. Духовний і суспільний стан диких народів. Лондон, 1870). Складений Марксом конспект цього твору див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 45, с. 409—421.— *240.*

249 *Giraud-Teulon A.* Les origines de la famile. Genéve; Paris, 1874 (*Жіро-Телон А.* Походження сім'ї. Женева; Париж, 1874).— *241.*

250 Енгельс здійснив подорож до Сполучених Штатів Америки і Канади в серпні — вересні 1888 р.— *243.*

251 *M'cLennan J. F.* Studies in Ancient History. London, 1876, p. 333 (*Мак-Леннан Дж.-Ф.* Нариси з стародавньої історії. Лондон, 1876, с. 333).— *243.*

252 Ця незакінчена праця Енгельса написана в зв'язку з підготовкою задуманого ним нового видання книги «Селянська війна в Німеччині». Енгельс мав намір зробити до неї значні історичні додатки. Як видно із змісту рукопису, він мав бути, певно, частиною вступу або вступного розділу нового видання книги. Проте Енгельс не зміг здійснити свого наміру. Заголовок праці дав Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.— *245.*

253 *«Пісня про Людовіка»* — вірш невідомого середньовічного поета, написаний у кінці IX ст. франкським діалектом. Цей вірш — панегірик західнофранкському королю Людовіку III, що прославляє його перемогу над норманнами в 881 р.— *248.*

254 *Полабські слов'яни* — велика група західнослов'янських племен, що жили на території Центральної Європи, від ріки Лаби (Ельба) до ріки Одри (Одер). Полабські слов'яни, які відбивали часті вторгнення германських племен, з X ст. зазнавали систематичних нападів німецьких феодалів, які в результаті кривавих завойовницьких воєн у XII ст. захопили їхні землі.— *248.*

255 Йдеться про середньофранкську державу, що утворилась із земель між Шельдою, Рейном, Маасом і Соною, виділених у середині IX ст. імператором Лотарем I своєму синові Лотарю II, і дістала за ім'ям останнього назву *Лотарінгія*, в 870 р., після смерті Лотаря II, Лотарінгія була поділена (приблизно по мовній межі) між його братами — східнофранкським королем Людовіком Німецьким і західнофранкським королем Карлом Лисим.— *249.*

256 Маються на увазі перемоги англійців під час Столітньої війни між Англією і Францією (1337—1453).— *252.*

257 Енгельс має на увазі відмову німецького імператора Альбрехта I з дому австрійських Габсбургів визнати вільності швейцарських кантонів, що становили ядро Швейцарського союзу, і його прагнення утримати ці кантони під владою австрійських герцогів. У XIV—XV ст. у ході боротьби за свою незалежність кантонам вдалося розгромити війська австрійських феодалів і закріпити за собою становище держави, вільної від австрійського панування і лише формально підпорядкованої Німецькій імперії.— *252.*

258 Під *Кресі* (Північно-Східна Франція) 26 серпня 1346 р. відбулась одна з великих битв Столітньої війни; англійські війська, ядро яких становила піхота, навербована з вільних селян, завдали поразки французам, головною силою яких була рицарська кіннота.

Під *Ватерлоо* (Бельгія) 18 червня 1815 р. англо-голландські і прусські війська здобули перемогу над армією Наполеона I.— *252.*

259 Герцогство *Бургундське*, що утворилося в IX ст. у Східній Франції, в районі верхньої течії Сени і Луари, і пізніше приєднало значні території (Франш-Конте, частину Північної Франції, Нідерланди), стало в XIV—XV ст. самостійною феодальною державою, що досягла найбільшої могутності в другій половині XV ст. за герцога Карла Сміливого. Після поразки у війні (1474—1477) і загибелі Карла Сміливого його

володіння були поділені між французьким королем Людовіком XI і сином німецького імператора Максиміліаном Габсбургом.— *253.*

260 Похід французького короля Карла VIII в 1494 р. в Італію поклав початок так званим італійським війнам (1494—1559), в ході яких Італія зазнавала неодноразових вторгнень французьких, іспанських та німецьких завойовників і стала ареною тривалої боротьби між ними за панування над Апеннінським півостровом.— *253.*

261 Говорячи про *реформацію* у Франції, Енгельс має на увазі рух гугенотів, що розгорнувся у XVI ст. під релігійними лозунгами кальвінізму, але по суті був чужий буржуазному змістові останнього. Рух, в якому брали участь різні соціальні верстви, в тому числі селяни і ремісники, використали феодальна знать і дворянство, які були незадоволені централізаторською політикою абсолютистської держави, що саме складалася, і прагнули відновити свої середньовічні провінціальні «вільності». В результаті так званих гугенотських воєн, що тривали з перервами від 1562 до 1594 р., феодали і буржуазія, налякані розмахом народного руху, який набрав антифеодального характеру, об'єдналися навколо колишнього вождя гугенотів Генріха Наваррського, представника династії Бурбонів, який, прийнявши католицтво, став королем під ім'ям Генріха IV.— *253.*

262 Мається на увазі війна (1455—1485) між представниками двох англійських феодальних родів, що боролися за престол: Йорків, на гербі яких була зображена біла троянда, і Ланкастерів, які мали на гербі червону троянду. Війна призвела майже до повного винищення старовинних феодальних родів і завершилася приходом до влади нової династії Тюдорів, яка встановила в Англії абсолютизм.— *253.*

263 Перша спроба об'єднання Польщі і Литви була зроблена в 1385 р., коли між обома державами було укладено Кревську унію, що мала на меті головним чином спільну оборону проти зростаючої агресії з боку Тевтонського ордену. До середини XV ст. унія кілька разів розпадалась і відновлювалась. Поступово унія перетворювалася з оборонного союзу в союз польських і литовських феодалів проти українського і білоруського народів. У 1569 р. було укладено Люблінську унію, за якою Польща і Литва утворили одну державу під назвою Річ Посполита; Литва зберігала автономію.— *253.*

264 Праця Енгельса «До історії Союзу комуністів» була написана ним як вступ до третього німецького видання праці Маркса «Викриття про кельнський процес комуністів» (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 8, с. 405—471).— *254.*

265 Див. примітку 41.— *254.*

266 *Wermuth — Stieber.* Die Communisten-Verschwörungen des neunzehnten Jahrhunderts. Berlin, Erster Theil; 1853, Zweiter Theil, 1854. У додатках до першої частини книги, в якій викладалась «історія» робітничого руху як керівництво для поліцейських, були передруковані деякі документи Союзу комуністів, що потрапили до рук поліції. Друга частина являла собою «чорний список» з біографічними відомостями про осіб, зв'язаних з робітничим і демократичним рухом.— *254.*

267 *Société des Saisons* (Товариство пір року) — таємна республікансько-соціалістична змовницька організація, що діяла в Парижі в 1837—1839 рр. під керівництвом О. Бланкі і А. Барбеса.— *255.*

268 Йдеться про один з епізодів боротьби німецьких демократів проти реакції в Німеччині, що дістав назву Франкфуртського замаху; група радикальних елементів, головним чином із студентських кіл, спробувала 3 квітня 1833 р., виступивши проти центрального органу Німецького союзу — Союзного сейму у Франкфурті-на-Майні, викликати переворот у країні і проголосити всенімецьку республіку.— *255.*

269 У лютому 1834 р. італійський буржуазний демократ Мадзіні організував похід членів заснованого ним у 1831 р. товариства «Молода Італія», а також групи іноземних революційних емігрантів із Швейцарії в Савойю, що входила до Сардінського королівства (П'ємонту), маючи на меті підняти там народне повстання для об'єднання Італії і створення незалежної італійської республіки; загін, який вторгся в Савойю, був розбитий п'ємонтськими військами.— *255.*

270 *«Демагогами»* реакційні кола в Німеччині називали з 1819 р. учасників опозиційного руху з німецької інтелігенції та студентських гімнастичних товариств, які виступали в період, що настав за війнами з наполеонівською Францією, проти реакційного ладу в німецьких державах і організовували політичні маніфестації, вимагаючи об'єднання Німеччини.— *255.*

271 Див. примітку 59.— *256.*

272 Енгельс цитує статтю Маркса «Критичні замітки до статті «Пруссака» «Король прусський і соціальна реформа»» (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 1, с. 410—411).— *257.*

273 Йдеться про перебування Енгельса в Манчестері з грудня 1842 по серпень 1844 р.— *259.*

274 Див. примітку 25.— *259.*

275 Див. примітку 31.— *260.*

276 *«The Northern Star»* («Північна зоря») — англійська щотижнева газета, центральний орган чартистів, заснована в 1837 р.; виходила до 1852 р., спочатку в Лідсі, а з листопада 1844 р.— в Лондоні. З 1843 по 1850 р. у газеті друкувалися статті й замітки Енгельса.— *260.*

277 *Демократична асоціація,* заснована в Брюсселі восени 1847 р., об'єднувала в своїх рядах пролетарських революціонерів, переважно з-поміж німецьких революційних емігрантів, і передові елементи буржуазної і дрібнобуржуазної демократії. Активну роль у створенні асоціації відіграли Маркс і Енгельс та кероване ними брюссельське Німецьке робітниче товариство. Після висилки Маркса з Брюсселя, на початку березня 1848 р., і розправи бельгійських властей з найбільш революційними елементами діяльність Демократичної асоціації набула вужчого, суто місцевого характеру і вже в 1849 р. фактично припинилась.

«La Réforme» («Реформа») — французька щоденна газета, орган дрібнобуржуазних демократів-республіканців і дрібнобуржуазних соціалістів; видавалася в Парижі з 1843 по 1850 р. З жовтня 1847 до січня 1848 р. Енгельс опублікував у цій газеті ряд статей.— *260.*

278 Мається на увазі «Der Volks-Tribun» («Народний трибун») — щотижнева газета, заснована німецькими «істинними соціалістами» в Нью-Йорку; виходила з 5 січня по 31 грудня 1846 р.

«Циркуляр проти Кріге» — див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 4, с. 3—17.— *261.*

279 *Weitling W.* Das Evangelium eines armen Sünders. Bern, 1845.— *261.*

280 Див. це видання, т. 3, с. 133—162.— *261.*

281 Енгельс цитує статтю першу Статуту Союзу комуністів (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 4, с. 502).— *262.*

282 Див. примітку 36.— *266.*

283 *Тринадцяте червня 1849 р.*— див. примітку 37.— *266.*

284 Мається на увазі «Звернення Центрального комітету до Союзу комуністів. Березень 1850» (див. це видання, т. 3, с. 309—318).— *267.*

285 Мається на увазі «Звернення Центрального комітету до Союзу комуністів. Червень 1850» (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 7, с. 307—313).— *267.*

286 Енгельс цитує тут статтю «Третій міжнародний огляд. З травня по жовтень» (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 7, с. 442—443).

«Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue» — див. примітку 38.— *268.*

287 *Зондербундом* (Окремим союзом), за аналогією з сепаратним об'єднанням реакційних католицьких кантонів у Швейцарії в 40-х рр. XIX ст., Маркс і Енгельс іронічно називали сектантсько-авантюристську фракцію Віллiха—Шаппера, яка відокремилася після розколу Союзу комуністів 15 вересня 1850 р. в самостійну організацію зі своїм власним Центральним комітетом.— *269.*

288 У червні 1885 р. у Франції з ініціативи поміркованих буржуазних республіканців була запроваджена система виборів за департаментськими списками. За цією системою, що діяла до 1889 р., створювались великі виборчі округи, кожний з яких відповідав департаментові. У цьому окрузі виборець голосував за списком, який включав у себе кандидатів від різних партій, але при цьому повинен був голосувати за таку загальну кількість кандидатів, яка мала бути обраною у депутати від даного департаменту з розрахунку — один депутат від 70 тис. жителів. Депутат вважався обраним у першому турі в тому разі, якщо діставав абсолютну більшість усіх поданих голосів; у другому турі для обрання досить було відносної більшості.— *272.*

289 Праця Ф. Енгельса *«Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії»* була надрукована спочатку в теоретичному журналі німецької соціал-демократії «Neue Zeit», а потім вийшла окремим виданням, для якого Енгельс написав спеціальну Передмову. В 1889 р. у петербурзькому журналі «Северный вестник» під назвою «Криза філософії класичного ідеалізму в Німеччині» було надруковано російський переклад праці Енгельса, але без зазначення автора і з численними додатками і відступами від тексту; під статтею стояв підпис Г. Л., що належав перекладачеві Г. Ф. Львовичу. В 1892 р. в Женеві група «Визволення праці» видала окремою книгою повний переклад цієї праці, зроблений Г. В. Плехановим.— *273.*

290 Енгельс має на увазі висловлювання Гейне про німецьку філософську революцію в його праці «До історії релігії і філософії в Німеччині», що була опублікована в 1834 р. і являла собою продовження огляду подій німецького духовного життя, частина якого була надрукована в 1833 р.; у цих висловлюваннях Гейне проводив думку про те, що філософська революція в Німеччині, завершальним етапом якої була тоді філософія Гегеля, є прологом до майбутньої демократичної революції.— *275.*

291 Енгельс перефразовує тут місце з праці: *Hegel G. W. F.* Grundlinien der Philosophie des Rechts. Vorrede (*Гегель Г.-В.-Ф.* Основи філософії права. Передмова). Перше видання цієї праці вийшло в Берліні в 1821 р.— *276.*

292 *Hegel G. W. F.* Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse. Erster Teil. Die Logik, § 147; § 142, Zusatz (*Гегель Г.-В.-Ф.* Енциклопедія філософських наук у стислому нарисі. Ч. 1. Логіка, § 147; § 142, додаток). Перше видання цієї книги вийшло в Гейдельбергу в 1817 р.— *276.*

293 Перефразовані слова Мефістофеля з трагедії Гете «Фауст», частина I, сцена третя («Кабінет Фауста»).— *276.*

294 *Hegel G. W. F.* Wissenschaft der Logik. Nürnberg, 1812—1816 (*Гегель Г.-В.-Ф.* Наука логіки. Нюрнберг, 1812—1816). Цей твір складається з трьох частин: 1) об'єктивна логіка, вчення про буття (рік видання 1812); 2) об'єктивна логіка, вчення про сутність (рік видання 1813); 3) суб'єктивна логіка, або вчення про поняття (рік видання 1816).— *278.*

295 *Пієтисти* — представники містичної течії в німецькому протестантизмі, що ставило релігійне почуття вище від догми і було спрямоване проти раціоналістичного мислення і філософії Просвітництва.— *280.*

296 *«Deutsche Jahrbücher»* — скорочена назва літературно-філософського журналу молодогегельянців *«Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst»* («Німецький щорічник з питань науки і мистецтва»). У січні 1843 р. був закритий саксонським урядом і заборонений постановою Союзного сейму на всій території Німеччини.— *280.*

297 *«Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe»* («Рейнська газета з питань політики, торгівлі і промисловості») — щоденна газета, виходила в Кельні з 1 січня 1842 по 31 березня 1843 р. З квітня 1842 р. в газеті співробітничав К. Маркс, а з жовтня — був одним із її редакторів.— *280.*

298 *Strauß D. F.* Das Leben Jesu. Tübingen, 1835—1836. Bd. 1—2 (*Штраус Д.-Ф.* Життя Ісуса. Тюбінген, 1835—1836. Т. 1—2).— *280.*

299 Мова йде про книгу: *Stirner M.* Der Einzige und sein Eigenthum. Leipzig, 1845 (*Штірнер М.* Єдиний і його власність. Лейпціг, 1845).— *281.*

300 *Feuerbach L.* Das Wesen des Christenthums. Leipzig, 1841.— *281.*

301 Див. це видання, т. 1, с. 15—207.— *281.*

302 Енгельс, очевидно, має на увазі книгу: *Im Thurn E. F.* Among the Indians of Guiana. London, 1883, p. 344—346 (*Ім Турн Е.-Ф.* Серед індіанців Гвіани. Лондон, 1883, с. 344—346).— *283.*

303 Мова йде про планету Нептун, відкриту в 1846 р. німецьким астрономом Йоганном Галле.— *285.*

304 *Агностики* — послідовники агностицизму, філософського вчення, що заперечувало цілком або частково пізнаваність світу. Своє класичне оформлення агностицизм набув у філософії Юма і Канта.— *285.*

305 Енгельс цитує тут афоризми Фейєрбаха. Ця цитата наводиться за книгою: *Starke N.* Ludwig Feuerbach. Stuttgart, 1885, S. 166 (*Штарке Н.* Людвіг Фейєрбах. Штутгарт, 1885, с. 166). Штарке взяв їх з праці: *Grün K.* Ludwig Feuerbach in seinem Briefwechsel und Nachlass sowie in seiner Philosophischen Charakterentwicklung. Leipzig und Heidelberg, 1874, Bd. II, S. 308 (*Грюн К.* Людвіг Фейєрбах, його листування і літературна спадщина, а також аналіз його філософського світогляду. Лейпціг і Гейдельберг, 1874, т. II, с. 308).— *286.*

306 *Категоричний імператив* — філософський термін, що характеризує моральний закон етики Канта. «Імперативом» Кант називає речення у формі наказу. Категоричний імператив — категоричний наказ.— *289.*

307 *Hegel G. W. F.* Phänomenologie des Geistes (*Гегель Г.-В.-Ф.* Феноменологія духу). Перше видання цієї праці вийшло у Бамбергу і Вюрцбургу в 1807 р.— *289.*

308 *Деїсти* — прихильники релігійно-філософського вчення, що визнає бога як безособову розумну першопричину світу, але заперечує його втручання в життя природи і суспільства.— *290.*

309 Цю цитату взято з праці Фейєрбаха «Grundsätze der Philosophie. Nothwendigkeit einer Veränderung» («Основні положення філософії. Необхідність зміни»), опублікованої в книзі: *Grün K.* Ludwig Feuerbach. Leipzig und Heidelberg, 1874, Bd. I, S. 407.— *291.*

310 Мається на увазі введення культу Верховної істоти у Франції під час якобінської диктатури в 1794 р.— *293.*

311 Цю цитату взято з праці Фейєрбаха «Wider den Dualismus von Leib und Seele, Fleisch und Geist» («Проти дуалізму тіла і душі, плоті і духу»). Див.: Ludwig Feuerbach's sämmtliche Werke. Leipzig, 1846, Bd. II, S. 363 (Повне зібрання творів Людвіга Фейєрбаха. Лейпціг, 1846, т. II, с. 363).— *294.*

312 Ця цитата з праці Фейєрбаха «Noth meistert alle Gesetze und hebt auf» («Нужда перемагає всі закони і скасовує їх») наводиться в книзі Штарке «Ludwig Feuerbach» (S. 254).— *294.*

313 Ця цитата з праці Фейєрбаха «Grundsätze der Philosophie. Nothwendigkeit einer Veränderung» наводиться в книзі Штарке «Ludwig Feuerbach» (S. 280).— *294.*

314 *Starcke C. N.* Ludwig Feuerbach. Stuttgart, 1885, S. 280.— *294.*

315 Енгельс резюмує тут думки Гегеля, висловлені в основному в його працях: «Grundlinien der Philosophie des Rechts», §§ 18, 139, а також «Vorlesungen über die Philosophie der Religion». Dritter Theil, II, 3 («Лекції з філософії релігії». Частина третя, II, 3). Перше видання цієї праці вийшло в Берліні в 1832 р.— *294.*

316 *Feuerbach L.* Fragmente zur Charakteristik meines philosophischen Curriculum vitae (*Фейєрбах Л.* Фрагменти до характеристики моєї філософської біографії) у книзі: Ludwig Feuerbach's sämmtliche Werke. Leipzig, 1846, Bd. II, S. 411).— *294.*

317 Ходячий вислів німецької буржуазної публіцистики після перемоги пруссаків під Садовою (вирішальній битві австро-прусської війни 1866 р.), відповідно до змісту якого перемога Пруссії була нібито зумовлена перевагами прусської системи народної освіти; веде своє походження від висловлювання О. Пешеля в статті «Die Lehren der jüngsten Kriegsgeschichte» («Уроки історії недавньої війни»), вміщеній у № 29 журналу «Ausland» від 17 липня 1866 р.— *296.*

318 Мова йде про книгу: *Strauß D. F.* Die christliche Glaubenslehre in ihrer geschichtlichen Entwicklung und im Kampfe mit der modernen Wissenschaft. Tübingen; Stuttgart, 1840—1841. Bd. I—II (*Штраус Д.-Ф.* Християнське віровчення в його історичному розвитку і в боротьбі з сучасною наукою. Тюбінген; Штутгарт, 1840—1841. Т. I—II); друга частина книги, більша за обсягом, має назву «Der materiale Inbegriff der christlichen Glaubenslehre (Dogmatik)» («Матеріальний зміст християнського віровчення (Догматика)»).— *298.*

319 Енгельс має на увазі книгу: *Dietzgen J.* Das Wesen der menschlichen Kopfarbeit. Dargestellt von einem Handarbeiter. Eine abermalige Kritik der reinen und praktischen Vernunft. Hamburg, 1869 (*Діцген Й.* Суть розумової праці людини. Викладено представником фізичної праці. Нова критика чистого і практичного розуму. Гамбург, 1869).— *300.*

320 *Hegel G. W. F.* Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte. Zweiter Theil, zweiter Abschnitt (*Гегель Г.-В.-Ф.* Лекції з філософії історії. Друга частина, другий розділ). Перше видання цієї книги вийшло в Берліні в 1837 р.— *304.*

321 *Реставрація* — період другого правління у Франції династії Бурбонів у 1814—1830 рр., яка встановила реакційний режим в інтересах дворянства і клерикалів.— *305.*

322 Див. примітку 96.— *307.*

323 *Нікейський собор* — перший так званий вселенський собор єпископів християнської церкви Римської імперії, скликаний у 325 р. імператором Константином I у м. Нікеї в Малій Азії; собор виробив обов'язковий для всіх християн символ віри (основні положення віровчення ортодоксальної християнської церкви), невизнання якого каралось як державний злочин.— *309.*

324 *Альбігойці* — релігійна секта, дуже поширена в XII—XIII ст. ст. у містах Південної Франції і Північної Італії. Головним осередком її було південнофранцузьке місто Альбі. Альбігойці, які виступали проти пишних католицьких обрядів і церковної ієрархії, виражали в релігійній формі протест торговельно-ремісничого населення міст проти феодалізму. До них приєдналася частина південнофранцузького дворянства, яке прагнуло секуляризувати церковні землі. Папа Інокентій III організував у 1209 р. хрестовий похід проти альбігойців. У результаті двадцятилітньої війни і лютих репресій їхній рух було придушено.— *309.*

325 Йдеться про Селянську війну 1524—1525 рр. у Німеччині. Її аналіз і характеристику дано Енгельсом у праці «Селянська війна в Німеччині» (див. це видання, т. 3, с. 319—397).— *310*.

326 Мова йде про державний переворот 1688 р. в Англії, що привів до вигнання Якова II Стюарта і проголошення в 1689 р. англійським королем штатгальтера Голландської республіки Вільгельма III Оранського; з 1689 р. в Англії утвердилась конституційна монархія, яка базується на компромісі між земельною аристократією і великою буржуазією.— *310*.

327 У 1685 р. в обстановці посилених ще з 20-х рр. XVII ст. політичних і релігійних переслідувань гугенотів (протестантів-кальвіністів) Людовік XIV скасував виданий у 1598 р. Нантський едикт, що надавав свободу віросповідання і богослужіння гугенотам; у результаті скасування Нантського едикту кілька сот тисяч гугенотів емігрували з Франції.— *310*.

328 Див. це видання, т. 4, с. 132; у даній цитаті йдеться про працю К. Маркса і Ф. Енгельса «Німецька ідеологія» (див. це видання, т. 2, с. 5—476).— *313*.

329 *Буря і натиск* (Sturm und Drang) — течія в німецькій літературі 70—80-х рр. XVIII ст., яку названо за однойменною драмою Клінгера і яка характеризується палким протестом проти умовностей класицизму і боротьбою за свободу творчості.

У переносному розумінні «бурею і натиском» називають сміливі поривання думки, незадоволення сучасним. Тут Енгельс має на увазі початок діяльності його і Маркса, період ідейних пошуків і становлення матеріалістичного світогляду в 40-х рр. XIX ст.— *314*.

330 Див. це видання, т. 2, с. 1—3.— *314*.

331 Див. «Додаток до американського видання «Становище робітничого класу в Англії» (*Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 21, с. 247—253).— *315*.

332 *«Time»* («Час») — англійський щомісячний журнал соціалістичного напряму; видавався в Лондоні в 1879—1891 роках.— *315*.

333 Енгельс має на увазі наклепницькі обвинувачення на адресу англійського соціаліста Едуарда Евелінга з боку Виконавчого комітету Соціалістичної робітничої партії Північної Америки, до складу якого входив ряд лассальянців. Евелінга обвинувачували в тому, що він, здійснюючи у вересні — грудні 1886 р. зі своєю дружиною — дочкою Маркса Елеонорою — і німецьким соціалістом В. Лібкнехтом агітаційну поїздку по США, нібито подавав Виконкомові для оплати підроблені рахунки; Енгельс протягом ряду місяців листувався з цього питання і допоміг Евелінгу довести цілковиту абсурдність і наклепницький характер цих обвинувачень.

Соціалістична робітнича партія Північної Америки була створена в 1876 р. на об'єднавчому з'їзді у Філадельфії в результаті злиття американських секцій I Інтернаціоналу та інших соціалістичних організацій США. Більшість членів партії становили іммігранти (в основному німці), слабо зв'язані з корінними робітниками Америки. Всередині партії відбувалася боротьба між реформістським керівництвом, що складалося в основному з лассальянців, і марксистським крилом, яке очолював соратник Маркса і Енгельса Ф.-А. Зорге. Партія проголосила

своєю програмою боротьбу за соціалізм, проте в результаті сектантської політики її керівництва, яке ігнорувало роботу в масових організаціях американського пролетаріату, їй так і не вдалося стати справді революційною масовою марксистською партією.— *315.*

334 Мова йде про страйк понад 10 000 гірників у штаті Пенсільванія (США), що відбувався з 22 січня по 26 лютого 1886 р. В ході страйку робітники, які вимагали підвищення заробітної плати і поліпшення умов праці, добилися часткового задоволення своїх вимог.— *315.*

335 Мова йде про загальний страйк у США 1 травня 1886 р. і в наступні дні, що проходив під лозунгом боротьби за 8-годинний робочий день. Страйк охопив основні промислові центри країни. В результаті близько 200 000 робітників добилися скорочення робочого дня. Проте підприємці відразу ж почали контрнаступ: у Чікаго 4 травня з провокаційною метою було кинуто бомбу в загін поліції, що дало їй привід застосувати зброю проти робітників і арештувати кілька сот чоловік. Організували судовий процес, на якому було ухвалено суворі вироки керівникам чікагського робітничого руху; чотирьох з них у листопаді 1887 р. повісили. В наступні роки успіхи, завойовані американськими робітниками в травневому страйку 1886 р., були зведені підприємцями нанівець. На честь цього страйку Міжнародний соціалістичний робітничий конгрес 1889 р. в Парижі ухвалив рішення про щорічне святкування робітниками всього світу дня 1 Травня.— *315.*

336 Під час підготовки до муніципальних виборів у Нью-Йорку, восени 1886 р., була заснована для спільних політичних дій робітничого класу Об'єднана робітнича партія. Ініціатором створення партії стала нью-йоркська Центральна робітнича спілка — об'єднання професійних спілок міста, що виникло в 1882 р. За прикладом Нью-Йорка такі ж партії були створені в цілому ряді інших міст. Виступаючи на виборах у Нью-Йорку, Чікаго і Мілуокі під керівництвом нових робітничих партій, робітничий клас добився серйозних успіхів: кандидат у мери Нью-Йорка від Об'єднаної робітничої партії Генрі Джордж дістав 31 % усіх голосів; у Чікаго прихильники робітничої партії провели в законодавчі збори штату одного сенатора і дев'ять членів нижньої палати, кандидат робітничої партії в конгрес США недобрав тільки 64 голоси; в Мілуокі робітнича партія провела свого кандидата в мери міста, одного — в сенат і шість — у нижню палату законодавчих зборів штату, а також одного представника — в конгрес США.— *316.*

337 *«Рицарі праці»* — скорочена назва «Ордену рицарів праці», організації американських робітників, що була заснована в 1869 р. у Філадельфії і до 1878 р. мала характер таємного товариства. Орден об'єднував головним чином некваліфікованих робітників, у тому числі багато негрів; він мав на меті влаштування кооперативів і організацію взаємодопомоги і взяв участь у цілому ряді виступів робітничого класу. Проте керівництво Ордену по суті відкидало участь робітників у політичній боротьбі і стояло на позиції співробітництва класів; у 1886 р. керівництво Ордену протидіяло загальнонаціональному страйкові, заборонивши його членам брати участь у ньому. Незважаючи на це, рядові члени Ордену взяли участь у страйку; після цього Орден почав втрачати свій вплив у робітничих масах і на кінець 90-х років розпався.— *318.*

338 Згадуваний Енгельсом розділ у третьому виданні першого тому «Капіталу» входив до VIII відділу, а починаючи з четвертого видання, входить до VII відділу. Див. також це видання, т. 7.— *319.*

339 Див. це видання, т. 3, с. 146—147, 161.— *322.*

340 Брошура була видана з ініціативи Енгельса як XXIV випуск «Соціал-демократичної бібліотеки». Друга половина Вступу Енгельса ще до виходу брошури була надрукована в газеті «Sozialdemokrat» 15 січня 1888 р. під заголовком «Що чекає Європу».— *323.*

341 14 червня 1848 р. робітники і ремісники Берліна, обурені відреченням прусських Національних зборів від березневої революції, штурмом захопили цейхгауз. Виступ берлінських робітників було придушено військовим підкріпленням разом із загонами буржуазного цивільного ополчення.— *323.*

342 Мається на увазі республіканське повстання в Бадені, яке відбувалося наприкінці вересня 1848 р., в ході якого була проголошена Німецька республіка. Повстання було придушено баденськими військами.— *323.*

343 Див. примітку 36.— *323.*

344 5 червня 1849 р. ліві демократи в Бадені, незадоволені політикою уряду дрібнобуржуазного демократа Брентано і посиленням у ньому правих елементів, запропонували Брентано поширити революцію за межі Бадена і Пфальца і поповнити склад уряду радикальними діячами. Діставши негативну відповідь, вони спробували 6 червня вплинути на уряд погрозою збройної демонстрації. Проте, скориставшись підтримкою буржуазного громадянського ополчення та інших озброєних частин, уряд змусив їх капітулювати.— *323.*

345 *«Сірчана банда»* — спочатку назва студентського об'єднання вІєнському університеті в 70-х рр. XVIII ст., яке мало погану славу в зв'язку з дебошами, що їх чинили його члени. Згодом вираз «сірчана банда» став загальним на означення будь-якої компанії із злочинних і підозрілих елементів.

Дрібнобуржуазний демократ К. Фогт назвав Маркса і його партійних товаришів «сірчаною бандою», яку він змалював як товариство, що займається політичними інтригами. Маркс дав нищівну відсіч Фогту в своєму памфлеті «Пан Фогт», написаному в 1860 р. (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 14, с. 377—659).— *324.*

346 Очевидно, мається на увазі Федеральна рада — вищий орган виконавчої влади у Швейцарії згідно з конституцією 1848 р.— *324.*

347 У лютому 1860 р. Маркс звернувся до С. Боркгейма з проханням дати йому відомості про женевську «сірчану банду». Відповідь Боркгейма від 12 лютого Маркс використав для викриття Фогта в своєму памфлеті (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 14, с. 385—388).— *325.*

348 Мова йде про брошуру О. Серно-Соловйовича: «Наші домашні справи. Відповідь п. Герцену на статтю «Порядок торжествує» (III. Колокол № 233)». Vevey, 1867. У перекладі Боркгейма брошура видана з його Вступом у Лейпцігу в 1871 р.— *325.*

349 Див. примітки 65 і 3.— *325.*

350 Див. примітку 84.— *326.*

351 Мова йде про книгу: *Höpfner E.* Der Krieg von 1806 und 1807. Ein Beitrag

zur Geschichte der Preußischen Armee nach den Quellen des Kriegs-Archivs bearbeitet. 2. Aufl. Berlin, 1855. Bd. I—IV (*Гопфнер Е.* Війна 1806 і 1807 років. Нарис з історії прусської армії, написаний на основі джерел з військових архівів. 2-е вид. Берлін, 1855. Т. I—IV).— *326*.

352 Під Іеною 14 жовтня 1806 р. прусські війська були розгромлені армією Наполеона I. Ця поразка, що призвела до капітуляції Пруссії, показала всю гнилість соціально-політичного ладу феодальної монархії Гогенцоллернів.— *326*.

353 Говорячи про походи в Данію в 1850 р., Енгельс має на увазі заключний етап воєнних дій Пруссії проти Данії під час війни з нею з-за герцогств Шлезвіг і Гольштейн. Під час революції 1848 р. населення Шлезвігу і Гольштейну, що добивалося об'єднання з Німеччиною, підняло національно-визвольне повстання проти датського панування. Під тиском громадської думки Німеччини прусські урядові кола почали показну війну проти Данії; проте вони на кожному кроці зраджували революційну шлезвіг-гольштейнську армію і уклали 26 серпня 1848 р. перемир'я на 7 місяців, умови якого зводили нанівець усі демократичні завоювання в Шлезвігу і Гольштейні. Війна відновилася в кінці березня 1849 р. Воєнні дії, що проходили з перемінним успіхом, закінчилися новим зрадництвом Пруссії, яка уклала 2 липня 1850 р. мир з Данією і полишила населенню Шлезвігу і Гольштейну вести далі війну власними силами. В липні 1850 р. шлезвіг-гольштейнську армію розбили датські війська, і герцогства залишились у складі Датського королівства.

Під походом Пруссії в Південну Німеччину в 1850 р. Енгельс має на увазі вступ прусських військ у курфюрство Гессен-Кассель (Кургессен) у листопаді 1850 р. в зв'язку з загостренням боротьби між Пруссією і Австрією за гегемонію в Німеччині після революції 1848—1849 рр. і викликане революційними виступами в Кургессені восени 1850 р. Серйозні недоліки військової системи і застаріле озброєння прусської армії, а також енергійне протидіяння Росії, яка підтримувала в німецькому конфлікті Австрію, змусили Пруссію відмовитися від воєнних дій і капітулювати перед Австрією. Ще до вступу прусських військ у Кургессен, у жовтні 1850 р., на нараді у *Варшаві* російський імператор Микола I виступив як арбітр між Австрією і Пруссією проти спроб створити об'єднання німецьких держав під прусським верховенством. 29 листопада в м. *Ольмюці* (чеська назва — Оломоуц) була підписана угода між Австрією і Пруссією, за якою Пруссія повинна була відмовитися від своїх планів об'єднання Німеччини і вступити у відновлений Австрією Німецький союз.— *326*.

354 Маються на увазі австро-прусська війна 1866 р. і франко-прусська війна 1870—1871 рр.— *327*.

355 *Тридцятилітня війна* 1618—1648 рр.— загальноєвропейська війна, викликана боротьбою між протестантами і католиками. Іспанські та австрійські Габсбурги і католицькі князі Німеччини, підтримані папою, виступили проти протестантських країн — Чехії, Данії, Швеції, Голландської республіки та ряду німецьких держав. Протестантські країни підтримувала Франція. Німеччина стала головною ареною цієї боротьби, об'єктом воєнного грабежу і загарбницьких зазіхань учасників війни. Після відкритого виступу Франції (1635 р.) війна, що мала на першій стадії характер опору реакційним силам феодально-абсолютистської Європи, остаточно вилилася в ряд вторгнень у Німеччину іноземних завойовників, що суперничали один з одним. Війна закінчилася

укладенням Вестфальського миру, який закріпив політичну роздробленість Німеччини.— *327.*

356 Ця праця являє собою четвертий розділ незавершеної Енгельсом брошури «Роль насильства в історії». Три перші розділи цієї брошури мали скласти в переробленому вигляді розділи другого відділу «Анти-Дюрінга», об'єднані загальною назвою «Теорія насильства» (див. це видання, т. 5, с. 137—161). У брошурі Енгельс мав намір піддати критичному аналізові всю політику Бісмарка і показати правильність зроблених в «Анти-Дюрінгу» теоретичних висновків про взаємовідносини між економікою і політикою. Розділ не був закінчений Енгельсом.

Рукопис незакінченого розділу, начерк Передмови і деякі підготовчі матеріали були вперше опубліковані Е. Бернштейном у журналі «Neue Zeit» в 1895—1896 рр. під назвою «Сила і економіка при створенні нової Німецької імперії». Робота Бернштейна по підготовці до друку рукопису є одним з прикладів безцеремонного поводження правих соціал-демократів з рукописною спадщиною Енгельса. У першому виданні Творів К. Маркса і Ф. Енгельса (1937, т. XVI, ч. I) праця Енгельса вперше була надрукована не за публікацією в «Neue Zeit», а за самим рукописом, причому з тексту було усунуто всі нашарування, що належали Бернштейну. Заголовок також було приведено у відповідність із задумом Енгельса.— *329.*

357 Про переговори у *Варшаві* в 1850 р. і про результат боротьби в цей час між Пруссією і Австрією за гегемонію в Німеччині див. примітку 353.

Союзний сейм — центральний орган Німецького союзу (створений за рішенням Віденського конгресу 8 червня 1815 р.), який засідав у Франкфурті-на-Майні, був провідником реакційної політики німецьких урядів. У 1848—1849 рр. припинив свою діяльність у зв'язку з розпадом Союзу, знову поновив свою діяльність у 1850 р., коли Німецький союз був відновлений. Союз остаточно припинив своє існування під час австро-прусської війни 1866 р.— *330.*

358 *«Божевільний рік»* («das tolle Jahr») — так деякі німецькі реакційні літератори і історики називали 1848 рік. Вислів було запозичено у письменника Людвіга Бехштейна, який випустив у 1833 р. під такою назвою роман, присвячений заворушенням в Ерфурті в 1509 році.— *330.*

359 *Законодавство про права місцевих уродженців* обумовлювало право зубожілих сімей на одержання матеріальної допомоги від общин, членами яких вони були, а також на постійне проживання в певній місцевості.— *331.*

360 *Прусський талер* становив $^1/_{14}$ вагової марки чистого срібла; був запроваджений у Пруссії в 1750 р. і в першій половині XIX ст. (до 1857 р.) прийнятий і північнонімецькими, а також деякими іншими державами; поділ прусського талера на зільбергроші, шилінги і пфеніги був у різних німецьких державах різний.

Золотий талер — грошова одиниця вільного міста Бремена, що зберіг (аж до 1872 р.) на відміну від усіх інших валютних систем Німеччини золотий стандарт; дорівнював приблизно 3,32 марки.

Талер «нові дві третини» — срібна монета, що була в обігу в Ганновері, Мекленбургу та деяких інших північнонімецьких державах, дорівнювала приблизно 2,34 марки.

Банківська марка (Mark Banko) — монета, що була запроваджена гамбурзьким банком для розрахунків при оптовій торгівлі і тривалий

час приймалась як міжнародна розрахункова одиниця. *Марка, що перебував в обігу* (Mark Courant),— ходова монета; з XVII ст. так називалися срібні гроші вартістю до 0,5 марки на протилежність золотим монетам, дрібній розмінній монеті і паперовим грошам.

Двадцятигульденова монетна система (Zwanzig-Guldenfuß) — система, за якої з однієї вагової марки чистого срібла карбували 20 гульденів або 13 1/3 талера; була запроваджена в Австрії в 1748 р. і незабаром прийнята в Баварії, курфюрстві Саксонському і в ряді держав Західної і Південної Німеччини; в Австрії ця система існувала до 1857 р.

Двадцятичотирьохгульденова монетна система (Vierundzwanzig-Guldenfuß) — система, за якої з вагової марки чистого срібла карбували 24 гульдени; була прийнята з 1776 р. в Баварії, Бадені, Вюртембергу та інших південнонімецьких державах.— *331.*

361 *Вартбурзьке свято* відбулося 18 жовтня 1817 р. у зв'язку з 300-річчям Реформації і 4-ю річницею перемоги союзних російсько-німецько-австрійських військ над армією Наполеона I під Лейпцігом у 1813 р. Ініціаторами свята були буршеншафти — німецькі студентські організації, що виникли під впливом визвольної війни проти Наполеона і виступали за об'єднання Німеччини. Свято вилилося в демонстрацію опозиційно настроєного студентства проти реакційного меттерніхівського режиму і за єдність Німеччини.— *332.*

362 Обидві цитати взяті з вірша К. Гінкеля «Пісня Союзу».— *332.*

363 *Гамбахське свято* — політична маніфестація 27 травня 1832 р. біля замку Гамбах у баварському Пфальці, організована представниками німецької ліберальної і радикальної буржуазії. Учасники свята виступали з закликами до єдності всіх німців проти німецьких монархів, в ім'я боротьби за буржуазні свободи і конституційні перетворення.— *332.*

364 Мова йде про середньовічну Священну римську імперію німецької нації, засновану в 962 р.; за династії Гогенштауфенів (1138—1254) до складу імперії, що являла собою нетривке об'єднання феодальних князівств і вільних міст, входила Німеччина і ряд інших країн Центральної Європи, частина Італії і деякі володіння в Східній Європі, захоплені у слов'ян німецькими феодалами.— *332.*

365 Цитата з «Пісні німців» Гофмана фон Фаллерслебена.— *333.*

366 Тут Енгельс іронічно перефразовує один з рефренів відомого вірша Ернста-Моріца Арндта «Вітчизна німця», що був написаний у 1813 р. і закликав німців до об'єднання всіх країн, «де мова німецька звучить». У Арндта цей рефрен такий: «Хай ширшає вітчизна». Наведені вище дві цитати також узяті з цього вірша.— *333.*

367 Про Тридцятилітню війну і Вестфальський мир див. примітку 355.

Тешенський мир — мирний договір між Австрією, з одного боку, і Пруссією та Саксонією — з другого, що був укладений в Тешені 24 травня 1779 р. і завершив війну за Баварську спадщину (1778—1779). За цим договором Пруссія і Австрія одержали деякі частини території Баварії, а Саксонія — грошову компенсацію. Посередником при укладенні договору виступала Росія, яка разом з Францією була також гарантом договору.— *333.*

368 Захоплення прусським королем Фрідріхом II Сілезії було здійснене в результаті війни за Австрійську спадщину (1740—1748), викликаної претензіями ряду європейських феодальних держав, насамперед Пруссії, на володіння австрійських Габсбургів, що дісталися після смерті імператора Карла VI його дочці Марії-Терезії у зв'язку з тим, що не було прямих спадкоємців по чоловічій лінії. У грудні 1740 р. прусський король Фрідріх II напав на Сілезію, що належала Австрії. Франція і Баварія зайняли щодо Пруссії позицію доброзичливого нейтралітету, а після кількох поразок австрійських військ відкрито приєдналися до неї. На боці Австрії виступила Англія, воєнну і дипломатичну підтримку австрійцям подавали Сардінія, Голландія і Росія. Фрідріх II у цій війні двічі зраджував своїх союзників, укладаючи сепаратний мир з Австрією (в 1742 і 1745 рр.); у 1742 р. за Пруссією була закріплена більша частина Сілезії, а після закінчення війни — вся Сілезія.— *333*.

369 Так звана *імперська депутація* — комісія з представників держав Німецької імперії, обрана імперським сеймом у жовтні 1801 р., прийняла після тривалих дебатів і під тиском представників Франції і Росії (що уклали між собою в жовтні 1801 р. секретну конвенцію про врегулювання територіальних питань у прирейнській Німеччині в інтересах наполеонівської Франції) 25 лютого 1803 р. рішення про скасування 112 німецьких держав і передачу їх значної частини володінь Баварії, Вюртембергу, Бадену і Пруссії.— *333*.

370 Мається на увазі обговорення і затвердження *імперським сеймом* — вищим органом Священної римської імперії, що складався з представників німецьких держав, продиктованого Францією і Росією рішення про врегулювання територіальних питань у прирейнській Німеччині. З 1663 р. імперський сейм засідав у Регенсбургу.— *333*.

371 Мається на увазі державний переворот 2 грудня 1851 р., в результаті якого Луї Бонапарт встановив воєнну диктатуру, розігнав Законодавчі збори і проголосив себе президентом республіки на 10 років. 2 грудня 1852 р. Луї Бонапарт був проголошений імператором під ім'ям Наполеона III.— *334*.

372 Мова йде про конгрес представників Франції, Англії, Австрії, Росії, Сардінії, Пруссії та Туреччини в Парижі, в результаті якого був підписаний 30 березня 1856 р. Паризький мирний договір, що завершив Кримську війну 1853—1856 рр.— *335*.

373 Енгельс має на увазі укладення 3 березня (19 лютого) 1859 р. в Парижі таємного договору між Росією і Францією, спрямованого проти Австрії. За цим договором Росія зобов'язувалась зайняти позицію доброзичливого нейтралітету щодо Франції в разі війни між Францією і Сардінією, з одного боку, і Австрією — з другого. А Франція давала обіцянку порушити питання про перегляд тих статей Паризького мирного договору 1856 р., що завершив Кримську війну, які обмежували суверенітет Росії на Чорному морі. Проте пізніше, через те що Наполеон III ухилився від виконання своїх обіцянок і в зв'язку з незгодами в інших питаннях, взаємовідносини між обома країнами погіршилися.— *335*.

374 Енгельс має на увазі такі факти з біографії Луї Бонапарта: він намагався утертися в довіру італійських карбонаріїв; у 1832 р. прийняв швейцарське громадянство в кантоні Тургау. В 1848 р., під час перебування в Англії, Луї Бонапарт добровільно вступив у ряди спеціальних

констеблів (в Англії — поліцейський резерв з цивільних осіб), які брали участь у зриві чартистської демонстрації 10 квітня 1848 р.— *335.*

375 *«Принцип національностей»* висунули правлячі кола Другої імперії і широко використали як ідеологічне прикриття завойовницьких планів і зовнішньополітичних авантюр. Виставляючи себе у фальшивій ролі «захисника національностей», Наполеон III спекулював на національних інтересах пригноблених народів для зміцнення гегемонії Франції і розширення її кордонів. Не маючи нічого спільного з визнанням права націй на самовизначення, «принцип національностей» був спрямований на розпалювання національної ворожнечі, на перетворення національного руху, особливо руху малих народів, у знаряддя контрреволюційної політики великих держав-суперниць. Викриття бонапартистського «принципу національностей» див. у памфлеті К. Маркса «Пан Фогт» (*Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 14, с. 479—525).— *335.*

376 Мова йде про кордони Франції, встановлені Люневільським миром, який був укладений між Францією і Австрією 9 лютого 1801 р., після поразки військ другої антифранцузької коаліції. Мирний договір закріпив розширення кордонів Франції, зокрема приєднання лівого берега Рейну, Бельгії і Люксембургу, а також санкціонував її фактичне панування над створеними в 1795—1798 рр. в Голландії і Швейцарії залежними від Франції республіками — Батавською, Гельветичною і в Північній Італії — Лігурійською і Цізальпінською.— *335.*

377 Мається на увазі *Базельський мирний договір*, сепаратно укладений Пруссією, учасницею першої антифранцузької коаліції європейських держав, з Французькою республікою 5 квітня 1795 р.— *337.*

378 Так прусський міністр закордонних справ фон Шлейніц характеризував у 1859 р. зовнішню політику Пруссії в період війни Франції і П'ємонту проти Австрії. Відповідно до офіційного тлумачення правлячих кіл, ця політика мала полягати в тому, щоб не приєднуватися до жодної з воюючих сторін, але й не оголошувати про нейтралітет.— *337.*

379 *Crédit Mobilier* (повна назва Société générale du Crédit Mobilier — Акціонерне товариство рухомого кредиту) — великий французький банк, створений у 1852 р.; став відомим своїми великими фінансовими махінаціями і врешті-решт збанкрутував (у 1867 р.). В 1856—1857 рр. Маркс написав ряд статей, у яких викривав спекулятивну діяльність банку, зв'язану з правлячими колами імперії Наполеона III.— *337.*

380 *Рейнський союз* — об'єднання держав Південної і Західної Німеччини, засноване під протекторатом Наполеона I в липні 1806 р. До складу Союзу спочатку ввійшло 16, а потім ще 5 держав, які стали фактично васалами Франції. Союз розпався в 1813 р. в результаті поразки наполеонівської Франції.— *337.*

381 Після розгрому Австрії наполеонівською Францією в липні 1805 р. і утворення Рейнського союзу німецьких держав, що заявили про свій розрив з Німецькою імперією, 6 серпня 1806 р., Франц II, який ще до того прийняв титул імператора Австрії під ім'ям Франца I, відмовився від німецької імперської корони, і таким чином так звана Священна римська імперія німецької нації припинила своє існування.— *338.*

382 Маються на увазі фортеці Німецького союзу, розміщені здебільшого поблизу французького кордону; гарнізони цих фортець формувались із

збройних сил більших держав Союзу, переважно з австрійських і прусських військ.

Німецький союз, створений 8 червня 1815 р. Віденським конгресом, являв собою об'єднання феодально-абсолютистських німецьких держав і закріплював політичну і економічну роздробленість Німеччини. Союз остаточно припинив своє існування під час австро-прусської війни 1866 р. і був замінений Північнонімецьким союзом.— *339.*

383 Мається на увазі реакційний уряд князя Шварценберга, що утворився в листопаді 1848 р., після поразки буржуазно-демократичної революції в Австрії.— *339.*

384 У серпні 1863 р. з ініціативи австрійського імператора Франца-Йосифа у Франкфурті-на-Майні була скликана нарада німецьких монархів для обговорення проекту реформи Німецького союзу, що передбачала фактичну гегемонію Австрії. Прусський король Вільгельм I відмовився взяти участь у нараді; цілковитої підтримки Австрії не виявили й деякі другорядні держави, внаслідок чого нарада не дала ніяких результатів.— *339.*

385 Вислів *«реальна політика»* вживався для характеристики політики Бісмарка.— *339.*

386 5 серпня 1796 р. між Пруссією і Французькою республікою було укладено таємний договір у Берліні. За цим договором прусський король в обмін на обіцяні територіальні компенсації погоджувався на збереження за Францією зайнятих її військами територій на лівому березі Рейну, які раніше належали в основному духовним князівствам, що входили до складу Німецької імперії. При врегулюванні територіальних питань так званою імперською депутацією (див. примітку 369), що діяла за вказівкою Наполеона, в 1803 р. Пруссія дістала як компенсацію секуляризоване Мюнстерське єпископство і деякі інші володіння в Західній Німеччині.— *340.*

387 У третій коаліції європейських держав (Англія, Австрія, Росія, Швеція, Неаполітанське королівство), сформованій у 1805 р. проти наполеонівської Франції, Пруссія відмовилася взяти участь, заявивши про свій нейтралітет; у листопаді 1805 р. вона уклала в Потсдамі договір з Росією, пообіцявши виступити проти Наполеона в тому разі, якщо спроби її посередництва між Францією і третьою коаліцією будуть відхилені. Проте 15 грудня 1805 р. Пруссія уклала договір з Францією, за яким взамін невеликих територіальних поступок по Рейну та в інших місцях одержувала курфюрство Ганноверське. Після встановлення гегемонії Наполеона в Західній і Південній Німеччині в результаті його перемоги над третьою коаліцією Пруссія все ж змушена була у вересні 1806 р. вступити у війну на боці четвертої коаліції (Англія, Росія, Пруссія, Швеція) проти наполеонівської Франції; 14 жовтня 1806 р. у двох одночасних битвах, під Ієною і Ауерштедтом, прусську армію знищили, прусська держава виявилась повністю розгромленою.— *340.*

388 *Митний союз* був остаточно оформлений у 1834 р. під верховенством Пруссії. До цього часу, починаючи з 1819 р., Пруссії вдалося укласти митні угоди лише з кількома невеликими німецькими державами. Союз, який встановив загальний митний кордон, з часом охопив майже всі німецькі держави; поза Союзом залишалася Австрія, ганзейські вільні міста (Любек, Гамбург, Бремен) і деякі дрібні держави Північної Ні-

меччини. Викликаний до життя потребою створення загальнонімецького ринку, Митний союз сприяв політичному об'єднанню Німеччини, завершеному в 1871 р.— *340*.

389 Див. примітку 297.— *341*.

390 *Ландвер* — складова частина прусських військово-сухопутних сил. Ландвер, що виник у Пруссії в 1813 р. як народне ополчення в боротьбі проти наполеонівських військ, охоплював військовозобов'язаних старших вікових груп, що відбули свій строк у постійній армії та її резерві. У мирний час провадилися тільки окремі учбові збори частин ландверу. Під час війни ландвер першого призову (військовозобов'язані віком від 26 до 32 років) використовувався для поповнення діючої армії; ландвер другого призову (військовозобов'язані віком від 32 до 39 років) — для несення гарнізонної служби.— *341*.

391 Див. примітку 20.— *341*.

392 Так Енгельс іронічно називає лібералів — прихильників перетворення Німеччини у федеративну державу, подібну до Швейцарії.— *342*.

393 *Пісня про бургомістра Чеха* — сатирична народна пісня, що висміювала прусського короля Фрідріха-Вільгельма IV у зв'язку з невдалим замахом на нього 26 липня 1844 р. колишнього бургомістра міста Шторкова Г. Чеха.

Пісня про баронесу фон Дросте-Фішерінг — сатирична народна пісня, спрямована проти католицького духовенства; в пісні висміювалися витівки організаторів так званих «чудес зцілення», що нібито відбувалися в 40-х рр. у Трірі.— *342*.

394 Мова йде про державний переворот у Пруссії в листопаді — грудні 1848 р. і про період реакції, що настав після нього. 9 листопада 1848 р. указом короля засідання прусських Національних зборів були перенесені з Берліна в глухе містечко Бранденбург; більшість Зборів, що продовжувала засідати у Берліні, була 15 листопада 1848 р. розігнана військами. Державний переворот завершився розпуском Зборів 5 грудня 1848 р. і опублікуванням конституції, відповідно до якої запроваджувалась двопалатна система і за королем визнавалось право не тільки скасовувати рішення палат, але й переглядати окремі статті самої конституції. Проте в цій конституції зберігалися ще деякі демократичні завоювання, зокрема загальне виборче право. У квітні 1849 р. Фрідріх-Вільгельм розпустив палату і 30 травня 1849 р. видав новий виборчий закон, який встановлював трикласну систему виборів, що базувалася на високому майновому цензі і нерівному представництві різних верств населення. Спираючись на раболіпну більшість нової палати представників, король добився прийняття ще більш реакційної конституції, яка набрала чинності 31 січня 1850 р. В Пруссії зберігалась верхня палата, що складалася переважно з представників феодальної знаті («палата панів»). Конституція надавала урядові право створювати особливі суди для розгляду справ про державну зраду. Конституція 1850 р. залишалась у силі в Пруссії і після утворення в 1871 р. Німецької імперії.— *343*.

395 *«Der Sozialdemokrat»* — див. примітку 84.— *343*.

396 У зв'язку з невиліковним психічним захворюванням прусського короля Фрідріха-Вільгельма IV його брат, принц Вільгельм, був призначе-

ний спочатку (в 1857 р.) його заступником, а з жовтня 1858 р.— регентом. Період регентства тривав до смерті Фрідріха-Вільгельма IV в січні 1861 р., коли регент став королем під ім'ям Вільгельма I. В 1858 р. принц-регент дав відставку міністерству Мантейфеля і покликав до влади поміркованих лібералів; у буржуазній пресі цей курс дістав гучну назву «нової ери»; а насправді політика Вільгельма була спрямована виключно на зміцнення позицій прусської монархії та юнкерства. «Нова ера» фактично підготувала диктатуру Бісмарка, який прийшов до влади у вересні 1862 р.— *343.*

397 У лютому 1860 р. буржуазна більшість нижньої палати (палати представників) прусського ландтагу відмовилась затвердити винесений військовим міністром фон Рооном проект реорганізації армії. Проте уряд незабаром добився від палати затвердження асигнувань на «підтримання бойової готовності армії», що означало фактично початок здійснення задуманої реорганізації. А коли в березні 1862 р. ліберальна більшість палати відмовилась затвердити військові видатки і зажадала відповідального перед ландтагом міністерства, уряд розпустив ландтаг і призначив нові вибори. В кінці вересня 1862 р. було сформовано міністерство Бісмарка, яке в жовтні того ж року знову розпустило ландтаг і почало проводити військову реформу, витрачаючи на це кошти без затвердження ландтагу. Цей так званий конституційний конфлікт між прусським урядом і буржуазно-ліберальною більшістю ландтагу розв'язався лише в 1866 р., коли після перемоги Пруссії над Австрією прусська буржуазія капітулювала перед Бісмарком.— *343.*

398 Див. примітку 353.— *344.*

399 Згідно з Лондонським протоколом про цілісність Датської монархії, який підписали 8 травня 1852 р. Росія, Австрія, Англія, Франція, Пруссія і Швеція разом з представниками Данії, герцогство Гольштейн залишалось у Німецькому союзі і входило водночас до складу Данії; герцогство Шлезвіг входило до складу Датського королівства, зберігши деякі особливі права, яких, проте, не дотримували панівні класи Данії. Останні весь час робили спроби повністю підкорити собі обидва герцогства; у 1855 р. була опублікована єдина для всіх частин Датського королівства конституція, що поширювалась на обидва ці герцогства; лише під тиском німецького Союзного сейму датський уряд у 1858 р. погодився вилучити із сфери чинності конституції Гольштейн, але за умови участі герцогства в національних видатках; Шлезвіг же цілком залишився в складі Датського королівства. 13 листопада 1863 р. датський парламент прийняв нову конституцію, що проголошувала повне приєднання Шлезвігу до Данії.— *344.*

400 *Національний союз* було засновано 15—16 вересня 1859 р. на з'їзді буржуазних лібералів німецьких держав у Франкфурті-на-Майні. Організатори Національного союзу, які представляли інтереси німецької буржуазії, ставили за мету об'єднання всієї Німеччини, за винятком Австрії, під верховенством Пруссії. Після австро-прусської війни і утворення Північнонімецького союзу, 11 листопада 1867 р., Союз оголосив про свій саморозпуск.— *344.*

401 Натяк на книгу: *Napoléon-Louis Bonaparte.* Des idées napoléoniennes. Paris, 1839 (*Наполеон-Луї Бонапарт.* Наполеонівські ідеї. Париж, 1839); у цьому пропагандистському, апологетичному творі державні й адміністративні заходи Наполеона I, спрямовані на ліквідацію феодалізму і зміцнення буржуазного ладу у Франції, зображаються як вияв піклу-

вання про народні маси, а диктаторські, поліцейські методи управління виправдовуються нібито політичною незрілістю французького народу.— *345.*

402 Енгельс має на увазі контрреволюційну роль Австрії у шлезвіг-гольштейнському питанні під час національно-визвольної війни Шлезвіг-Гольштейну проти Данії в 1848—1850 рр. Див. примітку 353.— *347.*

403 Після смерті датського короля Фредеріка VII Австрія і Пруссія 16 січня 1864 р. поставили урядові Данії ультиматум про скасування конституції 1863 р., що проголошувала приєднання Шлезвігу до Данії. Данія відмовилася прийняти ультиматум, тоді Австрія і Пруссія почали воєнні дії, і на початок липня 1864 р. датські війська були розбиті. За мирним договором, укладеним у Відні 30 жовтня 1864 р., територія герцогств, включаючи і ті її частини, в яких переважало ненімецьке населення, була оголошена спільним володінням Австрії і Пруссії, а після австро-прусської війни 1866 р. була цілком приєднана до Пруссії.— *347.*

404 Відповідно до Варшавського протоколу від 5 червня (24 травня) 1851 р., підписаного представниками Росії і Данії, а також Лондонського протоколу від 8 травня 1852 р. (див. примітку 399), встановлювався принцип неподільності володінь датської корони, включаючи герцогства Шлезвіг і Гольштейн.— *349.*

405 *Експедиція в Мексіку* — збройна інтервенція Франції, проведена в 1862—1867 рр., спочатку разом з Англією і Іспанією; ставила за мету придушення мексіканської революції і перетворення Мексіки в колонію європейських держав. Хоча французьким військам вдалося зайняти столицю Мексіки Мехіко і проголосити «імперію» на чолі зі ставлеником Наполеона III — австрійським ерцгерцогом Максиміліаном, у результаті героїчної визвольної боротьби мексіканського народу французькі інтервенти зазнали поразки.— *349.*

406 Вислів *«бадьора весела війна»* («ein frischer fröhlicher Krieg») — уперше вжив реакційний історик і публіцист Г. Лео в червні 1853 р., і застосовувався він у наступні роки також у мілітаристському та шовіністичному дусі.— *350.*

407 Мова йде про дипломатичну підготовку Бісмарком австро-прусської війни 1866 р. На початку березня 1866 р. в результаті переговорів з Наполеоном III прусському послові в Парижі фон дер Гольцу вдалося добитися від французького імператора заяви про те, що він дотримуватиметься доброзичливого нейтралітету щодо Пруссії в разі її війни з Австрією і підтримає її претензії на провідну роль в об'єднанні північнонімецьких держав за умови певних компенсацій на користь Франції. Одночасно Бісмарк вів у Берліні переговори з італійським генералом Говоне про спільний виступ Італії і Пруссії у війні проти Австрії. У розмові з Говоне Бісмарк, який розраховував на те, що зміст розмови стане відомий Наполеонові III, дав зрозуміти, що не заперечуватиме проти передачі Франції німецької території між Рейном і Мозелем у разі, якщо Франція не перешкоджатиме утворенню прусько-італійської коаліції проти Австрії. Переговори з Говоне завершились 8 квітня 1866 р. підписанням секретного договору між Пруссією і Італією про оборонно-наступальний союз. Договір передбачав передачу Італії Венеції в разі перемоги над Австрією.— *350.*

408 В австро-прусській війні 1866 р. на боці Австрії виступали Саксонія, Ганновер, Баварія, Баден, Вюртемберг, курфюрство Гессен, Гессен-Дармштадт та інші члени Німецького союзу; на боці Пруссії — Мекленбург, Ольденбург та інші північнонімецькі держави, а також три вільних міста.— *350.*

409 Мирний договір, яким закінчилася австро-прусська війна, був підписаний 23 серпня 1866 р. у Празі.

20 вересня 1866 р. Пруссія включила до свого складу королівство Ганновер, курфюрство Гессен-Кассель, герцогство Нассау і вільне місто Франкфурт-на-Майні, що брали участь у війні на боці Австрії.— *351.*

410 Мова йде про вирішальну битву австро-прусської війни, що відбулась 3 липня 1866 р. в Чехії біля міста *Кеніггрец* (тепер Градец-Кралове), недалеко від села Садова (від якого походить друга назва цієї битви). Битва під Садовою закінчилася повною поразкою австрійських військ.— *352.*

411 *«The Manchester Guardian»* («Манчестерський страж») — англійська буржуазна газета, орган ліберальної партії; заснована в Манчестері в 1821 р.— *353.*

412 *Митний парламент* — керівний орган Митного союзу (див. примітку 388). Парламент складався з членів рейхстагу Північнонімецького союзу і спеціально обраних депутатів південнонімецьких держав — Баварії, Бадену, Вюртембергу і Гессену. Він мав займатися виключно питаннями торгівлі і митної політики.— *353.*

413 По річці Майн проходив кордон між Північнонімецьким союзом і південнонімецькими державами.— *354.*

414 *Імператори Люксембурзької династії,* що спочатку володіли тільки невеликим графством Люксембург, займали престол Священної римської імперії німецької нації (Німецької імперії) з перервами від 1308 до 1437 р.; одночасно ця династія володіла також чеською (1310—1437) і угорською (1387—1437) коронами.— *354.*

415 За укладеним у Відні 3 жовтня 1866 р. мирним договором з Австрією, Італії, що брала участь в австро-прусській війні на боці Пруссії, було повернуто Венецію, але в результаті протидіяння Пруссії її претензії на передачу їй південного Тіролю і Трієста, що належали Австрії, не були задоволені.— *355.*

416 Мається на увазі вислів австрійського канцлера Меттерніха: «Італія — географічне поняття», який він ужив у депеші послу в Парижі графові Аппоньї від 6 серпня 1847 р. і пізніше застосовував також щодо Німеччини.— *355.*

417 *Лондонська конференція* дипломатичних представників Австрії, Росії, Пруссії, Франції, Італії, Нідерландів і Люксембургу проходила з 7 по 11 травня 1867 р. За підписаним 11 травня договором, герцогство Люксембург (герцогський титул, як і раніше, постійно зберігався за королем Нідерландів) було оголошено нейтральною державою, його нейтралітет гарантувався державами, що підписали договір; Пруссія зобов'язувалась негайно вивести свій гарнізон з Люксембурзької фортеці, а Наполеон III повинен був відмовитися від претензій на приєднання Люксембургу до Франції.— *355.*

418 Енгельс має на увазі наявний у літературі у кількох варіантах вислів військового міністра маршала Лебефа, який стверджував, що Франція цілком готова до війни з Пруссією.— *357.*

419 У боях під *Шпіхерном* (Лотарінгія) і під *Вертом* (Ельзас) прусські війська 6 серпня 1870 р. завдали поразки кільком французьким корпусам; виграш цих боїв на початковій стадії франко-прусської війни 1870—1871 рр. дав можливість прусському командуванню розгорнути наступальні дії, в ході яких французька армія була розчленована, а потім оточена і розгромлена частинами.

1 вересня 1870 р. французька армія була розбита під *Седаном* і 2 вересня разом з імператором взята в полон. Седанська катастрофа ознаменувала крах Другої імперії і привела до проголошення 4 вересня 1870 р. республіки у Франції.— *357.*

420 *Франтирери* (вільні стрільці) — назва французьких партизанів 1870—1871 рр., які брали активну участь у боротьбі з прусськими військами.

«Положення про ландштурм» — закон, який був прийнятий у Пруссії 21 квітня 1813 р. і передбачав створення загонів волонтерів («вільних стрільців»), що не мають військової форми і діють методами партизанської війни в тилу і на флангах наполеонівської армії. До загонів ландштурму закликали записуватись усе боєздатне чоловіче населення, яке не перебувало в рядах армії.— *358.*

421 Енгельс має на увазі бій під Ерікуром (поблизу Бельфора) 15—17 січня 1871 р. між німецькими військами і французькою Східною армією під командуванням Бурбакі. Східна армія зазнала поразки і була інтернована на території Швейцарії. 28 січня 1871 р. представником уряду Національної оборони Фавром була підписана конвенція з Бісмарком про перемир'я і капітуляцію Парижа.— *359.*

422 Мається на увазі епізод революції 1848—1849 рр. у Пруссії: після переможного народного повстання 18 березня в Берліні повсталі змусили прусського короля Фрідріха-Вільгельма IV вранці 19 березня вийти на балкон палацу і зняти капелюх перед трупами полеглих на барикадах бійців.— *360.*

423 Згідно з умовами прелімінарного мирного договору від 26 лютого 1871 р., Франція віддавала Німеччині Ельзас і Східну Лотарінгію і сплачувала контрибуцію в 5 млрд. франків; до виплати контрибуції частина французької території залишалася окупованою німецькими військами. Остаточний мирний договір був підписаний у Франкфурті 10 травня 1871 р.— *360.*

424 За Вестфальським миром Страсбург залишався в складі Німецької імперії, хоч Ельзас став складовою частиною Франції. За наказом Людовіка XIV 30 вересня 1681 р. місто, як належне Ельзасові, було зайнято французькими військами. Католицька партія Страсбурга на чолі з єпископом Фюрстенбергом вітала приєднання до Франції і сприяла тому, що французам не було вчинено опору.— *360.*

425 *«Приєднавчі палати»,* створені Людовіком XIV у 1679—1680 рр., мали юридично і історично обгрунтовувати і виправдовувати претензії Франції на ті чи інші частини сусідніх держав, які слідом за тим займали французькі війська.— *360.*

426 Див. примітку 377.— *360.*

427 Мається на увазі прелімінарний мирний договір, що був підписаний 3 жовтня 1735 р. у Відні між Австрією і Францією і завершив так звану війну за Польську спадщину (1733—1735), в якій Росія й Австрія підтримували кандидатуру на польський престол саксонського курфюрста (з 1734 р. польський король Август III), а Франція — тестя короля Людовіка XV Станіслава Лещинського. За умовами договору, Людовік XV відмовлявся від імені свого тестя від претензій на польську корону і робив ряд інших поступок австрійським Габсбургам в обмін на передачу Станіславу Лещинському герцогства Лотарінгського (Франц-Стефан Лотарінгський, який володів ним до цього, як компенсацію одержував Тоскану), яке після його смерті мало перейти до французької корони. Умови прелімінарного миру були закріплені остаточно Віденським договором 1738 р.— *361.*

428 Мається на увазі укріплена позиція, утворена фортецями Північної Італії — Вероною, Леньяго, Мантуєю і Песк'єрою.— *363.*

429 Див. «Друга відозва Генеральної Ради Міжнародного Товариства Робітників про франко-прусську війну» (це видання, т. 4, с. 234—235).— *363.*

430 У своїй промові в рейхстагу 6 лютого 1888 р., виголошеній під час обговорення законопроекту про реорганізацію збройних сил Німеччини, Бісмарк, наполягаючи на необхідності посилення військової могутності Німецької імперії і фактично визнавши можливість виникнення антинімецького союзу Франції і царської Росії, всіляко вихваляв політику Олександра III щодо Німеччини, протиставляючи цю політику антинімецькій кампанії, що проводилася тоді в російській пресі.— *363.*

431 Узимку 1886—1887 р. Бісмарк, скориставшись загостренням відносин з Францією і здійнятим у пресі галасом про «загрозу війни», зажадав від рейхстагу прийняття законопроекту про збільшення армії і затвердження військового бюджету на наступне семиріччя. Більшість депутатів відмовилася прийняти бюджет на сім років, якого вимагав Бісмарк, обмежившись трьома роками, і рейхстаг було розпущено. На виборах 21 лютого 1887 р. більшість голосів дістали партії, які підтримували Бісмарка (консерватори, «вільні консерватори» і націонал-ліберали) і об'єдналися на цій основі в так званий «картель». Новий рейхстаг затвердив бюджет, якого вимагав Бісмарк.— *365.*

432 *Прогресисти* — партія прусської буржуазії, що виникла в червні 1861 р.; домагалась об'єднання Німеччини під верховенством Пруссії, скликання загальнонімецького парламенту і створення ліберального міністерства, відповідального перед палатою депутатів. Із страху перед робітничим класом і з ненависті до соціалістичного руху прогресистська партія йшла на компроміс з прусським юнкерством.— *368.*

433 *Консерватори* — партія прусського юнкерства, вояччини, верхівки бюрократії і лютеранського духовенства. Політика консерваторів, спрямована на збереження пережитків феодалізму і реакційного політичного ладу в країні, була пройнята духом войовничого шовінізму і мілітаризму. Після створення Північнонімецького союзу і в перші роки після утворення Німецької імперії вони становили опозицію урядові Бісмарка справа, побоюючись, що його політика призведе до «розчинення» Пруссії в Німеччині. В 1866 р. від цієї партії відокремилася так звана партія «вільних консерваторів» (або «імперська партія»), що виражала інтереси великих аграріїв та частини промислових магнатів і зайняла позицію беззастережної підтримки Бісмарка.— *369.*

434 *Націонал-лібералі* — партія німецької, насамперед прусської, буржуазії, що утворилася восени 1866 р. в результаті розколу буржуазної партії прогресистів. Націонал-ліберали відмовилися від претензій буржуазії на політичне панування заради задоволення економічних інтересів цього класу і ставили своєю основною метою об'єднання німецьких держав під верховенством Пруссії; їхня політика відбивала капітуляцію німецької ліберальної буржуазії перед Бісмарком.— *369.*

435 *Договори з південнонімецькими державами* (Баден, Гессен, Баварія, Вюртемберг) про їх входження в Північнонімецький союз були укладені в листопаді 1870 р. Договори передбачали внесення деяких змін у конституцію Північнонімецького союзу в бік надання трохи більшої самостійності державам, які входили до його складу. В конституції Німецької імперії, прийнятій 16 квітня 1871 р., були закріплені привілеї, надані деяким південнонімецьким державам на основі вищезгаданих договорів.— *371.*

436 За конституцією Північнонімецького союзу Союзна рада складалася з представників, призначуваних урядами всіх німецьких держав, що входили в Союз; функції Ради зводилися до затвердження законів.— *371.*

437 Див. примітку 394.— *372.*

438 *Суди шефенів* — суди нижчої інстанції в Німецькій імперії, які були запроваджені в ряді німецьких держав після революції 1848 р., а в усій Німеччині — з 1871 р. і складалися тоді з коронного судді і двох засідателів (шефенів), які, на відміну від присяжних засідателів, не тільки встановлювали провину підсудних, але й разом із суддею визначали міру покарання; для виконання функцій шефенів потрібний був певний віковий ценз, ценз осілості, а також забезпечене майнове становище. Судам шефенів підлягали менш значні злочини.— *374.*

439 Мається на увазі адміністративна реформа 1872 р. в Пруссії, за якою скасовувалася спадкова вотчинна влада поміщиків на селі і запроваджувалися деякі елементи самоврядування на місцях: виборні старости в общинах, окружні ради при ландратах, що обиралися за становою системою, і т. ін. Реформа мала на меті зміцнення державного апарату і посилення централізації в інтересах класу юнкерства в цілому.— *375.*

440 Мова йде про реформу місцевого самоврядування в Англії, проект якої був унесений в березні 1888 р. і в серпні цього року прийнятий парламентом. Згідно з цією реформою функції шерифів були передані виборним радам графств, що відали збиранням податків, місцевим бюджетом і т. ін. До обрання рад графств допускались усі особи, що мали право обирати в парламент, а також жінки віком понад 30 років.— *376.*

441 *Ультрамонтанство* — крайній реакційний напрям у католицизмі, що виступав проти самостійності національних церков і захищав право римського папи втручатись у внутрішні справи будь-якої держави. Посилення впливу ультрамонтанства в другій половині XIX ст. виявилось у створенні католицьких партій в деяких європейських державах, у прийнятті в 1870 р. Ватіканським собором догмата про «непогрішність» папи і т. ін.— *377.*

442 20 вересня 1870 р. в Рим, що був до цього під владою папи, вступили війська Італійського королівства. На підставі проведеного 2 жовтня в Папській області плебісциту, під час якого переважна більшість жите-

лів висловилась за приєднання до Італії, італійський уряд оголосив про включення цієї області до складу Італійського королівства. Тим самим було завершено політичне об'єднання країни. Світську владу папи було скасовано. «Закон про гарантії», прийнятий у 1871 р., залишав за папою державний суверенітет тільки в межах Ватіканського та Латеранського палаців і позаміської резиденції. У відповідь на це папа оголосив себе «ватіканським в'язнем».— *377.*

443 Маються на увазі представлені в рейхстагу невеликі групи депутатів поляків і ельзасців, а також сепаратистська партія, що утворилася після 1866 р. в Ганновері з прихильників відновлення самостійної ганноверської монархії на чолі з династією Вельфів, яка займала там престол до приєднання Ганноверу до Пруссії в 1866 р.— *377.*

444 Див. примітку 84.— *378.*

445 Див. цей том, с. 91—98.— *378.*

446 З'їзд Соціалістичної робітничої партії Німеччини у Відені (Швейцарія) проходив з 20 по 23 серпня 1880 р. Це був перший нелегальний з'їзд, проведений в обстановці прийнятого в 1878 р. виняткового закону проти соціалістів (див. примітку 61).

Прийняті на з'їзді рішення мали велике значення для дальшого розвитку і зміцнення партії. З'їзд засудив виступи анархістських елементів на чолі з Мостом і Гассельманом, які заперечували необхідність використання легальних можливостей, парламенту і т. ін. і які стали на шлях відкритого розриву з партією. Мост і Гассельман були виключені з партії. Водночас з'їзд усупереч позиції правих змінив пункт програми партії, прийнятої в 1875 р. у Готі, викресливши слово «законними» з положення, що партія добивається своїх цілей «всіма законними засобами».— *379.*

447 Енгельс має на увазі опубліковану в газеті «Sozialdemokrat» 2 квітня 1885 р. заяву соціал-демократичної фракції німецького рейхстагу у зв'язку з незгодами між більшістю фракції і редакцією газети в питанні про ставлення до урядового законопроекту про субсидії пароплавним компаніям. У цій заяві фракція заперечувала право партійного органу критикувати її діяльність, розцінюючи принципову критику більшості соціал-демократичних депутатів у питанні про пароплавні субсидії як необгрунтовані нападки. Однак після опублікування цієї заяви до редакції «Sozialdemokrat» почали надходити численні листи від членів партії і резолюції зборів місцевих соціал-демократичних організацій з рішучим протестом проти опортуністичної позиції більшості соціал-демократичної фракції та її випадів проти газети. Більшість фракції змушена була відступити. У спільній заяві редакції «Sozialdemokrat» і соціал-демократичної фракції, опублікованій у газеті 23 квітня 1885 р., вказувалося, що всяка спроба обмежити критику означала б порушення принципів партії і похитнула б її основи.— *379.*

448 У вересні 1888 р. на вимогу німецьких властей із Швейцарії було вислано ряд членів і співробітників редакції газети «Sozialdemokrat». Видання газети було перенесене в Лондон, де вона продовжувала виходити з 1 жовтня 1888 р.— *379.*

449 Праця *«До критики проекту соціал-демократичної програми 1891 року»* є надзвичайно важливим документом боротьби Енгельса проти опортунізму за революційну марксистську програму німецької соціал-демо-

кратії. Безпосереднім приводом до написання її був проект програми Соціал-демократичної партії Німеччини, підготовлений Правлінням партії до Ерфуртського з'їзду, на якому мали прийняти нову програму замість Готської програми 1875 р. Критичні зауваження Енгельса, а також опублікована на той час на його вимогу праця Маркса «Критика Готської програми» (див. цей том, с. 7—25) справили великий вплив на дальший хід обговорення і вироблення проекту програми.

Програма, прийнята на з'їзді Соціал-демократичної партії Німеччини, який відбувався з 14 по 21 жовтня 1891 р. у Ерфурті, була великим кроком уперед у порівнянні з Готською програмою; з партійної програми були усунуті реформістські догми, чіткіше формулювалися політичні й економічні вимоги. В програмі давалося наукове обгрунтування неминучості загибелі капіталістичного ладу і заміни його соціалістичним, ясно вказувалося, що для соціалістичної перебудови суспільства пролетаріат повинен завоювати політичну владу.

Разом з тим Ерфуртська програма мала і серйозні недоліки, найголовнішим з яких була відсутність положення про диктатуру пролетаріату як знаряддя соціалістичного перетворення суспільства. Вона не висувала також вимог повалення монархії і встановлення демократичної республіки, перетворення державного ладу Німеччини та ін. Щодо цього критичні зауваження Енгельса на первісний проект стосуються також і остаточного тексту програми.

Праця Енгельса «До критики проекту соціал-демократичної програми 1891 року» тривалий час не публікувалася керівництвом німецької соціал-демократії; вона була надрукована в журналі «Neue Zeit» лише в 1901 р. У редакційній примітці, даній до публікації, вказувалося, що рукопис Енгельса був знайдений серед літературної спадщини В. Лібкнехта.

На російську мову переклади окремих місць з праці «До критики проекту соціал-демократичної програми 1891 року» вперше були зроблені В. І. Леніним і цитуються в його праці «Держава і революція». Ленінські переклади цих місць враховані при підготовці праці Енгельса в цьому виданні. Російською мовою праця була вперше опублікована в брошурі «Маркс і Енгельс про програму і тактику соціал-демократії» (вид-во «Прибой», 1930).— *382.*

450 Див. це видання, т. 4, с. 151.— *383.*

451 *Конституція 1850 р.*— див. примітку 394.

Про *конституційний конфлікт* див. примітку 397.

В основу конституції Німецької імперії, прийнятої 16 квітня 1871 р., була покладена конституція Північнонімецького союзу, затверджена 17 квітня 1867 р. (її характеристику див. у праці Енгельса «Роль насильства в історії», цей том, с. 352), із змінами, внесеними в неї в листопаді 1870 р. договорами про входження в Союз північнонімецьких держав (Бадену, Гессену, Баварії і Вюртембергу). Конституція 1871 р. закріпила панування Пруссії в Німеччині і реакційні основи державного ладу Німецької імперії. Законодавчі повноваження рейхстагу були дуже обмежені, прийняті ним закони набирали сили тільки після їх схвалення реакційною щодо свого складу Союзною радою і затвердження імператора. Прерогативи імператора й імперського канцлера, незалежного від рейхстагу, були надзвичайно широкі. Конституція зберігала привілеї окремих дрібних німецьких держав.— *386.*

452 Іронічний натяк на мімецькі карликові «суверенні» держави, які належали князям Рейс старшої і молодшої лінії і які ввійшли в 1871 р. до складу Німецької імперії.— *386.*

453 Про *протекційні мита* — див. примітку 60.

Манчестерство, манчестерська школа — напрям в економічній думці, що відображав інтереси промислової буржуазії. Прихильники цього напряму, фритредери, відстоювали свободу торгівлі і невтручання держави в економічне життя. Центр їхньої агітації знаходився у Манчестері, де на чолі руху стояли текстильні фабриканти Кобден і Брайт.— *387.*

454 Див. примітку 435.— *388.*

455 Мова йде про диктатуру Наполеона Бонапарта, який проголосив себе першим консулом у результаті державного перевороту 18 брюмера (9 листопада) 1799 р., що завершив процес буржуазної контрреволюції у Франції. Цей режим замінив собою республіканський лад, встановлений у Франції 10 серпня 1792 р. В 1804 р. у Франції була офіційно встановлена імперія, а Наполеон проголошений імператором французів. Багато які бюрократичні установи Першої імперії і далі зберігалися у Франції, незважаючи на зміну режимів, і при Третій республіці, встановленій у вересні 1870 р.— *389.*

456 Енгельс має на увазі програму французької Робітничої партії, прийняту на з'їзді в Гаврі в листопаді 1880 р. У травні 1880 р. один з керівників французьких соціалістів, Ж. Гед, приїхав у Лондон, де разом з Марксом, Енгельсом і Лафаргом виробили проект програми. Теоретичний Вступ до програми був продиктований Геду Марксом.

Написаний Марксом вступ до програми французької Робітничої партії див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 19, с. 237, текст практичної частини програми (програми-мінімум), див. там же, стор. 549—550.— *391.*

457 Програма Соціалістичної робітничої партії Іспанії, яку має на увазі тут Енгельс, була прийнята на з'їзді в Барселоні в 1888 р.— *391.*

458 Стаття *«Соціалізм у Німеччині»* призначалася в первісному вигляді для «Almanach du Parti Ouvrier». У ньому передбачалося дати огляд стану соціалістичного руху за 1891 р. у ряді країн. З проханням написати статтю для альманаху до Енгельса за дорученням керівництва Робітничої партії звернулася 23 вересня 1891 р. Лаура Лафарг. Це прохання стало для Енгельса приводом висловити свою думку щодо позиції французьких і німецьких соціалістів у зв'язку з загрозою виникнення війни.

Слідом за публікацією статті в «Almanach du Parti Ouvrier» у грудні 1891 р. Енгельс переклав працю на німецьку мову для журналу «Neue Zeit», при цьому подав до неї невеликий вступ і написав заключну частину. Перші російські переклади праці Енгельса друкувалися в 1892—1893 рр. на гектографі; в 1906 праця була видана в перекладі з німецької мови окремими брошурами в Петербурзі і Києві.

«Almanach du Parti Ouvrier» («Альманах Робітничої партії») — французький соціалістичний щорічник, виходив у Ліллі в 1892—1894 і 1896 рр. за редакцією Ж. Геда і П. Лафарга.— *393.*

459 Так звані «чисті» (або триколірні) республіканці — партія поміркованих буржуазних республіканців, які спиралися на промислову буржуазію і зв'язану з нею частину ліберальної інтелігенції Франції. Органом її була газета «Le National» («Національна газета»), яка виходила в Парижі з 1830 по 1851 р.

«Організація праці» («Organization du travail») — назва книги Луї Блана, в якій він виклав свою дрібнобуржуазно-соціалістичну програму; перше видання книги вийшло в Парижі в 1840 р.— *394.*

460 Мається на увазі німецька Соціал-демократична робітнича партія (див. примітку 1).

«Маніфест 1848 р.» — «Маніфест Комуністичної партії» (див. це видання, т. 3, с. 133—162).— *394.*

461 *Партія порядку* — партія великої консервативної буржуазії, що виникла в 1848 р. і являла собою коаліцію двох монархічних фракцій Франції: легітимістів (прибічників династії Бурбонів) і орлеаністів (прибічників династії Орлеанів); з 1849 р. і аж до державного перевороту 2 грудня 1851 р. займала керівне становище в Законодавчих зборах Другої республіки. Банкрутство антинародної політики партії порядку було використано клікою Луї Бонапарта для встановлення режиму Другої імперії.— *395.*

462 *Вандея* — департамент на заході Франції; під час Французької революції 1789—1794 рр.— один із центрів монархічного заколоту, в який були втягнені відсталі шари селянства. Слово «Вандея» стало загальним на означення контрреволюційних виступів.— *395.*

463 *Консерватори* — див. примітку 433.

Націонал-ліберали — див. примітку 434.

Прогресисти — див. примітку 432.

Католики — мається на увазі партія, що утворилася в 1870—1871 рр. в результаті об'єднання католицьких фракцій прусського ландтагу та німецького рейхстагу і дістала назву Центр (місця депутатів цих фракцій знаходилися в центрах залів засідань). Партія центру займала, як правило, проміжну позицію, лавіруючи між партіями, що підтримували уряд, і лівими опозиційними фракціями рейхстагу. Вона об'єднувала під прапором католицизму духовенство, поміщиків, буржуазію і частину селянства переважно дрібних і середніх держав Західної і Південно-Західної Німеччини, підтримувала їхні сепаратистські і антипрусські тенденції. Центр був в опозиції до уряду Бісмарка і водночас голосував за його заходи проти робітничого і соціалістичного руху.— *396.*

464 Енгельс використовує слова консервативного політичного діяча часів Другої республіки у Франції О. Барро: «законність нас убиває», які відображали наміри представників французької реакції в кінці 1848 — на початку 1849 р. спровокувати народне повстання і, придушивши його, відновити монархію.— *396.*

465 Енгельс перефразовує слова одного з офіцерів французької гвардії на полі бою під Фонтенуа (11 травня 1745 р.), виграного французами під час війни за Австрійську спадщину (1740—1748) (див. примітку 368). При наближенні до французької армії ворожих їй англо-голландсько-ганноверських військ цей офіцер вигукнув: «Стріляйте перші, панове англійці!».— *397.*

466 Про бій під *Седаном* див. примітку 419.— *397.*

467 Енгельс цитує «Другу відозву Генеральної Ради Міжнародного Товариства Робітників про франко-прусську війну» (див. це видання, т. 4, с. 235).— *398.*

468 *Тільзіт, Тільзітський мир* — мирні договори, укладені 7—9 липня 1807 р. в місті Тільзіті у Східній Пруссії (теперішня назва Совєтськ) між наполеонівською Францією і учасниками четвертої антифранцузької

коаліції, Росією і Пруссією, які зазнали поразки у війні. Умови миру були дуже важкими для Пруссії, яка втратила значну частину своєї території. Росія змушена була визнати посилення позицій Франції в Європі і приєднатися до блокади Англії (так званої континентальної блокади). Тільзітський мир породив гостре невдоволення серед населення Німеччини, підготувавши тим самим грунт для визвольного руху, що розгорнувся в 1813 р. проти наполеонівського панування.— *399.*

469 Мова йде про відбиття навали армій коаліції європейських держав (Австрії, Пруссії, Англії та ін.) військами Французької республіки в 1793 р. в період Французької буржуазної революції XVIII ст.— *400.*

470 Мається на увазі урочистий прийом французької ескадри в Кронштадті в липні 1891 р., що перетворився у відкриту демонстрацію зближення царської Росії і Франції. Одночасно з цим відбувалися дипломатичні переговори, які завершилися в серпні 1892 р. підписанням франко-російської угоди, за якою Франція і Росія зобов'язалися консультуватися між собою в питаннях міжнародної політики і вжити спільні дії в разі загрози нападу на одну з сторін. Ця угода була важливою віхою на шляху до остаточного оформлення франко-російського союзу в 1893 році.— *401.*

471 Мова йде про позику, укладену Росією у Франції у вересні 1891 р. Позика спочатку мала великий успіх, її сума в 125 млн. карбованців при передплаті була перевершена в $7^1/_2$ раза. Але внаслідок різкого падіння курсу російських цінних паперів на європейських біржах, викликаного загостренням економічного становища в Росії в зв'язку з голодом 1891 р., передплатники почали відмовлятися приймати облігації позики. Російський уряд, щоб запобігти остаточному провалові позики, змушений був скупити частину облігацій. У результаті позика була реалізована лише на суму близько 96 млн. карбованців.— *402.*

472 Енгельс має на увазі праці французьких економістів кінця XVII — початку XVIII століття: *Vaubans S.* Projet d'une Dixme Royale (*Вобан С.* Проект королівської десятини) і *Boisguillebert P.* Le Détail de la France (*Буагільбер П.* Подробиці про Францію).— *404.*

473 У Цюріх Енгельс прибув, здійснюючи поїздку по Європі і спочатку відвідавши Німеччину. На останньому засіданні бюро Міжнародного соціалістичного конгресу доручило Енгельсу як почесному голові закрити конгрес. Промова Енгельса набула значного поширення в той час у робітничій і соціалістичній пресі.

Третій Міжнародний соціалістичний робітничий конгрес у Цюріху відбувся 6—12 серпня 1893 р. На ньому було 411 делегатів від 18 країн. Як у період підготовки конгресу, так і на ньому марксистам довелося вести напружену боротьбу з анархістами, які змусили конгрес почати свою роботу з дискусії в питанні про те, що розуміти під «політичною діяльністю» і намагалися нав'язати своє розуміння політичної діяльності як терористичних актів. Конгрес прийняв на пропозицію Бебеля спеціальне доповнення до раніше прийнятих у цьому питанні рішень, згідно з яким під політичною діяльністю розумілося використання робітничими партіями політичних прав і законодавчих установ в інтересах пролетаріату і для оволодіння політичною владою. Після прийняття цього доповнення анархісти залишили конгрес.

Конгрес розглядав головним чином питання, зв'язані з тактикою робітничого руху: про святкування Першого травня, про політичну тактику соціал-демократів, про позицію соціал-демократії на випадок війни.

Конгрес прийняв резолюцію, яка визнавала необхідність поєднання парламентських і непарламентських форм боротьби. Але надмірне підкреслювання важливості боротьби за реформи свідчило про переоцінку значення парламентської діяльності, про певне зростання реформістських настроїв у партіях II Інтернаціоналу.

Важливе місце в роботі конгресу займало питання про ставлення соціал-демократії до війни. Доповідачем у цьому питанні був Г. В. Плеханов. Конгрес відкинув анархістську пропозицію про оголошення в разі виникнення війни загального страйку і підтвердив основні положення резолюції Брюссельського конгресу в цьому питанні (див. примітку 476), доповнивши їх пунктом, який закликав робітників вести боротьбу за роззброєння і зобов'язував соціалістичних депутатів у парламентах голосувати проти воєнних кредитів.— *406*.

474 Див. примітку 25.— *406*.

475 Див. примітку 22.— *406*.

476 *Міжнародний соціалістичний робітничий конгрес* у Парижі відбувся 14—20 липня 1889 р. Конгресу передувала запекла боротьба, яку марксисти під керівництвом Енгельса вели проти опортуністів, що намагалися взяти у свої руки підготовку конгресу і перешкодити створенню нового міжнародного об'єднання соціалістичних і робітничих організацій на марксистській основі. Проте конгрес був скликаний при переважному впливі марксистських партій, на ньому були присутні 393 делегати від 20 країн Європи і Америки.

Конгрес заслухав звіти представників соціалістичних партій про робітничий рух в їхніх країнах, прийняв вимогу законодавчого встановлення восьмигодинного робочого дня, накреслив шляхи здійснення робітничих вимог. Конгрес підкреслив необхідність політичної організації пролетаріату і боротьби за здійснення політичних вимог робітників; висловився за скасування постійних армій і заміну їх загальним озброєнням народу. Найважливішим рішенням конгресу було встановлення міжнародного пролетарського свята Першого травня.

У *Брюсселі* 16—22 серпня 1891 року відбувся другий Міжнародний соціалістичний робітничий конгрес. Конгрес, на якому були присутні 337 делегатів від багатьох країн Європи і від США, знаменував перемогу марксизму над анархізмом. При обговоренні результатів перевірки мандатів більшістю голосів було прийняте рішення про недопущення до участі в роботі конгресу анархістів, які приїхали на нього.

На порядку денному конгресу стояли питання про робітниче законодавство, про страйк і бойкот. Центральним було питання про ставлення робітничого класу до мілітаризму. В доповідях у цьому питанні Лібкнехта і Вайяна, а також у запропонованій Лібкнехтом резолюції були положення про те, що мілітаризм є неминучим породженням капіталістичного ладу, що тільки створення соціалістичного ладу може покласти край мілітаризмові і привести до миру між народами, що справжньою партією миру є соціалісти. Рішення Брюссельського конгресу мали важливе значення для міжнародного робітничого руху. Енгельс розцінив підсумки конгресу як принципову і тактичну перемогу марксистів.— *406*.

477 *Міжнародний конгрес студентів-соціалістів*, скликаний з ініціативи групи женевських студентів-соціалістів, відбувся в Женеві з 22 по 25 грудня 1893 р. На ньому було 26 делегатів від вірменських, бельгійських, болгарських, італійських, німецьких, польських, румунських, російських, французьких і швейцарських студентських організацій. Резолюції кон-

гресу були витримані в дусі рішень Брюссельського і Цюріхського конгресів II Інтернаціоналу. Конгрес рекомендував вести активну соціалістичну пропаганду серед студентів і ухвалив утворити Міжнародний секретаріат у Женеві з метою встановлення і зміцнення зв'язків між студентами-соціалістами різних країн.

«L'Étudiant socialiste» («Студент-соціаліст») — двотижнева соціалістична газета, виходила в Брюсселі з 1891 року; спочатку орган Федерації бельгійських студентів-соціалістів, з кінця 1893 р.— орган Міжнародного секретаріату студентів-соціалістів.— *408.*

478 Ця стаття була написана Енгельсом у відповідь на прохання керівників Соціалістичної партії італійських трудящих Кулішової і Тураті висловитися в питанні про тактику партії у зв'язку з революційною кризою, що назрівала в той час у країні. Стаття була перекладена Тураті на італійську мову і опублікована в журналі «Critica Sociale» як лист Енгельса до Тураті під редакційним заголовком «Майбутня італійська революція і соціалістична партія». При перекладі Тураті допустив деякі відхилення від рукопису Енгельса.

У цьому виданні лист Енгельса публікується за рукописом.— *409.*

479 Енгельс цитує Передмову Маркса до першого видання першого тому «Капіталу» (див. це видання, т. 7).— *409.*

480 *«Наверненими»* республіканцями називали італійських радикалів, лідером яких був Ф. Каваллотті. Виражаючи інтереси дрібної і середньої буржуазії, радикали стояли на демократичних позиціях, ідучи в ряді випадків на угоду з соціалістами.— *410.*

481 Див. це видання, т. 3, с. 146, 161.— *410.*

482 *Маркс К.* Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта (див. це видання, т. 4, с. 12).— *411.*

483 Мова йде про тимчасовий уряд Французької республіки, утворений 24 лютого 1848 р., в якому більшість постів належала поміркованим буржуазним республіканцям. До складу уряду, крім того, входили дрібнобуржуазні демократи Ледрю-Роллен і Флокон та дрібнобуржуазний соціаліст Луї Блан, а також учасник таємних революційних товариств механік Альбер. «Міністри-соціалісти», не кажучи вже про «міністрів-демократів», як це незабаром виявилося, відіграли роль жалюгідного придатка буржуазного уряду.

«La Réforme» — див. примітку 277.— *412.*

484 Праця Енгельса *«До історії первісного християнства»* була результатом багаторічного дослідження Енгельсом проблем виникнення і суті християнства, інтерес до якого він, за його власними словами, виявляв ще з 1841 року.— *413.*

485 *Menger A.* Das Recht auf den vollen Arbeitsertrag in geschichtlicher Darstellung. Stuttgart, 1886, S. 108. Критику цієї книги див. у праці «Юридичний соціалізм» (*Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 21, с. 473—492).— *413.*

486 Див. примітку 176.— *414.*

487 *Таборити* (від міста Табор — центру руху) — течія в гуситському русі, що становила його революційне, демократичне крило. Таборити відображали у своїх вимогах прагнення селянських мас і міських низів

до ліквідації всього феодального ладу. Зрадницький виступ поміркованого крила гуситів-калікстинців проти таборитів був використаний табором феодальної реакції для придушення гуситського руху.— *414.*

488 *Renan E.* Histoire des origines du christianisme. Paris, 1863—1883. Vol. 1—8 (*Ренан Е.* Історія походження християнства. Париж, 1863—1883. Т. 1—8).— *414.*

489 Текст наведених Енгельсом уривків із сатири Лукіана «Про кончину Перегріна» відповідає німецькому перекладові цього твору А. Паулі [Lucian's Werke. Stuttgart, 1831, Bd. 13, S. 1618—1620 і 1622 (Твори Лукіана. Штутгарт, 1831, т. 13, с. 1618—1820 і 1622)].— *415.*

490 Енгельс має на увазі громади Союзу справедливих — таємної організації німецьких робітників і ремісників, засновані Вейтлінгом на початку 40-х рр. XIX ст.— *416.*

491 *Kuhlmann G.* Die Neue Welt oder das Reich des Geistes auf Erden. Verkündigung. Genf. 1845, S. VIII, IX.

«Пророкування» Кульмана викриті Марксом і Енгельсом в їхній праці «Німецька ідеологія» (див. це видання, т. 2, с. 468—476).— *416.*

492 *«Вільні громади»* — громади, що виділилися з офіційної протестантської церкви в 1846 р. і одержали в 1847 р. офіційне визнання. Ця релігійна опозиція була однією з форм прояву невдоволення німецької буржуазії у 40-і роки XIX ст. реакційними порядками в Німеччині. В 1850 р. відбулося злиття «Вільних громад» з громадами «німецьких католиків».— *417.*

493 *Тюбінгенська теологічна школа* — школа дослідників і критиків біблії, заснована в першій половині XIX ст. Прихильники цієї школи критикували суперечності та історичні недоладності книг Нового завіту, але прагнули зберегти деякі положення біблії, як нібито історично достовірні. Однак проти своєї волі ці дослідники сприяли підриву авторитету біблії.— *418.*

494 Критика Нового завіту дана в таких працях Б. Бауера: Kritik der evangelischen Geschichte des Johannes. Bremen, 1840 (Критика євангельської історії Іоанна. Бремен, 1840) і Kritik der evangelischen Geschichte der Synoptiker. Leipzig. 1841, Bd. I—II (Критика євангельської історії синоптиків. Лейпціг, 1841, т. I—II); третій том цієї книги під заголовком «Kritik der evangelischen Geschichte der Synoptiker und des Johannes» («Критика євангельської історії синоптиків і Іоанна») вийшов у Брауншвейгу в 1842 р.

Синоптиками в літературі з історії релігії називають авторів трьох перших євангелій — «від Матфея», «від Марка» і «від Луки».— *418.*

495 *Стоїчна філософія* виникла в Стародавній Греції наприкінці IV ст. до н. е. і проіснувала до VI ст. н. е. В епоху Римської імперії філософія стоїків перетворилася в релігійно-ідеалістичне вчення. Виявляючи особливий інтерес до моральних проблем, стоїки трактували їх у дусі містицизму і фаталізму; вони обстоювали позатілесне існування душі, культ покірності людини долі, непротивлення злу, самозречення і аскетизм і т. ін.— *418.*

496 Мається на увазі твір Коммодіана «Carmen apologeticum adversus Judaeos et gentes» («Апологетична пісня проти іудеїв і язичників»).— *419.*

497 *Кабала* (давньоєврейське слово, яке означає традицію, переказ) — містичне, зв'язане з магією тлумачення стародавніх «священних» текстів за допомогою приписування окремим словам і числам особливого символічного значення; було поширене серед послідовників іудаїзму, звідки перейшло в християнство й іслам.— *420.*

498 *Гностики* — послідовники гностицизму, релігійно-філософського вчення, яке виникло в I—II ст. н. е. на грунті об'єднання деяких елементів християнства, іудаїзму, язичеських релігій і ідеалістичної греко-римської філософії. В основі гностицизму лежало містичне вчення про «гносис» (давньогрецьке слово, що означає знання) — пізнання шляхом одкровення божественного первоначала світу. Для гностиків були характерні підкреслювання гріховності матерії, проповідь аскетизму, заперечення святості Старого завіту і двоїстої, «боголюдської» природи міфічного засновника християнства Ісуса Христа. Ортодоксальні християнські кола, які оголосили гностицизм єрессю, вели проти гностиків запеклу боротьбу і знищили майже всі їхні твори.— *420.*

499 *Тацiт.* Аннали, кн. 12, розд. 52; Історії, кн. 2, розд. 62.— *420.*

500 *Сивілині книги* — збірка пророкувань, які приписувались одній мандрівній «віщунці» стародавніх часів (Сивілі Кумській); відігравали велику роль у релігійному житті Стародавнього Риму.— *420.*

501 Див. примітку 323.— *421.*

502 *Renan E.* Saint Paul. Paris, 1869. Книга становить третій том праці Ренана про походження християнства (див. примітку 488).— *423.*

503 Тобто послідовниками апостола Павла (від німецької транскрипції цього імені — Paul).— *423.*

504 З вірша Г. Гейне «До заспокоєння».— *424.*

505 *Іриней.* П'ять книг проти єресей, кн. V, розд. 28—30.— *430.*

506 *Renan E.* L'Antechrist. Paris, 1873. Книга становить четвертий том праці Ренана про походження християнства (див. примітку 488).— *431.*

507 *Зенд-Авеста* — прийнята у XVIII—XIX ст. неправильна назва Авести — священної книги релігії зороастризму, поширеної в Стародавній Персії, Азербайджані і Середній Азії. В основі зороастризму лежала дуалістична ідея боротьби в світі добра і зла. Авеста писалась, як гадають, з IX ст. до н. е. аж до III—IV ст. ст. н. е.— *432.*

508 Мається на увазі так зване *«вавілонське вигнання»* (або «вавілонський полон») стародавніх євреїв у VI ст. до н. е.— насильствене переселення жителів Єрусалима у Вавілон після взяття Єрусалима в 597 р. до н. е. і розгрому Іудейського царства вавілонським царем Навуходоносором у 586 р. до н. е. В 30-х роках VI ст. до н. е. перський цар Кір, який завоював Вавілонське царство, дозволив більшості полонених євреїв повернутися на батьківщину.— *432.*

509 *Fallmerayer J. Ph.* Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters. Stuttgart und Tübingen; Erster Theil — 1830, Zweiter Theil — 1836 (*Фаллмерайєр Я.-Ф.* Історія півострова Мореї в середні віки. Штутгарт і Тюбінген; частина перша — 1830, частина друга — 1836).— *432.*

510 Тобто впливом *гебрів*, послідовників зороастризму (див. примітку 507), які жили в Стародавній Персії і збереглися до цього часу в Ірані й Індії.— *433.*

511 *Едда* — див. примітку 123.— *433.*

512 *Марксистський напрям* на чолі з Ж. Гедом (звідси друга назва — гедистський) і П. Лафаргом представляла Робітнича партія, що утворилася в 1879 р. У своїй діяльності партія спиралася на програму, вироблену за участю Маркса і прийняту в 1880 р. на з'їзді в Гаврі (див. примітку 456). Опорною базою гедистів був пролетаріат великих промислових центрів Франції, окремі групи паризького пролетаріату, головним чином на великих заводах. Одним з основних завдань партії була боротьба за широкі робітничі маси. Робітнича партія добилась у 80—90-х рр. певних успіхів у пропаганді ідей марксизму. Марксисти брали активну участь у профспілковому русі і керували страйковою боротьбою пролетаріату. Багато зробила Робітнича партія і для зміцнення інтернаціональних зв'язків соціалістів, і для викриття агресивної зовнішньої політики французької буржуазної республіки.— *438.*

513 Вступ до праці К. Маркса «Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.» (див. це видання, т. 3, с. 221—308) був написаний Енгельсом для підготовленого ним окремого видання цієї праці, що вийшло в Берліні в 1895 р.

При публікації Вступу секретар Правління Соціал-демократичної партії Німеччини Р. Фішер у листі від 6 березня 1895 р. просив Енгельса пом'якшити надто революційний, на думку керівництва партії, тон праці і надати їй обережнішої форми. Це прохання було мотивоване розгнузданою антисоціалістичною кампанією, розгорнутою у той час реакційними колами Німеччини з метою домогтися від рейхстагу прийняття законопроекту «про відвернення державного перевороту», спрямованого проти соціал-демократії. У листі-відповіді від 8 березня 1895 р. (див. цей том, с. 512—514) Енгельс висловив подив з приводу позиції Правління, але, враховуючи обстановку, що склалася, погодився випустити окремі місця і змінити деякі формулювання, внаслідок чого текст Вступу, говорячи його словами, «трохи потерпів». У цьому виданні ці зміни і купюри відзначені у підрядкових примітках.

Виконуючи прохання Правління, Енгельс разом з тим прагнув по можливості зберегти революційну суть Вступу. Проте ревізіоністські елементи німецької соціал-демократії, насамперед Е. Бернштейн, використали окремі вихоплені з контексту положення Вступу, щоб, витлумачивши їх у реформістському дусі, спробувати довести, що нібито Енгельс наприкінці життя відмовився від революційних переконань і став прихильником виключно мирних, «законних» форм боротьби пролетаріату.

Ревізіоністські вигадки тоді ж дістали рішучу відсіч з боку представників революційного, марксистського крила німецької соціал-демократії. Водночас первісний текст Вступу протягом багатьох років залишався невідомим. Уперше зроблені Енгельсом купюри були опубліковані в СРСР російською мовою в 1924 р. в I томі «Архива К. Маркса и Ф. Энгельса» і мовою оригіналу в журналі Комуністичного Інтернаціоналу «Internationale Presse-Korrespondenz». Повністю первісний текст Вступу був опублікований в СРСР у 1930 р. в книзі: *Маркс К.* Класова боротьба у Франції 1848—1850.— *454.*

514 Див. статтю Енгельса «Маркс і «Neue Rheinische Zeitung» (цей том, с. 91—98).— *454.*

515 Випускаючи у 1895 р. окремим виданням працю Маркса «Класова боротьба у Франції», Енгельс включив у це видання як три перші розділи статті з серії статей Маркса «З 1848 по 1849», опубліковані в журналі «Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue» (про нього див. примітку 38) № 1, 2 і 3, згадувані в даному разі, а також як четверту статтю чи розділ написану Марксом частину про Францію з «Третього міжнародного огляду», укладену Марксом і Енгельсом для здвоєного 5—6 випуску журналу (див. це видання, т. 3, с. 297—303). Наведена Енгельсом цитата взята з цієї частини огляду (див. це видання, т. 3, с. 300).— *455.*

516 Див. це видання, т. 4, с. 5—89.— *456.*

517 Див. це видання, т. 3, с. 250.— *456.*

518 Енгельс має на увазі маєток, який імператор Вільгельм I подарував у 1871 р. Бісмарку. Маєток знаходився в Заксенвальді (Саксонському лісі) поблизу Гамбурга.— *456.*

519 *In partibus infidelium* (буквально: «в країні невірних») — додаток до титулу католицьких єпископів, які призначалися на суто номінальні посади єпископів нехристиянських країн. Цей вислів часто зустрічається у Маркса і Енгельса стосовно різних ефемерних емігрантських урядів, які формувалися за кордоном і не мали ніяких зв'язків з реальним рухом.— *457.*

520 Мова йде про дві монархічні партії французької буржуазії першої половини XIX ст.— легітимістів і орлеаністів.

Легітимісти — прихильники поваленої у Франції в 1792 р. і реставрованої в 1814 р. династії Бурбонів; представляли інтереси великої земельної аристократії і вищого духовенства.

Орлеаністи — прихильники герцогів Орлеанських, молодшого відгалуження династії Бурбонів, яка стояла при владі в період Липневої монархії (1830—1848); представляли інтереси фінансової аристократії і великої буржуазії.

У період Другої республіки (1848—1851) обидва монархічні угруповання утворили ядро «партії порядку».— *460.*

521 *2 грудня 1851 р.*— див. примітку 371.

При Наполеоні III Франція брала участь у Кримській війні (1853—1856), вела війну з Австрією (1859), разом з Англією брала участь у війнах проти Китаю (1856—1858 і 1860), почала завоювання Індокитаю (наприкінці 50-х рр.), організувала збройну інтервенцію в Сірію (1860—1861) і Мексіку (1862—1867), нарешті, вела війну проти Пруссії (1870—1871).— *460.*

522 Див. примітку 375.— *460.*

523 Про конституційний конфлікт у Пруссії див. примітку 397.— *460.*

524 *Національна гвардія* — озброєне цивільне ополчення добровольців з виборним командуванням, яке існувало у Франції і деяких інших країнах Західної Європи. Вперше була створена у Франції в 1789 р. на початку буржуазної революції; існувала з перервами до 1871 р. В 1870—1871 рр. паризька національна гвардія, в яку в умовах франко-прусської війни влилися широкі робітничі маси, відіграла революційну роль.— *461.*

525 Мається на увазі контрибуція в 5 мільярдів франків, сплачена Францією Німецькій імперії після поразки у франко-прусській війні.— *461.*

526 Див. примітку 61.— *462.*

527 Загальне виборче право було запроваджене в Іспанії в 1868 р. в період іспанської буржуазної революції 1868—1874 рр. і затверджене конституцією 1869 р. Республіка в Іспанії після проголошення в 1873 р. проіснувала до монархічного державного перевороту 1874 р.— *462.*

528 Загальне виборче право було запроваджено Бісмарком у 1866 р. для виборів у Північнонімецький рейхстаг і в 1871 р.— для виборів у рейхстаг об'єднаної Німецької імперії.— *462.*

529 Енгельс цитує написаний Марксом теоретичний Вступ до програми французької Робітничої партії, прийнятої на з'їзді в Гаврі в 1880 р. (див. *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 19, с. 237).— *463.*

530 *31 жовтня 1870 р.* паризькі робітники і революційна частина національної гвардії, дізнавшися про рішення уряду національної оборони почати переговори з пруссаками, підняли повстання і, захопивши міську ратушу, створили орган революційної влади — Комітет громадського порятунку на чолі з Бланкі. Під тиском робітників уряд національної оборони був змушений дати обіцянку піти у відставку і призначити на 1 листопада вибори до Комуни. Але скориставшися недостатньою організованістю революційних сил Парижа і незгодами між бланкістами та дрібнобуржуазними демократами-якобінцями, що керували повстанням, уряд за допомогою батальйонів національної гвардії, які залишилися на його боці, захопив ратушу і відновив свою владу.— *466.*

531 У бою під *Ваграмом* 5—6 липня 1809 р. під час австро-французької війни 1809 р. французькі війська під командуванням Наполеона I завдали поразки австрійській армії ерцгерцога Карла.
Битва під *Ватерлоо* — див. примітку 258.— *466.*

532 У результаті масових виступів і страйків, проведених у Бельгії в 1890—1893 рр. під керівництвом Робітничої партії, палата депутатів 18 квітня 1893 р. прийняла закон про загальне виборче право для чоловіків (був затверджений сенатом 29 квітня).— *467.*

533 Енгельс має на увазі тривалу боротьбу між герцогською владою і дворянством у герцогствах Мекленбург-Шверін і Мекленбург-Стреліц, що закінчилася підписанням у 1755 р. в Ростоку конституційного договору про спадкові права. За цим договором мекленбурзьке дворянство дістало підтвердження своїх колишніх вільностей і привілеїв, добилося звільнення від податків половини своїх земель, а також торгівлі і промислів, фіксування своєї пайки в державних видатках і закріпило своє керівне становище в станових ландтагах та їх постійних органах.— *468.*

534 Див. примітку 464.— *469.*

535 Стаття П. Л. Лаврова «Соціалізм і боротьба за існування» була опублікована без підпису у вересні 1875 р. в газеті «Вперед! Двотижневий огляд», яка видавалася ним у Лондоні в 1875—1876 рр.— *472.*

536 *«Über Land und Meer»* («По суші і по морю») — німецький ілюстрований щотижневик, виходив у Штутгарті з 1858 по 1923 р.— *472.*

537 *Bellum omnium contra omnes* (війна всіх проти всіх) — вислів англійського філософа XVII ст. Томаса Гоббса, зустрічається в його творах

«Про громадянина», передмова до читачів, і «Левіафан», розд. XIII—XIV.— *473.*

538 Див. примітку 65.— *476.*

539 Статут Союзу комуністів, у складанні якого діяльну участь взяли Маркс і Енгельс, був вироблений у червні 1847 р. на першому конгресі Союзу. Після обговорення громадами Союзу він знову розглядався другим конгресом і остаточно затверджений 8 грудня 1847 р. (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 4, с. 502—507).— *476.*

540 У своєму листі від 6 січня 1881 р. Ф.-Д. Ньювенгейс повідомляв Маркса, що голландські соціал-демократи мають намір поставити на обговорення наступного міжнародного соціалістичного конгресу в Цюріху питання про те, якими повинні бути першочергові законодавчі заходи соціалістів у політичній та економічній галузях у разі їх приходу до влади, для того щоб забезпечити перемогу соціалізму. Оскільки кантональна рада в Цюріху не дала дозволу на проведення конгресу, він відбувся в Хурі (Швейцарія) з 2 по 12 жовтня 1881 р. На конгресі були представлені делегати від соціалістичних партій 12 країн. На порядку денному конгресу стояло також питання про створення нового Інтернаціоналу. Проте це питання було вирішене негативно, оскільки період формування національних соціалістичних партій ще не був закінчений. Конгрес прийняв рішення провести наступний міжнародний конгрес у Парижі.— *477.*

541 Див. примітку 61.— *478.*

542 Енгельс має на увазі ряд статей, опублікованих на початку 1883 р. в «Sozialdemokrat» (див. примітку 84) у зв'язку з виступом соціал-демократичного депутата Карла Грілленбергера на засіданні рейхстагу 14 грудня 1882 р. проти міністра внутрішніх справ Путкамера, що заявив про необхідність введення стану облоги в ряді областей Німеччини у зв'язку із законом проти соціалістів. Свою пропозицію Путкамер аргументував тим, що соціал-демократія підриває святість сім'ї і проповідує свободу кохання.— *480.*

543 Мається на увазі марксистська (відома у Франції як колективістська) програма французької Робітничої партії (див. примітку 512).— *481.*

544 Мається на увазі праця Енгельса «Анти-Дюрінг. Переворот у науці, учинений паном Євгеном Дюрінгом» (див. це видання, т. 5, с. 1—287).— *481.*

545 Цей лист є відповіддю на лист Є. Папріц від 26 червня 1884 р. Папріц писала Енгельсу, що для поширення серед російського громадянства ідей наукового соціалізму в Москві розпочато видання літографічного журналу «Социалистическое знание», в якому публікуватимуться переклади праць західноєвропейських авторів і статті з соціально-політичних питань. Повідомляючи, що вона перекладає працю Енгельса «Начерки до критики політичної економії», Папріц просила Енгельса назвати маловідомі статті його і Маркса, які можна було б перекласти, і запитувала, де можна дістати працю Енгельса «Анти-Дюрінг».— *481.*

546 Див. це видання, т. 3, с. 161.— *485.*

547 Енгельс має на увазі «Тимчасовий Статут Товариства», написаний Марксом у жовтні 1864 р. (див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 16,

с. 14—16). Цей текст був збережений і в «Загальному Статуті Міжнародного Товариства Робітників», що вийшов у 1871 р. (див. це видання, т. 4, с. 151—155).— *486.*

548 *Армія спасіння* — реакційна релігійно-філантропічна організація, що була заснована в 1865 р. проповідником У. Бутсом в Англії і поширила згодом свою діяльність на інші країни.— *487.*

549 Енгельс має тут на увазі повстання в Парижі 5—6 червня 1832 р., підготовлене лівим крилом республіканської партії і таємними революційними товариствами. Одну з барикад було споруджено на вулиці Сен-Мартен, де раніше знаходився монастир Сен-Меррі. В романі «Втрачені ілюзії» і повісті «Таємниці княгині де Кадіньян» Бальзак змальовує республіканця Мішеля Кретьєна, який «загинув під стінами монастиря Сен-Меррі». Бальзак називає його «великою державною людиною, яка могла б змінити обличчя суспільства».— *488.*

550 Див. примітку 432.— *489.*

551 *«Венстре»* («ліва») — буржуазно-ліберальна партія в Данії, що оформилась у 1870 р.— *489.*

552 Див. це видання, т. 3, с. 161—162.— *489.*

553 *Barth P.* Die Geschichtsphilosophie Hegel's und Hegelianer bis auf Marx und Hartmann. Ein kritischer Versuch. Leipzig, 1890 (*Барт П.* Філософія історії Гегеля і гегельянців до Маркса і Гартмана включно. Критичний дослід. Лейпціг, 1890).

Wirth M. Hegelunfug und Hegelaustreibung im modernen Deutschland (*Вірт М.* Безчинство щодо Гегеля і гоніння на нього в сучасній Німеччині). Стаття була опублікована в журналі «Deutsche Worte» (1890, № 5).

«Deutsche Worte» («Німецьке слово») — австрійський економічний і суспільно-політичний журнал, виходив у Відні з 1881 до 1904 р.; з 1881 до червня 1883 р.— щотижня, з липня 1883 р.— щомісяця.— *490.*

554 Мається на увазі *«Berliner Volks-Tribüne. Social-Politisches Wochenblatt»* («Берлінська народна трибуна. Соціально-політичний щотижневик») — німецька соціал-демократична газета, близька до напіванархістської групи «молодих»; виходила в 1887—1892 роках. Згадувана Енгельсом дискусія проходила в червні — липні 1890 р.— *490.*

555 У листі до Енгельса від 16 серпня 1890 р. Бенігк, що збирався виступити з лекцією про соціалізм, просив Енгельса відповісти на запитання про доцільність і можливість соціалістичних перетворень при існуючих відмінностях в освіті, в рівні свідомості і т. ін. різних класів суспільства.— *492.*

556 Зазначені праці див. це видання, т. 4, с. 4—89, т. 7—9, т. 5, с. 1—287.— *494.*

557 *«Züricher Post»* («Цюріхська пошта») — швейцарська щоденна газета демократичного спрямування, видавалася в 1879—1936 рр.— *495.*

558 Див. примітку 326.— *500.*

559 Див. примітку 308.— *500.*

560 «Капітал», т. I, розд. 8 «Робочий день» і розд. 24 «Так зване первісне нагромадження» (див. це видання, т. 7).— *500*.

561 *«Vorwärts. Berliner Volksblatt»* («Вперед. Берлінська народна газета») — німецька щоденна соціал-демократична газета, заснована в 1884 р. Під цією назвою виходила з 1891 р., коли стала центральним органом Соціал-демократичної партії Німеччини. Головним редактором був затверджений В. Лібкнехт. У газеті співробітничав Енгельс, допомагаючи їй вести боротьбу з опортунізмом. З другої половини 90-х років, після смерті Енгельса, редакція «Vorwärts» поступово перейшла до рук правого крила партії.

У додатку 1 до «Vorwärts» 6 жовтня 1891 р. Правління німецької партії у зв'язку з Ерфуртським з'їздом, що мав відбутися, передрукувало свій проект програми партії (про цей проект див. працю Енгельса «До критики проекту соціал-демократичної програми 1891 року», цей том, с. 382—392) і проект, запропонований редакцією «Neue Zeit», а також опубліковано інші проекти і пропозиції, що були внесені в ході дискусії про програму місцевими партійними організаціями і окремими особами.

Критиковане тут Енгельсом положення Лассаля про «одну реакційну масу» ввійшло до програми німецької соціал-демократії, прийнятої на об'єднавчому з'їзді в Готі в 1875 р. Про критику цього положення див. також «Зауваження до програми німецької робітничої партії» Маркса і лист Енгельса до Бебеля від 18—28 березня 1875 р. (цей том, с. 1—6 і 9—25).— *501*.

562 *Меркантилісти* — прибічники і теоретики економічної політики європейських країн у період раннього капіталізму, що характеризується активним втручанням державної влади в господарське життя з метою збільшення економічної і військово-політичної могутності держави, насамперед для нагромадження в країні і в руках скарбниці грошей (благородних металів).

Фізіократи — прибічники одного з напрямів буржуазної класичної політичної економії, що виник у 50-х рр. XVIII ст. у Франції. Фізіократи були рішучими прибічниками великого капіталістичного землеробства, скасування станових привілеїв і протекціонізму.— *505*.

563 *«Die Neue Zeit»* («Новий час») — теоретичний журнал німецької соціал-демократії; виходив у Штутгарті з 1883 до жовтня 1890 р. щомісяця, потім до осені 1923 р. щотижня. Редактором журналу з 1883 до жовтня 1917 був К. Каутський, з початку 90-х рр. у журналі співробітничав Ф. Мерінг. У 1885—1894 рр. Енгельс опублікував у журналі ряд своїх статей, постійно допомагаючи своїми порадами редакції журналу і нерідко критикуючи її за допущені в журналі відступи від марксизму. З другої половини 90-х років, після смерті Енгельса, в журналі стали систематично друкуватися статті ревізіоністів. У роки першої світової війни журнал займав центристську позицію, фактично підтримуючи соціал-шовіністів.— *506*.

564 Цей намір Енгельса не був ним здійснений. Фрагменти і плани, що збереглися, див. під назвою «Про розклад феодалізму і виникнення національних держав» (цей том, с. 245—253) і «До «Селянської війни»» (*Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 21, с. 398—399).— *506*.

565 Мається на увазі Столітня війна, див. примітку 256.— *506*.

566 Див. примітку 355.— *506*.

567 Див. примітку 259.— *507*.

568 Мається на увазі книга М. Ф. Даніельсона «Нариси нашого пореформеного суспільного господарства» (С.-Петербург, 1893). Книга була видана під псевдонімом: Ніколай — он.— *507*.

569 Мається на увазі стаття П. Струве «Оцінка капіталістичного розвитку Росії», опублікована в берлінській соціал-демократичній газеті «Sozialpolitisches Centralblatt» 2 жовтня 1893 р.— *508*.

570 Див. примітку 295.— *511*.

571 *Gülich G.* Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus der bedeutendsten handeltreibenden Staaten unsrer Zeit. Jena, 1830—1845. Bände I—V (*Гюліх Г.* Історичний опис торгівлі, промисловості і землеробства найважливіших торговельних держав нашого часу. Ієна, 1830—1845. Т. I—V).— *512*.

572 Див. це видання, т. 4, с. 5—89.— *512*.

573 Див. це видання, т. 5, с. 72—102, 137—161, 227—236.— *512*.

574 Цей лист є відповіддю Енгельса на лист Р. Фішера від 6 березня 1895 р. у зв'язку з підготовкою публікації Вступу Енгельса до окремого видання праці К. Маркса «Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.».— *512*.

575 Енгельс має на увазі книгу: *Boguslawski A.* Vollkampf — nicht Scheinkampf. Ein Wort zur politischen Lage im Innern. Berlin, 1895 (*Богуславський А.* Справжня боротьба — не показна боротьба. Слово про політичне становище всередині країни. Берлін, 1895), в якій проповідувався державний переворот як засіб боротьби проти соціал-демократії.— *513*.

576 Під назвою «травневі закони» ввійшли в історію прийняті з ініціативи Бісмарка в травні 1873 р. чотири закони, що встановлювали суворий контроль держави над діяльністю католицької церкви. Ці закони являли собою кульмінаційний пункт так званого «культуркампфу».— *514*.

577 Див. примітку 446.— *514*.

578 *Західнофранкське королівство* утворилося в результаті поділу імперії Карла Великого в 843 р. між трьома онуками Карла. Одному з них, Карлу Лисому, дісталися від імперії, що розпалася, західні землі, які становили більшу частину території сучасної Франції і утворили західнофранкське королівство.— *517*.

579 *«Єрусалимські асизи»* — збірник юридичних пам'яток Єрусалимського королівства, яке було засноване в результаті першого хрестового походу в 1099 р. в Палестині і Сірії; належить до другої половини XII ст.— *517*.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

А

В

Г

Д

Е

Ж

З

М

П

Р

С

Т

У

Ф

Ю

Я

МІФОЛОГІЧНІ І ЛІТЕРАТУРНІ ПЕРСОНАЖІ

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Г

Д

Е

Є

Ж

З

К

Л

М

Н

С

Т

У

Ф

Х

Ц

Ч

Ш

Ю

ЗМІСТ

Російською мовою
том підготував до друку
Ф. Г. Рябов

за участю
К. Г. Ді Санто і *О. В. Негрей*

За загальною редакцією
О. І. Малиша і *М. Ю. Колпінського*

Редактор українського перекладу
І. О. Анніна

Коректор
І. А. Самойлова

КАРЛ МАРКС, ФРИДРИХ ЭНГЕЛЬС

Избранные сочинения в 9 томах

том 6

(На украинском языке)

Киев
Издательство
политической литературы
Украины
1990

Завідуючий редакцією *І. Є. Городиський*
Відповідальні за випуск
Т. В. Ковалик, Н. З. Лахтадир, Ж. К. Рудик
Художник *Р. К. Пахолюк*
Художній редактор *Б. О. Прокопенко*
Технічний редактор *Н. С. Подоляк*
Коректори *В. О. Кобрис, С. Т. Пітунова*

ИБ № 5513

Здано до набору 05.02.90. Підп. до друку 25.10.90. Формат 60×90[1]/16. Папір друк. Звич. нова гарн. Вис. друк. Ум. друк. арк. 41,5. Ум. фарб. відб. 42,5. Обл.-вид. арк. 45,3. Тираж 10 000 пр. Зам. 0—588. Ціна 1 крб. 80 к.

Політвидав України 252025, Київ-25, Десятинна, 4/6

Головне підприємство республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига», 252057, Київ, вул. Довженка, 3